

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA TÜRKİYE (1965-1971)

DOKTORA TEZİ

MERVE DİŞİAÇIK TEKNAZ

İSTANBUL-2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANA BİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA TÜRKİYE (1965-1971)

MERVE DİŞİAÇIK TEKNAZ
780817002

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI
PROF.DR. SÜLEYMAN BEYOĞLU

İSTANBUL-2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM: ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA İÇ POLİTİKA

1.1. Demirel Hükümetlerinin Kuruluşu ve Programları.....	16
1.2. Hükümetin Faaliyetleri ve Muhalefetle İlişkileri.....	24
1.3. Cumhurbaşkanlığı Seçimi.....	35
1.4. Türk Siyasal Yaşamında Partiler.....	38
1.4.1. Adalet Partisi (AP).....	38
1.4.2. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP).....	42
1.4.3. Türkiye İşçi Partisi (TİP).....	51
1.4.4. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP).....	59
1.4.5. Yeni Türkiye Partisi (YTP).....	62
1.4.6. Millet Partisi (MP).....	65
1.4.7. Birlik Partisi (BP).....	67
1.4.8. Güven Partisi (GP).....	71
1.4.9. Milli Nizam Partisi (MNP).....	74
1.4.10. Demokratik Parti (DP).....	76
1.5. Toplumsal Olaylar.....	77
1.5.1. Öğrenci Olayları.....	77

1.5.2. İşçi Hareketleri.....	99
1.6. Seçimler.....	109
1.7. Ordu-Hükümet İlişkileri ve 12 Mart Muhtırası.....	118

2. BÖLÜM ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA DIŞ POLİTİKA

2.1. Demirel Hükümetlerinin Dış Politika Anlayışı.....	128
2.2. Türkiye-ABD İlişkileri.....	132
2.2.1. NATO, İkili Anlaşmalar ve Üsler.....	136
2.2.2. Haşhaş Meselesi.....	144
2.3. Türkiye-Yunanistan İlişkileri.....	149
2.3.1. Kıbrıs'ta Geçici Türk Yönetiminin Kurulması.....	158
2.3.2. 12 Mart'a Giden süreçte Türkiye ve Yunanistan.....	163
2.4. Türk-Sovyet İlişkileri.....	169
2.4.1. 1966-1969 Diplomatik Ziyaretler Süreci.....	173
2.4.2. 1969-1971 Arası İkili İlişkiler.....	181
2.5. Türk-Arap İlişkileri.....	185
2.5.1. Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye.....	192
2.5.2. Savaş Sonrası İlişkiler.....	195
2.6. Türkiye- Balkan Ülkeleri İlişkileri.....	203
2.7. Türkiye-AET İlişkileri.....	210

3. BÖLÜM ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA EKONOMİ

3.1. Demirel Hükümetlerinin İktisat Politikaları.....	221
3.1.1. Tarım ve Hayvancılık	225
3.1.2. Sanayi.....	241

3.1.3. Ticaret ve Vergi.....	252
3.1.4. Bütçe.....	259
3.2. Demirel Hükümetlerinin Kanunlaştırma Çalışmaları ve Ekonomi Hamleleri...	263
3.2.1. Personel Reform Kanunu.....	263
3.2.2. Sendikalar Kanunu.....	265
3.2.3. Genel Kadro Tasarısı.....	267
3.2.4. Tarım Reform Tasarısı.....	270
3.3.10 Ağustos 1970 Devalüasyonu.....	272

4. BÖLÜM ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA SOSYO KÜLTÜREL GELİŞMELER

4.1. Sosyal Politika Anlayışı ve Uygulamaları.....	279
4.1.1. Nüfus.....	283
4.1.1.1. Türkiye’de Hızlı Nüfus Artışının Ortaya Çıkardığı Sorunlar.....	290
4.1.1.1.1. Barınma.....	290
4.1.1.1.2. Altyapı.....	295
4.1.1.1.3. İstihdam-İşsizlik.....	299
4.2. Sağlık.....	304
Salgın Hastalıklarla Mücadele.....	309
4.3. Eğitim.....	315
4.3.1. Eğitim Kademelerindeki Gelişmeler.....	321
4.3.1.1. İlköğretim.....	321
4.3.1.2. Ortaöğretim.....	325
4.3.1.3. Yükseköğretim.....	332
4.4. Ulaşım Hizmetleri	337
4.4.1. Karayolu.....	338

4.4.2. Demiryolu.....	342
4.4.3. Denizyolu.....	345
4.4.4. Havayolu.....	347
4.5.Kültür ve Turizm.....	350
4.6. Bilim, Teknoloji ve Spor.....	364
SONUÇ.....	374
BİBLİYOGRAFYA.....	382
EKLER.....	416

ÖNSÖZ

Siyasi Partiler, Türk siyasal yaşamının vazgeçilmez aktörleridir. 27 Mayıs müdahalesiyle tüm siyasi partiler kapatılmış, demokrasi ve çağdaşlaşma süreci sekteye uğramıştır. Ancak, 1961 anayasasının ardından Türk siyasal yaşamını derinden etkileyen birçok siyasi parti faaliyete geçmiştir. Bu partilerden birisi de Adalet Partisi (AP) dir. AP'nin iktidarı ile geçen ve yakın dönem tarihimizde önemli olay ve gelişmelere sahne olan 1965-1971 yıllarının ele alındığı bu çalışmada, Türkiye’de bahsi geçen yıllar da yaşanan iç ve dış politik, ekonomik, sosyo-kültürel gelişmeler büyük bir titizlikle kaleme alınmıştır.

Tez, AP'nin iktidara geliş sürecinin ele alındığı giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, 1965-1971 yılları arasında AP tarafından kurulan üç hükümetin programları ve ilk faaliyetlerine yer verilmiş olup, muhalefet partileri ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Ardından, bahsi geçen dönemde siyasi faaliyetlerini yürüten siyasi partilerin kongre ve kurultay çalışmalarına yer verilmiştir. Türkiye’de bilhassa 1960’lı yılların ikinci yarısında giderek artan toplumsal olayların ayrıntılı bir biçimde ele alındığı bu bölümde 12 Mart’a giden süreç tahlil edilmiştir. İkinci bölümde, AP yönetimlerinin izlediği dış politika anlayışı ortaya konularak, ülkeler bazında aktif olarak yürütülen dış politik gelişmelere yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, planlı ekonomiye geçişle birlikte Türkiye’de yaşanan iktisadi gelişmeler üzerinde durulmuş, Türk ekonomisinin sektörlere yönelik gelişimi mercek altına alınmıştır. Tezin dördüncü ve son bölümünde ise, ilke ve faaliyetlerinin kalkınma planları çerçevesince belirlendiği sosyal politikalara yer verilmiş, nüfus politikası başta olmak üzere sağlık, eğitim, ulaşım gibi zorunlu hizmetlerin kalite ve standartlarını yükseltmek amacıyla yürütülen faaliyetler ele alınmıştır. Zorunlu hizmetlerin yanı sıra ülkenin mevcut kültür ve turizm potansiyelinden elde edilen verimi arttırmaya yönelik bir dizi çalışma ve faaliyetler yürütülmüştür. Spor faaliyetleri ile bilimsel ve teknolojik alandaki gelişmeler üzerinde durulmuştur.

Literatür araştırmalarında konu ile ilgili birçok çalışmaya rastlanılmış, bu çalışmalar arasından Türk siyasal yaşamında Adalet Partisi, Türk siyasal hayatında Adalet Partisi (1961-1971), Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965) isimli doktora tezleri ile 1965-1971 yılları arasında Adalet Partisi hükümetlerinin eğitim

politikaları ve Adalet Partisi Türk dış politikası (1965-1971) isimli yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır. Söz konusu çalışmalar başta olmak üzere döneme dair yapılan diğer çalışmaların da ağırlıklı olarak parti özelinde veya partinin belli bir faaliyeti üzerinde yoğunlaşması neticesinde bu çalışmamızda Türkiye’de Adalet Partisinin iktidarı ile geçen yıllar çok yönlü mercek altına alınmış, döneme geniş bir perspektiften bakmak amaçlanmıştır. Tarama yönteminin kullanıldığı araştırmamızda elde edilen veriler objektif bir biçimde değerlendirilmiş, ana kaynakların kullanımına özen gösterilmiştir.

Çalışma ile ilgili ülke içinde ve dışında bulunan kaynak ve materyallere çeşitli kütüphane ve arşivlerden ulaşılmıştır. Bu doğrultuda Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nden faydalanılmıştır. Yaptığım bütün müracaatlara olumlu cevap vermeleri ve nazik yardımlarından ötürü bu kütüphanelere müteşekkirim olduğumu belirtmek isterim.

Bu çalışmayı hazırlarken her aşamasında yardım ve desteğini gördüğüm saygıdeğer hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU’na, engin bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendiren sayın hocalarım Prof. Dr. Bülent BAKAR, Prof. Dr. Ş. Can ERDEM’e teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, bu süreçte beni yalnız bırakmayan aileme, değerli eşim Uğur TEKNAZ’a, akademik hayatımın başlangıcından bu yana yanımda olan desteği ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen değerli dostlarım ve meslektaşlarım Ayçin DEMİR, Aylin AKSAÇ ve Derya EKŞİ’ye teşekkürü bir borç bilirim.

Merve DİŞİAÇIK TEKNAZ

İSTANBUL / 2023

ÖZET

1960'lı yıllar, Türk siyasi tarihinde önemli olay ve gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemde kuruluş faaliyetlerini tamamlayarak siyasi faaliyetlerine başlayan Adalet Partisi'ni iktidara taşıyan süreç 10 Ekim 1965 genel seçimleriyle başlamıştır. Seçimlerin ardından birçok parti mecliste temsilci bulundurma hakkını elde etmiştir. Meclisteki bu çok sesliliğin siyasi hareketliliği beraberinde getirdiği bu dönem aynı zamanda dünya ile eş zamanlı olarak toplumsal olayların giderek etkisini arttırdığı bir süreci de kapsamaktadır. Siyasete ideolojinin karıştığı ve toplumdaki bölünmenin giderek tırmandığı bu yıllarda Adalet Partisi yönetimlerinin siyasi konjonktürü doğru okuma çabaları daha fazla önem kazanmıştır.

Adalet Partisinin iktidarı ile geçen yıllar Türkiye'de hayli yoğun dış politik gelişmelere sahne olmuştur. Batı yanlısı geleneksel dış politika anlayışının yanı sıra çok yönlü bir dış politika anlayışı takip eden AP hükümetleri iktidarında Türk dış politikasında yeni bir dönem başlamıştır. Batı ile bilhassa ABD ile ilişkiler devam ederken bir yandan da dünyanın diğer süper gücü olan Sovyetler Birliğiyle temaslar yeniden başlamış, diğer yandan Arap ve Orta Doğu coğrafyası ile ikili ilişkiler nezdinde başlayan görüşmeler anlaşma ve bölgesel organizasyon çalışmaları ile günümüze kadar gelen kuvvetli bağların temellerin atılmasına olanak sağlamıştır.

Türkiye'de hızlı kalkınma mücadelesi başlamış ve bunu gerçekleştirmek amacıyla planlı kalkınma modeli takip edilmiştir. Sanayi sektörünün Türk ekonomisinin omurgasını oluşturduğu bu yıllar aynı zamanda Türk iktisadi yaşamında dev projelerin devreye alındığı bir dönem olmuştur. AP yönetimlerinin, kalkınmayı sosyal temellere dayandırması sosyal kalkınma çabalarını beraberinde getirmiş, mevcut kaynakların doğru ve etkili kullanılması noktasındaki aktif gayretler kontrollü nüfus politikasının oluşmasına ortam hazırlamıştır. Sosyal devlet anlayışı gereği zorunlu hizmetlerin kalite ve standartlarını arttırmaya yönelik çalışmalar beraberinde bilimsel ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine de ortam hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Demirel, Adalet Partisi, Siyasi Partiler, Dış Politika, Planlı Ekonomi.

ABSTRACT

The 1960s hosted important events and developments in Turkish political history. In such a period, the process that brought the Justice Party to power, which completed its establishment activities and started its political activities, started with the General Elections of 10 October 1965. In these elections, where the National Balance system was applied for the first time in Turkey, the parliament took on a cosmopolitan structure, and after the elections, many parties gained the right to have representatives in the parliament. This period, in which this polyphony in the parliament brought about political mobility, also includes a period in which social events gradually increased their influence simultaneously with the world. In this period, when ideology was mixed with politics and the division in society was gradually increasing, the efforts of the Justice Party administrations to read the political conjuncture correctly gained more importance.

The years that passed with the ruling of the Justice Party witnessed intense foreign policy developments in Turkey. A new era has begun in Turkish foreign policy during the AP Governments, which followed a multi-faceted foreign policy approach as well as a pro-Western traditional foreign policy understanding. While relations with the West, especially with the USA, continued, contacts with the Soviet Union, the other super power of the world, started again, on the other hand, the negotiations that started with the Arab and Middle East geography in the face of bilateral relations have enabled the foundations of the strong ties that have survived to the present day with the agreement and regional organization studies.

In Turkey, the period between 1965-1971, when the Justice Party was in power alone, was essentially the scene of the "*Rapid Development*" struggle. In this direction, the "*Planned Development*" model has been followed for the development of Turkey. This period, in which the industrial sector forms the backbone of the Turkish economy, is also of great importance in terms of being a period in which giant projects are put into use in Turkish economic life. The AP administrations' basing development on social foundations brought along social development efforts, and a "*controlled population*" policy was actively followed at the point of the correct and effective use of existing resources. Due to the social state understanding, it was aimed to increase the quality and standards of compulsory services, and scientific and cultural activities were supported.

Keywords: Süleyman Demirel, Justice Party, Political Parties, Foreign Policy, Planned Economy

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AP	: Adalet Partisi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDPT	: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BP	: Birlik Partisi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
der.	: Derleyen
DP	: Demokratik Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DÖB	: Devrimci Öğrenci Birliği
edit.	: Editör

GP	:Güven Partisi
hzl.	: Hazırlayan
KM	:Kurucu Meclis
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MDD	: Milli Demokratik Devrim
MNP	:Milli Nizam Partisi
MTTB	:Milli Türk Talebe Birliğı
RCD	:Regional Cooperation for Development
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SKB	:Silahlı Kuvvetler Birliğı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı
YTP	: Yeni Türkiye Partisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TMTF	: Türkiye Milli Talebe Federasyonu

GİRİŞ

Siyasi partiler, demokrasilerin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Bir ülkedeki siyasi partiler sistemi ile, siyasal sistem arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Öyle ki, günümüzde demokrasilerin, bir partiler rejimi olduğu kabul edilmektedir. Siyasal partiler resmi devlet mekanizması dışında kalan ve halk kitleleriyle devlet yönetimi arasında bağlantı sağlayan mekanizmalardır. Devlet yönetimi makamlarına kendi temsilcilerini getirmek ve böylece devlet politikasını kendi görüşlerine uygun olarak saptayıp yürütmek amacını güden kuruluşlardır.¹

Siyasal partilerle siyasal katılma arasındaki ilişki çift yönlüdür. Bu anlamda yeni partilerin kurulması artan siyasal katılımın sonucu olabileceği gibi, bu olgunun kendisi de katılma düzeyinin yükselmesine etki edebilir. Türkiye’de tek partiden çok partiye geçilmesi, siyasal katılmayı genişletmiş, siyasete karşı ilgiyi ve siyasal iktidarın kullanılmasında pay sahibi olanların sayısını arttırmıştır.²

Türkiye’de, siyasal partiler ilk kez, İkinci Meşrutiyet döneminin getirdiği siyasal ortamda ortaya çıkmıştır. Gerek bu dönemde ve gerekse Cumhuriyet döneminde birden çok siyasal parti kurulmuştur.³ İlk örneklerini Terakkiperver ve Serbest Cumhuriyet Fırkalarının oluşturduğu bu süreç 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti (DP)’nin kurulmasıyla devam etmiştir. 14 Mayıs 1950 genel seçimleriyle iktidara gelen DP, 1954 ve 1957 genel seçimlerinde de oyların büyük bir çoğunluğunu alarak iktidarını sürdürmüş ve yakın dönem Türk siyasal yaşamını derinden etkilemiştir.⁴

1950-1960 arası dönem Türk sosyo-politik tarihinde bir siyaset sosyolojisi laboratuvarıdır. Dönemin çok katmanlı ve değişkenli yapısı ve onlara bağlı açılımları bu sonucu doğurmuştur.⁵ 1960’lar ise, Türkiye’de, siyasete ideolojinin karıştığı, sosyo-politik gelişmelerin bir hayli yoğun yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde kırılma noktası olarak nitelendirecek olay hiç kuşkusuz 27 Mayıs 1960 tarihinde yaşanmıştır. Öyle ki, bahsi geçen tarihte fiili liderliğini Tümgeneral Cemal Madanoğlu’nun üstlendiği 38

¹ Ergun Özbudun, *Siyasi Partiler*, A.Ü Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, s.3.

² E. Özbudun, *a.g.e.*, s.27.

³ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s.247-248.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Demir, *Türk Siyasal Tarihinde Adnan Menderes*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2009, s.225-228.

⁵ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi- II 1920-1960*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2012, s.251.

subaydan oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK)⁶ tarafından askeri darbe gerçekleştirilmiştir. Böylece DP iktidarı sona ermiş, başta Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes olmak üzere DP'nin tüm üyeleri tutuklanmıştır. Ülke de tüm siyasi faaliyetler kısıtlanmış, yönetimi Milli Birlik Komitesi devralmıştır.⁷

Türkiye'de, 27 Mayıs-12 Haziran 1960 arası dönem MBK iktidarı dönemi olarak adlandırılır. Bu dönemde iktidardaki askerler tarafından çoğunluğu sivillerden oluşan bir kabine kurulmuştur.⁸ Yönetimi ele geçiren MBK, ordu ve üniversiteler bünyesinde bir kısım yeni düzenlemelere gitmiştir. Bu süreçte Türk Silahlı Kuvvetlerdeki (TSK) beş bin civarında değişik rütbelere askerler⁹ ve üniversitelerde görev yapan 147 öğretim üyesinin işine son vermiştir. Komite, ayrıca, İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sıddık Sami Onar başkanlığındaki akademisyenlerden oluşan bir bilim kurulundan geçici anayasa hazırlamalarını da istemiştir.¹⁰

12 Haziran 1960 tarihinde, anayasa komisyonunun MBK'nın yetkilerini tanımlayan geçici anayasası kamuoyuna açıklanmış ve 14 Haziran 1960 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu belgeye göre, bir genel seçim yapıldıktan ve yeni anayasa yürürlüğe girdikten sonra Büyük Millet Meclisinin tekrar yönetimi devralmasına kadar MBK, Türk milleti adına egemenlik hakkını kullanacaktır. MBK, yasama yetkisini doğrudan, yürütme yetkisini devlet başkanının atadığı ve MBK'nın onayladığı bakanlar kurulu aracılığıyla kullanabilecek, yargı yetkisi ise MBK'dan bağımsız olarak yürütülecektir.¹¹

⁶ Milli Birlik Komitesi Üyeleri: Korgeneral Cemal Madanoğlu, Kurmay Yarbay Orhan Kabibay, Kurmay Binbaşı Orhan Erkanlı, Kurmay Yüzbaşı Numan Esin, Kurmay Yarbay Suphi Kahraman, Kurmay Binbaşı Suphi Gürsoytrak, Kurmay Albay Sami Küçük, Kurmay Albay Haydar Tunçkanat, Orgeneral Fahri Özdilek, Kurmay Albay Osman Köksal, Tuğgeneral Sıtkı Ulay, Kurmay Albay Alparslan Türkeş, Kurmay Albay Ekrem Acuner, Kurmay Yarbay Refet Aksoyoğlu, Kurmay Yarbay Mucip Ataklı, Kurmay Yüzbaşı Emanullah Çelebi, Kurmay Binbaşı Vehbi Ersü, Kurmay Binbaşı Kadri Kaplan, Kurmay Yüzbaşı Kamil Karavelioğlu, Kurmay Albay Fikret Kuytak, Kurmay Yarbay Sefcai Okan, Kurmay Binbaşı Mehmet Özgüneş, Kurmay Binbaşı Selahattin Özgür, Kurmay Binbaşı Ahmet Yıldız, Kurmay Albay Muzaffer Yurdakuler, Binbaşı Fazıl Akkoyunlu, Yüzbaşı Rıfat Baykal, Yüzbaşı Ahmet Er, Kurmay Yarbay Kadri Kaplan, Binbaşı Muzaffer Karan, Binbaşı Münir Köseoğlu, Kurmay Yüzbaşı Muzaffer Özdağ, Binbaşı Şefik Soyuyüce, Binbaşı Dündar Taşer, Tuğgeneral İrfan Baştuğ. Muhsin Öztürk, *27 Mayıs Devleti*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2012, s.59-60.

⁷ Nesimi Göksen, *27 Mayıs 1960 Müdahalesi ve Askeri Rejim: İhtilalci Subaylar Arasında İktidar Mücadeleleri, Fraksiyonlar ve Çatışmalar (27 Mayıs 1960-25 Ekim 1961)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2021, s.162.

⁸ *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi/ İç ve Dış Politika*, Ed. Âdem Çaylak vd., Savaş Yayınevi, Ankara 2011, s.395.

⁹ 27 Mayıs 1960 tarihinde Genel Kurmay Başkanı olarak görev yapan Ragıp Gümüşpala da bu düzenlemeler neticesinde emekliye sevk edilmiş ve 11 Şubat 1961 tarihinde Adalet Partisini kurmuştur.

¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *İhtilalin Mantiği ve 27 Mayıs İhtilali*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s.383.

¹¹ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 1994, s.197.

İhtilali gerçekleştiren komitede kısa süre de çatlaklar meydana gelmiştir. Görüş ayrılığının temelinde ise komite içerisindeki bir grubun iktidarı sivillere bir an önce devretme isteği yatmaktadır. Diğer grup ise, ülkenin siyasi yapısını değiştirecek reformları gerçekleştirmek uzun bir zaman alacağı ve kısa sürede iktidarın sivillere geçmesinin mümkün olmayacağını savunmaktadır.¹² Bu düşüncede olan ve içerisinde Alparslan Türkeş’inde yer aldığı bir grup komite üyesi subay ordudan tasfiye edilmiştir.¹³

MBK, farklı görüş ve düşünceye sahip üyelerden oluşan karmaşık bir yapıya sahipti. Türkeş ve beraberindekilerin ihracıyla komite içerisindeki karşıt görüş taraftarları sayıca azalmış olsa da tamamen sona ermemiştir. Başta Gürsel ve beraberindeki generaller aşağıdan bir müdahale tehlikesinin farkına varmış, muhalif unsurları denetlemek ve üzerlerinde otoriteyi sağlamak için önlemler almışlardır. Bu önlemlerin başında ise siyaseti askerden kurtarmak amacıyla kurulan Kurucu Meclis (KM) gelmektedir. 6 Ocak 1961 tarihinde açılan KM, Devlet Başkanı ve MBK’nın atadığı üyelerden oluşmakla birlikte, bütün hükümet üyelerini bünyesinde barındırmaktadır. Söz konusu meclisin üyeleri farklı görüş ve düşüncelere sahip kimselerden oluştuğu için meclis içerisinde keskin görüş ve ideolojik çatışmaların yaşanması engellenememiştir.¹⁴

Komitenin aldığı önlemlerden bir diğeri ise silahlı kuvvetlerdeki bütün rahatsız unsurları kucaklayıp kontrol etmek için tasarlanan bir şemsiye örgüt niteliğinde olan Silahlı Kuvvetler Birliği’nin kurulması olmuştur. Birliğin amacı, alt rütbeli subaylar üzerinde etkin güce sahip olarak onların faaliyet ve çalışmalarını denetlemektir.¹⁵ Ancak, üst rütbeli subaylardan yoksun oluşu nedeniyle birlik özellikle Albaylar tarafından etkin olarak kullanılmıştır. Türkeş ve beraberinde ihraç edilenler ile diyalog içerisinde bulunan

¹²Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s.181.

¹³ Ondörtler olarak bilinen bu grup şu isimlerden oluşmaktadır: Kurmay Albay Alparslan Türkeş, Kurmay Yarbay Orhan Kabibay, Kurmay Binbaşı Orhan Erkanlı, Binbaşı Dündar Taşer, Yüzbaşı İrfan Solmazer, Kurmay Yüzbaşı Numan Esin, Kurmay Yüzbaşı Muzaffer Özdağ, Binbaşı Şefik Soyuyüce, Binbaşı Münir Köseoğlu, Binbaşı Muzaffer Karan, Kurmay Yarbay Kadri Kaplan, Binbaşı Fazıl Akkoyunlu, Yüzbaşı Rıfat Baykal, Yüzbaşı Ahmet Er. Sevtap Çetiner, 27 Mayıs İhtilali’nde Milli Birlik Komitesi ve 14’ler Olayı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s.128-135.

¹⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.171-172.

¹⁵ Milli Birlik Komitesi üyelerinden olan General Sıtkı Ulay’da MBK’ya ve onun faaliyetlerine karşı olan birçok cunta örgütünün kurulduğunu ve bunların hiyerarşik düzene riayet ederek SKB’ye bağlı olarak faaliyetlerini yürüttüğünü belirtmiştir. Bu sebeptendir ki SKB’nin faydalı olduğunu ve oyalama taktiği oluşturduğunu ifade ederek, SKB’nin ordu genç kademelerinin alttan alta siyasete girişlerini önleyerek ordunun parçalanmasına engel olduğunu ifade etmiştir. Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Başına (27 Mayıs 1960)*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul 1968, s.209-210.

SKB,¹⁶ ülke yönetiminin kısa sürede sivil idareye teslim edilmesi fikrine karşı çıkanların yer aldığı bir platform haline gelmiştir.

MBK yönetiminin yeni bir anayasa hazırlanması noktasındaki çalışmaları göreve geldikleri ilk günlerde başlamış ve bu noktada hukukçulardan oluşan bir bilim heyeti faaliyetlerine başlamıştır. Yeni bir anayasanın hazırlanması için başlatılan çalışmalar gerek İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde ve gerekse Ankara’da Siyasal Bilgiler Fakültesinde yürütülmüştür. Bu çalışmalarda iki ayrı anayasa taslağı hazırlanmış ve Ankara’da hazırlanan taslak kabul edilmiştir.¹⁷ Yeni anayasa 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oylamasına sunulmuş ve oyların %65’ini alarak kabul edilmiştir.¹⁸ 1961 anayasasında kuvvetler ayrılığı, insan hakları, sosyal devlet, hukuk devleti gibi ilkeler benimsenmiştir. Biçim bakımından kendinden önceki anayasalardan farklı olan temel hak ve özgürlüklere geniş yer veren 1961 anayasasında ilk defa basın ve toplantı hakları ve özgürlükleri,¹⁹ grev ve lokavt gibi çalışma ilişkilerini düzenleyen özgürlükler anayasa kapsamında yer almıştır.

27 Mayıs ihtilali neticesinde tutuklanan Celal Bayar, Adnan Menderes ve DP milletvekillerinin Marmara Denizinde bulunan Yassıda mahkemelerindeki duruşmalarına 14 Ekim 1960 tarihinde başlanılmıştır. Duruşmalar 15 Eylül 1961 tarihine kadar yaklaşık 11 ay devam etmiştir. Uzun süren duruşmaların ardından mahkeme, sanıklara, hapis, müebbet ve idam cezaları vermiştir. Eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın yaş haddinden dolayı hakkında verilen idam cezası hapis cezasına çevrilmiştir. Mahkeme, Adnan Menderes ile birlikte Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan’ı idama mahkûm etmiştir. İdamların infazı yine Marmara Denizinde bulunan İmralı Adasında gerçekleştirilmiş olup, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu’nun idamlarından bir gün sonra yani 17 Eylül 1961 tarihinde Adnan Menderes’in idam edilmesiyle uygulanmıştır.²⁰

¹⁶ İsmail H. Pekin, Ahmet Yavuz, *Asker ve Siyaset Osmanlı’dan Günümüze Sivil-Asker İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s.90.

¹⁷ K. H. Karpas, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁸ Erol Kılınç, *İhtilal, İhtiras ve İdeal 68 Kuşağı Hakkında*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s.48.

¹⁹ Mümtaz Soysal, *Anayasa’ya Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968, s.183.

²⁰ Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2014, s.173-174.

21 Temmuz 1961 tarihinde alınan kararla KM seçimlerin 15 Ekim 1961 tarihinde yapılmasına karar vermiştir.²¹ Ülkede siyasi faaliyetlerin yeniden başlamasıyla Türk siyasi yaşamına yeni siyasi partiler katılmış ve böylece 1960'lı yıllar, Türkiye'de farklı görüş ve düşünceye sahip partilere ev sahipliği yapmıştır. Bu partiler içerisinde hiç kuşkusuz en öne çıkanı DP'nin mirasçısı olarak kurulan Adalet Partisi (AP) dir. 27 Mayıs sonrası orduda yeniden yapılanma ve tasfiye süreci çalışmaları neticesinde emekliye sevk edilen Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın Mehmet Yorgancıoğlu ve Hasan Şinasi Osma ile birlikte İzmir'de 13 Şubat 1961 tarihinde kurdukları parti, kısa zamanda teşkilatlanma çalışmalarını tamamlamış²² geniş kitlelere seslerini duyurmuşlardır. Bahsi geçen dönemde kurulan diğer partiler ise Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve demokratik yelpazenin solunda yer alan Türkiye İşçi Partisi (TİP) dir.

Askeri müdahalenin ardından yapılan ilk seçim olması, demokratik yaşamın ülkede yeniden başlaması ve sivil idareye geçişin başlangıcını oluşturması bakımından 1961 genel seçimleri yakın dönem siyasi yaşamında önemli bir yere sahiptir. Bahsi geçen seçimlere İsmet İnönü başkanlığındaki Cumhuriyet Halk Partisi, Ragıp Gümüşpala başkanlığındaki Adalet Partisi, Ekrem Alican başkanlığındaki Yeni Türkiye Partisi ve Osman Bölükbaşı liderliğindeki Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi katılmıştır.²³ Seçmenin %81'in katılımıyla gerçekleşen 1961 seçimlerinde, CHP oyların %36,7 sini alırken, AP, %34,8'ini YTP %13,7'sini ve CKMP ise %14,0'ını almıştır. Bu oranlara göre CHP 173, AP 158, YTP 65, CKMP 54 milletvekilliği kazanmış, AP 71, CHP 36, YTP 27, CKMP 16 senatör bulundurma hakkını elde etmiştir.²⁴ Seçim sonuçlarına göre hiçbir parti tek başına hükümeti kurabilecek oylara sahip olamamıştır.

²¹İsmet İnönü'nün damadı olan Gazeteci Yazar Metin Toker, İnönü'nün seçimlerin en kısa sürede yapılmasını istediğini ve bu düşüncesi itibarıyla Anayasa hazırlıklarını yapan komisyon ile İnönü arasında yaşanan görüş ayrılıklarını ayrıntılarıyla ele almıştır. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 Yarı Silahlı Yarı Kılıklı Bir Ara Rejim 1960-1961*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s. 94-98.

²²Adalet Partisinin kurucularından olan Mehmet Yorgancıoğlu, anılarında partinin kuruluş sürecini şu şekilde anlatmaktadır: "Yassıada'da 5 ay kaldıktan ve 1 ay da Balmumcu 'da "misafir" edildikten sonra 14 MBK üyesinin memleket dışına postalandığı gün 74 kişilik bir grupla tahliye edildik. Tahliye edildiğimiz günün akşamı, uçakla İzmir'e geçtik. Burada yeni bir partinin kurulması fikrini tahakkuk safhasına geçirmek için çalışmalara başladık. İlk iş olarak; bir strateji tespit etmek, gayeyi ortaya koymak, umdeleri belirlemek gerekiyordu. Tabandan olmak üzere teşkilatı hazırlamak için çalışmaları başlattık. Adalet Partisi'nin hızla kuruluş faaliyeti 3 Şubat 1961 tarihinde İpek Palas otelinde başladı. Bu otel bir nevi karargahımız olmuştu. 11 Şubat 1961 tarihinde Ankara'ya giderek Partimizin kuruluş beyannamesini vererek resmen kurulduk. İlk olarak partinin İzmir İl idare heyetini oluşturduk, ardından İstanbul ve Ankara İl İdare Heyetleri oluşturuldu." Mehmet Yorgancıoğlu, *Politikanın İbret Dolu Seyir Defteri*, Dönence Yayınları, İstanbul 2000, s.88-97.

²³ Tefrik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s.115.

²⁴ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *15-10-1961 Milletvekili ve Senato Üyesi Sonuçları İl, İlçe ve Sandık Bölgeleri İtibariyle*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1962, s.2-3.

Seçim sonuçları neticesinde sandıktan herhangi bir partinin çoğunluğun oyunu alamaması Türk Silahlı Kuvvetlere mensup bazı askerlerin bünyesinde seçimlerin yeniden yapılması gerektiği fikrinin ağırlık kazanmasına yol açmış ve bu doğrultuda 21 Ekim 1961 tarihinde Korgeneral Cemal Tural başkanlığında 37 subay tarafından tarihe 21 Ekim protokolü olarak geçen bir belge imzalanmıştır.²⁵ Protokoln imzalanmasının ardından İsmet İnnnn devreye girmesi ile imzalanan protokol geçerliliğini yitirmiş ve 24 Ekim 1961 tarihinde ankaya’da siyasi partilerin liderleri ve MBK yönetimi arasında 24 Ekim protokolü ya da ankaya protokolü olarak bilinen bir anlaşma imzalanmıştır.²⁶

24 Ekim protokolünde Cemal Grsel’in cumhurbaşkanlığının tüm siyasi partiler tarafından kabul edilmesi, İsmet İnönü başkanlığında bir hükümetin kurulması, 147’ler olarak da bilinen üniversiteden emekliye sevk edilen akademisyenler ile EMİNSU’ların (Emekli İnkılap Subayları) görevlerine geri dnmeyecekleri ve Yassıada mahkumlarına şimdilik siyasi bir af tanınmayacağı tüm siyasi partilerin liderleri ve MBK yönetimi arasında yapılan bu protokolle taahhüt altına alınmıştır.²⁷ Protokolün ardından 26 Ekim 1961 tarihinde yapılan seçimle Cemal Grsel Cumhurbaşkanlığına seilmıř²⁸ ve 10 Kasım 1961 tarihinde hükümeti kurma görevini CHP Genel Başkanı İsmet İnnye vermiştir.²⁹ Böylece Türkiye tarihinde bir ilk olan koalisyonlar dönemi başlamıştır.

CHP-AP karma ilk koalisyon hükümeti 20 Kasım 1961 tarihinde göreve başlamıştır.³⁰ İki ayrı görüş ve düşünceye sahip partinin meydana getirdiği bu koalisyon

²⁵ M. Emin Aytekin, *İhtilal ıkmazı*, Dünya Matbaası, İstanbul 1967, s.78.

²⁶ Davut Dursun, *12 Mart Darbesi: hatıralar, gözlemler, düşünceler*, şehir Yayınları, İstanbul 2003, s.20-21.

²⁷ T. avdar, *a.g.e.*, s.117.

²⁸ Cemal Grsel 27 Mayıs ardından Cumhurbaşkanı seçildiği tarihe kadar devlet başkanlığı görevini yrtmştir. Gülşah Köprülü, “Cemal Grsel Dönemi Türk Dış Politikasının Dinamikleri”, *Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, C.3, S.3, (2018), s.40.

²⁹ *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1961.

³⁰ Suna Kili, *1960-1975 Dönemi Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976, s.178. I. Koalisyon Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi: Başbakan Mustafa İsmet İnönü (Malatya/CHP), Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ali Akif Eyidoğan (C.S. Zonguldak yesi/AP), Devlet Bakanı Turhan Feyzioğlu (Kayseri/CHP), Avni Doğan (Kastamonu/ CHP), Hıfzı Oğuz Bekata (C.S. Ankara yesi/CHP), Necmi kten (Çorum/AP), Nihat Su (Antalya/AP), Adalet Bakanı Kemal Sahir Kurutluoğlu (C.S. Kontenjan yesi), Milli Savunma Bakanı Mehmet İlhami Sancar (İstanbul/CHP), İçişleri Bakanı Ahmet Topaloğlu (Adana/AP), Dışışleri Bakanı Selim Rauf Sarper (İstanbul/CHP), Feridun Cemal Erkin (TBMM dışından), Maliye Bakanı Osman şefik İnan (Çanakkale/CHP), Milli Eğitim Bakanı Mehmet Hilmi İncesulu (Çorum/CHP), Bayındırlık Bakanı Mehmet Emin Paksüt (Ankara/CHP), Ticaret Bakanı Mehmet İhsan Gürsan (İzmir/AP), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Süleyman Suat Seren (C.S. Isparta yesi), Gümrük ve Tekel Bakanı şevket Pulatoğlu (C.S. Trabzon yesi/AP), Tarım Bakanı Ali Cavit Oral (Adana/AP), Ulaştırma Bakanı Mustafa Cahit Akyar (C.S. Denizli yesi/AP), alışma Bakanı Bülent Ecevit (Ankara/CHP), Sanayi Bakanı Fethi elikbaş (Burdur/CHP), Basın-Yayın ve Turizm

bilhassa AP'nin siyasi af meselesini devamlı gündeme getirmesi neticesinde görüş ayrılıklarının gölgesinde faaliyetlerini yürütmüştür.

Birinci koalisyon, CHP-AP çekişmeleri ile geçerken, SKB'nin içerisinde yer alan alt rütbeden subayların³¹ iktidarı yeniden ordunun ele alması amacıyla yaptığı çalışmalar neticesinde Türkiye, 22 Şubat 1962 tarihinde Kara Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir³² önderliğinde bir darbe teşebbüsü geçirmiştir. Girişim, yalnızca Aydemir'in komutası altında bulunan Kara Harp Okulu bünyesinde yapılmış, gerek ordudaki diğer alt rütbeli subaylar ve gerekse Hava kuvvetleri bu girişime katılmamıştır.³³ Umduğu yardımı bulamayan Aydemir'in teslim olmasıyla girişim sonuçsuz kalmıştır. 22 Şubat darbe teşebbüsünün ardından başta Albay Talat Aydemir olmak üzere girişime katılan 21 subay haklarında cezai işlem yapılmaksızın emekliye sevk edilmiştir.³⁴ Operasyon bununla sınırlı kalmamış eğilimleri güven vermeyen subaylar da aktif görevlerden alınıp pasif görevlere aktarılmıştır.³⁵

Darbe girişiminin ardından, hükümette yaşanan panik havası yerini bir daha bu olayların yaşanmaması için alınacak tedbirler hakkındaki görüşmelere bırakmış, Başbakan İsmet İnönü'nün daveti üzerine parti liderleri ve hükümet üyelerinin katılımıyla 25 Şubat 1962 tarihinde bir toplantı gerçekleşmiştir.³⁶ Bu görüşme de tüm siyasi partiler ve hükümet temsilcileri 22 Şubat girişiminin ülkenin huzurunu ve düzenini bozmaya

Bakanı Kamran Evliyaoğlu (Samsun/AP), İmar ve İskan Bakanı Mehmet Muhittin Güven (İstanbul/AP). *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, Hzl. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, 1. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s.2-3.

³¹ Silahlı Kuvvetler Birliğine mensup bu grup Albaylar cuntası olarak bilinmektedir. Albay Talat Aydemir'in başını çektiği bu grupta Albay Emin Arat, Nâzım Özkan ve Halim Menteş yer almaktadır. Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilâlin Hikâyesi*, Milli Ülkü Yayınevi, Konya 1977, s.151.

³² Talat Aydemir, 1917 yılında Bilecik'in Söğüt İlçesinde doğmuş, Lise öğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. Yükseköğrenimini 1939 yılında Harp Okulunda tamamlayarak orduda aldığı çeşitli görevlerin ardından 1947 yılında Yüzbaşılığa terfi etmiştir. 1958 yılında Yarbaylık rütbesine yükselen Aydemir, 27 Mayıs İhtilalinin yaşandığı dönemde Kore'de görev yaptığı için ihtilal komitesine katılamamıştır. 1960 yılında Albaylığa terfi ederek Harp Okulu Kumandanı olmuştur. 22 Şubat 1962 tarihinde gerçekleştirilen darbe girişiminin lideri konumundadır. Talat Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Akk Yayın, İstanbul 1968, s.3.

³³ Kara Kuvvetlerine bağlı İstanbul ve Ankara grupları iktidarın sivillerin elinden alınarak yeniden ordunun eline geçmesi noktasında her ne kadar görüş birliğindeyse de İstanbul grubu bu girişimin hiyerarşik düzene uygun bir biçimde yapılmasını savunurken, Aydemir'in içerisinde bulunduğu Ankara grubu müdahalenin bir an evvel gerçekleştirilmesi görüşünü savunmuştur. Bu noktada iki grup arasında yaşanan görüş ayrılıkları neticesinde Kara Kuvvetlerine bağlı İstanbul grubu bu teşebbüste yer almamıştır. M. Emin Aytekin, *a.g.e.*, s.146-148.

³⁴ Talat Aydemir, 22 Şubat'ta ki darbe teşebbüsünün ardından 10 Mayıs 1962 tarihinde çıkarılan özel af yasasıyla serbest bırakılmıştır. Ş. Can Erdem, "Türk Siyasetinde Etkin Bir Genel Kurmay Başkanı: Cevdet Sunay", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.123 S.242 (2019), s.171.

³⁵ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992, s.91-92.

³⁶ Tunca Özgişi, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nde İlk Koalisyon Hükümeti (1961-1962)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.102-103.

yönelik bir teşebbüs olduğu görüşünde birleşerek, ülkede asayişin sağlamak amacıyla yeni tedbirlerin alınması gerektiğine karar vermiştir. Bu kararlar doğrultusunda çıkarılan Tedbirler Kanunun da 27 Mayıs 1960 ihtilali ve onun getirdiği 1961 anayasasını haksız ve gayri meşru göstermek, kapatılan DP'yi övmek ve üyesi oldukları partiyi onun devamı olarak göstermek şeklinde yayın yapmak, çok partili demokratik düzeni zedeleyecek söz, yazı, haber tarzında beyanda bulunmak yasaklanmıştır.³⁷

İlk koalisyon döneminde gerçekleşen bu girişim, zaten çatırdamakta olan hükümetin zor günler yaşamasına neden olmuştur. Öyle ki, DP'nin mirasçısı olarak bilinen ve hükümetin ortağı olan Adalet Partisi'nin DP'lilerin siyasi affını devamlı gündeme getirmesi ile başlayan görüş ayrılığı, 22 Şubat olaylarına karışan isimlerin affedilerek yeniden görevlerine iade edilmesiyle içinden çıkılmaz bir hâl almış³⁸ ve 1 Haziran 1962 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'nün istifasının ardından sona ermiştir.

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel yeni hükümeti kurma görevini yeniden İsmet İnönü'ye vermiş ve böylece Cumhuriyet tarihinin ikinci koalisyon hükümeti CHP, YTP, CKMP ortaklığıyla 25 Haziran 1962 tarihinde kurulmuştur.³⁹ Yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle AP, ikinci hükümette yer almamış onun yerine DP'nin diğer mirasçı partileri ile hükümet kurulmuştur. İlk hükümete nazaran daha uzun ömürlü olan bu hükümet döneminde uzun ve ilkine nispeten daha kapsamlı bir hükümet programı hazırlanmış

³⁷ Nedim Yalansız, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2002. s.56-57.

³⁸ O günleri, Başbakan İsmet İnönü'yle birlikte geçiren Metin Toker anılarında, 22 Şubatçıların affına karşılık AP'nin Demokratların affını istediğini bu düşüncüyü "Ya hepsi, ya hiçbir" şeklinde formüle ettiklerini belirtmiştir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in bu noktada AP lideri Ragıp Gümüşpala ile ortak hareket ettiğini savunan Toker'e göre; AP'nin siyasi affa yönelik tutum ve davranışlarının arkasında ki isim dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel dir. M. Toker, *a.g.e.*, s.95-97.

³⁹ Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi*, Aydoğan Matbaası, İstanbul 2000, s.53. II. Koalisyon Hükümeti Bakanlar Kurulu Listesi: Başbakan Mustafa İsmet İnönü (CHP Malatya), Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ekrem Alican (YTP Sakarya), Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Hasan Dinçer (CKMP A. Karahisar), Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turhan Feyzioğlu (CHP Kayseri), Devlet Bakanı Hıfzı Oğuz Bekata (C.S. Ankara Üyesi, CHP), Ali Şakir Ağanoğlu (CHP Trabzon), Vefik Pirinçcioğlu (CHP Diyarbakır), Devlet Bakanı Raif Aybar (YTP Ankara), Devlet Bakanı Necmi Ökten (Çorum, Bağımsız), Adalet Bakanı Abdülhak Kemal Yörük (CKMP Ankara), Milli Savunma Bakanı Mehmet İlhami Sancar (CHP İstanbul), İçişleri Bakanı Kemal Sahir Kurutluoğlu (C.S. Kontenjan Üyesi), Hıfzı Oğuz Bekata (C.S. Ankara Üyesi, CHP) İlyas Seçkin (CHP Ankara), Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin (TBMM dışından) Maliye Bakanı Ferit Melen (TBMM dışından), Milli Eğitim Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu (CHP Manisa), İbrahim Hulusi Ökten (CHP/Bursa), Bayındırlık Bakanı İlyas Seçkin (CHP Ankara), Arif Hikmet Onat (CHP Ordu), Ticaret Bakanı Mehmet Muhlis Ete (CHP Ankara), Ahmet Oğuz (CKMP İstanbul), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Yusuf Azizoğlu (YTP Diyarbakır), Fahrettin Kerim Gökay (YTP İstanbul), Gümrük ve Tekel Bakanı Orhan Öztrak (CHP Tekirdağ), Tarım Bakanı Mehmet İzmen (C.S. Giresun Üyesi, YTP) Ulaştırma Bakanı Rıfat Öçten (C.S. Sivas Üyesi, YTP), İhsan Şeref Dura (Kastamonu, Bağımsız), Çalışma Bakanı Bülent Ecevit (CHP Ankara), Sanayi Bakanı Fethi Çelikbaş (CHP Burdur), Basın - Yayın ve Turizm Bakanı Celal Tevfik Karasapan (C.S. Afyonkarahisar Üyesi, CKMP), Nurettin Arıdoğan (CKMP Elazığ), Turizm ve Tanıtma Bakanı Nurettin Arıdoğan (CKMP Elazığ), İmar ve İskân Bakanı Fahrettin Kerim Gökay (YTP İstanbul), Mehmet Hayri Mumcuoğlu (Tekirdağ/Bağımsız), Hzl. İ. Neziroğlu, T. Yılmaz, *a.g.e.*, s.158-159.

olup, anayasal, özgürlükçü demokratik düzenin yerleştirilmesi gibi kavramlar ile, 27 Mayıs ihtilalinin meşru bir ihtilal olduğu, bu ihtilale ve onun getirdiklerine saygı duyulacağı öncelikle belirtilmiştir.⁴⁰

İkinci koalisyon döneminde de siyasi af meselesi gündemden düşmemiş hükümet ortakları tarafından devamlı gündemdeki yerini korumuştur. Nitekim hükümet gerek DP'nin mirasçısı kabul edilen siyasi partiler ve gerekse kamuoyundan gelen siyasi af talebi karşısında kayıtsız kalamamış ve 18 Ekim 1962 tarihinde kısmi af yasası⁴¹ kapsamında 282 Yassıada mahkumunun tahliyesini gerçekleştirmiştir. Bu durum kısmi de olsa siyasi istikrar açısından olumlu bir gelişme olmuştur. Böylece, ilk koalisyon hükümetinin düşmesine neden olan ve muhalefetin yoğun baskısı karşısında İkinci koalisyon hükümetini de zor durumda bırakan bu ciddi sorun kısmen de olsa halledilmiştir.⁴² Hükümetin başka bir icraatı ise planlı ekonomiye geçişin başlangıcını oluşturan birinci beş yıllık kalkınma planını hazırlayıp yürürlüğe koymak olmuştur. Plân; on beş yıllık perspektif plânın birinci dilimi olarak hazırlanmış olup, 1963-1967 dönemlerini kapsamaktadır. Harrod-Domar⁴³ tipi büyüme modeli esas alınarak hazırlanan plân da kalkınma özdeştir sanayileşme ilkesine uygun olarak sanayi sektörü büyürken ekonomide tarımın payı azalmıştır.⁴⁴ Dış politikada ise hayli yoğun günler yaşanmıştır. Dünyanın iki süper gücü olan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliğini karşı karşıya getiren ve dünyayı nükleer savaş tehdidi altında bırakan Küba Krizi ortaya çıkmış ve bu sorun karşısında ABD yönetimi Türkiye'nin kendi yanlarında yer almalarını istemiştir. Türk hükümeti Amerika'nın yanında yer aldığını açıklamış, Türkiye'nin bu kararının ardından Sovyetler Birliği yaptığı baskıları daha da arttırarak Türkiye'nin zor günler geçirmesine neden olmuştur.⁴⁵

⁴⁰ S. Kili, *a.g.e.*, s.186-189.

⁴¹ 16 Ekim 1962 tarihli kanunla 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı kanunun 6'ncı maddesi uyarınca kurulan Yüksek Adalet Divanı'na Anayasa'yı ihlâl suçundan Türk Ceza Kanunu'nun 146'ncı maddesi gereğince mahkûm edilmiş olanların, bu mahkûmiyetlerine ait ilâmlarında yazılı muvakkat hürriyeti bağlayıcı cezalarından dörder senesi affedilmiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 18 Ekim 1962, S.11235.

⁴² Halit Kaya, *Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2014, s.142-143.

⁴³ İki İngiliz iktisatçı olan Roy Forbes Harrod ve Evsey David Domar tarafından geliştirilen Harrod-Domar büyüme modelinde sermaye ve emek oranı sabit oranlı bir üretim fonksiyonuna eşittir. Üretim miktarı değişse dahi sermaye ve emek oranı değişmez. Saba Yağcı, *İktisadi Büyüme Teorileri: 1980 Sonrası Türkiye'de Makroekonomik Değişkenlerin İktisadi Büyümeye Etkisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.21.

⁴⁴ Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık, Yücel Özkaya vd. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi C.2*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.336-337.

⁴⁵ Küba Krizinin bir anda ortaya çıktığını belirten Toker, Amerika Başbakanı Kennedy'nin İsmet İnönü'ye bir mektup gönderdiğini ve bu mektubun ardından İnönü başkanlığında Çankaya'da toplantılar yapıldığını belirtmiştir.

Kıbrıs Rumlarının Enosisi gerçekleştirmek doğrultusunda yaptığı faaliyetler artmıştır. 1960 Kıbrıs anayasasının derhal değiştirilmesini savunan adadaki Rum örgütleri Türkiye'nin 1960 Kıbrıs anayasasında kendisine verilen haklardan vazgeçmeyeceğini açıklamasının ardından çatışmalar başlatmış ve adada yaşayan birçok Türk'e zarar vermişlerdir. Bunun üzerine Türk hükümeti 25 Aralık 1963 tarihinde olayları durdurmak için adaya ihtar uçuşları düzenlemiştir.⁴⁶ Türkiye'nin müdahalesinin ardından, Rum hükümeti çok geçmeden 1960 Antlaşmasını tek taraflı feshettiklerini açıklamıştır. 1964 yılında adadaki Rum faaliyetleri hızla artmış ve adada yaşayan Türk halkı oturdukları yerleşim bölgelerini terk etmiş, Türk kontrolündeki bölgeye sığınarak kuşatma altında yaşamak zorunda kalmışlardır.⁴⁷

İç ve dış politik gelişmelerin yoğun olarak yaşandığı bu yıllarda 1963 yılına damgasını vuran olay kuşkusuz Talat Aydemir'in ikinci ihtilal girişimidir. 22 Şubat'ın ardından emekliye sevk edilen Aydemir ihtilal hazırlıklarını sivil olarak yürütmüş,⁴⁸ kendisine bu girişimde bazı alt rütbeli subaylar ve Kara Harp Okulu öğrencileri yardım etmiştir. Ülkedeki gidişattan memnun olmayan ve ordunun yönetime derhal el koyması gerektiğine inanan Aydemir ve beraberindekiler 22 Şubat girişiminin ardından yeniden ihtilal çalışmalarına hız vererek, uygun zamanı beklemiş ve 21 Mayıs 1963 tarihinde yeniden harekete geçmişlerdir.⁴⁹ Genel Kurmay Başkanlığı binası ve radyo evini abluka

Görüşmelerin ardından Başbakan İsmet İnönü'nün meclis içerisinde yaptığı konuşmanın istisnasız tüm partiler bünyesinde kabul gördüğünü belirten Toker, İnönü'nün yaptığı konuşmayı şu şekilde aktarmıştır. *"Biz tehlike karşısında bulunduğumuz vakit müttefiklerimizden tesanüt (dayanışma) vazifelerini yapmalarını isteyeceğimiz gibi, müttefiklerimizden biri vazifemizi ifa etmemizi talep ettiği vakit, biz de mükellefiyetimizi (yükümlülüklerimizi) elbette yerine getireceğiz."* M. Toker, a.g.e., s.140-144.

⁴⁶ Cumhuriyet, 26 Aralık 1963.

⁴⁷ Alparslan Remzi Kallımcı, *Kıbrıs Krizinin Yansıması: Yunan Uyrukluların Sınır Dışı Edilmeleri (1964-1965)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.43-44.

⁴⁸ Talat Aydemir, 22 Şubat'ın ardından emekliye sevk edilerek görevine son verilmişti. Ancak bu durum bile Aydemir'i durdurmaya yeterli olmamış ve yeni bir ihtilal hazırlığına başlamıştır. Anılarında 21 Mayıs 1963 tarihinde gerçekleştirdiği ikinci ihtilal girişimine geniş bir biçimde yer veren Aydemir, bu emelini gerçekleştirmek noktasında gerek "Onbirler" ve gerek "Öndörtler" olarak bilinen gruplar ile görüşmeler yapmış ve bu girişimde kendilerine destek olmalarını talep ettiğini ayrıntılarıyla kaleme almıştır. İhtilali gerçekleştirmek noktasında hayli kararlı olduğu anlaşılan Aydemir'e bu girişiminde şu isimler de eşlik etmiştir; Fethi Gürcan, Bahtiyar Yalta, Turgut Alpugut, Atilla Altugan, Zihni Çetiner, Mustafa Pakoba, Erol Dinçer, İlhan Baş, Cevat Kırca, Osman Deniz, Ahmet Gücal, Halim Menteş, Şükrü İnanç, Hakkı Sümer, Remzi Kılıç, Tevfik Saltoğlu, Emin Arat, Mustafa Üstüner, Galip Gültekin, Hüsamettin Paksoy. T. Aydemir, a.g.e., s.284-291.

⁴⁹ Talat Aydemir ihtilali gerçekleştirmek için mayıs ayını beklemek istememiş, ihtilal için en uygun zamanın 31 Mart olduğunu düşünmüştür. İhtilalciler arasında yer alan Emekli Kurmay Yarbay Mustafa Ok bu düşünceye karşı çıkmış, hazırlıksız ve desteksiz bir hareketin fayda vermeyeceğini belirtmiş ve hareketin başarılı olması için yan kuvvetlerin muhakkak desteğinin alınması gerektiğini savunmuştur. Kuşkusuz Mustafa Ok'un desteğinin alınmasını istediği bu yan kuvvetler 11'ler ve 14'ler olarak bilinen gruplardır. Bu görüşe sert bir biçimde karşı çıkan Fethi Gürcan hazırlıkların yapıldığını ve ihtilalin 31 Mart 1963 tarihinde gerçekleştirilmesini istemiştir. İhtilalciler arasında yaşanan bu görüş ayrılığının ardından ihtilalin, çoğunluğun kabul etmesiyle 31 Mart'tan daha ileri bir tarihte yapılmasına karar

altına alan ihtilalciler, hükümeti devirerek eski görevlerine yeniden dönmeyi amaçlamışlardır. Ancak, Aydemir'in bu girişimi hükümetin, ihtilal teşebbüsünden haberdar olması neticesinde sonuçsuz kalmıştır. Ardından, Aydemir ve beraberindekiler tutuklanmış ve harekâtın lideri olan Talat Aydemir ve Fethi Gürcan idama mahkûm edilmiştir.⁵⁰

Aydemir'in ikinci darbe girişiminin ardından hükümetteki çözülme de gecikmemiş, 17 Kasım 1963 tarihli yerel seçimlerde büyük ölçüde oy kaybı yaşayan YTP ve CKMP, koalisyonundan ayrılma kararı almıştır. Tüm bu yaşananların ardından İnönü ABD gezisinden döndükten sonra 2 Aralık 1963'te istifa etmiştir.⁵¹ II. İnönü hükümetinin düşmesinin ardından CHP dışında bir hükümet kurulması düşünülmüş, AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'ya yeni hükümeti kurması için görev verilmiştir. Fakat CHP'nin dışındaki partileri bir hükümette toplama, bu düzende bir hükümet kurma olanağı bulunamamıştır. Girişimlerinin sonuçsuz kalmasının ardından Gümüşpala, hükümeti kurma görevinden vazgeçmiş ve bu görev yeniden İsmet İnönü'ye verilmiştir.⁵²

25 Aralık 1963 tarihinde İnönü bu sefer bağımsız adaylardan oluşan III. Koalisyon hükümetini kurmuştur.⁵³ Başbakan İsmet İnönü ile birlikte 18 CHP'li üyeden oluşan kabinede 4 tane bağımsız aday yer almıştır. Bu yönüyle hükümetin meclis çoğunluğuna dayanmayan bir CHP hükümeti olduğunu söylemek mümkündür. Hükümet programında ekonomi ve sosyal kalkınma konularına geniş bir şekilde yer verilmiştir. Yeraltı ve yerüstü kaynaklara verilen önem neticesinde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı

verilmiştir. Nisan ayı içerisinde 11'ler ve 14'ler ile görüşmeler gerçekleştirilmiş olup, bu grupların ihtilale karşı olumsuz tutum içerisinde yer almaları sebebiyle Dündar Seyhan-Orhan Kabibay ve Alparslan Türkeş önderliğindeki gruplar ile yollar tamamen ayrılmıştır. Can Kaya İsen, *22 Şubat-21 Mayıs Geliyorum Diyen İhtilâl*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1964, s.115-124.

⁵⁰ Mamak 1 Numaralı Sıkı Yönetim Mahkemesi kararları doğrultusunda Fethi Gürcan 26 Haziran'da Talat Aydemir ile 5 Temmuz 1964'te idam edilmiştir. Levent Ünsaldı, *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s.79.

⁵¹ *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1963.

⁵² *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1963.

⁵³ III. İnönü Hükümetinin Bakanlar Kurulu şu isimlerden oluşmaktadır: Başbakan İsmet İnönü (CHP/Malatya), Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Kemal Satır (CHP/Elazığ), Devlet Bakanı Malik Yolaç (İstanbul), İbrahim Saffet Omay (C.S. üyesi/Ankara), Vefik Pirinçcioğlu (Diyarbakır), Nüvit Yetkin (C.S. üyesi/ Malatya), Adalet Bakanı Sedat Çumralı (C.S. üyesi/Konya), Sırrı Atalay (C.S. üyesi /Kars), Milli Savunma Bakanı İlhami Sancar (İstanbul), İçişleri Bakanı Orhan Öztrak (Tekirdağ), Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin (T.B.M.M. dışından), Milli Eğitim Bakanı İbrahim Öktem (Bursa), Ulaştırma Bakanı Ferit Alpiskender (C.S. üyesi /Manisa), Mahmut Vural (Sivas), Tekel Bakanı Mehmet Yüceler (Kayseri), Sanayi Bakanı Muammer Erten (Manisa), Tarım Bakanı Turan Şahin (Muğla), Ticaret Bakanı Fenni İslimyeli (Balıkesir), Turizm ve Tanıtma Bakanı Ali İhsan Göğüş (Gaziantep), İmar ve İskân Bakanı Celalettin Uzer (Eskişehir), Sadık Kutlay (İçel), Maliye Bakanı Ferit Melen (C.S. üyesi/Van), Köyişleri Bakanı Lebit Yurdoğlu (İzmir), Bayındırlık Bakanı Arif Hikmet Onat (Ordu), Çalışma Bakanı Bülent Ecevit (Ankara), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal Demir (Bolu), Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Hüdaî Oral (Denizli). Türker Sanal, *Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti*, Sim Matbaacılık, Ankara 1995, s.177-178.

kurulmuştur. Kamu ve özel sektöre eşit derecede önem vermeyi öngören hükümet programında özel teşebbüsün sağlık hizmeti alanındaki gayretlerinin destekleneceği açıkça belirtilmiştir.⁵⁴

1964 yılı Türkiye ve üçüncü İnönü hükümeti için Kıbrıs ve dış ilişkiler sorununun ağır baskısı altında geçen bir yıl olmuştur. Makarios'un Londra ve Zürih Anlaşmalarının yürürlükten kaldırılmasını istemesiyle yeniden şiddetlenen Kıbrıs bunalımı, Türkiye'nin dış ilişkilerinde de içine girdiği değişikliklerin bir göstergesi olmuştur.⁵⁵ Rumların adada yaşayan Türklere karşı zararlı faaliyetlerinin devam etmesinin ardından İnönü Başkanlığındaki Türk Hükümeti adaya asker çıkarmak ve olayları kontrol altında tutmak istemişse de ABD Başkanı Johnson Türkiye'nin bu müdahalesine engel olmuştur. Amerika'nın bu dönemde Türkiye'yi yalnızlığa itme çabası açıkça hükümet ve kamuoyu nezdinde görülmüş ve bu tarihten itibaren Türkiye'nin, dünyanın diğer süper gücü olan Sovyetler Birliği ile yakın temaslar kurmasına ortam hazırlamıştır.⁵⁶

ABD'nin müdahalesinin etkileri sürerken, iç politika da hayli yoğun günler yaşanmış öyle ki, Adalet Partisi lideri Ragıp Gümüşpala'nın hayatını kaybetmesinin ardından boşalan liderlik koltuğu için AP bünyesinde başkanlık yarışı başlamıştır. Parti bünyesinde alınan karar doğrultusunda kongreye kadar partiye geçici olarak Sadettin Bilgiç'in başkanlık etmesine karar verilmiştir.⁵⁷ 29 Kasım 1964 tarihinde gerçekleşen büyük kongrede Genel Başkan Bilgiç'in yanı sıra Tekin Arıburun ve Süleyman Demirel⁵⁸

⁵⁴ S. Kili, *a.g.e.*, s.192-193.

⁵⁵ Hikmet Bilâ, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s.206.

⁵⁶ Tarihe "Johnson Mektubu" olarak geçen bu mektup, 5 Haziran 1964 tarihinde dönemin Başbakanı İsmet İnönü'ye dönemin ABD Başkanı olan Lyndon B. Johnson tarafından gönderilmiştir. Türk Dış Politikasına önemli etkileri bulunan bu mektupta ABD, açıkça Türkiye'den Kıbrıs'ta yaşanan olaylar karşısında sessiz kalmasını ve herhangi bir müdahalede bulunmamasını istemektedir. Hüseyin Çelik, Uğur Özgöker, "Johnson Mektubundan Trump Mektubuna Türkiye ABD İlişkileri", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, C.8, S.1 (2020), s.62-63.

⁵⁷ Sadettin Bilgiç, 1920 yılında Isparta'da dünyaya gelmiş ilk ve ortaöğrenimini Isparta'da tamamladıktan sonra lise'yi Kayseri'de okumuştur. Yükseköğrenimini İstanbul Tıp Fakültesinde tamamlayan Bilgiç, 1961 yılında Genel Cerrah unvanını almıştır. 1961 genel seçimlerinde Adalet Partisinin Isparta Milletvekili olarak meclise girmiştir. 1962 'de Adalet Partisi Genel Başkan Yardımcılığına seçilmiş ve parti bünyesinde önemli görevler üstlenmiştir. Süleyman Demirel liderliğindeki dönemde de parti içi faaliyetlerine devam eden Bilgiç, 1967 yılında Demirel Hükümetinde Ulaştırma Bakanı olarak görev yapmıştır. 1969 Genel seçimleriyle yine meclise girmeyi başaran Sadettin Bilgiç 1970 yılında partiden ihraç edilmiş ve Demokratik Parti (DP)'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1976 yılında Adalet Partisine tekrar dönüş yapmış, partinin Genel Başkan Yardımcılığı görevini üstlenmiş ve bu görevi 12 Eylül 1980 tarihine kadar devam ettirmiştir. 12 Eylül sonrası siyasi haklarını kaybeden Bilgiç, 1987 yılına kadar siyasetten herhangi bir görev üstlenmemiştir. 1988'de Doğru Yol Partisi Genel İdare Kuruluna seçilerek 1992'de siyasi hayatını noktalamış, 21 Nisan 2012'de İstanbul'da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Turhan, *Adalet Partisi İçerisinde Bir Muhaliף: Sadettin Bilgiç*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2015, s.5-96.

⁵⁸ Süleyman Demirel, 1 Kasım 1924 tarihinde Isparta'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Isparta, Muğla ve Afyonkarahisar'da tamamladı. 1949 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat mühendisliği bölümünden mezun oldu. 1954 yılında

başkanlık yarışı için adaylığını koymuş, yapılan oylama sonucunda en fazla oyu alarak parti başkanlığına yükselen isim ise Isparta Milletvekili Süleyman Demirel olmuştur.⁵⁹ Seçim sonuçları gerek AP ve gerekse Türk siyaseti açısından oldukça önemli gelişmelere sahne olmuştur.⁶⁰

Üçüncü İnönü kabinesi, 1965 yılı başlarına kadar görevine devam etmiş, 13 Şubat 1965 tarihinde mecliste karşı partilerin oluşturduğu muhalefet sonucu bütçe tasarısına verilen ret oylarının çokluğu neticesinde düşürülmüştür.⁶¹ Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel yeni hükümeti kurma görevini bağımsız senatör olarak görev yapan Suat Hayri Ürgüplü'ye vermiştir.⁶²

26 Şubat 1965 tarihinde kurulan Ürgüplü hükümetinin programı, İnönü Hükümetlerinin programına benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan İnönü Hükümetlerinin bir devamı niteliği taşıdığı ifade edilebilir. Bu dönemde, Zonguldak'ın Kozlu ilçesinde çalışan maden işçilerinin başlatmış olduğu grev neticesinde bir dizi olaylar meydana gelmiştir. Hükümet bu olayları durdurmak amacıyla birtakım önlemler almıştır.⁶³ Petrolün millileştirilmesi meselesi bu dönemde de meclisin gündeminde yer

DSİ Genel Müdürlüğünde Barajlar Dairesi Başkanlığına atandı. Siyasi hayatına 1962 yılında Adalet Partisinde başladı. 1964 yılında Adalet Partisinin Genel Başkanlığına seçildi. 1965 ve 1969 genel seçimleriyle iki kez başbakan seçildi. 12 Mart müdahalesiyle istifa etti. 1975 yılında kurulan koalisyon hükümetinde yer aldı. 1979 seçimlerinde yeniden başbakanlık görevini üstlendi. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi üzerine görevini bıraktı. Siyasi hayatına Doğruyol Partisi ile devam eden Demirel 1987 yılında partinin genel başkanlığına seçildi. 1993 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. Cumhurbaşkanı olarak seçildi. 2015 yılında Ankara'da hayatını kaybetti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Arslan, *Süleyman Demirel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s.17-250.

⁵⁹ Adalet Partisi'nin 29 Kasım 1964 tarihinde gerçekleştirilen ikinci büyük kongresinde yapılan oylama neticesinde Sadettin Bilgiç 550, Tekin Arıburun 35 ve Süleyman Demirel ise 1072 oy almış ve partinin Genel Başkanlığına seçilmiştir. Sadettin Bilgiç, *Hatıralar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s.136.

⁶⁰ Süleyman Demirel'in Adalet Partisi Başkanlığına seçilmesinin ardında yatan nedenin Demirel'in Amerikan çıkarlarına uygun, bunun yanı sıra, Çankaya'nın ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin de tercih ettiği bir aday olmasına bağlayan Toket, Demirel'in AP Genel Başkanı olmasıyla ülkede bir ferahlık havasının yaratılmak istendiğini vurgulamıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda İsmet İnönü'nün kendi hükümeti üzerine eğilme ihtiyacının arttığını da belirtmiştir. M. Toket, *a.g.e.*, s.220-221.

⁶¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 13 Şubat 1965 tarihli oturumunda görüşülen bütçe tasarısına 226 ret oyu verilmiş ve İsmet İnönü bütçe tasarısının meclisten geçmemesinin ardından istifa etmiştir. 1965 yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Karma bütçe komisyonu raporu tamamı için bkz. *T.B.M.M. Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 36.Cilt, 3. Toplantı, 57. Birleşim, 13 Şubat 1965, s.86-157.

⁶² Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel öncelikle hükümeti kurma görevini dönemin Ortadoğu Teknik Üniversitesi Rektörü olan Kemal Kurdaş'a vermek istemiş ancak bu öneriye Adalet Partisi sıcak bakmamış ve bahsi geçen dönemde Hacettepe Üniversitesi Rektörü olarak görev yapan İhsan Doğramacı'nın hükümeti kurarak Başbakan olmasını önermiştir. S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.140.

⁶³ 10 Mart 1965 tarihinde Zonguldak'taki Gelik Maden Ocağında çalışan işçilerin başlatmış olduğu grev, bölgedeki diğer maden ocaklarına da sirayet etmiştir. Kozlu ilçesinde yürüyüşe geçen işçilere karşı hükümet bölgeye çok sayıda polis ve jandarma sevk etmiş, çıkan çatışmalarda iki işçi yaşamını yitirirken çok sayıda işçi de yara almıştır. Olayların diğer illere sirayet etmesini önlemek amacıyla bilhassa İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyükşehirlerde emniyet tedbirleri alınmış ve Zonguldak olaylarının radyoda verilmesi yasaklanmıştır. Dönemin İç İşleri Bakanı İsmail Hakkı Akdoğan önderliğindeki bir grup hükümet üyesi bölgeye giderek olayları yakından takip etmiştir. Meliha Kallımcı, *Suat Hayri Ürgüplü Hükümeti*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.96-100.

almış ve bu doğrultuda meclis içerisinde bir komisyon kurulmuştur. Mesele kısa sürede kamuoyuna yansımış ve üniversite öğrencileri bünyesinde de destek bulmuştur. Toprak reformu meselesi yeniden meclise taşınmış ve bu doğrultuda bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. 10 Ekim 1965 genel seçimlerine kadar faaliyetlerini yürüten Ürgüplü hükümeti kısa ömürlü olduğu için uzun soluklu projeler geliştirememiş, kamuoyu nezdinde de icraat hükümetinden ziyade seçim hükümeti olarak görülmüştür.⁶⁴ Türkiye'nin iç ve dış politikada kritik süreçler yaşadığı bu dönemde kurulan Ürgüplü hükümetinin yaptığı çalışmalar göz önüne alındığında geçici bir hükümet niteliği taşıdığı kanısı kuvvet kazanmaktadır.

Yakın dönem Türk siyasi tarihinde önemli etkileri olan 10 Ekim 1965 tarihli genel seçimlere AP, CHP, YTP, CKMP, MP ve TİP olmak üzere 6 parti katılmıştır.⁶⁵ Partiler gerek hazırladıkları seçim beyannameleri⁶⁶ ve gerekse ülkenin dört bir yanında düzenledikleri miting ve toplantılarla sandıktan birinci parti olarak çıkmak için mücadele vermişlerdir. CHP bugüne kadar izlediği yöntemlerin dışında ortanın solu isimli yeni bir kavram ile seçim meydanlarında yer alırken, AP, CHP'nin bu yeni anlayışını sıkça eleştiren bir tutum sergilemiştir. 1965 seçimlerine, demokratik yelpazenin solunda yer alan Mehmet Ali Aybar liderliğindeki TİP'te katılmış parti özellikle işçi kesim üzerinde büyük bir ilgi görmüştür.⁶⁷ Partiler, seçim öncesinde düzenledikleri miting ve radyo konuşmaları ile seçmenle buluşmuş ve seçmenin oylarına talip olmuştur.

10 Ekim 1965 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimlere katılım oranı %71,3 tür. Parti bazında sonuçlar incelendiğinde AP oyların %52,9'unu alarak sandıktan en çok oyu

⁶⁴ M. Kallıncı, *a.g.e.*, s.174.

⁶⁵ Tevfik Çavdar, *Türkiye 1968*, İzlem Yayınları, İstanbul 1969, s.12.

⁶⁶ Adalet Partisinin 1965 seçim beyannamesi, sağlıktan eğitime, ekonomiden turizme kadar çok geniş alanları kapsayan bir beyanname olma özelliği taşımaktadır. Atatürk ilke ve inkılapları başta olmak ile birlikte 1961 Anayasasına bağlılık partinin esas amacını oluşturmuş, Milli birlik ve beraberlik, demokratik rejim, anayasaya saygı kavramları üzerinde itina ile durulmuştur. BCA, Fon Kodu: 030.01, Yer No: 47.278.4

⁶⁷ Türkiye İşçi Partisi'nin kamuoyu nezdinde ilgi görmesi bazı karşıt görüşlü gazetecileri endişelendirmiş olacak ki seçimlerde Türk halkının oylarını etkilemek ve oyların TİP'e kaymasını engellemek için partiye yönelik ağır suçlamalarda bulunmuşlardır. Bu suçlamalardan biri de Gazeteci Yazar Tekin Erer'den gelmiş ve aynen şunları söylemiştir: "Türkiye'de ilk defadır ki, ortanın solunda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin gayretleri, müsamahalı ve yardımlarıyla, azıllı komünistler Türk Parlamentosuna girmek için bütün çabalarını gösteriyorlar. Başta TRT olmak üzere, Cumhuriyet, Milliyet ve Akşam gazeteleri bunların baş yardımcıları ve adeta nâşiri efkârları olmuşlardır. Bunlar sık sık toprak dağıtımından bahsetmektedirler. Herkese verecekleri bir tabutluk topraktır. Ağaları Lenin ve Stalin 60 milyon insan öldürerek birer tabutluk toprak dağıtmışlardır. Bunun dışında kimseye bir karış toprak isabet etmemiştir. Şimdi iş Türk Milletine düşmüştür. Hürriyete ve demokrasiye aşık Türk Milleti bunlara rey vermemek suretiyle tokadın en kuvvetlisini vurmalıdır. Hürriyetçiler, komünistler karşısında birleşmelidir. Hepsisi Nazım Hikmeti ilahlaştıran ve onun manevi liderliğinde toplanan, esasen Genel Başkanları da Nazım Hikmet'in öz teyzesinin oğlu bulunan bu parti mensupları, tıpkı Nazım'ın Moskova'ya vardığı gün: "Ben Sovyetler Birliği'nin çocuğuyum, beni Allah değil Stalin yarattı." Düşüncesi içindedirler." Tekin Erer, *Kızıl Tehlike*, Ak Yayınları, İstanbul 1966, s.190-191.

alan parti olarak çıkmış,⁶⁸ onu %28,7'lik oy oranı ile sandıktan ikinci parti olarak çıkan CHP takip etmiştir. Osman Bölükbaşı liderliğindeki MP oyların %6,3'ünü alırken YTP'nin oy oranı %3,7 ve CKMP'nin ise %2,2 olmuştur.⁶⁹ İlk defa genel seçimlere katılan TİP ise oyların %2,83'ünü alarak Meclise 15 milletvekili göndermeye hak kazanmıştır.⁷⁰

Seçim sonuçları incelendiğinde AP'nin kamuoyu nezdinde yürüttüğü koalisyonless iktidar kampanyası ile ortanın soluna karşı yürütölen anlayış sandıkta üstün gelmiş ve bu sonuçlar Süleyman Demirel liderliğindeki AP'yi iktidara taşımıştır. Sonuçlar, CHP yönetiminde yeni tartışmaların yaşanmasına ortam hazırlamış ve ilk defa İsmet İnönü tarafından kamuoyuna duyurulan ortanın solu anlayışına karşı parti içerisinde de tartışmaların başlamasına neden olmuştur.⁷¹ Öyle ki, kamuoyunda CHP'nin oy kaybının bu anlayışın halka iyi bir biçimde yansıtılmadığı veya halkın bu anlayışı benimsemediğı noktasındaki görüşler ağırlık kazanmıştır.

10 Ekim 1965 genel seçimleri ile Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır. Süleyman Demirel başkanlığındaki AP tek başına iktidara gelmiş ve koalisyonlar sona ermiştir.

⁶⁸ 10 Ekim 1965 Genel Seçim sonuçları neticesinde Adalet Partisinin iktidara geliş i parti ile özdeşleşen kırat figürü ile dönemin gazete ve dergilerinde mizahi bir biçimde tasvir edilmiştir. *Yön*, 15 Ekim 1965. Bkz. EK 1.

⁶⁹ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *12 Ekim 1969 Milletvekili Seçimi Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970, s.8.

⁷⁰ 1965 seçimlerinin ardından Türkiye İşçi Partisinden meclise giren milletvekilleri Mehmet Ali Aybar, Rıza Kuas, Muzaffer Karan, Tarık Ziya Ekinci, Sadun Aren, Yahya Kanbolat, Cemal Hakkı Selek, Adil Kurtel, Behice Hatko (Boran), Yunus Koçak, Kemal Nebioğlu, Ali Karcı, Y. Ziya Bahadınlı, Şaban Erik ve Çetin Altan dır. Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Mars Matbaası, Ankara 1968, s.389-390.

⁷¹ Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1965 seçimleri öncesinde partinin bir anlamda rotasını belirlediğı bu anlayış ilk defa 29 Temmuz 1965 tarihinde İsmet İnönü tarafından kamuoyuna sunulmuş ve bu tarihten itibaren parti çalışmalarında, kongre ve kurultaylarında sıkça tekrar edilmiştir. Partide bu anlayışın en büyük savunucusu olarak öne çıkan isim ise Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit'tir. Ecevit o yıllarda kaleme aldığı eserinde, Ortanın Solunda olan bir insanın toplum ve insanlık hesabına tüm haksızlıklara karşı başkaldırması gerektiğini, tüm insanların eşit şartlarda yaşayabilmesini savunan özgür ruhlu bireylerin ortanın solu insanı olduğunu belirtmiştir. Türkiye'de toprak reformunun gerçekleşmesi için ve Türkiye'nin hızlı bir şekilde kalkınması için gereken en önemli adımında Ortanın Solu anlayışının gelmesinde öngörmüştür. Bu anlayışın partide yeni bir oluşum olmadığını belirten Ecevit, Kurtuluş Savaşı ile başlayan ve Cumhuriyetle oluşan Türk devrim hareketinin de sol bir hareket olduğunu savunmuş ve Ortanın solunun aşırı sol ile karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, Kim Yayınları, Ankara 1966, s.14-27-28.

BİRİNCİ BÖLÜM

ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA İÇ POLİTİKA

1.1. Demirel Hükümetlerinin Kuruluşu ve Programları

10 Ekim 1965 genel seçimlerinin ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi, çalışmalarına 22 Ekim 1965 tarihinde başlamış ve meclisin ilk iş gününde yapılan oylama sonucunda Ferruh Bozbeyli meclis başkanı olarak seçilmiştir.⁷² Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından hükümeti kurma görevi AP lideri Süleyman Demirel'e verilmiş, çalışmalarına vakit kaybetmeden başlayan Demirel, ilk kabinesini oluşturarak bakanların listesini belirlemiştir.⁷³ Böylece cumhuriyet tarihinin 30'uncu ve Süleyman Demirel'in başkanlığındaki ilk hükümet olan 1'inci Demirel hükümeti 27 Ekim 1965 tarihinde kurulmuştur.⁷⁴

Demirel, ilk hükümet programını 3 Kasım 1965 tarihinde mecliste okumuştur.⁷⁵ Oldukça yoğun ve kapsamlı bir biçimde hazırlandığı göze çarpan programda, ilk olarak, hükümetin dayanacağı temel prensipler üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda, Atatürk ilkeleri, 27 Mayıs inkılabı ve anayasanın güvence altına aldığı bütün temel hak ve hürriyetleri korumaya yönelik bir program takip edileceği açıklanmıştır. Programda geçiş dönemi sorunları ile ortaya çıkan genel ortamın manevi ve psikolojik havasının değiştirileceği, merkeziyetçi bir yönetim yerine yerel yönetimlerin güçlendirileceği, böylece vatandaşa yönelik hizmetlerin hızlandırılacağı belirtilmiştir.⁷⁶

Programda, Türkiye'de yeni dönemde takip edilecek yol haritasının hızlı kalkınma ilkesi etrafında şekillenmesine karar verilmiş, belirlenen bu ilke etrafında

⁷² *Son Havadis*, 23 Ekim 1965.

⁷³ Adalet Partisi'nin ilk kabinesini şu isimler oluşturmaktadır; Süleyman Demirel (Başbakan), Refet Sezgin (Devlet Bakanı), Kâmil Ocak (Devlet Bakanı), Cihat Bilgehan (Devlet Bakanı), Ali Fuat Alişan (Devlet Bakanı), Faruk Sükân (İçişleri Bakanı) İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri Bakanı), Ahmet Topaloğlu (Savunma Bakanı), İhsan Gürsan (Maliye Bakanı), Orhan Dengiz (Eğitim Bakanı), Ethem Erdiç (Bayındırlık Bakanı), Macit Zeren (Ticaret Bakanı), Edip Somunoğlu (Sağlık Bakanı), İbrahim Tekin (Gümrük Bakanı) Bahri Dağdaş (Tarım Bakanı), Seyfi Öztürk (Ulaştırma Bakanı), Ali Naili Erdem (Çalışma Bakanı), Mehmet Turgut (Sanayi Bakanı), İbrahim Deriner (Enerji Bakanı), Nihat Kürşat (Tanıtma Bakanı), Haldun Menteşoğlu (İmar-İskân Bakanı), Sabit Osman Avcı (Köy İşleri Bakanı) olmak üzere toplamda 22 Bakan yer almaktadır. *T.B.B.M. Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 30. Cilt, 4. Toplantı, 121. Birleşim, 27 Ekim 1965, s.652-653.

⁷⁴ BCA Fon Kodu: 30-1-0 Yer No: 47.280.4. bkz. EK.2.

⁷⁵ *Akşam*, 3 Kasım 1965.

⁷⁶ Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınları, İstanbul 1968, s.611-612.

kalkınmanın gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.⁷⁷ Kalkınma hızının arttırılmasının milli tasarrufları arttırmaktan geçtiğine inanan AP yönetimi, bu amacı gerçekleştirmek noktasında mevcut kaynakların etkili ve doğru bir biçimde kullanılmasını hassasiyetle vurgulamıştır. Sosyal adalet ilkesi kapsamında yatırımlardan herkesin eşit miktarda yararlanabilmesi bu doğrultuda bölgeler arası dengesizliğin ortadan kaldırılması için yoğun bir mücadelenin başlatılacağına dikkat çekilmiştir.⁷⁸

AP yönetimi, iktidarı boyunca karma ekonomi modeline dayanan bir ekonomik sistemi benimseyerek bu yöntemle devlet ile vatandaşın birbirini destekleyici ve teşvik edici bir sistem içerisinde yer almasını amaç edinmiştir. Programda, plan tekniğinin ekonomik kalkınmada etkili bir yöntem olduğunu açıklamıştır. Modern tarım ve hayvancılık yöntemlerinin benimsenerek hem tarımsal hem de hayvansal verimi artırma hedeflerinin yanı sıra Türk iktisadi yaşamında sanayinin sürükleyici bir sektör olarak ön plana çıkışının gerçekleşeceğinin altı çizilmiş, sektörün gelişimine ivme kazandıracak bir dizi tedbirler paylaşılmıştır. Bu doğrultuda sanayi bölgelerinin kurulması, sanayi yatırımları yapanlara ucuz arsa ve bina temini, sektörü teşvik amaçlı uzun ve orta vadede sanayi kredilerinin açılması esasları üzerinde durulmuştur. Hükümetin iktisadi politikaları arasında yer alan bir diğer husus ise bütçe açıklarının kapatılması üzerine olmuş, bu amaçla iç ve dış ticaret hacminin arttırılması çabalarına işlerlik kazandırılmıştır. Dış ticaret dengesini düzeltmek amacıyla ithalat mallarının ülke içinde istihsal ve imalatının arttırılmasına yönelmiştir. Büyük yatırımlar için ithal ikamesi yöntemini tercih etmiştir.⁷⁹

Sosyal kalkınma hamlesine ilişkin planlanan hedeflere de ayrıntılarıyla yer verilen programda, barınma problemi başta olmak üzere sağlık, eğitim ve ulaşım hizmetlerinin ülke çapında genişletilmesi esası üzerinde durulmuş, bahsi geçen sektörlerin alt yapı hizmetlerinin ve hizmet kalitelerinin arttırılması amaçlanmıştır.⁸⁰ Zorunlu hizmetlerin yanı sıra bilim, kültür ve spor faaliyetlerinin geliştirilmesi ve bahsi geçen faaliyetlerin teşvik edilmesi noktasında hassasiyetle durulmuştur. Türk toplumunun duyduğu ekonomik kaygıları en aza indirmenin hedeflendiği programda, nitelikli bir sosyal

⁷⁷ K. Öztürk, *a.g.e.*, s.622-623.

⁷⁸ T.B.M.M., *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 31.Cilt, 5. Toplantı, 3. Birleşim, 3 Kasım 1965, s.22-23.

⁷⁹ T.B.M.M., *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Aynı yer, s.24, 32.

⁸⁰ K. Öztürk, *a.g.e.*, 633-634, 642-643.

güvenlik anlayışının Türkiye'ye getirilmesi,⁸¹ ve bürokrasinin azaltılarak halkın devlet kapısındaki işlerinin kolaylaştırılması kararlaştırılmıştır.⁸²

Hükümet programında son olarak dış politikaya değinen Başbakan Süleyman Demirel, hükümetin bu alandaki başlıca gayretlerinin memleketin güvenliğini sağlam esaslara dayandırmak, Türkiye'nin barışı koruma gayretlerine ve milletlerarası iş birliğine faal bir şekilde katılmasını sağlamak ve itibar edilen, iş birliği aranan bir devlet olarak milletlerarası ilişkilerin çerçevesini daha da genişletmek olarak açıklamıştır. Bu minvalde takip edilecek dış politika anlayışını Atatürk'ün çizdiği esaslar üzerine inşa ettiklerini belirten Demirel, Türk dış politikasının geleneksel umdelerini oluşturan bağımsızlık, toprak bütünlüğüne saygı, hak eşitliği gibi ilkelere atfedilen önemin kendi hükümeti döneminde de değişmeyeceğinin altını çizmiştir. Programda, Kıbrıs meselesi üzerinde ayrıntılarıyla durulmuştur. Meseleyi bütün ilgili tarafların meşru hak ve menfaatlerini ihlâl etmeden ve Türkiye'nin hak ve menfaatlerini de koruyacak bir biçimde çözme yolu benimsenmiştir. Türkiye'nin jeopolitik konumu gereği hassas dengeler üzerinde bulunduğu gerçeğinin altının bir kez daha çizildiği, Türkiye'nin bu nedenle bölgesel ve uluslararası güvenlik oluşumlarının içerisinde yer almasının zaruriyetine işaret edilmiştir. Bu doğrultuda Türk dış siyasetinde yeni dönemde de milletlerarası iş birliğine verilecek önemin artış göstereceği öngörülmüştür. Programda, dış politik gelişmeler ile iktisadi gelişmeler ve kalkınma ile organik bir bağ kurulduğu fark edilmekte olup, kalkınma için gerekli yardımların kurulacak sağlam politik ilişkilerle koordineli bir biçimde yürütülmesi arzu edilmiştir.⁸³

Programın mecliste okunmasının ardından oylamaya geçilmiş önce AP ortak grup toplantısında oylanan ve genel olarak uygun bulunarak evet oyu verilen program, 11 Kasım'da diğer siyasi partilerin katılımıyla gerçekleşen meclis toplantısında 2 boş, 10 çekimser ve 172 ret oyuna karşılık 252 evet oyuyla güven oyu almıştır.⁸⁴

1965 genel seçimleriyle başlayan ve dört yıl boyunca kesintisiz bir biçimde ülkeyi yönetme sorumluluğunu üstlenen Süleyman Demirel, 1969 seçimlerinde de en yüksek

⁸¹ T.B.M.M., *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Aynı yer, s.19, 24, 29.

⁸² Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, *1960'Tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.143.

⁸³ T.B.M.M. *Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi*, Aynı yer, s.35-39.

⁸⁴ T.B.M.M. *Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 1. Cilt, 1. Toplantı, 10. Birleşim, 11 Kasım 1965, s.328-331.

oyu almış, böylece, ikinci hükümetini kurma girişimleri başlamıştır. Düzenlediği parti içi toplantılarda kabine üyelerini belirleyen Demirel, ikinci hükümetini 3 Kasım 1969 tarihinde kurmuştur.⁸⁵

7 Kasım 1969 tarihinde mecliste okunan hükümetin programında, önce mevcut anayasa üzerinde durulmuş, anayasanın getirdiği devlet nizamı ile yasama ve icra fonksiyonlarının birbirinden çok farklı oluşunun Türkiye’de yeni durumlar yarattığından bahsedilmiştir. Seçim sisteminde reformun gerekliliği savunularak, anayasa değişikliği öngörülmüştür. Kamu hizmetlerini daha yararlı bir seviyeye çıkarmak için memurların mesleki bilgi ve ahlaki özelliklerinin teşvik edilmesi, kalkınma planının hazırlanması ve uygulanmasında mahalli idarelerin yetki sorumluluk ve kaynaklarla teçhiz edilmesi, planlı kalkınmanın devlet bünyesine uygunluğunu sağlayacak tedbirler alınması, başbakanlığa bağlı ünitelerin yeniden düzenlenmesi, bakanlık kuruluşlarının yeniden düzenlenmesi, bakanların yetki ve görevlerinin yeniden düzenlenmesi, kamu iktisadi teşebbüslerinin daha rasyonel çalışır hale getirilmesi için yeniden düzenlenmesi gibi çalışmalar hedeflenmiştir.

Programda, iktisadi kalkınmanın insan gücü, sermaye ve tabiat kaynakları üzerinden gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Bu doğruda emek ve sermaye arasındaki organik bağ beraberinde sosyal güvenlik alanında yeni düzenlemeleri gündeme getirmiştir. İktisadi gelişmenin dengeli bir biçimde gerçekleştirilmesi noktasının hassasiyetle vurgulandığı programda, iktisadi hedeflerin başında kişi başına düşen milli geliri arttırmak gelmektedir. Bu doğrultuda, toplumun yaşam seviyesinin yükseltilmesi, artan gelir ve yükselen refahtan herkesin dengesizliği giderici nispette pay alması gibi tedbirlere öncelik verilmekle beraber, bütün güç kalkınmaya yönlendirilmiştir. Topyekûn kalkınmanın sıhhatli ve süratli olarak gerçekleşmesinin bazı esaslara dayandırıldığı programda, ekonominin enflasyon, resesyon, deflasyon gibi arızalardan uzak kalarak istikrar içinde gelişmesini sağlamak ilkeleri üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Buna ek

⁸⁵Süleyman Demirel’in İkinci hükümetinin bakanlar kurulu şu isimlerden oluşmaktadır; Turhan Bilgin (Devlet Bakanı), Hüsamettin Atabeyli (Devlet Bakanı), Gürhan Titrek (Devlet Bakanı), Refet Sezgin (Devlet Bakanı), Ziya Önder (Adalet Bakanı), Ahmet Topaloğlu (Savunma Bakanı), Haldun Menteşeoğlu (İçişleri Bakanı), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri Bakanı), Mesut Erez (Maliye Bakanı), Prof. Orhan Oğuz (Eğitim Bakanı), Turgut Gülez (Bayındırlık Bakanı), Ahmet Dalli (Ticaret Bakanı), Vedat Ali Özkan (Sağlık Bakanı), A. İhsan Birincioğlu (Gümrük Bakanı), İlhami Ertem (Tarım Bakanı), Nahit Menteşe (Ulaştırma Bakanı), Seyfi Öztürk (Çalışma Bakanı), Selahattin Kılıç (Sanayi Bakanı), Sabit Osman Avcı (Enerji Bakanı), Necmettin Cevheri (Turizm Bakanı), Hayrettin Nakipoğlu (İmar-İskan Bakanı), Turhan Kapanlı (Köy İşleri Bakanı), Hüseyin Özalp (Orman Bakanı), İsmet Sezgin (Spor Bakanı). S. Aydın, Y. Taşkın, *a.g.e.*, s.180.

olarak, bankalar ve kredi sisteminin günün gelişen şartlarına göre yeniden düzenlenmesi ve kaynakların en iyi bir şekilde kullanılması için kamu maliyesi program-bütçe sistemine geçilmesi öngörülmüştür. Ayrıca, iktisadi istikrarı sağlamak noktasında program hedefleri arasında ülke çapında adil bir vergilendirme sisteminin geliştirilmesi zorunluluğu üzerinde de durulmuştur.⁸⁶

Eğitim, sağlık, imar ve iskân gibi yüksek ideallerden söz edilen programda, önemle üzerinde durulan bir konuda Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınma sorunu olmuştur. Doğu Anadolu'nun diğer bölgelere göre içinde bulunduğu gelişmişlik farkını kapatabilmek için bazı özel tedbirlere ihtiyacı olduğu düşünülmüş, bu doğrultuda eğitim tesislerinin çoğaltılması Atatürk Üniversitesi kuruluşunun tamamlanması, kurulmasına başlanan Diyarbakır Üniversitesi'nin geliştirilmesi, yatılı bölge okullarının sayılarının artırılması gerekli görülmüştür. Ayrıca, bölgenin ulaşım imkanlarının geliştirilmesi, kara, hava ve transit ulaşım, demiryolu imkânları dahilinde sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, bölgenin kalkınması için var olan imtiyazlı kredi politikasının devamına, yeni iş imkânları yaratacak tesislerin kurulması için bölgenin tabii kaynaklarının geliştirilmesi ve topraksız köylünün topraklandırılması gibi konulara değinilmiştir.

Dış politika anlayışının ilk programda belirlenen esaslar üzerinden sürdürüleceğinin ifade edildiği programda, milletlerarası arenada karşılıklı dengeler gözetilmek kaydıyla mevcut dostlukların sürdürülmesine ve yeni dostlukların geliştirilmesine devam edileceği belirtilmiştir. Bu doğrultuda, Batılı devletlerle olan ilişkiler ve bilhassa NATO üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Tarihi ve manevi bağların mevcut olduğu İslam ülkeleri ile olan ilişkilere de ayrıntıları ile yer verilmiştir. Bahsi geçen ülkelerle gerek ikili ilişkiler ve gerekse kurulan pakt ve oluşumlar üzerinden diplomatik münasebetlerin sürdürüleceği ifade edilmiştir. Dış politik gelişmeler içerisinde en hassas konuyu hiç kuşkusuz Kıbrıs meselesi oluşturmaktadır. Meseleyi çok taraflı bir dava niteliğinde gören hükümet, çözüm için müzakere yolunu gerekli görmektedir.⁸⁷

⁸⁶ T.B.M.M., *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 54. Cilt, 9. Toplantı, 4. Birleşim, 7 Kasım 1969, s.154-155.

⁸⁷ T.B.M.M., *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Aynı yer, s.163-164.

Demirel, son hükümetini 6 Mart 1970 tarihinde kurmuş, kabine de herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.⁸⁸ Bir önceki hükümet programıyla benzerlikler gösteren yeni program da siyasal istikrar vurgusunun yapılması toplumsal olayların program üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir. Bu amaçla, demokrasinin güçlendirilmesi noktasında yasama ve yargı organlarının anayasayla mutabık hale gelmesi gerektiği vurgulanarak, aşırı uçlara karşı sonuna kadar mücadele edileceği belirtilmiştir. Programda, güçlü bir rejime sahip olmak için mevcut seçim sisteminde değişikliğe gidilmesi gerektiği açıklanmıştır.⁸⁹

AP'nin üçüncü hükümet programında ısrarla üzerinde durduğu bir diğer gelişme ise kamu hizmetlerinin geliştirilip, iyileştirilmesi üzerine olmuştur. Bu doğrultuda hazırlanmakta olan personel reform kanunun en kısa zamanda meclise getirilmesi kararlaştırılmıştır. Demirel'in üçüncü hükümet programında personel reformunu içine alan idari reforma paralel olarak eğitim metotlarının ıslahı, adalet mekanizmasının daha ucuz ve süratli işleyecek şekilde düzenlenmesi, vergi sisteminin ve tatbik usullerinin gelir ziyanını önleyecek, verimi artıracak ve iktisadi kalkınmayı hızlandıracak âdil ölçülere kavuşturulması, kredi sisteminin, istihsalı artırmaya ve sosyal adaleti daha geniş ölçüde sağlamaya yönelik ıslahı, ödeme bilançosunun düzeltilmesi için ihracatın geliştirilmesi, topraksız veya yeterli toprağı bulunmayan köylünün, imkânlar dâhilinde toprağı kavuşturulması ve toprak veriminin artırılması yolundaki tarım reformu, başlıca ıslahat konuları arasındadır.

İktisadi kalkınmanın yüksek bir gelişme hızı ile ve istikrar içinde yürütülmesi parolası ile yola çıkan yönetim bu doğrultuda kalkınma planlarında belirlenen esaslara uyma noktasındaki kararlı tutumunu bir kez daha sergilemiştir. Kişi başına düşen milli gelirin istikrar içerisinde arttırılması noktasında iktisadi ve mali tedbirlerin alınmasının kararlılıkla sürdürmeyi amaçlayan yönetim, tarımsal verimliliği arttırmak ve

⁸⁸Süleyman Demirel'in Üçüncü kabinesi şu isimlerden oluşmaktadır: Turan Bilgin (Devlet Bakanı), Hasan Dinçer (Devlet Bakanı), Refet Sezgin (Devlet Bakanı), Hüsamettin Atabeyli (Devlet Bakanı), Ziya Önder (Adalet Bakanı), Ahmet Topaloğlu (Savunma Bakanı), Haldun Menteşeoğlu (İçişleri Bakanı), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri Bakanı), Mesut Erez (Maliye Bakanı), Prof. Orhan Oğuz (Eğitim Bakanı), Turgut Gülez (Bayındırlık Bakanı), Ahmet Dallı (Ticaret Bakanı), Vedat Ali Özkan (Sağlık Bakanı), A. İhsan Birincioğlu (Gümrük Bakanı), İlhami Ertem (Tarım Bakanı), Nahit Menteşe (Ulaştırma Bakanı), Seyfi Öztürk (Çalışma Bakanı), Selahâttin Kılıç (Sanayi Bakanı), Sabit Osman Avcı (Enerji Bakanı), Necmettin Cevheri (Turizm Bakanı), Hayrettin Nakipoğlu (İmar-İskan Bakanı), Turhan Kapanlı (Köy İşleri Bakanı), Hüseyin Özalp (Orman Bakanı), İsmet Sezgin (Spor Bakanı). Hzl. Mete Kaan Kaynar, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.1117.

⁸⁹ T.B.M.M. *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 57. Cilt, 9. Toplantı, 49. Birleşim, 9 Mart 1970, s.267.

sanayileşmeyi hızlandırmak amacıyla yeni iş sahaları açmak suretiyle istihdam seviyesini yükseltmeye yönelmiştir. Programda kalkınmanın dengeli ve süratli bir biçimde gerçekleştirileceğinin altı çizilmiş olup, sanayileşmeye hız verileceği belirtilmiştir. Bu minvalde kamu yatırımlarının yanı sıra özel sektör yatırımlarının da destek ve teşvikine devam edileceğinden bahsedilmiştir. Ticaret politikasında açıklık, güvenlik ve eşitlik prensiplerine dayanan, tam rekabet şartlarının gerçekleşmesi hedeflenmiş olup, bu politikanın icabı olarak temel mal ve hizmetlerde veya zaruri ihtiyaç maddelerinde fiyat istikrarını sağlayacak tedbirlerin titizlikle uygulanacağı ve büyük üretici kitlelerinin korunmasına ilişkin destekleme alımlarının devam ettirileceği açıklanmıştır.

AP yönetimi, insan gücü kaynaklarının geliştirilmesini hem kalkınmanın başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesinin temel şartı, hem de sosyal hayatta milli bir ahenk ve huzurun birbirini tamamlayan zaruri unsurlar olarak görmektedir. Bu amaçla, eğitim faaliyetlerinin, istihdam ihtiyaçlarına uygun insan gücünün yetiştirilmesine uygun olarak yürütülmesine önem vermiştir. İktidarı boyunca milli kültür ve tarihi değerlerin korunması ve yaşayan nesillere tanıtılması noktasında önemli çalışmalar yapan yönetim yeni dönem ile birlikte bu alandaki faaliyetleri Kültür Bakanlığı bünyesinde yürütmeye karar vermiştir.

Programda, daha önceki programlarda izlenen barışçıl ve çok yönlü dış politikanın başarısından dolayı bu dönemde devam ettirileceği belirtilmiştir. Batı yanlısı dış politika anlayışın sürdürülmesinin yanı sıra komşu ülkeler ve dini birliktelik içinde olunan ülkelerle kurulan bağların devamına bu noktada RCD ve CENTO gibi oluşumların taşıdığı öneme dikkat çekilmiştir. Hassas dengeler üzerinde bulunan Orta Doğu’da barış yanlısı bir siyasetten yana olduğu belirtilen programda, Kıbrıs meselesinde izlenen barışçıl siyasetin olumlu bir sonuç vermediğine bu nedenle sorunun çözüm noktasında Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kuruluşuna atıf yapılmıştır. Ayrıca, AET ile ilişkilerde yeni bir safhanın en kısa zamanda başlaması için tedbirlerin alınacağından söz edilmiştir.⁹⁰

Programın mecliste okunmasının ardından oylamaya geçilmiş ve 15 Mart 1970 tarihinde yapılan oylama sonucunda 172 ret oyuna karşılık 232 kabul oyu ile güven oyu

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.B.M.M., Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Aynı yer, s.269-275.

alan kabine,⁹¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin 32'inci Süleyman Demirel'inde 3'üncü kabinesi olarak işbaşı yapmıştır.

Türkiye 1965-1971 yılları arasında Süleyman Demirel liderliğindeki AP'nin kurduğu üç hükümetle yönetilmiştir. Bu hükümetlerin ilk ikisi seçimle iş başına gelirken sonuncusu bütçe görüşmelerinde yaşanan hükümet değişikliği sebebiyle gerçekleşmiştir.⁹² Oldukça yoğun ve kapsamlı bir şekilde hazırlanan programların temelleri Anayasaya ve Atatürk İlke ve İlkelerine dayandırılmış olup, ortak noktalarını karma ekonomi modelinin esas alındığı planlı kalkınma anlayışı ve çok yönlü bir dış politika anlayışı oluşturmaktadır.

Mecliste yapılan oylamalar sonucunda çoğunluğun oylarını alarak kabul edilen hükümet programlarına geçer oy vermeyenlerin sayısı da bir hayli fazladır. Bu doğrultuda ret oylarının çok büyük bir kısmının muhalefet partilerinden geldiği aşikardır. AP'nin hükümet programlarına yönelik eleştiriler mercek altına alındığında eleştirilerin odak noktasının programın gerçekçiliği üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.⁹³ Eleştiriler ağırlıklı olarak CHP ve TİP'nden gelmiştir. Hükümetin ekonomi politikaları ve toprak reformu üzerinde yoğunlaşan söz konusu partilerin⁹⁴ yabancı sermayeye dayalı bir ekonomi anlayışına yönelik karşıt tutumları oldukça dikkat çekmektedir.⁹⁵ Programda yer verilen hususların ne kadarının hayata geçirileceği meclis içerisinde devamlı tartışmalara sebep olmuştur. Bu noktada, hayat pahalılığı, geçim sıkıntısı gibi sorunlara ilaveten hükümetin uyguladığı sosyal kalkınma anlayışının artan toplumsal olayların önüne geçmek noktasında yeterli olmaması gibi hususlar bahsi geçen dönemde meclisin ve kamuoyunun gündeminden düşmemiştir.⁹⁶

AP'nin hükümet programlarına yönelik eleştiriler yalnızca meclisle sınırlı kalmamış kamuoyunda da programlara yönelik ciddi eleştirilere rastlanılmıştır. Eleştirilerin odak noktasının ise muhalefet partilerinden gelen eleştirilerle paralellik

⁹¹ T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, 3. Dönem, 3. Cilt, 1. Toplantı, 55. Birleşim, 15 Mart 1970, s.556-559.

⁹² Milli Demokratik Devrim tezi savunucuları bütçenin mecliste reddedilmesinin ardından Türkiye'de yaşanan süreci hükümet buhranı değil rejim buhranı olarak nitelendirmiştir. Demirel yönetimlerinin Türkiye'yi iktisadi açıdan iflasın eşiğine getirdiği düşüncesinin ağırlık kazandığı bu görüşlere göre, Türkiye bu şartlar altında daha fazla emperyalizmin vesayeti altına girmektedir. *Aydınlık*, Mart 1970, S.17, s.321-325.

⁹³ *Son Havadis*, 13 Kasım 1965. Bkz. EK 3.

⁹⁴ *Milliyet*, 7 Kasım 1965.

⁹⁵ *Türk Solu*, 3 Aralık 1968.

⁹⁶ *Milliyet*, 8 Kasım 1969.

gösterdiği tespit edilmiştir.⁹⁷ Bu dönemde görüşleriyle bazı aydın ve yazarlar ön plana çıkmıştır. Bu isimlerin başında hiç kuşkusuz Doğan Avcıoğlu gelmektedir. Avcıoğlu, gerek Türkiye'nin Düzeni⁹⁸ adlı kitabı ve gerekse Yön Gazetesi,⁹⁹ etrafında dile getirdiği düşüncelerini geniş kitlelere ulaştırmayı başarmış ve yakın dönem Türk siyasi yaşamında önemli bir figür olarak yer etmiştir

1.2. Hükümetin Faaliyetleri ve Muhalefetle Olan İlişkileri

1965 genel seçimlerinde iktidara gelen Süleyman Demirel, seçim sonuçlarının açıklanmasıyla birlikte çalışmalarını hızlandırmış ve kısa sürede ilk kabinesini kurmuştur. Hükümetin kurulmasının ardından faaliyetlerine başlayan Demirel hükümetinin ilk icraatları arasında Yassıada mahkumları ve 21 Mayıs hareketine katılanları da kapsayan Af kanunu, Milli bakiye usulü nispi temsil sistemini¹⁰⁰ içeren seçim kanunu değişikliği ve TRT kanunu yer almaktadır.¹⁰¹

Kurulduğu günden bu yana DP'nin mirasçısı olarak anılan ve seçim çalışmaları boyunca DP'li seçmenin oylarını kendi bünyesinde toplamak noktasında çalışmalarını

⁹⁷ Yön, 8 Kasım 1965.

⁹⁸ Orgeneral Faruk Gürler'in "Türkiye'nin Düzeni'ni okumayan subayı ben eksik görürüm." Sözleri Doğan Avcıoğlu'nun adı geçen eserinin ordu içerisinde ne kadar etkili olduğunu gösteren önemli bir argümandır. Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, 12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s.211-212.

⁹⁹ Doğan Avcıoğlu'nun önderliğinde kurulan gazete Aralık 1961'de yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin ilk sayısında yayımlanan Yön Bildirisi, toplumun hemen her kesiminden destek bulmuş ve bildiriye 1042 kişi imzalamıştır. Bildiride Atatürk devrimleri ile amaç edinen çağdaşlık seviyesine ulaşmak noktasında milli üretime dikkat çekilmiş Türkiye'nin kalkınma hamlesinde devlet teşebbüslerinin yanı sıra özel teşebbüslere karşıt bir duruş sergilenmiştir. Hızlı nüfus artışı ve beraberinde getirdiği toplumsal sorunlara da yer veren bildiride devletçiliğe yeni bir anlayış getiren yeni devletçilik modeli ortaya konmuş, milli tasarruf vurgulanmıştır. Yayımlandığı günden itibaren döneme damgasını vurmaya ve etrafına kitleleri toplayan gazete, 1960'ların Türkiye'sinde adından sıkça söz ettirmiş ve kritik dönemlerde yayın faaliyetlerine müdahale edilmiştir. Bunlardan ilki, 1963 yılında Aydemir'in darbe teşebbüsünün ardından gerçekleşmiş ve kapatılmıştır. Ardından yayın faaliyetlerine yeniden devam eden gazete 30 Haziran 1967 tarihine kadar toplamda 222 sayı yayımlanmış ve bu tarihten itibaren kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı YÖN Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s.53, 295-300. bkz. EK.4.

¹⁰⁰ Milli Bakiye usulü nispi temsil sisteminde her il bir seçim çevresidir. Önce, her seçim çevresinde, geçerli oyların toplamı o seçim çevresinden çıkacak milletvekili sayısına bölünerek bir seçim sayısı saptanacaktı. Her seçim çevresinde, her partinin aldığı toplam oylar içinde ne kadar seçim sayısı varsa, ilgili parti o seçim çevresinde o kadar milletvekili çıkaracaktı. Bağımsız adayların seçimi kazanabilmesi için her bir seçim çevresinde en az o seçim çevresindeki seçim sayısı kadar oy alması gerekiyordu. Seçim çevrelerindeki milletvekillikleri siyasi partiler arasında yukarıda belirtilen esaslara göre dağıtıldıktan sonra, her partiye ait geri kalan geçerli "artık" (bakiye) oylar, tüm ülkeyi kapsayan "milli seçim çevresi" içerisinde toplanacaktı. Daha sonra bütün partilerin "milli seçim çevresi" içinde toplanan artık oylarının toplamı seçim çevrelerinde yapılan ilk milletvekili dağıtımından sonra açıkta kalan toplam milletvekili sayısına bölünerek milli seçim sayısı bulunacaktı. Her bir partinin milli seçim çevresi içindeki toplam artık oyları da milli seçim sayısına bölünerek açıkta kalan milletvekilleri siyasi partiler arasında dağıtılacaktı. Buna göre her bir partinin milli seçim çevresinde toplanan artık oyları içinde ne kadar milli seçim sayısı varsa ilgili parti milli seçim çevresinden o kadar milletvekili çıkaracaktı. Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği, *Seçim Sistemi ve Siyasi Partiler Araştırması*, C.2, İstanbul 2001, s.218-219.

¹⁰¹ Mehmet Orhan Kaya, *Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi 1961-1971*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2004, s.83

yürüten AP, seçmenden tam not alınca hem DP'li seçmeni küstürmemek ve hem de partinin altyapısında yer alan sağ seçmeni memnun etmek için siyasi affın gerçekleştirilmesi için kolları sıvamıştır. Öyle ki hükümetin faaliyetlerine başladığı ilk günlerden itibaren gündeme gelen siyasi af meselesi karşısında AP oldukça kararlı bir tutum sergilemiş Başbakan Süleyman Demirel hemen hemen her fırsatta siyasi affın Türkiye için gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹⁰²

Af kanununu çıkararak Yassıada mahkumlarının ve 21 Mayıs olayına karışanların affını gerçekleştirmek isteyen Başbakan Süleyman Demirel ilk etapta muhalefet partileri ile arasını iyi tutmak isteyerek af meselesi, seçim kanunu değişikliği ve TRT kanunu gibi meseleleri bir süre ertelemeye karar vermiştir.¹⁰³ Böylece hem hükümetinin faaliyetlerine yeni başladığı bu dönemde muhalefetten gelecek tepkileri en aza indirmeyi ve hem de Kıbrıs meselesi bağlamında dış politikada hayli yoğun günlerin yaşandığı bu yıllarda iç dinamikleri kendi kontrolü altında tutmaya çalışarak ülke içinde siyasi ortamın sakin kalmasını hedeflemiştir. Ancak bu sessizlik havası gerek parti içerisindeki siyasi affın gerçekleştirilmesi doğrultusundaki baskılar ve gerekse kamuoyunun bu noktadaki istek ve talepleri¹⁰⁴ karşısında çok geçmeden yeniden bozulmuş ve af meselesi meclisin gündemine yeniden taşınmıştır. Bunun üzerine çalışmalarına başlayan AP yönetimi, ocak ayında af kanunu tasarısının hazırlıklarını tamamlamıştır. Tasarıda; Yassıada hükümlülerinin siyasi hakları hariç olmak kaydıyla amme hakları iade edilecek olup, mahkumiyetleri iki yıldan aşağı olmayan 21 Mayıs suçlularının cezalarının üçte birinin affedilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁵ Adalet Bakanı Hasan Dinçer yaptığı basın toplantısında aftan toplamda 20 bin mahkûmun yararlanabileceğini ifade ederek anayasanın 141 ve 142. Maddesi gereğince haklarında cezai işlem yapılanların af kapsamında yer almayacağını açıklamıştır.¹⁰⁶

Hükümetin açıkladığı siyasi af tasarısına karşı muhalefet partileri arasında görüş ayrılıkları da yaşanmıştır. Bu ayrılıkların temelini ise, 21 Mayıs ve 27 Mayıs suçluları arasında yapılan ayırım oluşturmaktadır. Bilhassa CHP, CKMP ve YTP partilerinin

¹⁰² *Akşam*, 15 Kasım 1965.

¹⁰³ Nadir Nadi, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, Sinan Yayınları, İstanbul 1971, s.297.

¹⁰⁴ Siyasi affın gerçekleşmesi için dönemin başbakanı Süleyman Demirel'e çeşitli meslek gruplarından çok sayıda imzalı mektup gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BCA Fon kodu: 030.01, Yer No: 23.132.6. Bkz. EK 5.

¹⁰⁵ *Akşam*, 12 Ocak 1966.

¹⁰⁶ *Zafer*, 17 Ocak 1966.

temsilcileri tasarımı ciddi şekilde eleştirerek değişiklik yapılması gerektiğini aksi takdirde tasarı lehinde oy kullanmayacaklarını belirtmişlerdir. Partiler arasında yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle tasarının hayata geçmesi gecikmişse de Demirel hükümeti siyasi af ile ilgili kararlı tutumundan vazgeçmemiştir. Eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın affedilmesiyle genel affin ilk işareti verilmiş¹⁰⁷ ve af kanunu 3 Ağustos 1966'da meclisten geçmiştir.¹⁰⁸

Buna göre, 5 Haziran 1966 tarihine kadar işlenmiş hürriyeti bağlayıcı suçlardan beş sene ve üzeri hüküm giymiş ya da para cezasına çaptırılmış olanların affına, Türk ceza kanunu ile diğer kanunlarda yazılı suçlardan dolayı ölüm veya müebbet hapse mahkûm edilmiş veya edilecek olanların ölüm cezaları müebbet ağır hapse, müebbet hapis cezaları da 30 sene ağır hapse çevrilmiştir. 21 Mayıs suçlularına ayrı bir madde açılan kanunda ölüm veya müebbet ağır hapse mahkûm edilenlerin cezaları 15 sene geçici ağır hapse çevrilirken, hürriyeti bağlayıcı geçici cezalara mahkûm edilmiş olanların cezalarından 8 er senesi affedilmiştir. 8 sene ve daha az hürriyeti bağlayıcı cezaya mahkûm edilmiş bulunanlar ise affedilmiştir.¹⁰⁹

Kanunun mecliste kabul edilmesinin ardından başta CHP olmak üzere diğer muhalefet partilerinden de tepkiler gelmiştir. Bu tasarımı eski devri geri getirme çabası olarak nitelendiren CHP, tasarıya tepki olarak anayasa mahkemesine başvurmuştur.¹¹⁰ Siyasi af kanununu, iktidarının ilk yılında meclisten geçiren Demirel hükümeti aslında bir bakıma partinin kuruluşundan bu yana hedeflenen bir aşamayı da gerçekleştirmiş oluyordu. Uzun tartışmalara neden olan bu meselenin hükümetin lehinde sonuçlanmasıyla Süleyman Demirel hem parti içindeki konumunu ve hem de kamuoyu nezdindeki itibarını korumuştur.

Demirel hükümetinin bir diğer faaliyeti ise seçim kanunu değişikliği üzerine olmuştur. Türkiye'de ilk defa 10 Ekim 1965 genel seçimlerinde uygulanan Milli bakiye sisteminin Türk siyasi yapısına uygun olmadığı gerekçesiyle değiştirilmesi seçimlerin

¹⁰⁷ Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Kayseri Cezaevinde bulunan eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı sağlık koşullarının hapisane şartlarına uygun olmadığı gerekçesiyle 8 Temmuz 1966'da affederek serbest bırakmıştır. *Son Havadis*, 9 Temmuz 1966.

¹⁰⁸ F. Ahmad, *a.g.e.*, s.233.

¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 9 Ağustos 1966, S.12370.

¹¹⁰ *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 8. Cilt, 1. Toplantı, 123. Birleşim, 3 Ağustos 1966, s.900-904.

ardından gündeme gelmiştir. AP, selefi DP gibi çoğunluk sistemi sayesinde aldığı oylar ile iktidara gelmiştir. Bu sebeple, başta CHP olmak üzere diğer muhalefet partilerini azınlıkta bırakmayı istemekte ve seçim kanunu değiştirmekte kararlıydı. AP'nin istediği seçim sistemi çoğunluk sistemi esasına dayanıyordu. Mecliste temsil ettiği milletvekillerinin sayıca üstün olması kararların parti lehinde sonuçlanmasını sağlayacaktı. Bunu bilen CHP, diğer muhalefet partilerini de yanına alarak var gücü ile mevcut sistemin devamı yönünde gayret sarf etmiştir. Muhalefet partileri için adeta hayati öneme sahip olan seçim kanunu değişikliği meselesi birçok kez mecliste görüşülmüş ve hararetle tartışmalara neden olmuştur. Hükümet, ilk etapta tasarımı bir süre erteleyerek ortalığı yatıştırma çabası içerisinde olmuşsa da bu noktadaki kararlı tutumundan vazgeçmemiştir. Ancak, hükümetin, değiştirmekte ısrarlı olduğu seçim kanunu konusundaki önemli çabalarına rağmen, muhalefet cephesindeki direncin galip gelmesi neticesinde af tasarındaki başarıyı seçim kanunu değişikliğinde gösterememiştir. Bunun yerine ortak bir yol bulunarak Milli bakiye usulü, barajlı D'Hondt¹¹¹ sistemine dönüştürülmüştür.

Bu doğrultuda 20 Mart 1968 tarihinde kabul edilen 1036 Sayılı kanunla siyasi partilerin ve bağımsız adayların elde ettikleri milletvekillikleri sayısının seçime katılmış siyasi partiler ve bağımsız adayların aldıkları oyların milletvekili sayısına ulaşınca kadar bölünmesi ile belirlenmesi uygulamasına geçilmiştir.¹¹² Ne var ki, anayasa mahkemesinin baraj uygulamasını anayasanın 55. maddesindeki serbest seçim ilkesine aykırı bularak iptal etmesi sonucu, zorunlu olarak barajlı d'Hondt sistemi, barajsız/klasik d'Hondt sistemi olarak belirlenmiştir. Böylece, AP, seçim kanunu değişikliğiyle ilgili siyasi iradesini, uzun uğraşlar sonunda ancak, kısmen gerçekleştirebilmiş oluyordu. Aslında bu durum, AP'nin, mecliste sahip olduğu çoğunluğa rağmen, siyasi iradesini yürütme konusunda zor günler yaşayacağını habercisiydi. Diğer bir ifadeyle, bu durum,

¹¹¹D' Hondt sistemi, Belçikalı hukukçu ve matematikçi Victor d' Hondt tarafından 1878'de tasarlanmış bir nispi temsil sistemidir. Türkiye'de bu yöntem 1961'den (1965 genel seçimleri hariç olmak üzere) günümüze kadar uygulanmıştır. Bu sistemde partilerin aldıkları oylar, seçim çevresinden seçilecek milletvekili sayısına ulaşana kadar sırasıyla bölünmektedir. Bu sistemde partilerin almış olduğu toplam geçerli oylar, partilerin seçim çevresinde çıkaracağı temsilci sayısına ulaşınca kadar birden başlayarak sırasıyla bölünür. Bu işlem sonucu oluşan paydalar büyüklük sıralarına göre, seçim çevresinde çıkarılacak temsilci sayısına kadar sıralanır ve bu dizilimdeki paydaların ait olduğu siyasi partilerin temsilcileri seçilmiş olur. Ferhat Uslu, Name Turhan, "Seçim Sistemleri ve Parti İçi Demokrasi: Kısa Bir Analiz, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.6, S.2 (2020), s.327.

¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 23 Mart 1968, S.12856.

Türkiye’de liberal demokrasinin aksine, meclis çoğunluğuna sahip olmanın siyasi iradeyi yürütmek için yeterli olmadığının bir göstergesiydi.¹¹³

Demirel hükümetinin bir diğer faaliyeti ise Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) bünyesinde olmuştur. Seçim süreci boyunca bahsi geçen kurum tarafsız hareket etmediği gerekçesiyle eleştiren Adalet Partisi yönetimi seçim sonuçlarının ardından bu noktadaki rahatsızlığını gidermek için kolları sıvamıştır. Bu doğrultuda hükümet ve muhalefet partileri arasında kurumun tarafsız olup olmadığına ilişkin tartışmalar giderek gündemdeki yoğunluğunu arttırmıştır. Muhalefet kanadının hükümetin aksine TRT’nin tüm partilere eşit mesafede bulunduğunu ve tarafsız faaliyet yürüttüğünü ısrarla sürdürmesi tartışmaların fitilinin ateşlenmesine neden olmuştur. Bu durum zaman zaman meclis içerisinde sert tartışmaların yaşanmasına neden olurken bahsi geçen konunun daha sonraki bir dönemde kurum içerisinde gerçekleştirilen köklü değişiklikler ile kanun tasarısına dönüşmesine ortam hazırlamıştır.¹¹⁴ Ortaya çıkan tasarıda, TRT’nin özerkliğine ilişkin iddialar doğrultusunda kurumun genel yönetim kurulunda bulunan hükümet temsilcilerinin yoğunluğunun arttırılması buna karşı öğretmen, öğrenci, baro ve tarım kooperatifleri gibi toplumsal örgütlerin etkinliğinin azaltılması gündeme gelmiştir.¹¹⁵

Demirel hükümeti, görevi devraldığı günden itibaren bahsi geçen konular üzerine yoğunlaşarak icraatlarını sürdürürken, dönemin muhalefet partileri ise öncelikle seçim sonuçlarını kendi partileri bünyesinde değerlendiren toplantı ve görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Seçimin geride kalmasının ardından meclise girmeyi başaran parti ve bu partilerin milletvekilleri çalışmalarına başlamış, hükümetin meclise getirdiği kanun ve kanun tasarıları üzerine görüşlerini beyan etmişlerdir. Bu görüşmelerde iktidar partisi ile muhalefet partileri arasında görüş ayrılıkları neticesinde hükümetin kanun tasarılarını daha sonraki bir dönemde görüşülmek üzere ertelediği dikkatlerden kaçmamıştır. Hükümetin ilk dönemde muhalefet partilerine yönelik bu ılımlı tutumu göz önüne alındığında, yapıcı bir tavır sergilediği söylenebilir. Fakat, hükümet, her ne kadar muhalefet partileri ile olan ilişkilerine önem vermişse de ideoloji ve görüşlerin farklı olması nedeniyle meclis içerisinde çok sayıda tartışmanın çıkmasına engel

¹¹³ M. Orhan Kaya, *a.g.t.*, s.86.

¹¹⁴ *Zafer*, 16 Kasım 1965.

¹¹⁵ *TRT Kanunu Değiştirme Tasarısı Hakkında Basın ve Yükseköğretim Okulunun Raporu*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s.6-7.

olunamamıştır. Bilhassa ana muhalefet partisi olan CHP ve onun 1965 seçimlerinde ilk defa ortaya koyduğu ortanın solu anlayışı ve bu anlayışın hükümet tarafından komünizmi çağrıştırması çoğu zaman tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur.¹¹⁶ 1965 seçimleriyle ilk defa meclis içerisinde yer alan TİP’de, hükümetin, komünizm suçlamalarına daima maruz kalmıştır.¹¹⁷ TİP temsilcileri ile iktidar partisinin temsilcileri arasında yaşanan görüş ayrılıkları çoğu zaman mecliste olumsuz atmosferin yaşanmasına yol açmıştır.¹¹⁸

Bu dönemde muhalefet partileri başta ekonomik problemler olmak üzere hızlı gecekondulaşma gibi sosyal problemler karşısında hükümeti, yeterli çalışmalar yapmadığı gerekçesiyle eleştirmişlerdir. İç ve dış borçlar, artan vergiler, işsizlik, sağlık ve eğitim alanlarında yaşanan aksaklıklar gibi meseleler daima muhalefetin gündeminde yer almış ve bu hususlar üzerinde hükümetin faaliyetleri eleştirilmiştir. Bu eleştiriler karşısında hükümette sessiz kalmamış yürüttüğü faaliyetlerin ülke için hayati bir öneme sahip olduğunu devamlı surette vurgulamıştır.

İkinci Demirel hükümetinin kurulmasının ardından mecliste hareketli günler yaşanmış hükümetin güvenoyu alması için çalışmalara başlanmıştır. Başta CHP olmak üzere Turhan Feyzioğlu liderliğindeki Güven Partisi hükümetin programını beğenmeyip tenkit edenler arasında yer almıştır. Muhalefetten gelen eleştirilere soğukkanlılıkla cevap veren Süleyman Demirel, muhalefet partilerinden şikayetçi olmadıklarını, demokrasinin gereği olarak muhalefete ihtiyacı olduklarını belirtmiştir. Hükümetin bir yanlısını gördükleri takdirde kendilerini uyarmaları gerektiğini ifade eden Demirel, hür muhalefet hür basın vurgusunda bulunmuştur.¹¹⁹ Personel reform tasarısının en kısa sürede

¹¹⁶ *Babıali’de Sabah*, 6 Mart 1966. Bkz. EK.6. Dönemin iç politik gelişmeleri içerisinde oldukça ön plana çıkan bu anlayış yalnızca hükümet ve sağ ideolojide olanların değil faaliyet sahasını sol ideolojide yürütenlerin de gündeminden düşmemiştir. Buna göre; MDD tezlerinin ağır bastığı *Türk Solu* dergisinde CHP’nin Ortanın Solu anlayışı ayrıntılarıyla tahlil edilmiştir. Bu tahlillerde parti üst yönetiminin sosyalizme sahip çıkmadıkları düşüncesinden hareket edilmiş bunun oy kaygısı ile yapılması eleştirilmiştir. Ancak, Ortanın Solu anlayışının CHP ‘nin Kemalist köklerine dönüş akımı olarak değerlendirilmesi bu görüşün sol cemahta kabul görmesinin önünü açmıştır. *Türk Solu*, 15 Aralık 1967.

¹¹⁷ *Toprak*, Ekim-Kasım 1966. Bkz. EK.7.

¹¹⁸ Meclis içerisinde yaşanan tartışmaları İstanbul Bağımsız Milletvekili olarak meclise giren ve daha sonra Türkiye İşçi Partisine geçen Gazeteci Çetin Altan anılarında ayrıntılarıyla ele almaktadır. Altan, meclise ilk girdikleri andan itibaren gerek kılık kıyafetleri ve gerekse söylem ve eylemleri ile Adalet Partisi Milletvekillerinin kendilerine ne denli olumsuz yaklaşımlarda bulunduğunu anlatmıştır. Çetin Altan, *Ben Milletvekili İken*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2005, s.15-22.

¹¹⁹ Süleyman Demirel, *1969 Bütçesi Münasebetiyle Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisindeki Konuşmaları*, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı, Ankara 1969, s.23.

meclisten geçeceğini belirtilerek, memur maaşlarına yapılacak yeni düzenlemenin müjdesini vermiştir.¹²⁰

13 Kasım 1969 tarihinde oyların büyük bir çoğunluğunu alarak güvenoyu alan İkinci Demirel hükümeti ilk icraat olarak DP'lilerin siyasi haklarının yeniden verilmesi anlamına gelen siyasi affı çıkarmıştır.¹²¹ 150 kişinin katıldığı oylamada 126 kabul oyuyla meclisten geçen af tasarısına çoğunluğu CHP'den olan milletvekilleri olumsuz oy kullanmıştır. Güven Partisi ve Türkiye İşçi Partisi de olumsuz tavır sergilemiş, anayasa mahkemesine başvurarak siyasi af kanunu ile ilgili kararın iptalini istemiştir.¹²²

Hükümet işbaşına gelir gelmez yaptığı çalışmalardan bir diğeri de bütçe üzerine olmuştur. Yüksek planlama kurulu hazırladığı raporda gelir ve gider arasındaki dengesizliğe vurgu yaparak bütçe açığının kapatılması için alternatif yolların arandığını açıklamıştır. Vergilerin yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulduğunu belirten kurul, memur maaşlarına yapılacak düzenleme ve çiftçi borçlarının taksitlendirilmesi gibi hususlardaki tasarıyı da meclise sunmuştur.¹²³

AP'nin ikinci hükümeti döneminde meclis içerisinde bazı değişiklikler de yapılmıştır. Partilerin grupları adına yapılan konuşma süreleri 20 dakikaya indirilerek muhalefetin etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Bu durumu eleştiren CHP milletvekilleri meclisi terk ederek kararı protesto etmişlerdir. İlerleyen günlerde hükümet ile CHP arasında yeni bir anlaşmazlık su yüzüne çıkmıştır. CHP'nin çıkarılan fosfat madenine yeterince yatırım yapılmadığı iddiası meclis içerisinde hararetli tartışmaların yaşanmasına neden olmuş bu konu ile alakalı verdiği önerge mecliste reddedilmiştir.¹²⁴ Hemen akabinde meclise iki gensoru veren CHP, hükümetin eğitim sistemini eleştirerek öğretmen boykotlarına değinmiş ve boykot haberlerinin hükümet tarafından TRT'de yayımlanmasının yasaklanmasını eleştirerek TRT'nin bağımsız olması gerektiğini

¹²⁰ *Milliyet*, 11 Kasım 1969.

¹²¹ *Son Havadis*, 5 Kasım 1969.

¹²² *Akşam*, 15 Kasım 1969.

¹²³ *Milliyet*, 29 Kasım 1969.

¹²⁴ *Milliyet*, 23 Aralık 1969.

savunmuştur.¹²⁵ CHP'nin ortak grup toplantısında konuşan Bülent Ecevit,¹²⁶ yaşanan öğrenci ve öğretmen olaylarına değinmiştir. Boykotların temel nedeninin hükümetin davranışlarında aranması gerektiğini ileri sürerek her türlü diktaya karşı olduklarının altını çizmiştir.¹²⁷

1970 yılına girildiğinde Türkiye'de hiçbir şey değişmemiş meclis içerisinde tartışmalar kaldığı yerden devam etmiştir. Genel olarak meclis içerisinde yer alan muhalefet partileri seslerini çıkarma noktasında oldukça zayıf davranmışlar ve çoğunlukla parti içi meselelerle uğraşmışlardır. Ana muhalefet partisi olarak meclise giren CHP'nin az da olsa hükümetin uygulamalarına karşı tavır takındığı görülmüşse de bu tavrın oldukça zayıf kaldığı anlaşılmıştır. Gerek sayısal çoğunluğa sahip olması ve gerekse meclis içerisinde yeterli bir muhalefet anlayışının yoksunluğu nedeniyle hükümetin, hareket alanının geniş olduğu kanısına varmak mümkündür. Bu durum hükümet tarafından gelen karar ve uygulamaların meclisten geçmesini kolaylaştıracak bir etki yaratmaktadır.

Demirel'in ikinci hükümetinin ömrü yaklaşık 4 ay sürmüş bu süre içerisinde muhalefet partileri ile meclis içerisinde yaşanan tartışmaların yanı sıra parti içi meselelerle de uğraşmak durumunda kalınmıştır. Öyle ki 1964 yılından itibaren parti içinde devamlı muhalif olarak faaliyet gösteren Sadettin Bilgiç ve beraberindekilerin faaliyetleri bu dönemde de devam etmiş ve partinin ocak ayında gerçekleştirilen genel idare kurulu toplantısında haklarında hazırlanan olumsuz rapor nedeniyle parti içi gerginlik hat safhaya ulaşmıştır. Hazırlanan raporla kendilerine haksızlık yapıldığını ileri süren Bilgiç,¹²⁸ ve beraberindeki parti içi ihraçların durdurulmasını isteyen 72 AP'li Milletvekili Demirel'e muhtıra vermiştir.¹²⁹ Muhtıra, meşru platformlarda partinin içine

¹²⁵ *Milliyet*, 24 Aralık 1969.

¹²⁶ Mustafa Bülent Ecevit 28 Mayıs 1925 yılında İstanbul'da doğdu. 1944 yılında Robert Kolejinden mezun oldu. Yurt dışında gazetecilik eğitimi aldıktan sonra Türkiye'ye döndü. Gazetecilik kariyerine Ulus Gazetesinde başladı. 1957 genel seçimlerinde CHP Ankara Milletvekili olarak meclise girdi. 27 Mayıs sonrası İnönü liderliğinde kurulan koalisyon hükümetlerinde çalışma bakanlığı görevini üstlendi. Ardından CHP Genel Sekreterliği görevini üstlenen Ecevit 1972 yılında CHP Genel Başkanlığına seçildi. 1974-2002 yılları arasında dört kez başbakanlık görevini gerçekleştirdi. 5 Kasım 2006 tarihinde Ankara'da vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çolak, *Bülent Ecevit Karaoğlu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.15-307.

¹²⁷ *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1969.

¹²⁸ S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.192-193.

¹²⁹ Bildirinin altına imza atan milletvekilleri şöyledir; Cemal Külahlı (Bursa), Önel Şakar (Manisa), Mustafa Vedat Önsal (Sakarya), Samet Güldoğan (Elazığ), Kemal Ziya Öztürk (Aydın), Mehmet Ersoy (Kütahya), Orhan Daut (Manisa), İbrahim Abak (İstanbul), Mustafa F. Güngör (İstanbul), Dr. Süleyman Çiloğlu (Antalya), Hüsamettin Akmumcu (Isparta), Turgut Topaloğlu (İstanbul), Göngör Hun, (Sakarya), İlhan Darendelioğlu (İstanbul), Rasim

düşürüldüğü durumun dile getirilmesinin imkânsız hale geldiği ve bütün müzakere yolları tıkanıdığı için son çare olarak hazırlanmıştır. Genel hatlarıyla Başbakanın partinin yönetiminde tarafsız davranması ile parti içi bölünmelerin önüne geçilmesi istenmiştir. Ancak Demirel'in 72'ler olarak anılan milletvekilleri ile görüşmeye yanaşmaması nedeniyle Sadettin Bilgiç, Yüksel Menderes, Dr. Faruk Sükan, Talat Asal, Mehmet Turgut ve Cihat Bilgehan partinin genel idare kurulundan çekilmişlerdir.¹³⁰ Bütçe görüşmelerinde bahsi geçen isimlerle birlikte toplam 46 milletvekili ret oyu vererek Demirel ve hükümetini protesto etmiş ve hükümeti istifaya mecbur etmiştir.¹³¹

11 Şubat 1970 tarihinde gerçekleşen bütçe görüşmelerine muhalefet partilerinin kırmızı oy vermesinin yanı sıra 41 AP'li milletvekilinin de ret oyu vermesi damga vurmuş gerek muhalefet ve gerekse basın kuruluşları AP içerisinde yaşanan çekişmeleri analiz etmişlerdir. Ret oylarının bütçeye değil de hükümete verildiğini savunan Abdi İpekçi'ye göre en kısa süre içerisinde yeni bir seçim yapılması muhtemeldir. AP'de parti içi ihraçların sonraki günlerde de devam edeceğini belirten İpekçi, hükümetin nerden bakılırsa bakılsın tam bir çıkmaza girdiğini savunmuştur.¹³² Bütçe görüşmeleriyle ilgili görüş bildiren isimlerden bir diğeri ise Altan Öymen'dir. Öymen, Demirel'in yeni bir hükümet kurmak için yeterli sayıda milletvekiline sahip olmadığını altını çizerek eksik oyları nasıl telafi edebileceği noktasında bazı görüşler ileri sürmüştür. Buna göre, YTP'li milletvekillerinin oylarına ihtiyaç olduğunu düşünen Öymen, Demirel'in bu oyları sağladığı takdirde istifa etmesine gerek kalmadan meclisten yeterli sayıda güvenoyu alarak hükümeti yeniden kurabileceğini düşünmektedir. İlhami Soysal ise Demirel

Cinisli (Erzurum), Şükrü Akkan (İzmir), Vehbi Engiz (İzmit), Haydar Özalp (Niğde), Naki Üner (İzmir), Hüseyin Abbas (Tokat), Musa Kazım Coşkun (Ankara), Barlas Küntay (Bursa), Ertuğrul Mat (Bursa), Mehmet Kılıç (Gaziantep), Sabri Yahşi (Kocaeli), Hasan Basri Albayrak (Rize), Hilmi Türkmen (İçel), Necati Çakıroğlu (Trabzon), M. Kubilay İmer (Konya), Sezai Ergun (Konya), S. Baha Müderrisoğlu (Konya), Dr. Faruk Sükan (Konya), Necati Kalaycıoğlu (Konya), Özer Ölçmen (Konya), Bahri Dağdaş (Konya), Kadri Eroğan (Sivas), Dr. Sadettin Bilgiç (İstanbul), İhsan Gürsan (İzmir), Şevki Güler (Afyon), Münir Daldal (İzmir), A. Şeref Laç (İstanbul), Kemal Kaçar (Kütahya), Akgün Silivri (İstanbul), Kemal Erdem (Balıkesir), Yüksel Menderes (Aydın), Hasan Akçalıoğlu (Antalya), Talat Asal (Samsun), Ata Bodur (Ordu), Adnan Akarca (Muğla), Ömer Eken (Antalya), Mevlit Yılmaz (Balıkesir), Sami Arslan (Denizli), Vehbi Sımmaz (Manisa), İ. Hakkı Şengüler (Malatya), Ali Yılmaz (Hatay), Hasan Korkmazcan (Denizli), Enver Akova (Sivas), Akın Özdemir (İzmir), Halil Akgöl, (Hatay), Veli Gürkan (Edirne), Osman Özer (İstanbul), Şerafettin Yıldırım (Ankara), Ekrem Dikmen (Trabzon), Tefik Koraltan (Sivas), Turgut Nizamoğlu (Yozgat), Mustafa Maden (Ankara), Mustafa Sabri Sözeri (Tekirdağ), Ali Naili Erdem (İzmir), İ. Etem Kılıçoğlu (Konya), Cevat Önder (Erzurum), Mehmet Turgut (Bursa), Cihat Bilgehan (Balıkesir). S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.202-204.

¹³⁰ S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.204.

¹³¹ S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.205.

¹³² *Milliyet*, 12 Şubat 1970.

hükümetinin sonu belirsiz bir buhran yaşadığını ifade ederek hükümetin içinde bulunduğu koşulların hayli zor olduğunu vurgulamıştır.¹³³

Bütçe görüşmelerinin ardından muhalefetten hükümetin istifa etmesi gerektiği yönündeki sesler çok geçmeden yükselmiştir. CHP genel sekreteri Bülent Ecevit kamuoyuna verdiği demecinde durumun öneminden bahsederek hükümetin kısa süre içerisinde yol haritasını belirlemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Turhan Feyzioğlu ise bütçenin reddinin içerisinde farklı anlam ve manaları barındırdığını belirterek mecliste asıl olarak bütçenin değil hükümetin icraat ve tutumlarının reddedildiğini savunmuştur. Hükümete ret oyu veren Sadettin Bilgiç ise, “bu ateşi kendileri yaktılar, biz yakmadık. Şimdi söndürebilirlerse kendileri söndürsünler.” diyerek Demirel ve hükümetine açıkça meydan okumuştur.¹³⁴

Demirel’in son hükümeti döneminde de gerek muhalefet partileri ve gerekse parti içi muhalefetle mücadele hızını kaybetmeden devam etmiştir. 6 Mart 1970 tarihinde üçüncü ve son hükümetini kuran Demirel, çalışmalarına vakit kaybetmeden başlamıştır. Aynı gün toplanan bakanlar kurulu toplantısında personel reform tasarısı ele alınarak tasarıya son şekli verilmiştir.¹³⁵ Buna göre; kamu personeli 16 derece üzerinden 5 kademeye ayrılmış, yüksek dereceli memurlara yabancı dil bilme ve ilmi yayın yapma şartı getirilmiştir.¹³⁶ Tarım reform tasarısının mecliste görüşüldüğü bu dönemde tasarının esasları belirlenmiştir. Buna göre, dağınık arazilerin toplu hale getirilmesi öngörülerek, 5 bin dönümden fazla olan toprakların, değer fiyat üzerinden devletçe satın alınıp topraksız ya da az topraklı köylüye 20 yıl vade ile satılmasına karar verilmiştir.¹³⁷ Ayrıca, bu dönemde askerlik süresini kısaltan önergede meclisten geçmiştir.¹³⁸

Demirel kabinesinin güvenoyu almasına karşılık muhalefet partileri yeni kabineye ağır eleştirilerde bulunmuşlardır. Bilhassa CHP ve GP’den gelen eleştiriler iktidar ile muhalefet arasındaki çetin mücadeleyi gözler önüne sermesi bakımından oldukça

¹³³ *Akşam*, 13 Şubat 1970.

¹³⁴ *Milliyet*, 13 Şubat 1970.

¹³⁵ *Akşam*, 16-17 Mart 1970.

¹³⁶ *Akşam*, 21 Mart 1970.

¹³⁷ *Milliyet*, 8 Nisan 1970.

¹³⁸ 27 Temmuz 1970 tarihli 1315 kanun numaralı değişikliğe göre 1 Kasım 1970 tarihinden geçerli olmak kaydıyla askerlik süresi 20 ay, 1316 kanun numarası ile yapılan değişiklikle ise yedek subaylık süresi 18 ay olarak belirlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmi Gazete*, 1 Ağustos 1970, S.13566.

mühimdir. Üçüncü Demirel kabinesinin güvenoyu aldığı günlerde basına demeçte bulunan İsmet İnönü'nün, Adalet Partisi'nde başkanlık değişimine vurgu yapan AP, Demirel'in yükünü çekmemeli şeklindeki sözleri kamuoyunda yankı uyandırmış, iktidar ile ana muhalefet partisi arasındaki iletişimin bir derece daha zayıflamasına etki etmiştir. GP lideri Turhan Feyzioğlu'nun ise Türk halkının hükümete güvenmediği şeklindeki yorumları ülkedeki siyasi atmosferi biraz daha gerginleştirmiştir.¹³⁹

Parti içi muhalefetin iyiden iyiye etkisini hissettirdiği bu dönemde Demirel, bütçe görüşmelerinde kırmızı oy vererek hükümetin düşmesinde rol oynayan isimler hakkında açılan soruşturma neticesinde Bilgiç ve beraberindekiler bir yıl süreyle partiden uzaklaştırmıştır.¹⁴⁰ Kendisine zaman kazandıran bu hamle ile Demirel parti içi nüfuzunu korumayı amaçlamıştır. Haziran ayında düzenlenen partinin ortak grup toplantısında anarşiyi önlemek amacıyla yeni çalışmalar başlatan AP'de sular durulmamış ve parti içerisinde 41'ler olarak bilinen grubun muhalefeti bitirmek amacıyla ihraçlarına karar verilmiştir.¹⁴¹ Partinin aldığı bu kararın ardından Sadettin Bilgiç ve beraberindekiler siyasi yaşamlarına başka bir parti bünyesinde devam etme kararı almışlardır.¹⁴²

Toplumsal olayların boyutunun giderek değişmeye başladığı bu yıllarda muhalefetten gelen seslerde hayli yükselmiştir. Olaylar karşısında Demirel hükümetini suçlayan muhalefet partileri hükümetin tek taraflı iltimas gösterdiğini savunarak üniversite gençliği içerisinde bilhassa sol görüşlü öğrenci gruplarını iktidarın tahrik ettiği yönünde açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁴³ Muhalefetin görüşlerine karşılık hükümet her iki tarafa da eşit yaklaşıldığı noktasında beyanatlar vermeye devam etmiştir. Ancak, Türkiye'de hâkim olan siyasi atmosferin ağırlıklı olarak tehlikenin sol anlayıştan geldiği yönde olması oldukça hassas olan siyasi dengenin bu dönemde tam olarak kurulamamasına yol açmıştır.

AP'nin iktidarıyla geçen 1965-1971 yıllarında, Türkiye, iktidar ile muhalefet partileri arasındaki mücadeleye ev sahipliği yapmıştır. Meclis içerisinde yaşanan hararetli

¹³⁹ *Milliyet*, 13 Mart 1970.

¹⁴⁰ *Milliyet*, 15 Mart 1970.

¹⁴¹ H. Kuru, *Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1996 s.122.

¹⁴² S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.215-216.

¹⁴³ *Milliyet*, 26 Mayıs 1970.

tartışmalar liderler ve parti sözcülerinin basına verdikleri demeçlerle kamuoyuna taşınmıştır. Karşılıklı söylem ve demeçlerin ardı arkasının kesilmediği ve Türk siyasi yaşamında hareketli günlerin yaşandığı böyle bir dönemde mecliste tansiyon hemen hemen hiç düşmemiş, Türkiye, yoğun iç politik gelişmelere sahne olmuştur.

1.3. Cumhurbaşkanlığı Seçimi

1960'lı yıllarda Türkiye'de yaşanan önemli gelişmelerden birisini de dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in yaşadığı sağlık sorunları neticesinde görevini devam ettiremeyişinin anlaşılmasının ardından yeni Cumhurbaşkanının kim olacağı oluşturmaktadır. İlerlemiş yaşına rağmen görevini sürdüren Cemal Gürsel 1966 yılının ocak ayında sağlık durumu kötüleşerek hastaneye kaldırılmıştır.¹⁴⁴ Gürsel'in yaşadığı sağlık sorunları nedeniyle görevini yapamaz durumda olması o günlerde Cumhurbaşkanlığı makamının hangi durumlarda boşalmış sayılacağı Anayasa da açıkça belirtilmediği için sorun oluşturmuştur. Cemal Gürsel'in sağlık durumunun ciddiyetini her geçen gün arttırması tedavisine yurt dışında devam edilmesine yönelik çalışmaları hızlandırmıştır. Bu doğrultuda Süleyman Demirel'in verdiği kararla Gürsel, tedavi amaçlı ABD'ye gönderilmiştir.¹⁴⁵ Tedavinin ne kadar süreceği ya da tedavi sona erse de Gürsel'in devlet başkanı olarak görevine devam etmesine sağlığının izin verip vermeyeceği belli olmadığı için Cumhurbaşkanlığına vekâleten senato başkanı İbrahim Şevki Atasagun getirilmiştir.¹⁴⁶

9 Şubat 1966 tarihinde Amerika'da tedavi gördüğü esnada yeniden durumu kötüleşen Gürsel'in komaya girmesinin¹⁴⁷ ardından Türkiye'de cumhurbaşkanlığı seçimi için süreç başlamıştır. Bu doğrultuda 10 Şubat 1966 tarihinde Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ile Bakanlık Müsteşarı Korg. Cemal Atalay arasında bir toplantı gerçekleşmiştir. Açıklama yapılmamakla beraber bu görüşmede hükümet, Cevdet

¹⁴⁴ *Akşam*, 13 Ocak 1966.

¹⁴⁵ Selçuk Duman, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanları ve Siyasi Hayattaki Yerleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s.322. Cemal Gürsel'in ABD'ye gönderilmesi Türkiye'de o yıllarda başka bir tartışmanın fitilini ateşlemiş, tedavi amaçlı ABD'nin seçilmesi sosyalist çevrelerce manidar bulunmuştur. Hikmet Özdemir, *Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Ordunun Olağandışı Rolü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s.201.

¹⁴⁶ *Akis*, 26 Şubat 1966.

¹⁴⁷ *Babıâli'de Sabah*, 10 Şubat 1966.

Sunay'ı¹⁴⁸ müstakbel cumhurbaşkanı adayı olarak belirlemiştir. Ayrıca, Gürsel'in görevine dönme imkânı olmazsa anayasa gereğince cumhurbaşkanının meclis içinden seçilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁴⁹ Bu durumda da Sunay'ın görevinden istifa ederek emekliye sevk edilmesi¹⁵⁰ ve kontenjandan senatör seçilerek senatoya girdikten sonra aday gösterilebileceği belirtilmiştir.

Gerek toplantı sonrası alınan karar olması ve gerekse Sunay'ın iktidar partisinin desteğini açıkça kazanmasının ardından emekliye sevk edilme işlemleri başlatılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde 16 Mart 1966 tarihinde kontenjan senatörü seçilen Sunay'ı cumhurbaşkanlığı koltuğuna taşıyan süreç başlamıştır.¹⁵¹ Bu sırada tedavisine yoğun bakımda devam edilen Gürsel'in sağlık durumunda herhangi bir değişme olmadığı için Türkiye'ye getirilmiştir.¹⁵² Tedavisine Gülhane Askeri Hastanesinde devam edilen Gürsel'in sağlık durumu ile ilgili bilgileri almak ve nihai kararı vermek amacıyla bilim kurulunun kurulmasına karar verilmiştir. 37 kişiden oluşan bilim kurulunun muayene sonrası yaptıkları açıklama da Gürsel'in sağlık durumunun oldukça kritik olduğu ve görevine devam etmesinin tıbben mümkün olmadığı kanısına varılmıştır.¹⁵³

Cemal Gürsel'in sağlık raporu, TBMM'nin 28 Mart 1966 tarihli toplantısında okunmuştur. Gürsel'in komadan çıksa bile görevine devam etmesinin tıbben mümkün olmadığını belirtilmesinin ardından fiili Cumhurbaşkanlığı sona ermiştir.¹⁵⁴ Bundan sonra yeni Cumhurbaşkanının kim olacağı sorusu meclis içerisinde yer almaya başlamış ve bu doğrultuda farklı isimler gündeme gelmiştir.¹⁵⁵ Ancak, Sunay hem iktidar partisinin ve hem de diğer siyasi partilerin nezdinde kabul gördüğü için Cumhurbaşkanlığının en

¹⁴⁸ Cevdet Sunay, 1900 yılında Trabzon'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Erzurum, Kerkük, Edirne'de yaptı ve Kuleli Askerî Lisesini 1917 yılında bitirdi. 1927 yılında Harp Okuluna girdi. 1930 yılında Harp Akademisini bitirdi. Silahlı Kuvvetlerin çeşitli kademelerinde görev yaptı. 1949 yılında tuğgeneral, 1950 yılında Genelkurmay Harekât Dairesi Başkanı, 1952 yılında tümgeneral, 1955 yılında korgeneral, 1959 yılında orgeneral rütbesine yükseldi. 27 Mayıs 1960'tan sonra Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na ve Ağustos 1960'ta Genel Kurmay Başkanlığına getirildi. 28 Mart 1966 tarihinde Türkiye'nin 5. Cumhurbaşkanı olarak seçildi. 23 Mayıs 1982'de Ankara'da hayatını kaybetti. T. Sanal, *a.g.e.*, s.28.

¹⁴⁹ *Akşam*, 11 Şubat 1966.

¹⁵⁰ BCA Fon Kodu: 030-18-01, Yer No: 193-17-10.

¹⁵¹ Cevdet Sunay'dan boşalan Genel Kurmay Başkanlığına Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Tural getirilmiştir. *Cumhuriyet*, 16 Mart 1966.

¹⁵² Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel 24 Mart 1966'da Türkiye'ye getirilmiştir. Rıdvan Akın, *Gazi'den Günümüze Cumhurbaşkanlığı 1923-2007*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.92.

¹⁵³ *Babîâli'de Sabah*, 27 Mart 1966.

¹⁵⁴ Özdemir Kalpakçıoğlu, *İkinci Cumhuriyetin Üç Başbakanı ve Olaylar*, C.3, Nüve Matbaası, Ankara 1969, s.79.

¹⁵⁵ TBMM'nin 28 Mart 1966 tarihli oturumunda gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçiminde Cevdet Sunay'ın dışında Alparslan Türkeş, Celal Bayar, Ali Fuat Başgil, Kasım Gülek gibi isimler de Cumhurbaşkanlığına aday olmuştur. H. Kuru, *a.g.t.*, s.83.

güçlü aday olarak ön plana çıkmıştır ve 28 Mart 1966 tarihinde yapılan seçimde kullanılan 532 oydan 461'ini alarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 5'inci Cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁵⁶ Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanlığına seçilmesi bilhassa iktidar kanadında olumlu karşılanmış,¹⁵⁷ cumhurbaşkanının asker kökenli biri olması orduyu da memnun etmiştir.¹⁵⁸

Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından kamuoyunda çeşitli görüş ve düşüncelerde haberler yayımlanmıştır. Bu haberlerin büyük bir çoğunluğunu, Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı mevki için en uygun aday oluşu ve herhangi bir partiyle bağlantısının olmaması oluşturmaktadır. Sunay'dan parti politikasına karışmamış, itidal ve sağ duyu sahibi bir kumandan diye bahseden Abdi İpekçi'nin¹⁵⁹ yanı sıra, Orhan Seyfi Orhon'da Sunay'ı Türk Milleti'nin gönlünde yatan aday olarak tanımlamıştır. Sunay'ın nüfuzlu ve tarafsız biri olmasının ülkenin geleceğine önemli etkileri olacağını öngörerek, bu seçim ile ülkede demokrasinin devam edeceğine olan inancının tam olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰ Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanlığına gelmesinin ardından görüşlerini bildiren bir diğer isim ise Zafer Gazetesi yazarlarından Füzûzan Tekil'dir. Sunay'ın asker kökenli biri olmasının getirdiği avantajlardan bahseden Tekil, ülkenin içinde bulunduğu süreçte bilhassa partiler arası çekişmelerin yoğun olarak yaşandığı böyle bir dönemde cumhurbaşkanının tarafsız olmasının ülke için ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁶¹

Cumhurbaşkanlığı meselesinin çözüme kavuşmasının ardından geçen zaman zarfında dahi Cemal Gürsel'den haberler gelmeye devam etmiştir. Gazeteler de koma halinin devam ettiği ve sağlık durumunda herhangi bir değişiklik bulunmadığına ilişkin haberler yayımlanmıştır. Ölümüne kadar aralıklarla gelen bu haberler, yaklaşık 7 ay boyunca devam etmiş ve Cemal Gürsel 14 Eylül 1966 tarihinde hayatını kaybetmiştir.¹⁶² Vefat haberinin alınmasının ardından Başbakan Süleyman Demirel ve diğer siyasi partilerin liderleri çalışmalarını yarıda kesip cenaze törenine katılmışlardır. Düzenlenen

¹⁵⁶ Hikmet Özdemir, *Devlet Krizi T.C. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, AFA Yayınları, İstanbul 1989, s.149.

¹⁵⁷ Cevdet Sunay'ın, Genel Kurmay Başkanlığı görevinden itibaren dönemi çok iyi okuması kendisini Genel Kurmay Başkanlığından direkt olarak Cumhurbaşkanlığına taşımıştır. 27 Mayıs'ın sürekli bir devrim hareketi biçiminde sürmesini isteyen genç subaylara yönelik tutumu ve Ekim 1965 seçimleriyle iktidara gelen Adalet Partisi ile yakın ilişkiler içerisinde bulunması da Cumhurbaşkanı seçilmesindeki en önemli etkenler arasında yerini almaktadır. Ş. Can Erdem, *a.g.m.*, s.178-180.

¹⁵⁸ Cumhurbaşkanlığı seçimindeki en belirleyici etmen Adalet Partisi'nin ordu-sivil politika ilişkilerini iyi kullanmasıdır. Ümit Cizre Sakallıoğlu, *AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.68.

¹⁵⁹ Hikmet Özdemir, *Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Ordunun Olağandışı Rolü*, s.204.

¹⁶⁰ *Son Havadis*, 29 Mart 1966.

¹⁶¹ *Zafer*, 29 Mart 1966.

¹⁶² *Dünya*, 15 Eylül 1966.

cenaze törenin ardından Gürsel, Ankara’da bulunan devlet mezarlığına defnedilmiştir.¹⁶³ Vefatının ardından gazetelerde Cemal Gürsel ile ilgili çok sayıda haber yapılmış, hayatı boyunca yürüttüğü hizmetler ele alınarak, resimleri yayımlanmıştır.¹⁶⁴

1.4. Türk Siyasal Yaşamında Partiler

1960’lı yıllar Türkiye’de çok sayıda siyasi partinin kurulmasına olanak sağlamış ve bu partilerin Türk siyasi yaşamına katkı sağlamasında büyük rol oynamıştır. 1965 seçimleriyle Türkiye’de başlayan yeni sürecin ardından gerek AP ve gerekse meclis içerisinde yer alan diğer partilerin faaliyet ve çalışmalarının ayrıntılı bir biçimde incelenmesine olanak sağlayacak olan çok sayıda kongre ve kurultay toplantıları gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde 1965-1971 yılları arasında faaliyet gösteren siyasi partilerin kongre ve kurultay çalışmalarına yer verilmiştir.

1.4.1. Adalet Partisi (AP)

AP’nin 3’üncü büyük kongresi 27 Kasım 1966 tarihinde başlamıştır. Ankara’da Selim Sırrı Tarcan spor salonunda gerçekleştirilen kongreye 1500 milletvekili katılmıştır. Kongrede öncelikle başkan seçimi yapılmış ve Gaziantep il başkanı Şevket Olcay kongre başkanlığına seçilmiştir. Başkanlık seçiminin ardından Süleyman Demirel bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, iç politikadan dış politikaya, ekonomiden sağlık alanlarına kadar çok çeşitli konulara değinerek önemli mesajlar vermiştir. İhtilaller, silahlı ayaklanmalar ve koalisyon devirlerinin Türkiye için artık sona erdiğini belirten Demirel, halkı için hizmet veren bir devlet anlayışının kendi iktidarı döneminde Türkiye’ye geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca, ABD ile çok yakın ilişkiler kurulduğunu reddederek, hükümet olarak Kıbrıs konusunda kesinlikle taviz vermeyeceklerinin altını çizmiştir.¹⁶⁵

29 Kasım 1966 tarihinde yapılan başkanlık seçiminde Süleyman Demirel’in yanı sıra Sakarya Milletvekili Kadri Eroğan da başkanlık için aday olduğunu açıklamıştır. Oylama sonucunda Demirel, rakibini geride bırakmış ve partinin genel başkanlığına

¹⁶³ *Akis*, 24 Eylül 1966.

¹⁶⁴ *Cem*, 5 Ekim 1966.

¹⁶⁵ *Cumhuriyet*, 28 Kasım 1966.

yeniden seçilmiştir.¹⁶⁶ Demirel, başkanlık yarışını kazanmasının ardından çalışma arkadaşlarını belirlemek üzere genel idare kurulu listesi hazırlamıştır. Hazırlanan bu listede parti içerisinde muhafazakâr kanadın temsilcisi olarak bilinen Sadettin Bilgiç'te yer almıştır. Sadettin Bilgiç, 1964 yılının Kasım ayında gerçekleşen 2'inci büyük kongrede Demirel ile başkanlık için kıyasıya yarışmış ancak liderliği Demirel'e kaptırmıştı. Demirel'de Bilgiç'in parti içerisindeki etkisini kırabilmek amacıyla kendisini kabine dışında bırakmıştı ancak aynı Demirel iki yıl sonra 1966 Kasım'ında yeniden başkan seçilmiş ve bu sefer partinin genel idare kurulunda Sadettin Bilgiç'e de görev vermiştir. Şüphesiz bu davranış akıllara Demirel'in parti içerisindeki konumunu güçlendirme isteğini getirmektedir.¹⁶⁷

Parti içerisindeki konumunu bu kongreden sonra daha fazla güçlendiren Demirel, bazı muhalifleri ihraç ederek otoritesini güçlendirme yoluna gitmişse de genel olarak parti içerisinde muhalif kesimi kendi yanına çekmek noktasında hamleler de yapmaktan geri kalmamıştır. Öyle ki, en başından beri kendisiyle sıkı bir mücadele içerisinde bulunan muhafazakâr kanattan Sadettin Bilgiç'e yapılan kabine değişikliği sonrasında Mart 1967'de ulaştırma bakanlığı görevini vermiştir.¹⁶⁸

Gerek iktidara yakınlığı ile bilinen ve gerekse karşıt görüşlü basın kuruluşları, kongrenin başlangıcından sonuna kadar olan gelişmeleri yakından takip etmiş, kongre ile ilgili haberleri ilk sayfadan okuyucuyla buluşturmuşlardır. Dönemin köşe yazarları kongre de yaşanan gelişmeleri ve bunların gerek parti ve gerekse ülke yönetimi açısından ne gibi sonuçlar doğuracağı hakkındaki görüş ve düşüncelerini okuyucuyla paylaşmışlardır. Bu yazarlardan biri olan Mümtaz Faik Fenik, AP kongrelerinin ülke yönetimi açısından mühim sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Parti içi muhalefetin yalnızca partiye değil tüm Türkiye'ye zarar verdiğini belirterek Demirel'in çalışma arkadaşlarını sağ duyulu insanlardan seçeceğine olan inancından bahsetmiştir. Kongre hakkında görüşlerini bildiren bir diğer isim ise Orhan Seyfi Orhon'dur. AP'nin büyük bir gurur ve onurla kongreye gittiğini belirten Orhon, AP iktidarını uzun uzun övdüğü

¹⁶⁶F. Ahmad, Aynı yer.

¹⁶⁷1966 yılındaki kongrenin ardından Adalet Partisi'nin Genel İdare Kurulunda şu isimler yer almıştır: Süleyman Demirel, Sadettin Bilgiç, Cihat Bilgehan, Faruk Sükan, İhsan Sabri Çağlayangil, Talat Asal, İsmail Hakkı Tekinel, Ahmet Topaloğlu, İsmet Sezgin, Sadık Perinçek, Nizamettin Erkmen, Mustafa Gülcügil, Cevat Önder, Kâmil Ocak, Nurettin Bulak, Mehmet Turgut, Haldun Menteşeoğlu, Vedat Ali Özkar, Sabri Keskin, Selahattin Cizrelilioğlu, İhsan Ataöv, Nuri Bayar, Ali Naili Erdem. S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.164-165.

¹⁶⁸ S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.166.

yazısında, memleketin bir sene gibi kısa bir süre içerisinde büyük gelişme kat ettiğini ifade ederek Türkiye’de ilk defa partizan olmayan bir hükümetin devletin başına gelerek büyük işler başardığından bahsetmiştir.¹⁶⁹ Kongreyle parti içi muhalefetin gücünün kırıldığını belirten Abdi İpekçi, AP’nin hüviyetini bu kongreyle bulduğunu düşünmektedir. Parti içerisindeki muhalif grubun aşırı sağ görüşlü olduklarını ve bunlara karşı mücadelenin kaçınılmaz olduğuna inanan İpekçi, Demirel’in bundan sonra atacağı adımları merakla beklediğini ifade etmiştir.¹⁷⁰

AP’de 4’üncü kongre öncesinde de parti içi muhalefet hızını kesmemiş, yönetime karşı olan bir grup milletvekili yapılacak olan kongrede Genel Başkan Süleyman Demirel’in parti içerisindeki gücünü kırmak için çalışmalar başlatmıştır. Kongre öncesinde yaptıkları yoğun kulis çalışmalarıyla etkinliklerini artırmayı amaçlayan Sadettin Bilgiç ve beraberindekilerden oluşan grup, Demirel’in de içinde bulunduğu gruba karşı faaliyetlerini açıkça sürdürmeye devam etmişler, düzenledikleri toplantı ve görüşmelerle meclis dışında da faaliyetler yürüterek Demirel ve Demirel’in hazırladığı listeye karşı meydan okumuşlardır.

Partinin 4’üncü kongresi 30 Kasım 1968 tarihinde başlamıştır. Kongre de açılış konuşmasını yapan Demirel gerek muhalefet partilerini ve gerekse parti içi muhalefeti eleştirmiş, kendisine ve partisine yapılan bu saldırıların amacını mevcut düzeni yıkmak olarak nitelendirmiştir.¹⁷¹ 3 gün süren kongrede başkanlık seçimi de yapılmış ve rakipsiz olarak seçime katılan Demirel yeniden partisinin genel başkanlığına seçilmiştir.¹⁷² Partinin genel idare kuruluna Sadettin Bilgiç ve grubundan 6 kişi girebilmiştir. Bu sayının fazla olması parti içi muhalefetin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Kongre de alınan en önemli karar hiç kuşkusuz DP’lilerin siyasi haklarının iade edilmesi üzerine olmuştur. Buna göre, anayasanın 68. maddesinde değişiklik yapılmasına karar verilmiş ve bu değişikliğin 1969 seçimlerinden önce gerçekleştirilmesi planlanmıştır.¹⁷³

¹⁶⁹ *Son Havadis*, 27 Kasım 1966.

¹⁷⁰ *Milliyet*, 30 Kasım 1966.

¹⁷¹ *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1968.

¹⁷² *Günaydın*, 2 Aralık 1968.

¹⁷³ Adalet Partisi, Anayasa değişikliği teklifini 1969 yılının mayıs ayında Meclis’e vermiş, ancak 1969 ve 1970 yıllarında bu kanunun iptal edilmesine yönelik iptal başvuruları muhalefet partileri tarafından yapılmıştır. Buna göre Anayasa Mahkemesi 16 Haziran 1970’te aldığı kararla siyasi hakların iadesi ile ilgili Anayasa değişikliğini iptal etmiştir. S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.179, 184-186.

Basının da oldukça ilgi gösterdiği kongreye dair haberler dönemin gazete ve dergilerinde yer almış, kongre içerisinde yaşanan gelişmeler dönemin gazetecileri tarafından değerlendirilmiştir. Buna göre, AP'nin içerisindeki muhalefetin tehlikeli boyutlara ulaştığını belirten yazarlar, kongreden hangi grubun galip çıkacağı ya da çıkabileceği ile ilgili tahminler de bulunmuşlardır. Siyasi hakların iadesi ile ilgili görüş ve düşüncelerde de bulunan yazarlar, bu meselenin AP'nin kuruluşundan bu yana üzerinde hassasiyetle durduğu bir husus olduğu değerlendirmesinde bulunmuş ve bu meselenin halledilmesinin Demirel'in parti içi nüfuzunu devam ettirmesi açısından oldukça önemli olduğunu vurgulamışlardır.¹⁷⁴

AP'nin 5'inci kongresi 1970 yılının Ekim ayında toplanmıştır. Kongre öncesi 67 ilin temsilcilerinin katılımıyla bir toplantı gerçekleştiren Demirel, göreve geldikleri tarihten bu yana yaptıkları çalışmaları anlatan bir konuşma gerçekleştirerek kongrede yeniden başkan seçilebilmesi yönünde parti içi faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁷⁵ 21 Ekim'de Ankara'da toplanan kongreye çok sayıda delege katılmıştır. Genel başkanlığa Süleyman Demirel'in yanı sıra Prof. Dr. Aydın Yalçın'da adaylığını koymuştur.¹⁷⁶ 2 gün süren kongrede ilk olarak başkanlık seçimi yapılmış ve Süleyman Demirel rakibi Yalçın'a karşı büyük bir oy farkı ile yeniden genel başkanlığa seçilmiştir. Oylama sonrasında konuşma yapan Demirel, sonuçtan duyduğu memnuniyeti dile getirerek partisini, ülkenin iç barışını sağlamak noktasında teminat olarak göstermiştir.¹⁷⁷

Parti içi muhalefetin bir anlamda sona erdiğini gösteren kongrede, Bilgiç ve arkadaşlarının istifalarının ardından yaşanan başka istifalar Demirel'in parti içi nüfuzunu güçlendirici bir etki yapmıştır. Alınan kararlar bakımından da oldukça önemli bir yer teşkil eden kongrede mevcut rejimin korunması amacıyla kararlı tutum yinelenerek, demokratik düzene uymanın ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır. Parti içi muhalefetin etkisini kırmayı başaran Demirel'in, bu tarihten itibaren uzun süredir meclis gruplarında sağlayamadığı toplu desteğe, parti, teşkilat ve tabanında yeniden kavuştuğunu söylemek mümkündür.¹⁷⁸

¹⁷⁴ *Son Havadis*, 1 Aralık 1968.

¹⁷⁵ *Son Havadis*, 21 Ekim 1970.

¹⁷⁶ *Milliyet*, 21 Ekim 1970.

¹⁷⁷ *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1970.

¹⁷⁸ H. Kuru, *a.g.t.*, s.127.

1.4.2. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)

1966 Cumhuriyet senatosu seçiminde hedeflediği başarıyı yakalayamayan ve %29,6'lık oy oranıyla seçimleri tamamlayan CHP'de seçimlerin ardından parti içi tartışmalar yeniden ortanın solu deyimi etrafında yoğunlaşmıştır. Genel Başkan İsmet İnönü, yaklaşan kurultay öncesi partisinin gerek İstanbul ve gerekse Ankara il kongrelerinde bu parti içi tartışmaların ana eksenini oluşturan ortanın solu anlayışıyla ilgili açıklamalarda bulunmuş ve bu anlayışı benimsediğinin altını çizmiştir.¹⁷⁹ İsmet İnönü 1965 seçimleri boyunca kendi fikri olarak benimsediği ortanın solu anlayışını destekleyerek, her yönüyle anlatmaya çalışmıştır. 18'inci kurultaya kadar ortanın solu, daha çok İsmet İnönü şahsında toplanmıştır. Bu dönemde bu anlayışa ilişkin en yetkili açıklamalar da yine İnönü'den gelmiştir.¹⁸⁰

18'inci kurultay, parti içi görüş ayrılıklarının gölgesinde toplanmıştır. Öncelikle kurultay başkanlığına gelecek isimin belirlenmesi için bir oylama yapılmıştır. Bu oylamada Prof. Muammer Aksoy ile Sırrı Atalay kurultay başkanlığı için aday olmuştur. Oylama sonucunda Prof. Muammer Aksoy parti üyelerinin çoğunluğunun verdiği oylarla kurultay başkanlığına seçilmiştir.¹⁸¹ Genel Başkan İsmet İnönü kurultayın ilk gününde yaptığı konuşmasında partinin ortanın solunda olduğunu ancak bu durumun partiyi bir sosyalist partisi haline getirmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.¹⁸² 21 Ekim 1966 tarihine kadar süren kurultayda zaman zaman tartışmalarda yaşanmıştır. Bu tartışmaların ana eksenini parti içerisinde yer alan üyelerin bir kısmının ortanın solu anlayışını benimsemelerinin aksine diğer bir kısmın bu anlayışa sıcak bakmayışı oluşturmaktadır. Tüm bu görüş ayrılıkları ve tartışmaların yaşandığı kurultayda İsmet İnönü yeniden parti genel başkanlığına seçilmiştir.¹⁸³ Kurultay ile ortanın solu hareketi güç kazanmış ve bu durum parti içi ayrılıklara zemin hazırlamıştır.¹⁸⁴

¹⁷⁹ S. Kili, *a.g.e.*, s.222-224.

¹⁸⁰ Gülsüm Tütüncü Esmer, *Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu Politikası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s.35.

¹⁸¹ *Yeni Tanin*, 19 Ekim 1966.

¹⁸² *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1966.

¹⁸³ *Akşam*, 22 Ekim 1966.

¹⁸⁴ CHP'nin 18'inci kurultayında ortanın solu anlayışına muhalif olan ve bu anlayışın parti bünyesinde benimsenmesini reddeden 8 üye bulunmaktadır. Bu üyeler 8'ler olarak anılmaktadır. Bu üyeler şunlardır; Turhan Feyzioğlu, Ferit Melen, Orhan Öztrak, Fehmi Alparslan, Süreyya Koç, Turhan Şahin, Coşkun Kırca, Emin Paksüt'tür. H. Bilâ, *a.g.e.*, s.227.

Kurultayda gerçekleştirilen genel sekreterlik seçimlerine ortanın solu anlayışını savunan Bülent Ecevit liderliğindeki ekip, ciddi bir ekip ve örgüt çalışması yaparak katılmıştır.¹⁸⁵ Partinin benimsediği anlayışa karşı olan grubun başını ise Turhan Feyzioğlu çekmiştir. Adaylar kurultayda yaptıkları konuşmaların ardından genel sekreterlik seçimlerine geçilmiş ve Bülent Ecevit oyların büyük bir çoğunluğunu alarak parti genel sekreterliğine seçilmiştir.¹⁸⁶

Ecevit'in genel sekreterliğine gelmesinin ardından parti içerisinde ortanın solu anlayışı daha da kuvvetlenmiş ve Ecevit bu anlayışa liderlik etmiştir.¹⁸⁷ Bu tarihten itibaren gerek parti içerisinde ve gerekse kamuoyunda ortanın solu anlayışı ile ilgili tüm açıklamaları Bülent Ecevit üstlenmiş ve bu anlayış adeta onun şahsiyle bütünleşmiştir. Kurultayın sona ermesinin ardından Ecevit, tebrikleri kabul ederek görevine başlamıştır. Ancak kurultay boyunca devam eden tartışmalar yalnızca kurultayla sınırlı kalmamış sonraki dönemlerde de etkisini arttırarak devam etmiştir. Her ne kadar parti merkezi, örgüt sol kanadın, Ecevit ve arkadaşlarının yönetiminde olsa da cumhuriyet senatosunda, millet meclisinde çoğunluk ortanın solu hareketini benimsemeyen ya da zorla benimser görünenlerin elinde olduğu için kurultay sonrası çekişmeler kaçınılmaz olmuştur.

Bu doğrultuda 8'ler olarak da bilinen Turhan Feyzioğlu ve arkadaşları parti içi muhalefetlerini sürdürmüşlerdir. Ortanın solu anlayışını ve partinin bu anlayış doğrultusunda hareket etmesini devamlı eleştiren Feyzioğlu ve arkadaşları parti yöneticileri arasında sosyalist olduğunu söyleyen kişiler bulunduğunu, bunun kamuoyunda partiyi töhmet altında bırakacak yorumlara yol açtığı gerekçesiyle 31 Aralık 1966 tarihinde meclise verdikleri önergede "CHP sosyalist değildir ve olmayacaktır" ifadesinin kesinlikle yer almasını istemişlerdir. 8'ler'in bu talebi parti içerisinde kabul edilmemiş bu teklif, Genel Başkan İsmet İnönü tarafından sert bir dille reddedilmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Bülent Ecevit yıllar sonra gerçekleştirdiği bir röportajında Kurultay öncesi yaptığı çalışmaları şöyle açıklamaktadır; *"O arada İsmet İnönü'yi de ziyaret etmiştim. Ondan habersiz bir şey yapmak istemiyordum. Bizim bir arkadaş grubu olarak bu ortanın solu hareketini devam ettirmek istediğimizi, bunun için toplantılar yaptığımızı ve hazırlığa başladığımızı söyledim. Ne 'İyi ettiniz' dedi, ne de 'Yapmayın' dedi. Biz bunu en azından sarı ışık gibi, hatta biraz da yeşil ışık gibi değerlendirdik."* M. A. Birand, C. Dünder, B. Çaplı, *a.g.e.*, s.168.

¹⁸⁶ *Akşam*, 24 Ekim 1966.

¹⁸⁷ G. Tütüncü Esmer, *a.g.t.*, s.35.

¹⁸⁸ "8'ler'in ısrarla "CHP sosyalist değildir" cümlesini bildiriye koydurmak istemelerinin "özel bir kasıt ve amaç taşıdığına" işaret eden bazı partililerin bu düşüncelerine katılan İsmet İnönü, parti meclisinde bildiri ile ilgili görüşlerini açıklarken bu konuya şöyle temas etmiştir: *"Söylenenlerden çıkan, bazı arkadaşlara göre, hâlâ şüphe altında bulunan bir Merkez Yönetim Kurulu ve bir Genel Sekreter var. Bu teklifi kabul etmekle, bu arkadaşlara şüphe damgasını evvelâ kendi kendime vuracağım; ondan sonra da çalışın diyeceğim. Bu olmaz. Bu teklif bütün bu dedikoduların hepsini*

Turhan Feyzioğlu ve beraberindekilerin muhalefeti bu kadarla sınırlı kalmamış, parti içi yapılan diğer toplantı ve görüşmelerde de devam etmiştir.

4 gün boyunca devam eden CHP kurultayına büyük ilgi gösteren basın kuruluşları, kurultay başladığı günden itibaren yaşanan gelişmeleri büyük bir titizlikle takip ederek, haberleri kamuoyuyla paylaşmışlardır. İnönü'nün yeniden parti başkanlığına seçildiği ve parti sekreterliğine Bülent Ecevit'in geldiği haberlerini ilk sayfadan attıkları manşetlerle kamuoyuna duyurmuşlardır.¹⁸⁹ Dönemin köşe yazarları ve gazetecilerinin kurultay ile ilgili görüş ve düşüncelerine de yer verilmiş genel sekreterlik için kıyasıya mücadeleye giren Ecevit-Feyzioğlu arasında yaşanan çekişmeye değinilmiştir. Genel sekreterlik yarışı için adayların çalışmalarını değerlendiren Abdi İpekçi'ye göre, Feyzioğlu, muhteva bakımından ortanın solu anlayışına yakın ancak bu anlayışın parti içinde sıklıkla kullanılan bir slogan olarak benimsenmesine karşıdır. İpekçi, genel sekreterlik yarışı için başlayan bu çekişmenin ileriki dönemler de devam edeceğini öngörmektedir.¹⁹⁰ Ecevit ve arkadaşlarını adeta bir kurtarıcı olarak gören Gazeteci Yazar Altan Öymen'e göre, Bülent Ecevit, ayakları yere sağlam basan, bilinçli ve mantıklı bir kimsedir. Partiyi, içerisinde bulunduğu bu durumdan ancak böyle aklı başında kimselerin çıkarabileceğine inanan Öymen, Ecevit'in kurultaydaki konuşmasından çok etkilendiğini de sözlerine eklemiştir.¹⁹¹

Dönemin basın kuruluşları arasında CHP'ni ve onun yeni dönemdeki anlayışını eleştiren gazete ve köşe yazarlarının sayısının bir hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu gazetelerden biri olan Son Havadis gazetesi, CHP'nin kurultayı ve kurultay esnasında yaşanan gelişmeleri ilk sayfadan verdikleri haberlerle kamuoyuna duyurmuştur. CHP'nin seçim yenilgisinin nedenini partinin politikasına bağlayan yöndeki haberlerin yanı sıra solculuğun ne denli tehlikeli olduğu düşüncesini ön plana çıkaran gazete, kurultayda sağ ve sol mücadelesinin yaşandığı yönündeki haberler ile CHP'nin iç savaşa sürüklendiğini anlatan çok sayıda haber yayınlamıştır. Gazetenin CHP aleyhine yaptığı haberleri gazetenin yazı ekibinde bulunan köşe yazarları da desteklemiştir. Bu yazarlardan biri olan Mümtaz Faik Fenik, "ortanın solu Moskova yolu" başlıklı yazısında CHP'ni ciddi bir

Merkez Yönetim Kurulu ve Genel Sekreter aleyhine daima işlemek için bir zemin hazırlamaktır. Bunu yapmam." S. Kili, *a.g.e.*, s.232-233.

¹⁸⁹ *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1966.

¹⁹⁰ *Milliyet*, 23 Ekim 1966.

¹⁹¹ M. Birand vd, *a.g.e.*, s.169.

biçimde eleştirmiştir. Solculuğu sosyalistlikle eş değer gören Fenik, CHP'nin politikasının yanlışlarla dolu olduğunu ifade ederek, Halk Partisinin bu tavrından bir an evvel vazgeçmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹² Tekin Erer ise, komünizmin ne denli sakıncalı olduğunu anlattığı yazısında ülkemizde komünist rejime heves edenlerin bulunduğu yönündeki açıklamalarından CHP ve TİP'e gönderme de bulunmuştur.¹⁹³

18-21 Ekim 1966 tarihleri arasında gerçekleşen 18'inci kurultayda genel sekreterlik görevine gelen Bülent Ecevit, bu tarihten itibaren CHP'de Genel Başkan İsmet İnönü'den sonra en yetkili isim olmuştur.¹⁹⁴ Gerek parti içerisinde ve gerek se diğer partilerin de katıldığı meclis görüşmelerinde ortanın solu anlayışını savunmaya devam ederek, CHP'nin bundan sonraki seçim çalışmalarında uyguladığı farklı metotlarla ortanın solu anlayışının halka anlatılmasında başat rol oynamıştır. Bülent Ecevit'in bu çalışmaları CHP'yi iktidar partisi olarak meclise taşımaya yeterli olmamışsa da Ecevit'i parti içerisinde önemli konumlara taşımaya yetmiştir.¹⁹⁵

Partisinin Genel Sekreterlik görevini üstlenen Bülent Ecevit, çalışmalarına vakit kaybetmeden başlamıştır. Parti içerisindeki konumunu bu kongreden sonra daha da güçlendiren Ecevit, bir yandan ortanın solu anlayışı üzerinde faaliyetlerini yürütürken, diğer yandan da “toprak işleyen su kullananın” sloganıyla toprak reformunun gerekliliği üzerinde durmuştur.¹⁹⁶ Sıklıkla, zamları, ekonomik ve sosyal konuları işleyen Ecevit,¹⁹⁷ kısa süre içerisinde partisinin gençlik kollarının desteğini kazanmıştır.

¹⁹² Son Havadis, 18 Ekim 1966.

¹⁹³ Son Havadis, 23 Ekim 1966.

¹⁹⁴ Bülent Ecevit, yıllar sonra verdiği bir röportajında İsmet İnönü'nün kendisinin Genel Sekreterlik görevine gelmesinden dolayı duyduğu endişeyi ve kendisinin bu görevi gerçekleştirmek noktasındaki kararlı tutumunu şöyle anlatmaktadır: “Rahmetli İnönü beni çağırdı ve ‘Sen ve arkadaşların kazandınız bu kurultayı. Ama oylar arasındaki fark da pek fazla değil. Sen bu aşamada Genel Sekreter olmasan daha iyi olur’ dedi. Ve tutucu kanattan birini Genel Sekreterlik için düşündüğünü söyledi. Ben başlangıçta bu hareketin liderliğini üstlenmekte çok isteksiz davranmıştım başlangıçta ama, bir kere üstlendikten sonra da sonuna kadar gereğini yapmak gerektiğini düşünüyordum. Onun için rahmetli İnönü'nün benden beklemediği bir direniş gösterdim, ‘Hayır. Ben bir görev alacaksam, Genel Sekreter olurum’ dedim. Razi oldu o da... Engellemedi. Ve Genel Sekreter oldum. M. Birand vd, a.g.e., s.170.

¹⁹⁵ Bülent Ecevit, göreve geldiği günden itibaren ortanın solu anlayışını savunmuş ve bu anlayışın geniş kitlelere doğru bir şekilde anlatılması için “ortanın solu” adıyla bir kitap dahi yazmıştır. Bülent Ecevit, parti içerisindeki çalışmalarına 1972'de Genel Başkan sıfatıyla devam etmiş, 1973 yılında gerçekleştirilen genel seçimlerde Başbakanlık görevini üstlenmiştir.

¹⁹⁶ Bülent Ecevit, *Bu Düzen Değişmelidir*, Ulusal Basımevi, Ankara 1968, s.131-132.

¹⁹⁷ “Bu Düzen Değişmelidir” adlı eserinde düzen bozukluğunun ekonomik sonuçlarına değinen Ecevit, AP yönetimlerinin uyguladığı özel teşebbüsçü yaklaşımının sosyal adalet ilkesi ile bağdaşmadığını vatandaşa verilen düşük faizli kredilerle devletin aslında bir bakıma vatandaşa tefecilik yaptığını belirtmiştir. B. Ecevit, a.g.e., s.104-105.

Ecevit'in savunduğu düşüncelerden rahatsız olan bir grubun varlığı devamlı surette parti içi tartışmaların yaşanmasına neden olurken, yaşanan bu olumsuzluklar çoğu zaman parti çalışmalarını olumsuz etkilemiştir. Ecevit'e muhalif olan grubun başını çeken Turhan Feyzioğlu, daima etrafında kendi düşüncesine mensup parti üyelerini bulmuştur. Muhalif grubun sayıca fazla olması Ecevit'i yıldırmamış, aksine çalışmalarını devam ettirmek noktasında daha da kararlı olmaya itmiştir. Ecevit, parti genel başkanı olan İsmet İnönü'nün de desteği ile çalışmalarını büyük bir kararlılıkla sürdürürken muhalif görüşlerin partiye olan sosyalizm suçlamaları devam etmiştir. Parti içerisinde hayli yoğun tartışmaların yaşandığı bir dönemde 5 Şubat 1967 tarihinde Ankara'da parti il başkanları ve il temsilcilerinin katılımıyla küçük bir kurultay gerçekleştirilmiştir. Bu kurultay da parti içerisinde yer alan her iki kanadın liderleri olan Ecevit ve Feyzioğlu bir konuşma yapmıştır. Ortanın solu anlayışının lideri konumunda bulunan Ecevit, partiye yapılan sosyalizm suçlamalarına ilişkin olarak CHP'nin sosyalist nitelikli bir parti olmadığını vurgulamış ve ardından partinin sosyalist düşünceye mensup bireylere açık olduğunu mesajını vermiştir.¹⁹⁸

Kurultayın ardından parti içerisindeki görüş ayrılıkları daha belirgin hale gelmiş ve mücadele hızlanarak devam etmiştir.¹⁹⁹ 8'ler ve diğer muhalifler bir yandan parti meclisi ve gruptaki çalışmalarını sürdürürken bir yandan da örgüt gezilerine çıkarak taban desteği sağlamaya çalışmışlardır. Parti içi çatışma il ve ilçe örgütlerine kadar ulaşınca sorunu kökünden çözmek kaçınılmaz hale gelmiş ve İnönü 16 Mart 1967 tarihli parti meclisi toplantısında 4'üncü olağanüstü kurultayın 14 Nisan'da toplanmasına karar vermiştir.²⁰⁰

Genel Başkan İsmet İnönü'nün rahatsızlığı nedeniyle ertelenmesine karar verilen kurultay, 28 Nisan 1967 tarihinde toplanmıştır.²⁰¹ Ankara'da Selim Sırrı Tarcan spor salonunda gerçekleştirilen kurultaya 1423 delege katılmıştır.²⁰² İsmet İnönü'nün açılış konuşmasıyla başlayan kurultayda üzerinde en çok durulan mesele hiç kuşkusuz 8'ler olarak tabir edilen Turhan Feyzioğlu ve arkadaşlarının akıbetinin ne olacağı hususu olmuştur. Bu konuyla ilgili çalışma yapmak üzere parti içinde bir komisyon oluşturulmuş

¹⁹⁸ H. Bilâ, *a.g.e.*, s.227.

¹⁹⁹ *Son Havadis*, 15 Mart 1967.

²⁰⁰ *Akşam*, 18 Mart 1967.

²⁰¹ *Akşam*, 28 Nisan 1967.

²⁰² *Milliyet*, 28 Nisan 1967.

ve oluşturulan bu komisyon, hazırladığı raporda Feyzioğlu ve arkadaşlarını meşruiyet dışı organ olarak tanımlanmıştır.²⁰³ Feyzioğlu, kurultay da partinin bazı il örgütlerinden destek görmesine karşın parti merkez örgütünden aradığı desteği bulamamıştır. Genel Başkan İsmet İnönü, parti tüzüğünün 45, 46 ve 50. Maddelerinin, parti yönetimini bütün üyeler üzerinde denetime sahip olacak ve disiplin kurulunun milletvekili ve senatörleri ihraç edebilecek şekilde değiştirilmesini istemiştir. Partinin bir tek program etrafında birlik ve beraberliğe ihtiyacı olduğunu belirtirken mevcut tüzükle bunun mümkün olmayacağını ileri sürmüştür.²⁰⁴ Komisyonun tüzük değişikliğini kabul etmesinin ardından Feyzioğlu, bu değişikliklerin parti ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle başta İnönü ve yönetime meydan okumuştur. Bu doğrultuda Turhan Feyzioğlu, partiyi ölçsüz bir biçimde sola kaymakla itham ederek partiden ayrıldığını açıklamıştır.²⁰⁵

4'üncü olağanüstü kurultaydaki tasfiye ve istifalardan sonra parti meclis bildirisi yayımlanmıştır. Bu bildiri de CHP'nin bundan böyle, tam bir dayanışma ve düşünce tutarlılığı içinde ve Atatürk'ün yolunda devrimci tabiatına uygun bir dinamizmle vatandaşlara güven vereceği²⁰⁶ belirtilerek, partiye duyulan güven ve itimadın istifalardan sonra da devam etmesi yönünde gayret sarf edilmiştir.

Genel Başkan İsmet İnönü kongrenin sona ermesinden sonra basına verdiği demecinde istifalar hakkında gelen soruları cevaplandırmış partinin bundan böyle uyum içerisinde çalışacağını ifade etmiştir.²⁰⁷ Genel sekreter Bülent Ecevit ise gerçekleşen istifaların ardından desteklediği ortanın solu anlayışının yeniden galip geldiğini ifade ederek, partiyi içten içe vurmaya kalkışanlara gerekli cevabın kurultayda verildiğini vurgulamıştır. Partiden ayrılan Turhan Feyzioğlu, kurultayın ardından verdiği röportajında ülkenin dört bir yanından kendilerine ilgi ve destek gösterildiğini yeni bir parti kurarak çalışmalarını bu yeni partide sürdüreceklerini ve hedeflerinin ilk seçimlere katılmak olduğunu belirtmiştir. Yeni kuracakları partinin programı hakkında bilgiler de veren Feyzioğlu, programlarının belli başlı kaynağını birinci beş yıllık plânın

²⁰³ *Milliyet*, 29 Nisan 1967.

²⁰⁴ F. Ahmad, *a.g.e.*, s.301.

²⁰⁵ Turhan Feyzioğlu ve beraberindekilerin istifasının ardından CHP'deki parti içi muhalefetin artık temizlendiği görüşünü savunan Gazeteci yazar Doğan Özgüden Ecevitçilerin kurultaydaki üstünlüğünü gördükten sonra, bugüne kadar sekizlerle hareket eden milletvekillerinin çoğunun artık parti içerisinde ortanın soluna inanmasalar da genel merkeze karşı boyun eğecek duruma geldiklerini ve bu kongreden Ecevit ve Ortanın solu anlayışının büyük bir kazançla çıktığını ifade etmiştir. *Ant*, 2 Mayıs 1967.

²⁰⁶ S. Kili, *a.g.e.*, s.241-242.

²⁰⁷ *Milliyet*, 1 Mayıs 1967.

oluşturduğunu belirterek, Türkiye’de büyük bir kalkınma hamlesi başlatmak istediklerinin altını çizmiştir.

CHP’nin 19’uncu kurultayı, 67 ilden 1369 delegenin katılımıyla Ankara’da gerçekleşmiştir. Kurultay’da açılış konuşmasını Genel Başkan İsmet İnönü yapmış, parti içerisinde hala tartışmaların yaşanmasına neden olan ortanın solu anlayışı ile ilgili açıklamalar yaparak 1967 yılında parti içerisinde gerçekleşen bölünmenin ardından anlaşmazlıkların daha da derinleşerek devam ettiğini ifade etmiştir.²⁰⁸ Konuşmasında parti içerisinde aşırı solcular olmadığını ve hâlâ ortanın soluna inanmayanlar bulunduğunu söyleyerek sağ ve sol eleştirilere cevap vermiş ve geleneksel dengeleyici ligini yine harekete geçirerek Biz sosyalist parti değiliz, Cumhuriyet Halk Partisiyiz ifadesini kullanmıştır. İnönü’nün ardından konuşma yapan Genel Sekreter Bülent Ecevit ise ortanın solu anlayışını savunan açıklamalar yaparak, bu anlayışın demokratik bir anlayış olduğunu savunmuştur. CHP ortanın solundan bir adım gerilemeyecektir. İfadesiyle bu yoldaki kararlı tutumunu bir kez daha gösteren Ecevit, toprak reformunun gerçekleştirilmesinin elzem olduğunu altını çizmiştir.²⁰⁹

3 gün süren kurultayda parti tüzüğünde bazı değişiklikler yapılmasına karar verilmiştir. Buna göre; il ve ilçe kongrelerinin iki yılda bir yapılması, yılda bir kez il ve ilçelerde halka açık toplantılar düzenlenmesi, parti meclisinin iki ayda değil, üç ayda toplanması, belediye ve il genel meclisi seçimlerinde il yönetim kurullarına %10 kontenjan verilmesine ve merkez yürütme kurulu üye sayısının 10’dan 14’e çıkarılmasına karar verilmiştir.²¹⁰ Kurultay sonunda bir bildirge yayımlayan CHP, sosyal ve ekonomik konular üzerinde durarak, ulusal bir kalkınma modeli önermiştir.²¹¹ Kongrenin son günü gerçekleştirilen seçimlerde yeniden genel başkanlığa seçilen İnönü, yaptığı konuşmasında parti anlayışını destekleyerek, ortanın solu anlayışıyla yeni kuşakların yetişeceğini umduğunu ifade etmiştir.²¹² Kurultay’da parti meclis üyelerinin seçilmesi noktasında anlaşmazlık yaşanmış ve başkanlık divan sayım sonucuna ilişkin itirazlar yükselmiştir. İtirazların ardından İnönü’nün başkanlığında 26 Ekim’de tekrar toplanan

²⁰⁸ *Akşam*, 19 Ekim 1968.

²⁰⁹ *Akşam*, 19 Ekim 1968.

²¹⁰ H. Bilâ, *a.g.e.*, s.232-233.

²¹¹ S. Kili, *a.g.e.*, s.243.

²¹² *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1968.

parti meclisinde gerçekleştirilen oylama sonucunda Bülent Ecevit oy çokluğu ile yeniden parti genel sekreterliğine seçilmiştir.²¹³

CHP'nin 19'uncu kurultayında, parti içi çekişmeler gün yüzüne çıkmamıştır. Fakat, parti Genel Başkanı İnönü ile Genel Sekreter Ecevit'in anlaşarak hazırladıkları ve büyük bir değişikliğe uğramadan kurultay seçiminden geçen parti meclisi, gelecekte yeni çekişmelere yol açan bünyeye sahiptir. Kurultay, CHP'nin fikir partisi olmaktan çok kişi partisi olarak kalmaya devam ettiğini göstermiş ve yaklaşan genel seçimler öncesi parti içerisinde bir bölünmenin daha yaşanmasına engel olmak için radikal grubun tek taraflı tavizler vermesine neden olmuştur.²¹⁴

Kurultay sonrasında yaşanan gelişmeleri değerlendiren Çetin Altan, CHP'yi halktan kopuk bir parti olmakla itham etmiş ve işçi-emekçi kesime dayanmayan bir partide bu tarz sorunların yaşanmasının kaçınılmaz olduğunu savunmuştur.²¹⁵ Kurultay ile ilgili görüş bildiren köşe yazarlarından bir diğer isim de Orhan Seyfi Orhon'dur. İsmet İnönü'nün kurultaydaki konuşmasında sosyalizme vurgu yaptığını belirten Orhon'a göre, anayasa, sosyalizme açık değildir. Çünkü sosyalizm ekonomik, sosyal ve hukuk açısından bugünkü devlet yapısının değişmesi anlamına gelmektedir. Türkiye'nin diğer sosyalist devletler gibi olmasını istemeyen Orhon, planlı bir çalışma ile memleketin hızla kalkındırılabilceğine inanmaktadır.²¹⁶

CHP'nin 20'inci kurultayı parti içi tartışma ve çekişmelerin artması sonucu nispeten erken denecek bir tarihte toplanmıştır. 3 Temmuz 1970 tarihinde toplanan kurultayın açılış konuşmasında partide gerçekleşmesi muhtemel yeni bölünmelerden duyduğu endişeyi dile getiren İnönü, kararlı bir üslupla CHP'nin sosyalist bir parti olmadığı ve olmayacağını bir kez daha belirtmiştir. Anayasanın sosyalizme açık olduğunu belirten İnönü, yasaların sınırları içerisinde Türkiye'de bir sosyalist partinin kurulabilmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir.²¹⁷ Kurultay'da zaman zaman tansiyon

²¹³ H. Bilâ, *a.g.e.*, s.234.

²¹⁴ F. Ahmad, *a.g.e.*, s.303.

²¹⁵ *Akşam*, 21 Ekim 1968.

²¹⁶ *Son Havadis*, 21 Ekim 1968.

²¹⁷ *Akşam*, 4 Temmuz 1970.

yükselmiş, Genel sekreter Ecevit ile Kemal Satır²¹⁸ arasında yaşanan tartışmalar parti yönetimi ile parti içi muhalefet arasındaki iplerin daha da gerilmesine neden olmuştur.²¹⁹ Yaşanan bu görüş ayrılıkları nedeniyle oldukça hareketli geçen kurultayda Ecevit ve Satır tarafından iki ayrı parti meclis üyeleri listesi hazırlanmıştır. Seçimler, Ecevit'in başarısı ile sonuçlanmış, Genel sekreterin hazırladığı parti meclis listesi çok büyük bir farkla kurultayın desteğini almış ve Bülent Ecevit yeniden partisinin genel sekreterlik görevine seçilmiştir. Parti içi muhalefetin büyük ölçüde tasfiyesinin gerçekleştiği kurultay, yayımladığı bildiriyle sona ermiştir. Bildiride partinin ortanın solu anlayışında yer aldığı vurgusu yinelenerek anayasaya aykırı tüm girişimlerin karşısında yer alındığı ifade edilmiştir.²²⁰

Kurultayın başlangıcından sonuna kadar olan gelişmeleri yakından takip eden basın yayın kuruluşları yaşanan gelişmeleri ilk sayfadan verdikleri haberlerle kamuoyuna duyurmuşlardır. Ekspres Gazetesinin haberine göre Genel Başkan İnönü ilk defa parti içi seçimlerde oy kullanmamıştır. İnönü'nün, Ecevit ve Satır'ın listelerini ayrıntılarıyla incelediğini ve her iki listeye yönelik herhangi bir müdahalesinin bulunmadığını ve ayrıca genel sekreterlik için gönlünden geçen ismin Bülent Ecevit olduğunu belirtilmiştir.²²¹ CHP'yi Türkiye'nin en eski ve en köklü partisi olarak nitelendiren Akşam Gazetesi ise, kurultay ile ilgili yayımladığı yazısında Ecevit'e iltifatlarla bulunarak kendisini başarılı bir siyaset adamı olarak nitelendirmiştir. Parti içi muhalefetin partiyi olumsuz etkilediğine inanan gazete, kurultayla parti içi muhalefete karşı Ecevit'in kesin başarı kazandığı yönünde değerlendirme de bulunmuştur.²²²

²¹⁸Kemal Satır, 1911 yılında Adana'da dünyaya gelmiş, ilk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra 1936 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun olmuştur. 1940 yılında Seyhan CHP Vilayet İdare Heyeti ve Halkevi Reisliğine seçilen Satır, 1943 yılında Seyhan milletvekili olarak meclise girmiş, 1946 seçimlerinde aday olduğu Seyhan İlçesinden ikinci kez milletvekilliği kazanmıştır. Aynı yıl TBMM Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonu üyeliğine getirilen Satır, Şemsettin Günaltay hükümetinde ulaştırma bakanı olarak görev yapmıştır. 1957 seçimlerinde CHP Adana milletvekili olarak mecliste yer almış, ikinci koalisyon hükümetinde başbakan yardımcılığı görevini üstlenmiştir. 1965 seçimlerinde Elazığ'dan 1969 seçimlerinde ise Adana'dan milletvekili seçilen Satır, 1972 yılında CHP'den ayrılarak siyasi faaliyetlerine Cumhuriyetçi Parti çatısı altında devam etmiş 23 Mayıs 1991 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi VIII. Dönem C.3, Milletvekilleri Özgeçmişleri*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2012, s.945-946.

²¹⁹Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeolojisi)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, s.84. Ecevit ile Satır arasındaki gerginlik 12 Mart sonrası dönemde de devam etmiş Satır, muhtıranın kendisi ve ortanın solu anlayışını bastırmak için partisine verildiğini düşünen Ecevit'i anlamsız iddialar ve sorumsuz beyanlar ortaya atmakla itham etmiş ve kurultayda Ecevit ile arasında yaşanan gerginlikten ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Satır, *C.H.P' de Bunalım*, Nüve Matbaası, Ankara 1972, s.14, 47-49.

²²⁰S. Kili, *a.g.e.*, s.264.

²²¹*Ekspres*, 6 Temmuz 1970.

²²²*Akşam*, 8 Temmuz 1970.

1.4.3. Türkiye İşçi Partisi (TİP)

13 Şubat 1961 tarihinde 12 sendikacı tarafından kurulan TİP²²³ ile çalışan kesim ile aydınlar Türkiye şartlarına uygun düşecek şekilde hazırlanmış bir tüzük ve program çerçevesi içinde bir araya gelmiş ve örgütlenmişlerdir.²²⁴ Kuruluşunun ardından partileşme çabalarına il ve ilçe örgütlenmeleriyle başlayan parti, Şubat 1962’de liderliğine Mehmet Ali Aybar’ın gelmesi ve bir grup aydının partiye katılmasıyla²²⁵ birlikte silik bir sendikacılar partisi olmaktan çıkarak, emekçiler partisine dönüşmeye başlamıştır. 1962 yılının Nisan ayında gerçekleştirilen tüzük değişikliği ile sosyalistleşme sürecine giren TİP, 9-10 Şubat 1964 tarihinde İzmir’de yapılan 1’inci büyük kongrede yeni program ve tüzüğünün kabul edilmesiyle, kamuoyunda adından sıkça söz ettirmeye başlamıştır.²²⁶

Partinin program ve tüzüğü incelendiğinde öteki partilerin programlarına oranla farklı oluşu gözlerden kaçmamaktadır. Kalkınmanın kendine has özellikleri barındırdığına inanan parti yönetimi, programda, ülkenin toplumsal ve ekonomik sorunlarını ayrıntılarıyla analiz etmiştir. Türkiye’nin sosyal ve politik yapısını oluşturan toplumsal sınıfları irdelemiştir. Genel anlamıyla kapitalizm ve derebeylik kalıntısı olarak tanımlanan toprak ağalığı düzenine karşıt bir tutumun sergilenmiştir.²²⁷ Emek, emeğin sömürülmesi, işçi sınıfı gibi kavramların üzerinde ağırlıklı olarak durulmuştur. Türkiye’nin iktisadi durumu ile ilgili görüşler kalkınmanın yolu başlığı altında sıralanmıştır. Partinin kendine has devletçilik anlayışı ön plana çıkarılmış, kalkınmanın

²²³ Türkiye İşçi Partisini kuran 12 Sendikacı şunlardır; Kemal Türkler (Maden-İş Genel Başkanı), Avni Erakalın (İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Başkanı), Şaban Yıldız (İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Genel Sekreteri), İbrahim Güzelce (İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Genel Sekreteri), Rıza Kuas (Lastik-İş Genel Başkanı), Kemal Nebioğlu (Oleyis Sendikası Üyesi), Hüseyin Uslubaş (İstanbul Yaprak Tütün İşçileri Sendikası Başkanı), Salih Özkarabay (İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Başkanı, İbrahim Denizcier (Müskirat İşçileri Sendikaları Federasyonu Başkanı), Adnan Arkın (İstanbul İşçi Sendikaları Birliği İcra Heyeti Üyesi), Ahmet Muşlu (Türkiye Çikolata Sanayi İşçileri Sendikası), Saffet Göksüzöğlu (İlaç ve Kimya İşçileri Sendikası Başkanı)dır. Rasih Nuri İleri, *Türkiye İşçi Partisi’nde Oportünist Merkezîyetçilik (1966-1968)*, Yalçın Yayınları, İstanbul 1987, s.7.

²²⁴ Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1970, s.62.

²²⁵ 1962 yılında partiye Mehmet Ali Aybar dışında katılan isimler, Behice Boran, Sadun Aren, Rasih Nuri İleri dir. Bkz. EK. 8.

²²⁶ TİP, faaliyet de bulunduğu 10 yıllık süreçte ilk ve son defa partinin program ve tüzüğünü 1964 yılında gerçekleşen kongrede değiştirmiştir. Bu yıldan itibaren yapılan kongrelerde birkaç ufak düzenlemeye gidilmiştir. Artun Ünsal, *Umıttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Kırmızı Kedi Kitabevi, İstanbul 2019, s.21.

²²⁷ Partinin programında toplumun çağdaş uygarlık düzeyine erişebilmesinde öncelikle insanın kendisine önem vermesi gerektiği “İnsan, kula kul olamaz! İnsan sömürülemez” ifadesi ile vurgulanmıştır. Ülkenin kalkınmasında planlı şehirleşmenin büyük önem taşıdığına vurgu yapılarak toprak ve tarım reformunun gerçekleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. *Eylem*, 1 Ekim 1965.

özel sektör eliyle gerçekleşmesinin mümkün olmayacağı emekten yana ve emekçilerin yürüttüğü ve denetimine katıldığı planlı bir kalkınma anlayışından bahsedilmiştir.²²⁸

Programda kongrelerin 2 yılda bir yapılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda partinin 2'inci kongresi 20-24 Kasım 1966 tarihleri arasında Malatya'da gerçekleşmiştir.²²⁹ Kongre'de ülkenin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik koşullar üzerinde durulmuş, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sorunları açıkça dile getirilmiştir. Buna göre; bölgenin maddi ve manevi olarak sömürüldüğünü düşünen TİP'li yöneticiler bölgede yaşanan sorunları çözmeyi hedeflemişlerdir. Ayrıca, Türkiye'de sanayileşmeye yönelik kapitalist olmayan bir düzeni kurmak için emekçileri ve sosyalist aydınları dil, din, ırk ve mezhep farkı gözetmeden birleşmeye davet etmişlerdir.²³⁰ 52 ilden 196 milletvekilinin katılımıyla gerçekleşen kongrede, parti merkezinin İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasına karar verilmiştir.²³¹ Merkez yürütme ve genel yönetim kurullarına üye seçimleri yapılmıştır. Yapılan bu seçimler neticesinde Mehmet Ali Aybar yeniden parti başkanlığına seçilirken, genel sekreterlik görevi Rıza Kuas ve Nihat Sargın'a verilmiştir.²³²

Kongrede, zaman zaman tartışmalarda yaşanmıştır. Yaşanan bu tartışmaların temelini ise ağırlıklı olarak Milli demokratik devrim (MDD) ve sosyalist devrim tartışmaları oluşturmuştur.²³³ Parti içerisinde kendisine yandaş bulan MDD'ci kanat faaliyetlerini yoğun bir biçimde sürdürmüştür.²³⁴ Ancak tüm muhalefete rağmen başkan

²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferruh Bozbeyli, *Parti Programları*, Ak Yayınları, C.1, İstanbul 1970 s.281-293.

²²⁹ Türkiye İşçi Partisi Genel Merkezi, *Türkiye İşçi Partisi II. Büyük Kongresi (20-24 Kasım 1966 Malatya) Alınan Kararlar ve Yapılan Seçimin Sonuçları*, Alfabe Matbaası, İstanbul 1966, s.1.

²³⁰ Artun Ünsal, *a.g.e.*, s.26-27.

²³¹ *Milliyet*, 24 Kasım 1966.

²³² Merkez Yürütme Kurulundaki diğer isimler; Üyeler: İbrahim Çetkin Şaban Erik, Rahmi Eşsizhan, Kemal Nebioğlu, Şaban Yıldız, Sadun Aren, Behice Boran, Minnettullah Haydaroğlu, Burhan Cahit Ünal, Tarık Ziya Ekinci, Yedek üyeler: Halit Çelenk, Ali Karcı, Yusuf Ziya Bahadınlıdır. Türkiye İşçi Partisi Genel Merkezi, *a.g.e.*, s.10.

²³³ İkinci Kongre ile parti içindeki ve dışındaki muhalefetin iyiden iyiye gün yüzüne çıkmaya başladığını belirten Genel Başkan Aybar anılarında, muhalefet ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Doğan Avcıoğlu, Hikmet Kıvılcımlı ve Mihri Belli gibi isimlerin partiye yönelik muhalif faaliyetlerine değinen Aybar, bilhassa Doğan Avcıoğlu ve onun önderliğindeki Yön Dergisine, Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi 3*, Özal Matbaası, İstanbul 1988, s.58-62. Ve Mihri Belli önderliğindeki MDD'ci gruba yönelik ağır eleştirilerde bulunmuştur. Parti üst yönetiminden gelen bu eleştirilere cevap olarak 31 Ağustos 1967 tarihinde Aybar ve Boran'a ihtarname gönderen Mihri Belli, hakkında yapılan suçlamaları kabul etmemiş, bahsi geçen kişileri oportünist davranışlar sergileyerek oy toplama çabası içerisinde olmakla itham etmiştir. İhtarname için bkz. *Aydınlık*, Kasım 1970, S.25, s.9-17.

²³⁴ Milli Demokratik Devrim tezi, emperyalizm ve işbirlikçilerinin egemen ittifakına karşı bütün milli sınıfların meydana getirdiği milli bir cephe olarak tanımlanmaktadır. Özünde sınıf mücadelesine dayanan bu tezin amacı, emperyalizm ve onun yerli işbirlikçilerinin tasfiye edilerek sosyalizmin önündeki engelin kaldırılması esasına dayanmaktadır. Hedef; tam bağımsız ve gerçekten demokratik Türkiye iken Mihri Belli, *Milli Demokratik Devrim*, Şark Matbaası, Ankara 1970, s.29. Yöntem; 1919 Milli Şahlanışı gibi bir şahlanıştır. *Türk Solu*, 4 Şubat 1969. Milli

Mehmet Ali Aybar ile Behice Boran²³⁵ ve Sadun Aren'in²³⁶ de yer aldığı “aydınlar” grubu güçlü bir ittifak olarak çıkmış ve MDD tezlerini benimsemeyerek devrim tartışmalarına son noktayı koymuştur.²³⁷ Bu sebeple ağırlıklı olarak TİP geleneğinden gelen kanatla yol ayrımına gelinmiş ve Malatya kongresinde alınan kararlarda MDD’ci kanadın yenilgisi tescil edilmiştir.²³⁸ Parti yönetimi ile MDD’ci gruplar arasında başlayan bu görüş ayrılığı kongre sonrası dönemde de devam etmiş ve partinin genç tabanını kaybetmeye başlamasına neden olmuştur.²³⁹

İlk kongresine nazaran daha fazla katılımcıyla gerçekleşen ikinci kongrede partinin tüzük ve programı aynen korunmuş, parti yönetimi kongrede gerçekleştirilen seçimle tekrardan seçilerek görevinde kalmayı sürdürmüştür. Parti içi muhalefetin büyük oranda tasfiye edildiği kongrede alınan kararlar doğrultusunda faaliyetler yürütülmüş, Doğu Anadolu Bölgesinin mevcut sorunlarını çözmek noktasında yapılacak çalışmalara

Demokratik Devrimi, sosyalist devrime giden yolda zorunlu bir aşama olarak gören bu görüşe göre, sosyalist devrim ancak Milli demokratik devrim tamamlandıktan sonra mümkün olabilir. *Aydınlık*, Ekim 1969, S.12, s.422-430. MDD tezi “gerçek, devrimcidir.” İlkesini benimsemiştir. Bu nedenle bir fikrin doğru olup olmamasının ölçüsü, onun devrimci nitelik taşıyıp taşımadığından geçmektedir. Milli Demokratik Devrim Tezi, Marksist-Leninist kesintisiz devrim teorisi olarak tanımlanmıştır. Kesintisiz devrim teorisinin temelinde ise, işçi sınıfı tarafından “sürekli bir devrim anlayışı” içinde gerçekleştirilen “sosyalist devrime” yönelme düşüncesi yatmaktadır. *Aydınlık*, Ocak 1970, S.15, s.163-167. Milli Demokratik Devrim teorisini oluşturan başlıca unsurlar ise 4 kısımdan oluşmaktadır. Bunlar;

- 1- Milli Demokratik Devrim özünde bir köylü devrimidir.
- 2- Milli Demokratik Devrimde halk savaşı zorunlu bir duraktır.
- 3- İdeolojik öncülük esastır.
- 4- Milli Demokratik Devrim teorisi proletaryanın hegemonyasını içinde taşır. *Aydınlık*, Haziran 1970, S.20, s.137.

²³⁵ Behice Boran 1 Mayıs 1910 tarihinde Bursa’da doğdu. 1931 yılında Amerikan Kız Kolejini bitirip aynı yıl İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümüne girdi. Türkiye’deki eğitimini yarım bırakarak Amerika’ya gitti. Lisans ve lisansüstü eğitimlerini burada tamamladı. 1939 yılında Ankara Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinde Sosyoloji Doçenti olarak çalışmaya başladı. Siyasete 1962 yılında TİP ile atıldı ve 1965 genel seçimlerinde Urfa Milletvekili olarak meclise girdi. 1970 yılında TİP liderliğini üstlendi. 12 Mart’ın ardından tutuklanan Boran, 1974 yılında af ile serbest bırakıldı. 1975 yılında TİP’in yeniden genel başkanlığına seçildi. 12 Eylül’ün ardından yeniden gözaltına alınan Boran, yurtdışına çıktı. 10 Ekim 1987 tarihinde Brüksel’de öldü. Ayşegül Yaraman, *Biyografya Behice Boran 2*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2002, s.11-12.

²³⁶ Sadun Aren 1922 yılında Erzurum’da doğmuştur. 1940 yılında Eskişehir Lisesini, 1944 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesini bitirmiştir. Aynı fakülteye 1945 yılında maliye-iktisat asistanı olarak girmiştir. Aren 1950’de doçent, 1957’de profesör olmuştur. 1963 yılında Türkiye İşçi Partisine girmiş, 1965-1969 yıllarında bu partiden milletvekilliği yapmıştır. 12 Mart’ın ardından tutuklanan Aren, 1974 yılında beraat etmiştir. Ardından DİSK’te görev almıştır. 1990’larda yeniden siyasete atılan Aren, 2008 yılında Ankara’da vefat etmiştir. Der. Tuncer Bulutay, *Sadun Aren’e Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara 1989, s.8.

²³⁷ İstanbul Milletvekili Sadun Aren, Türkiye’de izlenecek devrim stratejisinin sosyalist devrim olduğunu şu sözleriyle anlatmaktadır; “Bir ülkenin önündeki devrim aşamasının ne olduğunu belirleyen iki unsur vardır. Bunlardan birisi hâkim üretim biçimi, diğeri de siyasi iktidarın yani devletin sınıfsal niteliğidir. Eğer hâkim üretim biçimi kapitalizm ve devlet de burjuva sınıfının elindeyse, o memleketin önündeki devrim aşaması hiç şüphesiz olarak sosyalist devrim aşamasıdır.” *Emek*, 12 Ocak 1970.

²³⁸ Savaş Açıkçaya, *Solun Türk Devrimiyle İmtihanı*, Paraf Yayınları, İstanbul 2011, s.163-164.

²³⁹ Kongre sonrası girişilen tasfiye hareketi beraberinde ihraç edilen adaylara yönelik tasfiye dosyasının açılmasına neden olmuştur. Açılan dosyada sorulan sorular ise Türk Solu Dergisi tarafından “utanç belgesi” adıyla derginin 26 Aralık 1968 tarihli sayısında kamuoyuna açıklanmıştır. Özünde parti içi muhalefetin yürüttüğü faaliyetlerin iç yüzünü aydınlatmaya yönelik olan bu sorular için bkz. *Türk Solu*, 26 Aralık 1968.

öncelik verilmiştir. Bu amaçla, kongreden sonra düzenlenen Doğu mitingleri²⁴⁰ ile bölgeyi geri kalmışlıktan kurtarma ve devlet hizmetinin bölgeye götürülmesi noktasında TİP yöneticileri ve bölge aydınlarından oluşan bir grup tarafından çalışmalar gerçekleştirilmiştir.²⁴¹

2'inci kongrede genel olarak Doğu Anadolu Bölge'sinin sorunları ve bu sorunların çözümü noktasında yapılacak çalışmalar üzerinde durulmuştur. Genel Başkan Mehmet Ali Aybar ile parti içerisindeki aydınlar grubu arasındaki ortak çalışma gözlerden kaçmamıştır. Ancak aradan geçen 2 yıl zarfında parti içerisindeki dengeler değişmeye başlamıştır. Başkan Aybar ile Behice Boran ve Sadun Aren ikilisi arasında anlaşmazlıklar yaklaşan kongre öncesinde Aybar'ın Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'ya yapılan müdahaleyi kınamasının ardından gün yüzüne çıkmıştır. Bu müdahalenin kabul edilebilir olmadığını söyleyen Aybar, partisinin de böyle bir sosyalizm anlayışını benimsemediğinin altını çizmiştir. Konuşmasının ardından Aybar, Behice Boran ve Sadun Aren tarafından eleştirilmeye başlanmıştır. İlk eleştiri Boran'dan gelmiş ve Aybar'ı sosyalizmi saptırmakla suçlamıştır. Ardından Sadun Aren'de Mehmet Ali Aybar'ın gerek partiye ve gerekse sosyalizme karşı zararlı olduğunu²⁴² ifade etmiş ve bunun üzerine parti içinde ki anlaşmazlık giderek büyümüş ve alınan karar doğrultusunda genel yönetim kurulunun (GYK) toplanmasına karar verilmiştir. Toplantıda parti içerisinde baş gösteren sosyalizm tartışmalarının önüne geçebilmek amacıyla parti programının bilim kurulu tarafından incelenmesi teklif edilmiştir.²⁴³ Yapılan incelemeler neticesinde bir bildiri yayımlayan GYK, Genel Başkan Aybar'ın sosyalizm üzerindeki tutumunu onamıştır.²⁴⁴

Görüş ayrılıklarının gölgesinde 9-12 Kasım 1968 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleştirilen 3'üncü büyük kongrede, doğu meselesi konusundaki görüşlerini giderek

²⁴⁰Söz Konusu mitingler 1967'de Silvan, Diyarbakır, Batman, Siverek'te, 1969'da Hakkâri, Siverek ve Lice'de düzenlenmiştir. Artun Ünsal, Aynı yer.

²⁴¹ Doğu Mitingleri arasında 13 Nisan 1969 tarihinde Diyarbakır'da düzenlenen "Faşist Kanun Tasarılarını Protesto Mitingi" ön plana çıkmaktadır. Katılımın bir hayli fazla olduğu mitingde bölge sorunlarının yanı sıra toprak düzeni, sınıflar arası eşitlik, TRT Kanunu gibi oldukça geniş kapsamlı konulara değinildiği bilinmektedir. *Forum*, 15 Nisan 1969.

²⁴² *Milliyet*, 28 Ekim 1968.

²⁴³ *Ant*, 19 Kasım 1968.

²⁴⁴ *Milliyet*, 31 Ekim 1968. Parti içerisinde devam eden sosyalizm tartışmaları neticesinde parti üst yönetimi tarafından oylama yapılmasına karar verilmiştir. Behice Boran, Sadun Aren gibi isimlerin katılmadığı oylama sonucunda 8 üye Aybar'ın görüşünü desteklemiş, 4 üye karşı çıkmış, 12 üyede çekimser kalmıştır. *Ant*, 29 Ekim 1968. Ayrıca toplantıda Aybar ve parti üst yönetimine yönelik tutumlarından dolayı Çetin Altan'ın kesin ihracı istenmiştir. *Ant*, 26 Kasım 1968.

netleştiren TİP, herkesin kanun önünde eşit olduğu, vatandaşlar arasında herhangi bir ayırımın gözetilmediği bir anlayışı ısrarla savunarak, Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinin gelişmişlik sorunlarının çözümüne ağırlıklı olarak odaklanmıştır. Ekonomik dönüşümlerle birlikte psiko-sosyolojik faktörlerinde göz önüne alınması gerektiği vurgulanmıştır. Parti üst yönetimi arasındaki çatışmanın giderek derinleştiği kongrede yapılan başkanlık seçimi neticesinde Mehmet Ali Aybar bir kez daha parti genel başkanlığına seçilmiştir.²⁴⁵ Tansiyonun giderek yükselmeye başladığı kongrenin ardından dahi parti içinde sular durulmamış gerek aydınlar grubu ve gerekse MDD'ci kanattan gelen muhalefet olağanca hızıyla devam etmiştir.²⁴⁶

Parti üst yönetimi arasında başlayan ve her geçen gün giderek etkisini arttıran bu mücadele nedeniyle olağanüstü kongre toplanmıştır. 28 Aralık 1968 tarihinde başlayan olağanüstü kongreye 235 delege katılmıştır.²⁴⁷ Behice Boran ve Sadun Aren'in başını çektiği aydınların oluşturduğu grup Başkan Aybar'ı sosyalizmden sapmakla suçlayarak parti içerisinde bölücülük yapmakla itham etmişlerdir. Kongrede, partiye yeni genel yönetim kurulu seçilmesi için listeler hazırlanmış ve bu doğrultuda Genel Başkan Mehmet Ali Aybar ve aydınlar grubundan Sadun Aren tarafından iki ayrı liste hazırlanmıştır. Aybar'ın hazırladığı liste yapılan oylama sonucunda en fazla oyu alarak parti yönetiminde yer almıştır.²⁴⁸ Aybar'ın nüfuzunu bu kongrede de koruması Boran ve Aren'in başını çektiği grubu yıldırmanın parti içi muhalefetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.²⁴⁹

2'inci olağanüstü kongre, TİP tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, bu kongre de parti içerisinde tüzük değişiklikleri yapılmıştır. Bu değişiklikler arasında hiç kuşkusuz en dikkat çeken tüzüğe partinin sosyalist bir parti olduğu

²⁴⁵ *Tercüman*, 14 Kasım 1968. Kongrenin ardından yaptıkları açıklamalarla Aybar'la aralarındaki ihtilafın nedenini açıklayan Boran ve Aren, Aybar'ın aksine sosyalizmin tek oluşunu savunmuştur. *Ant*, 19 Kasım 1968.

²⁴⁶ Genel Başkan Mehmet Ali Aybar'ın şahsına yönelik eleştirilerin yoğunluk kazandığı bu dönemde Aybar, anti-komünizmin silahından yararlanan; iktidarın baskı kuvvetlerine jurnalcilik eden "icazetli" sosyalist eylemin ortaya çıkardığı bir politikacı tipi olarak tanımlanmıştır. *Türk Solu*, 19 Kasım 1968. MDD'ci kanattan gelen muhalefetin odak noktasını parti üst yönetiminin devrimci mücadeleye yönelik tutumu, sosyalizm noktasında yaşanan ideolojik çatışma, yönetici-taban çelişmesi gibi hususlar oluşturmaktadır. Görüş ayrılıkları beraberinde parti üst yönetimine yönelik faaliyetleri hızlandırmış ve MDD'ci grubun 1969 yılının Ocak ayında "Devrimci Grup Bildirisi" adında bir bildiri yayımlamasına yol açmıştır. Başkan Aybar ve parti üst yönetiminin hedef alındığı bildiride genel olarak oportünizm ve sosyalizmi saptırma suçlamaları ağırlık kazanmış çözüm yolu olarak parti üst yönetiminin değişimine işaret edilmiştir. *Aydınlık*, Ocak 1969, S.3, s.249-251.

²⁴⁷ *Milliyet*, 29 Aralık 1968.

²⁴⁸ *Akşam*, 31 Aralık 1968.

²⁴⁹ *Tüm*, 1 Ocak 1969.

ifadesinin eklenmesi olmuştur. Bu değişiklik parti tarihinde oldukça önemli bir adımın atılmasını teşkil etmekteydi. Kuruluşundan beri gerek parti programında ve gerekse tüzüğünde aslında birçok defa üstü kapalı olarak geçen bu ifade kongrede yapılan tüzük değişikliğiyle ilk defa açıkça belirtiliyordu.²⁵⁰ Bundan başka, genel başkanın bazı yetkilerinin kısıtlanmasına da gidilmiş ve başkanın parti adına yapılacak açıklamalardan önce genel yönetim kurulunun (GYK) onayını almasına, ayrıca, genel yönetim kurulu başkanı düşürmek isterse bunu üye sayısının 2/3 çoğunluğuyla gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Alınan bu kararlarla partide yeni bir dönem başlamıştır. Bundan sonra, partinin seçmenle olan ilişkilerini daha da kuvvetlendirmeye önem verdiği görülmüş, il ve ilçe merkezlerinin yerel gezilere ağırlık verdiği saptanmıştır. Ancak, yerel örgütlerden kopukluk yerel gerçeklerden uzaklaştırmayı kolaylaştırmıştır. Parti içerisinde dikey ilişkilerin iyi işlememesi nedeniyle, tabanın ideolojik açıdan eğitimi ve toplum sorunları hakkında bilgilendirilmesi yalnız büyük kentlere özgü bir ayrıcalık olarak kalmış bu durum partinin görüş ve düşüncelerinin ülkenin birçok yerinde anlaşılmasına neden olmuştur.²⁵¹

Olağanüstü kongrenin devam ettiği günlerde kongreyi yakından takip eden isimler arasında yer alan Çetin Altan, partiyi sosyalistlikten uzak kalmakla itham etmiştir. Türkiye’de gerçek bir demokrasinin var olabilmesinin ancak bilimsel sosyalizmin gerçekleşmesi ile mümkün olabileceğini belirten Altan, sosyalistliğin göz boyamak amaçlı yapılmaması gerektiğini vurgulamıştır.²⁵² Parti içerisindeki çekişmenin partiye büyük ölçüde zarar verdiğini belirten Niyazi Ağırnaslı ise, parti tüzüğünün kişisel ihtirasları kamçıladığını belirtmektedir. Buna göre, partinin bir an evvel tüzük değişikliğine gitmesi gerektiğini düşünmektedir. Parti bünyesinde alınacak olan birleştirici ve toplayıcı tedbirlerle partinin bir an önce toparlanması gerektiğini sözlerine

²⁵⁰ Kongre de alınan kararlar bazı değişikliklerin yapıldığı tüzük maddesinin son hali aynen şöyledir; “*Türkiye İşçi Partisi, Türkiye işçi sınıfının ve onun tarihi ve bilime dayanan demokratik öncülüğü etrafında toplanmış, onunla kader birliğinin bilinç ve mutluluğuna varmış bütün emekçi sınıf ve tabakaların (ırgatların, topraksız ve az topraklı köylülerin, zanaatkarların, küçük esnafın, aylıklı ve ücretlilerin, dar gelirli meslek sahipleri ile ilerici gençliğin ve aydınların) demokratik, bağımsız; sosyalist örgütüdür.*” Artun Ünsal, a.g.e., s.181. Parti üst yönetimiyle yaşanan görüş ayrılıklarına rağmen MDD’ci kanadın partinin tüzük ve programını benimsediği anlaşılmaktadır. Eksikleri olmasına rağmen genel hatlarıyla doğru bir program olarak gördükleri parti programını genel niteliği bakımından MDD programı olarak görseler de söz konusu programın Türkiye’yi tam olarak “sosyalist” bir ülke yapmayacağını altını çizmektedirler. *Türk Solu*, 4 Şubat 1969.

²⁵¹ Artun Ünsal, a.g.e., s.261.

²⁵² Olağanüstü kongreyi partinin kurtulması için son imkân olarak gören Çetin Altan, Türkiye İşçi Partisinin gerek seçim şansının artması ve gerekse partinin sosyalizm ideolojisi açısından Mehmet Ali Aybar’ın görevinden ayrılması gerektiğini vurgulamıştır. *Tüm*, 25 Aralık 1968.

eklemiştir.²⁵³ Kongreye yönelik önemli açıklamalardan birisi de Türk Solu Dergisi aracılığıyla gerçekleşmiş kongrede yapılan değişiklikler mercek altına alınmıştır. Buna göre; yapılan değişikliklerin genellikle kişisel yönetimi önlemek, genel yönetim kurulunun yetkilerini arttırmak ve tabanın parti içerisinde sesini daha fazla duyurmaya yönelik olduğu düşünülse de asıl olanın söz konusu yönetimin tabanın sesini duymaktan uzak olduğu görüşü ağır basmıştır.²⁵⁴

Parti içerisindeki çekişmenin giderek artması, genel başkan ve parti üst yönetimi değişikliğini beraberinde getirmiş ve 15 Kasım 1969 tarihinde toplanan parti genel yönetim kurulunda alınan bir kararla Genel Başkan Mehmet Ali Aybar ve merkez yönetim kurulu partiden istifa etmiştir.²⁵⁵ Aybar döneminin sona ermesinin ardından geçen süre zarfında dahi partide sular durulmamıştır. Behice Boran ve Sadun Aren'in parti içi etkinliklerini giderek arttırdıkları bu dönemde Mihri Belli²⁵⁶ önderliğinde hareket eden MDD taraftarları oluşturdukları Devrimci TİP Komitesi ile Boran-Aren ikilisini açıkça hedef almışlardır. "hainler kligi" olarak adlandırdıkları bu ikilinin parti içerisindeki etki ve denetimlerinin önüne geçmek için başlatılan girişimler beraberinde büyük kongrenin bu isimlerin etkisi altında toplanmasını engelleme mücadelelerine sahne olmuştur.²⁵⁷

TİP'in 4'üncü büyük kongresi 29-31 Ekim 1970 tarihleri arasında Ankara'da toplanmıştır. 206 delegenin katıldığı kongreye eski Genel Başkan Mehmet Ali Aybar katılmamıştır.²⁵⁸ Üç gün boyunca devam eden kongrede sosyalizmin ve partinin çeşitli sorunları tartışılmış ve önemli kararlar alınmıştır. Bu kararlarda, Türkiye sosyalist hareketinin karşı karşıya bulunduğu başlıca sorunlar ve partinin bunlar için önerdiği çözüm yolları esaslı bir biçimde ele alınmıştır. Kongrede, ilk olarak başkanlık seçimi için çalışmalar yürütülmüştür. Seçimler genel merkezin hazırladığı tek bir liste üzerinden

²⁵³ *Akşam*, 29 Aralık 1968.

²⁵⁴ *Türk Solu*, 31 Aralık 1968.

²⁵⁵ Mehmet Ali Aybar'ın istifasının ardından partinin genel başkanlığına Mehmet Ali Aslan seçilmiştir. *Akşam*, 16 Kasım 1969.

²⁵⁶ 1915 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Mihri Belli, 1940'lı yıllardan itibaren Türkiye Komünist Partisi (TKP) bünyesinde faaliyet yürütmeye başlamış, birçok basın kuruluşunda E. Tüfekçi mahlasıyla yazılar yazarak Türkiye'ye özgü bir devrim anlayışı geliştirmeye çalışmıştır. 1967 yılından itibaren Fikir Kulüpleri Federasyonu bünyesinde çalışmalarını sürdüren Belli, Türkiye'nin her anlamda bağımsız olması gerektiğinin altını çizerek NATO gibi oluşumlara karşı çıkmıştır. Türkiye'de gerçekleşecek olan devrimin Türkiye'ye özgü olması gerektiğini düşünen Belli, MDD stratejilerinin önde gelen isimlerindendir bkz. EK.9.

²⁵⁷ *Aydınlık*, Ekim 1970, S.24, s.439-447.

²⁵⁸ A. Ünsal, *a.g.e.*, s.35.

gerçekleştirilmiştir.²⁵⁹ Yapılan oylama sonucunda oyların büyük bir çoğunluğunu alan Behice Boran Parti genel başkanlığına seçilmiştir.²⁶⁰ Kongrede, ağırlıklı olarak Doğu Anadolu Bölgesi sorununa yer verilmiş olup bu konu önceki kongrelere nazaran daha geniş kapsamlı ele alınmıştır. Sorunun sadece bir bölgesel kalkınma sorunu olarak ele alınmasına karşı çıkılmış, Kürt halkının anayasal vatandaşlık haklarını kullanmak ve diğer tüm demokratik özlem ve isteklerini gerçekleştirmek yolundaki mücadelesi desteklenmiştir.²⁶¹

Kongrenin ardından zaman kaybetmeden çalışmalara başlayan yeni yönetim, özellikle örgütlenme ve eğitim işlerine hız vermiştir. Seçimlerin öne alınacağı düşünüldükçe hemen en az 15 ilin bütün ilçelerinde örgütlenme çalışmalarına başlanmıştır. İçte partinin yeniden rayına oturtulması için yerel örgütlerde tasfiye operasyonuna girilmiştir. Bu doğrultuda, parti üyeliklerinin yenilenmesi konusunda il ve ilçe örgütleri uyarılmıştır.²⁶²

Kongre, alınan kararlar bakımından parti tarihinde emsal teşkil etmiştir. Öyle ki, yönetici kadrosundaki değişiklik partinin tüm teşkilatlarına yansımıştır. Parti üyelerinin partinin fiili örgütlenme şemasında ilk ve temel örgüt birimleri olarak düşünülen çalışma ekiplerinde mutlaka görevlendirilmesine, bu noktada eğitimin önemine yer verilerek parti örgütlerinin niteliklerine göre güçlendirilmesine ve aday üyelerin asil üyeliğe geçmeden önce bir eğitimden geçirilmesine karar verilmiştir. Kongrede görüşülen bir başka husus ise partinin ekonomik yapısıdır. Mali kaynakların arttırılmasının gerekliliği üzerinde durularak her üyenin gelirinin en az yüzde birini partiye vermesi ve aidatların düzenli olarak ödenmesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca, üyelerden ve sempatizanlardan elde edilen bağış gelirlerinin arttırılması noktasında bağış toplama kampanyalarına hız verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁶³

4'üncü kongrede, başkanlığa seçildiği günden itibaren büyük başarılarla imza atmış ve partinin ismiyle müsemma Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar parti içindeki

²⁵⁹ S. Aren, *a.g.e.*, s.140-141.

²⁶⁰ *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1970.

²⁶¹ A. Ünsal, *a.g.e.*, s.36.

²⁶² MDD'ciler Boran liderliğindeki yönetimin asıl görevini parti içerisinde gelişen proleter devrimci hareketi tasfiye etmek olarak görmektedir. *Aydınlık*, Kasım 1970, S.25, s.1-8.

²⁶³ A. Ünsal, *a.g.e.*, s.278,282-283.

ağırlığını kesin olarak kaybetmiştir. MDD/ proleter devrimci grup olarak da bilinen ve Mihri Belli'nin başını çektiği grupta yenilgiye uğramıştır.²⁶⁴ Behice Boran ve Sadun Aren ikilisi büyük bir başarı sağlayarak parti üst yönetimine geçmiştir.²⁶⁵

TİP'in siyasi faaliyetleri 1961-1971 yıllarını kapsamaktadır. Faaliyet de bulunduğu süre zarfında gerek hükümet ve gerekse sağ ideolojide faaliyet gösteren kesimlerce komünizm iddialarına devamlı maruz kalmıştır.²⁶⁶ Kapitalizm karşısında sosyalizmi savunmuş, emperyalizm karşıtı bir duruş sergilemiştir.²⁶⁷ Kalkınma yarışında Türkiye'ye özgü bir model anlayışının üzerinde ısrarla durmuştur. Bununla beraber toprak reformu, Doğu Anadolu bölgesinin geri kalmışlığı gibi sorunlarla yakından ilgilenmiştir.²⁶⁸ Ülkenin mevcut ekonomik ve toplumsal sorunlarına karşı başlattığı "ikinci milli kurtuluş mücadelesi"²⁶⁹ ile yakın dönem Türk siyasi yaşamında adından sıkça söz ettirmiştir.

1.4.4. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)

Partinin temelleri 20 Temmuz 1948 tarihinde Ankara'da kurulan Millet Partisi ile atılmış²⁷⁰ ve ardından partinin Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisine dönüşüm süreci başlamıştır. 27 Mayıs'ın ardından aktif olarak siyasi faaliyetlerine devam eden partinin liderliğine 1965 yılında gerçekleştirilen olağanüstü kongre ile Alparslan Türkeş seçilmiş ve Türkeş'in genel başkanlığı ile geçen dönem partide eylem ve faaliyetlere sahne

²⁶⁴ Partinin yapısal anlamda değişikliğe uğradığını belirten Mihri Belli, TİP yönetimini Anadolu'da yaşayan halktan kopuk olmakla itham etmiş, partiyi yalnızca birkaç büyükşehirde küçük bir gruba hitap eden bir parti olarak gördüğü için partiden ayrılmanın en doğru yol olduğunu savunmuştur. Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları İnsanlar Tanıdım II*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1990, s.186.

²⁶⁵ Parti üst yönetiminde yaşanan bu değişiklik MDD'ciler tarafından "ihamet" olarak adlandırılmış ve "oportünizm" suçlamaları devam etmiştir. *Aydınlık*, Ekim 1970, S.24, s.441-447.

²⁶⁶ TİP'e yönelen komünizm iddialarından birisi de Ata Yolu Dergisinden gelmiş, partinin aşamalı bir biçimde komünizme kaydı gözler önüne serilmiştir. *Ata Yolu*, Ekim 1968. Bkz. EK.10.

²⁶⁷ *TİP Haberleri*, 29 Kasım 1967.

²⁶⁸ Doğu Anadolu bölgesinin gelişip kalkınması noktasındaki çabalar yalnızca TİP bünyesinde gerçekleşmemiştir. Üniversite öğrencileri tarafından kurulan derneklerinde bölge halkının bilinçlenmesinde büyük etki yaptığı anlaşılmaktadır. Bu derneklerden en öne çıkanı ise Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) dur. İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller II*, Yurt-Kitap Yayınları, Ankara 1992, s.612.

²⁶⁹ *TİP Haberleri*, 2 Aralık 1967.

²⁷⁰ Naciye Onak, *Millet Partisi (Türk Siyasal Hayatında 1960'a Kadar Doldurduğu Yer)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993, s.47.

olmuştur.²⁷¹ Yalnızca genel başkan değişimiyle sınırlı kalmayan kongrede aynı zamanda parti programında da değişiklikler yapılmıştır.²⁷²

CKMP kongresi 24-25 Kasım 1967 tarihlerinde yapılmıştır. Delege katılımının hayli fazla olduğu kongrede Alparslan Türkeş tek aday olmuş ve yapılan oylama sonucunda parti başkanlığına yeniden seçilmiştir.²⁷³ Bununla birlikte kendisine eski Türk hanlarının kullanmış olduğu başbuğ unvanı verilmiştir.²⁷⁴ Başbuğluk, Türkeş'in hem örgüt üzerindeki etkinliğini ve kontrolünü pekiştirmesini sağlarken, aynı zamanda MHP ideolojisinin de yardımıyla, daha sert bir örgütsel yapılanmanın yolunu açmıştır. Tek parti dönemindeki ebedi şef ve milli şef unvanlarını çağrıştıran bu isim, aynı zamanda Türkeş'in tek ve değişmez lider olduğunu da simgeliyordu. Kongrede alınan çarpıcı bir diğer karar ise bizzat Alparslan Türkeş tarafından hazırlanan ve parti ideolojik dönüşümünde oldukça büyük bir etkisi olan dokuz ışık doktrininin resmen kabul edilmiş olmasıdır.²⁷⁵ Bu doktrinle, üniversite gençleri arasında yükselen komünizm tehlikesinin önüne geçmek amaçlanmıştır.²⁷⁶

Kongre ile birlikte gençlik içerisinde örgütlenme çalışmalarına hız verilmiştir. Artan sol akımlar karşısında bir anti-komünist cephe oluşturma gayretine girmiştir.²⁷⁷ Komünizmle mücadeleyi kutsal bir görev olarak gören parti yönetimi, üniversite öğrencileri arasında artarak devam eden komünist kışkırtmacalara karşı imanlı bir gençlik cephesinin yükseldiğinin mesajını bu kongre de vermiştir.²⁷⁸ Bu mesaj doğrultusunda, 1968 yılında bütün fakültelerde partinin gençlik örgütüne ek olarak Ülkü Ocakları

²⁷¹ *Milli Hareket*, Eylül 1967, S.14, s.1. Bkz. EK.11.

²⁷² Buna göre, Genel İdare Kurulu üyelerinin sayısı 20'den 28'e çıkarılarak, İl ve İlçe kongreleriyle gençlik ve kadın kolu kongrelerinin iki yılda bir yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca, her İl ve İlçe de parti meclislerinin kurulması kararlaştırılmıştır Zeki Özdemir, *1965-1969 Yılları Arasında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.91-92.

²⁷³ *Akşam*, 26 Kasım 1967.

²⁷⁴ Ferit Salim Sanlı, *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden Milliyetçi Hareket Partisine Tarihsel Süreç, İdeoloji ve Politika (1960-1969)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2017, s.358.

²⁷⁵ *Milli Hareket*, Kasım 1967, S.16, s.12-13.

²⁷⁶ Bahsi geçen doktrin İslamiyet öncesi Türkler için simgesel ve mitolojik bir kavram olan ışık kelimesinin ve yine Türkler tarafından kutsal sayılan dokuz sayısı ile özdeşleştirilerek isimlendirmiştir. Bu dokuz umde Türkçülük, Arınmış Türkçecilik, Yasacılık, Toplumculuk, Milli Gelenekçilik, Demokrasiye taraftar olmak, Ahlakçılık, Bilimcilik ve Teknikçilikten oluşmaktadır. Bu programla Türkeş, otoriter düzen içinde teknikçi, ilimci ve kalkınmacı modernizmi sunmaktadır Enes Bahadır Kızak, *Doktrin ve Liderler Ekseninde Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin Milliyetçi Hareket Partisi'ne Dönüşümü*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2018, s.105-108.

²⁷⁷ MHP'nin komünizmle mücadele noktasında en etkin faaliyetleri hiç kuşkusuz Türkiye'nin dört bir yanında hızla açılan komando kampları oluşturmaktadır. *Üç Hilal*, 4 Temmuz, 1 Ağustos 1969.

²⁷⁸ F. Salim Sanlı, *a.g.t.*, s.357.

kurulmaya başlamıştır. Bu örgütle üniversitelerde özellikle köy ve taşra kökenli gençliğe yönelik hatırı sayılır bir taban oluşturulmuştur.

Alparslan Türkeş ve beraberindekiler CKMP’de siyasete girdikleri günden itibaren, parti isminin ve ambleminin değiştirilmesi gerektiğini dar çevrelerde zaman zaman dile getirmişlerdir. Aslında partinin 1967 kongresinde partililer de böyle bir değişikliği arzu etmelerine rağmen bu gerçekleşmemiştir. Bu değişim isteğinin arka planında, hiç kuşkusuz partiye yeni bir heyecan ve dinamizm kazandırma isteği yatmaktadır. Parti, Türkeş ve arkadaşlarının katılımı, Türkeş’in genel başkan seçilmesi, parti programının yenilenmesi, gençlerin ilgisini çekmesi ve katılımın artması ile birlikte, rahat telaffuz edilebilen, kolayca akılda kalabilecek bir isim ve amblem arayış sürecine girmiştir.²⁷⁹ Bu arayışlar 1969 yılında yapılacak olağanüstü kongreye kadar devam etmiş ve çalışmalar sonucunda partinin yeni isminin ne olacağı hususunda birkaç isim ön plana çıkmıştır.²⁸⁰

Partinin olağanüstü kongresi 9-10 Şubat 1969 tarihleri arasında Adana’da gerçekleşmiştir. Genel Başkan Alparslan Türkeş, partinin yönetim kurulu üyeleri ve partili gençlerin katılımıyla kalabalık bir yürüyüş gerçekleştirmiştir.²⁸¹ Ardından kongrenin açılış konuşmasını yapan Türkeş, konuşmasında bilhassa komünizm, mezhepçilik ve bölgecilik vurgusu yaparak bu tehlikeler karşısında Türk gençliğinin uyanık olmasını istemiştir. Ayrıca, dokuz ı ışık doktrininin siyasi ve iktisadi görüşlerinin temeli olduğunu belirterek partinin yeni imajı ve yöneldiği ideolojik çizgiyi tanımlamaya çalışmıştır.²⁸² Kongre de gerçekleştirilen genel başkanlık seçimini Alparslan Türkeş yeniden kazanarak görevini sürdürmüştür.²⁸³ Zaman zaman tartışmaların yaşandığı kongrede, partinin isminin değiştirilmesi ve parti isminin ne olacağı hususunda partililer arasında görüş ayrılıkları da yaşanmıştır. Yaşanan bu tartışmaların ardından Genel Başkan Alparslan Türkeş, Dündar Taşer, Kâmil Turan ve Muzaffer Özdağ’ın imzalarıyla bir önerge verilmiş ve partinin adının “Milliyetçi Hareket Partisi” olarak değiştirilmesi partililere önerilmiş ve bu öneri parti üyeleri tarafından oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

²⁷⁹ *Üçüncü Yol*, 11 Ekim 1968.

²⁸⁰ Genel Başkan Alparslan Türkeş ve beraberindekilerin partinin isim arayışı üzerine yaptığı çalışmalar üzerine ön plana çıkan bu isimler; “9 Işık Partisi”, “Milli Hareket Partisi”, “Milliyetçi Köylü Partisi”, “Milli Uyanış Partisi”, “Çalışanlar Partisi” ve “Emek Partisi” dir. Z. Özdemir, *a.g.t.*, s.96-97.

²⁸¹ *Milliyet*, 9 Şubat 1969.

²⁸² *Haber*, 9 Şubat 1969.

²⁸³ *Üçüncü Yol*, 21 Şubat 1969.

Böylece, 9 Şubat 1969 tarihinde alınan bu kararla Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP)'ye dönüşümü başlamıştır.²⁸⁴ Kongreden sonra toplanan genel idare kurulu, partinin amblemi olarak “Üç Hilal”, gençlik kollarının amblemi olarak ise “Bozkurt” sembollerinin kullanılmasını kararlaştırmıştır.²⁸⁵

MHP Türk milliyetçiliğinin siyasal gelişimi açısından son derece önemli bir kırılmayı oluşturan kongre, din ve milliyetçilik eksenindeki farklılıklardan kaynaklanan farklı milliyetçilikleri temsil etmesi bakımından önem taşımaktadır. MHP, dokuz ı ışık ekseninde savunduğu görüşleri korumaya devam ederken, kongrenin ardından İslami ve muhafazakâr söylemleri katmaya ağırlık vermiştir. 1965 yılından itibaren doktrin merkezinde örgütlenen kitleler, 1969 yılında resmileşen İslam söylemiyle adeta yeni bir biçim kazanmıştır. Bu dönemden itibaren parti bünyesinde İslami vurgulara yönelim ve muhafazakârlaşma artmıştır.²⁸⁶

Partinin MHP'ye dönüşümünün ardından seçim çalışmalarına hız verilmiştir. Genel Başkan Alparslan Türkeş ve parti heyeti çok sayıda şehri kapsayan seçim gezilerine başlamıştır. “Vatanın yeniden inşası” sloganı ile hareket eden parti seçimlere birden fazla parola ile girmiştir. İslamiyet vurgusunun ve komünizm karşıtlığının ağırlık kazandığı seçim çalışmalarında toplumsal olaylar başta olmak üzere ekonomik sorunlara ağırlıklı olarak vurgu yapılmıştır.²⁸⁷

1.4.5. Yeni Türkiye Partisi (YTP)

27 Mayıs 1960 askerî darbesi, Türk siyasi hayatında önemli gelişmelere ortam hazırlamıştır. Askerî yönetimin ardından millet meclisi ve cumhuriyet senatosundan oluşan iki meclisli bir yapı kurulmuştur. Yeni Türkiye Partisi (YTP) de, 27 Mayıs 1960 darbesi'yle başlayıp 15 Ekim 1961 tarihinde yeniden genel seçimlerin yapılarak yönetimin MBK tarafından sivil siyasetçilere devredilmesiyle sonuçlanan ara rejim döneminde temelleri atılan siyasi bir partidir. 13 Şubat 1961 tarihinde kurulan partinin

²⁸⁴ Günaydın, 10 Şubat 1969.

²⁸⁵ Mustafa Çalık, *Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi'nin Kaynakları ve Gelişimi (1965-1980)*, Cedit Neşriyat, Ankara 1995, s.93.

²⁸⁶ E. B. Kızak, *a.g.t.*, s.138.

²⁸⁷ *Üç Hilal*, 26 Eylül 1969.

genel başkanlığına Ekrem Alican, genel başkan yardımcılığına Raif Aybar, genel sekreterliğine İrfan Aksu getirilmiştir.²⁸⁸

Parti üst yönetiminin belirlenmesinin ardından partinin program ve tüzük çalışmaları başlamıştır. Programında 27 Mayıs'ın ardından Türk siyasi yaşamında hâkim olmasını istedikleri zihniyet vurgulanmıştır. Parti yönetimine göre 27 Mayıs hareketi Demokrat partili vatandaşlara değil, partiyi kuruluş gayelerinden uzaklaştıran liderler kadrosuna karşı yapılmıştır. Sözü geçen bu vurgu ise, partinin DP'nin mirasçısı partiler arasında sayılmasına olanak sağlamıştır. Demokrasi, insan hakları, eşitlik, gibi kavramlara ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Türkiye'nin iktisadi gelişimi açısından iktisadi planlamanın şart olduğu vurgulanmış, bu doğrultuda Başbakanlığa bağlı planlama teşkilatının kurulması elzem görülmüştür. Siyasi ve ekonomik politikaların yanı sıra sosyal politikalara da yer verilen programda öncelik sağlık ve eğitim sektörlerine verilmiş ve bu alanlarda bir dizi düzenlemelerin yapılması uygun bulunmuştur.²⁸⁹

YTP'nin teşkilatlanma çalışmaları partinin resmî olarak kuruluşunun gerçekleştiği 13 Şubat 1961 tarihinden başlayarak yaklaşık 1 aylık kısa bir zaman dilimi içinde başta İzmir olmak üzere Afyon, Çanakkale, Bilecik, Sivas, Konya, Yozgat, Tunceli, Sakarya, Hakkâri, Tokat, Kars, Erzincan, Kastamonu, Burdur, Amasya ve Erzurum dâhil toplam 18 ilde tamamlanmıştır. Partinin Ankara il teşkilatı ise 13 Mart 1961'de kurulmuştur.²⁹⁰

Parti, ilk ve en başarılı siyasi sınavını 15 Ekim 1961 genel seçimlerinde vermiştir. Aldığı %13,7'lik oy oranıyla 65 milletvekilliği kazanan partinin oy grafiği bu tarihten itibaren azalmıştır. Öyle ki, 10 Ekim 1965 genel seçimlerinde partinin aldığı oy oranı %3,7'e düşerken meclise gönderdiği milletvekili sayısında da kayda değer bir düşüş yaşanmıştır. Partinin başarı grafiğindeki bu düşüş kuşkusuz parti içinde bazı ayrılıkları da gündeme getirmiş ve Genel Başkan Ekrem Alican seçim sonuçlarının ardından başkanlığı bırakma kararı almıştır.²⁹¹

²⁸⁸ Abdullah Kutalmış Yalçın, "Türk Siyasal Hayatında Yeni Türkiye Partisi (1961-1973)", *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, C.20, S.4, (2021), s.2016. bkz. EK 12.

²⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferruh Bozbeyli, *a.g.e.*, s.371-390.

²⁹⁰ A. K. Yalçın, *a.g.m.*, s.2017.

²⁹¹ A.K. Yalçın, *a.g.m.*, s.2025-2026.

16-17 Ekim 1966 tarihlerinde Ankara’da gerçekleştirilen 3’üncü büyük kongrede genel başkan sıfatıyla son bir konuşma yapan Alican, ayrılma gerekçesi olarak seçim başarısızlıklarının yanı sıra, lider ve idareci kadrodaki yetersizliklere ve anayasa prensiplerinin uygulanması noktasında yaşanan sorunlara değinmiş ve görevinden ayrılmıştır.²⁹² Kongrenin ikinci gününde gerçekleştirilen genel başkanlık seçiminde İrfan Aksu partinin genel başkanlığına getirilmiştir.²⁹³ Ardından GYK listeleri belirlenmiş, yeni dönemde partinin genel başkan yardımcılıklarına Recai İskenderoğlu ve Arif Emre seçilmiştir. Genel sekreterlik görevi ise Nihat Doğan’a verilmiştir.²⁹⁴

YTP’de, İrfan Aksu’nun başkanlığı ile geçen dönem partinin yeniden güç toplama dönemi olarak adlandırılmaktadır. Öyle ki bu dönemde gerek GP ve MP ile ve gerekse AP ile birleşme çabaları sık sık gündeme gelmiştir. Ancak bu çabaların parti üst yönetiminde olumlu karşılanmaması önce GYK’da ardından partinin genel başkanlığında değişimleri gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda 3 Mart 1968 tarihinde istifa eden İrfan Aksu ve yönetiminin ardından YTP’de Yusuf Azizoğlu dönemi başlamıştır.²⁹⁵

Parti teşkilatlanma çalışmalarına ağırlık veren Azizoğlu yönetimi, kadroları da güçlendirme yoluna giderek parti bünyesine yeni isimler dahil etmiştir. Bu isimler içerisinde Atatürk döneminde dışişleri bakanlığı görevini üstlenen Tevfik Rüştü Aras gibi önemli siyasetçiler de bulunmaktadır.²⁹⁶ 1968-1970 yıllarını kapsayan Azizoğlu döneminde YTP, biri yerel seçim diğeri genel seçim olmak üzere iki seçim dönemi geçirmiştir. Sonuçlar parti bazında incelendiğinde yerel seçimlerde partinin oy oranının %1’in altında kaldığı genel seçimlerde ise oranın %2 civarında seyrettiği görülmüştür.²⁹⁷ Güç kaybetmeye devam ettiği bu dönemde bir kez daha yönetim değişikliği ile gündeme gelen partide bu kez de Tahsin Banguoğlu dönemi başlamıştır.²⁹⁸

²⁹² Gül Tuba Taşpınar Dağcı, *Ekrem Alican’ın Siyasal Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003, s.90-91.

²⁹³ *Akşam*, 19 Ekim 1966.

²⁹⁴ *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1966.

²⁹⁵ *Cumhuriyet*, 3 Mart 1968.

²⁹⁶ Bu dönemde parti bünyesine dahil edilen diğer isimler; eski CHP’li milletvekili Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, Atatürk’ün silah arkadaşlarından Kılıç Ali, Halit Ziya Uşaklıgil’in oğlu büyükelçi Bülent Uşaklıgil, Hadi Okan, Behice Aras, Firuz Kesim, Zühtü Uray, Nejat Saner, Belkis Uray’dır. Melek Çolak, *Yeni Türkiye Partisi (1961-1973)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1997, s.225.

²⁹⁷ A. K. Yalçın, *a.g.m.*, s.2028-2029.

²⁹⁸ *Dünya*, 2 Mart 1970.

Banguoğlu, YTP'nin erime sürecinde olduğu bir dönemde partinin genel başkanlığına seçilmiş, bu nedenle birleşme çabaları onun döneminde yoğunluk kazanmıştır. Ancak, Banguoğlu'nun önderliğinde başlatılan birleşim çabaları da parti yönetimi engeline takıldığı için bir sonuç alınamamıştır. Sık sık yönetim değişikliğinin yaşandığı YTP'de 12 Mart'a Nihat Doğan'ın genel başkanlığında girilmiş ve yaklaşık iki yıl sonra parti kapatılarak Türk siyasi yaşamına veda etmiştir.²⁹⁹

1.4.6. Millet Partisi (MP)

Demokrat Parti içerisinde doğmuş olan Millet Partisi, 1953 yılına kadar bu isim ile Türk siyasi yaşamında varlığını sürdürmüş, 1954 yılında Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP)'ye dönüşmüştür.³⁰⁰ 1955 yılında gerçekleştirilen ilk büyük kongresinde partinin genel başkanlığına Osman Bölükbaşı seçilmiş, 1958 yılında parti, Türkiye Köylü Partisi ile birleşmiş ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adını almıştır. 27 Mayıs'ın ardından Türkiye'de siyasi faaliyetlerin yeniden başlaması ile birlikte çalışmalarına devam eden partiden 1962 yılında ayrılan Osman Bölükbaşı Millet Partisi adıyla yeni bir parti kurmuş ve siyasi faaliyetlerine bu parti çatısı altında devam etmiştir.³⁰¹

Programında, insan hakları, milli hakimiyet, laiklik vurgusuna ağırlıklı olarak yer veren parti de komünizm karşıtlığı açıkça kendisini hissettirmektedir. Partinin ana prensiplerden birini oluşturan milliyetçilik anlayışına olan vurgunun dil ve kültür birliği ile birlikte yapıldığı programda Türkiye'nin kalkınması noktasında milli ekonomi kavramı üzerinde durulmuştur. Dış politikada milletlerarası iş birliğine önem veren parti, bu hususta Birleşmiş Milletler Anayasasını kendisine dayanak olarak görmüştür.³⁰²

Kuruluş çalışmalarını hızla tamamlayan parti, aynı yıl ilk büyük kongresini gerçekleştirmiş ve 1963 yılında yapılan mahalli idareler seçimine katılmıştır. Ardından 1965 yılında partinin ikinci büyük kongresi gerçekleşmiş ve Bölükbaşı yeniden partinin genel başkanlığına seçilmiştir. 10 Ekim 1965 genel seçimlerine katılan parti bu

²⁹⁹ A.K. Yalçın, *a.g.m.*, s.2030.

³⁰⁰ Adnan Ferruh Pancaroğlu, *Yakın Tarihimizde Millet Partisi Olgusu (1948-1977)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006 s.52.

³⁰¹ A.F. Pancaroğlu, *a.g.t.*, s.62-74. Bkz. EK. 13.

³⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Bozbeyli, *a.g.e.*, s.145-157.

seçimlerde oyların %16,3'ünü alarak 31 milletvekili çıkartmış AP ve CHP'nin ardından meclise üçüncü parti olarak girmiştir.³⁰³

Partinin 3'üncü büyük kongresi 17 Kasım 1967 tarihinde Ankara'da gerçekleşmiştir.³⁰⁴ Yapılan seçimlerin ardından Bölükbaşı yeniden partisinin genel başkanlığına seçilmiştir. 12 Ekim 1969 genel seçimlerine partide devam eden iç huzursuzluklarla giren MP, bir önceki genel seçimdeki başarısını devam ettirmeyi başaramamış, oy oranı %3,22'ye gerilemiştir. Bu sonuçlar, Bölükbaşı'nın 1948'den beri temsil ettiği MP hareketi için siyasal anlamda sonun başlangıcını teşkil etmesi açısından oldukça önemli kabul edilmektedir.³⁰⁵

Seçim sonuçlarının parti ileri gelenleri tarafından beklentinin altında kalması parti içi huzursuzluğun fitilini adeta ateşlemiş, Genel Başkan değişiminin gündeme gelmesine etki edecek olaylar silsilesinin yaşanmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda bir sonraki kongrede partinin genel başkanlığına bağımsız Milletvekili Necmettin Erbakan'ın getirilmesi gündeme gelmiştir. Nitekim Bölükbaşı, Erbakan'ın partiye katılmasını desteklese de kendisine başkanlık verilmesini kabul etmemiş ve MP, 4'üncü büyük kongresi bu tartışmalarla 2-3 Mayıs 1970 tarihlerinde Ankara'da toplanmıştır.³⁰⁶ Hayli olaylı geçen kongre de partinin Genel Başkanlığa yeniden Osman Bölükbaşı seçilmiştir.³⁰⁷

Tartışmalı ve kavgalı kongrenin ardından, partideki çözülme, kısa bir süre sonra erse de partinin GP ve YTP ile birleşme çabalarından vazgeçmesi neticesinde yeniden başlamıştır.³⁰⁸ Genel idare kurulu tarafından yayımlanan bildiri de, asıl niyetin birleşmeden çok teslim alma duygusu içerisinde olunduğının açıklanması bu noktadaki çalışmalara adeta son noktayı koymuştur.³⁰⁹ Parti içerisinde bölünmelere sebebiyet veren bu kararın ardından Türkiye 12 Mart sürecine girmiş ve ordu idareye yeniden el koymuştur. Gücünü yitirse de yeni dönemde de aktif siyasete devam eden MP'de 1972

³⁰³ Deniz Bölükbaşı, *Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı*, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s.367.

³⁰⁴ *Tercüman*, 18 Kasım 1967.

³⁰⁵ Âdem Çaylak, *Türk Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2004, s.598-599.

³⁰⁶ A. Çaylak, *a.g.t.*, s.599-601.

³⁰⁷ *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1970.

³⁰⁸ *Ulus*, 23 Kasım 1970.

³⁰⁹ *Dünya*, 8 Aralık 1970.

yılında yapılan 5'inci kongrede yeniden Bölükbaşı genel başkanlığa seçilmiş ancak siyasi yaşamını burada noktalamayı tercih etmiştir.³¹⁰

1.4.7. Birlik Partisi (BP)

1960'ların ikinci yarısında siyaset sahnesinde boy gösteren bir diğer siyasi parti ise Birlik Partisi (BP)'dir. Alevi kökenli siyasetçiler tarafından 17 Ekim 1966 tarihinde kurulan parti Türkiye'nin ilk dini cemaat partisi olma özelliğini taşımaktadır.³¹¹ Bünyesinde yalnızca alevi unsurları barındırmayan parti bu yönüyle toplumun bütün kesimlerini bünyesinde barındıran bir niteliğe sahiptir.³¹² Kuruluşunun ardından parti örgütlenme çalışmalarına merkez yönetim kurulunu belirleme faaliyetleri ile başlamış, partinin genel başkanlığına emekli General Hasan Tahsin Berkman getirilmiştir.³¹³

Partinin örgütlenme çalışmaları öncelikle İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde yoğunlaşmış ardından bu iki ilin idare kurulu kurulduktan sonra partinin doğu ve güneydoğu bölgeleri başta olmak üzere diğer bölgelerde kuruluş faaliyetlerine geçilmiştir.³¹⁴

Yakın dönem Türk siyasi yaşamında alevi sorunlarının temsilcisi olarak yer alan partinin amblemi de bu ilişkiyi vurgulayacak bir biçimde, Hazreti Ali'yi simgeleyen bir arslan ve onun etrafında 12 imamı simgeleyen 12 yıldızdır.³¹⁵ Tüzük ve parti programında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve anayasaya öncelikli olarak vurgu yapan partinin aşırı taraflara karşıt bir çizgide olduğu fark edilmektedir.³¹⁶ Devlet teşebbüsü yanında planlı ve programlı bir şekilde özel teşebbüse yer verilmesi şeklinde bir ekonomi modelinin benimsendiği programda önemli yatırımları devlet eliyle gerçekleştirerek, kârın şahısların eline geçmesini önlemek, ithal edilen malların ülke içinde imaline

³¹⁰ A. Çaylak, *a.g.t.*, s.605-606.

³¹¹ S. Aydın, Y. Taşkın, *a.g.e.*, s.157.

³¹² *Cem*, 1 Kasım 1966.

³¹³ Partinin Genel sekreterliğine Avukat Cemal Özbey, Genel Sekreter Yardımcılıklarına Avukat Hüseyin Erkanlı ve müteahhit Hüseyin Günel seçilmiştir. Ali Haydar Soysüren, *Türkiye Birlik Partisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1966-1980)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s.136.

³¹⁴ *Cem*, 15 Aralık 1966.

³¹⁵ Söz konusu sembole partinin yayın organlarında sıklıkla rastlanmaktadır. Birlik Partisi Yayını, *Beş Yıldüşünü*, TİPO Neşriyat ve Basımevi İstanbul 1970 s.1.

³¹⁶ *Ehlibeyt Yolu*, 2 Kasım 1966.

çalışmak, gümrük vergisinin sanayii geliştirecek şekilde ayarlanması sağlamak, tarım ve toprak reformunun gerçekleştirilmesi gibi hususlara ayrıntıları ile yer verilmiştir.³¹⁷

BP, kuruluştan iki ay kadar sonra, henüz örgütlenme çalışmalarının başında sayılabilecek günlerde, dışarıya yansıyan birlik havasından farklı gelişmeler içindeydi. Genel sekreter değişikliğine giden olaylarla karşı karşıya kalan parti teşkilatlanma çalışmalarına büyük bir hızla devam etmiştir. Ancak, her geçen gün parti içerisinde etkinliğini daha çok hissettiren bir gruplaşmanın mevcut olduğu da bilinen bir gerçektir. Esasen parti organlarının yapısından kaynaklanan sorunlar çok geçmeden parti içi bölünmeleri beraberinde getirmiş, 30 Mart'ta toplanan GYK toplantısında parti başkanlığında yaşanan değişim parti içi çatışmaların gücünü göstermesi bakımından önemlidir.³¹⁸

Hüseyin Balan'ın parti başkanlığına seçilmesinin ardından BP'de yeni bir dönem başlamış bu minvalde öncelikle parti üst yönetimi yenilenmiştir.³¹⁹ Ardından Ege bölgesinden başlamak üzere teşkilatlanma çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ancak, parti içerisindeki muhalif tutum yeni dönemde de kendisini açıkça hissettirmiş, parti içerisinde yeni başkanlık arayışları açıktan açığa sürdürülmüştür. BP tüm bu içinde yaşadığı sorunlarla ilk kongresini kuruluşunun birinci yılında 21 Ekim 1967 tarihinde Ankara'da gerçekleştirmiştir.³²⁰ Kongrede ilk konuşmayı yapan genel Başkan Balan, gerici ve şeriatçı vurgusu yaparak her türlü din, ırk ve mezhep ayırımına karşı olduklarının altını çizmiştir. Ekonomide devletçilik vurgusunun yanı sıra “Türkçe din eğitimi ve ibadet” vurgusunun yapılması partinin din mevzuuna olan bakış açısını gösteren en etkili argüman olarak karşımıza çıkmaktadır.³²¹ Başkanlık seçiminin yapıldığı kongrede genel başkan Balan yeniden adaylığını koymuş rakibi Sıtkı Ulay'ın 76 oyuna karşılık 234 oy ile yeniden partinin genel başkanlığına seçilmiştir.³²²

³¹⁷ F. Bozbeyli, *a.g.e.*, s.49-51.

³¹⁸ *Cem*, 15 Nisan 1967.

³¹⁹ Hüseyin Balan yönetimindeki parti üst yönetimi şu isimlerden oluşmaktadır; Genel sekreter Avukat Hüseyin Erkanlı, genel sekreter yardımcıları olarak Salim Delikanlı ve Avukat Ahmet Coşkun, Muhasip M.Ali Eğeli ile üyeler Tahsin Sevinç, Mustafa Topal, İbrahim Zerze, Alaattin Kırıl, Taki Davutoğlu, Kasım Sönmez ve Hüseyin Güler'dir. A.H. Soysüren, *a.g.t.*, s.166.

³²⁰ *Tercüman*, 22 Ekim 1967.

³²¹ A. H. Soysüren, *a.g.t.*, s.187.

³²² *Tercüman*, 23 Ekim 1967.

Balan'ın liderliğindeki yeni yönetim 30 kişilik bir genel yönetim kurulu listesini belirleyerek işe başlamıştır. Parti içi mücadeleyi bitirmek noktasında kararlı bir tutum sergileyen Balan yönetim kurulunda Sıtkı Ulay ve Hasan Tahsin Berkman gibi isimlere yer vermişse de³²³ parti içi muhalefetin önünü alma noktasında başarılı olamamış Balan'ın genel başkanlığını tasvip etmeyen Sadettin Sütüataç önderliğindeki ayrılıkçılar partiden ayrılarak siyasi hayatlarına Demokratik Birlik Partisi çatısı altında devam etme kararı almışlardır.³²⁴

Siyasi olarak ilk sınavını 2 Haziran 1968 tarihli yerel ve kısmi senato seçimleri ile vermeye hazırlanan BP, seçimlere katılma şartı olan teşkilatlanma faaliyetlerine hız vermiştir. İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Kocaeli, Denizli, Sivas, Erzincan, Tokat, Amasya gibi illerde teşkilatlanmasını tamamlayan partinin bahsi geçen şehirlerdeki gençlik kolları da düzenli bir biçimde çalışır hale getirilmiştir. 30 Mart 1968'den sonra başlayacak seçim sürecine ilişkin hazırlıklar şubat ayının başında gerçekleştirilen genel yönetim kurulu toplantılarında değerlendirilmiş, Belediye seçimleri ve il daimî encümeni seçimlerine dair hususları içeren yönetmelik bir broşür halinde basılarak teşkilatlara gönderilmiştir. Açık hava toplantıları, mitingler, kapalı spor toplantıları, radyo konuşmalarıyla seçmene ulaşmak amaçlanmıştır.³²⁵

Parti bünyesinde seçim çalışmalarının devam ettiği dönemde Yüksek Seçim Kurulu (YSK)'dan gelen kararla BP, teşkilatlanma çalışmalarını tam olarak tamamlayamadığı gerekçesiyle milletvekili ve senato seçiminin dışında bırakılmıştır.³²⁶ Kararın ardından itirazda bulunulmuşsa da partinin senato seçimlerine katılması mümkün olmamış, parti yalnızca teşkilatı bulunduğu illerin bir kısmında mahalli seçimlere katılabilmektedir. Ancak, bu seçimlerde parti yönetimini dahi memnun edecek bir sonuca ulaşamamıştır. Ortaya çıkan tablo ise parti içi muhalefeti yeniden alevlendirmeye yetecek olaylar silsilesinin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Tatmin etmeyen sonucun, yarattığı memnuniyetsizlikle, bazı çekişmeler açığa çıkmış, başarısızlığı daha çok parti

³²³ A. H. Soysüren, *a.g.t.*, s.189.

³²⁴ Murat Yümlü, *Türkiye'de Alevi Siyaseti Örneği Türkiye Birlik Partisi (1966-1981)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.169.

³²⁵ A.H. Soysüren, *a.g.t.*, s.199.

³²⁶ YSK tarafından alınan 42 numaralı karar gereği bir siyasi partinin seçime katılabilmesi için ilk genel kongresini yapmış olması ve en az on beş seçim bölgesinde en az altı ay evvel il ve ilçe teşkilatlarının kurulması gerekmektedir. Buna göre seçimlere katılmaya hak kazanan partiler AP, CHP, TİP, GP ve YTP olarak belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmi Gazete*, 19 Mart 1968, S.12852.

dışı faktörlere bağlayan Genel Başkan Balan'ın tartışma konusu yapılması uzun sürmemiştir. Süreç Balan – Ulay çekişmesi üzerinden seyretmiş, kongrede genel başkan adayı olarak yarışan Ulay bir kez daha Balan'ın karşısına çıkmıştır.³²⁷

BP, 2'inci kongresini 23-24 Kasım 1969 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirmiştir. Kongrede açılış konuşmasını yapan genel başkan Balan, kendilerinin olmasa da fikirlerinin iktidara geldiğini bugüne kadar açıkladıkları bazı temel sorunların bir kısmının AP tarafından benimsenme yoluna gidildiği ancak yine de AP'yi hizaya getirmekten vazgeçmeyeceklerini ifade etmiştir.³²⁸ Kongrenin ikinci gününde genel başkanlık seçimi yapılmış genel başkan Balan'ın bir kez daha adaylığını koyduğu seçimlerde Mustafa Timisi aldığı 151 oy ile partinin genel başkanlığına seçilmiştir.³²⁹ Daha sonra yönetim kurulu ve disiplin kurulu üyeliklerinin seçimine geçilmiştir.

Mustafa Timisi'nin genel başkanlığa seçilmesiyle partide sisteme yönelik muhalif eylemler artmıştır. Bu eylemler arasında öncelik seçim sistemi değişikliğine ayrılmış, Milli bakiye usulünün devam etmesi savunulmuştur. Ardından bütçe oylamalarında partiden hükümet aleyhine ret oyları verilmiştir.³³⁰ Ülkenin içinde bulunduğu toplumsal sorunların parti bünyesinde daha fazla işlendiği bu dönemde partinin “yeni yol” adı verilen yeni bir çizgiye oturtulması süreci başlamıştır. Yönetimin toplumsal hareketi savunan tutumu yeni dönemde partinin gençlik hareketleri üzerine daha fazla eğilmesine ortam hazırlamıştır.³³¹

Partinin yeniden yapılanma süreci beraberinde kongre çalışmalarını gündeme getirmiş ve 13 Haziran 1970 tarihinde partinin ilk olağanüstü kongresi toplanmıştır. Başkanlık seçiminin gerçekleştiği kongrede Genel Başkan Timisi olayların büyük bir çoğunluğunu alarak ikinci kez genel başkan olarak seçilmiştir.³³² Ardından GYK

³²⁷ A. H. Soysüren, *a.g.t.*, s.224.

³²⁸ *Cumhuriyet*, 24 Kasım 1969.

³²⁹ *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1969.

³³⁰ Partinin Genel Yönetim Kurulu kararlarına uyarak Demirel'in 3. Hükümetine ret oyu kullanan isimler Genel Başkan Mustafa Timisi ve Genel Başkan Yardımcısı İstanbul Milletvekili Haydar Özdemir dir. Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır ekonomik ve toplumsal sorunlar nedeniyle Demirel Hükümetine beyaz oy vermenin mümkün olmadığını her fırsatta belirten Genel Başkan Timisi, partisinden hükümet lehine oy veren milletvekillerinin partiden ihraç edilmelerinin söz konusu olduğunu kamuoyuna belirtmiştir. Birlik Partisi Yayını, *a.g.e.*, s.10, 26-27, Parti organlarının kararına uymadıkları gerekçesiyle partiden kesin ihraçları istenen milletvekilleri ise Partinin eskiden Genel Başkanlık görevini yürütmüş olan Hüseyin Balan, Ali Ulusoy, Hüseyin Çınar, Yusuf Ulusoy, Kazım Ulusoydur. BP Yayını, *a.g.e.*, 36.

³³¹ A.H. Soysüren, *a.g.t.*, s.303.

³³² *Tercüman*, 15 Haziran 1970.

listelerinin belirlenmesi çalışmalarına geçilmiş yeni dönemde listede bazı değişiklikler yapılmıştır. İlkeler ve hedefler olmak üzere iki ana bölümde hazırlanan parti programında ağırlıklı olarak Atatürkçülük, toplumculuk, demokrasi vurgusu yapılmış, ekonomide devletçilik ilkesi artan bir önem kazanmış, emperyalizme karşıtlık vurgusu yinelenmiştir.³³³

Artan toplumsal olayları yakından takip eden parti yönetiminin hedefinde iktidar partisi bulunuyor, Adalet Partisi yönetimi huzursuzluğun temel kaynağı olarak görülüyordu. Nitekim parti üst yönetiminde hâkim olan bu düşünceler ile 12 Mart sürecine girilmiş ve muhtıra parti yönetimi tarafından desteklenmiştir.³³⁴

1.4.8. Güven Partisi (GP)

Türkiye’de 1960’ların ikinci yarısında siyasete damgasını vuran ortanın solu anlayışı, CHP içerisinde bazı anlaşmazlıkları beraberinde getirmiştir. Partinin amacından saptığı ve sosyalist bir çizgiye kaydığını düşünen Turhan Feyzioğlu ve beraberindekiler partiden ayrılarak siyasi faaliyetlerine yeni bir partide devam etme kararı almışlardır. Bu doğrultuda yeni bir parti kurma girişimleri başlamış söz konusu girişimlerin neticesinde 12 Mayıs 1967 tarihinde Güven Partisi kurulmuştur.³³⁵

Partinin kuruluş aşamasının tamamlanmasının ardından genel başkanlık seçimine geçilmiş ve Turhan Feyzioğlu seçimleri oy birliğiyle kazanmıştır. Başkanlık seçiminin ardından GYK listeleri belirlenerek parti örgütlenmesi tamamlanmış, partinin tüzük ve programı hazırlanmıştır. Anayasa düzeni, milli bütünlük ve beraberlik, sosyal adalet kavramlarının ağırlıklı olarak vurgulandığı parti programında laik devlet ilkesinin benimsendiği açıkça belirtilmiştir. Türk ekonomisi için en uygun modelin karma ekonomi olduğu ve kalkınmada planlı ekonomi anlayışının önemi üzerinde durulmuştur. Geleneksel dış politika anlayışını devam ettirme noktasında hareket eden parti, açıkça silahlı kuvvetlerin siyaset dışında kalması gerekliliğini vurgulamıştır.³³⁶

³³³ A. H. Soysüren, *a.g.t.*, s.307-309.

³³⁴ A. H. Soysüren, *a.g.t.*, s.321-322.

³³⁵ Gürkan Bozkır, *Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi-Milli Güven Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967-1980)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1996, s.63. bkz. EK.14.

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Güven Partisi Programı*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1967, s.3-25.

Program ve tüzük çalışmalarının ardından yurt içi örgütlenme çalışmalarına başlayan partinin kurucu üyeleri olan senatör ve milletvekilleri seçim bölgelerine dağılarak partinin il ve ilçe örgütlenmelerinin kurulmasında aktif olarak rol almışlardır. Örgütlenmenin bilhassa İstanbul, Trabzon, Gaziantep, İzmir, Adana ve Kayseri gibi illerde çok hızlı gerçekleştiği ve bahsi geçen iller başta olmak üzere diğer birçok ilde de partinin kadın ve gençlik kolları faaliyetlerini yürütmüştür.³³⁷ Örgütlenme çalışmalarını yoğunlaştırıp ülke genelinde örgütlenen parti, kuruluşundan hemen hemen bir yıl sonra 1-3 Mart 1968 tarihleri arasında ilk büyük kongresini gerçekleştirmiştir.³³⁸ Kongrenin açılış konuşmasını yapan Genel Başkan Feyzioğlu ağırlıklı olarak ülke ve Kıbrıs meseleleri üzerinde durmuştur.³³⁹ Başkanlık seçimi kongrenin ikinci gününde yapılmış tek aday olarak giren Feyzioğlu yeniden genel başkan olarak seçilmiştir.³⁴⁰ Başkanın belirlenmesinin ardından GYK listelerinin belirlenmesine geçilmiş, Ferit Melen, Emin Paksüt ve Orhan Öztrak gibi isimler partinin yeniden genel başkan yardımcılığı görevini üstlenmiştir.³⁴¹

GP siyasi sınavını ilk olarak 1968 yılında yapılan mahalli idareler genel seçimlerinde vermiştir. Aldığı %9,2'lik oy oranıyla AP ve CHP'nin ardından üçüncü parti olmuştur. Mecliste MP ile birlikte 1 senatör bulundurma hakkını kazanan GP'nin oylarının dağılımı incelendiğinde oyların büyük bir kısmının kırsal kesimden geldiği anlaşılmaktadır.³⁴² Partinin katılmış olduğu ilk genel seçim 12 Ekim 1969 genel seçimleri olmuş, bu seçimlerde aldığı %6,6 lık oy oranıyla tıpkı 1968 seçimlerinde olduğu gibi bu seçimlerde de AP ve CHP'nin ardından üçüncü sırada yer almış ve meclise 15 milletvekili ile girme şansı kazanmıştır.³⁴³

GP, daha kuruluşunda yavaş yavaş güçlerini kaybetmeye başlayan YTP ve MP ile birleşme yolları aramış ancak, gerek bahsi geçen partilerin GP ismi altında birleşip parti kimliklerini kaybetme endişeleri ve gerekse parti içinde buna karşıt olanlar nedeniyle birleşme gerçekleşmemiştir. 1970 yılına gelindiğinde kamuoyunda söz konusu partilerin

³³⁷ G. Bozkır, *a.g.t.*, s.82.

³³⁸ *Yeni Tanin*, 1 Mart 1968.

³³⁹ *Yeni Tanin*, 2 Mart 1968.

³⁴⁰ *Cumhuriyet*, 3 Mart 1968.

³⁴¹ G. Bozkır, *a.g.t.*, s.85.

³⁴² G. Bozkır, *a.g.t.*, s.89-90.

³⁴³ S. Aydın, Y. Taşkın, *a.g.e.*, s.179.

birleşeceğine ilişkin iddiaların artması partileri harekete geçirmiş ve partiler 16 Ekim 1970 tarihinde imzaladıkları bir protokolle birleşmeyi onaylamışlardır.³⁴⁴ Protokolde üç partinin birleşmesine esas olan fikri temeller göz önünde tutularak eşit şartlarda bir birleşmenin gerçekleşeceği vurgusu yapılmış, müşterek partinin isminin de Türkiye Millet ve Güven Partisi olacağı açıklanmıştır.³⁴⁵ Birleşmeye dair imzaların atılmasının ardından parti liderleri protokoldeki maddelerin hayata geçirilmesi için bir dizi toplantılar yapmışlardır.

Partinin 2'inci büyük kongresi birleşme faaliyetlerinin yürütüldüğü bu dönemde 27-28 Ekim 1970 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleşmiştir. Kongrenin açılış konuşmasını gerçekleştiren Feyzioğlu, Türkiye'nin içinde bulunduğu ve her geçen gün etkisini arttırarak devam eden toplumsal olaylar karşısında milli bütünlük ve beraberlik vurgusu yapmayı ihmal etmemiş olayların sorumlusu olarak AP'yi görmüştür. MP ve YTP ile olan birleşme kararına da değinen Feyzioğlu, söz konusu partilerle birleşmenin milliyetçi bir cephe kurulması yolunda önemli bir adım teşkil edeceğini ifade etmiştir. Genel başkanın konuşmasının ardından partinin örgütlenme çalışmaları hakkında teşkilat meclisi ve bölge toplantıları konuları ve bu zamana kadar yayımlanan bültenler, broşürler ve geziler değerlendirilmiştir. 1969 seçimlerinin tahlil edildiği kongrede partinin seçim sonuçları genel olarak başarılı bulunmuş, millet meclisinde grup kurulabildiği belirtilmiştir.³⁴⁶ Kongrenin ikinci günü yapılan seçimler sonucunda 482 delegenin katıldığı genel başkanlık seçimine tek aday olarak giren Turhan Feyzioğlu 481 oyla yeniden partinin genel başkanlığına getirilmiştir.³⁴⁷ Ardından GYK listeleri belirlenmiş Ferit Melen, Emin Paksüt ve Orhan Öztrak yeniden partinin genel başkan yardımcılığına seçilmiştir.³⁴⁸

Kongrenin ardından birleşme faaliyetleri hız kazanmışsa da MP içinde Osman Bölükbaşı ve bir kısım üyeler birleşmeye karşı olduğu için tam bir anlaşma sağlanamamıştır. Bunun üzerine milliyetçi cephenin gerçekleşmesi için GP, 17 Ocak 1971 tarihinde 1'inci olağanüstü kongresini toplamıştır. YTP'den herhangi bir temsilcinin katılmadığı kongrede birleşme noktasında fazla istekli olmayan MP ile

³⁴⁴ *Akşam*, 17 Ekim 1970.

³⁴⁵ *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1970.

³⁴⁶ G. Bozkır, *a.g.t.*, s.86.

³⁴⁷ *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1970.

³⁴⁸ G. Bozkır, *a.g.t.*, s.87.

yapılan görüşmelerde de olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Ancak, parti programında değişikliğe gidilmesi açısından kongrenin parti tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan değişiklikler içerisinde en fazla dikkati milli vurgusu çekmiş, sosyal adalet kapsamında ilk defa Doğu Anadolu bölgesinin kalkınma sorununa programda yer verilmiştir.³⁴⁹

Birleşme faaliyetleri dönüşüm çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. Buna göre; 29 Ocak 1971 tarihinde alınan kararla partinin ismi Milli Güven Partisi (MGP) olarak değiştirilmiştir.³⁵⁰ Yalnızca isim değişikliği ile sınırlı kalmayan bu dönüşüm milliyetçi cephenin oluşumuna uygun olarak yapılan parti içi yeni düzenlemeleri de kapsamaktadır. Öyle ki, GYK üyelerinin sayılarının artırılması ve parti üst yönetiminde yapılan yeni görev dağılımları söz konusu değişikliklerin başlıcalarını oluşturmaktadır.³⁵¹

1.4.9. Milli Nizam Partisi (MNP)

1960'lı yılları, Türkiye'de siyasete ideolojinin karıştığı bir dönem olarak tanımlamak mümkündür. Hem ideolojik etki ve hem de İslamcı ideolojide 1960'lı yılların sonlarına doğru ideolojik yenilenme ve ayrışma yaşanmış ve bu durum politik yaşamı da etkisi altına almıştır. Necmettin Erbakan'da tam da bu dönem siyaset sahnesine çıkmış "Millî görüş" kavramıyla Türk siyasetine yeni bir bakış getirmiştir.³⁵² Siyasi faaliyetlerini İslamcı ideolojide yürüten Erbakan, 1960'lı yılların başında akademik faaliyetlerinin yanı sıra yerli otomobil girişimleri ile adından sıkça söz ettirmiş, 1966 yılında Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) 'un başkanlığına seçilmiştir. Bu alanda bir dizi faaliyetler yürütmesinin ardından 1969 yılında görevinden ayrılmış ve siyasete girmeye karar vermiştir.³⁵³ 1969 seçimlerinde AP Konya milletvekili olarak adaylığını koyma

³⁴⁹ G. Bozkır, *a.g.t.*, s.134.

³⁵⁰ *Dünya*, 30 Ocak 1971.

³⁵¹ G. Bozkır, *a.g.t.*, s.137.

³⁵² Necmettin Erbakan, Millî görüşün ana gayesini, milletin manevi ve maddi sahada kalkınarak saadet ve selamete erişmesi olarak tanımlamaktadır. Erbakan'a göre milli görüş hem maddi ve hem de manevi kalkınmayı sağlamaktadır. Maddi bakımdan, israfın kaldırılması, her türlü istismar ve tefeciliğin terki, hızlı sanayileşme, vergilerin basit ve adil esaslara göre alınması gibi esaslar söz konusu iken, manevi açıdan her türlü taklitçilikten uzak geçmişine bağlı an'ane ve örflerini hürmet ve saygıyla muhafaza eden, her gün bir öncekinden daha ileri olma iman ve azmiyle şahlanan bir şuurla hareket edilmesi zaruriyetine dayanır. Millî görüşün diğer görüşlerden farklı yanları bulunduğu dikkat çeken Erbakan, milli görüşün aksine, sol ve liberal görüşlerin maddi kalkınmaya ağırlık verdiklerine dikkat çekmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necmettin Erbakan, *Millî Görüş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1975, s.26-40. Bkz. EK. 15.

³⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Çınar, *Türk Siyasi Hayatında Milli Nizam Partisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s.50-55.

girişimleri parti bünyesinde sonuçsuz kalınca seçimlere Konya'dan bağımsız aday olarak katılmış ve meclise girmeye hak kazanmıştır.³⁵⁴

Seçimlerin ardından bağımsız adayların parti kurma girişimleri Bağımsız Konya Milletvekili Necmettin Erbakan'ın önderliğinde başlamış ve bu çalışmalar neticesinde 26 Ocak 1970 tarihinde Milli Nizam Partisi (MNP) kurulmuştur.³⁵⁵ Kuruluş faaliyetlerinin ardından partinin program ve tüzük çalışmaları gerçekleşmiştir. Parti programında, anayasa başta olmak üzere İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi vurgulanarak, temel hak ve hürriyetlerin eşitliği ilkelerinden söz edilmiştir. Laiklik ilkesini ayrıca vurgulayan parti, asıl olarak söz konusu ilkenin din aleyhtarlığı biçimine dönüşmesine karşı olduklarının altını çizmiştir.³⁵⁶ Kamu faaliyetlerinin yanı sıra özel sektör girişimlerinin de desteklendiği bir devlet idaresi öngören parti programında bürokrasinin kaldırılması, mülki teşkilatların güçlendirilmesi, idari mekanizmanın partizan yapıdan kurtarılması, devlet hizmetlerinde lüks ve israftan kaçınılması gibi bir dizi esaslar üzerinde durulmuştur.³⁵⁷ Mali politikanın Türk parasının değerini korumak, kişi başına düşen milli gelirin artırılması, adil gelir dağılımı, kambiyo kısıtlamalarının asgariye indirilmesi, iktisadi devlet teşebbüslerinin hızlıca ıslahı olarak açıklandığı programda,³⁵⁸ diğer parti programlarından farklı olarak Diyanet İşlerinin durumuna da değinilmiştir. Söz konusu kurumun modern ilimlerle donatılarak teknik kalkınma hareketinin hızlanmasında etkin bir rol üstlenmesi ve dini öğretimde yaşanan sorunların giderilmesi amaç edinilmiştir.³⁵⁹

Partinin ilk ve tek kongresi 24 Ocak 1971 tarihinde Ankara'da gerçekleşmiştir. Kongrenin açılış konuşmasında ülke sorunlarına değinen Erbakan, Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu izlenen yanlış ve temelsiz politikalara bağlamış, artan toplumsal olayların arka planında komünizm zehrinin yattığını savunmuştur. AP Hükümetlerinin ekonomi politikalarını tasvip etmeyen Erbakan, artan dış borçlar, işsizlik, yurt dışına yapılan işçi göçleri gibi hususlar üzerinden iktidara yüklenmiştir.³⁶⁰ Ana muhalefet partisi CHP'ye de açık göndermelerin yapıldığı kongrede salondan yükselen "kahrolsun

³⁵⁴ Nazım Maviş, *Türk Siyasal Hayatında Milli Nizam Partisi-Tarihi-Yapısı ve İdeolojisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998 s.52.

³⁵⁵ S. Aydın, Y. Taşkın, *a.g.e.*, s.198.

³⁵⁶ *Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük*, As Matbaası, Ankara 1970, s.5-8.

³⁵⁷ *Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük*, s.9.

³⁵⁸ F. Bozbeyli, *a.g.e.*, s.416-417.

³⁵⁹ *Milli Nizam Partisi Tüzük ve Programı*, s.15.

³⁶⁰ Ö. Çınar, *a.g.t.*, s.101.

deccal”³⁶¹ sözleri parti içerisinde İsmet İnönü’ye olan karşıtlığı tüm gerçekliğiyle ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Açılış konuşmasının ardından genel başkanlık seçimlerine geçilen kongrede Necmettin Erbakan, yeniden partisinin genel başkanı olarak seçilmiştir.³⁶²

Ülkenin 12 Mart’a gittiği bir süreçte siyaset sahnesine çıkan MNP gerek meclis içerisinde ve gerekse kamuoyunda milliyetçi mukaddesatçı bir parti kimliği ile tanınmış ve kabul görmüştür. Meclis içerisinde verdiği kanun teklifleri ve önergelerle adından sıkça söz ettirmeyi başaran partinin özellikle ortak pazar noktasındaki çıkışları bir hayli dikkat çekmiştir. Türk siyasi tarihinde 15 ay gibi kısa bir süre faaliyet gösteren parti, 20 Mayıs 1971 tarihinde Siyasal Partiler Kanunu’nun 101, 92, 94 ve 96. Maddelerine dayanılarak laik devlet niteliğinin ve Atatürk devrimciliğinin korunmasına aykırı faaliyette bulunması gerekçesiyle kapatılmıştır.³⁶³

1.4.10. Demokratik Parti (DP)

AP’nin 2’inci büyük kongresinde başlayan Demirel-Bilgiç çekişmesi Demirel’in partinin genel başkanlığına getirilmesi ve AP’nin iktidarda bulunduğu dönemde de devam etmiş, parti içerisinde sular bir türlü durulmamıştır. 1969 genel seçimleri ve ardından parti GYK listelerinin hazırlandığı süreçte kendini iyiden iyiye belli ettiren bu durum, yeni dönemde parti üst yönetiminde muhaliflere yer verilmemesi ile alevlenmiş, seçimlerin ardından kurulan yeni hükümet, parti içindeki muhaliflerden kabul görmemiş ve AP’li milletvekilleri tarafından Demirel ve yönetimine muhtıra verilmiştir. Özetle partinin bölünmesinin önüne geçebilmek için Demirel’in tarafsız hareket etmesinin istendiği muhtıra, başta Demirel olmak üzere parti üst yönetiminde itibar görmemiş ve ardından parti içi ihraçlar başlamıştır.³⁶⁴

Bu doğrultuda, 25 Haziran 1970 tarihinde AP’den ihraç edilen Bilgiç’in önderliğinde adında demokrat kelimesinin geçtiği yeni bir parti kurma girişimleri başlatılmış bu sürece Ferruh Bozbeyli, Talat Asal, Faruk Sükan, Yüksel Menderes gibi

³⁶¹ *Son Havadis*, 25 Ocak 1971.

³⁶² *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1971.

³⁶³ Ömer Çaha, Ömer Baykal, “Millî Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.19, S.3 (2017), s.803.

³⁶⁴ S. Turhan, *a.g.t.*, s.58-59.

isimlerde katılmıştır.³⁶⁵ Partinin kuruluş hazırlıklarının devam ettiği dönemde partinin genel başkanlığına seçilecek isim konusunda da görüş ayrılıkları yaşanmış ve parti başkanlığına adı siyasi polemiklerle anılmayan İstanbul Milletvekili Ferruh Bozbeyli'nin getirilmesi uygun görülmüştür. Partinin kuruluş aşamasının tamamlanmasının ardından 18 Aralık 1970 tarihinde Demokratik Parti (DP) siyasi faaliyetlerine resmen başlamıştır.³⁶⁶ Parti başkanlığına belirtildiği üzere Ferruh Bozbeyli, genel başkan yardımcılıklarına ise Sadettin Bilgiç ve Yüksel Menderes getirilmiştir. Partinin genel sekreterlik görevi ise Talat Asal'a verilmiştir.³⁶⁷

DP sağ cenahta yer alan ve bunu parti program ve tüzüğünde açıkça vurgulayan ilk parti olma özelliğini taşımaktadır.³⁶⁸ Ülkenin 12 Mart'a gittiği bir süreçte kurulan parti kısa sürede ülke çapında geniş bir örgütlenme ağına ulaşmıştır. AP içerisinde muhalif bir kesimin oluşturduğu bir parti olan DP'nin siyasi faaliyetlerinin de hedefinde de doğal olarak AP yer almıştır. Muhtıranın asıl olarak partinin gelişimini engellemek üzere kendilerine verildiğini düşünen partinin, teşkilatlanma çalışmaları 12 Mart ile birlikte zayıflamaya başlamıştır.³⁶⁹ Türk siyasi yaşamında 1970-1980 yılları arasında olmak üzere 10 yıllık bir dönemde faaliyet göstermiş olan partinin ilk kongresi de 1972 yılında gerçekleşmiştir.³⁷⁰

1.5. Toplumsal Olaylar

1.5.1. Öğrenci Olayları

1960'lı yıllar, Türkiye'de siyasete ideolojinin karıştığı, sağ ve sol öğrenci grupları tarafından başlatılan ve giderek toplumun genelini etkisi altına alan toplumsal sorunların yaşandığı bir dönem olmuştur. Hayli önemli olayların yaşandığı bu yıllar gerek sonuçları ve gerekse günümüz Türkiye'sini etkilemesi bakımından da büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle olaylar üzerinde hassasiyetle durularak bahsi geçen dönemin daha iyi analiz edilmesi sağlanacaktır.

³⁶⁵ Son Havadis, 26 Haziran 1970.

³⁶⁶ Murat Karataş, "27 Mayıs 1960 Sonrası Merkez Sağda Bir Siyasal Aktör Olarak Ferruh Bozbeyli ve Demokratik Sağ Düşüncesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.126, S.248, (2020), s.216.

³⁶⁷ Hüseyin Çavuşoğlu, *Türk Siyasal Yaşamında Demokratik Parti (1970-1980)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2005, s.45.

³⁶⁸ H. Çavuşoğlu, *a.g.t.*, s.51.

³⁶⁹ H. Çavuşoğlu, *a.g.t.*, s.62.

³⁷⁰ DP'nin ilk kongresi 16-17 Aralık 1972 tarihlerinde Ankara'da gerçekleşmiştir. H. Çavuşoğlu, *a.g.t.*, s.65.

Yalnız Türkiye’yi değil tüm dünyayı etkisi altına alan öğrenci olayları, özellikle 1960’ların ikinci yarısında hız kazanmıştır. Başlangıçta, daha özgür bir eğitim almak isteyen öğrenciler arasında Fransa’da başlayan bu hareket, herhangi bir örgüt tarafından koordine edilmemiş örgütsüz bir yapıya sahip olması nedeniyle geniş kitlelere daha kolay ve daha hızlı ulaşmıştır. Kısa süre içerisinde dünyanın birçok yerinde görülmeye başlayan öğrenci olayları sadece öğrencilerin eğitim noktasındaki isteklerini barındırmayarak kapitalist sisteme karşı başkaldırının simgesi olmuştur. Öğrenciler, dünyada yaşanan sorunlara kayıtsız kalmayarak eleştirdikleri kapitalist düzenin yıkılmasını isterken, Sovyetler Birliği’nin Çekoslovakya’yı işgaline de tepki gösteriyorlardı.³⁷¹ Dönem içerisinde meydana gelen diğer gelişmelere de kayıtsız kalmayan gençler arasında hızla yayılmaya başlayan hareket kısa sürede tüm Avrupa sokaklarına yayılmaya başladı. Sokaklarda gençler ve güvenlik güçleri arasında başlayan şiddet olayları kısa süre içerisinde işçilerin de katılımıyla daha da büyüdü. Böylece insanlık tarihine başkaldırı yılı olarak geçen dönem bu şekilde başlamış oldu.³⁷²

Dünyayı sarsan değişim fırtınası Türkiye’de Avrupa ile eş zamanlı başlamıştır. Ancak gerek yaşanan olaylar ve gerekse ortaya çıkan sonuçlar bakımından kendine has bir boyut kazanmıştır. Öyle ki, çok partili hayata geçişin ardından büyük toplumsal değişimlerin yaşanmaya başladığı ülkede, kentleşme, daha doğru bir deyişle kentli nüfusun sayısının hızla artması ile toplum içerisinde bir yapısal dönüşüm meydana gelmiştir. Kent nüfusunun artması ile okur-yazar oranının artış göstermesi arasındaki paralellik göz önüne alındığında 1960’lı yıllarda ülkede yükseköğretim düzeyindeki öğrenci sayısının bir hayli fazla olduğu söylenebilir. Bir diğer neden ise, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdur. Ekonomik gelişmeyi yetersiz ve aldatıcı bulan görüşlerin, seçmenler nezdinde olmasa bile aydınlar ve üniversiteli gençler arasında giderek yayılmaya başlaması tüm dünyayı etkileyen öğrenci olaylarının Türkiye’de de yaşanmasına uygun zemini hazırlamıştır.³⁷³

³⁷¹ 21. *Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat*, Edt. Selahaddin Bakan, Adnan Küçük, Ahmet Karadağ, C.2, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2005, s.938-942.

³⁷² M. A. Birand vd., *a.g.e.*, s.173.

³⁷³ Edt. S. Bakan, A. Küçük, A. Karadağ, *a.g.e.* s.943.

Türkiye’deki gençlik olayları dünyadaki diğer örnekleri gibi üniversitelerde başlamıştır. Burada yönetime katılmak gençlerin en büyük isteği olmuştur. Üniversitelerde gençler bu isteklerini boykot ve işgallerle dile getirmişlerdir. Ancak olayların ilk olarak üniversitelerde ortaya çıkması, temel sebebin eğitim ya da öğrenci meselesi olduğu anlamına gelmemelidir. Öğrencilerin muhalefet hareketlerinde toplumun ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi sorunlarına paralel olarak artış yaşandığı görülmektedir. Ülkedeki öğrenci hareketlerinin 1950’li yıllardan sonra toplumsal düzenden çok siyasi konulara kaymaya başladığı gözlemlenmiş, gençler, iktidardaki partinin baskı yaptığını vurgulayarak siyasi rejimin kendisine yönelmişlerdir.³⁷⁴ Gençler arasında başlayan bu sorgulama süreci 1960’lı yılların ikinci yarısında tüm dünyayı etkileyen öğrenci olaylarının Türkiye’de de görülmesinde en önemli paya sahiptir.

Öğrenci olayları, Türkiye’de, yalnızca tek bir yıl içerisinde başlayıp gelişen olaylardan ibaret değildir. 1960’ların ortalarında başlayıp, 1970’lere kadar uzanan bir süreç içerisinde yaşanmış, belirli dönemlerde bilhassa 1968-1970 yılları arasında artan eylem ve gelişmelere sahne olmuştur. Ülke sorunlarına kayıtsız kalmayan öğrenciler Kıbrıs’ta yaşanan gelişmeleri de yakından takip etmişlerdir.³⁷⁵ Hükümetin Kıbrıs politikasını eleştirerek, başta İstanbul ve Ankara olmak üzere ülkenin birçok şehrinde ABD karşıtı gösteri, miting ve yürüyüşler düzenlemişlerdir.³⁷⁶

Farklı siyasi oluşumları destekleyen öğrenciler arasında bir grup Sovyetler Birliği’ni protesto ederken³⁷⁷ diğerinin hedefinde ABD vardı. Bu doğrultuda gençler arasında hızla yayılmaya başlayan NATO karşıtı gösterilerin sayısı bir hayli fazladır. Güvenlik güçlerinin sert müdahalesi ile karşılaşan gençler sık sık gözaltına alınarak kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.³⁷⁸

³⁷⁴ Feryat Bulut, “68 Kuşağı ve Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.10, İzmir 2011, s.134-135.

³⁷⁵ İktidarın 1960 yılında yapılan anlaşma maddelerinin değişimini içeren karara tepki gösteren öğrenciler “Atatürkçü Dış Politikaya Dönüş ve Kıbrıs” adıyla bir miting düzenlemişlerdir. *Milliyet*, 30 Aralık 1965.

³⁷⁶ Aslıhan Keskin, *Türkiye’de Öğrenci Olayları ve Türk Siyaseti Üzerine Etkileri (1968-1980)*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2019, s.36-37.

³⁷⁷ Toplumda artan komünizm karşıtlığının en yoğun hissedildiği organizasyonlar arasında “Komünizmi Telin Mitingleri” ilk sırayı almaktadır. Bu mitinglerden birisi de MTBB önderliğinde İstanbul Beyazıt Meydanında 20 Mart 1966 günü gerçekleşmiş, Türkiye’nin birçok yerinden gelen katılımcılarla adeta gövde gösterisine dönüşmüştür. *Babıâli’de Sabah*, 21 Mart 1966.

³⁷⁸ *Tercüman*, 20 Nisan 1966.

1960'lı yılların Türk siyasi yaşamında oldukça önemli bir yere sahip olmasında gençler arasında yaşanan ideolojik mücadelenin önemli bir payı vardır. Ülkede ilk defa sağ ve sol ideolojiye mensup öğrenci birliklerinin mücadeleye girdiği bu yıllarda her iki ideolojiyi de savunan çok sayıda dernek, birlik ve öğrenci kulüpleri faaliyet göstermiştir. Bu örgütlenmelerden bazıları geniş bir etkiye sahip olamamış ve kısa ömürlü olmuşsa da bir kısmı önemli faaliyet ve icraatlara imza atmıştır. 1960'lı yılların ikinci yarısında artarak faaliyet gösteren öğrenci olaylarını daha iyi analiz edebilmek ve dönemi daha iyi değerlendirmek için bu yapılanmaların çalışma ve faaliyetlerinin iyi anlaşılması gerekmektedir.

Öğrenciler tarafından kurulan yapılanmalar içerisinde en başta gelenlerinden biri sağ ideolojide faaliyet gösteren Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) dir. I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da kurulan birlik milliyetçi ve komünizm karşıtı bir çizgide çalışmalarını yürütmüştür.³⁷⁹ Bu nedenle milliyetçi mukaddesatçı çizgideki yükseköğretim öğrencileri tarafından tercih edilmiş aynı zamanda dönemin sağ partilerinin desteğini ve onayını almıştır. 1950 yılında Zonguldak'ta kurulan ve kısa süre içerisinde teşkilatlanarak İstanbul gibi büyükşehirlerde şubelerini açan Komünizmle Mücadele Derneği (KMD) de tıpkı MTTB gibi sosyalist ve komünist akımlara karşı mücadele etmek için oluşturulmuş bir dernektir. Düzenlediği komünizmi telin mitingleri ile anti-komünizmi savunan dernek 1965 yılında çıkardığı Mücadele isimli dergiyle de komünizm karşıtı yayınlar yapmıştır.³⁸⁰ 1965 yılında CKMP'nin Genel Başkanlığına Alparslan Türkeş'in gelmesiyle partideki anti-komünist faaliyetler hız kazanmıştır, özellikle üniversite gençliğinin teşkilatlanmasına yönelik çalışmalara büyük önem veren partide gençlik kolları yeniden teşkilatlanarak daha etkin bir yapıya bürünmüştür. Milliyetçi/Ülkücü Hareketin gençlik teşkilatı olan ülkü ocakları, ilk kez ülkü ocağı ismiyle Ankara'da bulunan Hukuk Fakültesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi ve Ziraat Fakülteleri'nin kurdukları ülkü ocaklarıyla doğmuştur.³⁸¹ Kısa sürede diğer üniversiteler bünyesinde de kurulan ülkü ocakları partinin gençlik kollarının koordinasyonu ile Ülkü Ocakları Birliği (ÜOB)'ye dönüşerek tek bir çatı altında toplanmıştır.³⁸²

³⁷⁹ Mustafa Salep, *Siyasal ve Toplumsal Gelişmeler Işığında Demokrasinin Sancılı Yılları (1961-1971)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2016, s.763-764.

³⁸⁰ Mustafa Eren, *Kanlı Pazar*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2012, s.73.

³⁸¹ Turhan Feyizoğlu, *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2000, s.29.

³⁸² Mehmet Koca, *Türk Sağının Türk Soluna Bakışı (1960-1971)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2019, s.296-299.

Sol ideolojide faaliyet gösteren oluşumlardan en başta geleni ise Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) dur. 1950’li yıllardan başlayarak faaliyet gösteren federasyon 1965 yılından itibaren ağırlıklı olarak sol ideolojide çalışmalar yapmıştır. Komünizme karşıt olduğunu her fırsatta belirten federasyon 1960’lı yılların ikinci yarısında hız kazanan öğrenci olaylarında birçok kez düzenlediği miting ve gösterilerde adından sıkça söz ettirmiş ve sol ideolojiye mensup öğrenci gruplarının toplanma noktası haline gelmiştir.³⁸³ 17 Aralık 1965 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde birkaç fikir kulübünün birleşmesiyle oluşan Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF)³⁸⁴ ise TİP’ne yakınlığı ile bilinmektedir. Özellikle 1967 yılından itibaren örgütlenmesini gerçekleştiren federasyon bu tarihten itibaren sol ideolojiye mensup gençlerin katılımıyla faaliyet sahasını daha da genişletmiştir. Kurucuları çoğunluk itibarıyla TİP’li ya da TİP sempaticisi olan gençlerden oluşan federasyon da 1967 yılından itibaren Mihri Belli’nin önderliğinde bulunduğu Milli Demokratik Devrim (MDD) yandaşı gençler etkinliğini arttırmıştır.³⁸⁵ Bu dönemden itibaren federasyon bünyesinde yapılan miting ve gösterilerde şiddet eylemleri artmıştır. Kulübün 4’üncü Kurultayında alınan bir kararla örgütün adı Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (DEV-GENÇ) olarak değiştirilmiş ve bu tarihten itibaren faaliyetlerini bu isim altında gerçekleştirmişlerdir.³⁸⁶ Yaşanan öğrenci olaylarında sol ideolojide en ön safhalarda mücadele veren örgüt düzenlediği miting ve gösteri faaliyetleri ile adından sıkça söz ettirmiştir.³⁸⁷ Sol ideolojide faaliyet gösteren bir diğer oluşum ise, 1968 yılında İstanbul’da kurulan Devrimci Öğrenci Birliği (DÖB) dir. Başkanlığını Deniz

³⁸³ M. Salep, *a.g.t.*, s.774-775.

³⁸⁴ Turhan Feyizoğlu, *Fikir Kulüpleri Federasyonu Demokrasi Mücadelesinde Sosyalist Bir Öğrenci Hareketi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2002, s.16.

³⁸⁵ Çetin Yetkin, *Türkiye’de Soldaki Bölünmeler (1960-1970)*, Toplum Yayınları, İstanbul 1970, s.225. Bu doğrultuda, kulübün 1969 yılının hemen başında düzenlenen 3. Genel Kurulunda MDD stratejileri benimsenmiştir. *Türk Solu*, 14 Ocak 1969. Mihri Belli’nin önderlik ettiği Aydınlık Dergisi etrafında toplanan devrimciler “*Aydınlık Hareketi*” ni başlatmıştır. TİP üst yönetimine ilişkin başlatılan mücadele kuvvetli bir biçimde Milli Demokratik Devrim stratejisi üzerinde devam etmiştir. Ancak, Aydınlıkçılar arasında yaşanan görüş ayrılığı çok geçmeden bölünmeye yol açmıştır. Mihri Belli ve Doğu Perinçek arasındaki görüş ayrılığının ardından Mihri Belli’nin Yusuf Küpeli ve Mahir Çayan ile yakınlığı bilinmektedir. Bu tarihten itibaren FKF bünyesinde iki ayrı grup oluşmuş ve bu gruplar görüş ve düşüncelerini çıkardıkları iki dergi ile geniş kitlelere duyurmaya çalışmışlardır. Mihri Belli ve arkadaşları “*Aydınlık*” Dergisini, Doğu Perinçek ve beraberindekiler de “*Proleter Devrimci Aydınlık*” dergisini çıkarmışlardır. Sinan Doğan, *THKP-C doğuşu ve ilk eylemleri*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1987, s.10-13. Aydınlık Hareketinin ikiye ayrılması özünde Milli Demokratik Devrimde hâkim gücün kim ya da kimler olacağı noktasında yaşanan görüş ayrılığına dayanmaktadır. Öyle ki, Mihri Belli ve beraberindekilere göre işçi sınıfının örgütlenmesini tamamlamadığı durumda küçük burjuva MDD’yi gerçekleştirmek için adım atabilirken, *Türk Solu*, 15 Aralık 1967. Perinçek’in başını çektiği grup MDD için atılacak adımın yalnız ve ancak proleterlerden gelmesi gerektiğini savunmaktadır. Aksi halde küçük burjuvanın başlattığı adım “*devrim*” niteliği kazanmaz bunun yerine “*hareket*” niteliği taşır. *Proleter Devrimci Aydınlık*, Şubat 1970, S.2-16, s.244.

³⁸⁶ Hüseyin Aykol, *Türkiye’de Sol Örgütler*, Pelikan Yayınları, İstanbul 1996, s.80.

³⁸⁷ T. Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi.*, s.183-185.

Gezmiş'in³⁸⁸ yürüttüğü birlik birçok kez üniversite işgal ve boykot eylemleri gerçekleştirmiştir.³⁸⁹

Çoğunluğu 1960'lı yıllarda üniversite öğrencileri tarafından kurulan bu birlik, kulüp ve federasyonlar üniversitelerde başlayan olayları organize ederek olayların giderek genişlemesinde ve toplumun diğer kesimleri arasında da yayılmasına etki etmiştir. Farklı ideolojilere mensup öğrenci grupları arasında başlayan olaylar esnasında şiddet eylemlerinin dozu giderek artmış üniversiteler adeta savaş alanına dönüşmüştür. Yaşanan bu gelişmeler karşısında hükümet bir dizi önlemler almış olayları yatıştırmak ve büyümesini önlemek için üniversiteleri süresiz kapatarak eğitim ve öğretime ara verilmiştir.

Tüm dünyayı etkisi altına alan öğrenci olayları Türkiye'de de 1968 yılında ivme kazanmıştır. Fransa'da yaşanan öğrenci olaylarının gelişimi ülkeyi hemen etkisi altına almıştır. İlk olarak mart ayında MTTB'nin İstanbul ve Ankara'da organize ettiği iki şahlanış mitingi ile başlayan gelişmeler,³⁹⁰ Nisan ayında İlahiyat Fakültesinde başlayan ilk boykot eyleminin ardından haziran ayından itibaren hızını arttırmıştır. Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinde başlayan boykot kısa sürede diğer fakültelere ve diğer üniversitelere de yayılmıştır.³⁹¹ Bilhassa Ankara ve İstanbul'da ki üniversitelerde yaşanan olaylarda üniversiteler bünyesinde kurulan öğrenci birliklerinin etkisi bir hayli fazla olmuş, dernekler bünyesinde toplanan, çok sayıda öğrencinin katılımıyla gerçekleşen boykotlarda öğrenciler üniversite yönetimine seslerini duyurmaya çalışmışlardır.³⁹²

³⁸⁸ 1960'lı yıllarda yaşanan öğrenci olaylarının sembol isimlerinden biri olan Deniz Gezmiş, 28 Şubat 1947 tarihinde Ankara'nın Ayaş ilçesinde dünyaya gelmiş, ilköğrenimini Sivas'ta, ortaöğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. 1966 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini kazanan Gezmiş, öğreniminin devam ettiği dönemde birçok öğrenci birliğine liderlik ederek en ön safta mücadele vermiş ve bu nedenle güvenlik güçlerinin müdahalesine uğramış hakkında birkaç defa tutuklama kararı çıkarılmıştır. Öğrenci olaylarının şiddetini giderek arttırdığı 1969 yılından 12 Mart 1971 müdahalesine kadar geçen sürede üniversite işgal ve boykot eylemleri, ABD ve komünizm karşıtı gösteriler, banka soygunu ve adam kaçırmaya gibi suçlardan aranan Deniz Gezmiş 15 Mart 1971 tarihinde tutuklanmış ve 1 yıl sonra Ankara Sıkı Yönetim Komutanlığı 1.Nolu Mahkeme kararı ile Anayasa'nın 146. Maddesi uyarınca idam cezasına çaptırılmıştır. 6 Mayıs 1972 tarihinde 2 arkadaşı Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan ile birlikte infazı gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Can Dündar, *Abim Deniz*, Can Sanat Yayınları İstanbul 2014, s.32-440.

³⁸⁹ M. Salep, *a.g.t.*, s.785-786.

³⁹⁰ İlki, 3 Mart 1968 tarihinde İstanbul Taksim'de gerçekleşen mitingin ikincisi, Ankara'da 30 Mart 1968 tarihinde düzenlenmiştir. *Milliyet*, 4 Mart, 31 Mart 1968.

³⁹¹ M. A. Birand vd., *a.g.e.*, s.176.

³⁹² Mehmet Bican, *Devrim İçin Gençlik Hareketleri*, Güvendi Matbaası, Ankara 1970, s.18.

Başlangıçta daha iyi bir eğitim almak isteyen ve üniversite yönetimini boykot eden öğrencilerin başlattığı bu faaliyetler,³⁹³ kısa sürede farklı ideolojilere mensup öğrencilerin karşı karşıya gelmesi ile kanlı çatışmalara dönüşmüş çıkan olaylarda çok sayıda öğrenci yaralanmıştır.³⁹⁴ 17 Haziran 1968 tarihinde eylemler İstanbul Teknik Üniversitesi'ne de sirayet etmiştir. Üniversite senatosu yapılan toplantılar sonucunda öğrencilerin taleplerinin birçoğunu kabul ettiğini açıklamıştır. Üniversitelerde artan olaylar neticesinde Cevdet Sunay, Dil Tarih Coğrafya ve İlahiyat Fakültesi öğrencileriyle Çankaya Köşkünde görüşmeler gerçekleştirmiş ve bu görüşmelerde öğrencilerin istek ve taleplerini yüz yüze dinlemiştir. Tüm öğrenciler adına gençliğin sorunları, eğitimde yaşanan problemlerin çözüme kavuşturulmasını isteyen gençler, Cumhurbaşkanı'nın bu konuda aracı olması ve fakülte öğrencilerine sahip çıkmasını istemişlerdir.³⁹⁵ Öğrencilerin istek ve taleplerini yerinde bulan Sunay, eğitim sistemindeki bu problemlerin daha önceden çözülmesi gerektiğine işaret etmiştir. Yapılan görüşmenin ardından öğrenci sorunları ile ilgili değerlendirme toplantısını ilk fırsatta gündemine alan Sunay, üniversite rektörlerinin katılımıyla gerçekleşen bir toplantı düzenlemeyi de planlamıştır.³⁹⁶

İstek ve taleplerini yetkililere duyurmayı başaran öğrenciler, yaptıkları eylem ve boykotlarla ne kadar kararlı olduklarını göstererek eğitim sisteminde yaşanan aksaklıkların derhal çözüme kavuşması için harekete geçmişlerdir. Öğrencilerin bu kararlı tutumu hem üniversite yönetiminde ve hem de devletin diğer kademelerinde uzun süren görüşmelerin yapılmasına neden olmuş ve yapılan bu görüşmeler neticesinde uzlaşma sağlanmış ve öğrencilerin taleplerinin büyük bir kısmının yerine getirilmesine karar verilmiştir.³⁹⁷ Alınan bu karar harekete geçen öğrenci birliklerini sevindirmiş, üniversitelerdeki işgal ve boykot eylemleri kaldırılmaya başlanmıştır.

³⁹³ Öğrenciler, üniversite yönetiminden istek ve taleplerini Üniversite Senatosu, Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığına hazırladıkları raporlarla iletmiştir. Raporda, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanmasını isteyen öğrenciler, öğrenci kredilerinin yükseltilmesini ve karşılıksız burs imkânının daha fazla tanınmasını istemiştir. Ayrıca, öğrenci yurtlarının durumlarının iyileştirilmesi yurtlardaki sosyal ve kültürel faaliyetlerin artırılması gerektiğine dikkat çekilen raporda, üniversite ders kitaplarının fiyatlarının düşürülmesi talebi de yer almaktadır. Aslihan Keskin, *a.g.t.*, s.79.

³⁹⁴ *Akşam*, 15-16 Haziran 1968.

³⁹⁵ *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1968.

³⁹⁶ *Milliyet*, 20 Haziran 1968.

³⁹⁷ *Akşam*, 22 Haziran 1968.

İlk olarak Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde kaldırılan boykot daha sonra, Dil Tarih Coğrafya ve Fen Fakültelerinde de kaldırılmıştır.³⁹⁸ Ancak, İstanbul ve İstanbul Teknik Üniversitelerinde durum Ankara'dakinden farklı olmuş, üniversite yönetimi ile öğrenciler arasında uzlaşmama sağlanamamıştır. Söz konusu üniversitelerdeki bir grup genç tarafından gece yarısı başlayan protestolar sonrasında üniversite yönetimleri bir bildiri yayımlayarak işgalin derhal kaldırılmasını aksi takdirde eğitime süresiz bir şekilde ara verileceğini açıklamışlardır.³⁹⁹ Üniversite yönetimleri tarafından yapılan uyarılara kulak asmayan gençler işgale devam kararı alınca üniversite senatosu tarafından alınan karar doğrultusunda gerçekleşmesi planlanan sınavların işgalden sonra yapılmasına karar verilmiş ve üniversiteler süresiz bir şekilde kapatılmıştır.⁴⁰⁰ Bir gün sonra üniversite yönetimi öğrencilerin isteklerinin bir kısmının kabul edildiğini bildirmesinin ardından işgal sona ermiş ve İstanbul Üniversitesi eğitim faaliyetlerine bir hafta sonra yeniden devam etmiştir.⁴⁰¹

Üniversitelerde başlayan bu huzursuzluk üzerine Süleyman Demirel, Çankaya Köşkü'nde Cevdet Sunay ile birlikte olayların gidişatı ve alınacak önlemler ile ilgili bir görüşme gerçekleştirmiştir.⁴⁰² Bu görüşmede Demirel, üniversiteleri bir ülkenin geleceğinin güvencesi ve gelişmişliğin bir göstergesi olarak gördüğünü belirtmiş, ardından gençliğin milli bir bakış açısıyla eğitilmesi gerektiğini vurgulamıştır. 1968-1972 yıllarını kapsayan ikinci beş yıllık kalkınma planında, eğitim, öğretim ve gençlik meselelerine büyük önem verildiğinden bahsederek, üniversitelerin bilimsel ve idari özerkliği olan kurumlar olduğunu ifade etmiş, üniversitelerdeki şartların iyileştirileceğinin sinyallerini vermiştir. Konuşmasının devamında boykot hareketlerinin işgale dönüştürülmesini ve kamu mallarının tahrip edilmesini doğru bulmadıklarını ifade ederek mevcut eylemlerin derhal sona ermesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁰³

1968 yılının Haziran ayında zirveye ulaşan öğrenci boykot ve fiili fakülte işgalleri, temmuz ayından itibaren yerini Amerikan aleyhtarı gösterilere bırakmıştır. İstanbul'a sekiz günlük bir ziyaret için gelen Amerikan 6. Filosuna ait bir uçak gemisi ve beş

³⁹⁸ *Son Havadis*, 23 Haziran 1968.

³⁹⁹ *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1968.

⁴⁰⁰ *Akşam*, 25 Haziran 1968.

⁴⁰¹ *Milliyet*, 28 Haziran 1968.

⁴⁰² *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1968.

⁴⁰³ A. Keskin, *a.g.t.*, s.92-93.

destroyerin limana demirlemesinden itibaren Dolmabahçe’de öğrenci gösterileri başlamıştır.⁴⁰⁴ Amerikan aleyhtarı sloganlar atan gençler ellerindeki pankartlarla komünizm karşıtı gösterilerde bulunmuştur.⁴⁰⁵ Amerikan askerlerine saldıran gençler güvenlik güçlerinin müdahalesi ile gözaltına alınmış⁴⁰⁶ olayların gece de devam etmesinin ardından polis, İstanbul Teknik Üniversitesi’nin Gümüşsuyu’nda bulunan öğrenci yurtlarına gece baskınları düzenlenmiştir.⁴⁰⁷ Baskın esnasında yurttan kalan öğrenciler ile polisler arasında arbede yaşanmış ve yaşanan bu arbedenin ardından Vedat Demircioğlu adındaki bir öğrenci ağır bir şekilde yaralanarak komaya girmiştir.⁴⁰⁸ Yaklaşık bir hafta hastanede hayat mücadelesi veren Demircioğlu 24 Temmuz da hayatını kaybetmiştir.⁴⁰⁹ Vedat Demircioğlu’nun hayatını kaybetmesinin ardından öğrencilerin eylemleri daha da artmış İstanbul Cağaloğlu’nda öğrencilerle güvenlik güçleri arasında çatışma yaşanmıştır.⁴¹⁰

Art arda yaşanan şiddet eylemlerinin sonrasında basına demeç veren Süleyman Demirel, gazetecilerin yaşanan olaylardan sonra İstanbul’da sıkı yönetim ilan edilecek mi sorusuna sıkıyönetim ilan etmeyi düşünmediklerini asayişin sağlamada güvenlik güçlerinin müdahalesinin yeterli olduğunu belirterek, kanunsuzluğu normal hale getirmek isteyenlerin bu işten zararlı çıkacağını ifade etmiştir.⁴¹¹

1968 yılının Ağustos ayı yine miting ve eylemlere sahne olmuş 3 Ağustos’ta İstanbul Beyazıt Meydanında toplanan gençler komünizmi telin mitingi düzenleyerek

⁴⁰⁴ Hzl. M.K. Kaynar, a.g.e., s.30.

⁴⁰⁵ Türkiye’de artan komünizm karşıtı faaliyetlerin arka planında bazı basın yayın kuruluşları ve onların karşıtlığı besleyen bir çizgide yürüttükleri yayın politikalarının yattığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda faaliyet yürüten Ata Yolu Dergisi de Türkiye’deki toplumsal olayların adeta kırılması noktası olarak tabir edebileceğimiz dönemlerde *Çok Başlı ejder Komünizm*, *“Düşman daima düşmandır”*, *“Ayıdan post olmaz Moskoftan Dost Olmaz”*, şeklindeki ifadelerle toplumsal kırılmayı destekleyen bir çizgide yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. *Ata Yolu*, Temmuz 1968.

⁴⁰⁶ *Tercüman*, 16 Temmuz 1968.

⁴⁰⁷ Düzenlenen gece baskını sol cemahta geniş yankı uyandırmış, emperyalizm ve yerli işbirlikçilerinin hazırladığı *“kanlı imha planı”* nın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Olayın ardından en ilgi çekici görüş ise Ant Dergisi yazarlarından Doğan Özgüden’den gelmiştir. Özgüden, *“bu bir kurtuluş savaşıdır”* başlıklı yazısında AP iktidarının SS kıtası olarak tanımladığı toplum polisinin Türkiye’nin devrimci, sosyalist ve milliyetçi güçleri üzerinde yaptığı karşı mücadeleye değinmiştir. *Ant*, 23 Temmuz 1968. Olayı *“Dolmabahçe direnişi”* olarak tanımlayan Mehmet Ali Aybar, ise 6. Filo ziyaretlerinin önüne geçmediği için olaylarda hükümetin aczi ve sorumluluğu olduğunun altını çizmiştir. *Ant*, 30 Temmuz 1968.

⁴⁰⁸ Hzl. M.K. Kaynar, a.g.e., s.31.

⁴⁰⁹ Vedat Demircioğlu, Türkiye’de 1968 yılında yaşanan öğrenci olaylarında hayatını kaybeden ilk isim olması bakımından önemlidir. Tarkan Tufan, *Bir Devrimcinin Portresi Mahir Çayan’ın Hayatı ve Fikirleri*, Nokta Kitap, İstanbul 2007, s.118.

⁴¹⁰ *Son Havadis*, 26 Temmuz 1968. Öğrenci olaylarında ilk defa yaşanan can kaybı sol cemahta intikam duygusunu daha fazla körüklemiştir. *Ant*, 30 Temmuz 1968. Bkz. EK.16.

⁴¹¹ *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1968.

komünizm karşıtı gösterilerde bulunmuştur.⁴¹² Sol cereyanların ülkede ve devlete egemenliğini istemeyen milliyetçi ve mukaddesatçı kesim, bu dönemde çeşitli etkinlikler gerçekleştirmiştir. Bu etkinliklerden birisi de toplu namaz kılma olarak bilinen eylemlerdir. Başta İstanbul ve Ankara olmak üzere ülkenin birçok yerindeki camilerde belirlenen günlerde toplu namaz programları düzenlenmiştir.⁴¹³ 11 Ağustos 1968 tarihinde İzmir’de düzenlenen toplu namaz etkinliğinde, komünist bir grup tarafından camiye patlayıcı yerleştirilmiş çıkan olaylarda birçok kişi yaralanmıştır.⁴¹⁴

Amerikan 6. Filosunun İzmir’e gelmesiyle TMTF tarafından İzmir’de Tam Bağımsız Türkiye Mitingi düzenlenmiş ve mitinge çok sayıda öğrenci katılmıştır.⁴¹⁵ Miting esnasında karşıt görüşlü öğrenciler ellerindeki taş ve sopalarla birbirlerine saldırmıştır. Güvenlik güçlerinin müdahalesiyle bastırılan olaylarda çok sayıda öğrenci yaralanmıştır.⁴¹⁶

1968-1969 Eğitim öğretim yılının başlamasıyla birlikte üniversitelerde ikinci boykot dalgası başlamıştır. İlk olarak Ege Üniversitesi Tıp Fakültesinde başlayan⁴¹⁷ boykotun ardından Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) de Mimarlık ve Siyasal Bilgiler Fakültelerinde de öğrenciler tarafından boykot düzenlenmiştir.⁴¹⁸ Sorunlarının çözüme kavuşturulmasını isteyen gençler derslere girmeyerek üniversite yönetimlerini protesto etmişlerdir. 1 Kasım 1968 tarihinde eğitim faaliyetlerine başlayan İstanbul Üniversitesi’nde MTTB’ye bağlı öğrencilerle TMTF’ye bağlı öğrenciler arasında çatışma çıkmıştır.⁴¹⁹ Üniversite de boykot haberlerinin ardı ardına gelmeye başlaması üzerine siyasiler harekete geçerek gençlik olayları ve bu olaylar karşısında hükümetin tutumunun nasıl olması gerektiği ile ilgili bazı mesajlar vermişlerdir. Gençlerin istek ve taleplerinin bir ölçüde haklı olduğunu savunan siyasiler olayların giderek sertleşmesini eleştirmiş ve anarşinin anti demokratik olduğunu ve bunun savunulacak bir tarafı olmadığını altını

⁴¹² M. Eren, *a.g.e.*, s.155.

⁴¹³ Milliyetçi Mukaddesatçı kesimin düzenlediği ilk toplu namaz etkinliği, 19 Mayıs 1968 günü İstanbul Dolmabahçe Camiinde gerçekleştirilmiştir. Ardından, Gaziantep, Kütahya, Denizli, Samsun, Erzurum, Hatay, Aydın, Adana, Ağrı illerinde de toplu namaz etkinlikleri yapılmıştır. M. Salep, *a.g.t.*, s.804.

⁴¹⁴ *Akşam*, 12 Ağustos 1968.

⁴¹⁵ *Türk Solu*, 10 Eylül 1968.

⁴¹⁶ O. Tayfur Mater, *Devrimci Yol Savunması 12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, Simge Yayınevi, Ankara 1989, s.98.

⁴¹⁷ *Milliyet*, 2 Ekim 1968.

⁴¹⁸ *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1968.

⁴¹⁹ *Milli Gençlik*, Kasım 1968.

çizerek, öğrencileri, isteklerini ve taleplerini alma noktasında ölçülü davranmaya davet etmişlerdir.⁴²⁰

1968 yılının Aralık ayında İstanbul Üniversitesi'nin Hukuk, İşletme ve Gazetecilik Fakültelerinde gerçekleşen boykotta, öğrenciler bir hukuk yüksek özel okulunun açılmasına karşı çıkmışlardır. Taksim Meydanında toplanan gençler kararın hukuka aykırı olduğu gerekçesiyle protesto etmişlerdir.⁴²¹ Dönemin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya da öğrencilerin protestolarını destekleyici bir konuşma yapmıştır. Tuna'ya, özel okul açmanın hukuka aykırı olduğunu ileri sürerek adaleti sağlayacak elemanların yetiştirilmesinin özel teşebbüse bırakılmasının doğru olmadığını ifade etmiş ve özel okul açmak yerine hukuk fakültesinin akademik kadrosunun güçlendirilmesini talep etmiştir.⁴²²

Hukuk fakültesi öğrencileri bünyesinde başlayan bu direnişin ardından üniversite senatosu toplanmış ve özel hukuk okulunun açılmasına karşı tepki gösterilmiştir. İstanbul Üniversitesi bünyesinde başlayan bu olaylar kısa sürede Ankara Hukuk Fakültesi öğrencileri ve hukuk fakültesi öğretim üyeleri üzerinde de etki etmiş fakülte yönetimi ve öğrenciler yaptıkları yürüyüşle özel okul açılmasını protesto etmişlerdir. Karara tepkinin çığ gibi büyümesinin ardından hükümet geri adım atarak özel bir hukuk okulu açılması kararını iptal etmiştir.⁴²³ 1968 yılını geride bırakırken, yaşanan öğrenci olaylarının yerine bir yenisi daha eklenmiştir. Dönemin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi asistanı olan Oya Sencer'in "Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı" başlıklı doktora tezinin kabul edilmediğini duyan devrimci öğrenciler üniversite rektörlüğünü işgal ederek yönetimi protesto etmişlerdir.⁴²⁴ Bunun üzerine yönetim, üniversiteyi süresiz olarak kapatma kararı almıştır. Yaşanan olaylar neticesinde güvenlik güçleri bir grup öğrenciyi yakalayıp gözaltına almıştır.⁴²⁵

⁴²⁰ M. Salep, *a.g.t.*, s.819.

⁴²¹ *Akşam*, 3 Aralık 1968.

⁴²² *Milliyet*, 5 Aralık 1968. Türkiye'de özel okulların Anayasa'ya uygunluğu tartışmaları yalnızca özel hukuk okulları ile sınırlı kalmamıştır. Bu doğrultuda 12 Ocak 1971 tarihli Anayasa Mahkemesi kararı ile Türkiye'deki tüm özel yükseköğretilerin kapatılmasını öngören bir yasa çıkarılmıştır. Heybeliada Ruhban Okulu da bu kararın kapsamına girdiği gerekçesiyle Teoloji bölümü 9 Temmuz 1971 tarihinde kapatılmıştır. Teoloji kısmının kapatılmasından sonra okul, 1971-1972 yılından itibaren eğitim faaliyetlerine Özel Heybeliada Rum Erkek Lisesi adı altında devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salih İnci, *Heybeliada Ruhban Okulu*, Yedirenk Yayınları, İstanbul 2010, s.136-137.

⁴²³ *Milliyet*, 6 Aralık 1968.

⁴²⁴ Hzl. M.K. Kaynar, *a.g.e.*, s.333.

⁴²⁵ 26 Aralık günü işgal edilen üniversitede güvenlik güçlerinin müdahalesiyle gözaltına alınan gençler Kemal Bingöllü, Bozkurt Nuhoğlu, Deniz Gezmiş, Celal Doğan, Öcal Okay, Mehdi Beşpınar, Masis Kürkçügil dir. M. Salep, *a.g.t.*, s.820.

1969 yılına girerken, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay yayımladığı yeni yıl mesajında artan gençlik olaylarına yer vermiş, yeni yılda üniversitelerde yaşanan olayların tekrarlanmamasını ümit etmişse⁴²⁶ de bir önceki yıl başlayan olaylar hızını kaybetmeyerek hatta katlanarak bu yılda devam etmiştir. 1969 yılındaki olaylarda şiddetin dozu daha da artmış, kamplara katılarak ilk silahlı eğitimlerini alan gençler öğrendiklerini uygulamak için sahaya inip kanlı eylemlere yönelmişlerdir.⁴²⁷ Yılın ilk eylem haberi ise ODTÜ’den gelmiştir. Dönemin Amerikan Elçisi Robert William Commer’in ODTÜ Rektörü Prof. Dr. Kemal Kurdaş’ı ziyareti esnasında yaşanan olaylarda büyükelçinin makam aracı bir grup öğrenci tarafından yakılmıştır.⁴²⁸ Yaşanan gelişmeler sonrasında üniversite yönetimi tarafından alınan karar doğrultusunda üniversite süresiz kapatılmış ve olaylara karışan öğrenciler gözaltına alınmışlardır.⁴²⁹ Türkiye’deki öğrenci olaylarının adeta sembolü haline gelen bu hadise Türkiye’deki Amerikan aleyhtarlığını göstermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Büyükelçi Robert W. Commer’in aracının yakılması, Meclis’te de gündem dışı konuşmalara da konu olmuştur. CHP Adana Milletvekili Kasım Gülek, olaylara karışanların eğitim hakkını gasp ettiklerini ifade ederek, araç yakma olayının Türk misafirperverliğine yakışmayan bir hareket olduğunu söylemiştir. Kasım Gülek gençlik problemlerinin derinlemesine incelenmesi gerektiğini, gençliğin haklı istekleri olsa da bu tür olayların tekrar yaşanmaması için Fransa ve Almanya’daki gibi Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın kurulmasını önermiştir. Aynı konuda söz alan AP Antalya milletvekili İhsan Ataöv ise bu olayın meclisteki tüm gruplar ve vatansever herkes tarafından kınanması gerektiğini dile getirerek, Rektör Kemal Kurdaş’ın tedbirsiz hareket ettiğini

⁴²⁶ *Milliyet*, 2 Ocak 1969.

⁴²⁷ Öğrenci olaylarında şiddetin artmasında gençlerin silahlı eğitim almaları için faaliyete geçirilen kampların etkisi oldukça büyüktür. Bu kamplardan ilki, CKMP önderliğinde faaliyete geçen Komando Kamplarıdır. Gençlerin kötü alışkanlıklardan kurtulması, kültür ve spora yönelmelerini sağlamak üzere açılmış ve aynı zamanda bu kurslarda milliyetçi gençleri komünist fikir hareketlerine karşı teşkilatlandırmak ve uyanık tutmak amaçlanmıştır. 1968 yılında ilk defa faaliyete geçen kamplarda binlerce genç Beş vakit namaz, Türk İslam Tarihi, Yakın dövüş teknikleri, komünizmin içyüzü, miting düzenleme ve dağıtma usulleri gibi alanlarda eğitim almışlardır. Aldıkları bu eğitimi sahada uygulayan gençler düzenledikleri birçok miting ve protestoda şiddet eylemlerinin dozunu daha da arttırmıştır. M. Salep, *a.g.t.*, s.840-842. *Milli Gençlik*, Aralık 1967. Bkz. EK 17.

Gençlerin eğitim aldıkları bir diğer kamp ise sol görüşlü öğrencilerin tercih ettiği Filistin kamplarıdır. O yıllarda İsrail’e karşı gerilla yetiştiren kamplara Türk öğrencilerde katılmıştır. İlk silahlı eğitimlerini bu kamplarda alan gençler emperyalizme ve onun işbirlikçilerine karşı mücadele verebilmek için öncü kadro ve militan yetiştirilmesi noktasında çalışmalarını yürütmüştür. Doğu Şeria bölgesinde bulunan bu kamplara ilk katılan öğrenci grubunun içerisinde Türkiye’deki öğrenci olaylarının sembol ismi olan Deniz Gezmiş de yer almaktadır. M. İ. Özgen, *a.g.e.*, s.230-231.

⁴²⁸ M. Bican, *a.g.e.*, s.28-29.

⁴²⁹ *Son Havadis*, 7 Ocak 1969.

ifade etmiş, ABD Büyükelçisi'nin aracının yakılması konusunda zamanında ilgili makamları bilgilendirmediği için rektörü istifaya davet etmiştir. Ayrıca olaya karışan öğrencileri de komünist olarak nitelendirmiştir. Bu durum CHP milletvekilleri tepkiyle karşılanmış, CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit yarının öğretim görevlilerine komünist diyemezsin diyerek müdahalede bulunmuştur.⁴³⁰ Kamuoyunda da geniş yankı uyandıran bu olay bilhassa muhalif çevrelerce eleştirilmiş ve iktidar partisi olayların sorumlusu olarak gösterilmiştir.⁴³¹

Robert W.Commer olayı sadece bununla sınırlı kalmamıştır. Büyükelçi'nin 17 Ocak 1969 tarihinde İstanbul'a gelmesi İTÜ'de protesto olaylarının yaşanmasına neden olmuştur. Ellerindeki Amerikan bayrakları ile büyükelçinin fotoğraflarını yakan gençler emperyalizm aleyhinde sloganlar atmışlardır.⁴³² Öğrenci olaylarında ilk defa bayrak yakılması hadisesi bu eylemde gerçekleşmiş olup, bundan sonraki olaylarda bu eylemin sıkça tekrar edildiği anlaşılmaktadır.

Ülkedeki gençlik hareketleri, çoğunlukla üniversitelerde yaşanmış olsa da toplumun diğer kesimlerinden bağımsız düşünülmemelidir. Öğrenciler gerçekleştirmek istedikleri yeni düzende toplumun tabanı olarak adlandırılan işçi ve köylü kesiminin çok önemli bir faktör olduğunu düşünerek yeni düzenin önce tabandan yayılacağı inancına sahip olmuşlardır. Bu doğrultuda Fikir Kulüpleri Federasyonu bünyesinde Ege bölgesindeki bütün işçilerinin haklarının savunulması gerekçesiyle bir miting düzenlenmiştir. Hükümetin bütün politikasını bütün işçileri ile birlikte protesto eden gençler emeklerinin karşılığını alamayan işçilerin yanında yer alarak en ön safta onlar için mücadele vermişlerdir.⁴³³ Manisa İlinin Akhisar İlçesinde gerçekleştirilen mitingde FKF'li öğrencilerin hükümeti tenkit etmelerinin ardından sağ görüşlü öğrenciler protestoya başlayarak FKF'lileri komünist olmakla itham etmişlerdir. İki öğrenci grubu arasında başlayan çatışma daha da büyümüş ve olayları bastırmak için bölgeye çevre illerden takviye ekipler gönderilmiştir.⁴³⁴

⁴³⁰ A. Keskin, *a.g.t.*, s.120-121.

⁴³¹ *Türk Solu*, 14 Ocak 1969.

⁴³² *Günaydın*, 19 Ocak 1969.

⁴³³ M. Eren, *a.g.e.*, s.174.

⁴³⁴ *Milliyet*, 8 Şubat 1969.

Türkiye’deki gençlik hareketlerinde en önemli olaylar kuşkusuz 6. Filo’nun ülkeye geldiği dönemlerde yaşanmıştır. Daha önceki senelerde ülkeye gelen Amerikan askerlerine karşı gençler sert müdahalelerde bulunmuş ve çıkan olaylara güvenlik güçleri zorlukla müdahale edebilmişlerdi. 1969 yılının Şubat ayında yeniden Türkiye’ye gelen 6. Filo askerleri karşısında harekete geçen sol görüşlü gençler, bu kez sendika ve meslek kuruluşlarını da yanlarına alarak daha geniş katılımlı bir eylem gerçekleştirmişlerdir.⁴³⁵ İstanbul Sirkeci’den başlayan yürüyüş Taksim Meydanına kadar devam etmiştir.⁴³⁶ Ancak 6. Filonun Türkiye ziyaretlerini düşman imgesi olarak algılamayan milliyetçi mukaddesatçı grubun, sol örgütleri, ülke için ciddi bir komünist tehdit olarak algılaması nedeniyle çok öncesinden cihat ilan edilmiştir.⁴³⁷ Bu sebeple Dolmabahçe Camii önünde toplanan gençler kılınan namazın ardından sloganlar atarak Taksim Meydanına hareket etmişlerdir.⁴³⁸

Taksim’de karşı karşıya gelen taraflar arasında başlayan mücadelede şiddet eylemlerinin dozu daha da artmış çıkan olaylarda yaralananların yanı sıra hayatını kaybedenlerde olmuştur.⁴³⁹ Olayların bu denli büyümesinin ardından hükümet yayımladığı bildiriyle vatandaşları tahriklere kapılmaması noktasında uyararak, siyasi istismarın yaşanmasının önüne geçmek istemiştir. Ayrıca, Cevdet Sunay Başkanlığında bir genel kurul toplantısı yapılarak ülkede son iki ayda yaşanan olaylar değerlendirilmiştir. Toplantı sonrası gazetecilerin sorularını yanıtlayan Süleyman Demirel, rejimin tehlikede olmadığını belirterek sokakta yaşanan zorbalığın karşısında olduklarının altını çizmiştir.⁴⁴⁰ Yaşanan gelişmeler karşısında muhalefet sessiz kalmamış

⁴³⁵ M.A. Birand vd., *a.g.e.*, s.185. Öğrenci olaylarının giderek daha geniş katılımlı bir hale gelmesinde verilen talimatların etkisi ve rolü büyüktür. Bu doğrultuda Demokratik Devrim Derneği tarafından bir bildiri yayımlanmış ve Milli Kuruluş Savaşı’nın başladığının ilan edildiği bildiride gençlere toplanma çağrısı yapılmıştır. *Türk Solu*, 16 Şubat 1969. Bu talimatlardan birisi de Aydınlık Dergisi tarafından yapılan “*Saldırıyı arttırınız! Devrimciler, sizin baskılarınız arttıkça güçleneceklerdir.*” şeklindedir. *Aydınlık*, Ocak 1969, S.3, s.249-251.

⁴³⁶ M.İ. Özgen, *a.g.e.*, s.293.

⁴³⁷ Dönemin bazı basın yayın kuruluşlarının olayları provoke ederek gruplaşmayı daha da şiddetlendirdiği anlaşılmaktadır. 1966-1971 yılları arasında yayımlanan *Bugün* Gazetesi milliyetçi mukaddesatçı olarak bilinen sağ görüşlü kesimin sözcüsü haline gelmiştir. Gazete, ilk sayfadan attığı manşetlerle gençleri “*Toplu Namaz Çağrısı*” adı altında bir araya getirerek mücadele etmeleri için büyük çaba sarf etmiştir. 6. Filo’nun yeniden İstanbul’a geldiği dönemde bir önceki gelişinden sonra çıkan olaylarda hayatını kaybeden Vedat Demircioğlu anısına İstanbul Üniversitesi’nin Beyazıt Kampüsünde bulunan yangın kulesine üzerinde Demircioğlu’nun resminin bulunduğu bayrak asan solcu gençleri ciddi anlamda yeren gazete, gençleri Kızıl Bayrak asmakla itham ederek Türkiye tarihinin belki de en büyük provokasyonlarından birine imza atmıştır. *Bugün*, 12 Şubat 1969. Bkz. EK.18.

⁴³⁸ 16 Şubat 1969 tarihinde Taksim Meydanında gerçekleştirilen bu miting “Türk Bayrağına Saygı Mitingi” adıyla düzenlenmiş olup, çok sayıda öğrencinin katılımı ile gerçekleşmiştir. Birçok öğrenci derneklerinin yanı sıra sendikalar, mesleki kuruluş örgütleri ve Komünizmle Mücadele Derneklerinin de katıldığı mitingde birçok bildiri yayımlanarak Beyazıt Kulesine asılan bayrak bünyesinde komünizm karşıtlığı bir kez daha yinelenmiştir. *Milli Gençlik*, Şubat-Mart 1969. Bkz. EK.19.

⁴³⁹ *Hürriyet*, 17 Şubat 1969. bkz. EK.20.

⁴⁴⁰ *Milliyet*, 21 Şubat 1969.

ülkenin bu duruma gelmesinde hükümetin uyguladığı yanlış politikaların etkisinin büyük olduğunu savunmuştur.⁴⁴¹

Öğrenciler tarafından başlatılan eylemler üniversite de görev yapan asistanları da etkilemiş, Ankara Üniversitesinin Fen Fakültesinde çalışan asistanlar boykot düzenlemişlerdir. Üniversite reformunun gerçekleşmesini ve tazminat kanunun çıkarılmasını isteyen asistanların katılımıyla gerçekleşen boykotun ardından üniversite senatosu eğitim ve öğretime süresiz ara verildiğini açıklamıştır.⁴⁴²

Türkiye’de 1969 yılında yaşanan öğrenci olaylarından bir diğeri ise sağ görüşlü öğrencilerin yer aldığı komandoların⁴⁴³ İstanbul Üniversitesi’ne yapmayı planladığı saldırının önceden haber alınması üzerine yaşanmıştır. 17 Mart’ta gerçekleşen olaylarda sağ ve sol görüşlü öğrenciler arasında çatışma çıkmıştır.⁴⁴⁴ Nisan ayında, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ve ODTÜ Mimarlık Fakültelerinde boykot yeniden başlamış,⁴⁴⁵ Ankara’da başlayan boykot kısa sürede ülkenin diğer üniversitelerine bağlı fakülte ve yüksekokullara da sirayet etmiştir.⁴⁴⁶ ODTÜ işgali kapsamında tüm üniversitelerdeki olaylar TBMM’de gündem dışı konuşmalara konu olmuştur. Bu doğrultuda yaptığı bir konuşmasında İsmet İnönü, yaşanan gelişmelerin umumi hayatımızdaki sosyal sıkıntıların tesiri altında gerçekleştiğine işaret ederek hükümeti, öğrenci olaylarının çözümü noktasında öğrencileri anlamaya davet etmiştir.⁴⁴⁷

Sağ ve sol görüşlü öğrenciler arasındaki olaylar dönemin Yargıtay Başkanı İmran Öktem’in cenazesi esnasında da yaşanmıştır. Öktem’in din ile ilgili konuşmaları muhafazakâr kesimin tepki göstermesine yol açmıştır. Öktem’in 1 Mayıs 1969 tarihinde vefat etmesinin ardından İstanbul Maltepe Camiinde kılınacak olan cenaze namazı sırasında bazı olaylar yaşanmış, sağ görüşlü eylemciler cenaze namazının kılınmasına

⁴⁴¹ *Forum*, 1 Mart 1969.

⁴⁴² *Akşam*, 5 Mart 1969.

⁴⁴³ “Komandolar” dönemin etkin öğrenci gruplarından birisiydi. Ülkücüler tarafından organize edilen ve ağırlıklı komünizme karşı etkinliklerle seslerini duyuran bu oluşum, 70’li yıllar boyunca da adından sıkça söz ettirmiştir. İşmindeki askeri içerik; şiddet olgusunun üniversite kavramı içerisinde nasıl yer edindiğinin bir göstergesidir.

⁴⁴⁴ *Milliyet*, 18 Mart 1969.

⁴⁴⁵ Yaklaşık bir hafta süren boykotta, ODTÜ’lü öğrenciler rektörlük binasını işgal ederek ellerindeki taş ve sopalarla saldırıya geçmiştir. Amaçlarının yönetimde söz sahibi olmak olduğunu söyleyen eylemciler, Amerikan üssü olarak nitelendirdikleri rektörlük binasının camılarını kırarak dönemin ODTÜ Rektörü Prof. Dr. Kemal Kurdaş’ı hedef almış, rektörü ABD’nin işbirlikçisi olmakla suçlamışlardır. A. Keskin, *a.g.t.*, s.130.

⁴⁴⁶ *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1969.

⁴⁴⁷ Konuşmanın tamamı için bkz. BCA Fon Kodu: 30-1-0-0. Yer No:43-256-2.

karşı çıkmışlardır. Cami avlusunda iki taraf arasında çıkan çatışmanın ardından cenaze güçlükle kaldırılmıştır.⁴⁴⁸ Cenaze namazına katılan CHP lideri İnönü, yaşanan olayları ikinci bir 31 Mart olayı olarak tanımlamıştır. Olaya tepkiler ülke genelinde çığ gibi büyümüş ve başta Yargıtay olmak üzere Danıştay, Sayıştay ve bütün hukuk kurumlarının mensupları, hukuk fakültesi  ğretim  yeleri ve  niversiteli gençler Ankara’da büyük bir yürüyüş düzenlemişlerdir.⁴⁴⁹

Türkiye’deki  ğrenci olayları, dönemin siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel gelişmelerinden ayrı düşünülmemelidir. Öyle ki, hükümetin DP’lilere siyasi haklarının geri verilmesini  ng ren Anayasa değişikliğini meclise taşımasının ardından durumu protesto eden gençler 19 Mayıs günü Ankara’nın Tandoğan Meydanı’nda bir araya gelmişlerdir. Düzenledikleri “Anayasa’ya Sende Sahip  ık” mitingiyle hükümetin bu yöndeki tutum ve çalışmalarını eleştiren gençler Kızılay Meydanı’nda güvenlik güçlerinin engeliyle karşılaşmış ve taraflar arasında arbede yaşanmıştır. Bazı  ğrencilerin yaralandığı olaylarda çok sayıda gözaltı kararı alınmıştır.⁴⁵⁰

1969 yılının gençlik eylemleri yaz aylarında yeni bir kimliğe b r nm ştir. Haziran ayı içerisinde meclisin  niversite reform tasarısını bir sonuca bağlamaması yaşanılan tartışmaları daha da şiddetlendirmiş, bununla birlikte meclisin tatile girmesi de iyimser beklentileri karşılıksız bırakmıştır. Ankara ve İstanbul’daki üniversitelerde bazı akademisyenler idari görevlerinden istifa etmiştir. İstanbul  niversitesi’nde devrimci öğrenciler,  ğretim üyelerine destek amacıyla bütün fakülteleri işgal ederek, idari görevlerinden ayrılmayan  ğretim üyelerini de istifaya  ağırmışlardır.⁴⁵¹ İstanbul’da başlayan olaylar kısa sürede Ankara ve İzmir’deki üniversitelere de sıçramıştır. Yaşanan gelişmeler karşısında hükümet aldığı tedbirleri artırarak üniversitelerde yapılması planlanan dönem sonu sınavlarının polis kontrolü eşliğinde gerçekleştirilmesine karar vermiştir. Ancak, alınan bu kararı şiddetle protesto eden öğrenciler ile güvenlik g  leri arasında arbede yaşanmış polis otobüsleri gençler tarafından yakılmıştır.

⁴⁴⁸Yargıtay Başkanı İmran  ktem’in 1966-1967 Adli Yılı açılış konuşmasında Voltaire’in “Tanrıyı da insan yaratmıştır.” Sözünü alıntı yapması ve sonraki konuşmalarında da irtica tehlikesine dikkat çekmesi muhafazakâr kesimin tepkisini çekmiştir. 3 Mayıs’ta gerçekleşen cenaze töreninde sağ görüşlü bir grup eylemci  ktem’in cenaze namazının kılınmasına “Allahsızın namazı kılınmaz” ifadesiyle karşı çıkmıştır. M.A. Birand vd., *a.g.e.*, s.186.

⁴⁴⁹ *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1969.

⁴⁵⁰ Yaşanan olaylarda grup lideri olarak ön plana çıkan Deniz Gezmiş ve Doğu Perinçek hakkında polis tarafından gözaltı kararı çıkarılmıştır. *Milliyet*, 20 Mayıs 1969.

⁴⁵¹ A. Keskin, *a.g.t.*, s.142.

Olayların giderek kontrol altına alınmakta zorlanıldığı bu yıllarda hükümet ile ana muhalefet partisi arasında sıcak gelişmeler de yaşanmıştır. Öyle ki, toplumsal düzeni sağlamak noktasında hükümet ile ortak bir bildiri yayımlayan CHP yönetimi, olayların giderek anarşik bir tutum aldığını derhal bunun önüne geçilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.⁴⁵² Siyasiler ve sivil toplum kuruluşları tarafından yayımlanan şiddet eylemleri bildirileri ile üniversite olaylarındaki şiddetin dozu bir nebze kontrol altına alınmışsa da hükümetin kalıcı bir eğitim politikası yürütemeyişi nedeniyle olayların sonu gelmemiş istediklerini alamayan öğrencilerin eylemleri giderek siyasi bir boyut kazanmaya başlamıştır. İstanbul'da 23-25 Haziran 1969 tarihleri arasında toplanan Devrimci Milliyetçi Demokratik Gençlik Kurultayında gençlik eylemlerinin geniş halk kitlelerine yayılarak etki alanını daha da genişlettiği anlaşılmış,⁴⁵³ bu tarihten itibaren olaylarda şiddet eylemlerinin etkisi daha da artmıştır.

Üniversitelerde yaşanan şiddet olayları Demirel'in ikinci hükümeti döneminde de devam etmiştir. Bilhassa aralık ayında yaşanan olaylar öğrenciler ile hükümet arasındaki ilişkileri daha fazla yıpratmıştır. Öyle ki öğrenci olaylarına yükseköğretim öğrencilerinin yanı sıra lise öğrencileri de katılmıştır. Ankara'da bulunan Atatürk Lisesi öğrencilerinin sağ görüşlü öğrencilerin yer aldığı komando grupları ile mücadelesinde 10 öğrenci yaralanmıştır. Aynı gün İstanbul'da bulunan Çapa Yüksek Öğretmen Okulunda da sağ ve sol görüşlü öğrenciler arasında çıkan çatışmada 5 öğrenci yaralanmıştır.⁴⁵⁴ Toplum polisinin müdahalesiyle yatıştırılan olaylarda çok sayıda öğrenci göz altına alınmıştır.

Öğrenci olaylarının yanı sıra öğretmen boykotları da bu yıllara damga vurmuştur. Yaklaşık 100 bin öğretmen derslere girmeyerek hükümetin eğitim politikasını boykot etmiştir.⁴⁵⁵ Üniversitelerin eğitim fakültelerinde okuyan gençlerinde destek verdiği öğretmen boykotunda hükümet, olayların daha fazla büyümesinin önüne geçmek için bir dizi tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin en başında boykot haberlerinin radyoda yayınlanmasının yasaklanması gelmektedir. TRT Kanunun 17. Maddesine dayanılarak

⁴⁵² *Günaydın*, 13 Haziran 1969.

⁴⁵³ *Türk Solu*, 24 Haziran 1969.

⁴⁵⁴ *Akşam*, 3 Aralık 1969.

⁴⁵⁵ Türkiye Öğretmen Sendikası (TÖS) liderliğinde başlayan öğretmen boykotu, öğrenci ve işçi olaylarında olduğu gibi devrimciler tarafından desteklenmiş nesnel olarak Milli Demokratik Devrim mücadelesinin bir parçası olarak görülmüştür. *Proleter Devrimci Aydınlik*, Ocak 1970, S.1-15, s.170-172.

gerçekleştirilen kısıtlamada milli güvenlik gerekçesi ön planda tutulmuştur.⁴⁵⁶ Hükümet, bu tarz olayların önüne geçebilmek ve tekrarının yaşanmasını önlemek amacıyla boykota katılan yaklaşık 3 bin öğretmen hakkında soruşturma başlatmıştır. 4 gün süren boykotun ardından derslere girmeye başlayan öğretmenlerin bu girişimi mecliste yankı uyandırmış ve bunun üzerine CHP, hükümet hakkında gensoru önergesi vermiştir.⁴⁵⁷ İsmet İnönü meclisteki konuşmasında aşırı sağ ve sol grupları eleştirerek bu grupların ülkeye zarar verdiklerini belirtmiş ve rejimin devamlılığına vurgu yapmıştır.⁴⁵⁸

Boykot haberlerinin devam ettiği günlerde gerçekleşen bir başka olay ise 6. Filo'nun İzmir'e gelmesiyle yaşanmış Amerikan askerleri ve öğrenciler arasında çıkan olaylarda çok sayıda kişi yaralanmıştır.⁴⁵⁹ Polisin güçlükle müdahale ettiği olaylarda yaklaşık 50 öğrenci hakkında tutuklama kararı çıkarılmıştır.⁴⁶⁰ İzmir'de yaşanan gelişmelerin ardından Ankara'da yüzbinlerce gencin katıldığı büyük bir yürüyüş gerçekleştirilmiştir. Tandoğan meydanında yapılan yürüyüşe katılımın geniş çapta olması güvenlik güçlerini harekete geçirmiş ve çok sayıda polis çıkması muhtemel olaylar karşısında göreve çağırılmıştır. Zaman zaman tansiyonun arttığı olaylarda gençler ile güvenlik güçleri arasında gerginlikler de yaşanmıştır.⁴⁶¹

Yükseköğrenim öğrencileri arasında başlayan olaylar da şiddetin dozunun giderek artmaya devam etmesi güvenlik güçlerini harekete geçirmiş ve üniversitelerde yapılan aramaların sayısı arttırılmıştır. Bu nedenle, İstanbul'un Beşiktaş İlçesinde bulunan Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisinde geniş çaplı aramalar yapılmıştır. Çok sayıda silah ve patlayıcı maddenin ele geçirildiği aramaların ardından akademinin eğitim ve öğretime geçici süre ile kapatılmasına karar verilmiştir.⁴⁶² Aramaların sınırlarını daha da genişleten güvenlik güçleri öğrenci yurtlarına da çeşitli dönemlerde baskınlar düzenlemiştir. Bu doğrultuda, İstanbul'da Yükseköğrenim öğrencilerinin kaldığı yurttaki gerçekleştirilen baskında 15 cop ve 4 molotof kokteyli ele geçirilmiştir. Çok sayıda

⁴⁵⁶ *Son Havadis*, 16 Aralık 1969.

⁴⁵⁷ *Milliyet*, 19 Aralık 1969.

⁴⁵⁸ *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1969.

⁴⁵⁹ 6. Filoya ait Amerikan askerlerinin bu ziyareti 18-21 Aralık tarihleri arasında gerçekleşmiştir. *Proleter Devrimci Aydınlik*, Ocak 1970, S.1-15, s.166.

⁴⁶⁰ *Akşam*, 20 Aralık 1969.

⁴⁶¹ *Akşam*, 21 Aralık 1969.

⁴⁶² Toplum polisi tarafından gerçekleştirilen aramalarda, 11 tabanca ve tüfek, 401 mermi, 35 molotof kokteyli ele geçirilmiştir. Çok sayıda gözaltının gerçekleştiği aramada Deniz Gezmiş'inde yakalanarak gözaltına alındığı bilgisi kamuoyuna paylaşılmıştır. *Milliyet*, 21 Aralık 1969.

gözetiminin gerçekteştiği polis baskınının ardından İçişleri Bakanı Haldun Menteşeoğlu basın toplantısı düzenleyerek kamuoyunu bilgilendirmiştir. Konuşmasında aşırı uçlarla mücadelede devam edeceklerini bildiren Menteşeoğlu, hangi yönden gelirse gelsin kanunsuz yapılan her türlü girişimi önleyeceklerini vurgulamıştır.⁴⁶³

Yükseköğretim kurumları 1970 yılının ilk günlerinde yeniden eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmeye başlamışken, yeni yılda da olaylar hız kesmeden devam etmiş ve hatta eylemler üniversitelerin dışına kaymıştır. Öyle ki, Ankara’da otobüs pasolarının belediye tarafından verilmesini protesto eden öğrencilerin otobüs kaçırma eylemi kamuoyunda büyük yankı uyandırmış olaylara müdahale etmek isteyen emniyet güçleri ile öğrenciler arasında çatışma yaşanmıştır. Çıkan olaylarda çok sayıda polis ve öğrenci yaralanmıştır.⁴⁶⁴ Bu olaylarla birlikte üniversitelerde kısa süren sessizlik yeniden bozulmuş ve üniversiteler yeniden boykot eylemlerine başlamıştır.

Hükümet söz konusu olayları devamlı olarak güvenlik güçlerinin müdahalesi ile kontrol altında tutmaya çalışmışsa da sorunun köküne inilmemesi veya sorunlara geçici çözümler bulunması nedeniyle gençliğin bilhassa üniversite gençliğinin tansiyonu düşürülememiştir.⁴⁶⁵ Hükümetin, iktidara geldiği günden itibaren aşırı taraflara olan tavrı her ne kadar net olsa da solculuğu komünizm ile eş değeri gördüğu gerçeği bugüne kadar değışmemiştir. Hükümetin her iki tarafa da eşit derecede yaklaşmaması ve bir tarafa ağır suçlamalarda bulunması gençlerin daha da saldırgan bir yapıya bürünmesinde etkili olmuştur. Gerek kamuoyunda gerekse muhalefet partileri tarafından zaman zaman dillendirilen bu tavır neticesinde Adalet Partisinin sağ görüşlü bir parti olduğu ve hatta yürüttüğu politikanın ortanın sağında olduğu ifade edilmektedir.

Muhalefet partilerinin ve kamuoyundaki görüşlerin aksine kendini her iki tarafa da eşit mesafeli olarak gören hükümet, aşırı solun amacının rejimi değıştirmek olduğunu savunmuş ve bu nedenle solla mücadelenin altını devamlı çizmiştir. Bu mücadelenin sağa yanaşmakla olmayacağını belirten hükümet, iktidar ve muhalefetin asgari müşterek zeminde buluşmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Ancak, ana muhalefet partisinin bu

⁴⁶³ *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1969.

⁴⁶⁴ *Milliyet*, 6 Ocak 1970.

⁴⁶⁵ Doğan Avcioğlu, *Türkiye’nin Düzeni*, C.2, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969, s.720.

noktadaki tavrını eleştirmekten geri kalmayarak CHP'yi aşırı sol cereyanlara yakın olmakla itham etmiştir.⁴⁶⁶

Bilhassa büyükşehirlerdeki üniversitelerde yaşanan mücadeleler 1960'lı yılların Türkiye'sindeki gençlik hareketlerine ev sahipliği yapmıştır. Bunlar içerisinde hiç kuşkusuz ön sıralarda yer alan ODTÜ'de bu kez rektörlük seçimi esnasında olaylar yaşanmış Prof. Dr. Mustafa Parlar'ın rektörlüğe seçilmesini protesto eden öğrenciler boykot başlatmışlardır. Prof. Dr. Erdal İnönü'nün rektör olmasını isteyen öğrenciler ile güvenlik güçleri arasında mücadele yaşanmış olay yerine çok sayıda jandarma görevlendirilmiştir. Çıkan olaylarda birçok öğrenci adliyeye sevk edilmiştir.⁴⁶⁷ Yaşanan olayların ardından baskıya daha fazla dayanamayan Parlar rektörlükten çekilmişse de ODTÜ'de sular durulmamıştır.⁴⁶⁸ Üniversitenin yönetim kadrosunun da değişmesini talep eden öğrencilerin başlattığı eylemler neticesinde üniversitede eğitime ara verilmiştir. Rektör seçimi ile ilgili yönetmeliğin hazırlanması noktasında çalışmalara başlayan üniversitenin mütevelli heyeti çözüm yolu bulabilmek için Başbakan Demirel ile bir görüşme gerçekleştirmişse de bu görüşmeden de sonuç alınamamıştır.⁴⁶⁹ Çok sayıda öğretim üyesinin istifa ettiği üniversitede içine girdiği çıkmazdan kurtulmak noktasında yaklaşık bir ay devam eden çok sayıda toplantı ve görüşmenin ardından Prof. Dr. Erdal İnönü'nün rektör vekilliğine getirilmesi karara bağlanmıştır.⁴⁷⁰ Kararın ardından eğitime başlanması kararlaştırılmışsa da bu hemen mümkün olmamıştır.⁴⁷¹

Ülkedeki iç politik gelişmelerde oldukça yoğun günlerin yaşandığı bu yıllarda Demirel hükümeti bütçe görüşmelerinde aldıkları kırmızı oylarla tenkit edilmiş gerek muhalefet partileri ve gerekse parti içi mücadeleler ile uğraşmak durumunda kalınması hükümeti, bir kez daha gençlerin sorunlarına eğilmekten uzaklaştırmıştır. Yaşanan bu olaylar sorunlara kalıcı çözüm getirilmesini engellemiş gençlik olaylarının ileriki dönemde daha da artarak devam etmesine neden olmuştur.

⁴⁶⁶ *Milliyet*, 21 Ocak 1970.

⁴⁶⁷ *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1970.

⁴⁶⁸ *Akşam*, 30 Ocak 1970.

⁴⁶⁹ *Milliyet*, 9 Şubat 1970.

⁴⁷⁰ *Milliyet*, 17 Şubat 1970.

⁴⁷¹ Üniversitede eğitim ve öğretime 23 Şubat'ta başlanılacağına karar verilmiş ancak mütevelli heyetindeki öğretim üyelerinin istifasının ardından üniversitede boykot yeniden başlamış ve eğitimin daha ileri bir tarihte başlayacağı duyurulmuştur. Nitekim olayların bir nebze de olsa durulmasının ardından 3 Mart 1970 günü ODTÜ'de dersler tekrar başlamıştır. *Milliyet*, 3 Mart 1970.

1970 yılında, İstanbul ve Ankara'daki üniversitelerde boykot ve eylemler yeniden başlamıştır. Gençlerle güvenlik güçleri arasındaki mücadele kaldığı yerden devam etmiştir. Bağımsızlık haftası gerekçesiyle İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Maçka kampüsünden başlayarak yürüyüş düzenleyen gençler İstanbul Amerikan Bankası ve Adalet Partisi'nin Şişli İlçe Teşkilat binasını taşlamışlardır. Polisin güçlkle müdahale ettiği olaylarda çok sayıda öğrenci hakkında göz altı kararı çıkarılmış,⁴⁷² üniversite de arama başlatılmıştır. Çok sayıda patlayıcı maddenin ele geçirildiği baskının ardından⁴⁷³ İçişleri Bakanı Haldun Menteseoğlu düzenlediği basın toplantısıyla kamuoyunu sükûnete davet ederek anarşi ve kanunsuzluklara karşı sonuna kadar mücadele edeceklerinin altını çizmiştir. İstanbul'da yaşanan olayların yanı sıra Ankara'da da birbiri ardına yaşanan boykot ve eylemlerin ardından Ankara Üniversitesi Rektörlüğü üniversitenin bir hafta tatil edildiğini duyurmuştur.⁴⁷⁴

DEV-GENÇ'in Ankara'da düzenlediği miting esnasında olaylar yaşanmış güvenlik güçleri ve jandarma ekipleri olaylara müdahale etmek durumunda kalmıştır. Olayların ardından CHP lideri İnönü kamuoyuna verdiği demecinde gençlik hareketlerinin mutlak surette doğru yola girmesi gerektiğinin altını çizerek aşırı uçların demokratik rejimin önünde duran büyük bir engel olduğunu savunmuştur.⁴⁷⁵

Sağcı ve solcu öğrenciler arasında yaşanan mücadelelerde günden güne şiddet eylemlerinin dozu daha da artarken ülke içerisindeki kaos ortamı da her geçen gün kendisini daha belirgin biçimde hissettirmiştir. Bir kez daha olayların adresi olan İstanbul Üniversitesinde iki öğrenci grubu arasında yaşanan mücadelelerde taş ve sopaların yanı sıra ateşli silahlarda kullanılmıştır. Çok sayıda öğrencinin yaralandığı olaylarda emniyet güçleri olaylara güçlkle müdahale edebilmişlerdir. Üniversite yönetimi yaşanan olayların ardından üniversitenin süresiz bir biçimde kapatıldığını duyurmuştur.⁴⁷⁶

Hükümetin öğrenci olayları karşısında baskı ve müdahale yolunu tercih etmesi üniversite gençliği arasında ardı arkası gelmeyen olaylar zincirinin oluşmasında önemli

⁴⁷² *Cumhuriyet*, 19 Mart 1970.

⁴⁷³ İstanbul Teknik Üniversitesi bünyesindeki yurtlara gerçekleştirilen polis baskınında 3 tabanca, 59 mermi, 4 bıçak, çok sayıda tahta ve demir coplar ile birlikte 2.700 lira para bulunduğu bilgisi kamuoyuyla paylaşılmıştır. *Milliyet*, 20 Mart 1970.

⁴⁷⁴ *Milliyet*, 20 Mart 1970.

⁴⁷⁵ *Milliyet*, 23 Mart 1970.

⁴⁷⁶ *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1970.

bir etkiye sahiptir. Öyle ki her geçen gün İstanbul ve Ankara'daki üniversiteler başta olmak üzere öğrenci grupları arasında olaylar yaşanmış iktidar zor kullanarak olayları çözüme kavuşturmayı amaçlamışsa da bir türlü başarılı olamamıştır. Üniversitelerin adeta savaş alanına dönüştüğü bu yıllarda gençler arasındaki ideolojik ayrışma bütün hızıyla devam etmiş ülke de tam anlamıyla kargaşa meydana gelmiştir. Ülkede her geçen gün gazetelerin manşetlerinde üniversite olaylarına dair haberlere rastlanılmış ve bu durum Türkiye için normalleşmeye başlamıştır. Bu haberlerden biri de Ankara Üniversitesine bağlı D.T.C. Fakültesinde yaşanmış komandolar tarafından başlatılan olaylarda sağcı ve solcu öğrenciler arasında yeniden bir çatışma başlamıştır. Çıkan olaylarda bir öğrencinin öldüğü bilgisini paylaşan gazeteler çok sayıda öğrencinin de yaralı olduğunu bildirmiştir.⁴⁷⁷

Üniversitelerde yaşanan olayların üzerine hükümetin gerek toplumdan ve gerekse muhalefet tarafından gelen baskıyı en aza indirmek için bir rapor hazırladığı anlaşılmaktadır. Mayıs ayı içerisinde hazırlanan rapora göre, öğrencilere 3 günlük boykot hakkı verilmiş olup, kanunsuz yapılan boykot ve eylemlere karşı ciddi yaptırımların yapılmasına, Yurtlar ve Krediler Kurumunun mali gücü arttırılarak öğrencilere taksitlerle ödenmek şartıyla burs verilmesine karar verilmiştir.⁴⁷⁸ Ancak, hükümetin hazırladığı rapor olayların önüne geçmeye yeterli olmamış, üniversitelerdeki sağcı ve solcu öğrenci gruplarının çatışmaları sona ermemiştir.

1971 yılına gelindiğinde olayların seyri değişmiş üniversite işgalleri yerini banka soygunları ve adam kaçırmaya bırakmıştır.⁴⁷⁹ Mart ayında Türk Halk Kurtuluş Ordusuna mensup öğrenciler tarafından 4 Amerikalı asker kaçırılmıştır.⁴⁸⁰ Olayı ilk sayfadan veren gazeteler kaçırılan Amerikan askerlerinin fotoğraflarını yayınlamak kaçırılan öğrencilerin şartlarını kamuoyuyla paylaşmışlardır. Dönemin köşe yazarları olayları değerlendirmişlerdir. Bu isimlerden biri Abdi İpekçi dir. Olayları gerillacılık olarak değerlendiren İpekçi, olayların hak arama mücadelesinden uzaklaştığını, gidilen yolun ve yöntemin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Olayların bu şekilde devam ettiği takdirde otoriter bir rejimin Türkiye'ye geleceğini belirtmesi 12 Mart müdahalesinin ayak

⁴⁷⁷ *Milliyet*, 14 Nisan 1970.

⁴⁷⁸ *Milliyet*, 2 Mayıs 1970.

⁴⁷⁹ İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, Toker Yayınları, İstanbul 1976, s.532.

⁴⁸⁰ *Son Havadis*, 5 Mart 1971.

seslerinin önceden duyulduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Olaylar hakkında görüşlerini bildiren bir diğer isim ise Metin Toker dir. Toker, olayları anarşi olarak tanımlayarak, Demirel Hükümetinin olaylar karşısındaki tutumunu eleştirmiş, güçlü ve parlamenter bir hükümetin olayları sona erdirebileceğine olan inancını kamuoyuyla paylaşmıştır.⁴⁸¹ İlhami Soysal ise, Demirel ve hükümetinin olaylar da doğrudan ilgisi bulunduğunu belirterek bugüne değin yaşanan olaylar karşısındaki hükümetin tutumunu eleştirmiştir. Geline noktanın sürpriz olmadığını düşünen Soysal, ilerleyen günlerin neler getireceğini merakla beklediğini sözlerine eklemiştir.⁴⁸²

Banka soygunun ardından Ankara’da sular durulmamıştır. Polis, kaçırılan askerler ve sanıkları yakalamaya çalışırken ODTÜ de aramalar başlatmıştır. Aramalar neticesinde üniversite yeniden karışmış olay yerine sevk edilen çok sayıda jandarma eri üniversiteyi kuşatarak müdahale eden öğrencilere ateş açmıştır.⁴⁸³ Askerlerin serbest bırakılmasının ardından yurt çapında aramalar başlatılmış ve başta Deniz Gezmiş olmak üzere diğer sanıklar hakkında yakalama emri çıkarılmıştır.⁴⁸⁴

1960’lı yıllarda Türkiye’de iki farklı ideolojiye mensup öğrenci grubunun olayları farklı açılardan yorumlaması ile giderek hız kazanan ve şiddet eylemlerine sahne olan olaylarda tarafların SSCB ve ABD karşıtlığı keskin bir biçimde gözlenmektedir. Üniversitelerde önceleri eğitim sorunlarının düzeltilmesi noktasında başlayan öğrenci istekleri, üniversiteler içerisinde yuvalanan birlik, dernek ve kulüplerin faaliyetleri doğrultusunda şekillenmiş ve toplumun geri kalanına da yanına alarak etkisini arttırmıştır. Yaşanan bu olaylar ülkenin toplumsal yapılanmasında büyük değişiklikler yaratarak yalnız bahsi geçen dönemde değil, sonraki yıllarda ve uzun süre etkisini hissettirmiştir.

1.5.2. İşçi Hareketleri:

Türkiye’deki işçi sınıfının tarihini sanayi devrimi sonrası fabrika tipi sanayi tesislerinde çalışan mavi yakalı ücretli işçilerle başlatabiliriz. Sanayinin gelişmesi ve

⁴⁸¹ *Milliyet*, 5 Mart 1971.

⁴⁸² *Akşam*, 7 Mart 1971.

⁴⁸³ *Akşam*, 7 Mart 1971.

⁴⁸⁴ Deniz Gezmiş ve Yusuf Aslan Sivas’ın Şarkışla İlçesinde 16 Mart’ta gerçekleştirilen polis baskınında yakalanmıştır. 14 ay süren mahkeme sürecinin ardından Anayasanın 146. Maddesiyle yargılanarak idamlarına karar verilmiştir. Halit Çelenk, *İdam Gecesi Anıları*, Onur Yayınları, İstanbul 1986, s.162-163.

fabrikaların kurulması ile çok sayıda işçi bir arada çalışmaya başlamış, bu birliktelik zamanla ortak paydada buluşan çalışanları ortak menfaatler doğrultusunda aynı işverene karşı bir takım istek ve talepler yöneltmelerine neden olmuştur. Ancak gerek işverenler ve gerekse hükümetlerin uyguladığı sert politikalar nedeniyle ülkedeki işçi hareketlerinin gelişimi Avrupa'dakinin aksine sınırlı düzeyde kalmıştır.⁴⁸⁵ Bazı dönemlerde çalışan kesimin haklarını arama mücadelesi hız kazanırken bazen de hükümetlerin çıkardığı kanun ve yetkilerle sınırlandırılmıştır.⁴⁸⁶ Buna rağmen işçiler, düzenledikleri grev, miting ve yürüyüşlerle seslerini duyurmaya çalışmışlardır.

1950'lilerin Türkiye'sinde işçi hareketi, anti-komünizmin ve milliyetçiliğin baskın karakterde olduğu bir ideolojik iklimde ve Demokrat Parti'nin dozu giderek artan otoriter iktidarı altında gelişimini sürdürmüştür. Tüm bunlar, Türkiye sendikal hareketinin oluşum sürecinde, sonuçları bugüne kadar devam eden karakter özelliklerini meydana getirmiştir. Yetersizliklerine, içinde devindiği baskıcı ortama ve üzerine bastığı zayıf hukuksal zemine rağmen 1950'li yıllar boyunca canlı ve gelişen bir işçi hareketi olduğu söylenebilir. Öyle ki, Türkiye'nin ilk konfederasyonlaşma süreci de bu dönemde başlamış ve 1952 yılında Türk-İş kurulmuştur.⁴⁸⁷ Bahsi geçen dönemde sendikalara bağlı işçilerin sayısı hızla artmış, büyük ölçüde işçilere yönelik ya da sayfalarında onlara geniş yer veren ulusal gazeteler ve dergiler sayesinde işçiler, geniş kesimlere seslerini duyurmayı başarmış ve bu gelişmeler kuşkusuz ileri dönemde yaşanacak gelişmelere büyük bir birikim oluşturmuştur.

1960'lı yıllar ise hem işçi hareketinin hem de sosyalist hareketin büyük ivme kazandığı bir dönem olmuştur. 1961 Anayasasında çalışan kesime grev yapma ve sendika kurma hakkı tanınması ile başlayan gelişmeler doğrultusunda 1963 yılında 274 ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi ve Grev ve Lokavt Kanunu çıkarılmıştır.⁴⁸⁸ Ancak, Anayasa'nın çok geniş bir biçimde tanıdığı bu hak bazı şartlara bağlanarak uygulanmıştır.

⁴⁸⁵ Behice Boran, *a.g.e.*, s.60-61.

⁴⁸⁶ 1936 yılında çıkarılan 3008 sayılı İş Yasası kapsamında işçilerin grev yapması yasaklanmıştır. M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1993, s.312.

⁴⁸⁷ Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) 31 Temmuz 1952 tarihinde kurulmuştur. Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s.279.

⁴⁸⁸ Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık II", *Praksis Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, (2002), s.70.

Öyle ki, herhangi bir sendikaya üye olmayan işçinin grev yapması yasaklanmış, savaşta, genel ve kısmi seferberlik döneminde grev yapılması engellenmiştir.⁴⁸⁹

1965 yılında AP hükümetinin işbaşına gelmesi ile gerek Türk-İş üzerindeki AP etkisi ve gerekse TİP’li sendikacılar ile Türk-İş arasındaki ayrışma artmış, Mart 1965’te Zonguldak’ın Kozlu ilçesinde yaşanan olaylar ve Kasım 1965’teki Mannesman grevi ile güvensizlik ortamı derinleşmiştir. 1966’daki Türk-İş kongresinde TİP’li hiçbir sendikacının yönetime girememesine karşılık, AP’li sendikacıların Türk-İş’te ağırlık kazanması⁴⁹⁰ve ardından gerçekleşen Paşabahçe grevi⁴⁹¹ ile kopuş süreci belirginleşmiştir.

7 Şubat 1966 tarihinde İzmir yün fabrikasında başlayan greve çok sayıda işçi katılmıştır. Ekonomik durumlarının düzeltilmesini talep eden işçiler ile güvenlik güçleri arasında çatışma yaşanmıştır.⁴⁹² Nisan ayında ise dört ayrı lastik fabrikasında çalışan toplamda 3 bin işçi greve başlamış, işçilerin bu eylemleri karşında işverenler ise lokavt kararı almıştır.⁴⁹³ Cevdet Sunay ve Süleyman Demirel yayımladıkları mesajlarla işçi bayramını kutlamış, grev ve lokavt hakkının olgunca kullanılması gerektiğinin altını çizmişlerdir. Demirel, ayrıca, Türkiye’nin kalkınmasında işçiye ve işverene büyük pay düştüğünü hatırlatarak, ülkedeki sanayileşme hamlesinde fabrikaların rolüne değinmiştir.⁴⁹⁴

Ağustos ayında Çorum’daki temizlik işçileri Ankara’ya yürüyüş eylemi gerçekleştirmişlerdir. Önce Anıtkabir’i ziyaret eden işçiler ardından şehir merkezinde yalınayak yaptıkları yürüyüşle hükümeti protesto etmişlerdir.⁴⁹⁵ İşçilerin bu yürüyüşü yaklaşık bir ay boyunca devam etmiştir.⁴⁹⁶ Çorum Belediye Başkanının arabuluculuk

⁴⁸⁹ Necmettin Özerkmen, “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.43, (2003), s.245.

⁴⁹⁰ *Eylem*, 15 Mart 1966.

⁴⁹¹ İstanbul’da, 31 Ocak 1966 tarihinde Paşabahçe Şişe Cam Fabrikasında çalışan 2400 işçinin katılımıyla gerçekleşen grevde işçiler ücret ve mesai saatleri üzerinde değişiklik yapılmasını talep etmişlerdir. M. Hakan Koçak, *Paşabahçe Sementinde İşçi Sınıfının Oluşumu Cam İşçi Hareketinin Gelişimleri ve Yönelimleri*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2009, s.246.

⁴⁹² *Akşam*, 8 Şubat 1966.

⁴⁹³ *Milliyet*, 27 Nisan 1966.

⁴⁹⁴ *Milliyet*, 25 Temmuz 1966.

⁴⁹⁵ *Milliyet*, 4 Ağustos 1966.

⁴⁹⁶ *Akşam*, 30 Ağustos 1966.

yapması ile işçiler yeniden işlerine dönerek işbaşı yapmışlardır.⁴⁹⁷ 1966 yılının en geniş katılımlı işçi eylemi Zonguldak'ın Kozlu İlçesindeki Ereğli Kömür İşletmesine bağlı maden ocağında yaşanmıştır. Yaklaşık 6700 işçinin eylem yaptığı maden ocağında işçiler, ücretlerinden grev ve eğitim fonu kesilmesini, sendikalarının haklarını iyi savunmamasını, haftalık yevmiye zamlarında haksızlık yapılmasını protesto ederek işlerini durdurmuştur. Bölgedeki diğer maden ocaklarındaki işçilerin katılımıyla daha da büyüyen olaylar sendikalar ve işverenlerin araya girmesiyle sona ermiştir.⁴⁹⁸ Kasım ayında Adana'da bulunan Akdeniz mensucat fabrikasında çalışan işçiler greve gitmiş işvereni protesto eden işçiler ellerindeki taş ve sopalarla fabrika yönetimine saldırmışlardır.⁴⁹⁹

1966 yılının son günlerinde İstanbul'da başlayan petrol işçilerinin grevi 1967 yılının Şubat ayına kadar devam etmiş ve Batman'daki Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) tesislerinde çalışan petrol işçileri de greve başlamıştır. Güvenlik güçlerinin müdahale etmesinin ardından işçiler ile polisler arasında arbede yaşanmış çıkan olaylarda 1 işçi ve 4 polis yaralanmıştır.⁵⁰⁰ 1966 yılını geride bırakırken geçen yılda yaşanan işçi olaylarını köşesinde değerlendiren Kemal Sülker'e göre 1966 yılı işçi sınıfı için direnme yılı olmuştur. Çok sayıda yürüyüş, miting ve protestoların gerçekleştiği bu yıl da ister kamu kesiminde ister özel sektörde çalışan işçilerin anayasada kendilerine tanınan haklarının reel de tanınmaması üzerine haklarını arama mücadelesine giriştiklerini belirterek işçilerin bilinçli eylemler gerçekleştirdiklerinin altını çizmiştir.⁵⁰¹

1960'lı yıllar, sendikal hareketlerin yoğun yaşandığı bir dönemi kapsamaktadır. Anayasanın kendilerine tanıdığı haklara sahip olmak için harekete geçen işçilerin hak arama mücadelesi yeni oluşumları da beraberinde getirmiş bu doğrultuda 13 Şubat 1967 tarihinde çeşitli meslek grubundaki sendikaların bir araya gelmesiyle Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kurulmuştur.⁵⁰² Konfederasyon, gücünü işçi sınıfından alan demokratik, bağımsız bir kitle örgütü olarak işçi sınıfı ve emekçi halka

⁴⁹⁷ *Milliyet*, 20 Eylül 1966.

⁴⁹⁸ *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1966.

⁴⁹⁹ *Milliyet*, 25-26 Kasım 1966.

⁵⁰⁰ *Milliyet*, 19 Şubat 1967.

⁵⁰¹ *Ant*, 3 Ocak 1967.

⁵⁰² DİSK'i oluşturan sendikalar şunlardır; Bank-İş, İstanbul Basın-İş, Ankara Basın-İş, Türkiye Gıda-İş, Deniz-İş, Maden-İş, Lastik-İş, Kimya-İş, Petkim-İş, İstanbul Yapı-İş, Ankara Yapı-İş, T. Genel-İş. Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s.125.

yönelik her türlü sömürü ve baskının ortadan kaldırılması ve 1961 anayasasının uygulanması gayesiyle ortaya çıkmış ve çalışan kesimin hak arama mücadelesinde bahsedilen dönemde öncü bir rol üstlenmiştir.⁵⁰³ Kuruluş sürecinin tamamlanmasının ardından Türk sendikal hareketinin gelişimi açısından önemli çalışmalara imza atan DİSK, ilk yönetim kurulu toplantısında Türk işçisinin tek sorununun ücret sıkıntısı olmadığını ve ülkede işçilere yönelik sosyal gelişmelerin yetersiz olduğunu vurgulayarak, çalışan kesimin sorunlarını masaya yatırmıştır.⁵⁰⁴ Bu doğrultuda, ülkedeki işçilerin haklarının savunucusu olarak tarihi bir misyon üstlenmiştir. Bünyesine katılan çok sayıda sendika ile birlikte faaliyet sahasını genişletmiştir. Konfederasyon 1968 ve 1970 yıllarında yapılan genel kurul toplantılarının ardından çizgisini netleştirmiştir. Buna göre, konfederasyon tarafından hazırlanan çalışma raporunda DİSK'in Türkiye İşçi Partisini desteklemeye karar verdiği açıklanmıştır.⁵⁰⁵

Grevler, yalnızca Türk işletmelerde yaşanmamış Eylül ayında Ankara'da bulunan 7 Amerikan şirketinde çalışan yaklaşık 600 Türk işçisi haklarını arama yoluna gitmiştir.⁵⁰⁶ ABD'nin kontrolünde bulunan İncirlik hava üssüne de sıçrayan grevlerin hükümet tarafından bir ay ertelenmesine karar verilmiştir.⁵⁰⁷ Bu karara itiraz eden Harp-İş Sendikası Danıştay'a başvurarak erteleme kararının durdurulmasını istemiş ve 2 Ekim 1967 tarihinde alınan kararla Danıştay grevi erteleme kararını durdurmuştur.⁵⁰⁸ Danıştay'ın grevi ertelemesinin ardından konu yüksek uzlaştırma kuruluna taşınmış ve işçilerin lehine sonuçlanmıştır.⁵⁰⁹

1968 yılı, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de artan toplumsal olaylara sahne olmuştur. Üniversitelerde başlayan öğrenci hareketleri giderek farklı bir boyut kazanırken toplumun diğer kesimleri de bundan etkilenmiş bilhassa çalışan kesiminde hak arama mücadelesi bu dönemden itibaren giderek hız kazanmıştır. 1968 yılının ilk grev haberi Zonguldak'tan gelmiş Ereğli kömür işletmesine bağlı 4 bin işçi ocaklara inmeyerek grev yapmışlardır. Kozlu'daki bu direnişin ardından Zonguldak'ın diğer bölgelerindeki maden

⁵⁰³DİSK'in temel talebi 1961 anayasasının uygulanmasıdır. Bu husus konfederasyon tüzüğü'nün kapağında "*Biz devrimciliği; bugünkü tutucu, gerici, ekonomik, sosyal ve politik ilişkilerin anayasa uyarınca değiştirilmesi ve anayasa ilkelerinin hayata uygulanması anlamında alıyoruz.*" Bu ifadelerle yer bulmuştur. Y. Koç, a.g.e., s.130.

⁵⁰⁴ *Ant*, 25 Nisan 1967.

⁵⁰⁵ Y. Koç, a.g.e., s.133-134.

⁵⁰⁶ *Akşam*, 14 Eylül 1967.

⁵⁰⁷ *Milliyet*, 29 Eylül 1967.

⁵⁰⁸ *Milliyet*, 3 Ekim 1967.

⁵⁰⁹ *Akşam*, 5 Ekim 1967.

ocaklarında çalışan işçiler de eyleme katılmış ve eylemci işçilerin sayısı 20 bini bulmuştur.⁵¹⁰ Ankara’da gerçekleştirilen toplu iş sözleşmesi görüşmelerinin uzamasının ardından direnişe geçen işçiler hükümetin görüşmeleri kasıtlı olarak uzattığını savunarak maaşlarına zam yapılmadığını ileri sürmüşlerdir. Şehir merkezine doğru yürüyüşe geçen işçiler Zonguldak Maden-İş sendikası binası önünde toplanarak sendika yöneticilerini protesto etmişlerdir.⁵¹¹ Ertesi gün grev yapan işçilerin sayısı 25 bini bulmuştur. İşçilerin yürüyüşü esnasında güvenlik güçlerinin müdahale etmesinin ardından arbeye yaşanmış 13 polis yaralanmıştır.⁵¹² Birkaç ay önce ekonomik sıkıntılar nedeniyle kapatılan Hatay’daki Ak-İş mensucat fabrikasının çalışanları 30 Mayıs tarihinde ödenmeyen ücretlerini alabilmek için harekete geçerek fabrika yönetimini protesto etmişlerdir. Ellerindeki taş ve sopalarla saldırıya geçen işçileri güvenlik güçleri zor kullanarak durdurabilmiştir.⁵¹³

1968 yılındaki işçi olaylarından birisi de Derby Lastik Fabrikası’nda yaşanmıştır. İşçiler, işverenin DİSK’e bağlı Lastik-İş Sendikası ile değil de Kauçuk-İş Sendikası ile masaya oturmasına tepki göstermiştir.⁵¹⁴ Çok sayıda işçinin katıldığı greve üniversite öğrencileri de destek vermiş kamuoyuna işçi-gençlik elele mesajı verilmiştir.⁵¹⁵ İstanbul Valisi Vefa Poyraz’ın araya girmesiyle tansiyon bir nebze düşürülmesine⁵¹⁶ rağmen olaylar yatışmamış ve savcılık greve katılan işçilere 6 ay dan 5 yıla kadar hapis isteminde bulunmuştur.⁵¹⁷ İşçilerin oylama yaparak sendikalarını seçmelerinin ardından oyların büyük bir çoğunluğunu alan Lastik-İş sendikası işçilerin temsil hakkını kazanmış ve işverenle pazarlık için masaya oturmuştur.⁵¹⁸ Yapılan görüşmeler sonucunda bir ön sözleşme yapılarak işçilere dava açılmaması ve eylem yaptıkları hafta da dahil olmak üzere tüm aylıklarının kesintisiz bir şekilde ödenmesine karar verilmiştir.⁵¹⁹

⁵¹⁰ Anıl Çeçen, *Türkiye’de Sendikacılık*, Özgür İnsan Yayınları, Ankara 1973, s.137.

⁵¹¹ *Milliyet*, 7 Şubat 1968.

⁵¹² Zonguldak’ın Kozlu İlçesinde başlayan grev Dilaver, Üzülmüş ve Çaydamlar Bölgelerine de sirayet etmiş kısa süre içerisinde grev yapan işçilerin sayısı hızla artış göstermiştir. Toplamda 3 gün süren grev boyunca işçiler asgari zam talebinde bulunmuşlardır. *Milliyet*, 8 Şubat 1968.

⁵¹³ *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1968.

⁵¹⁴ *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1968.

⁵¹⁵ *Türk Solu*, 9 Temmuz 1968.

⁵¹⁶ *Milliyet*, 6 Temmuz 1968.

⁵¹⁷ *Milliyet*, 7 Temmuz 1968.

⁵¹⁸ *Akşam*, 9 Temmuz 1968.

⁵¹⁹ *Milliyet*, 10 Temmuz 1968.

Eylül ayı, İstanbul İstinye’de bulunan Kavel kablo fabrikasında çalışan işçilerin eylemlerine sahne olmuş işyerlerinde güvenlik zafiyeti ve sendika baskısı olduğunu düşünen işçiler harekete geçmiştir. 26 işçinin eylemi ile başlayan olaylarda işveren, eylemci işçilerin çalışma akdine son verdiğini açıklamıştır.⁵²⁰ Maden-İş sendikası yöneticileri ile işveren arasında gerçekleşen uzun toplantıların ardından işten çıkarılan 26 işçinin yeniden işe alınmasına ve çalışanların hiçbirine sendika konusunda baskı yapılmamasına karar verilmiştir.⁵²¹

Çalışan kesimin hak arama mücadelesi 1969 yılında da devam etmiş, ocak ayında İstanbul’un Kartal ilçesinde bulunan Singer dikiş makinası fabrikasında çalışan 450 işçi greve gitmiştir. İşçiler, “yabancı sermayeye paydos”, “Türk işçisi esir değildir”. Ve “iş teminatı” yazılan pankartlar eşliğinde eylemlerini sürdürmüşlerdir.⁵²² Olaylara daha fazla büyümeden müdahale etmek isteyen güvenlik güçleri ile eylemci işçiler arasında arbeye yaşanmış çıkan olaylarda 17 kişi yaralanmıştır.⁵²³ Toplamda 20 işçinin gözaltına alınmasının ardından yapılan sorgulamadan sonra 14 işçi serbest bırakılmış ve kalan 6 işçi hakkında tutuklama kararı alınmıştır. Kararın kamuoyuna duyurulmasının ardından DİSK, hükümeti suçlayıcı açıklamalarda bulunmuştur.⁵²⁴ Olaylar, muhalif çevrelerce proletaryanın haksızlığa göz yummaması şeklinde yorumlanmıştır.⁵²⁵

24 Ocak 1969 tarihinde Kayseri ve Hereke de bulunan dokuma fabrikalarında da grevler başlamıştır. Teksif grevleri olarak basına yansıyan bu olaylarda Türkiye Tekstil, Örme, Giyim ve Deri Sanayi Sendikası (Teksif)’e bağlı işçiler maaşlarına 2 yıl içerisinde ilk yıl 35 kuruş ikinci yıl 20 kuruş olmak üzere iki kademeli olacak şekilde toplamda 55 kuruş zam talep etmiştir.⁵²⁶ Sümerbank zammın dört kademeli olarak ödenmesini öngörmüş ve ardından grevler yayılmaya başlamıştır. İzmir ve Manisa’da bulunan dokuma fabrikalarına da sirayet eden olaylarda toplamda 10 bin den fazla işçi eylem yapmıştır.⁵²⁷ Teksif ile Sümerbank arasında yaklaşık bir hafta boyunca devam eden

⁵²⁰ *Milliyet*, 10 Eylül 1968.

⁵²¹ *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1968.

⁵²² *Akşam*, 11 Ocak 1969.

⁵²³ *Son Havadis*, 12 Ocak 1969.

⁵²⁴ *Akşam*, 15 Ocak 1969.

⁵²⁵ *Türk Solu*, 21 Ocak 1969.

⁵²⁶ *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1969.

⁵²⁷ Adana, Kahraman Maraş ve Bergama’daki dokuma fabrikalarında da grev başlamıştır. Grevlerin devam ettiği esnada ana muhalefet lideri İsmet İnönü olayların daha da büyümesinden endişe duyduğunu ifade etmiştir. *Milliyet*, 26 Ocak 1969.

görüşmelerin ardından anlaşma sağlanarak tüm fabrikalardaki grev kararı kaldırılmıştır. İşten çıkarılma durumunun yaşanmadığı olaylarda işçiler hak kaybına uğramadan işbaşı yapmışlardır.⁵²⁸ Sendika ve Sümerbank arasında yapılan uzlaşmanın ardından Başbakan Demirel basına verdiği demecinde grevlerin sona ermesinden duyduğu memnuniyeti belirterek işverenin işçisini kollaması gerektiğinin altını çizmiştir.⁵²⁹

Mart ayında Anadolu Ajansı çalışanları tarafından başlayan grev, yaklaşık bir hafta sürmüş, sendika ve Anadolu Ajansı yetkilileri tarafından yapılan görüşmeler sonucunda işçilerin maaşlarına %18 oranında zam yapılmasına karar verilmiştir.⁵³⁰ Kırıkkale’de bulunan Makine Kimya endüstrisi kurumuna bağlı mühimmat fabrikasında çalışan 4000 işçi yapılan toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde alınan kararlardan memnun kalmayınca greve başlamışlardır. Metal-İş sendikası binasını basan işçiler ellerindeki taş ve sopalarla binayı kuşatmışlardır.⁵³¹

Artan işçi olayları karşısında çalışan kesimin sosyo-ekonomik şartlarının iyileştirilmesi için hükümet, bir dizi uygulamaları hayata geçirmiştir. Buna göre; emeklilik yaşının 55’e indirilmesi ve maaşların %70 oranında arttırılmasını öngören tasarı meclisin gündemine gelmiştir.⁵³² Ayrıca işçi ücretlerinde düzenlemeye gidilmiş ve asgari ücret arttırılmıştır.⁵³³ Bununla beraber işçilerin emeklilik şartlarına yönelik yeni düzenlemeler de yapılmıştır. Bu düzenlemeyle, erkek veya kadın ayırmaksızın 25 iş yılını dolduran herkesin kendi isteği ile emekliye ayrılmasına, yaşlılık sigortasından yararlanabilmek için bundan önce aranan kadınlar için 55, erkekler için 60 yaş şartı ise, kadınlar için 50, erkekler için 55 yaş olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. İş kazaları ve meslek hastalıkları neticesi, ölen sigortalı işçinin hak sahiplerine bağlanan aylıklar %70 oranına çıkarılmıştır.⁵³⁴

⁵²⁸ *Milliyet*, 1 Şubat 1969.

⁵²⁹ *Milliyet*, 2 Şubat 1969.

⁵³⁰ *Akşam*, 19 Mart 1969.

⁵³¹ *Milliyet*, 15 Nisan 1969.

⁵³² *Akşam*, 3 Mayıs 1969.

⁵³³ Yapılan düzenleme doğrultusunda yeni sistemde iller, sosyal ve ekonomik gelişmişlik derecelerine göre, altı gruba ayrılmıştır. Asgari Ücret Tespit Komisyonu kararına göre bir günlük normal mesai karşılığı olarak, birinci gruba dahil İstanbul’da çalışan işçilere en az 19 lira 50 kuruş, ikinci gruba dahil illerde çalışanlara 18 lira, üçüncü gruba dahil illerde çalışanlara 17 lira, dördüncü gruba dahil illerde çalışanlara 16 lira 50 kuruş, beşinci gruba dahil illerde çalışanlara 16 lira, altıncı gruba dahil illerde çalışanlara da 15 lira 50 kuruş verilecektir. İşçiler 16 yaşından küçük ise, bu ücretlerden iki lira eksik almalarına karar verilmiştir. *Milliyet*, 7 Haziran 1969.

⁵³⁴ Düzenlemede yer alan bir diğer madde ise emekli aylıklarının hesaplanması ile ilgilidir. Buna göre; işçinin çalıştığı son beş yılın en çok ücret aldığı ve en yüksek prim ödediği üç yılın ortalaması esas alınmaktadır. Ayrıca, emekliliğe hak kazanmak için her yıl ortalama en az 150 gün malullük, yaşlılık ve ölüm sigortaları primi ödemiş olma şartı 120 güne indirilmiştir. *Milliyet*, 14 Haziran 1969.

Meclisin gündemine gelen ve kısa süre içerisinde yürürlüğe girmesi beklenen işçi emekliliği kanun tasarısı, Türk-İş yöneticilerinin tüm çabalarına rağmen meclisten geçmeyince ağustos ayında büyük bir miting düzenlenmiştir. 1969 yılının en geniş katılımlı gösterisinde işçiler ile güvenlik güçleri arasında arbede yaşanmış ve çok sayıda işçi yaralanmıştır.⁵³⁵ Olaylara ev sahipliği yapan demir döküm fabrikası işçiler tarafından kuşatılmış ve askeri güçlerin müdahalesi ile olaylar güçlkle yatıştırılmıştır.⁵³⁶ Bir hafta sonra Ereğli Demir-Çelik fabrikasındaki işçiler greve başlamış, yaklaşık 5 bin işçinin katılımıyla gerçekleşen grev hükümet tarafından durdurulmuştur.⁵³⁷ Kararın ardından harekete geçen Türk-İş yetkilileri Danıştay'a başvurarak durdurmanın ertelenmesi için görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Grevin durdurulması kararını protesto eden işçiler hükümet aleyhinde gösteri yapmışlardır.⁵³⁸ Yaklaşık bir ay sonra alınan karar doğrultusunda Danıştay, bakanlar kurulunun grevi milli güvenlik gerekçesi ile ertelemesini yetersiz bularak erteleme kararını durdurmuştur.⁵³⁹ Toplu iş sözleşmesinden çıkan uyuşmazlığın giderilmesi için yapılan görüşmelerden sonuç alınamamasının ardından Ereğli'de grev yeniden başlamıştır.⁵⁴⁰ Zaman zaman tartışmalı ve olaylı geçen grev de olayların büyümesine engel olmak için güvenlik güçlerine takviye olarak Ankara'dan Ereğli'ye toplum polisleri görevlendirilmiştir.⁵⁴¹ Yaklaşık bir hafta süren grevin ardından işveren ile Türk-İş yöneticileri arasında bir dizi görüşmeler gerçekleşmiştir.⁵⁴²

Ülkedeki işçi hareketleri gençlik olayları ile paralel zamanda artış ya da azalış göstermektedir. Hükümetin işçi hareketleri karşısındaki tavrı gençlere yönelik tutumundan farklı olmamıştır. İşçiler gerek hayat şartlarının zorluğu ve gerekse çalışma koşullarının ağırlığı altında mücadele ederken yetkililere seslerini duyurmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Demirel'in ikinci hükümeti döneminde de işçilerin seslerini duyurma çabası devam etmiş bu doğrultuda çok sayıda eylem yapmışlardır. Bunlardan ilki, Türkiye kamu personeli sendikası bünyesinde yaklaşık 500 bin memurun katılımıyla

⁵³⁵ *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1969.

⁵³⁶ *Akşam*, 7 Ağustos 1969.

⁵³⁷ *Günaydın*, 14 Ağustos 1969.

⁵³⁸ *Son Havadis*, 15 Ağustos 1969.

⁵³⁹ *Milliyet*, 20 Eylül 1969.

⁵⁴⁰ *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1969.

⁵⁴¹ *Milliyet*, 3 Ekim 1969.

⁵⁴² *Akşam*, 9 Ekim 1969.

gerçekleşen boykottur.⁵⁴³ Hayat pahalılığını eleştirerek çalışanların sendikal özgürlüğü ve grev haklarının verilmesini talep eden çok sayıda memur İstanbul Sultanahmet meydanında yaptıkları miting ile hükümete personel reform tasarısının çıkarılması noktasında çağrıda bulunarak, sendikal faaliyetlerin ülkemizde özgür bir şekilde gerçekleşmesini talep etmişlerdir.⁵⁴⁴ Birkaç gün süren memur boykotunun ardından İstanbul Topkapı’da bulunan motor fabrikasındaki işçiler eylem yapmışlardır. Fabrika yönetiminin çok sayıdaki işçiyi işten çıkarmalarının ardından harekete geçen çalışanlar, fabrikayı abluka altına almıştır. Toplum polisinin olay yerine intikal etmesinin ardından taraflar arasında başlayan çatışmada 1 işçi hayatını kaybederken çok sayıda işçi ve polis yaralanmıştır.⁵⁴⁵

Demirel’in son hükümeti döneminde de işçi hareketlerinde hükümetin, çalışan kesimin hak arama mücadelesine olan mesafeli tavrı değişmemiştir. Grev ve fabrika işgallerinin devamı emniyet güçleri ile çalışan kesimi birçok kez karşı karşıya getirmiştir. Sorunların köküne inilmemesi veya inilmek istenmemesi nedeniyle çözüme kavuşturulamayan işçi meselesi günden güne daha da büyüyerek içinden çıkılmaz bir hâl almaya başlamıştır. Kuşkusuz, bu dönemde işçilerin yaptığı eylemler içerisinde en geniş katılımlı ve kamuoyunda geniş yankı uyandıran olaylar 15-16 Haziran 1970 tarihlerinde gerçekleşmiştir.⁵⁴⁶ Çok sayıda işçi ve memurun katıldığı eylemlerde hükümetin çıkardığı sendikalar ve toplu sözleşme kanun tasarısı protesto edilmiştir.⁵⁴⁷ Olaylara müdahale etmek isteyen emniyet güçleri ile işçiler arasında çıkan çatışmalarda çok sayıda ölü ve yaralı bulunmaktadır.⁵⁴⁸

Hükümet, olayların daha fazla büyümesini önlemek amacıyla sıkı yönetim tedbirleri almıştır. Buna göre, başta İstanbul ve Kocaeli’nde gece sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Sıkı yönetim bölgesinde her türlü gösteri yürüyüşleri ile kapalı ve açık alanlardaki toplantılar yasaklanmıştır.⁵⁴⁹ Olayların ayaklanma halini aldığını belirten

⁵⁴³ *Akşam*, 29 Aralık 1969.

⁵⁴⁴ *Milliyet*, 29 Aralık 1969.

⁵⁴⁵ *Son Havadis*, 30 Aralık 1969.

⁵⁴⁶ Erkan Aydoğanoglu, *İşçi Sınıfı Tarihi*, Tarem Yayınları, İstanbul 2010, s.95.

⁵⁴⁷ Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, *a.g.e.*, s.378.

⁵⁴⁸ Öğrenci olaylarında olduğu gibi işçilerin hak arama mücadelesi de devrimciler tarafından desteklenmiştir. Öyle ki, 15-16 Haziran olayları Türkiye’nin 20. Yüzyıla girmekte olduğunu gösteren tarihi bir olay kabul edilmiş, direniş hareketi esnasında ortaya çıkan şiddet olaylarının yegâne sorumlusu olarak AP iktidarı görülmüştür. İktidarın emri altında bulunan toplum polisine rağmen Türk ordusunun işçilerin hak arama mücadelesine destek verdiği vurgulanarak kamuoyuna “İşçi-Ordu Elele” mesajları verilmiştir. *Aydınlık*, Temmuz 1970, S.21, s.195-199.

⁵⁴⁹ Sadun Aren, *TİP Olayı (1961-1971)*, Cem Yayınevi, İstanbul 1993, s.112.

Demirel, hükümetin başka çaresinin bulunmadığını sözlerine ekleyerek, sendikalar hakkındaki kanun tasarısını geri almayacaklarını belirtmiştir.⁵⁵⁰ 15-16 Haziran 1970 olayları ile devlet veya özel sektör, işçi ya da memur ayırt etmeksizin bir araya gelen çalışanlar yetkililere seslerini duyurmaya çalışmıştır. Eylemlere katılan işçi sayısının bir hayli fazla oluşu başka sendikalardan ve sendikasız işçilerden katılımların yoğun olması eylemlerin kısa sürede yayılmasına etki etmiştir.

Sınıf mücadelesinin daha da keskinleşerek, mücadelenin taraftarları arasındaki safların daha fazla belirginleşmesi⁵⁵¹ yeni oluşumları beraberinde getirmiştir.⁵⁵² Türkiye, 1971 yılını artan işçi grev ve eylemleri ile karşılaşmış olaylar her geçen gün hükümetin kontrolünden çıkmıştır. İşçiler arasında başlayan emek arayışının toplumun diğer kesimlerinde de büyük yankı uyandırması neticesinde toplumsal olaylar farklı bir boyut kazanmıştır.

1.6. Seçimler

Siyasal iktidar belli bir toplulukta ortaya çıkar, bu topluluğa da siyasal toplum denir. Siyasal toplumun en gelişmiş biçimi ise, devlettir. Devletin varlık koşullarından olan egemenlik, siyasal iktidar eliyle kullanılır.⁵⁵³ Siyasal iktidarın toplum tarafından belirlendiği ve modern dünyada genel manada kabul gören yöntem ise seçim sistemidir. Türkiye’de dört yıl arayla bir yapılan seçim faaliyetlerinin ilki 1923 yılında gerçekleştirmiş, ardından yapılan 1927 seçimleri ile gerçek anlamda tek parti dönemi başlamıştır.⁵⁵⁴ 1950 seçimlerine kadar devam eden bu dönemin ardından DP’nin üstünlüğü ile geçen iki genel seçim daha gerçekleşmiştir.⁵⁵⁵ İktidarın yeniden sivilin yönetimine geçtiği 1961 genel seçimlerinin ardından 1965 seçimleriyle AP iktidara gelmiştir. AP iktidarında

⁵⁵⁰ *Akşam*, 18 Haziran 1970.

⁵⁵¹ İşçi sınıfının hak arama mücadelesi sol cenahta en fazla işlenen konular arasında yer almıştır. Öyle ki, hak arama mücadelelerinde yaşanan can kayıpları “devrimciler ölür devrimler sürer.” şeklindeki ifadelerle daha fazla canlılık kazanmıştır. *Aydınlık*, Eylül 1970, S.23, s.353-356.

⁵⁵² Bu oluşumlardan birisi de 23 Haziran 1970 tarihinde kurulan Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) tir. Y. Koç, *a.g.e.*, s.152-153. “tek ve mecburi sendikacılık” anlayışını benimseyerek daha çok faşist ülkelerde görülen “devlet sendikacılığı” savunan bir yapıda olan konfederasyon MHP’nin yan kolu olarak örgütlenmiştir. Komünizme karşı verdiği mücadele ile dikkat çeken MİSK, sendikaların “milli” ve “tek” tip olmasını ve tüm işçilerin “milliyetçi” sendikalara zorunlu üye sayılmasını savunmasıyla ön plana çıkmıştır E. Aydoğanoğlu, *a.g.e.*, s.98-99.

⁵⁵³ Bülent Özgül, *Seçim ve Seçim Sistemleri, Türkiye’deki Seçim Sistemi Uygulamaları ve Bir Model Önerisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2002, s.19.

⁵⁵⁴ Suzan Ünal, *1923 ve 1927 Seçimleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012, s.288.

⁵⁵⁵ 2 Mayıs 1954 ve 27 Ekim 1957 tarihli genel seçimler kastedilmektedir.

Türkiye’de, 1966 tarihli senato yenileme seçimi, 1968 tarihli mahalli idareler genel seçimi ve senato seçimi ve 1969 yılında bir genel seçim yapılmıştır.

AP iktidarı ile geçen dönemde ilk senato yenileme seçimi 5 Haziran 1966 tarihinde gerçekleşmiştir. Seçim çalışmaları seçim yasaklarının kalkmasının ardından siyasi partilerin düzenlediği miting ve toplantılarla başlamıştır. Bu seçimlerde de tıpkı 1965 genel seçimlerinde olduğu gibi hem AP ve hem de CHP komünizmin karşısında bir parti olduklarını vurgulayarak seçmenin karşısına çıkmışlardır. CKMP, işsizlik, hayat pahalılığı gibi sosyo-ekonomik konulara değinirken, TİP bağımsızlık vurgusu yaparak, çalışan kesimin haklarını savunmuştur. AP seçim çalışmalarına Sakarya’da başlarken, CHP çalışmalarını Kadıköy’de başlatmıştır. Genel Başkan Osman Bölükbaşı’nın İzmit’te gerçekleştirdiği açık hava toplantısıyla seçim çalışmalarını başlatan MP’nin ardından TİP ise çalışmalarına Ankara’dan başlamıştır.⁵⁵⁶

Miting ve kapalı salon toplantılarına seçim süreci boyunca devam eden parti liderleri, yaptıkları radyo konuşmalarıyla da seçmenin oylarına talip olmuşlardır. Bu konuşmalarda ağır bir dil kullandığı anlaşılan liderlerin hükümete olan sitem ve eleştirileri göze çarpmaktadır. Genel olarak bu eleştirilerin odak noktasını ise hükümetin söylem ve icraatlarının birbiriyle uyum göstermediği bu nedenle hükümete duydukları güvensizlik oluşturmaktadır. Muhalefetten gelen sert tepkiler karşısında sessiz kalmayan hükümet, 6 ay gibi kısa süre önce iktidara gelen bir partinin haksız yere siyasi hücumlara maruz kalmasının doğru bir davranış olmadığına altını çizmiştir.⁵⁵⁷

Seçim yasaklarının başladığı 3 Haziran 1966 tarihine kadar çalışmalarına ara vermeden devam eden liderler çalışmalarını tamamlayarak seçim sonuçlarını beklemeye başlamışlardır. 5 Haziran 1966 tarihinde gerçekleştirilen Cumhuriyet Senatosu kısmî seçimleri her ili bir seçim bölgesi kabul eden milli bakiye sistemine göre yapılmıştır. Seçime katılma oranının %56,2 olduğu bu seçimlerde AP 35, CHP 13 senatör çıkarırken diğer partiler 1’er senatör çıkarmıştır.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ *Milliyet*, 15 Mayıs 1966.

⁵⁵⁷ Muhalefet liderlerinin radyo konuşmalarında hükümete yönelik sert eleştirileri ile öne çıkan isim CKMP lideri Alparslan Türkeş olmuştur. Türkeş, hükümeti başarısızlıkla itham ettiği konuşmasında AP iktidarı döneminde Türkiye’de komünizm faaliyetlerinin arttığına işaret etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Milliyet*, 22 Mayıs 1966.

⁵⁵⁸ Ayrıntılı Bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *5 Haziran 1966 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Kısmi Seçim Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1967, s.23.

Seçimlerin ardından basın toplantısı gerçekleştiren Başbakan Süleyman Demirel seçim sonuçlarından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Türk halkının son sözü sandıkta söylediğini belirten Demirel, milli bakiye seçim sisteminden duyduğu rahatsızlığı bir kez daha belirterek, seçimlerin çoğunluk sistemi esasına göre yapılması halinde partisinin daha fazla senatör çıkaracağını vurgulamıştır.⁵⁵⁹ Ana muhalefet lideri İsmet İnönü ise, seçim sonuçlarının adeta bir ders niteliğinde olduğunu, ülke içerisinde irticanın ne kadar kuvvetli bir tehlike olduğunu anladığını açıklamıştır.⁵⁶⁰

Seçim sonuçlarını gazetede ki köşesinde değerlendiren Mümtaz Faik Fenik, AP'nin ezici bir çoğunluğun oyunu aldığını, seçim sonuçlarının CHP'ye bir darbe daha vurduğunu savunduğu yazısında TİP'i de eleştirmiş ve partinin işçi ve köylülerden umduğu desteği bulamadığını belirtmiştir. Seçim sonuçlarının tam da beklendiği gibi geldiğini ifade eden Tekin Erer, muhalefet partilerine ve muhalif gazetelere yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur. Adalet partisinin iktidara geldiği günden bu yana çeşitli ıftiralara suçlamalara maruz kaldığını belirterek seçim sonuçlarını muhalefet partileri için ağır bir hezimet olarak nitelendirmiştir.⁵⁶¹ Seçim sonuçları hakkında görüş ve düşüncelerini bildiren bir diğer isim ise Abdi İpekçi dir. Türkiye'de, parti taraftarlığının yaygın bir biçimde görüldüğünü ve bu durumun partinin kötü bir icraatını görseler dahi oylarını değiştirmeyecek kadar insanların o partiye fanatizm duymalarına yol açtığını ifade ederek, böyle bir toplumda seçim sonuçlarında dalgalanma beklemenin mümkün olmadığının altını çizmiştir. Türkiye'de oyların adeta donmuş olduğunu söyleyen İpekçi, DP ekolüne yönelmiş seçmenlerin eğilimlerinden vazgeçmeleri için en az iki seçim döneminin geçmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır.⁵⁶² Metin Toker ise, AP'nin seçimde din savunuculuğu yaparak oyları topladığına dikkat çekmiş, CHP'nin din smrclğne karşı olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. Türk halkının dinini yaşaması için kimseye muhtaç olmadığını belirten Toker, Demirel'in Cumhuriyet'in laiklik esasına uymazsa ülkeyi iç savaşa sürükleyebileceğini ifade etmiştir.⁵⁶³

⁵⁵⁹ *Akşam*, 7 Haziran 1966.

⁵⁶⁰ *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1966.

⁵⁶¹ *Son Havadis*, 8 Haziran 1966.

⁵⁶² *Milliyet*, 9 Haziran 1966.

⁵⁶³ *Akis*, 11 Haziran 1966.

Türkiye’de ilk defa 10 Ekim 1965 tarihli genel seçimde uygulanan milli bakiye sistemi sayesinde oy oranları %10’un altında olmasına rağmen birçok parti meclise milletvekili gönderme hakkına sahip olmuş, bu nedenle 1965 yılında, daha fazla siyasi partiden oluşan kozmopolit yapıya sahip bir meclis çalışmaya başlamıştır. Meclis içerisinde farklı görüş ve ideolojiye mensup partilerin bir araya gelmesi beraberinde tartışmaları ve anlaşmazlıkları da getirmiştir. 1965 yılında oyların çoğunluğunu alarak tek başına iktidara gelmeyi başaran AP ve Süleyman Demirel en başından itibaren bu seçim sistemine karşı olduklarını belirterek bu sistemin Türk siyasi yapısına uymadığını dile getirmiştir. Meclisteki diğer partiler bu seçim kanununun kalması noktasında hayli ısrarcı davranmışlar ve bu ısrarlar karşısında AP Hükümeti seçim kanunun da yapılmasını istediği değişikliği bir süre ertelemek durumunda kalmıştır. Zaman zaman meclis içerisinde bilhassa hükümet tarafından gündeme getirilen bu mesele çıkan tartışmalar nedeniyle uygun bir zamanda yeniden görüşülmek üzere ertelenmiştir. Hükümetin bu noktadaki ısrarcı tutumu ise 1969 genel seçimleri öncesinde bu meselenin halledilmesi noktasındaki çalışmaları arttırmıştır.

1968 yılının ilk aylarında meclis içerisinde başlayan yoğun görüşmeler neticesinde 20 Mart 1968 tarihinde seçim kanunu değişikliği meclisten geçmiştir⁵⁶⁴ ve milli bakiye sistemi kaldırılarak yeniden d’hondt sistemine geçiş yapılmıştır. Yapılan bu değişiklik yalnızca iktidar partisini memnun etmiş diğer partiler ise seçim kanunu değişikliğine oldukça sert tepkiler göstermiş, bu noktada CHP ve TİP seçim kanunu değişikliğinin iptali için anayasa mahkemesine başvuruda bulunmuşlardır. Ancak tüm bu değişiklik taleplerine rağmen muhalefet partilerinin seçim sisteminde beklediği geri adım atılmamış, AP hükümetinin birçok kez meclise taşıdığı bu konu hükümetin lehine bir karar olarak kalmıştır.

Türkiye’de 2 Haziran 1968 tarihli seçimlerde Mahalli İdareler Genel Seçimleri, Senato Seçimleri ve Milletvekili Ara Seçimleri aynı anda yapılmıştır. Seçim çalışmaları 12 Mayıs 1968 tarihinde başlamıştır.⁵⁶⁵ Seçim kampanyaları gerek meydanlarda ve

⁵⁶⁴ Seçimlerle ilgili kanunların bazı maddelerinin yürürlükten kaldırılması ve 306 sayılı Milletvekili Seçim Kanununa bazı maddeler eklenmesi hakkında kanun. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982, s.371-372.

⁵⁶⁵ *Yeni Tanin*, 12 Mayıs 1968. Cumhuriyet Senatosu seçimleri münasebetiyle hem Cumhuriyet Senatosu ve hem de Millet Meclisinin çalışmalarına 10 Haziran 1966 tarihine kadar ara vermiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 20 Mayıs 1966, S.12303, *T.C. Resmî Gazete*, 24 Mayıs 1966, S.12306.

gerekse liderlerin yaptıkları radyo konuşmaları ile yürütülmüştür. AP, seçimlerde birlik beraberlik, planlı ve hızlı kalkınma vurgusu yapmış,⁵⁶⁶ muhalefet partileri ise ağırlıklı olarak sosyal adalet, gelir eşitsizliği, hayat pahalılığı gibi hususlar üzerinden seçim çalışmalarını yürütmüştür.⁵⁶⁷

2 Haziran 1968 tarihli Mahalli İdareler Genel Seçimlerine AP, CHP, YTP, GP, MP, TİP, CKMP, BP ve Bağımsız adaylar katılmıştır. Seçim sonuçlarına göre, Belediye Başkanlığı seçimlerinde alınan geçer oylara göre partilerin kazandıkları başkanlık sayıları şu şekilde dağılmıştır; AP, 693, CHP, 292, Bağımsızlar, 202, GP, 23, MP, 12, YTP, 9, CKMP, 7 bu sonuçlara göre yalnızca TİP ve BP belediye başkanı çıkaramamıştır. Belediye Meclis Üyeliği seçimlerinde ise AP, 9.957, CHP, 6.575, GP, 979, MP, 638, Bağımsızlar, 326, CKMP, 254, YTP, 186, TİP, 117, BP, 61 üye çıkarma hakkı kazanmıştır. İl Genel Meclis Üyeliği seçimlerinde AP, 1052, CHP, 458, Bağımsızlar, 72, GP, 65, MP, 30, BP, 19, TİP, 15, YTP, 10, CKMP, 5 üyelik kazanmıştır.⁵⁶⁸

AP, 2 Haziran 1968 tarihinde yapılan üç seçimde de en çok oyu alan parti olmuştur.⁵⁶⁹ Bu netice ile hem Belediye Başkanlığı ve hem de Belediye ve İl Genel Meclis’inde en fazla üye sayısına ulaşmıştır. AP’yi, ana muhalefet partisi CHP takip etmiştir. GP, Belediye ve İl Genel Meclisi üyeliği seçimlerinde AP ve CHP’nin ardından 3’üncü sırada yer alırken aynı başarıyı Belediye Başkanlığı seçimlerinde gösterememiş ve 4’üncü sırada yer almıştır. Bağımsız adaylar bilhassa Belediye Başkanlığı seçimlerinde sürpriz bir çıkış yapmıştır.⁵⁷⁰

Aynı gün, 24 ilde senato seçimi de gerçekleşmiştir. Buna göre bu seçimlerde AP, %49,1, CHP, %26,8, CKMP, %2,0, GP, %9,2, MP, %6,3, TİP, %4,7 oy oranına sahip olmuştur. Bu sonuçlara göre, AP,38 CHP, 13 ve GP ve MP ise birer senatör çıkarma hakkı kazanmıştır.⁵⁷¹

⁵⁶⁶ *Son Havadis*, 13 Mayıs 1968.

⁵⁶⁷ *Yeni Tanin*, 18 Mayıs 1968.

⁵⁶⁸ YSK, 2 Haziran 1968 Mahalli İdareler Genel Seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/2-haziran-1968-mahalli-i%CC%87dareler-genel-secimleri/80091>, Erişim tarih ve saat, 17.04.2023/21:20

⁵⁶⁹ Ali Eşref Turan, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 131-132.

⁵⁷⁰ *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1968.

⁵⁷¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *2 Haziran 1968 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Kısmi Seçim Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969, 7-9.

2 Haziran 1968 tarihli seçimler olaylı geçmiştir. Çıkan olaylarda 14 kişi hayatını kaybederken 39 kişi yaralanmıştır.⁵⁷² Seçim sonuçlarının kesinleşmesinin ardından bir açıklama yapan Başbakan Süleyman Demirel, 1968 seçimlerinin her birinin içerisinde farklı bir anlam barındırdığına işaret etmiş ve muhalefet partilerinin eleştirilerinin bir dayanağı olmadığına dikkat çekmiştir. Oyunu kurallarına göre oynadıklarını belirten Demirel, seçim sonuçlarından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁵⁷³ Seçim sonuçlarının netlik kazanmasının ardından sonuçları değerlendiren bir diğer isim de CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit olmuştur. Bu seçimlerle partisinin oy oranlarının yükselişe geçtiğini belirten Ecevit, bu sonuçların CHP'yi yeniden ayağa kaldırdığını ifade etmiştir.⁵⁷⁴

Seçimlerin ardından görüş ve düşüncelerini bildiren Çetin Altan, seçimleri gerek içerisinde şiddeti barındırması ve gerekse katılım oranının beklenilenin altında olması açısından üzücü ve umut kırıcı olarak değerlendirmiştir. Seçim sonuçlarını partiler bazında değerlendiren Altan, bu seçimlerle birlikte AP'nin oy oranlarında düşüşün başladığına TİP ve CHP'nin oy oranlarında ise artışın başladığına işaret etmiştir.⁵⁷⁵ Çetin Altan'ın aksine seçimlerde AP'nin oy oranının arttığını belirten Ahmet Kabaklı'ya göre bu sonuçlar aşırı sola cevap niteliğindedir.⁵⁷⁶

AP iktidarıyla geçen dört yılın ardından Türkiye'de yeniden seçim çalışmalarının hazırlıkları başlamıştır. 12 Ekim 1969 tarihli genel seçimlere AP, CHP, YTP, TİP, GP, MP 'nin yanı sıra CKMP 'den dönuşen MHP ve kuruluş hazırlıklarını tamamlayarak ilk defa genel seçimlere katılma hakkını kazanan BP olmak üzere toplamda 8 siyasi parti katılmıştır. Seçime katılan partiler aylar öncesinden seçim çalışmalarını başlatmış liderler düzenledikleri miting ve radyo konuşmaları ile seçmene seslenmişlerdir. Partiler, önceden hazırladıkları seçim beyannameleri ile seçim kampanyası müddetince izleyecekleri yol haritalarını belirlemiş ve 12 Ekim'de gerçekleşecek seçimlerde kıyasıya mücadele etmişlerdir. Bu seçimlere partilerden ayrı olarak bağımsız adaylar da katılmıştır.

⁵⁷² *Hürriyet*, 3 Haziran 1968.

⁵⁷³ Başbakan Süleyman Demirel'in seçim sonuçları hakkındaki değerlendirmelerinin tamamı için bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-01-0-0, Yer No:16-90-3.

⁵⁷⁴ *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1968.

⁵⁷⁵ *Akşam*, 5 Haziran 1968.

⁵⁷⁶ *Tercüman*, 5 Haziran 1968.

12 Ekim seçimlerine parti teşkilat toplantısıyla başlayan AP, yayımladığı seçim bildirisiyle seçim faaliyetlerine başlamıştır. Bildiride, hükümetin dört yıl boyunca ülke için yaptığı hizmetler ayrıntılandırılmış olup, partinin komünizm ve anayasa dışı cereyanlarla müdahalesinin daha etkili hale getirilmesi vaadinde bulunulmuştur. Laik, insan haklarına saygılı, sosyal devlet anlayışının esas alındığı bir yönetimin kurulacağını belirttiği bildiride üniversitelerde yaşanan olayların bir daha yaşanmaması için yeni düzenlemeler de planlanmıştır.⁵⁷⁷ Seçim kampanyası boyunca birçok ilde seçmenle buluşan AP’de seçim gezilerinin büyük bir çoğunluğu Süleyman Demirel’in liderliğinde gerçekleşmiştir.⁵⁷⁸ İlk konuşmasını Erzurum’da gerçekleştiren Demirel, 1965-1969 evresinin anayasallaşma sürecini içerdiğini belirterek yaşanan sancılarının nedenini bu etkene bağlamıştır. İleride çok daha refah ve sükûnet içerisinde yaşanacak bir Türkiye vaadinde bulunmuştur. Ayrıca, muhalefete ağır eleştirilerde bulunan Demirel, rejimin sonuna kadar savunucusu olduklarını ifade etmiştir.⁵⁷⁹

Seçim çalışmalarını kapalı salon toplantısıyla partisinin İstanbul İl Teşkilatında başlatan CHP, “halktan yetki istiyoruz” başlıklı seçim bildirgesi ile çalışmalarını yürütmüştür. Bütün siyasal geçmişi boyunca ilk defa 1969 seçimlerinde geniş kapsamlı, bütün sorunları derinlemesine ele alan ve çeşitli sorunları ve bu sorunların birbiriyle ilintilerini kavrayan büyük bir bildirge ile seçmenin karşısına çıkan CHP, iktidara geldiği takdirde yeni bir düzen kuracağını, toprak reformunu gerçekleştirerek çiftçilere uygun kredi imkanları sağlamayı ve tarımsal üretimi arttırmayı hedeflemiş, sağlıktan eğitime hukuktan ekonomiye kadar çok geniş alanda yapılacak çalışmaları kamuoyuna arz etmiştir.⁵⁸⁰

12 Ekim seçimlerine katılan diğer partiler de seçim çalışmalarına teşkilatlanma faaliyetlerini yoğun olarak sürdürdükleri seçim bölgelerinden başlamıştır. Bu doğrultuda Yusuf Azizoğlu başkanlığındaki YTP, seçim çalışmalarını seçim bildirisiyle başlatmış, ardından partinin teşkilatlanma çalışmalarının tamamlandığı Doğu ve Güneydoğu

⁵⁷⁷ H. Kuru, *a.g.t.*, s.102.

⁵⁷⁸ 1969 Genel Seçimlerinde Adalet Partisinin seçim gezilerinde görev alan isimlerden birisi de Saadettin Bilgiçtir. Bilgiç, toplamda 22 ili kapsayan seçim gezisine Yüksel Menderes ile birlikte çıktıklarına anılarında yer vermektedir. S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.188-189.

⁵⁷⁹ Konuşmanın tamamı için bkz. BCA Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 47-282-2. Ardından seçim gezilerini sırasıyla Kayseri, Samsun, Eskişehir, Trabzon, Adana, İzmir, Bursa ve Konya illerinde gerçekleştirmiştir.

⁵⁸⁰ S. Kili, *a.g.e.*, s.247.

Anadolu bölgesindeki illeri içeren bir seçim gezisi programı uygulamıştır.⁵⁸¹ Hazırladığı seçim beyannamesi ile seçim çalışmalarını başlatan bir diğer parti ise Hüseyin Balan liderliğindeki BP'dir. İlk defa katılacağı genel seçimle seçmen karşısına çıkmaya hazırlanan parti, ağırlıklı olarak ülkede yaşanan toplumsal olaylar üzerinde durmuş ve çalışmalarını bu paralelde sürdürmüştür.⁵⁸² Aday belirleme çalışmalarının ardından seçmen ile buluşma süreci başlamış bu doğrultuda partinin teşkilatlanma çalışmalarının sürdürüldüğü iller öncelikli olarak tercih edilmiştir. Teşkilatlanma çalışmalarını tamamladığı 67 ilde seçimlere girmeye hazırlanan GP seçimler boyunca toplumsal ve ekonomik sorunlara vurgu yapan seçim sloganları ile 12 Ekim genel seçimlerinde seçmenin karşısına çıkmıştır.⁵⁸³ Partide, seçim bölgelerindeki aday listelerinin hazırlanması ile başlayan seçim süreci, yurt gezileri ve miting faaliyetleri ile devam etmiştir.

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden, Milliyetçi Hareket Partisine dönüşen MHP, partisinin 1969 yılında Şubat ayında düzenlenen olağanüstü kongresinde gerek il, ilçe teşkilatları bünyesinde ve gerekse gençlik ve kadın kolları bünyesinde seçim hazırlıklarına yoğun bir biçimde başlamış, ülke genelinde Genel Başkan Alparslan Türkeş'in katılımıyla çok sayıda toplantı, miting ve yürüyüş gerçekleştirmiştir.⁵⁸⁴ Türkçülük ve komünizm karşıtlığının ağırlıklı olarak hissedildiği seçim çalışmalarında parti, Vatanın yeniden inşası gayesi doğrultusunda hareket etmiş ve eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi ilkesi üzerinde durmuştur.⁵⁸⁵ İlk defa bir önceki seçimlerde mecliste temsilci bulundurma hakkını elde eden Türkiye İşçi Partisi ise 1969 seçimlerine parti içi mücadelelerin gölgesinde başlamış,⁵⁸⁶ seçim çalışmalarında sosyalizm vurgusuna ağırlıklı olarak yer vermiştir. Ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik sorunların

⁵⁸¹ M. Çolak, *a.g.t.*, s.234-235.

⁵⁸² A. H. Soysüren, *a.g.t.*, s.241.

⁵⁸³ 12 Ekim 1969 Genel Seçimlerinde Güven Partisi'nin kullandığı sloganlar şunlardır; "Gelişmemiş bölgelerin kaderini yeneceğiz", "Komünizm ve yoksullukla imanlı mücadele", "Huzur, Hürriyet, Refah", "Rejime saygı derdine ilgi", "İlk hedefimiz köy kalkınması", "Aka ak karaya kara". G. Bozkır, *a.g.t.*, s.95.

⁵⁸⁴ *Üç Hilal*, 20 Haziran 1969.

⁵⁸⁵ MHP'nin 12 Ekim 1969 Genel Seçimlerinde Türk eğitim sisteminde öngördüğü düzenlemeler arasında İlkokul ve Ortaöğretim birinci kademesinin birleşimini esas alan İlkokulların öğrenim süresinin 7-8 yıla çıkarılması, Din ve Türk Tarihi gibi Türk örf ve adetlerini aşılacak derslerin birinci sınıftan itibaren zorunlu olarak okutulması, teknik okulların nitelik ve niceliğini arttırmaya yönelik düzenlemeler yer almaktadır. *Üç Hilal*, 26 Eylül 1969.

⁵⁸⁶ Genel Başkan Aybar ve parti üst yönetimini hedef alan MDD'ci grup, aralarındaki tüm görüş ayrılıklarına rağmen partinin er ya da geç "gerçek bir sosyalist" kimliğe kavuşması için seçim öncesinde TİP'i örgüt olarak destekleyeceklerini duyurmuşlardır. *Aydınlık*, Eylül 1969, S.11, s.337-341.

işlendiği seçim çalışmalarında “köylüye toprak herkese iş” sloganı ile hareket edilmiştir.⁵⁸⁷

12 Ekim günü sandık başına giden seçmenlerin kullandığı oylar sonucunda oyların %46,5’ini alarak iktidara gelen parti AP olmuştur.⁵⁸⁸ AP’yi takiben oyların %27,4’ünü alan CHP ise sandıktan ana muhalefet partisi olarak çıkmıştır. Feyzioğlu liderliğindeki GP, tıpkı senato seçimlerinde olduğu gibi bu seçimlerde de AP ve CHP’nin ardından %6,6 oy oranıyla üçüncü parti olmuştur. Seçime katılan diğer partilerin oy dağılımları ise MP %3,2, MHP %3,0, YTP %2,2, BP %2,8, TİP ise %2,7 olarak belirlenmiş,⁵⁸⁹ seçimlere herhangi bir partiden katılmayan bağımsız adaylar ise oyların %5,6’sını almıştır.⁵⁹⁰

Seçimin kesin sonuçlarının gelmesinin ardından basın toplantısı düzenleyen Demirel, sonuçlardan duyduğu memnuniyeti dile getirerek partisiyle gurur duyduğunu açıklamıştır. Küçük oy oranına sahip partilerin sandıktan daha güçlü olarak çıkacaklarını umduklarını belirten İnönü ise partisinin gerek oy ve gerekse milletvekili sayısı açısından ilerleme kaydettiğini ifade ederek gelecekte daha hızlı ilerlemeler için daha çok çalışacaklarını beyan etmiştir.⁵⁹¹

Seçim sonuçları incelendiğinde oyların büyük bir kısmını alarak iktidara gelen AP’nin bir önceki seçimlerle kıyaslandığında oy oranı %6,4 oranında azalmıştır.⁵⁹² CHP ise bir önceki seçimlere kıyasla milletvekili sayısını arttırmıştır. Eskiden AP’li seçmenin en çok oy aldığı bölge olan Güneybatı Anadolu’da CHP oylarındaki artış oldukça dikkat çekmekle beraber seçimlere ilk defa katılan GP diğer partiler içerisinde en fazla oy artışını sağlamıştır.⁵⁹³ Bir önceki seçimlere oranla bu seçimlerde oy oranı düşen partiler ise YTP, MP ve TİP olmuştur.⁵⁹⁴

⁵⁸⁷ *Emek*, 6 Ekim 1969. Bkz. EK.21.

⁵⁸⁸ *Son Havadis*, 13 Ekim 1969. Bkz. EK.22.

⁵⁸⁹ Seçim sonuçları neticesinde meclise çıkarılan milletvekilleri sayıları ise; AP,256, CHP 143, G.P 15, M.P 6, MHP 1, TİP 2, YTP 6, BP 8 ve Bağımsızlar 13 dür. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *12 Ekim 1969 Milletvekili Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970. s.6-7.

⁵⁹⁰ S. Aydın, Y. Taşkın, *a.g.e.*, s.179

⁵⁹¹ *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1969.

⁵⁹² F. Ahmad, *Modern Türkiye*, s.201.

⁵⁹³ Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, s.168.

⁵⁹⁴ 1965 Genel Seçimlerinde MP, %6 oranında oy 31 milletvekili, YTP, %3,7 ile 19 milletvekili, TİP, %2,9 ile 15 milletvekili gönderme hakkını kazanırken bu oranlar 1969 Genel Seçimlerinde bahsi geçen partiler bazında şu şekilde

Seçimlere basının ilgisi büyük olmuş, seçim çalışmaları boyunca seçmenle buluşan parti liderlerinin faaliyetleri an be an takip edilerek kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Gazeteler, ilk sayfadan verdikleri seçim haberleri ile partilerin oy oranlarını, milletvekili sayılarını ve kesinleşen resmî sonuçları aktarmışlardır. Dönemin köşe yazarları da seçim çalışmalarını yakından takip etmiştir. İktidara yakınlığı ile bilinen kesimin olumlu karşılamasının aksine seçim sonuçları toplumun önemli bir kesiminin tepkisini çekmiştir.⁵⁹⁵ Seçimlere katılma oranının bir önceki seçime oranla düştüğü noktadan hareket eden muhalif görüşler diğer yandan da ağırlıklı olarak seçim sisteminde yapılan değişikliğe vurgu yapmış, sistemin yanlışlığına dikkat çekmişlerdir.⁵⁹⁶

1969 genel seçimleri ile ikinci defa tek başına iktidara gelen AP, ülke yönetiminde yeniden söz sahibi olmuştur. Yenilenen seçim sistemi ile meclis içerisinde daha fazla milletvekili bulundurup nüfuzunu korumuştur.

1.7. Ordu-Hükümet İlişkileri ve 12 Mart Muhtırası

Süleyman Demirel liderliğindeki AP, 1965 yılında gerçekleşen genel seçimler de oyların çoğunu alarak tek başına iktidara gelmiş ve 1969 yılındaki genel seçimler ile ülkeyi yeniden dört yıl boyunca yönetme hakkına sahip olmuştur. Ancak, 1968 yılında başlayıp zamanla doruk noktasına ulaşan toplumsal olaylar ülkede kaos ortamının oluşmasına sebep olmuş ve bir de bu dönemde parti içi mücadelelerin yoğun bir biçimde yaşanması, hükümeti zor duruma düşürmüştür. Ülkenin içinde bulunduğu durum ordunun üst kademelerini harekete geçirmiş ve milli güvenlik kurulu toplantıları daha sık düzenlenmeye başlamıştır.⁵⁹⁷ Yapılan toplantı ve görüşmelerde ülkenin içinde bulunduğu durum ayrıntılarıyla ele alınmış ve hükümetten asayişin sağlanması istenmiştir. Ancak, yapılan görüşmelerden sonuç alınamamıştır. Anarşinin artması ve bunun karşısında adli mekanizma ağır işlemesi ve yetersiz kalması neticesinde Devlet Güvenlik

gerçekleşmiştir: MP, %3,2 ile 6 milletvekilliği, YTP, %2,1, 18 milletvekilliği ve TİP, %2,6 ile 2 milletvekilliği kazanmıştır. S. Aydın, Y. Taşkın, *a.g.e.*, s.140, 179.

⁵⁹⁵ Seçim sonuçlarına yönelik en çarpıcı eleştiri muhalif yayın organlarından olan Ant Dergisinden gelmiştir. *Ant*, 7 Ekim 1969. BKZ. EK. 23.

⁵⁹⁶ Seçim sistemindeki değişiklik hususunda Çetin Altan ve İlhami Soysal gibi köşe yazarlarının görüşlerinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Akşam*, 13-14 Ekim 1969.

⁵⁹⁷ MGK toplantılarının sayılarının artması ve Türkiye'nin gündeminin bu görüşmelerde belirlenmesi MDD'ci kanat tarafından Türkiye'de "Yahya Han Formülü" uygulanıyor sorularını gündeme getirmiş, bu formül gereği ülkenin iktidarı ile ordu tarafından kolektif bir biçimde yürütüldüğü yorumları yapılmıştır. *Aydınlık*, Şubat 1971, S.28, s.278-280.

Mahkemelerinin (DGM) kurulması gündeme gelmişse de güvenlik kurulunda anayasa değişikliğine gerek olup olmayacağı yönündeki görüş ayrılıkları nedeniyle konu, daha sonraki bir zamana bırakılmış⁵⁹⁸ ve olaylar her geçen gün farklı bir boyuta evrilmiştir.

Türkiye'nin olağanüstü bir dönemden geçtiği bu yıllarda, ülkeyi içinden bulunduğu durumdan kurtarmak noktasında farklı görüş ve düşünceler gündeme gelmiş bu doğrultuda cunta yapılanmaları baş göstermiştir. Ortak noktasını Türkiye'deki mevcut düzeni değiştirmek olarak tanımlayabileceğimiz bu oluşumlar içerisinde askeri kökenli örgütlenmelerin ağırlıklı olduğu bunun yanı sıra sivil aydın kesiminde bu oluşumlara destek verdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada ilk etapta ön plana çıkan sivil ve asker aydınların birlikte yer aldığı ve liderliğini Cemal Madanoğlu'nun üstlendiği ve Madanoğlu cuntası olarak bilinen cunta örgütlenmesidir. Müdahalenin fikri ve ideolojik temellerinin Doğan Avcıoğlu ve beraberindeki aydınlar tarafından hazırlandığı bu oluşum asıl olarak Türkiye'deki mevcut düzenin parlamenter sistemle değişmesinin mümkün olmadığı ve ülkenin bekası için askeri bir müdahalenin şart olduğu inancıyla yola çıkmıştır.⁵⁹⁹ Cunta faaliyetlerinin Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT) tarafından öğrenilmesinin ardından faaliyetleri akim kalmıştır.⁶⁰⁰

12 Mart'a giden süreçte ortaya çıkan bir diğer oluşum ise Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ile Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un liderliğini üstlendiği cunta girişimidir.⁶⁰¹ Ülkenin gidişatından memnun olmayan ordu üst kademesi ve beraberinde çok sayıdaki karacı ve havacı orta ve alt düzeydeki askerlerden meydana gelen bu oluşumun faaliyetleri sürecin daha iyi anlaşılabilmesi açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Türkiye'ye yeni bir yön vermenin planlandığı bu dönemde kuvvet komutanlarınca yürütülen müdahale hazırlıkları zaman zaman kırılma noktası diye tabir

⁵⁹⁸ DGM'lerin kurulması için Anayasa da değişiklik yapılması gerektiğini düşünen Başbakan Süleyman Demirel'in aksine dönemin Hava Kuvvetleri Komutanı olan Orgeneral Muhsin Batur, DGM'lerin kurulması için Anayasada herhangi bir değişikliğe gidilmesine gerek olmadığını düşünmektedir. Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler "Üç Dönemin Perde Arkası"*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s.186.

⁵⁹⁹ Asker ve sivil orijinli bir oluşum olan Madanoğlu cuntasının örgütsel yapısı incelendiğinde Doğan Avcıoğlu'nun yanı sıra İlhan Selçuk, İlhami Soysal, Reşit Eyüpoğlu gibi dönemin öne çıkan sivil aydınların da örgütlenmenin içerisinde yer aldığı fark edilmektedir. Ayrıca cunta içerisinde 14'ler olarak bilinen Orhan Kabibay, Numan Esin gibi isimlerde yer almaktadır. Önder Ege, *9 Mart 1971 Türkiye'de Sol Darbe Teşebbüsü*, Kopernik Kitap, İstanbul 2021, s.91-92.

⁶⁰⁰ Madanoğlu cuntasına ait bilgiler Millî İstihbarat Teşkilâtı ajanı Mahir Kaynak tarafından hükümete bildirilmiştir.

⁶⁰¹ Gürler-Batur cuntası olarak bilinen cuntanın komuta kademesinde Tümgeneral Celil Gürkan, Tümgeneral Şükrü Köseoğlu, Tuğgeneral Mehmet Tuğcu, Tuğgeneral Mehmet Akar, Pilot Albay Hidayet Ilgar, Tuğgeneral Aydın Kırıçoğlu, Tuğ. Vedii Bilget, Bnb. Erol Bilbilik, Bnb. Sabahattin Sağiroğlu, Yarbay Rasim Örnek, Kur. Alb. Faruk Yorulmaz, Kur. Bnb. Güven Erkaya, Kur. Alb. Adnan Kaptan, Albay, Bülent Tarcan, Genel Kurmay Başkanlığı Plan ve Prensipler Başkanı Korgeneral Atf Erçikan, Hâkim Yrb. Emin Değer, Av. Fakihi Özfakih Ö. Ege, *a.g.e.*, s.104-105

edebilecek süreçleri beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda 21 Kasım 1970 tarihini yakın dönem Türk siyasi yaşamı açısından oldukça kritik bir tarih olarak ifade edebilmek mümkündür. Bahsi geçen tarihte Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un hiyerarşik sisteme uymayarak Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a adeta muhtıra niteliğini taşıyan bir mektup göndermesi ve bu mektubun kısa bir süre sonra kamuoyu tarafından öğrenilmesinin ardından Türkiye'de askeri müdahale hazırlığı gün yüzüne çıkmıştır.⁶⁰² Ardından gerçekleşen toplantı ve görüşmelerde de müdahale fikri ve hazırlıklar devam etmiştir.

Ordu üst kademesinde yaşanan bu hareketlilik kamuoyu tarafından dikkatlice takip edilmiştir. Hükümetin, her geçen gün artan olaylara karşı tutumu üstesinden gelecekleri yönünde olmuş ve böylece tansiyon bir nebze de olsa düşürülmeye çalışılmıştır. Ancak, her geçen zaman durum bir öncekinden daha farklı bir boyut kazanmıştır. 1971 yılına gelindiğinde üniversite dışına taşan öğrenci olaylarının adam kaçırmaya, banka soygunu biçimine dönüşmesi ordu üst kademesinde yeni ve köklü bir hareketliliğin başlamasına neden olmuştur. Bu doğrultuda, Mart ayında komuta düzeyinde gerçekleşen bir dizi toplantılar düzenlenmiş ve bu toplantılarda ülkenin içinde bulunduğu durum karşısında yapılacak hamleler görüşülmeye başlanmıştır. Gerçekleşen toplantılar içerisinde hiç kuşkusuz en önemli olanı 9 Mart 1971 tarihinde Hava Kuvvetleri karargahında Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler önderliğinde havacı ve karacı generallerin de katılımıyla gerçekleşmiştir.⁶⁰³ 12 Mart sürecinin en kritik noktalarından birini oluşturan bu toplantıda, müdahale için yapılacak hazırlıklar üzerinde görüşülmüştür. Ancak, Faruk Gürler'in müdahale edilmesi yönündeki kararını bir gün sonra gerçekleştirilecek olan genişletilmiş komuta konseyi toplantısı sonrasına bırakması ile toplantı, müdahale kararı alınmadan sona ermiştir.⁶⁰⁴

⁶⁰² Ö. Ege, *a.g.e.*, s.113.

⁶⁰³ Kara ve Hava Kuvvetleri Komutanlarının bir müdahale fikrinde birleştikleri ve yaptıkları planlama doğrultusunda 250 üyeden oluşan kurucu meclis içerisinde "Devrim Meclisi" nin kurulmasına karar verildiğini belirten Gazeteci Yazar Cüneyt Arcayürek, Meclis Başkanlığına Faruk Gürler'in Başbakanlığa ise Muhsin Batur'un getirileceğini ifade etmiş ve ayrıca yeni hükümetin Bakanlar Kurulu listesini de açıklamıştır. Buna göre; Dışişleri Bakanı Osman Olcay, İçişleri Bakanı İhsan Tekin, Adalet Bakanı Fakih Özfakih, Milli Eğitim Bakanı Fakir Baykurt, Sanayi Bakanı Özer Derbil, Maliye Bakanı Ziya Müezzinoğlu, Gümrük Bakanı Orhan Kabibay, Gençlik Bakanı Numan Esin, Planlama Memduh Aytür'den oluşmaktadır. Cüneyt Arcayürek, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.350-351.

⁶⁰⁴ D. Dursun, *a.g.e.*, s.56.

Bir bakıma müdahalenin şeklini, aktörlerini ve niteliğini değiştiren bu toplantının ardından bir gün sonra Genel Kurmay Başkanlığı Karargahında Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç başkanlığında bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Yakın dönem Türk siyasi yaşamına mühim etkileri bulunan bu görüşmede ülkenin içinde bulunduğu durum karşısında nasıl bir tavır takınılacağı hususu açıkça masaya yatırılmıştır. Öyle ki, hükümeti devirip yönetime el mi konulacağı ya da sert bir uyarı ile mi yetinilmesi gerektiği açıkça tartışılmıştır.⁶⁰⁵ Oldukça uzun süren toplantının sonunda kuvvet komutanları müdahale kararı almışlardır. 11 Mart'ta tekrardan bir araya gelen komutanlar müdahalenin ne şekilde gerçekleşeceğini planlamışlardır. Meclise bir mektup gönderilmesi kararının alınmasının ardından dağılan generaller 12 Mart sabahı Genel Kurmay Başkanlığında Tağmaç liderliğinde yeniden bir araya gelmişlerdir. Muhtırada özetle TSK, hükümet ve parlamentoyu ülkeyi anarşi, kardeş kavgası ve sosyal huzursuzluklara sürüklemeye itham etmiş, partiler üstü bir hükümetin kurulmasını istemiştir. Bu gerçekleşmediği takdirde yönetime el koyacağını açıklamıştır.⁶⁰⁶ Muhtıranın kamuoyuna açıklanmasının ardından Demirel Hükümeti istifa etmiştir.⁶⁰⁷

Muhtıranın ardından yaşanan toplumsal olayların önüne geçebilmek için bir dizi yeni uygulamalara gidilmiştir. Bu uygulamalar içerisinde ilk sırayı sıkı yönetim yasakları almaktadır. Toplumsal yaşamın yeniden düzene girmesi amacıyla alınan sıkıyönetim yasağının ardından grev ve basın özgürlüğünde de kısıtlamaya gidilmiş günlük gazetelere süreli kapatma cezaları verilmiştir. Sendika ve siyasi partilerin faaliyet alanları daraltılarak, kamu çalışanlarının sendika hakkı engellenmiştir. Alınan önlemler arasında

⁶⁰⁵ Celil Gürkan, *12 Mart'a Beş Kala*, Tekin Yayınevi, Ankara 1986, s.109.

⁶⁰⁶ Yakın dönem Türk siyasi tarihine 12 Mart Muhtırası olarak geçen bu metin aynen şöyledir:

1. Parlamento ve Hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatlarıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.
2. Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin, partiler üstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.
3. Bu husus bu süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır. Mete Tuncay vd., *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990, s.228-229. Bkz. EK. 23.

⁶⁰⁷ Hükümetin istifasına ilişkin karar için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 13 Mart 1971. S.13777. Süleyman Demirel'in istifasının ardından 26 Mart 1971 tarihinde Nihat Erim başbakanlığında ağırlıkla teknisyenlerden oluşan yeni bir hükümet iş başına gelmiştir. M.A. Birand vd, *a.g.e.*, s.269. *Akşam*, 13 Mart 1971. Bkz. EK.24.

ön plana çıkan bir diğer icraat ise çok sayıda üst düzey subayın ordudan tasfiyesi olmuştur.⁶⁰⁸

12 Mart müdahalesiyle ülkede hem anayasal değişiklikler yapılmış ve hem de ordunun siyasal yapı içindeki gücü arttırılmıştır. Denetim mekanizmaları güçlendirilerek toplumsal huzurun yeniden sağlanması, anarşinin sona ermesi, içerde ve dışarda güçlü bir ülke tesis edilmesi amaçlanmıştır. Müdahalenin ardından kamuoyunda çok sayıda görüş ve düşünce belirmiştir. Bu düşünceler içerisinde kuşkusuz en dikkat çeken dönemin başbakanı olan ve muhtıranın verildiği hükümetin başındaki isim Süleyman Demirel'e aittir. Muhtıranın hem anayasa ile ve hem de hukuk devlet anlayışı ile bağdaşmadığını belirten Demirel,⁶⁰⁹ muhtıranın verilmesinin ardından partisinin grup toplantısında bir açıklama yapmıştır. Muhtıra ile demokrasinin yara aldığını düşünen Demirel, yarayı sarmak noktasında soğukkanlı bir biçimde ve isteksizce aldığı istifa kararından bahsetmiştir.⁶¹⁰ Yıllar sonra verdiği bir röportajında ise, meclis içerisinde yer alan muhalefet partilerinin olan bitenler karşısında sessiz kalarak muhtıra yanlısı bir görüntü çizdiklerini, bu sebeple de güvenoyu alamayacağını düşündüğü için istifa etmeye karar verdiğini açıklamıştır. Ayrıca kendisinden sonra kurulan Nihat Erim hükümetine çok da gönüllü olmayarak destek verdiğini itiraf etmiştir.⁶¹¹

Demirel'in 12 Mart'a ilişkin söylem ve açıklamaları arasında Türkiye'deki siyasi otorite ile silahlı kuvvetler arasındaki ilişkiye yönelik değerlendirmeleri ön plana çıkmaktadır. Siyasi istikrarı seçimle gelenin seçimle gitmesi olarak tanımlayan Demirel'e göre, Silahlı Kuvvetlerin gerek 1960 ve gerekse 1971 yılında gerçekleştirdiği müdahale her şeyden önce milletin hür iradesine yönelmektedir. Bu durum halkın gerçek temsilcisi olan TBMM'yi üstün kuvvet olmaktan çıkarırken, Silahlı Kuvvetleri üstün otorite haline getirmektedir. Türkiye'de siyasi istikrar ile iktisadi kalkınma arasında sıkı bir bağ

⁶⁰⁸ Mehmet Ö. Alkan, *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s.262.

⁶⁰⁹ *Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in TRT'nin Sorularına Verdiği Cevaplar*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1971, s.8.

⁶¹⁰ Süleyman Demirel'in bahsi geçen konuşması 14 Mart 1971 tarihine aittir. *Kırat*, 11 Şubat 1973.

⁶¹¹ Süleyman Demirel, 26 Mart 1971 tarihinde kurulan Nihat Erim'in ilk kabinesine verdiği desteği şu sözleriyle anlatmıştır: “Ben oy verdim hükümetlere. Mizacıma aykırı, prensiplerime aykırı. Ama ben bir köprüyü geçeceğim. “Oy vereceğim size dedim. Kurun hükümetinizi” Benim yapamadığımı o neyle yapacak? Arkamda şu kadar milletvekili, bu kadar halk var. Ve Türkiye'yi ben o gün onların hepsinden daha iyi biliyorum. Yapılabilecek bir şey varsa ben hepsini yaptım geliyorum zaten. Bunlar hızımı kesti ben yapamayacağım da onlar mı yapacaktı?” M.A. Birand vd., a.g.e., s.270.

olduğunu belirten Demirel'e göre, devletin bekası için dengenin çok iyi kurulması ve son sözü kimin söyleyeceğinin iyi bilinmesi gerekmektedir.⁶¹²

12 Mart ile ilgili görüş ve düşüncelerini bildiren bir diğer isim ise muhtıranın ardından ilk hükümetini kuran Nihat Erim dir. Erim anılarında, Türkiye'nin 12 Mart'a nasıl geldiği ile ilgili süreci ayrıntılarıyla değerlendirmiştir. Muhtıranın anayasaya uygun olup olmadığı yönündeki tartışmalarla ilgilenmeyen Erim, ülkenin içinde bulunduğu durumu kırılmış bir vazoya benzeterek kendisine bir nevi vazoyu tamir etme görevi verildiğini ifade etmiştir. Devlet adamlarının olayları ele alırken kişisel duygu ve düşüncelerinden sıyrılmaları gerektiğini ifade etmesi dolaylı da olsa Demirel'in olaylara duygusal yaklaştığı anlamına gelmektedir. Ülkenin bu duruma gelmesinde iktidarın olduğu kadar muhalefetin de etkisi olduğunu belirten Erim, açıkça Demirel ve İnönü arasındaki iletişimin zayıflığına işaret etmiştir. Hükümeti kurma görevi kendisine verildiğinde toplumsal olayların önüne geçebilmek için anayasada bazı değişiklikler yapılması gerektiğini anladığını ve bunun için çalışmalara başladığını ifade etmiştir.⁶¹³

12 Mart muhtırasına imza atanlar arasında yer alan ve o yıllarda adından sıkça söz ettiren isimlerin başında gelen Muhsin Batur, anılarında, ülkenin içerisinde bulunduğu durumu özetleyerek, müdahale süreci hakkında bilgiler vermiştir. Üst düzey subayların emekliye sevk edilmesi için genel kurmay başkanlığında yapılan toplantıyı ayrıntılarıyla aktaran Batur, yıllar sonra gerçekleştirilen bir röportajında 12 Mart dönemine ilişkin samimi açıklamalarda bulunmuştur. Öyle ki, kendilerinin yanlış ve eksik bir darbe yaptıklarını itiraf ederek, müdahale sürecinde siyasi partilerin ve meclisin kapatılması gerektiğini savunmuştur.⁶¹⁴ Müdahalenin ardından görüş ve düşüncelerini kaleme alan bir diğer isim ise Celil Gürkan'dır. 9 Mart tarihinde gerçekleştirilmesi plânlanan darbe girişiminin içerisinde bulunan isimlerden birisi olan Gürkan,⁶¹⁵ muhtıraya imza atan ordu üst kademesini ciddi bir biçimde eleştirdiği eserinde, komuta

⁶¹² Süleyman Demirel, *Siyasal İstikrar ve Topyekûn Kalkınma*, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1975, s.10-13.

⁶¹³ Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s.170-171, 177.

⁶¹⁴ M. Batur, *a.g.e.*, s.309.

⁶¹⁵ Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler'in ihtilalin planlaması ve örgütlenmesi görevini Tümgeneral Celil Gürkan'a verdiği bilinmektedir. Muhtıranın yayımlanmasının ardından kısa bir süre sonra emekliye sevk edilen subaylar arasında bulunan Gürkan'ın "disiplinsizlik" nedeniyle ordudan ihracına karar verilmiştir. Uğur Mumcu, *Sakıncalı Piyade*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1993, s.90-91.

kademesinin verdikleri muhtırayla anayasal yapıyı doğrudan etkilediklerini savunmuş ve bu isimlerin ülkenin kaderi üzerinde olumsuz etkileri olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁶

Sadi Kocaş muhtıra sonrası yeni hükümetin kuruluşu esnasında yaşanan gelişmeleri ele aldığı eserinde, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'yü rejimin yegâne ve en güçlü teminatı olarak görmektedir. Bu nedenle de İnönü'nün demokrasiye zarar gelmeyeceğine inandırılması gerektiğini düşünmektedir. Nihat Erim ile yaptığı görüşmeye de yer veren Kocaş, parlamentonun açık kalması gerektiği noktasında görüş birliğinde olduklarını ifade ederek, her koşulda demokratik parlamenter düzenden yana olduklarını belirtmiştir. Erim'in kuracağı ilk kabinede kendisine Dışişleri Bakanlığı teklif edildiğini belirten Kocaş, bu görevi kabul etmeyerek başbakan yardımcılığı görevini üstlenmiştir.⁶¹⁷

Dönemin siyasetçilerinin muhtıraya yönelik görüş ve düşünceleri de bir hayli önemlidir. Bunlardan biri olan Mehmet Ali Aybar, 12 Mart sonrası dönemde meclisteki konuşmalarını bir kitap halinde yayımlamıştır. Aybar'a göre, 1961 anayasası felsefesi ve temel ilkeleri bakımından demokrasi anlayışına dönük bir belgedir. Ülkenin bu duruma gelmesinde anayasanın herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Aksine, toplumun patlama noktasına gelmemesi için anayasanın gerekli bütün reformları öngördüğünü düşünmektedir.⁶¹⁸ Adalet Partisinin hükümet sözcülüğü görevini üstlenen Orhan Tokatlı, Demirel'in muhtıra hazırlandığını ve bu muhtırayı radyoda yayımlatma çabalarının içine girildiğini bildiğini ve Cumhurbaşkanı Sunay'la irtibat kurma noktasında yaşadığı güçlükleri anlattığı eserinde muhtıranın yayımlanmasının ardından Demirel'in istifa metnini kendisinin kamuoyuna açıkladığını belirtmiştir.⁶¹⁹ Müdahaleyi, CHP ve onun ortanın solu anlayışına yönelik bir girişim olarak değerlendiren Bülent Ecevit, muhtıranın

⁶¹⁶ C. Gürkan, *a.g.e.*, s.87-88.

⁶¹⁷ Sadi Kocaş, *12 Mart Anıları*, Tomurcuk Matbaası, İstanbul 1978, s.57-61.

⁶¹⁸ Mehmet Ali Aybar, *12 Mart'tan Sonra Meclis Konuşmaları*, Sinan Yayınları, İstanbul 1973, s.92.

⁶¹⁹ Dönemin MİT Müsteşarı olan Fuat Doğu, 12 Mart sabahı Süleyman Demirel'i arayarak Cumhurbaşkanı Sunay'ın hükümetin istifa etmesi gerektiği yönündeki isteğini belirtmiştir. Bunun üzerine Demirel, bu isteği Cevdet Sunay'ın kendisinden duymak istemiş ve Cumhurbaşkanlığını aramıştır. Ancak, beklenen telefon görüşmesi gerçekleşmeyince bu sefer dönemin Milli Savunma Bakanı olan Ahmet Topaloğlu'nu aramıştır. Bakanın toplantıda olması nedeniyle onunla da bir görüşme sağlayamamıştır. Son derece kritik olan bu zamanda yeniden Sunay'la görüşmek için hamle yapan Demirel ile Sunay arasında muhtıranın yayımlanmasından yaklaşık bir saat önce bir telefon görüşmesi gerçekleşebilmiştir. Bu görüşmede Sunay, Demirel'e sağlık bahanesiyle hükümetten çekilmesinin en doğrusu olacağını söyleyerek kendisinin devreden çıkarıldığını itiraf etmiştir. Bu sözler üzerine Demirel, *"Benim sağlığımdan yana bir sıkıntı yok. Kimler sizi devreden çıkardı? İstifaya gelince, ben ancak meseleyi güvenoyuna götürürüm, Parlamento'ya götürürüm"* ifadesinde bulunmuştur. Orhan Tokatlı, *Kaybolan Yıllar 1961-1973*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2000, s.410-412.

ardından Genel Başkan İnönü ile görüş ayrılığı içerisinde olduklarını bu sebeple de görevinden istifa ettiğini açıklamıştır.⁶²⁰

Ordunun müdahalesinin ardından ülkede yaşanan gelişmeleri ayrıntılarıyla ele alan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'na göre, 12 Mart askeri darbesi tam bir faşist karakter taşımaktadır.⁶²¹ Türkiye'de özellikle sol kesimin ağır yara aldığı bu darbe girişimi ile vaat edilenlerin büyük bir çoğunluğunun gerçekleşmediğini belirten Velidedeoğlu, iktisadi bakımından dışa bağımlılığın azalmadığını belirterek, halkın, bilhassa da kırsal kesimde yaşayanların yaşam standartlarında çok fazla bir değişiklik olmadığını vurgulamıştır.⁶²² Erim hükümetleri dönemini Türkiye'nin faşizmin eşiğinde en tehlikeli adımları attığı bir dönem olarak tanımlayan İsmail Cem'e göre, 12 Mart müdahalesiyle bürokrasinin ülkedeki ağırlığı artmış bunun doğal sonucu olarak da ülke militarist bir yapılanma içine itilmiştir. Militarizmin, faşist ve benzeri rejimlere ortam hazırlayan ve gelişmesini sağlayan bir ön şart olarak nitelendiren Cem, ancak böyle bir toplumda anayasada bulunmayan yetkilerin kullanılmasının olağan olabileceğini ifade etmiştir.⁶²³

Muhtıranın ardından Türkiye'nin geçirdiği ilk günleri siyasal çalkantılarla dolu günler olarak tanımlayan Cüneyt Arcayürek, hükümetin devrilmesinden memnun olanların bulunduğunu ifade ederek, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay başkanlığında, siyasilerin katıldığı bir toplantıdan bahsetmiştir. Demirel'in bu toplantıya katılmadığını bildiren Arcayürek, Sunay'ın muhtıranın verileceğini daha önceden bildiğini ancak, başbakana bunu açıklamayarak üzerine düşen görevi yerine getirmediğini, bu gereği yerine getirmiş olsaydı belki darbeyi önleyecek yeni tedbirlerin alınabileceğini savunmuştur.⁶²⁴ Bir dönem Hürriyet Gazetesi genel yayın müdürlüğü görevini üstlenen Orhan Erkanlı, anılarında, Demirel'in 12 Mart müdahalesine yönelik görüş ve düşüncelerine yer vermiştir. Demirel'in kendisine ve hükümete yönelik yapılan eleştirileri büyük bir olgunluk ve sükûnetle karşıladığını belirterek fiili bir müdahaleyi önlediğini düşünen Erkanlı, Demirel, lüzumsuz yere direnmiş olsaydı muhtıranın üçüncü

⁶²⁰ Bülent Ecevit, 21 Mart 1971 günü, düzenlediği basın toplantısında CHP'nin Genel Sekreterlik görevinden istifa ettiğini şu sözleriyle kamuoyuna duyurmuştur: *"Ben CHP'nin halk iradesi dışında yollardan iktidara gelmesine veya gelmiş görünmesine razı olamam. Eğer hükümete katılmama kararı alınabilseydi, belki bazı şeyler kurtarılabilirdi. Fakat Sayın Genel Başkanım öyle düşünmüyor."* S. Kili, a.g.e., s.268.

⁶²¹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *12 Mart Faşizmin Felsefesi*, Evrim Yayınları, İstanbul 1990, s.18.

⁶²² H.V. Velidedeoğlu, a.g.e., s.34-35.

⁶²³ İsmail Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem Yayınevi, İstanbul 1978, s.385-391.

⁶²⁴ Cüneyt Arcayürek, *Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.70.

maddesi gereği meclisin kapatılarak askeri bir yönetimin kurulacağını öngörmüş bu hareketiyle de demokrasiyi Demirel'in kurtardığını savunmuştur.⁶²⁵

12 Mart müdahalesiyle ülkede basın özgürlüğü kısıtlanmış, çok sayıda gazeteci ve yazardan oluşan düşünür kadrosu cezalandırılmıştır.⁶²⁶ Bu isimler içerisinde yer alan İlhan Selçuk, bir röportajında herhangi bir cunta faaliyetinin içinde bulunmadığını, cuntacılık faaliyetlerinin memlekete bir faydası olmadığını ister sol ister sağ eğilimli olsun cuntacıların amacının iktidara gelmek yönünde olduğunu savunmuştur. Kendisini, Atatürk devrimcisi olarak tanımlayan Selçuk, teklif edilen milletvekilliklerini defalarca reddederek siyasete girmekten ne denli kaçındığını anlatmıştır. Tek amacının 1961 Anayasası'nın tam ve eksiksiz uygulanması olduğunu belirterek, anayasaya bağlılığın ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır.⁶²⁷ 12 Mart muhtırası ile Türk demokrasisinin ağır bir yara aldığını belirten Ahmet Kabaklı, bu yaranın bir önce iyileştirilmesini temenni ederken, Tarık Buğra, muhtırayı Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ebedi ve ezeli karakterinin önlenemez bir sonucu olarak görmektedir. Ülke zor duruma düştüğü zaman Türk ordusunun bu önemli görevi yerine getirme yetkisinin bulunduğunu düşünmektedir.⁶²⁸

Ülkenin içinde bulunduğu durumdan tüm siyasi partilerin sorumlu olduğunu düşünen Doğan Avcıoğlu'na göre, "cici demokrasi" nin artık sonu gelmiştir. Yeni yönetim, ordu desteğinden güç alsa da 1961 Anayasasının öngördüğü sosyal ve ekonomik reformları ciddiyetle uygulamazsa başarıya ulaşamayacaktır. Bu nedenledir ki, toprak reformu, devletçi kalkınma, köy enstitüleri, laik toplum düzeni ve bağımsız dış politika gibi ilerici atılışların gerçekleşmeden ülkenin düze çıkmasını mümkün görmemektedir.⁶²⁹ Muhtırayı karşı devrimci olarak nitelendirdiği siyasi partilere atılmış sert bir tokat olarak gören Uğur Mumcu, muhtıranın baş sorumlusu olarak siyasi partileri görmüş ve yargılanmalarını istemiştir. Siyasetçilerin oy kaygısından başka bir şey gütmediklerini ifade ederek ulusçu ve halkçı bir düzenin kurulması için kamuoyuna çağrıda bulunmuştur.⁶³⁰

⁶²⁵ Orhan Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s.362.

⁶²⁶ İstanbul Kadıköy'de bulunan Ziverbey Köşkünde gerçekleştirilen gözaltı ve yargılama sürecinde Doğan Avcıoğlu, İlhami Soysal, İlhan Selçuk, Behice Boran, Uluç Gürkan, Uğur Mumcu, Fakir Baykurt, Fazıl Hüsnü Dağlarca gibi isimler yargılanmıştır. Ö. Ege, *a.g.e.*, s. 182-183.

⁶²⁷ Nazlı Ilıcak, *12 Mart Cuntaları Demokrasinin Sırtındaki Hançer*, Timaş Yayınları, İstanbul 2001, s.309-313.

⁶²⁸ *Tercüman*, 14 Mart 1971.

⁶²⁹ Doğan Avcıoğlu, *Devrim Üzerine*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1971, s.147-154.

⁶³⁰ *Devrim*, 16 Mart 1971.

Basın kuruluşları muhtıranın yayımlanmasının ardından ülkenin geçirdiği süreci gün be gün takip ederek kamuoyuyla paylaşmışlardır. Gazete ve dergilerin muhtıraya bakışı izledikleri yayın politikası ile doğru orantılı bir seyir göstermiştir. Bu doğrultuda mercek altına alındığında bazılarının muhtıraya yönelik olumlu tavır alırken bazılarının ise çok sert eleştirilerde bulundukları gözlemlenmiştir. Ulus, Milliyet, Cumhuriyet, Devrim, Akşam gibi gazeteler muhtıraya olumlu bir tavır alırken Dünya, Tercüman, Son Havadis gibi gazeteler muhtıra karşıtı yayınlar yapmışlardır.

12 Mart muhtırası ile Türkiye’de anayasa tartışmaları ve toplumsal düzeni sağlama çabalarının gölgesinde geçen bir dönem başlamıştır. 27 Mayıs’ın aksine anayasanın askıya alınmadığı, siyasi partiler ve meclis çalışmalarının devam ettiği bu dönem asıl olarak demokrasiye işlerlik kazandırma çabalarına sahne olmuşsa da beraberinde getirdiği tartışmalar toplumsal sorunların daha fazla derinleşmesine ortam hazırlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA DIŞ POLİTİKA

2.1. Demirel Hükümetlerinin Dış Politika Anlayışı

1960'lı yıllarda Türkiye, yoğun dış politik gelişmelere sahne olmuştur. 27 Mayıs'ın ardından yönetimi devralan MBK ve ardından gelen koalisyon hükümetlerinin dış politika anlayışları incelendiğinde Türkiye'nin hali hazırda NATO üyesi olması⁶³¹ ve bu kapsamda Batı'ya karşı görev ve sorumluluklarının olduğu anlayış ağır basmıştır. İlaveten ihtiyacı olan ekonomik desteğe ancak ABD ile kurulacak yakın ilişkiler neticesinde ulaşılabileceği yönündeki yaygın kanaatin her geçen gün giderek artması Türk dış politikasında yeni dönemde de Batı yanlısı geleneksel çizginin devam ettirilmesine olanak sağlamıştır. Bu nedenle başta ABD olmak üzere Avrupa ülkeleri ile olan ilişkilere önem verilmiş, Batı'nın önderliğinde olan örgüt ve oluşumlara katılmak noktasında ciddi çabalar harcanmıştır.⁶³²

İdarenin yeniden sivilere geçmesinin ardından başlayan koalisyon dönemlerinde öncelikli olarak sistemi rayına oturtma çabaları doğrultusunda iç politik gelişmelere ağırlıklı olarak yer verilmişse de uluslararası ilişkilere de bir hayli ehemmiyet gösterilmiştir. Bağımsız bir dış politika anlayışının benimsenmesi hususundaki fikir birliğinin yanı sıra Batı ile ilişkilerin geliştirilmesine ayrıca önem verilmiştir.⁶³³ Ancak, ABD'nin uluslararası stratejisinde değişiklik yaptığı yıllara denk gelmesi açısından bu dönem Türk dış politikasının seyrini birinci dereceden etkilemiştir. Öyle ki, iki kutuplu dünyada iki süper güç olarak ortaya çıkan ABD ve SSCB arasında nükleer bir savaşın çıkmasında etkili olabilecek füze krizi 1962-1963 yıllarında yaşanmıştır. Türkiye, jeopolitik konumu gereği iki süper gücün arasında yaşanan bu olaylara konu olmuş, SSCB, Küba'daki füzelerin kaldırılmasına karşılık ABD'den Türkiye'de bulunan Jüpiter Füzelerinin sökülmesini talep etmiştir.⁶³⁴ Tüm dünyayı etkileyen bu kriz bir anda Türk topraklarını olası bir nükleer savaş tehlikesi karşısında SSCB'nin saldırılarına açık hale

⁶³¹ Türkiye'nin NATO'ya üyeliği 18 Şubat 1952 tarihinde gerçekleşmiştir. Mehmet Saray, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.134-135.

⁶³² Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s.202.

⁶³³ Melek M. Fırat, *1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s.91.

⁶³⁴ Ayşe Ömür Atmaca, *Old Game in a New World: Turkey and United States From Critical Perspective*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2011, s.73.

getirmiştir.⁶³⁵ Mesele, iki süper devlet arasında nükleer silahların yayılmasını önlemek üzere imzalanan bir anlaşma⁶³⁶ ile sona ermiş ise de, Türkiye’de bulunan Jüpiter Füzelere ABD tarafından Türkiye’ye danışılmadan sökülmesi başta hükümetin ileri gelenleri arasında ve Türk kamuoyunda büyük yankı uyandırmış ve bu olay İkinci Dünya Savaşı’nın ardından oldukça iyi giden Türk-ABD ilişkilerinde ilk hayal kırıklığının somut göstergesi olmuştur.⁶³⁷

ABD ile ilişkilerin seyrini etkileyen bir diğer husus ise Kıbrıs meselesi esnasında gün yüzüne çıkmıştır. 1963 yılının aralık ayından itibaren adada terör faaliyetlerini arttıran Rum tedhişçiler, Kıbrıs anayasasının Türklere tanıdığı hakların uygulanmasına karşı çıkmış, Kıbrıs Türklerini azınlık olarak görmüşlerdir.⁶³⁸ Bu doğrultuda adanın Yunanistan’a ilhakı olarak nitelendirilecek Enosis’i gerçekleştirmek noktasında çok sert eylemler gerçekleştirmişlerdir. Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde kanlı eylemler yapan ve adadaki Türklerin can ve mallarına saldırı niteliği taşıyan bu olayların Türkiye’de öğrenilmesinin ardından Türk hükümeti, garanti anlaşmasının kendisine tanıdığı haklar doğrultusunda adaya çıkartma yapmaya karar vermiştir. Çıkartma öncesi gerek dünyanın süper güçlerinden birisi olması ve gerekse dünyanın neresinde olursa olsun yaşanan olayların ABD’yi etkilemesi açısından Türkiye, ABD’ye çıkartma yapacağını bildirmiştir. Ancak, dönemin ABD Başkanı Johnson tarafından Türkiye’ye hayli ağır üslup içeren bir mektubun gönderilmesinin ardından Türk hükümeti geri adım atmak zorunda kalmış ve çıkartma yapmaktan vazgeçmiştir.⁶³⁹ Bu durum, yalnızca Türk-ABD ilişkilerini değil genel olarak Türk dış politikasının seyrini etkilemiş ve kamuoyunda ABD karşıtı eğilimlerin artmasına etki etmiştir.

AP’nin dış politika anlayışı incelendiğinde, yönetimin içinde bulunduğu siyasi konjonktürü doğru okuma çabaları ilk etapta göze çarpmaktadır. Bununla birlikte

⁶³⁵ *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri*, Edt. Osman Bahadır Dinçer, Habibe Özdağ, Hacı Necefioğlu, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.81.

⁶³⁶ Bahsi geçen anlaşma, Nükleer Denemelerin Kısmen Yasaklanması Anlaşmasıdır. (Test Ban Treaty) ABD, SSCB ve İngiltere temsilcileri arasında 15 Temmuz-5 Ağustos 1963 tarihleri arasında Moskova’da düzenlenen görüşmeler neticesinde imzalanmıştır. Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar*, S. Yayınları, s.444.

⁶³⁷ Türk toprakları üzerindeki mevcut tehlikeyi füze krizinin yeniden ortaya çıkardığını belirten Doğan Avcioğlu’na göre bu konu yalnızca ABD ve SSCB arasında yapılan gizli görüşmelerde değil, yapılacak genel bir silahsızlanma konferansı ile görüşülmesi gereken hayli hassas bir konudur. Ülkemizde bulunan füze üslerinin savunma gücümüzü sarsmayacak şekilde tasfiye edilmesini izlenmesi en gerekli yol olarak gören Avcioğlu’na göre meselenin ülkemiz için yeni problemlere sebep vermeden çözülmesi her şeyden daha önemlidir. *Yön*, 31 Ekim 1962.

⁶³⁸ Erol Mütercimler, *Bilinmeyen Yönleriyle Kıbrıs Barış Harekâtı*, Arba Yayınları, İstanbul 1998, s.97-100.

⁶³⁹ Mehmet Gönlübol vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s.537-538.

Türkiye'nin yeni dönemdeki dış politika anlayışını bahsi geçen bu olaylardan bağımsız tutmayarak dış politika anlayışını bu minvalde inşa etmiştir. Bu doğrultuda 1965-1971 yılları arasında Türkiye'nin Batı ile yapılmış ittifaklara sadık kalmak noktasındaki kararlı tutumu dikkat çekmektedir. Bu tutumun arkasındaki en önemli etken ise kuşkusuz Türkiye'nin NATO şemsiyesi altında kendini güvende hissetme düşüncesidir. Ancak, gerek 1962 yılında yaşanan füze krizinde ve gerekse 1964 de Türklerin adaya çıkartma hakkının engellenmesinin ardından ABD'nin Türkiye için güvenilir bir müttefik olmadığı kanaati yayılmış ve bu kanaat yeni bir dış politika anlayışı uygulanması gerekliliğini açıkça ortaya koymuştur. Bu doğrultuda çalışma ve faaliyetlerini yürüten AP yönetiminin dış politika anlayışının esaslarını Batı ile mevcut ilişkileri zedelemekten gelişmekte olan devletler ve özellikle gelişmekte olan komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmak olarak nitelendirmemiz mümkündür.⁶⁴⁰

AP yönetiminin dış politika anlayışının esaslarını belirleyen bir diğer gelişme ise 16 Aralık 1965 tarihinde gerçekleştirilen BM toplantısında ortaya çıkmıştır. Kıbrıs meselesinin masaya yatırıldığı bu görüşmede Türkiye'nin Kıbrıs tezi uluslararası arenada kabul görmemiştir.⁶⁴¹ Gerek Türk yönetimi ve gerekse kamuoyunda büyük bir üzüntüyle karşılanan bu olayın ardından kamuoyundan tepkiler yükselmeye başlamış başta siyasetçiler, gazeteciler, köşe yazarları olmak üzere birçok kişi karara tepki göstermiştir. BM kararı, Türkiye'nin yalnızca Kıbrıs siyasetini değil genel anlamda dış politikanın seyrini değiştirecek bir mahiyette olması bakımından önemlidir. Öyle ki, bu kararın ardından Türkiye'nin çok yönlü bir dış politika anlayışı izleyerek yalnızlıktan kurtulması gerektiği yönündeki kanaat kamuoyunda daha da yaygınlaşmıştır.⁶⁴² Bu gelişmeler ışığında hükümet dış politikanın esaslarının yalnızca Batılı Devletlere dayandırılmasının doğru bir yol olmadığını anlamaya başlamış ve konseyde genellikle çekimser oy kullanan üçüncü dünya ülkeleri ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi noktasında kolları sıvamıştır.

AP Hükümetlerinin dış politika anlayışında dış gelişmelerin yanı sıra iç dinamiklerinde etkili olduğu gözlenmektedir. Bu doğrultuda yönetimin öncelikli olarak

⁶⁴⁰ M. Gönübol vd., *a.g.e.*, s.542-543.

⁶⁴¹ Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda ele alınan Kıbrıs Meselesi ile ilgili yapılan oylama sonucunda 54 Çekimser oya karşılık 5 olumsuz oy kullanılmıştır. Türkiye dışında olumsuz oy veren devletler ABD, İran, Arnavutluk, Pakistan dır. Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C.1, Edt. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.734.

⁶⁴² *Yön*, 24 Aralık 1965. Bkz. EK.25.

temsil ettiği seçmen kitlesinin o dönemdeki özellikleri ve yararlarını yansıtan bir dış politika anlayışı izlediği hemen fark edilmektedir. DP'nin mirasçısı olarak kurulan ve tabanında muhafazakâr seçmeni barındıran AP, seçmenini memnun etmek ve içerde de oylarını arttırmak için İslam ülkeleri ile ikili ilişkiler geliştirilmesi noktasında çaba harcamıştır.⁶⁴³ Bu doğrultuda Ortadoğu ile ilişkilerin geliştirilmesine önem verilmiş ve bu ülkelerle ortak menfaatler doğrultusunda ilişkiler kurulması için çaba harcanmıştır. Türkiye'nin Arap ülkelere karşı eskisine oranla büyük bir değişiklik gösteren bu yaklaşımı ilk etapta bu ülkelerin tepkisiyle karşılaşmışsa da geçen zaman Türkiye'nin samimiyetini göstermesi açısından etkili olmuştur. İslam ülkeleri ile kurulan ikili ilişkiler ile hükümet hem tabanını memnun etmek istemiş hem de Türkiye'yi siyasi arenada yalnızlıktan kurtarmak noktasında etkin bir dış politika izlemeye başlamıştır.

İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi noktasında gerek dışişleri bakanlığı ve gerekse başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı seviyesinde birçok ziyaret gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu görüşmelerin birçoğunda Kıbrıs meselesine de değinilerek Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki dış politika prensipleri bu ülkelere aktarılmış ve bu noktada söz konusu ülkelerin Kıbrıs meselesi konusunda destekleri alınmaya çalışılmıştır. Bu ülkelerle kurulan ikili ilişkiler yapılan anlaşmalarla daha da pekiştirilerek Ortadoğu ülkeleriyle aktif bir dış politika takip edilmiştir.

1965-1971 yıllarının dış politikasında öne çıkan bir diğer husus ise Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerin yeniden başlamasıdır. 1945 yılından itibaren bozuk olan iki ülke ilişkileri Adalet Partisi iktidarı döneminde yeniden canlanma dönemine girmiştir. Bunda en büyük payı hiç kuşkusuz Türkiye'nin ABD'nin güvenilir bir müttefik olmadığı gerçeğini anlaması oluşturmuştur. ABD ile yaşanan hayal kırıklığı Türkiye'yi diğer süper güç olan Sovyetler Birliğine yakınlaştırmıştır.⁶⁴⁴ Hükümetlerin ileri gelenleri bünyesinde yapılan karşılıklı ziyaretler ve ekonomik anlaşmalarla ilişkiler pekiştirilmiştir. 1960'ların ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlayan Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerde AP yönetimi böylece planlanan ekonomik gelişmeler için dünyanın diğer süper gücünün desteğini alırken bir taraftan da iç politikada son yıllarda ve bilhassa Kıbrıs meselesi noktasında kamuoyunda artan ABD karşıtı eğilimi azaltmaya çalışmıştır.

⁶⁴³ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler", Edt. Baskın Oran, a.g.e., s.788-789.

⁶⁴⁴ Kemal H. Karpat, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012 s.271.

AP yönetimleri, komşu ülkelerle yürütülen dış politik gelişmeleri yakından takip etmiş ve ilişkilerin geliştirilmesi doğrultusunda aktif bir siyaset izlemiştir. Bu doğrultuda başta Bulgaristan olmak üzere Romanya ve Yugoslavya gibi devletlerle ikili temaslarını yoğunlaştırmış, söz konusu ülkelerle olan ilişkileri geliştirmek amacıyla karşılıklı elçilik ve büyükelçilikler açmıştır.

Demirel hükümetlerinin dış politika dinamiklerinden birisini de Ortak Pazar olarak nitelendirilen Avrupa Ekonomi Topluluğu (AET) oluşturmuştur. 1963 yılında imzalanan Ankara Antlaşması ile hazırlık dönemini resmen başlatmış⁶⁴⁵ olan Türkiye'nin AET politikasının dümenine 1965 Ekim'inden itibaren AP geçmiş ve uzun yıllar sürecek ilişkilerin belki de en kritik yılları olarak tanımlanabilecek aşamalarını yönetme sorumluluğunu üstlenmiştir.

AP, iktidarda kaldığı süre zarfında yoğun olarak yaşanan iç gelişmelerin yanı sıra dış politikada da siyasi konjonktürü iyi bir şekilde analiz etmeye çalışmış, Türkiye'yi uluslararası platformlarda önde gelen devletlerden birisi haline getirmek için çaba harcamıştır. İzlediği çok yönlü politika anlayışı ile Türk dış politikasına farklı bir boyut kazandırmıştır.

2.2. Türkiye-ABD İlişkileri

1960'larda Türk dış politikasının ana esaslarını öncelikli olarak Kıbrıs meselesi oluşturmuş, diğer alanlardaki faaliyetler bu meselenin yan dalları olarak gelişmiştir. Dış politikanın temel prensibi Batılı devletlerle yakın ilişkiler kurma noktasında ilerlemiş ve bu doğrultuda oluşturulan pakt ve oluşumlara katılmak çoğu zaman ilk tercih olmuştur. Bu minvalde ABD ile ilişkiler devamlı surette canlı tutulmak istenmiştir. Ancak bu her zaman mümkün olmamış ilişkiler çoğu zaman inişli çıkışlı bir seyir göstermiştir. Bu doğrultuda 1964 yılında adaya çıkartma yapma hakkının engellenmesi iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştirmiş ve bu durum 1965 seçimleriyle iktidara gelen AP yönetiminin de mevcut dinamikleri gözden geçirmesine ortam hazırlamıştır.

⁶⁴⁵Avrupa Ekonomi Topluluğuna ilk başvuru 31 Temmuz 1959 yılında gerçekleştirilmiştir. Çağrı Erhan, Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler", Edt. B. Oran, *a.g.e.*, s.831.

1966 yılının ilk günlerinde iki ülke arasındaki ilişkileri yeniden canlandırmak ve ABD'nin Türkiye için dost bir müttefik olduğu imajını vermek amacıyla Dışışleri Bakanlığı bünyesinde ABD Büyükelçisi Parker Hart'ın katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Kıbrıs Meselesi ve 1964 yılında adaya çıkartma hakkının engellenmesi mevzunun görüşüldüğü bu toplantıda Büyükelçi ısrarla ABD'nin Türkiye'ye çıkartma yapma konusunda engel olmadığını yalnızca tavsiyede bulunulduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁶ Büyükelçinin açıklamaları başta siyasiler olmak üzere kamuoyunda büyük yankı uyandırınca konuyla ilgili birçok yorumu da beraberinde getirmiştir. Yorumların mahiyeti incelendiğinde mektubun içeriğinin kamuoyuyla paylaşılması fikrinin ağır bastığı anlaşılmaktadır. Dönemin şartları düşünüldüğünde olayların daha doğru bir değerlendirmesinin yapılabilmesi için bunun gerekli olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Yalnızca iki ülke ilişkilerini değil, Türk dış politikasını derinden etkileyecek olan bu mektubun içeriğinin paylaşılıp paylaşılmaması hususunda bazı görüş ayrılıkları yaşanmış, konuyla alakalı senato da bir dizi görüşmeler yapılmıştır. Yapılan değerlendirmelerin sonucunda hem ABD'nin ve hem de Türk Hükümetinin gönderdiği mektupların paylaşılmasına karar verilmiştir.⁶⁴⁷

Nitekim kamuoyundan gelen tepkiler neticesinde ABD Başkanı Johnson tarafından 5 Haziran 1964 tarihinde gönderilen mektup 13 Ocak 1966 tarihinde ilk kez yayımlanmıştır.⁶⁴⁸ Ertesi gün tüm gazetelerde tam sayfa haber olan bu olay Türk-ABD ilişkilerinin seyrini uzun yıllar etkilemiştir. Mektubun kamuoyuna açıklanmasının ardından muhalefet partilerinden hükümete yönelik ciddi eleştiriler gelmeye başlamıştır. Buna göre, mektubun basın kuruluşu aracılığı ile değil de hükümet tarafından kamuoyuna açıklanmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁶⁴⁹

Mektup, ordu da geniş bir yankı uyandırmış Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Tural'ın, hükümeti eleştiren bir mektup yazmasına neden olmuştur. Tural'ın yazdığı mektubun içeriği tam olarak paylaşılmadığı için ayrıntıları bilinmemektedir fakat mektupta hükümetin ABD'nin etkisi altında bir siyaset izlediği yönündeki inancın hâkim olduğu görüş ağır basmaktadır. Kamuoyunda artarak devam eden eleştirilerin ardından

⁶⁴⁶ *Babîlî'de Sabah*, 4 Ocak 1966.

⁶⁴⁷ *Son Havadis*, 15 Ocak 1966.

⁶⁴⁸ *Hürriyet*, 13 Ocak 1966.

⁶⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 2. Cilt, 1. Toplantı, 35. Birleşim, 14 Ocak 1966, s.386.

basın toplantısı düzenleyen Süleyman Demirel, kendisinin ve hükümetinin ABD'nin etkisi altında olmadığını savunmuş, aksi ispat edildiği takdirde Yüce Divana çıkmak için hazır olduklarını belirtmiştir.⁶⁵⁰

Johnson mektubunun yayımlanmasının ardından görüş ve düşüncelerini bildiren köşe yazarları Kıbrıs meselesinde ABD'nin tavrını ciddi bir biçimde eleştirmişlerdir. Bu yazarlardan birisi olan Abdi İpekçi, "mektup mu, ultimatoma mu?" başlıklı yazısında ABD'nin tavrının büyükelçinin bahsettiği durumdan çok daha ileri gittiğini belirterek Türk hükümetinin o dönemde yaptığı hamlenin doğru olduğunu savunmuştur. Sovyet tehlikesi karşısında Türkiye'nin ABD'ye sırtını dönmesinin çokta mümkün olmadığını belirten İpekçi, mevcut hükümeti müdahaleden önce ABD'ye haber verdiği için eleştirmiştir.⁶⁵¹ Mektubun ardından görüşlerini bildiren bir diğer isim ise, Çetin Altan olmuştur. İktidarın asıl olarak mektubu yayımlamak istemediğini ancak mektubun bazı basın kuruluşlarının eline geçmesinin ardından yayınlamaya mecbur kaldıklarını belirten Altan, Demirel hükümetini otoriteden yoksun olmakla itham etmiş, Johnson mektubunun Türk halkından bugüne kadar saklanması çok yanlış bir davranış olduğunu belirterek Demirel'i istifaya davet etmiştir.⁶⁵² Mektubun açıklanmasını isteyenler olduğu gibi gizli kalması gerektiğini düşünenlerde mevcuttur. Bu düşüncede olan Zafer Gazetesi yazarlarından Celal Tevfik Karasapan'a göre mektup, ABD'nin gerçekten dünya barışını korumak istemesinden ilhamını almıştır. Mektubun muhalefet partilerince iç politik mesele haline getirilmek istendiğini bu sebeple de el altından yayımlandığını belirten yazar, önemli belgelerin iyi bir şekilde korunup saklanması gerektiğinin altını çizmiştir.⁶⁵³

İki ülke arasındaki ilişkilerin mektubun içeriğinin kamuoyuna yansımalarıyla birlikte daha da gerginleştiği günlerde Cemal Gürsel tedavi amaçlı ABD'ye gönderilmiştir.⁶⁵⁴ Gürsel için özel bir uçak tahsis eden ABD'nin bu hareketi mevcut koşullar içinde değerlendirildiğinde mektubun ardından Türk kamuoyunda oluşan ABD'ye yönelik olumsuz imajı bir nebze de olsa azaltmaya yönelik olduğu fark edilmektedir. Ancak, siyasi konjonktür esas alındığında bu tarz girişimlerin iki ülke

⁶⁵⁰ *Milliyet*, 15 Ocak 1966.

⁶⁵¹ *Milliyet*, 15 Ocak 1966.

⁶⁵² *Akşam*, 15 Ocak 1966.

⁶⁵³ *Zafer*, 17 Ocak 1966.

⁶⁵⁴ *Akşam*, 30 Ocak 1966.

ilişkilerini yeniden eski havasına yaklaştırmak için yeterli olmadığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim, iki ülke arasında yapılan ikili görüşmeler bu savı kanıtlar mahiyettedir. 1966 yılının Şubat ayında Ankara’da gerçekleştirilen askeri müzakerelerde Türk heyeti savunma araçlarının modernize edilmesini daha güçlü ve etkili silahların verilmesini talep etmişse de ABD, talep edilen yardımın NATO toplantısında alınan kararlar doğrultusunda gerçekleştirilmesinin mümkün olacağını savunmuştur.⁶⁵⁵ Yapılan görüşmelerin ardından toplantıda alınan kararların kamuoyuna açıklanmaması da gergin devam eden ikili ilişkilerin kamuoyu üzerindeki etkisini minimize etmeye yönelik olduğu söylenebilir.

Kamuoyundaki karışıklık ülkede ABD’ye ait taşınmaz mallara yönelik saldırıları da beraberinde getirmiştir. Öyle ki, ABD haber servisinin İstanbul Taksim Meydanında bulunan binasına bomba atılması hadisesi yaşanan karışıklığı gözler önüne sermiştir. Herhangi bir can kaybının yaşanmadığı olaylarda hükümet, olaylara neden olanları tespit edebilmek için geniş bir soruşturma başlatmıştır.⁶⁵⁶ Başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere hükümetin ileri gelenleri tarafından kamuoyuna yapılan açıklamaların mahiyeti incelendiğinde iki ülke arasındaki ilişkilerin iyimser bir havada yürütüldüğü imajı verilmek istendiği kolayca anlaşılmaktadır. Hükümetin bu çabasının toplumdaki ABD karışıklığını kontrol altında tutmak olduğu açıktır. Ancak, siyasi konjonktür göz önüne alındığında bunu sağlamanın sanıldığı kadar kolay olmadığı gerçeği ile kısa zamanda yüzleşilmiştir. Öyle ki, toplumdaki ABD karışıklığını gösteren bir olay da Adana’da yaşanmıştır. Bu kez hedef Adana’daki Amerikan Başkonsolosluk binası olmuştur. Elleriindeki taş ve sopalarla saldırıya geçen gençlere polis güçlkle müdahale edebilmiş çıkan olaylarda çok sayıda genç yaralanmıştır.⁶⁵⁷

1966 yılında iki ülke arasındaki ilişkiler hükümet nezdinde olumlu bir havada seyir göstermişse de yaşanan olayların ikili ilişkilere gölge düşürmesine engel olmak amacıyla Cevdet Sunay Amerika’ya bir ziyaret gerçekleştirmeyi planlamıştır. Fakat, beklenen bu ziyaret ABD başkanının sağlık sorunları nedeniyle gelecek yıla ertelenmiştir.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ *Son Havadis*, 27 Şubat 1966.

⁶⁵⁶ *Son Havadis*, 23 Mayıs 1966.

⁶⁵⁷ *Son Havadis*, 16-17 Kasım 1966.

⁶⁵⁸ *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1966.

1967 yılında iki ülke arasındaki ilişkiler yeni yılda karşılıklı iyi temennilerle hızlı başlamış, Başkan Johnson'un daveti üzerine Cevdet Sunay beraberindeki kalabalık bir heyetle ABD'yi ziyaret etmiştir.⁶⁵⁹ Karşılıklı iyi niyet gösterileri ile başlayan bu ziyaret daha Türk heyeti ABD'ye ulaşmadan yerini gerginliğe bırakmış Washington'da bulunan Türk Elçiliğine bomba atılmıştır.⁶⁶⁰ Olayın Türk basınında duyulması kamuoyundaki ABD karşıtı eğilimi daha da arttırmış, hükümet çıkması muhtemel olaylar karşısında güvenlik güçlerinin izinlerini iptal ederek görev başına çağırmıştır.⁶⁶¹

Washington'daki gelişmeleri yakından takip eden Türk basını Sunay'ın ziyareti boyunca yaşanan gelişmeleri an be an takip etmiş, ziyaret esnasında yapılan görüşmelerin fotoğraf ve haberlerini kamuoyuyla paylaşmışlardır. İkili ilişkilerin canlı tutulmak istendiği bu yıllarda ziyaretin iki ülke ilişkilerini daha da pekiştireceği yönünde birçok habere rastlanılmıştır. Haberlerin mahiyeti incelendiğinde Türkiye'nin NATO üyesi bir devlet olduğu ve ABD'nin de Türkiye'nin müttefiki olduğu yolundaki kanaatin yaygınlığı dikkatlerden kaçmamıştır.⁶⁶²

2.2.1. NATO, İkili Anlaşmalar ve Üsler

İkili anlaşmalar, İkinci Dünya Savaşından sonra yapılan ve genel olarak askeri, ekonomik ve mali hususlara dayanan anlaşmalardır.⁶⁶³ Bu anlaşmaların büyük bir çoğunluğu gizliliğini korumakla birlikte sayılarının 100'ü aştığı bilinmektedir. 1966 yılının Nisan ayında harekete geçen Türk hükümeti, ABD'den bu anlaşmaların ortak bir temelde toplanmasını istemiştir.⁶⁶⁴ Ancak, Türk hükümetinin bu talebi ABD tarafından kabul edilmemiştir.⁶⁶⁵

⁶⁵⁹ Cevdet Sunay ile birlikte ABD'ye gidecek olan heyette kimlerin bulunacağı Mart ayında yapılan Bakanlar Kurulu Kararı ile tespit edilmiştir. Cevdet Sunay'a eşlik eden isimler arasında Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil başta olmak üzere, Kocaeli Milletvekili Nihat Erim, İstanbul Milletvekili Aydın Yalçın, İzmir Senatörü Cahit Okurer, ABD Büyükelçimiz Melih Esenbel, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı İlter Türkmen, Anadolu Ajansı Genel Müdürü Atilla Onuk, Gazeteciler Cemiyeti Başkanı Burhan Felek, Hürriyet Gazetesi Ankara Temsilcisi Cüneyt Arcayürek gibi isimler eşlik etmiştir. BCA Fon Kodu: 30.18.1, Yer No: 204. 22. 4.

⁶⁶⁰ *Tercüman*, 4 Nisan 1967.

⁶⁶¹ *Akşam*, 4 Nisan 1967.

⁶⁶² *Son Havadis*, 8 Nisan 1967.

⁶⁶³ Amerika ile yapılan iktisadi ikili anlaşmaların ilki 23 Şubat 1945 tarihinde gerçekleşmiş ve akabinde yeni yapılan anlaşmalarla devam ettirilmiştir. Haydar Tunçkanat, *İkili Anlaşmaların İç Yüzü*, Alaca Yayınları, İstanbul 2019, s.17.

⁶⁶⁴ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk -Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.277.

⁶⁶⁵ *Akşam*, 5 Nisan 1966.

Türk hükümetinin ikili anlaşmaların düzenlenmesine yönelik kararlı tutumu neticesinde iki ülke arasında bir dizi görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerden birisi de 1966 yılında Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığındaki bir heyetin Amerika'yı ziyaret etmesiyle yaşanmıştır. Görüşmelerde iki ülke arasındaki ilişkilerin seyri noktasındaki meseleler ve Kıbrıs konusu ele alınmıştır.⁶⁶⁶ Görüşmelerin ardından Türkiye'ye dönen Çağlayangil, gazetecilerin sorularını yanıtlamış ABD ile ikili anlaşmaların çok kısa bir zamanda tamamlanacağını ve ayrıca adanın Yunanistan'a ilhaki anlamına gelen Enosis'e asla razı olmayacaklarını belirtmiştir.⁶⁶⁷

Ancak, bu açıklamalara rağmen mecliste ikili anlaşmalara yönelik tartışmalar son bulmamıştır. TİP meclise sunduğu önergede ikili anlaşmaların Türkiye'nin bağımsızlığını zedelediği gerekçesiyle kaldırılmasını talep etmiştir.⁶⁶⁸ Önerge mecliste yoğun günlerin yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan hararetli ortamı anlatan Çetin Altan, AP milletvekillerince ne denli yoğun bir baskı kampanyasına maruz kaldıklarından bahsederken anlaşmaların Türkiye'nin haklarını kısıtlayıcı etkenler içerdiğine dikkat çekmiştir.⁶⁶⁹ Ancak başta Süleyman Demirel olmak üzere birçok AP'li milletvekillerinin sert çıkışları neticesinde önerge mecliste kabul edilmeyerek reddedilmiştir. Bu durum bahsi geçen dönemde Türk- ABD ilişkilerinin ne denli ince bir çizgide ilerlediğini göstermektedir. Toplumun büyük bir kesiminde duyulan bu rahatsızlık her ne kadar sümen altı edilmek istense de yaşanan olaylara mâni olunamamıştır.⁶⁷⁰

AP iktidarının ABD politikasında daha önceki yıllarda yapılmış ikili anlaşmaların düzenlenerek tek bir anlaşma altında toplanması yolundaki çalışmalara hız verilmiştir. Bu doğrultu da iki ülke arasında 24 Eylül 1968 tarihinde Resmi Vazife Sırasında İşlenen Suçlarla İlgili bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre 1954 Antlaşmasında Amerikan askeri personelinin yargılanması sırasında Türk makamlarının müdahale yetkisine getirilen kısıtlamalar büyük ölçüde hafifletilmiştir.⁶⁷¹

⁶⁶⁶ *Milliyet*, 14 Eylül 1966.

⁶⁶⁷ *Milliyet*, 1 Ekim 1966.

⁶⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 7. Cilt, 1. Toplantı, 109. Birleşim, 12 Temmuz 1966, s.631.

⁶⁶⁹ Çetin Altan, *a.g.e.*, s.85-94.

⁶⁷⁰ İkili anlaşmalara ilişkin tepkilerden birisi de şair Fazıl Hüsni Dağlarca'dan gelmiştir. *Tüm*, 11 Aralık 1968. Bkz. EK. 27.

⁶⁷¹ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Edt. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, s.692-694.

İki ülke arasındaki ilişkilerde en çok üzerinde durulan meselelerden biri haline gelen ikili anlaşmalar ile ilgili yeni bir anlaşma 3 Temmuz 1969 tarihinde yapılmıştır. Anlaşma ile, iki ülke arasında o güne kadar yapılan tüm anlaşmalar temel bir metin içinde toplanıp düzenlenmiştir. Anlaşmaya göre; Türkiye'nin onayı alınmadan Türkiye'de bulunan yabancı üslerden bir üçüncü ülkeye yönelik operasyonlar düzenlenmeyecek ve bu üslerin mülkiyeti Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olacaktı. Türk hükümetine üsleri denetleme hakkının verilmesinin yanı sıra olağanüstü durumlarda ulusal güvenlik gerekçesiyle üslerin kullanımını sınırlandırabilme hakkı da verilmişti. Üslerin yalnızca NATO tarafından alınmış savunma önlemlerine yönelik kullanılabilmesi şartının yanı sıra Türk hükümetinin haberi olmaksızın üslerden asker ve malzeme çıkışı da yasaktı.⁶⁷²

Gizli olarak yapılan ve içeriği hakkında bilgi verilmeyen anlaşmaya yönelik tepkiler çok geçmeden gelmeye başlamıştır. Yapılan anlaşmalarla Türkiye'nin asıl olarak kendini kandırdığını düşünen Çetin Altan, Demirel hükümetlerinin uyguladığı siyaseti “köhne şarkın kutsal kurnazlığı” sözleriyle açıkça eleştirmiştir.⁶⁷³ Hükümetin açıklamalarının aksine ikili anlaşmaların Türkiye'nin bağımsızlığına zarar verdiğini düşünen Haydar Tunçkanat ise anlaşmaların genel olarak tek taraflı Amerikan çıkarları gözetilerek hazırlanmış olmasından dolayı ABD'nin Türkiye üzerindeki imtiyaz ve emellerini daha da kamçıladığını savunmuştur.⁶⁷⁴ Meclisin onayı alınmadan imzalanan anlaşmaların muhalefet kanadında şiddetli tepkilere yol açacağına dikkat çeken Sezai Orkunt, anlaşmaların yalnızca siyasi ve askeri olarak değil aynı zamanda stratejik, ekonomik ve psikolojik olarak da Türkiye'yi etkilediğine vurgu yapmıştır.⁶⁷⁵

İkili anlaşmalara yönelik eleştirilerin art arda gelmeye başladığı bu günlerde Demirel hükümetinin ABD politikasını öven tarzda açıklamalarında sayısının az olmadığını söylemek mümkündür. Bunlardan birisi olan Bedii Faik, ikili anlaşmaların 1947 yılında CHP hükümeti döneminde başladığını ve sonrasında devam ettirildiği halde herhangi bir müdahalede bulunulmadığını ancak şimdi tüm bu anlaşmaların sorumluluğunun AP yönetimine yüklenmesinin çok yanlış bir tutum olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁶ Anlaşmanın Türkiye ve ABD'nin NATO içerisinde bulundukları sürece

⁶⁷² Ömer Göksel İşyar, *Türk Dış Politikası Sorunlar ve Süreçler*, Dora Yayınları, Bursa 2017, s.150

⁶⁷³ *Akşam*, 5 Temmuz 1969.

⁶⁷⁴ H. Tunçkanat, *a.g.e.*, s.19.

⁶⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Orkunt, *Türkiye-ABD İlişkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978, s.17, 22-24.

⁶⁷⁶ *Dünya*, 15 Ocak 1970.

geçerliliğini korumasına karar verilmişse de kısa bir süre sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesiyle geçerliliğini ve önemini kaybettiği söylenebilir.⁶⁷⁷

Kamuoyunda artan ABD karşıtlığı ve ikili anlaşmalara yönelik eleştirilerin üzerine 1970 yılının Şubat ayında ilk defa ikili anlaşmalar ile ilgili açıklama yapan AP yönetimi ABD ile Türkiye arasında imzalanmış 91 adet anlaşmanın bulunduğunu açıklamıştır.⁶⁷⁸ Bu anlaşmaların hiç birisinin kendi iktidarları döneminde yapılmadığını belirten Hükümet, mevzubahis anlaşmaların sanılanın aksine Türkiye'nin bağımsızlığına herhangi bir engel teşkil etmediğini savunmuştur.⁶⁷⁹

Kamuoyunda ABD karşıtı eğilimlerin arttığı bu yıllarda Türkiye'deki Amerikan üsleri meselesi de hayli tartışılmıştır. Başbakan Süleyman Demirel'in kamuoyundaki tansiyonu düşürmek adına "Bizde üs yok tesis var"⁶⁸⁰ şeklindeki sözleri yeterli olmamış, üslere yönelik karşıt tutum her geçen gün toplumda kendisini daha fazla hissettirmeye devam etmiştir. Üniversite öğrencileri düzenledikleri mitinglerde hükümetin dış politika anlayışını ciddi bir biçimde eleştirirken, Demirel hükümetini istifaya çağıran sesler her zamankinden daha gür bir biçimde duyulmaya başlamıştır.⁶⁸¹ Başta İstanbul olmak üzere İzmir ve Ankara gibi büyükşehirlerde mitingler düzenlenmiştir. Bu mitinglerle Türkiye'de dış politikanın eleştirilmezliği tabusu artık yıkılmıştır. Ülkede hemen her fırsatta ABD'ye ve askerlerine yönelik eylemler artarak devam etmiştir. ABD askerlerinin halka açık yerlerde bulunması Türk kamuoyunu ciddi bir biçimde tahrik etmiştir.⁶⁸² Öyle ki, üsler ve bu üslerde görev yapan askerlerin varlığını büyük bir tehdit unsuru olarak görmeye başlayan yaygın kanaat kamuoyunda her geçen gün etkisini biraz daha arttırmıştır.⁶⁸³

Türk dış politikasının vazgeçilmez aktörlerinden olan ABD ile ilişkilerin tamamlayıcı unsuru olarak bilinen Kuzey Atlantik Paktı (NATO) dış politikanın anahtar

⁶⁷⁷ ABD'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulaması nedeniyle anlaşma, 25 Temmuz 1975 tarihinde Türkiye tarafından feshedilmiştir. Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Edt. Baskın Oran, *a.g.e.*, s.699.

⁶⁷⁸ Anlaşmanın tam metni 16-17 Mart 1975 tarihlerinde Hürriyet Gazetesinde yayımlanmıştır. Kemal Çiftçi, Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010, s.281.

⁶⁷⁹ *Dünya*, 8 Şubat 1970.

⁶⁸⁰ *Milliyet*, 5 Nisan 1966.

⁶⁸¹ *Tercüman*, 5 Nisan 1966.

⁶⁸² *Akşam*, 16 Mayıs 1966.

⁶⁸³ Türk kamuoyunda artan ABD karşıtı eylemler her defasında komünizm karşıtlığını beraberinde gündeme getirmiş, Türkiye'den Amerikan yardımlarının kesildiği, üslerin kaldırıldığı takdirde Rusya'nın yani komünizmin Türkiye'ye yerleşeceği algısı taze tutulmaya çalışılmıştır. Toprak, 10 Mayıs 1966.

etkenlerinden birini oluşturmaktadır. Türk dış politikası incelendiğinde hükümetlerin NATO'ya verdiği önemin hiçte azımsanmayacak düzeyde olduğu hemen anlaşılmaktadır. Bu nedenle NATO'nun Türk dış politikasının önemli bir uzantısı olduğu kabul edilmektedir.⁶⁸⁴ Demirel hükümetleri NATO toplantı ve görüşmelerine ayrı bir önem atfetmiştir. Nitekim 1967 yılının Haziran ayında Lüksemburg'da yapılan NATO Bakanlar Konseyi toplantısına Türkiye, İhsan Sabri Çağlayangil'in başkanlığında bir heyet ile katılmıştır.⁶⁸⁵ Uluslararası meselelerin üzerinde ayrıntılarıyla durulan bu görüşmede ağırlık Orta Doğu da yaşanan sorunlara verilmiştir. Toplantının ardından yayımlanan ortak bildiri de Kıbrıs meselesine de yer verilmiş olup, Türkiye ve Yunanistan'ın bu sorunu aralarında çözeceklerine dair ümitler sürdürülmüştür.⁶⁸⁶

1967 yılının Aralık ayında NATO Bakanlar Konseyi toplantısına katılmak üzere Brüksel'e giden Çağlayangil,⁶⁸⁷ burada ABD Dışişleri Bakanı Rusk ile bir görüşmüş iki ülke arasında ikili anlaşmalar konusunda iki bakan da uzlaşmaya varmıştır. Varılan uzlaşmaya göre; yapılacak olan bir "temel antlaşma" NATO Anlaşmasına ve Birleşmiş Milletler anayasasına uygun olacak, iki ülkenin de egemenlik haklarına riayet edilecektir. Türkiye'deki ABD tesislerinin Türkiye'nin mülkiyetinde olduğu kabul edilecek ve Türkiye'nin izni olmadan kurulamayacak veya genişletilemeyecektir. Son olarak tesislerde görev alacak olan Amerikan personeli ile kullanılacak mühimmat ve teçhizatında Türkiye'nin denetiminde olmasına karar verilmiştir.⁶⁸⁸

Ancak, yapılan bu açıklamada kamuoyunu tatmin etmemiş, toplantının ardından Türkiye'nin NATO üyeliği yeniden tartışılır hale gelmiştir. Hal böyle iken Türkiye'nin NATO'ya üyeliğinin devam etmesini zaruri olarak gören sesler yeniden yükselmeye başlamıştır. Bunlardan birisi olan Ahmet Kabaklı, Türk ordusunun NATO üyeliği ile birlikte çok daha güçlü ve modern bir yapıya sahip olduğunu belirterek ülkenin dünyanın

⁶⁸⁴ Ramazan Gözen, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası*, Palme Yayıncılık, Ankara 2009, s.163.

⁶⁸⁵ BCA Fon Kodu: 30.18.1, Yer No: 208.47.13.

⁶⁸⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.33, Ankara 1967, s.43-45.

⁶⁸⁷ 12 Aralık 1967 tarihinde Brüksel'de yapılacak olan NATO Savunma ve Planlama Komitesi toplantısı ile 13-14 Aralık 1967 tarihlerindeki NATO Bakanlar Konseyi Toplantısına Türk Hükümeti İhsan Sabri Çağlayangil Başkanlığındaki tek heyet ile katılmıştır. Heyette bulunan diğer isimler ise şöyledir: Maliye Bakanı Cihat Bilgehan, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı İlter Türkmen, Müsterek Güvenlik Yardımcısı Şükrü Elekdag, Batı Dairesi Reisi Melih Akbil, Enformasyon Dairesi Genel Müdürü Oktay İşcan, Maliye Bakanlığı Hazine Genel Müdürü Sermet Pasin. BCA Fon Kodu: 30.18.1, Yer No: 213.85.9.

⁶⁸⁸ Abdulsamet Yıldırım, *Türk Siyasi Hayatında İhsan Sabri Çağlayangil*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.98.

en büyük ordularından birine sahip olduğunu ve bunu NATO'ya borçlu olduğunun altını çizmiş ve eğer Türkiye NATO'dan ayrılırsa ordunun zayıflayacağını ve ekonomik olarak da zor günler yaşanabileceğini savunmuştur.⁶⁸⁹

Hükümetin NATO ile ilişkilerine önem vermesine rağmen kamuoyunda Türkiye'nin NATO üyeliğini sonlandırması gerektiği görüşünü savunanların sayısının her geçen gün arttığı bilinen bir gerçektir.⁶⁹⁰ Türkiye'nin stratejik konumu gereği kendine has bir politika yürütmesi gerektiğini savunanlar Amerika'nın emperyalist politikalarının bir uzantısı olarak gördükleri NATO'nun Türkiye için potansiyel bir risk oluşturduğunu düşünmüşlerdir.⁶⁹¹ Bu görüşü savunanlar içerisinde yer alan Mehmet Ali Aybar, kaleme aldığı bir yazısında ülkenin üslerden temizlenmesinin gereği üzerinde dururken Türkiye'nin NATO üyeliğini sonlandırmasını ülkenin bağımsızlığı ve güvenliği açısından bir zaruret olarak görmektedir.⁶⁹² Kamuoyunda NATO karşıtı görüşleri ile bilinen İlhami Soysal'a göre ise NATO, Türkiye'yi korumamakta aksine Türkiye'nin sırtına yük yüklemektedir. Türkiye'nin, kendi gücü ile kendini koruma kudretine sahip olduğunu düşünen Soysal, olası bir Sovyet tehdidine karşı NATO yanlısı izlenen dış siyaseti eleştirerek, bu durumun Türkiye'yi NATO'nun ileri karakolu haline getirdiğine dikkat çekmiştir.⁶⁹³

1960'lı yıllarda Türk-Amerikan ilişkilerini etkileyen bir diğer mesele ise Türkiye'de bulunan Amerikan üs ve tesislerinin kullanımı ile ilgilidir. NATO Antlaşmasının 3'üncü maddesine dayanılarak çeşitli dönem ve niteliklerle yapılan ikili anlaşmalarla sağlanan üs ve tesisler NATO örgütü çerçevesindeki ortak savunma tesislerinden ayrı olarak, tamamen ABD tarafından kurulmuş, işletilmiş ve gerektiğinde bu ülke tarafından tasfiyesine karar verilmiş olan; esas olarak bir komuta ortaklığının da söz konusu olmadığı birimlerdir.⁶⁹⁴ Ülkenin birçok yerinde kurulmuş olan bu üs ve

⁶⁸⁹ *Tercüman*, 14 Aralık 1967.

⁶⁹⁰ Bu görüşlerin ağır bastığı Türk Solu dergisinde "NATO'dan çıkmadan hiçbir Milli davanın çözümlenemeyeceğinin" altı özellikle çizilmiş ve NATO'nun bir savaş tuzağı olduğu belirtilmiştir. *Türk Solu*, 8 Aralık 1967-19 Mart 1968.

⁶⁹¹ NATO karşıtı görüşlerin bilhassa Türkiye İşçi Partisi bünyesinde yoğunlaştığı ve partinin İl kongrelerinde bu husus üzerinde ağırlıklı olarak durulduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda bir kez de 10 Aralık 1967 tarihinde düzenlenen Ankara İl Toplantısında konu İstanbul Milletvekili Sadun Aren tarafından ele alınmıştır. Aren, dış kredilerin asıl olarak Türkiye'nin kalkınması için değil Türkiye'nin NATO'da kalması için verildiği görüşünü savunmuştur. *TİP Haberleri*, 27 Aralık 1967. Türkiye-ABD ilişkileri bağlamında NATO üyeliğinin Türkiye'nin tam bağımsızlığına engel olduğuna ilişkin yaygın kanaat gözlerden kaçmamaktadır. *Ant*, 10 Eylül 1968. Bkz. EK.28.

⁶⁹² *Ant*, 27 Haziran 1967.

⁶⁹³ *Türk Solu*, 19 Mart 1968.

⁶⁹⁴ Faruk Sönmezoğlu, *Kıbrıs Sorunu Işığında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Politikası (1960-1980)*, Der Yayınevi, İstanbul 1995, s.46-47.

tesislerin⁶⁹⁵ varlığının zamanla kamuoyunun tepkisini çekmeye başlaması Türk hükümetini harekete geçirmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak 1968 yılının Şubat ayında gerçekleşen görüşmelerde yapılan düzenlemeler neticesinde üsler Türkiye'nin denetimine girmeye başlamıştır.⁶⁹⁶ Kamuoyunda yoğunlaşan tepkiyi azaltmak noktasında yapılan bir diğer girişim ise üs ve tesislerin halktan uzak bölgelere taşınması ve buna paralel olarak Türkiye'deki Amerikan askerlerinin sayısının azaltılması olmuştur.⁶⁹⁷ Yaşanan bu gelişmelerin Türkiye'deki Amerikan etkisinin görüntüsünü azaltmaya yetse de ABD'nin Türkiye üzerindeki etki ve denetimini azaltmasına yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

1969 yılı Türk-Amerikan ilişkileri açısından oldukça hızlı başlamış yaşanan gelişmeler mevcut ortamı daha da alevlendirmeye yetmiştir. Böyle bir dönemde toplanan NATO bakanlar konseyi toplantısında alınan kararlar doğrultusunda olası bir Sovyet saldırısı karşısında NATO'nun Akdeniz'de bir filo kurmasına Türkiye ve Yunanistan'ında kurulacak olan bu filoya zaman zaman destek olmasına karar verilmiştir.⁶⁹⁸ 1969 yılı aynı zamanda ABD Başkanlığında değişimin yaşandığı bir yıl olmuş Johnson'un ardından göreve Nixon gelmiştir.⁶⁹⁹ Göreve gelir gelmez dünya barışının önemini belirten konuşmalar yapan Nixon döneminde ABD ile ilişkiler ABD üsleri ve ikili anlaşmaların halledilmesi üzerinde yoğunlaşırken Türk-Amerikan ilişkilerini etkileyecek bir başka kriz olan haşhaş meselesi bu dönemde gündeme gelmiştir.

Kamuoyundaki ABD karşıtlığının en yoğun olarak yaşandığı yıllar 6. Filo'nun Türkiye geldiği dönemlere rastlamaktadır. Bu ziyaretlerden birisi de 1969 yılının Şubat ayında gerçekleşmiş, iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesinin önüne geçmek isteyen hükümet, olayların çıkmasına engel olmak amacıyla bir dizi önlemler almak durumunda kalmıştır. Toplumda artan karşıtlığın önüne geçmek için bir konuşma yapan Süleyman Demirel, ABD donanmasına bağlı birliklerin ülkeye gelişine yönelik herhangi

⁶⁹⁵ Ülkede bulunan ABD Savunma Tesisleri Adana (İncirlik), Diyarbakır (Pirinçlik), Ankara (Balgat), Kocaeli (Karamürsel), Sinop'da yer almaktadır. M. Gönlübol vd., *a.g.e.*, s.557.

⁶⁹⁶ *Milliyet*, 20 Şubat 1968.

⁶⁹⁷ Bu doğrultuda yapılan düzenlemelerden birisi de Trabzon, Samsun ve İzmir Çiğli'de bulunan üslerin Türk Hükümetinin kontrolüne bırakılması olmuştur. Ayrıca ülkede 1968 yılında 24.000 olan ABD'li asker sayısı 1970 yılına gelindiğinde 16.000'e kadar düşürülmüştür. Nasuh Uslu, *The Turkish-American Relationship Between 1947 and 2003 The History of a Distinctive Alliance*, Nova Science Publishers, USA 2003, s.80-81.

⁶⁹⁸ *Son Havadis*, 18 Ocak 1969.

⁶⁹⁹ Başkanlık görevinin sona ermesinin ardından anılarını kaleme alan Johnson'un bu çalışması *Milliyet* Gazetesinde 9 Şubat 1969 tarihinden itibaren bir yazı dizisi olarak yayımlanmaya başlamıştır. *Milliyet*, 9 Şubat 1969.

bir müdahalede bulunamayacaklarını 6. Filo'ya gelmeyin diyemeyiz sözüyle halka anlatmaya çalışmış ve yapılacak herhangi bir müdahalenin Türkiye'nin uluslararası alandaki itibarını zedeleyebileceğini belirtmiştir.⁷⁰⁰ Hükümetin en yetkili ağzından gelen bu açıklamalar bile o yıllarda başta öğrenci grupları olmak üzere toplumdaki karışıklığın önüne geçmek için yeterli olmamış, bilakis Süleyman Demirel ve hükümeti ABD yanlısı olmakla itham edilmiş ve hükümetin ABD politikası her fırsatta eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin odak noktasını Türkiye'de bulunan üsler oluşturmuş, üslerin varlığının Türkiye'nin egemenlik haklarına aykırı olduğu yolundaki açıklamalar peş peşe gelmiştir.⁷⁰¹ Türk toplumundaki huzursuzluğun farkında olan ABD yönetimi ise yapılan toplantı ve görüşmelerde ikili anlaşmaların Türkiye'nin istediği şekilde çok yakında düzenleneceğini belirten açıklamalar yaparak kamuoyundaki tansiyonu düşürmeye yönelik adımlar atılmıştır.

Demirel hükümeti, ABD ile olan ilişkilere her zaman önem vermiş ikili ilişkilerin sıkı tutulması noktasında önemli çabalar harcamıştır. Bu çabanın da gereği olarak Süleyman Demirel, ABD'nin eski başkanlarından Eisenhower'ın cenazesine katılmak amacıyla Amerika'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Burada dönemin ABD Başkanı Nixon ile bir görüşme gerçekleştiren Demirel, Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceği ve NATO'nun durumu ile ilgili meseleleri bizzat görüşmüştür.⁷⁰² NATO'nun varlığının ve devamlılığının elzem olduğuna dikkat çeken demeçlerde bulunan Demirel'in bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere ABD ve NATO Türk dış politikasının o yıllarda bel kemiğini oluşturan ana etkenlerden birisi olarak görülmektedir. Demirel'in bu ziyaretinden hemen sonra bu kez de İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığındaki bir heyet Amerika'yı ziyaret etmiştir.⁷⁰³ Washington'da yapılan NATO Bakanlar Konseyinde Türk-Amerikan ilişkileri gözden geçirilerek iki ülke arasındaki mevcut iş birliği ve bu iş birliğinin iki ülkenin müşterek çıkarlarına uygun olarak geliştirilmesi imkânları üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Kıbrıs Meselesi ile ilgili yapılan görüşmelerde Yunanistan'ın el altından silahlanma çalışmalarını başlatmasına karşın NATO'nun herhangi bir

⁷⁰⁰ *Akşam*, 10 Şubat 1969.

⁷⁰¹ *Milliyet*, 4 Mart 1969.

⁷⁰² *Hürriyet*, 2 Nisan 1969.

⁷⁰³ 10-12 Nisan 1969 tarihlerinde gerçekleşecek olan NATO Bakanlar Konseyine İhsan Sabri Çağlayangil'in yanı sıra NATO Daimi Delege Muharrem Nuri Birgi, Washington Büyükelçimiz Melih Esenbel, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Müsterek Güvenlik İşleri Yardımcısı Elçi Şükrü Elekdağ, Enformasyon Dairesi Genel Müdürü Oktay İçsen, Araştırma ve Siyaset Planlama Dairesi Genel Müdürü Özdemir Yiğit, NATO Daimi Delege Yardımcısı Oktay Cankardeş, Dışişleri Bakanlığı Özel Kalem Müdürü Savlet Aktuğ, NATO Daimi Delegatesinde Ortakçılık Müsteşarı Nazmi Akıman katılmıştır. BCA Fon Kodu: 30.18. 1, Yer No: 232. 22. 9.

müdahalede bulunmamasının⁷⁰⁴ gerekçelerini soran Türk heyeti karşısında yuvarlak cevaplar vermekle yetinen NATO yetkililerinin Yunanistan'ı destekler mahiyetteki konuşmaları Amerika'nın Türkiye'nin Kıbrıs politikasına bakışını gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir.

ABD'nin Türkiye'de bulunan üsleri içerisinde hiç kuşkusuz en stratejik olanı Adana'da bulunan İncirlik üssüdür. Bu üs sayesinde bugün bile Ortadoğu'da olan biteni izleyip gerektiğinde müdahale edebilme hakkını elinde bulunduran ABD için oldukça önemli bir mevkide bulunan İncirlik askeri üssü 1970 yılının Ocak ayında yapılan görüşmeler doğrultusunda NATO'ya devredilmiştir. Kuşkusuz bu kararda Amerikalıların görüntüsünü azaltmak ve kamuoyundan gelecek baskılara karşılık İncirlik üssünün ortak savunma tesisleri kapsamına alınması fikri ön planda tutulmuştur.⁷⁰⁵ Toplumda meydana gelen ABD karşıtlığını her fırsatta törpüleme ihtiyacı duyan AP hükümetleri döneminde üsler ve ABD askerlerinin sayısının her geçen gün azaldığına dair yapılan haberlerin yoğunluğu oldukça dikkat çekicidir.⁷⁰⁶ 1970 yılının aralık ayında Brüksel'de toplanan NATO bakanlar konseyine katılan ve bir konuşma yapan İhsan Sabri Çağlayangil, milletlerarası duruma ve çeşitli sorunlara değindiği bu konuşmasında Avrupa'da yaşanan olaylar karşısında NATO üyelerinin katılımıyla gerçekleşecek bir toplantının yapılması gerektiğine işaret etmesinin yanı sıra NATO'nun üyelerinin güvenliğini sağlama noktasındaki çabalarını da takdir etmiştir.⁷⁰⁷

2.2.2. Haşhaş Meselesi

ABD'nin ülkesinde hızla artan uyuşturucu kullanımından Türkiye'yi sorumlu tutan bir politika izlemesi iki ülke arasında haşhaş krizi ya da afyon sorunu olarak tabir edilen bir meselenin doğmasına yol açmıştır.⁷⁰⁸ 1922 yılında Türkiye'deki haşhaş üretimini sınırlandırmaya ve hatta sonlandırmaya yönelik başlatılan politikalar Türkiye'de farklı dönemlerde afyon ticareti ve ham afyon üretim yerlerinin

⁷⁰⁴ *Hürriyet*, 14 Nisan 1969.

⁷⁰⁵ Selin Muzaffer Bölme, *ABD'nin Üs Politikası ve Türkiye: Kuruluşundan Bugüne İncirlik Üssü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 327-328.

⁷⁰⁶ *Dünya*, 6 Mart 1970.

⁷⁰⁷ *TC. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.64, Aralık 1970, s.34-35.

⁷⁰⁸ Yasemin Ece Kalender, *Turkish-American Relations From 1964 to 1980: The Period Of Crisis*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.63.

sınırlandırmaları uygulamalarını beraberinde getirmiştir.⁷⁰⁹ Buna rağmen ABD yönetiminin Türkiye üzerindeki baskıcı tutumu sona ermemiştir. Devam eden bu durum karşısında AP yönetimi harekete geçmiş, 27 Aralık 1966 tarihinde uyuşturucu maddelere yönelik sözleşmeye katılmıştır.⁷¹⁰ Türkiye'nin bu olumlu adımlarına rağmen tatmin olmayan ABD yönetimi ilaç sanayinde kullanılmak üzere Türkiye'den ithal edilen ham afyon üretimine sınırlandırmalar getirmiştir. Türkiye'nin söz konusu sözleşmeye uymadığını iddia eden ABD konuyu birkaç kez Türkiye'nin de üyesi bulunduğu B.M. uyuşturucu maddeler komisyonuna taşımıştır.⁷¹¹

ABD, 1968 yılının Eylül ayında Türkiye'ye, kaçakçılığa karşı modern polis ve jandarma birliklerinin kurulması amacıyla üç milyon dolarlık bir yardımda bulunmuş, bu yardımla 1969'da Türk Emniyet Genel Müdürlüğü içinde ilk kez uyuşturucu konularında eğitilmiş personelden oluşan bir narkotik birimi kurulmuştur. Ancak, Türkiye'nin kaçak afyon üretimi ve satışı noktasında yürüttüğü çalışmalara rağmen ABD yönetimi hiçbir yöntemin etkili olmadığını iddia ederek, Türkiye'deki afyon üretiminin tamamen yasaklanması yönündeki baskılarını arttırmıştır.⁷¹²

Nixon yönetimi döneminde iki ülke arasındaki ilişkileri daha yoğun etkileyen haşhaş meselesi karşısında baskı ve taleplerini daha fazla arttıran Amerikan yönetimi, Nisan ayında Dışişleri Bakan Yardımcısı Elliot Richardson başkanlığında bir heyeti Türkiye'ye göndermiştir.⁷¹³ Bu görüşmelerde ABD, Türkiye'ye yapacağı ekonomik yardıma karşılık haşhaş ekiminin daha da sınırlandırılmasını talep etmiştir.⁷¹⁴ Bu ziyaret ile taleplerinin içeriklerini değiştiren ABD yönetimi, ülkede yasal olarak yapılan haşhaş ekiminin de yasaklanmasını istemiştir.⁷¹⁵ ABD'nin bu tutumu, Türkiye'de ABD'ye karşı

⁷⁰⁹ ABD'nin artan baskıları karşısında Türk Hükümeti 16 Şubat 1931 tarihinde Türkiye'de faaliyet gösteren tüm uyuşturucu fabrikalarını kapatarak, afyon alım, satım ve nakliyesine sınırlandırmalar getirmiştir. 1925 ve 1931 Cenevre afyon sözleşmelerinin onaylanmasının ardından 3 Temmuz 1932 tarihli 2061 sayılı kanunla afyon satışına sınırlandırmalar getirmiştir. 31 Mayıs 1933 tarihli 2253 sayılı kanunla yurt içindeki satışı yeniden serbest hale getirilen haşhaş, 29 Mart 1950 tarihli 5621 sayılı kanunla yeniden yasaklanmıştır. 18 Nisan 1951'de afyon ticaretinin son satış yerinin toprak mahsulleri ofisi olması şartıyla yeniden satışının başlatılmasının ardından 1963 yılından itibaren Türkiye'de afyon ekim yerlerinin sayısının azaltılması uygulamasına geçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayinevi, Ankara 1996, s.59-86.

⁷¹⁰ T.C. Resmi Gazete, 5 Ocak 1967, S.12496.

⁷¹¹ Ç. Erhan, *a.g.e.*, s.86-87.

⁷¹² Ç. Erhan, *a.g.e.*, s.88.

⁷¹³ Milliyet, 23 Nisan 1970.

⁷¹⁴ Nuray Okumuş, *Türk-Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekimi Krizi (1968-1975) Kriz Yönetimi Açısından Bir İnceleme*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s.99.

⁷¹⁵ Nasuh Uslu, *Türk-Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, s.228.

sert eleştirilerin önünü açarken kamuoyunda haşhaş üreticilerinin ekonomik anlamda sıkıntılar yaşayacağı yönündeki yaygın kanaati daha da arttırmıştır.

İki ülke arasındaki ilişkileri çıkmaza sürükleyen bu mesele karşısında Adalet Partisi yönetimi hem ABD ile olan münasebetlerin devamını sağlamak ve hem de afyon üreticisi ve kamuoyundaki afyon üretiminin yasaklanmasına karşı olan görüş ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. ABD'nin bu konudaki kararlı tutumunu diplomatik müzakereler yoluyla çözme taraftarı olan Adalet Partisi yönetimi meseleyi bir defa da konuşmak amacıyla İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığında bir heyeti 11 Mayıs 1970 tarihinde Amerika'ya göndermiştir.⁷¹⁶ CENTO bakanlar konseyi toplantısında bir kez daha ele alınan haşhaş üretimi meselesi karşısında Türk heyeti oldukça kararlı davranmış ve haşhaş ekiminin tam olarak kısıtlanamayacağını belirtmiştir.⁷¹⁷ Bu tarihten itibaren Türkiye üzerindeki baskılarını her geçen gün daha da arttıran ABD yönetimi⁷¹⁸ Türkiye'ye bir heyet göndermiştir. Heyet, Türkiye'deki haşhaş üretim merkezlerini gezerek gerekli bilgileri toplamalarının yanı sıra haşhaş bitkisi yerine başka ürünlerin ekilebileceği yönünde tavsiyeler de bulunmuş ve Türk hükümetinin bunu kabul ettiği takdirde Türkiye'ye, ekonomik yardımlar sağlayabileceklerini belirtmişlerdir. ABD'den gelen heyetin ardından Türk hükümeti, Bakanlar Kurulu kararı ile haşhaş ekimini sınırlandırma kararı almıştır. Buna göre; Afyon, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya ve Uşak illerinin tamamında izin verilen haşhaş üretiminin Konya, Amasya ve Çorum illerinin bazı bölgelerinde yasaklanmasına karar verilmiştir.⁷¹⁹

Alınan kararın ardından hükümetin haşhaş politikası ciddi bir biçimde eleştirilmiş bu noktada mecliste yoğun tartışmalar yaşanmıştır.⁷²⁰ İki ülke arasında ciddi sorunlara yol açan bu mesele ile ilgili olarak ABD'nin Türkiye'ye haşhaş üretimini yasaklamadığı takdirde ekonomik yaptırımlar uygulayacağı yolunda bazı haberler

⁷¹⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.68, Mayıs 1970, s.20.

⁷¹⁷ Emre Mahir Kılıçer, *Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrasında Türkiye-ABD İlişkilerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.61.

⁷¹⁸ ABD yönetimi o yıllarda ülkeye giren haşhaşın çok büyük bir kısmının Türkiye üzerinden geldiğini düşünmektedir. Bu nedenle, Türkiye'ye yönelik baskılarını devamlı surette arttırmıştır. Artan baskılar karşısında Adalet Partisi yönetimi haşhaş üretim merkezlerinin sayısını azaltmıştır. 30 Haziran 1970 tarihinde alınan kararla haşhaş üretim merkezi sayısı 7'a düşürülmüştür. Bu iller; Afyon, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya, Uşak, Konya (Akşehir, Ilgın, Beyşehir ve Doğanhisar İlçeleri) dir. *T.C. Resmi Gazete*, 30 Haziran 1970 Sayı:135534.

⁷¹⁹ 1970 yılının haziran ayında toplanan Bakanlar Kurulu Kararına göre; Amasya ilinin merkez, Merzifon Gümüşhacıköy, Göynücek, Taşova ve Suluova İlçeleri, Çorum'un Osmancı, İskilip, Mecitözü ve Ortaköy ilçeleri ile Konya'nın Akşehir, Ilgın, Beyşehir ve Doğanhisar ilçelerinde haşhaş üretimi yasaklanmıştır. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.69, Ankara 1970, s.112-113.

⁷²⁰ *Milliyet*, 25 Temmuz 1970.

kamuoyuna yansımıştır. Bunun üzerine gerek Süleyman Demirel ve gerekse ABD Dışışleri Bakanlığı tarafından bunun doğru olmadığına ilişkin açıklamalar peş peşe gelmiştir. Afyon meselesini insani bir mesele olarak addeden Demirel, Türkiye'ye hiçbir devletin ceza uygulamasının mümkün olmadığını belirttiği konuşmasında kendi hükümeti döneminde Türkiye'de haşhaş ekim merkezlerinin sayısının azaltılmasını insanlık borcu olarak gördüklerini ve insan sağlığına zarar veren her türlü şeyin karşısında olduklarını belirtmiştir.⁷²¹

Türk-Amerikan ilişkilerini ciddi bir biçimde etkileyen bu mesele ABD basınında da geniş yer bulmuştur. Bu meseleye yer veren Washington Post adlı gazetede Türkiye'de haşhaş ekiminin tamamen durmasının ardından ABD'nin sağlayacağı kredi imkanlarıyla yeni tarım ürünlerine yönelmenin mümkün olabileceği yönünde bir algı oluşturulmak istenmiştir. ABD'deki bu algının yanı sıra Türk basınında çıkan haberlerin mahiyeti incelendiğinde haşhaş ekiminin durdurulması ve hatta sınırlandırılmasına karşı olan görüşlerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Haşhaş meselesindeki ABD'nin tutumunu ciddi bir biçimde eleştiren yazarlardan olan Abdi İpekçi, bu meselenin iki ülke arasındaki ilişkileri en az 1964 yılında gönderilen Johnson mektubu kadar etkileyebileceğini düşünürken,⁷²² Bedii Faik ise, Türkiye'nin dünyaya uyuşturucu satan bir devlet olarak lanse edilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş bunun yanı sıra bu davranışın ülkemizdeki ABD karşıtlığını daha da besleyeceğini belirtmiştir.⁷²³

ABD'nin, Türkiye'ye yönelik baskılarını arttırdığı bu yıllarda AP hükümeti, ABD'ye yasadışı yollarla sevk edilen afyon kaçakçılığının önüne geçilmesi yönünde teminatlar vermişse de ABD'nin tutumunu değiştirememiştir. Amerikan yönetiminin Türkiye üzerindeki suçlamaları ve uyuşturucu meselesinin bir numaralı sorumlusu olarak Türkiye'yi göstermesi yolundaki kamuoyu çalışmalarının artarak devam ettiği bu dönemde gerçekleşen Birleşmiş Milletler Uyuşturucu Komisyonu toplantısında Türkiye'deki haşhaş ekiminin hükümetin iznine bağlanmasına karar verilmiş, böylelikle kaçak üretimin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.⁷²⁴ Karar, ABD'yi memnun etmemiş,

⁷²¹ T.C. Dışışleri Bakanlığı Belleteni, S.70, Ankara 1970, s.73-74.

⁷²² Milliyet, 26 Temmuz 1970.

⁷²³ Dünya, 29 Temmuz 1970.

⁷²⁴ T.C. Dışışleri Bakanlığı Belleteni, S.72, Ankara-1970, s.35.

Türkiye’deki haşhaş ekiminin tamamen durdurulması yönündeki taleplerini ısrarla devam ettirmiştir.⁷²⁵

1971 yılına gelindiğinde de Türk hükümetinin ABD’ye yönelik politikası değişmemiş mevcut meselelerin çözümlenmesi noktasındaki çabalar devam etmiştir. Ancak, 1971 yılı yeni bir sürecin kapılarının aralanması açısından oldukça önemli bir tarihtir. Öyle ki, toplumsal olaylarda şiddetin etkisinin daha da artması toplumda daha önceki yıllardan aşına olunan Amerikan karşıtlığının çok farklı bir boyuta evrilmesine neden olmuştur. Amerikan üs ve tesisleri başta olmak üzere Türkiye’de bulunan ABD askerlerine yönelik tepkilerin doruk noktasına çıktığı bu yıllar ABD askerlerinin kaçırılıp alıkonmasına kadar gidecek olaylar silsilesinin yaşanmasına yol açmıştır. Bu olaylar elbette, iki ülke ilişkilerini gerginleştirerek yeni bir diplomatik kriz oluşmasına etki edecek mahiyettedir. Ancak, tam da bu sırada ordunun devreye girmesiyle Türk-Amerikan ilişkilerinin seyrini daha fazla olumsuz yönde etkileyebilecek herhangi bir olayın önüne geçilmek istenmiştir.

Ordunun idareyi yeniden ele almasının ardından, ABD’ye yakınlığı ile bilinen Demirel hükümeti iktidardan uzaklaştırılmıştır. “Türkiye’de hiçbir Başbakan Birleşik Amerika’ya benim kadar hayır dememiştir.” sözleriyle hükümeti döneminde ABD’nin baskılarına boyun eğmeyen bir siyaset izlediğini belirten Demirel’e göre⁷²⁶ Adalet Partisi yönetiminin ABD ile olan ilişkilerini olumsuz etkileyen meseleler ikili anlaşmaların düzenlenmesi noktasında iki ülke arasında yaşanan görüş ayrılıkları ve haşhaş sorunudur. Demirel, Türkiye’nin ABD’nin istediği şekilde hareket etmemesini 12 Mart’a giden sürecin başlamasında önemli bir faktör olarak görmektedir.⁷²⁷

Siyasi konjonktür göz önüne alındığında Türkiye’yi 12 Mart’a götüren süreçte AP hükümetlerinin izlediği dış siyasetin de büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu dönem de izlenen çok yönlü dış politika anlayışı ile başta SSCB olmak üzere Ortadoğu ve Balkan

⁷²⁵Türk Hükümeti, artan baskılar sonucunda 29 Haziran 1971 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesi ile Türkiye’de haşhaş ekimi ve afyon üretimini tamamen yasaklamıştır. Ç. Erhan, *a.g.e.*, s.121.

⁷²⁶Başbakan Süleyman Demirel başta olmak üzere hükümet kanadından yapılan tüm açıklamalara rağmen muhalif kanat AP Hükümetleri ve Süleyman Demirel’in Amerikan yanlısı bir siyaset izlediği görüşünde ısrar etmişlerdir. *Ant*, 16 Temmuz 1968. Bkz. EK.29.

⁷²⁷Çetin Yetkin, *Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995, s.110-114.

lkeleri ile olan ilişkilere ağırlık verilmesi ABD'nin hoşuna gitmemiş ve bu durum AP ile ABD'nin arasının açılmasına etki etmiştir.

2.3. Türkiye-Yunanistan İlişkileri

Türk-Yunan ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir göstermiştir. İki lke arasındaki ilişkileri genel olarak etkileyen en önemli konu hiç kuşkusuz Kıbrıs meselesi olmuştur. Bu noktada yaşanan görüş ayrılıkları zaman zaman had safhaya ulaşmıştır. 1954 yılında başlayan fikir ayrılıkları⁷²⁸ bilhassa NATO'nun aracılığı ile gerçekleştirilen Londra ve Zürih Anlaşmaları ile biraz yumuşamışsa da iki ülke arasında Kıbrıs meselesinden doğan soğukluk tam olarak giderilememiştir.⁷²⁹ Bunda en önemli etken hiç kuşkusuz Yunan hükümetlerinin adanın kendilerine ilhakını isteyen bir dış politikayı takip etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁷³⁰

Kıbrıs'ta yaşayan Rumlar Yunanistan'dan aldıkları yardımlar ile Adada yaşayan Türklere karşı girişimlerde bulunmuş ve birçok insanın can ve malına kastetmiştir. Olayların giderek büyümesini isteyen ve meseleyi uluslararası bir boyuta taşımayı hedefleyen Rumlar nihayet amaçlarına ulaşmış ve 1957 yılında ilk defa BM'de Kıbrıs meselesi görüşülmüştür. Bu görüşmelerde Yunanistan, adada yaşayan Rum halkının nüfus olarak çoğunlukta olmasından dolayı adanın geleceği ile ilgili kararın ada halkı tarafından verilmesini isteyen anlayışı yani self-determination hakkını savunmuştur. Türk hükümeti ise adanın taksim edilmesini istemiştir.⁷³¹ Kıbrıs üzerinde yaşanan bu görüş ayrılıkları nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkilerde tansiyon bir hayli gerilmiş ve olası bir diplomatik krizin önüne geçilmek istenmiştir. Zürih ve Londra Anlaşmalarında yer alan esaslara göre yeni bir anayasa ve onun ayrılmaz bir parçasını teşkil eden garanti ve ittifak anlaşmaları imzalanmıř⁷³² ve böylece Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşu resmen

⁷²⁸ Kmuran Grn, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan günümüze kadar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s.386-394.

⁷²⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2009, s.993.

⁷³⁰ Yunanistan'ın geleneksel olarak sürdürdüğü bu politika Bizans'ın yeniden canlandırılmasını isteyen Megali İdea yani (Büyük Fikir)'in gerçekleştirilmesini kapsamaktadır. Milli Türk Talebe Birliği, *Kıbrıs Meselemiz*, Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, İstanbul 1974, s.11-12.

⁷³¹ Erdal Aıkses, Ayhan Cankut, "Kıbrıs Meselesini Doğuran Sebepler, Megali İdea ve Enosis", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.181, (2009), s.83-84.

⁷³² H. Fikret Alasya, *Kıbrıs ve Rum -Yunan Emelleri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992, s.53.

gerçekleşmiştir.⁷³³ Anayasa incelendiğinde adadaki yönetimde nüfusun çoğunluğunun Rumlarda olmasından dolayı yönetimdeki ağırlığında Rumlarda olduğu anlaşılmaktadır.⁷³⁴

Kıbrıs anayasasında Türklere tanınan haklar açıkça belirtilmiş olmasına rağmen Yunan hükümetlerinin Türklerin anayasa ile güvence altına alınmış haklarına müdahale etmeleri neticesinde 1960'lı yıllar çok daha gergin geçen Türk-Yunan ilişkilerine sahne olmuştur. Bilhassa 1963 yılında yaşanan ve literatüre Kanlı Noel olarak geçen olaylar⁷³⁵ nedeniyle iki ülke diplomatik krizin eşiğine gelmiştir. Olayın Türkiye'de duyulmasının ardından hükümetin ileri gelenleri ve kamuoyunda tesirleri büyük olmuştur. Kıbrıs'a müdahale edilmesinin gerektiğine inanan yetkililer Rumların ada halkına yönelik katliamını durdurmak amacıyla ihtar uçuşları gerçekleştirmişlerdir.⁷³⁶ Ada'ya gerçekleştirilecek müdahaleyi önlemek adına Türkiye, Yunanistan ve İngiltere ortak bir görüşme gerçekleştirmiş ve bu görüşmelerde Lefkoşa'ya Türklerle Rumları birbirinden ayıran yeşil hat çekilmiştir.⁷³⁷ Ancak, bu önlemlerde Rumların adadaki tedhiş faaliyetlerinin önüne geçmemiş Türk yerleşim yerlerine ve Türk insanına yönelik saldırıları devam etmiştir.

1964 yılının Haziran ayında yaşanan olaylar ise Türk-Yunan ilişkilerinin daha da gerginleşmesine neden olmuştur. Rumların artan faaliyetleri karşısında Türk hükümeti azınlıklara karşı uyguladığı siyaseti değiştirmiş,⁷³⁸ anayasanın kendisine tanıdığı haklar doğrultusunda adaya asker çıkartmaya karar vermiştir. Ancak, Türkiye'nin bu çıkışı ABD tarafından engellenince girişim sonuçsuz kalmıştır.⁷³⁹ Yalnızca Türk-ABD ilişkilerini

⁷³³ Anayasa hazırlandıktan sonra imzalanan Lefkoşa Anlaşmaları ile bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti 16 Ağustos 1960'ta ilan edilmiştir. *Kıbrıs'ın Dün'ü, Bugünü ve Geleceğe İlişkin Vizyonu*, Edt. Hüseyin Gökçekuş, Yakınoğlu Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 2001, s.111.

⁷³⁴ Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kuran 1960 anayasasına göre, Cumhurbaşkanı Rumlardan, Cumhurbaşkanı Yardımcılığı ise Türkler arasından seçilmekte olup, 10 kişilik Bakanlar Kurulu'nun 7 sinin Rumlardan 3'ü nün Türklerden oluştuğu bilinmektedir. Ayrıca, Temsilciler Meclisinin de %70 i Rumlardan %30 Türklerden oluşmaktadır. Mahkemeler de ise 1 Rum 1 Türk ve bir de Tarafsız bir başkanın bulunması kuralı geçerlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Erim, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, s.143-161.

⁷³⁵ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta 21 Aralık 1963 Kanlı Noel'i ve Kızılay", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.12, S.24, (2012) s.256.

⁷³⁶ Ahmet Tolgay, *Kanlı Noel Kıbrıs Türkü'nün Ateşle Sınası*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1993, s.66.

⁷³⁷ E. Açıkse, A. Cankut, *a.g.m.*, s.89.

⁷³⁸ Bu doğrultuda yürütülen faaliyetler neticesinde Türkiye'de bulunan Rum azınlıkları sınır dışı etme faaliyetleri yürütülmüş, bu bağlamda 8600 Yunan uyruklu kişi sınır dışı edilmiştir. Haktan Bırsel, *Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s.252-254. Ayrıca, Türkiye'de bulunan Rum okullarına tanınan ayrıcalıklar da kaldırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Ercan, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Kalan Sorunlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2011, s.565-567.

⁷³⁹ Ö.G. İşyar, *a.g.e.*, s.400.

değil aynı zamanda Yunanistan ile olan ilişkileri de derinlemesine etkileyen bu olaylar karşısında kamuoyunda gerek Yunanistan'a ve gerekse müdahale ettiği için ABD'ye yönelik karşıt tutum daha da artmıştır. Artan bu tutum karşısında Türk dış politikasının yeniden şekillenmesi ihtiyacı belirmiştir. Böyle yoğun gelişmelerin yaşandığı bir dönemde iktidarı devralan AP, bahsi geçen dönemde yaşanan gelişmelerin paralelinde yeni bir dış politika anlayışı izlemeye başlamıştır. Bu dönemde devlet politikası çizgisinde genel olarak Batı yanlısı dış politika anlayışı devam ederken, Kıbrıs'ta Türk halkına yapılan saldırılar karşısında ABD'nin Rum yanlısı politikalar izlemesi neticesinde milliyetçilik duyguları ağır basmış ve bu durum zaman zaman Batı karşıtı politikaların da izlenmesine yol açmıştır.⁷⁴⁰

AP'nin dış politika anlayışının ana eksenini Kıbrıs meselesi oluşturmuştur. Süleyman Demirel ve onun dış politikadaki kilit adamı İhsan Sabri Çağlayangil önderliğindeki dış politikası anlayışının temelini Kıbrıs'ın milli bir dava olduğu ve bu nedenle de kaderine terk edilemeyeceği mottosu oluşturmaktadır. Bu sebeple de AP'nin hükümet programlarında dış politika ile ilgili bölümlerde Kıbrıs meselesi her daim yer almış, yaşanan olaylar ve gelişmeler karşısında aktif bir siyaset yürütülmüştür.

AP'nin iktidarı devraldığı ilk günlerden itibaren Kıbrıs'ta tansiyon hiç düşmemiştir. Demirel hükümeti meclisten güvenoyu aldığı sırada Kıbrıs da yeniden olaylar başlamış başta Magosa olmak üzere Türklerin yoğun olarak yaşadığı diğer bölgeler Rumlar tarafından abluka altına alınmaya başlanmıştır. Olayların Türkiye'de duyulmasının ardından Genel Kurmay Başkanlığında İhsan Sabri Çağlayangil ve beraberindeki dışişleri heyetinin katılımıyla gerçekleşen toplantılar yapılmıştır.⁷⁴¹ Yapılan bu toplantıların ardından basın açıklaması yapan Çağlayangil, olayları çok yakından takip ettiklerini ve devam etmesi halinde hükümetin müdahale kararı alacağını ve bunun için orduya hazır ol emri verildiğini açıklamıştır.⁷⁴² Türk hükümetinin kararlı tutumu neticesinde yapılan girişimler doğrultusunda Rumlar geri adım atmak zorunda kalmış ve bunun sonucunda Kıbrıslı Türklerin yaşadığı şehirlerdeki mevziler kaldırılmıştır.⁷⁴³

⁷⁴⁰ *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*, Edt. Ertan Efegil, Mehmet Seyfettin Erol, Barış Kitap, Ankara/İstanbul 2012, s.131.

⁷⁴¹ *Zafer*, 6 Kasım 1965.

⁷⁴² *Son Havadis*, 8 Kasım 1965.

⁷⁴³ *Son Havadis*, 13 Kasım 1965.

Türk dış politikasını yeni bir temele oturtma çabalarının en büyük göstergelerinden birisi de 16 Aralık 1965 tarihli BM toplantısı olmuştur. Bu görüşmelerde Türkiye'nin Kıbrıs tezinin çoğunluk tarafından kabul görmemesi BM'nin Türkiye ve Kıbrıs Türkleri için aldığı en olumsuz karar olarak tarihe geçmiştir.⁷⁴⁴ Kararın kamuoyu tarafından öğrenilmesinin ardından tepkiler çığ gibi büyümüş, İstanbul başta olmak üzere Ankara ve İzmir gibi büyükşehirlerde mitingler düzenlenmiştir.⁷⁴⁵ Hükümetin dış politika anlayışına yönelik eleştiriler ardı ardına gelmiştir. Söz konusu eleştirilerden birisi de CKMP lideri Alparslan Türkeş'ten gelmiştir. Her şeyden önce Türkiye'ye özgü milli bir dış politika anlayışının benimsenmesi gerektiğinin altını çizen Türkeş, dış ve iç politik gelişmelerin yakın ilişki içerisinde bulunduğunu ve uzun vadeli hazırlanacak planlar eşliğinde bilir kişiler tarafından yürütülmesinin en doğru yol olacağını açıklamıştır. BM konferansında Türk tezinin reddedilmesi karşısında tek sorumlu olarak hükümeti gördüğünü açıkça belirten Türkeş, AP yönetimini pasif bir diplomasi anlayışı yürütmekle itham etmiştir.⁷⁴⁶ CHP Genel Sekreteri Kemal Satır ise, BM kararının kabul edilebilir olmadığını ve böylesi bir kararı hükümetin kabul etmesini tasvip etmediklerini belirtmiştir.⁷⁴⁷ Gelen tepkilerin ardından açıklama yapan İhsan Sabri Çağlayangil, kararı kabul etmediklerini ve Türkiye'nin bu kararla Kıbrıs'ı kaybetmesinin mümkün olmadığını, toplantıdaki kararın bir tavsiyeden öteye gitmediğini açıklamıştır.⁷⁴⁸

Hükümete yakınlığı ile bilinen basın kuruluşları Kıbrıs meselesi üzerinde hükümete benzer bir çizgide hareket etmiştir. Kıbrıs konusundaki kararlılığı göstermesi ve güçlü bir kamuoyu oluşturmak için yapılan miting ve gösterilere geniş yer ayırmışlar, Kıbrıs'ın Türkiye için milli bir dava olduğunu her fırsatta vurgulamışlardır.⁷⁴⁹ Genel olarak muhalefetin Kıbrıs konusundaki tutum ve davranışlarını eleştirmişlerdir. Bu noktada CHP yönetimi açıkça hedef alınmıştır. BM kararını İsmet İnönü'nün

⁷⁴⁴ B. Oran, *a.g.e.*, C.1., s.734. BM Toplantısında Türkiye'nin tezi 51 çekimser, 6 aleyhte olmak üzere 47 oyla kabul görmemiştir. Vergi Bedevi, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Kıbrıs Tarihi*, Kıbrıs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Kıbrıs 1966, s.211.

⁷⁴⁵ BM kararına tepki olarak gerçekleştirilen mitinglerin ilki 20 Aralık günü İstanbul Üniversitesi kampüsü ve Taksim Meydanında gerçekleşmiş, Ardından 21 Aralık'ta Edirnekapı Şehitliğinde toplanılmıştır. 27-28 Aralık'ta da Üsküdar ve İstanbul Üniversitesinde mitingler düzenlenmiştir. *Kıbrıs Bülteni*, 12 Ocak 1966.

⁷⁴⁶ Alparslan Türkeş, *Dış Politikamız ve Kıbrıs*, İstanbul Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1966, s.3-6 ve 33.

⁷⁴⁷ *Akşam*, 18 Aralık 1965.

⁷⁴⁸ Konuşmanın tamamı için bkz. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 1. Cilt, 1. Toplantı, 26. Birleşim, 22 Aralık 1965, s.631-635.

⁷⁴⁹ *Zafer*, 20 Aralık 1965.

düşüncelerinin aksine beklendik bir karar olarak nitelendiren Mümtaz Faik Fenik'e göre, İnönü, Kıbrıs gibi Türk milleti için önemli bir meseleyi bile politik bir malzeme haline getirmeye çalışmaktadır. Muhalefetin iddia ettiği gibi olası bir hükümet değişikliğinin Kıbrıs sorununu çözmeye yeterli olmayacağını belirten Fenik, yeni başa gelmiş bir hükümetin bu suçlamalara maruz kalmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.⁷⁵⁰ AP'den önce ülkeyi yönetme sorumluluğunu üstlenen İsmet İnönü'yü ve yönetimindeki koalisyon hükümetlerinin Kıbrıs politikasını eleştiren Ahmet Kabaklı'ya göre ise, Kanlı Noel olarak bilinen olayların ardından hükümet, Kıbrıs'a çıkartma hakkını kullanmadığı için BM kararı bugün Türkiye'nin aleyhinde verilmiştir. Bu sebeple de olayların buralara gelmesindeki yegâne sorumlu İsmet İnönü olduğu için daha çok kısa bir zaman önce iktidar koltuğunu devralan AP yönetiminin olaylarda herhangi bir ihmali bulunmamaktadır.⁷⁵¹

BM kararının etkileri devam ederken Türkiye 1966 yılına mecliste hayli yoğun ve sert tartışmalara neden olan senato görüşmeleri ile başlamıştır. Bu görüşmelerde Türkiye'nin bundan sonra Kıbrıs konusunda daha sert ve kararlı bir tavır izleyeceği ve anlaşmalara aykırı davranışlarda bulunulması halinde derhal harekete geçileceği yönünde kararlar alınmıştır. Yunanistan'ın Enosisi isteyen bir dış politika anlayışından vazgeçmediği takdirde müdahalenin kaçınılmaz olacağı gerçeğini her fırsatta vurgulayan hükümet, Kıbrıs konusunun ülke için hassas olduğu gerçeğini hatırlatarak iktidar ve muhalefetin birlikte ortak paydada buluşmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.⁷⁵² Ancak hükümet kanadından gelen bu çağrı bile kamuoyunda biriken karşıtlığı azaltmaya yeterli olmamış gerek muhalefet kanadının iktidara yönelik ithamları ve gerekse iktidara yakınlığı ile bilinen gazeteci ve köşe yazarlarının muhalefete ve bilhassa İsmet İnönü nezdinde CHP'ye yönelik ithamları son bulmamış, mesele adeta bir kör dövüşüne dönüşmüştür.

İktidara geldiği günden itibaren yoğun siyasi gelişmelerle karşı karşıya kalan AP yönetiminin Kıbrıs politikası adanın Yunanistan'a terkedilemeyeceği ve gerektiğinde askeri bir müdahalenin yapılacağı şeklinde aktif ve kararlı bir siyaset olarak tanımlanabilir. Bu doğrultuda Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler hükümet tarafından yakından

⁷⁵⁰ *Son Havadis*, 21 Aralık 1965.

⁷⁵¹ *Tercüman*, 23 Aralık 1965.

⁷⁵² *Tercüman*, 9 Ocak 1966.

takip edilmiş ve siyasi konjonktürü doğru okumaya çalışarak Türkiye'nin menfaatlerini uluslararası alanda zedelemeyecek temkinli bir dış politika anlayışı izlenmeye çalışılmıştır. Yunanistan'ın Enosis isteklerine razı olmayacağını her fırsatta belirten AP yönetimi 1966 yılının Şubat ayında Yunanistan'a bir nota vermiştir. Buna göre, adadaki faaliyetlerin derhal durdurulması istenmiştir.⁷⁵³ Türk hükümetinin bu çıkışı Türk basınında muhtemel bir Türk-Yunan savaşının başlayacağı yönündeki kanaati kuvvetlendirmiştir.

Türk hükümetinin bu kararlı tutumu olası bir savaş ihtimaline karşı NATO'yu harekete geçirmiş ve arabuluculuk çalışmaları hız kazanmıştır. Bu hususta Türkiye'nin ada üzerindeki haklarının bilincinde olmasına rağmen NATO, Türkiye'nin müdahale hakkını kullanmasına yönelik çekimser bir tutum sergilemiştir. Bu doğrultuda Kıbrıs meselesinde tansiyonu düşürmek adına NATO'nun isteği üzerine bir dizi toplantı ve görüşmeler yapılmıştır. Bunlardan birisi de 1966 yılının Mart ayında gerçekleştirilmiştir. Genel Kurmay Başkanı Cemal Tural'ın katılımıyla gerçekleşen görüşmelerde Türk hükümeti oldukça kararlı bir tutum sergileyerek Yunan kuvvetlerinin çekilmesini talep etmiştir.⁷⁵⁴ Kıbrıs meselesi ile ilgili gelişmeler sonraki günlerde de devam etmiş yalnızca iki ülke arasındaki toplantı ve görüşmelerde değil aynı zamanda Türkiye'nin içinde bulunduğu başka ittifak ve oluşumlarda dahi gündeme gelmiştir. Bu görüşmelerden birisi de 20-21 Nisan 1966 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen 14. CENTO Bakanlar Konseyidir.⁷⁵⁵ Görüşmelerde Türkiye'nin Kıbrıs meselesine yönelik politikaları ve kararlı tutumu üzerinde durulmuştur.

1960'ların ikinci yarısında Yunanistan'ın Kıbrıs üzerindeki ihtiras ve emellerinin daha da artması Türk dış politikası açısından oldukça kritik bir dönemde başlamasına neden olmuştur. Türk hükümetinin sorunu çözmek amacıyla gerçekleştirdiği uzlaşmacı tutum karşısında Yunan hükümetinin Ada'nın kendilerine ilhakını isteyen bir anlayış

⁷⁵³ *Akşam*, 6 Şubat 1966.

⁷⁵⁴ *Tercüman*, 25 Mart 1966.

⁷⁵⁵ Görüşmelere İhsan Sabri Çağlayangil'in yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Ümit Haluk Bayülken, Genel Sekreter Siyasi İşler Yardımcısı Özel Görevli Büyükelçi Ali Binkaya, Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşar Vekili Fuat Doğu, Dışişleri Bakanlığı İkinci Daire Reisi Elçi Bedii Karaburçak, Dışişleri Bakanlığı Siyaset Planlama Grubu Başkanı Elçi İlter Türkmen, Milli İstihbarat Teşkilatından İzzettin Cebe, Merkezi Andlaşma Teşkilatında Türkiye Askeri Temsilciliği Üyesi Kurmay Albay Fahri Paksoy, Dışişleri Bakanlığı İkinci Daire Reis Yardımcısı Mehmet Baydar, Genel Kurmay Başkanlığından Yarbay Süleyman Pişkin, Milli İstihbarat Teşkilatından Altay Gökakın, Dışişleri Bakanlığı Özel Kalem Müdürü Nazmi Akıman, Dışişleri Bakanlığı Şube Müdürlerinden Mustafa Akşin, Aydın Alacakaptan, Birsan Topçuoğlu ile Aday Memur Doğu Gürakan katılmıştır. BCA Fon Kodu: 30.18.1-2 Yer No: 195.33.11

içerisinde bulunmaları nedeniyle girişimlerden sonuç alınamamıştır.⁷⁵⁶ Bu sebeple Kıbrıs meselesi nedeniyle Türk-Yunan ilişkileri olumsuz bir hava içerisinde seyir etmiştir. Meseleyi bu denli çıkmaza sürükleyen Yunan hükümeti anayasa ile güvence altına alınmış olmasına rağmen adada yaşayan Türklerin haklarına kolayca müdahale edebilecek hakkı kendinde gören bir anlayış içerisine girmiştir. Hal böyle olunca Kıbrıs meclisinde Türklere ait olan iki bakanlık görevini Rumlara verecek kadar ileri gitmiştir. Olayın Türkiye’de duyulmasının ardından Türk hükümeti, Makarios’un geri adım atmadığı takdirde adaya müdahale hakkının kullanılacağı yönündeki kararını İngiltere ve ABD’ye bildirmiştir.⁷⁵⁷ Ancak, bu uyarıya rağmen gerek Kıbrıs’ta yaşayan Türklere ve gerekse Batı Trakya’daki Türklere yönelik eylemlerin sonu gelmemiştir. Öyle ki, İskece ve Gümölcine bölgesindeki Türk okullarına saldırılar gerçekleşmiştir.⁷⁵⁸ Olayların ardından iki ülkenin dışişleri bakanlarının katılımıyla gerçekleşen görüşmeler yeniden başlamıştır.⁷⁵⁹ Böylece, Kıbrıs sorununa yönelik çözüm arayışları devam etmiştir. Ancak, bu görüşmelerde de Yunanistan uzlaşmaz tavrını sürdürerek Türkiye’ye yönelik bazı suçlamalarda bulunmuş ve görüşmelerden netice alınamamıştır.⁷⁶⁰

Yunanistan’ın uzlaşmaz tavrına rağmen komşusuyla iyi ilişkiler kurmak noktasında büyük gayretler gösteren Demirel hükümetinin tüm çabalarına rağmen 1965-1971 yılları arasında iki ülke arasındaki ilişkiler istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bunda en büyük payı hiç kuşkusuz Yunanistan’ın adada yaşayan Türklere uyguladığı şiddet yanlısı tutumu terk etmeyişi oluşturmaktadır.

Türklere yönelik politikasını her geçen gün daha çok sertleştiren Rumlar zaman zaman artan faaliyetler ile Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere saldırılarda bulunmuştur. Bu saldırılardan birisi de 1966 yılının Eylül ayında gerçekleşmiş ve 12 Türk köyü Rumlar tarafından kuşatılmıştır.⁷⁶¹ Olayın Türkiye’de duyulmasının ardından kamuoyundan tepkiler yükselmeye başlamış ve hükümet, Rumların geri çekilmesi için

⁷⁵⁶ İhsan Sabri Çağlayangil, anılarında Kıbrıs Meselesini çözmek amacıyla Yunan Dışişleri Bakanlarıyla birçok kez toplantı ve görüşmeler gerçekleştirdiklerini ancak bu toplantıların hemen hepsinde bir sonuca varamadıklarını belirtmiş ve Yunan Hükümetinin bu noktadaki uzlaşmaz tutumunu “Ne yaptıysak Kıbrıs Sorununu bir türlü çözemedik” sözleriyle ifade etmiştir. “*Kader Bizi Una Değil, Üne İtti*” Çağlayangil’in Anıları, Hzl. Tanju Çılızoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018, s.342.

⁷⁵⁷ *Tercüman*, 29 Nisan 1966.

⁷⁵⁸ *Tercüman*, 5 Mayıs 1966.

⁷⁵⁹ *Milliyet*, 10 Haziran 1966.

⁷⁶⁰ Tuba Ünlü Bilgiç, Bestami. S. Bilgiç, *Yunan Cuntası ve Kıbrıs*, İpek Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, s.73.

⁷⁶¹ *Tercüman*, 20-21 Eylül 1966.

Yunanistan'a uyarıda bulunmuştur. Türkiye'nin kararlı tutumunun yanı sıra, İngiltere ve ABD'nin de desteğiyle, kuşatılan Türk köyleri Rumlardan arındırılmış ve ada, kısa sürecek bir sakinliğe bürünmüştür.

Kıbrıs'ta Rumların faaliyetlerinin doruk noktasına ulaştığı dönemler, Türkiye'de iç politik gelişmelerin yoğun olarak yaşandığı dönemlere rast gelmektedir. Rumların zamanlamasının bu denli manidar olmasının ardında yatan sebep hiç kuşkusuz Yunanistan'ın Türkiye'yi zayıf ve güçsüz bir anında yakalayıp Kıbrıs'ı kendi topraklarına katmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak, Türkiye, 1960'ların ikinci yarısında her ne kadar yoğun bir politik gündeme sahip olsa da gerek toplum ve gerekse hükümet nezdinde Kıbrıs'a yönelik hassasiyet değişmemiştir. Böylece Yunanistan ve Kıbrıslı Rumların bekledikleri siyasi ortam oluşmamıştır.

Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde Türklerin haklılığını tüm dünyaya duyurma çabaları bu dönemde sonuç vermeye başlamıştır. Bu doğrultuda önce Tunus ve ardından Mısır Türkiye'nin Kıbrıs politikasını resmen tanıdıklarını açıklamışlardır.⁷⁶² Bu gelişmelerle birlikte Ada'da Türklere yönelik yapılan saldırılara karşı kayıtsız kalmamak ve Kıbrıs'ta yaşananları dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla Doktor Binbaşı Nihat İlhan'ın Kanlı Noel saldırısında eşi ve çocuklarının öldürüldüğü ev Barbarlık Müzesi olarak açılmıştır.⁷⁶³

1966 yılının Aralık ayında iki ülke arasında Kıbrıs meselesinden doğan anlaşmazlığı çözüme kavuşturmak amacıyla yapılan ikili görüşmeler yeniden başlamış iki ülkenin dışişleri bakanlarının katılımıyla Paris'te bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Ancak bu esnada Çekoslovakya'dan Ada'ya gizlice silah sevkiyatının yapıldığının öğrenilmesi ile görüşmelerin seyri bir anda değişmiştir. Türk hükümeti, Yunanistan'a sert bir ikazda bulunarak Adaya gizlice yapılan silah sevkiyatının derhal durdurulmasını talep etmiş ve hükümet olası bir faaliyete karşı orduya hazır ol emri vermiştir. Müdahalenin gerek havadan ve gerekse denizden gerçekleştirilmesinin planlanmasının ardından ise Akdeniz'e çıkarma gemileri ve denizaltıların gönderilmesine başlanmıştır.⁷⁶⁴

⁷⁶² Tunus'un Türkiye'nin Kıbrıs politikasını tanımalarına ilişkin haber için bkz. *Tercüman*, 7 Aralık 1966. Mısır'ın Türkiye'nin Kıbrıs politikasını tanımalarına ilişkin haber için bkz. *Tercüman*, 24 Ocak 1967.

⁷⁶³ *Kıbrıs Bülteni*, 22 Ekim 1966.

⁷⁶⁴ *Son Havadis*, 15 Aralık 1966. Bkz. EK.30.

Kıbrıs konusunda asla geri adım atmayacaklarını her fırsatta belirten Demirel hükümeti bu husus da ne denli kararlı olduklarını bütçeden Kıbrıs'a ayrılan ödeneklerin miktarını arttırarak da göstermeye çalışmıştır. Bahsi geçen dönemde Türkiye'de gündemin bir numaralı konusunu oluşturan Kıbrıs meselesi, Türkiye'nin diğer ülkelerle olan ilişkilerinde de ön planda yer almıştır.

Türkiye-Yunan ilişkileri, 1967 yılında daha da gergin bir hâl almıştır. Öyle ki, iki komşu ülke arasındaki ipler bu dönemde neredeyse kopma noktasına gelmiştir. Yunanistan'ın desteklediği Rumların ada Türklerine yönelik saldırılarına devam etmeleri neticesinde yaşanan problemlerin her geçen gün artması hem iki komşu ülkenin arasının açılmasında ve hem de Türkiye'de o yıllarda zaten gergin olan siyasi havanın daha da gerginleşmesine yol açmıştır. Mecliste tansiyon neredeyse hiç düşmemiş AP yönetimine bağımsız bir dış politika anlayışı izlemediği için gelen eleştiriler Rumların adada faaliyetlerini arttırdığı dönemlerde zirve noktasına ulaşmış ve mecliste derhal müdahale edilmesi gerektiği yönündeki sesler yükselmeye başlamıştır.⁷⁶⁵

İktidar ve muhalefet arasında yaşanan bu gerginliğin kamuoyuna yansımaları eleştiriler ve tartışmaların seyrini daha da gerginleşmiştir. Yaşanan bu olumsuz havayı dağıtmak ve olayları kontrolü altında tutmak amacıyla yönetim, temkinli ve soğukkanlı bir tutum sergilemiştir.⁷⁶⁶ Bu tutum ile AP hükümeti hem Yunanistan'a açık bir gözdağı vererek uluslararası arenada nüfuzunu korumayı ve hem de muhalefetin olumsuz ithamlarına yönelik kamuoyunun desteğini arkasına almayı amaçlamıştır.

Adaya yapılan gizli silah sevkiyatının bir türlü önlenememesi üzerine yeniden saldırıya geçen Rumlar, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yeni saldırılarda bulunmaya devam etmişlerdir. İki Türk köyünü kuşatarak abluka altına alan Rumlar karşısında harekete geçen Türk yönetimi bölgeye silahlı gruplar sevk etmiş ve çıkan çatışmalarda 11 Türk yaralanmıştır.⁷⁶⁷

⁷⁶⁵ *Milliyet*, 6 Ocak 1967.

⁷⁶⁶ *Tercüman*, 27 Ocak 1967, 25 Mart 1967.

⁷⁶⁷ *Milliyet*, 9 Nisan 1967.

2.3.1. Kıbrıs'ta Geçici Türk Yönetiminin Kurulması

1967 yılında, Yunanistan'da iktidar el değiştirmiştir. Yeni Yunan hükümetinin içeride nüfuzunu arttırmak amacıyla Kıbrıs meselesine ve Türkiye ile olan ilişkilerine çok daha önem vermeye başladığı bu dönem asıl olarak Enosisi Türklere kabul ettirmekten öteye gitmeyen bir politikanın uzantısından başka bir şey değildir.⁷⁶⁸ Ancak, Türkiye'de komşu ülkelere yönelik izlenen geleneksel dış politika anlayışı gereği Yunanistan ile ilişkilerin düzeltilmesi yönündeki yaygın kanaat kamuoyunu beklenti içerisine sokmuş ve ülkede iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeleceği ve Kıbrıs meselesinin çözümünün gerçekleşeceği yönündeki inancın artmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda iki ülke arasında bir dizi ve toplantı ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler içerisinde en önemlisi kuşkusuz 9-10 Eylül 1967 tarihleri arasında gerçekleşmiş olan Keşan ve Dedeoğlu görüşmeleridir.⁷⁶⁹

Süleyman Demirel ve Yunanistan Başbakanı Kollias ile birlikte iki ülkenin dışişleri bakanlarının katılımıyla gerçekleşen bu görüşmelerin ilk durağı Keşan'dır.⁷⁷⁰ Görüşmelerde ilk olarak görüşlerini bildiren taraf Yunan Hükümeti olmuştur. Bu görüşmelerde Yunanistan, Türkiye'nin stratejik gereksinimlerini ihlal etmeyecek biçimde Enosisin gerçekleştirilmesinin mümkün olduğunu açıkça belirtmiştir.⁷⁷¹ Yunanistan'ın bu teklifi⁷⁷² karşısında kesin ve kararlı bir konuşma gerçekleştiren Demirel, görüşmeyi adanın herhangi bir devlete verilmesi için değil ortaklaşa sorunlara çözüm bulunması amacıyla kabul ettiklerini ifade etmiştir. Demirel, ayrıca Yunan hükümetinin isteğini kesin olarak reddetmiş ve bu uzlaşmaz tutum karşısında görüşmeleri sona erdirmeye kararı almıştır.⁷⁷³

Türkiye ve Yunanistan arasındaki görüşmeleri yakından takip eden Türk basını, haberi ilk sayfadan verdikleri manşetlerle kamuoyuna duyurmuş Yunan hükümetinin açıkça Enosisi istediği ifade edilmiştir. Demirel'in toplantı da yaptığı konuşmaya da yer

⁷⁶⁸ Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler" Edt. Baskın Oran, *a.g.e.*, s.735.

⁷⁶⁹ *Yeni Tanin*, 9 Eylül 1967.

⁷⁷⁰ *Son Havadis*, 10 Eylül 1967.

⁷⁷¹ Tuncer Topur, *Dünya ve Türkiye-AB-Kıbrıs Üçgeni*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.114-115.

⁷⁷² Yunanistan bu görüşmede Ada'da Türkiye'ye bir üs verilmesi, Meriç Nehri kıyısındaki Karaağaç üçgeni olarak bilinen bölge ile Meis Adasının Türkiye'ye bırakılması ve Türk üssü dışında Ada'nın silahsızlanması gibi küçük tavizler karşılığında Ada'nın tamamen kendilerine bırakılmasını önermiştir. T. Ü. Bilgiç, B.S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.117.

⁷⁷³ Hızl, T. Cılızoğlu, *a.g.e.*, s.350.

veren basın kuruluşları Başbakan'ın "bu iş burada bitti"⁷⁷⁴ sözünü manşetlere taşıyarak Yunan görüşmelerinde geline son durumu kamuoyuyla paylaşmışlardır. Olayların bu denli çıkmaza girdiği durumda Yunan hükümetinin istediğini almak noktasındaki kararlı tutumu neticesinde taraflar bir kez daha görüşmüşlerdir. Bu kez görüşmenin adresi Yunan sınırında bulunan Dedeoğlu'dur. Yapılan bu görüşmede Yunan hükümetinin Enosis talebi ile karşı karşıya kalan Demirel, tarafların bu meselede ortak dili konuşmadıklarını "Anlaşamıyoruz. Bunu bildiğim için toplantıya tereddütlerle geldim. Size pozisyonumuzu anlattım bundan bir adım geri veya ileri gidemeyiz." Sözleriyle anlatırken Yunan Hükümetinin Enosis talebini "Kıbrıs işi Türklerin milli davasıdır. Sizden ricam maceraya girilmesidir. Bir emri vakiye tepkimiz sert olur." İfadeleriyle reddetmiştir.⁷⁷⁵ Görüşmelerin ardından Türkiye'ye dönen Demirel, düzenlediği basın toplantısında adada yaşayan Türklerin hak ve menfaatlerinin mutlaka korunacağını ve Enosisi asla kabul etmeyeceklerini belirtmiştir.⁷⁷⁶

Türk-Yunan ilişkilerini adeta yeni bir çıkmaza sürükleyen Keşan-Dedeoğlu görüşmelerinin etkisi uzun bir süre kamuoyunda kendisini açıkça hissettirmiş bu şartlar altında tarafların uzlaşmasının mümkün olmadığı gerçeği bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır. Yaşanan tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında Kıbrıs meselesinin barışçıl yollarla çözümünü yalnızca Türkiye'nin istediği anlaşılmaktadır. Ancak, adanın yönetiminin iki etnik halka ait olması ve meselenin uluslararası bir boyut kazanmış olmasından dolayı Kıbrıs meselesinin çözümü için yalnızca Türkiye'nin isteği ve çabalarının yetmeyeceği açıkça ortadır bu sebeple Yunanistan'ında bu noktadaki uzlaşmaz tavrına son vermesi gerekmektedir.

Yunanistan'ın tüm bu uzlaşmaz tavrına rağmen görüşmelerin ardından yayımlanan ortak bildiride Kıbrıs'ta gerginliğin artmasına engel olacak girişimlerin önüne geçileceği belirtilmiştir. Ancak bu iyimser hava Kıbrıs'tan gelen yeni haberler ile çok geçmeden bozulmuştur.⁷⁷⁷ Magosa'dan Lefkoşa'ya geçişleri sırasında Türk askeri birliklerine müdahalede bulunan Rumlar ile Türkler arasında başlayan çatışmalar⁷⁷⁸ Rauf

⁷⁷⁴ *Tercüman*, 10 Eylül 1967.

⁷⁷⁵ Hzl. T. Cılızoğlu, *a.g.e.*, s.350-351.

⁷⁷⁶ Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, s.205.

⁷⁷⁷ M. Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", Edt. B. Oran, *a.g.e.*, s.736.

⁷⁷⁸ *Tercüman*, 28 Eylül 1967.

Denktaş'ın adaya gizlice gitmesi⁷⁷⁹ ile çok daha farklı boyutlara taşınmıştır. Rumlar tarafından tutuklanarak alıkonan Denktaş'ın serbest bırakılması için başlayan süreç iki ülke arasındaki ilişkileri daha fazla yıpratmıştır.⁷⁸⁰ Olayın kamuoyuna yansımalarının ardından tepkiler çığ gibi büyümüş gerek Türkiye'de ve gerekse Kıbrıs'ta ardı ardına mitingler düzenlenmiştir.⁷⁸¹

Hükümet, olaylar karşısında temkinli ve soğukkanlı bir tavır sergileyerek Denktaş'ın serbest bırakılmasını aksi takdirde müdahalenin gerçekleşeceğini açıklamıştır. Türk hükümetinin bu kararlı tutumu neticesinde yaklaşık iki hafta adada Rumlar tarafından alıkonan Denktaş 13 Kasım 1967 tarihinde serbest bırakılmıştır. Türkiye'ye dönmesinin ardından başından geçenleri ve Ada'daki son durumu kamuoyu ile paylaşan Denktaş, kendisinin çok kötü bir muameleye maruz kalmadığını ancak adadaki Türklerin durumu için aynı şeyi söylemeyeceğini “adada işgal vardır. Yunanistan adayı istila etmiş, askeri enosis kurulmuştur.” Sözleriyle anlatmıştır.⁷⁸²

Kıbrıs Türk Cemaat liderinin silahla alıkonulmasına kadar giden bu olaylar adadaki tansiyonu daha da yükseltmiş ve Rumların ada Türklerine yönelik saldırı isteklerini daha da kamçılammıştır. Bu sebeple, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları ve son derece stratejik bir bölgede bulunan Geçitkale ve Boğaziçi Köylerine saldırılar düzenlenmiştir.⁷⁸³ 15 Kasım 1967 tarihinde başlayan ve iki gün süren bu saldırılarda çok sayıda can kaybı yaşanmıştır.⁷⁸⁴ Olayların akabinde Türkiye'de yeniden bu sefer diğerlerinden çok daha güçlü bir şekilde Yunan karşıtlığı kendisini göstermiş, hükümetin bu olaylardan sonra müdahale etmesinin artık zaruri olduğu düşüncesi kamuoyuna yerleşmiştir.⁷⁸⁵ Olayların seyrinin bu denli değişmesi üzerine kabine derhal bir araya gelerek bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantısının sonucunda adaya müdahale kararı

⁷⁷⁹ Rauf Denktaş anılarında başına bir şey geldiği takdirde devletin ailesine göz kulak olması için Süleyman Demirel'e bir mektup yazdığını belirtmiştir. Bu mektupta habersiz gittiği için Demirel'den özür dilediğini belirten Denktaş, “Kıbrıs ateşler içindeyken ben daha fazla uzak kalamazdım. “Gel artık” seslerine kulak tıkayamazdım. Türkiye'den sürülmek için düşüncelerimi açıklamaktan vazgeçip, elim kolu bağlı oturamazdım.” Sözleriyle Ada'ya gidiş nedenini açıklamıştır. Rauf Denktaş, *Hatıralar, Toplayış*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000, s.283-284.

⁷⁸⁰ Oğuz Çelikkol, *Dünden Bugüne Türk-Yunan İlişkileri'ne Bir Bakış*, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2015, s.60.

⁷⁸¹ Bu mitingler İstanbul, Ankara, Eskişehir ve Diyarbakır'da düzenlenmiştir. *Milliyet*, 9 Kasım 1967.

⁷⁸² *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1967.

⁷⁸³ Kemal Akmaral, *Kıbrıs Türk'ünü İmhayı Hedefleyen Akritas Plânı ve Annan'a dek Uzanan Plânlar Süreciyle Kıbrıs*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2004, s.125.

⁷⁸⁴ Bu olaylarda 30'dan fazla kişinin hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Pierre Oberling, *Kıbrıs Faciası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s.12.

⁷⁸⁵ Kıbrıs'ta yaşanan gelişmelerin ardından 16 Kasım'da Ankara'da büyük bir miting düzenlenmiş, Kıbrıs davası asıl olarak emperyalizme karşı verilen bir mücadele olarak tanımlanmıştır. *Türk Solu*, 24 Kasım 1967.

alınmıştır.⁷⁸⁶ Kararın ardından vakit kaybetmeden harekete geçen Türk hükümeti, İskenderun'da büyük bir çıkarma birliği hazırlayarak Türk donanmasını İskenderun'a toplamıştır.⁷⁸⁷

17 Kasım 1967 tarihinde Rum lideri Grivas'ın ve askerlerinin adadan çıkarılması talebini başta Yunanistan olmak üzere ABD ve İngiltere'ye bildiren Türkiye, bu talebi gerçekleştirilmediği takdirde adaya çıkartma yapacağı bilgisini paylaşmıştır. Türkiye'nin bu kararlı tutumu karşısında BM ve ABD harekete geçmiş ve olası bir savaşın önüne geçebilmek amacıyla taraflar arasında arabuluculuk rolü üstlenmiştir.⁷⁸⁸ Bahsi geçen bu çalışmalar devam ederken Türk kamuoyunda Grivas'ın şahsında Yunan aleyhtarlığının doruk seviyeye ulaştığı gözlemlenmiş Kıbrıs Türklerine yönelik saldırılar şiddetle kınanmıştır.⁷⁸⁹

Ada'da yaşanan gelişmeleri yakından takip eden Mümtaz Faik Fenik'e göre, yaşanan gelişmeler karşısında hükümetin müdahale kararı yerinde ve doğru bir karardır. Uygulanan şiddet hareketlerinin ancak müdahale ile önlenebileceğini düşünen Fenik, Onlar bu dilden anlar⁷⁹⁰ sözleriyle Kıbrıs meselesinde artık silahların konuşacağı seviyeye gelindiğine dikkat çekmiştir. Yunan hükümetini halktan ve ordudan korkan, iktidarı hırsızlık yoluyla ele geçirmiş bir hükümet olarak tanımlayan Ahmet Kabaklı ise Yunanlıların 1963 yılından beri adadaki tedhiş faaliyetlerini arttırdıklarına dikkat çekerken Batı Trakya'da yaşanan gelişmeler karşısında da sessiz kalınmaması gerektiğini belirtmiş, On iki Ada'nın yeniden Türk topraklarına katılması gerektiğini savunmuştur.⁷⁹¹

Arabulucu devletlerinde araya girmesi ile başlayan müzakere görüşmeleri esnasında Türk Hükümeti, adada yaşayan Türklerin can ve mal güvenliklerinin teminat altına alınmasını şart koşmuş, Yunan hükümetine bazı tekliflerde bulunmuştur. Öncelikle, Yunan askerlerinin bölgeden çekilmesi ve böylece ada Türklerinin

⁷⁸⁶ Ercüment Yavuzalp, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s.120.

⁷⁸⁷ İhsan Sabri Çağlayangil anılarında Kıbrıs'a denizden ve havadan yapılması planlanan çıkarma için gerekli teçhizatların en kısa sürede tamamlanması için Demirel'in "Bu sefer helikoptersiz çıkarma yapacağız. Fakat bu devletin çıkartma gemisi olmalıdır. Elde bulunsun. Derhal işe başlayalım. Yüz tane çıkartma gemisini kendi tersanelerimizde, yarından itibaren tezgâha koyalım. Peyderpey yapılsın. Gerekli tahsisatı be bulacağım." Sözlerini paylaşmıştır. Hzl. T. Cılızoğlu, *a.g.e.*, s.356.

⁷⁸⁸ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.953-954.

⁷⁸⁹ *Hergün*, 20 Kasım 1967.

⁷⁹⁰ *Son Havadis*, 20 Kasım 1967.

⁷⁹¹ *Tercüman*, 21 Kasım 1967.

güvenliklerinin teminat altına alınmasının ardından adadaki Rum halkını saldırgan tutumlarıyla oldukça etkileyen Grivas'ın adadan tamamen ayrılmasını istemiştir. Ayrıca, zarar gören Türk vatandaşlarının masraflarının karşılanması için tazminat ödenmesini talep etmiştir.⁷⁹²

Türk hükümetinin bu isteklerini kabul etmeyen Yunan hükümetinin bu uzlaşmaz tavrı neticesinde sonuca varılması güçleşmiş işler işinden çıkılmaz bir noktaya gelmiştir. Yaşanan gelişmeler kamuoyunda muhalif düşüncelerin seslerini her zamankinden daha güçlü çıkarmalarına uygun ortamı hazırlamıştır. Demirel hükümetinin Kıbrıs politikası ciddi bir biçimde eleştirilmeye başlanmıştır. Yaşanan olayların Demirel hükümetinin yalnız Kıbrıs politikasının değil bütün dış politikasının iflas ettiğini gösterdiğini belirten Ali Sirmen, Türkiye'nin bazı konulardaki belirsizlikleri aşması gerektiğinin çok önemli olduğunu vurgulayarak olası bir savaş durumunda NATO'ya ait silahların Türk ordusu tarafından kullanılıp kullanılamayacağı konusunun netlik kazanması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷⁹³ Emekli generallerden olan Sıtkı Ulay'da "Yunan Harbine Kıbrıs'tan Başlanmaz" başlıklı yazısında hükümetin Kıbrıs politikasını eleştirmiş hükümetin elini güçlü tutması gerektiğinin altını çizmiştir. Öyle ki, hükümetin Yunanistan'a gönderdiği her nota sonrasında onların cevapları doğrultusunda hareket ettiğini ve bunun adadaki olayların önüne geçmeye yeterli olmadığını ve her seferinde Türk hükümetini aldatmaya yönelik hareketlerde bulunulduğunu ifade ederek adada gerçek barışın sağlanabilmesi için sağlam bir duruş sergilenmesinin en doğru yol olacağını savunmuştur.⁷⁹⁴

Görüşmeler neticesinde sunulan şartların Yunan hükümeti tarafından kabul edilmesinin ardından 8 Aralık 1967 tarihinde 1500 kadar Yunan askeri birliğinin tahliyesine başlanmış ve bunu takip eden günlerde de tahliye işlemleri devam etmiştir.⁷⁹⁵ 13 Aralık 1967 tarihinde Yunanistan'da meydana gelen darbe nedeniyle rejim değişikliğine gidilmiş ve iktidar askeri cuntaya terk edilmiştir. Yunan cunta hükümeti Türkiye'nin ileri sürdüğü şartları aynı şekilde yerine getireceğine dair açıklamalarda bulunmuştur. Türkiye'nin ve Kıbrıs Türk yönetiminin siyasi iş birliği ve tutarlılığı sayesinde talep edilen şartlar cunta hükümetince yerine getirilmiş ve binlerce Yunan

⁷⁹² Zülfiyâr Aytâç Kışman, *Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs Meselesi (1945-1980)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elâzığ 2014, s.163-164.

⁷⁹³ *Akşam*, 21 Kasım 1967.

⁷⁹⁴ *Akşam*, 25 Kasım 1967.

⁷⁹⁵ *Son Havadis*, 8 Aralık 1967.

askeri yanında Grivas da adayı terk etmiştir.⁷⁹⁶ Fakat, Türk köylerinin düşmandan tamamen temizlenmesi bile adada sükuneti sağlamamış fiili olarak giriştikleri mücadele de istediklerini alamayan Rumlar bu sefer de Türklerin anayasal haklarına müdahale ederek yeni bir kriz yaratmışlardır. Temsilciler meclisindeki Türkleri dışlayarak adanın yönetimine tamamen el koyan Rumların bu girişimlerinin ardından iki etnik grup arasında uzlaşma ümitleri tükenmiştir. Çareyi ayrı bir idare kurmakta gören yetkililer 29 Aralık 1967 tarihinde Kıbrıs'ta Geçici Türk Yönetimini kurmuştur.⁷⁹⁷ 1960 Anayasası yeniden tatbik edilinceye kadar görevde kalacağı belirtilen yeni yönetimin başkanlığına Dr. Fazıl Küçük, yardımcılığına da Rauf Denктаş getirilmiştir. Kıbrıs Türk toplumunun yasama, yürütme ve yargı işleri düzenlenerek gerçek anlamda bir federal devlet örgütü kurulmuştur.⁷⁹⁸

2.3.2. 12 Mart'a Giden Süreçte İkili İlişkiler

Türk-Yunan münasebetleri 1968 yılına nispeten daha sakin başlamış, işgal altında bulunan Türk köylerindeki kuşatma kaldırılmaya ve bölgede yaşayan Türklerin tazminatları ödenmeye başlamıştır.⁷⁹⁹ Ancak, iki ülke arasındaki gerginliğin nispeten azaldığı bu günlerde BM temsilcisinin Türk yönetimine yönelik eleştirileri kamuoyuna bomba gibi düşmüştür. Türklerin kurduğu yönetim Kıbrıs'ta barışı zedeleyecek bir unsur olarak görülmüştür.⁸⁰⁰ Bu anlayışın şiddetle kınanmasının ardından bu kez de Rum okullarında Türklerin aleyhine oyunlar oynandığına yönelik haberler yayımlanmıştır.⁸⁰¹ Söz konusu bu gelişmeler toplumdaki Yunan karşıtlığına bir kez daha ivme kazandırmıştır.

AP yönetimi 1968 yılı içerisinde Kıbrıs meselesinin nihai çözüme kavuşması için girişimlerini arttırmıştır. Bu doğrultuda iki ülke arasındaki diplomatik görüşmeler yeniden başlamış ve taraflar yeniden bir araya gelmişlerdir. İlk ikili görüşme 12-13 Mart

⁷⁹⁶ Fikret Kürşad, Mustafa H. Altan, Sabahaddin Egeli, *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, Kutsun Yayınevi, 1978, s.238-239.

⁷⁹⁷ Yönetimin isminde yer alan "Geçici" ifadesi 1960 tarihli Anayasanın tam olarak uygulanıncaya kadar geçerliliğini sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak, iki ülke arasında daha sonra yaşanan gelişmelerin de uygun ortamı sağlayamaması nedeniyle geçici ifadesi kaldırılarak "Türk Yönetimi" adını almıştır. Müge Vatansever, "Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.12, Özel sayı, (2012), s.1514.

⁷⁹⁸ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s.922.

⁷⁹⁹ *Tercüman*, 5 Ocak 1968.

⁸⁰⁰ *Milliyet*, 5 Ocak 1968.

⁸⁰¹ *Tercüman*, 15 Şubat 1968.

1968 tarihinde Atina’da, ikinci görüşme ise 16-27 Nisan 1968 tarihleri arasında Ankara’da yapılmıştır. Bu ikili görüşmeler, her iki ülkenin dışişleri bakanlarının teknisyenleri arasında, alt seviyede yapılmıştır. Bunun arkasından da, iki taraf teknisyenleri, son olarak 20 Mayıs 1968 tarihinde Viyana’da bir araya gelerek bir rapor hazırlamışlardır. Bu rapor, Türk ve Yunan dışişleri bakanlarının 24-25 Haziran 1968 tarihinde İzlanda’da yaptıkları görüşmelerde müzakere ve kabul edilmiştir.⁸⁰² Raporun içeriği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir ancak, kamuoyuna yansıyan haberler incelendiğinde iki ülkenin azınlıklar konusunda anlaşmaya vardıkları tahmin edilmektedir.⁸⁰³

Türk-Yunan ilişkilerinde Kıbrıs meselesinin çözümü için başlatılan çalışmalardan birisini de iki cemaat liderinin Kıbrıs’a yeni bir düzen getirme amacını taşıyan görüşmeleri oluşturmuştur. Denktaş ve Klerides arasındaki bu görüşmelerin içeriği hakkındaki bilgiler Türk ve Yunan kamuoyunun tesir ve baskısı altında kalınmaması için gizli tutulmasına karar verilmiştir. Ancak Rauf Denktaş anılarında bu görüşmelere ayrıntılarıyla yer vermiştir. Birçok defa yapılan görüşmelerin günlük rutini haline geldiğini belirten Denktaş, Kıbrıs meselesinde şerefli, kalıcı ve geçmişi tekrarlatmayacak bir biçimde çözüme ulaşmayı hedeflediklerini belirtmiştir. Bu minvalde yapılan ilk görüşmeler 2 Haziran 1968 tarihinde Beyrut’ta başlamıştır. Görüşmelerde Klerides’in “Kıbrıs Kıbrıslılarıdır” formülünü savunduğu ve bu nedenle Türkiye ve Yunanistan’ın bu meseleden elini çekmesi gerektiği yönündeki düşüncelerini paylaşmıştır. Ayrıca, Denktaş, Adadaki tedhiş faaliyetlerinin devam etmesinden ötürü Türkiye’nin toprak sahibi sıfatıyla müdahale etmesinin zaruri hale geldiğini belirtmiştir.⁸⁰⁴ Ardından, 5 Haziran 1968 tarihinde ikili arasında yeniden bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede adada olası bir komünizm tehlikesine karşı iki ülkenin birlikte hareket etmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.⁸⁰⁵

24 Haziran 1968 tarihinde yeniden Lefkoşa’da bir araya gelen taraflar daha sonraki zamanlarda da birçok defa bir araya gelerek Kıbrıs meselesi hakkında çözüm

⁸⁰²BCA Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 221-47-8.

⁸⁰³ *Tercüman*, 28 Haziran 1968.

⁸⁰⁴Ayrıntılı bilgi için bkz. Rauf R. Denktaş, *Rauf Denktaş’ın Hatıraları 1968*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s.255,258.

⁸⁰⁵ R. R. Denktaş, *a.g.e.*, s.278-279.

arayışları içerisinde bulunmuşlardır.⁸⁰⁶ Her fırsatta, meselenin oldukça hassas bir yapıya sahip olduğunu vurgulayan AP Hükümeti, Denктаş'ın yaptığı bu görüşmelere ayrı bir önem atfetmiştir. Konunun gerçek yönüyle Türk-Yunan sorunu olduğunu düşünen hükümet, meselenin ancak ve ancak Türkiye ve Yunanistan arasında çözüme kavuşabileceğine dikkat çekmiştir.⁸⁰⁷

İki ülke arasındaki ilişkilerde gerginliğin nispeten azaldığı bu yıllar asıl olarak Yunanistan'ın kendi iç meseleleri ile uğraştığı bir dönemi yaşamasından kaynaklanmaktadır. Eylül ayında yapılan bir halk oylaması ile genel olarak darbeyi meşrulaştırmak ve özel olarak da kendi konumunu güçlendirmeyi hedefleyen Papadopoulos yeni bir anayasa hazırlatarak ülke içindeki konumunu sağlamlaştırmıştır.⁸⁰⁸ Türk basınının da yakından takip ettiği oylamada halka zorla oy verdirildiği yönünde haberler yayımlanmıştır.⁸⁰⁹

Muhalefet partileri hükümetin Kıbrıs politikasını eleştirmiş ve Kıbrıs meselesi meclisin gündemine yeniden taşınmıştır. Bu doğrultuda mecliste tüm siyasi partilerin katıldığı bir genel görüşme yapılmıştır. Bu görüşmelerde söz alan GP lideri Turhan Feyzioğlu, Kıbrıs'ın mutlaka taksim edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Feyzioğlu, sözlerine gerekçe olarak komünistlerin adadaki faaliyetlerini göstermiş ve hükümeti bir an önce harekete geçmeye davet etmiştir.⁸¹⁰ Feyzioğlu'nun yanı sıra Osman Bölükbaşı da hükümetin dış politikasını eleştiren bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında başta kendi partisi olmak üzere diğer muhalefet partilerine de eleştiri oklarını yöneltten Bölükbaşı, Kıbrıs meselesinin buralara gelmesindeki en büyük payı iç politik didişmelere atfetmiştir.⁸¹¹ Mecliste yoğun tartışmaların yaşandığı bu zamanlar da kamuoyu bir kez daha Lefkoşe'den gelen haberlerle sarsılmış, Kıbrıs'ta siyasi havanın yeniden gerginleşmesinin ardından Kıbrıs'a acil yardım gönderilmesine karar verilmiştir.⁸¹²

⁸⁰⁶ Bahsi geçen bu görüşmelerin 1968 yılı içerisinde 27 Haziran, 1 Temmuz, 18 Temmuz, 28 Kasım tarihlerinde yapıldığı saptanmıştır. R.R. Denктаş, *a.g.e.*, s.293, 302, 367, 820.

⁸⁰⁷ Hzl. T. Cılızoğlu, *a.g.e.*, s.365.

⁸⁰⁸ T.Ü. Bilgiç, B.S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.81.

⁸⁰⁹ *Milliyet*, 30 Eylül 1968.

⁸¹⁰ *Haber*, 16 Ocak 1969.

⁸¹¹ *Haber*, 23 Ocak 1969.

⁸¹² *Haber*, 20 Şubat 1969.

Mayıs ayında Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi toplantısına katılan İhsan Sabri Çağlayangil, Türkiye'ye döndüğünde gazetecilerin sorularını yanıtlamış ve Kıbrıs meselesinde önemli bir safhaya gelindiğine işaret etmiştir. Kıbrıs'ta iki farklı topluluğun varlığına dikkat çeken Çağlayangil, adada barış ve huzur içerisinde yaşamının yollarının arandığını kamuoyunu duyurmuştur.⁸¹³ Lakin, hükümetler nezdinde başlayan ılımlı hava çok uzun sürmemiş haziran ayında atılan “Kıbrıs Rumları saldırıya geçecek”⁸¹⁴ manşetiyle adada gerginlik yeniden artmıştır. Bu gergin ortam Atina ve Lefkoşe arasında da devam etmiş doğabilecek herhangi bir kriz karşısında Türkiye'nin adaya müdahale hakkının saklı olduğu gerçeği karşısında siyasal istikrarsızlıkların önüne geçilebilmesi için çaba harcanmıştır.⁸¹⁵

1969 yılı, Kıbrıs Türklerine yönelik yardımların sayısının arttığı bir yıl olmuştur. Sağlık ve gıda malzemeleri başta olmak üzere çok sayıda yardım malzemesi adaya ulaştırılmıştır.⁸¹⁶ İki ülke arasındaki diplomatik müzakerelerin devam ettiği bu dönemde dışişleri bakanlarının katılımıyla gerçekleşen bir görüşme de aralık ayında Paris'te düzenlenmiştir. Türk-Yunan münasebetlerinin yalnızca bugününü değil aynı zamanda geleceğini de ilgilendiren önemli kararların alındığı bu görüşmelerde Türk heyeti öncelikli olarak adada yaşayan Türk halkının can güvenliğinin sağlanması noktasında somut garantiler istemiştir. Türk hükümetinin bu talebi karşısında Yunanistan, Rum yönetimi içerisindeki sorunlara işaret ederek Rumların kendi iç anlaşmazlıklarını aşmaları konusunda her türlü desteği sağlayacaklarını açıklamıştır.⁸¹⁷

Türkiye ve Yunanistan gibi iki komşu ülkenin ilişkilerinde kilit rol oynayan Kıbrıs meselesi bahsi geçen bu güvensiz ortamda 1970 yılına kadar sürüncemede kalarak gelmiştir. Sorunun çözümü için taraflar birçok kez biraya gelmişse de adada beklenen barış ortamı sağlanamamış ve bu durum iki ülke ilişkilerinin daha da zayıflamasına neden olmuştur. Yunan hükümetinden beklenen iyi niyetin bir türlü gelmeyişi karşısında sorunun her geçen gün yeni bir diplomatik krize evrilmesi kaçınılmaz olmuştur.

⁸¹³ *Milliyet*, 9 Mayıs 1969.

⁸¹⁴ *Akşam*, 22 Haziran 1969.

⁸¹⁵ T.Ü. Bilgiç, B.S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.137.

⁸¹⁶ *Milliyet*, 2 Temmuz 1969.

⁸¹⁷ T.Ü. Bilgiç, B.S. Bilgiç, *aynı yer*.

Türk-Yunan münasebetlerinde hayli yoğun bir gündemi bünyesinde barındıran bu yıllar da Atina ile Lefkoşe'nin arası da açılmıştır. Öyle ki, Mart ayında düzenlenen bir suikast ile Makarios, saf dışı bırakılmak istenmiş⁸¹⁸ ve adada tansiyon bir kez daha yükselmiştir. Gelişmeleri yakından takip eden Demirel hükümeti adada gerekli tedbirlerin alındığına dair açıklamalarda bulunarak Türkiye'de oluşabilecek muhtemel gerginliğin önüne geçmeye çalışmıştır. Suikast girişiminin ardından adada geniş çaplı bir soruşturma başlatılmış ve yargılama süreci için özel bir mahkeme kurulmasına karar verilmiştir.⁸¹⁹ Ada'da tansiyonun hayli yüksek olduğu bu günlerde soruşturma neticesinde suikastı İçişleri Bakanı Polykarpos Georkadjis'in yaptırdığı sonucuna varılmıştır. Georkadjis adadan kaçmaya çalışmış ancak başaramamış; kısa bir süre sonra pusuya düşürülerek öldürülmüştür.⁸²⁰

Basın kuruluşlarının ilk sayfadan manşetlere taşıdıkları bu gelişmeler Türkiye'nin gündemine bomba gibi düşmüş dikkatlerin bir kez daha adaya dönmesine etki etmiştir. Kamuoyundaki bu hassasiyet üzerine Adalet Partisi yönetimi birçok kez adadaki gelişmeleri yakından takip ettiklerine ilişkin açıklamalar yapmışlardır. Hükümetin rahatlatıcı mahiyetteki bu demeçleri karşısında adadan gelen yeni haberler Türkiye'de, Kıbrıs Türkleri için eskisinden daha fazla endişe duyulmasına neden olmuştur. Ada'ya yapılan uçak seferlerinin kaldırılması ada ile olan iletişimin kopması noktasında kamuoyunu telaşlandırırken⁸²¹ Enosis'in gerçekleştirileceği yönünde peş peşe yapılan haberler meselenin ne denli ciddi boyutlar kazandığı yönündeki düşünceleri derinleştirmiştir. Gazetelerde, Yunanistan'ın adanın işgali anlamına gelen Enosis için yeni bir plan tatbik etmeye hazırlandığı yönündeki haberler gün be gün geniş bir yer bulmuş ve yeni planın mahiyeti hakkında bilgiler kamuoyu ile paylaşılmıştır.⁸²²

Kıbrıs'ın her an bir darbe ile karşı karşıya kalacağı düşüncesinin yaygın bir kanaat kazandığı bu günlerde Nihat Erim'in "Kıbrıs'ta olağanüstü bir hâl karşısındayız. Türkiye'nin bir emri vaki karşısında adalarda misillemeye girişeceğinden korkan

⁸¹⁸ *Dünya*, 9 Mart 1970.

⁸¹⁹ *Milliyet*, 11 Mart 1970.

⁸²⁰ *Cumhuriyet*, 17 Mart 1970.

⁸²¹ *Dünya*, 21 Mart 1970.

⁸²² Yunanistan'ın Enosis'i gerçekleştirmek için uygulayacağı Ermis Planı 27 Ocak 1970 tarihinde hazırlanmış olup asıl hedefi, Makarios'un öldürülmesinden sonra yeni bir hükümetin kurulmasının ardından Enosis'e gidecek yolun planlarının hazırlanması idi. Nazmiye Sivriservi, *1963-1964, 1967, 1974 Buhranları Çerçevesinde Kıbrıs Meselesi ve Türkiye*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2011, s.103.

Yunanlılar yığılmak yapıyor. Ordumuz alarına geçti.”⁸²³ ifadesi Kıbrıs meselesinde gelinen son durumun özeti mahiyetinde olmuştur. Toplumdaki endişeyi kontrol altında tutmak ve kamuoyunu rahatlatmak noktasında harekete geçen Adalet Partisi yönetimi, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil’in nezdinde Türkiye’ye hiç kimsenin emri vaki uygulayamayacağının altını bir kez daha çizerek Kıbrıs meselesinin barış yoluyla halledileceği yönündeki inançları taze tutmaya çalışmıştır. Düzenlediği basın toplantısıyla Kıbrıs konusunda Yunanistan’ın tutum ve davranışlarında herhangi bir değişiklik olmadığını belirten Çağlayangil, Kıbrıs meselesi ile diğer dış politik gelişmelerin birbirinden bağımsız düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸²⁴

İki ülke arasında toplumlararası görüşmelerin devam ettiği 1970 yılında Kıbrıs sorunun çözüme kavuşması için Yunan hükümeti Rumlara açıkça bir baskı uygulamıştır. Anlaşma sağlanabilmesini teminen toplumlararası müzakerelerde Kıbrıslı Türklere daha fazla taviz verilmesi istenmiş ve bunu yaparken anlaşmanın Yunan hükümetinin baskısıyla gerçekleştiği izleniminin verilmemesi istenmiştir.⁸²⁵ Ancak, Türkiye yaşanan olaylardan dolayı Yunan hükümetine karşı oldukça temkinli davranmış, yönetim gerek yerel ve gerekse uluslararası basın kuruluşlarına Enosis karşıtı demeçler vermeye devam ederek kararlı tutumunu sürdürmüştür.⁸²⁶

Rumların, her ne kadar Türklerle aralarını iyi tutma girişimleri bulunsu da bu dönemde de adada yaşayan Türklere yönelik saldırı ve olaylar eksik olmamıştır. Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri seçen Rum tedhişçiler bölge halkının can ve mal güvenliğini hiçe saymaya devam etmişlerdir. Yaşanan bu gelişmelerin ardından harekete geçen yönetim “Kapandığını sandığımız bir devrin yeniden açılması çok tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Bir damla Türk kanı çok pahalıya mal olur.”⁸²⁷ Sözleriyle Rumlara açıkça göz dağı vermişse de Rumların Enosisten vazgeçmediği yönündeki yaygın kanaat toplumda her geçen gün kendisine daha çok taraftar bulmaya devam etmiştir. Öyle ki, bu düşünceyi savunanlardan birisi de Türk cemaat liderinin başında bulunan Rauf Denktaş’tır.⁸²⁸ Toplumsal görüşmeleri yaparak Rumlarla bizzat iletişim halinde olan

⁸²³ *Akşam*, 21 Mart 1970.

⁸²⁴ *Akşam*, 25 Mart 1970.

⁸²⁵ T.Ü. Bilgiç, B.S. Bilgiç, *a.g.e.*, s.144-145.

⁸²⁶ Başbakan Süleyman Demirel’in, Yunanistan’daki Akropolis Gazetesine verdiği “Enosis asla düşünülemez” başlıklı demeç için bkz. *Dünya*, 30 Temmuz 1970.

⁸²⁷ *Dünya*, 9 Ağustos 1970.

⁸²⁸ *Milliyet*, 31 Ekim 1970.

Denktaş'ın bile bu denli karamsar olması iki ülkenin aynı dili konuşmadıklarının veya konuşamadıklarının en somut göstergesini oluşturmaktadır.

Yunanistan'ın Kıbrıs meselesinde mevcut şartlara göre politika geliştirdiğini söylemek mümkündür. Türkiye'nin anayasal hakları gereği adaya müdahale hakkının bilincinde olan Yunan hükümeti, her ne kadar Enosisten vazgeçmemişse de adada büyük bir krizin yaşanmasını istememiştir. En azından 1965-1971 yılları arasındaki dönemde yaşanan tüm bu gelişmeler ışığında Yunanistan'ın Kıbrıs meselesindeki tutumunun bu şekilde olduğu söylenebilir. Türkiye ile dost bir politikanın izlenmesinin ne denli önemli olduğunu anlayan Yunanistan'da kamuoyunu Türkiye ile olan ilişkilere bu dönemde daha fazla önem göstermiştir. Zaman zaman Yunan basınında Türkiye ile ilgili çıkan haberler ise bunun en güçlü kanıtını oluşturmuştur. Bu yazılardan birisi de Dünya gazetesinde yayımlanan “Türkiye-Yunanistan dostluğu kurulmalı” başlıklı yazıdır. Haberde, iki ülkenin geçmişinin çok eskilere dayandığı belirtilirken yaşanan gelişmeler fanatizm olarak adlandırılmış ve Türk-Yunan münasebetlerinin gelişmesini sekteye uğratan esas etken olarak görülmüştür.⁸²⁹

AP iktidarı ile geçen 1965-1971 yılları arasında Türk-Yunan ilişkileri Kıbrıs meselesi bağlamında hayli yoğun gündem ve olaylara sahne olmuştur. Komşusu Yunanistan ile her daim ilişkilerini iyi tutmak isteyen Türkiye, meselenin çözümü için her zaman adım atan taraf olmuş ve diplomatik müzakereler yoluyla sorunun çözümüne yönelmiştir. Ancak, Yunan hükümetlerinin Enosisi isteyen uzlaşmaz tutumu neticesinde herhangi bir mesafe kat edilememiş ve iki ülke arasında Kıbrıs meselesinden doğan anlaşmazlık AP yönetimi ve sonrasında da devam etmiştir.

2.4. Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri

Türk-Rus ilişkileri beş yüzyılı aşan köklü ve tarihsel bir mirasa dayanmaktadır. Barış ve iş birliğine dayanan dönemlerin istisna olduğu Rus ve Türk halkları arasındaki ilişkilerde birçok savaş, diplomatik mücadeleler ve siyasi sorunlar yaşanmış ve iki ülke arasındaki ilişkiler tarih boyunca inişli çıkışlı bir seyir göstermiştir. İkili ilişkilerde tek taraflı çıkarlarını her şeyin üzerinde tutan Sovyetler Birliği ile olan ilişkiler İkinci Dünya

⁸²⁹ *Dünya*, 12 Ocak 1971.

Savaşıyla birlikte gözle görülür biçimde değişmiş ve bu tarihten itibaren Sovyetler Birliği, Türkiye’yi savaşa sürükleme politikasını aktif bir biçimde uygulamaya başlamıştır.⁸³⁰

Savaş, Müttefik devletlerinin kazanacağını anlaşılmaması üzerine politikasını tamamen değiştiren Sovyetler Birliği, Türkiye’ye yönelik emperyalist politikasını açık bir biçimde oynamaktan çekinmemiş ve Boğazlarda üs talep edebilecek kadar ileri gitmiştir.⁸³¹ Sovyetler Birliğinin bu tutumu karşısında uzlaşma ümidinin olmadığını anlayan Türkiye, bu tarihten itibaren Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini geri planda tutan bir dış siyaset izlemeye başlamıştır.⁸³² Yaklaşık 20 yıl boyunca Batı ve bilhassa ABD yanlısı bir politika yürüten⁸³³ Türkiye’nin, 1964 yılında gönderilen Johnson mektubunun ardından ABD’ye olan tutumunu değiştirmek durumunda kalması ile Türk dış politikasının dümeni yeniden Sovyetler Birliğine çevrilmiştir. Bu bağlamda iki ülke arasındaki ilişkiler 1960’ların ikinci yarısından itibaren yeniden ve gözle görülür bir biçimde hareketlenmiştir.⁸³⁴

Türkiye, jeopolitik konumu gereği dünya üzerinde oldukça hassas bir coğrafyada yer almaktadır. Bu durum ülkeyi yönetenlerin çok dikkatli bir dış siyaset izlemesini gerektirmiş bilhassa sınır komşularıyla olan ilişkilere daha fazla ehemmiyet vermeyi zaruri kılmıştır. Türkiye’nin komşuları içerisinde yer alan Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri her dönem önemsenmiş ve iş birliği içerisinde bulunmaya gayret edilmiştir.⁸³⁵ Bu bağlamda AP’nin iktidarı ile geçen 1965-1971 yılları arasındaki dönem incelendiğinde Türkiye’de karar vericilerin siyasi konjonktürü doğru okuma çabaları kolaylıkla fark edilmektedir. Bu doğrultuda, dünyanın diğer süper gücü olan Sovyetler Birliği ile ikili temas ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

⁸³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.214-229.

⁸³¹ 19 Mart 1945 tarihinde verilen Sovyet notasında Kars, Ardahan ve Batum’un Sovyetler Birliğine geri verilmesi ve ayrıca Montrö Boğazlar Sözleşmesinde değişiklik yapılması talep edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Merve Dışiaçık, *Türk Basınında Stalin Rusyası (1939-1945)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.90.

⁸³² Doğan Avcıoğlu Yön Gazetesinde yayımlanan bir yazısında Stalin liderliğindeki Rusya’nın uyguladığı genişleme politikası karşısında Türkiye’nin izlediği dış siyasette değişikliğe gittiğini yazmıştır. H. Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı YÖN Hareketi*, s.195.

⁸³³ Baskın Oran, “Türkiye’nin Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir? Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1970)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.1, (1970), s.90.

⁸³⁴ F. Armaoğlu, a.g.e., s.985.

⁸³⁵ A. Haluk Ülman, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.3, (1968), s.257.

AP yönetiminin komünizme karşı tutumu bellidir ancak bu durum ikili ilişkilere yansıtılmamaya gayret gösterilmiştir.⁸³⁶ Bu tutum partinin hükümet programlarında açıkça kendini belli etmiş ilişkilerin kuvvetlendirilmesi üzerinde hassasiyet ile durulmuştur.⁸³⁷ Adalet Partisi yönetimi iktidarının ilk zamanlarından itibaren Sovyetler Birliği ile diplomatik temas gerçekleştirmeye başlamış ve bu doğrultuda 1965 yılının Kasım ve Aralık aylarında Ankara’da iki ülkenin temsilcileri arasında ekonomik işbirliği konulu bir dizi görüşmeler gerçekleşmiştir.⁸³⁸ Bu görüşmeler neticesinde Sovyetler Birliği ile ortak kurulacak tesisler için bir protokol imzalanmıştır.⁸³⁹ Bu kapsamda Arpaçay Barajının yapılması hususunda anlaşmaya varılmış ve Sovyetler Birliğinin Türkiye’ye araba, yedek parça ve yapılan tesislere teknik yardım yapması, Türkiye’nin de SSCB’ye tarım ürünleri ihraç etmesi ile alakalı olarak ön anlaşma sağlanmıştır.⁸⁴⁰

İki ülke arasındaki ilişkilerin yapılan ticari ve ekonomik anlaşmalarla canlı tutulmak istendiği bu yıllarda Türkiye ile SSCB arasında bazı gerginliklerin yaşanmasının önüne geçilememiştir. Yaşanan bu gerginliklerin en büyük nedeninin ABD üsleri ve bunların kullanımı esnasında çıkan sorunlardan meydana geldiğini söylemek mümkündür. 1965 yılının son günlerinde Türk-Sovyet ilişkileri tam da böyle bir sebepten dolayı gerilmiş İncirlik Üssü’nden kalkan ve Sovyet sınırlarını ihlal eden bir uçağın Sovyetler tarafından Karadeniz’de düşürülmesi ile iki ülke arasında ilişkiler gerginleşmiştir. Sovyet hükümeti Amerikan gemilerinin Karadeniz’e girme olayını Türkiye ile arasında bir gerilim sebebi olarak kabul etmiş ve bunu, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya yönelik bir adım olarak değerlendirmiştir.⁸⁴¹

1966 yılına gergin başlayan ikili ilişkiler mart ayında İstanbul Boğazında yaşanan deniz kazası ile biraz daha gerilmiş, yaşanan gelişmeler neticesinde iki ülke birbirini suçlayıcı ifadelerde bulunmuştur. İstanbul limanını tehlikeli liman statüsüne alarak kazadan Türkiye’yi sorumlu tutan bir anlayış içerisine giren SSCB’ye karşı Türk

⁸³⁶Süleyman Demirel Sovyet mevkidaşına Adalet Partisinin komünizm hakkındaki düşüncelerini şu şekilde anlatmıştır; “Adalet Partisi komünizmin karşısında bir kuruluştur. Biz materyalist görüşü sevmeyiz. Çünkü bizim sosyal yapımıza, geleneklerimize uygun bir yönetim biçimi değildir. Ama devletiniz başka. Komşuyuz. Büyük Devletsiniz. İyi geçinmek isteriz. Bizimle bu koşullar altında ilişki kurmak isterseniz hazırız.” Hzl. T. Cılızoğlu, a.g.e., s.316.

⁸³⁷Oğuz Erdur, *Soğuk Savaşın Başlangıcından 12 Mart Muhtırasına Türk-Sovyet İlişkilerinde ABD Etkisi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s.143-144.

⁸³⁸ Musa Qasımlı, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s.176.

⁸³⁹ *Milliyet*, 13 Kasım 1965.

⁸⁴⁰ M. Qasımlı, *aynı yer*.

⁸⁴¹ M. Qasımlı, a.g.e., s.179-180.

hükümeti, Rus gemisinin rotasının yanlış olduğunu ve bu nedenle sorumluluğun tamamen Ruslarda olduğu yönünde bir savunma yapmıştır.⁸⁴² Kazanın büyük maddi hasara yol açtığı yönündeki bilgiler kamuoyu ile paylaşılmış, ardından, Sovyetler Birliğinin zararın %20 sinden fazlasını ödemeyi kabul ettiği açıklanmıştır.⁸⁴³

Türkiye ile ikili ilişkilerine önem veren Sovyetler Birliği, 16 Mart 1921 tarihli dostluk anlaşmasının yıldönümü dolayısıyla Türk hükümetine bir mektup göndererek SSCB-Türkiye dostluğunun devam ettirilmesinin önemine dikkat çekmiştir. SSCB'nin mektubuna karşılık Başbakan Süleyman Demirel'de ikili ilişkilerden duyulan memnuniyetini dile getirmiştir.⁸⁴⁴ Karşılıklı dostluk mesajlarının ardından Türkiye'de kurulacak bazı sanayi tesisleri ile ilgili temaslar ve incelemelerde bulunmak maksadıyla Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bir ekibin Moskova'ya gönderilmesine karar verilmiştir.⁸⁴⁵

27 Temmuz 1966 tarihinde TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli, Moskova'ya giderek SSCB Yüksek Sovyet'inde bir konuşma yapmış ve burada konuşma yapan ilk Türk devlet adamı olmuştur. 14 gün boyunca Sovyetler Birliğinin birçok şehrini ziyaret eden Bozbeyli ve ekibinin gezisi Türk basınında geniş yankı bulmuştur. Bu ziyaretin iki ülke arasındaki ilişkileri daha da geliştireceğine olan kanaatin güçlenmesinin ardından Sovyet ekonomistlerinden oluşan bir heyet de Türkiye'de yapılacak Sovyet tesisleriyle ilgili araştırmalar yapmak üzere Türkiye'ye gelmiştir. Bununla birlikte, 23 Ağustos 1966 tarihinde SSCB Dış Ticaret Bakanı Patoliçev, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Patoliçev; Türk ticaret, enerji, maliye ve dışişleri bakanlarıyla görüşmeler yapmıştır. Patoliçev, ayrıca ticari ilişkilerin daha da geliştirilmesi için projelerin arttırılmasını teklif etmiş, Türk tarafı da bunu olumlu karşılamıştır.⁸⁴⁶

İki ülke arasında yoğun diplomatik görüşmelerin yapıldığı bu günlerde Türk heyeti Sovyet Başbakanı ile Moskova'da ağustos ayında düzenlenen bir toplantıda bir araya gelerek ikili ilişkilerin geliştirilmesi için çaba harcamıştır. Ferruh Bozbeyli,

⁸⁴² *Tercüman*, 3 Mart 1966.

⁸⁴³ *Milliyet*, 3 Mart 1966.

⁸⁴⁴ M. Qasımlı, *a.g.e.*, s.190.

⁸⁴⁵ Dışişleri Bakanlığı 1. İktisat Dairesi Reis Muavini Rahmi Gümrükçüoğlu Başkanlığında Moskova'ya gidecek olan ekip 19 Mart 1966 tarihinde Türkiye'den hareket etmesi planlanmıştır. BCA Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 194.21.16. Söz konusu gezi yaşanan teknik aksaklıklardan dolayı daha sonraki bir zamana bırakılmıştır.

⁸⁴⁶ O. Erdur, *a.g.t.*, s.145.

Türkiye'ye döndüğünde gerçekleştirdiği basın toplantısında Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişiminin iki ülkeye sağlayacağı yararlarından bahsetmiştir. Yapılan karşılıklı ziyaretler ikili ilişkilerin pekiştirilmesinde büyük rol oynamış ve Bozbeyli'nin ziyaretinden kısa bir süre sonra toplanan Bakanlar Kurulu toplantısında alınan bir kararla Arpaçay Baraj projesi ve inşaatının yürütülmesi esnasında Türk ve Sovyet elamanlarının bir arada çalışmasına karar verilmiştir.⁸⁴⁷

1966 yılının son günlerinde Türk-Sovyet ilişkileri bu sefer de Kıbrıs meselesinden dolayı gerilmiştir. Kıbrıs'ta Rumların gizlice silahlanmaya başlamaları ve bu silahların Sovyetler Birliği aracılığı ile Çekoslovakya'dan temin edildiğinin öğrenilmesi kamuoyunda artan SSCB karşıtlığını bir kez daha körüklemiştir.⁸⁴⁸

2.4.1. 1966-1969 Diplomatik Ziyaretler Süreci

AP yönetiminde Türk-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesi hususundaki en önemli faaliyetleri iki ülkenin ileri gelenleri arasında yapılan üst düzey ziyaretler oluşturmaktadır. Bu ziyaretler içerisinde iki ülke ilişkileri açısından en ön plana çıkanı Sovyet Başbakanı Kosigin'in 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret olmuştur.⁸⁴⁹ Bir hafta boyunca birçok görüşme gerçekleştiren taraflar iki ülke arasındaki ilişkiler ve uluslararası gündemdeki konular üzerinde ayrıntılarıyla durmuş, iki ülke arasındaki iktisadi, sınai ve ticari meseleler görüşülmüştür.⁸⁵⁰

Sovyet başbakanının ülkeye gerçekleştirdiği bu ilk ziyaret Türk kamuoyunda büyük bir ilgi görmüş, basın kuruluşları ziyaret esnasında yaşanan gelişmeleri ilk sayfadan verdikleri haberlerle duyurmuştur. Dönemin köşe yazarları ise ziyaret ile ilgili görüş ve düşüncelerini belirtirken ziyaretin Türk-Sovyet ilişkilerinin geleceği açısından ne denli önemli olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Bu noktada düşüncelerini kaleme alan

⁸⁴⁷ M. Qasımlı, *a.g.e.*, s.220.

⁸⁴⁸ Gazeteci Mümtaz Faik Fenik adaya yapılan silah sevkiyatının yalnızca Sovyetler Birliğinin izniyle gerçekleşmesinin mümkün olduğuna dikkat çekmiş ve bu durumu Akdeniz'de huzuru bozmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirmiştir. *Son Havadis*, 16 Aralık 1966.

⁸⁴⁹ Zuhul Özmen, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Türk Basınına Yansıması 1918-1990*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2019, s.107.

⁸⁵⁰ Ebru Gençalp, "Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.29, (2014), s.324.

Şükrü Baban, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki rejim farklılığına dikkat çekmiş ve bu farklılığa rağmen ikili ilişkilerin geliştirilmesinin mümkün olduğunu savunmuştur.⁸⁵¹ Benzer düşünceleri olan Orhan Seyfi Orhon'da, Türkiye'nin komünizme karşı olsa da Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerine büyük önem vermesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁵²

Bu ziyaretten memnun olanlar kadar olmayanlar da mevcuttur. Bunlardan biri olan Ahmet Kabaklı, "Dostluk Tiyatrosu" başlıklı yazısında iki ülkenin rejiminde ciddi farklılıklar bulunduğunu ve bu nedenle dost olmanın mümkün olmadığını açıklamıştır. Rumların yeniden silahlandırılmasında Sovyetler Birliğinin etkisine değinerek iki ülke arasında dost ilişkilerin pek de mümkün olmayacağını savunmuştur.⁸⁵³ Dostluğun mümkün olmadığını savunan diğer bir isim ise Kadircan Kafalı'dır. "Rusya ile dostluk mümkün mü?" başlıklı yazısına cevap olarak dostluğun mümkün olmadığını belirten ve Türkiye ile Rusya arasındaki tarihsel süreci değerlendiren Kafalı, Rusya'nın tarih boyunca dost bir ülke gibi görüldüğünü ancak dost olmaktan uzak bir devlet olduğunu ve bunu ülkedeki komünist faaliyetleri destekleyerek gözler önüne serdiğini ifade etmiştir.⁸⁵⁴

Görüşmelerin bitiminde Türk-Sovyet ortak bildirisi yayımlanmıştır. Tercüman gazetesi "Türk-Rus ortak bildirisinde yeni bir şey yok" başlığını kullanarak Kıbrıs konusunda yeni bir ilerleme kaydedilemediğini ve ekonomik iş birliği ile Sovyet yardımlarına çok az yer verildiğini bildirirken,⁸⁵⁵ Akşam Gazetesi, "Türkiye-Sovyet ilişkileri geliştirilecek" başlığını atmış ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin artacağına yönelik beklentisini paylaşmıştır.⁸⁵⁶

Ziyaretin yankıları Kosigin'in ülkeden ayrılmasından sonra da devam etmiş, görüşmelerin iki ülke arasındaki ilişkileri nasıl etkileyeceği yönündeki görüş ve düşünceler kamuoyunda etkisini sürdürmüştür. Bu konuda düşüncelerini bildiren Mümtaz Faik Fenik'e göre, Kosigin'in bu ziyareti ülkede solculuk bakımından bazı gerçeklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Komünizmin aşırı devletçiliğe yönelmiş bir rejim olması nedeniyle ekonomiye olumsuz etkileri olduğunu savunan Fenik, Türkiye'de

⁸⁵¹ *Tercüman*, 21 Aralık 1966.

⁸⁵² *Son Havadis*, 23 Aralık 1966.

⁸⁵³ *Tercüman*, 22 Aralık 1966.

⁸⁵⁴ *Tercüman*, 23 Aralık 1966.

⁸⁵⁵ *Tercüman*, 28 Aralık 1966.

⁸⁵⁶ *Akşam*, 28 Aralık 1966.

özel teşebbüsün etkili olduğu demokratik rejimin ekonomiye faydalarına değinmiştir.⁸⁵⁷ Bir diğer görüş ise Vatan Gazetesi köşe yazarlarından Reşat Titiz'e aittir. Titiz, Sovyet Başbakanının ziyaretinde en verimli sonucun ekonomik temaslarda alındığını vurgulamış ve ülkeye yapılacak sanayi yatırımlarında Sovyetler Birliğinin kredi açması için karara varıldığını ifade etmiştir.⁸⁵⁸

Sovyet Başbakanının Türkiye'ye ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerin yalnızca siyasi alanda değil aynı zamanda ekonomik alanda da geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Nitekim, yapılan bu ziyaretin ardından Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ekonomik ilişkilerde somut adımlar atılmaya başlanmıştır. 25 Mart 1967 tarihinde Türkiye'de Sovyet kredileri ile kurulacak olan sanayi tesisleri ve Türkiye'ye sağlanacak olan teknik malzemelerle ilgili ekonomi ve ticaret anlaşması imzalanmıştır.⁸⁵⁹ Bu anlaşma ile SSCB'den gelecek kredilerle kurulması planlanan tesisler belirlenmiştir. Bu tesisler arasında; 1 milyon ton çelik kapasiteli Demir-Çelik fabrikası, bir alüminyum fabrikası ile hidroelektrik santrali, yılda 3 milyon ton ham petrol işleyebilecek bir petrol rafinerisi, yıllık kapasitesi 120 bin ton olan bir asit sülfürik fabrikası, yılda 28 bin ton mamul üretecek bir lif levha fabrikası, Çayırova Cam Fabrikası'nda yılda 18 bin ton telli ve emprime cam imal edecek bir ünite, alkol fabrikasında votka imal eden bir ünite bulunmaktadır. Kurulacak tesislerin yerleri ise şu şekilde belirlenmiştir; demir-çelik fabrikası İskenderun'da, alüminyum fabrikası Seydişehir'de, petrol rafinerisi Aliaga'da, asit sülfürik fabrikası Bandırma'da, lif levha fabrikasının ise Artvin'de kurulması kararlaştırılmıştır. Tesislerin kurulması için gereken teknik malzeme ve hizmetler için Sovyetler Türkiye'ye 200 milyon dolar vermiştir.⁸⁶⁰

Hükümetler nezdinde atılan bu adımlara rağmen Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesine kuşkuyla yaklaşan bir kesim Türkiye'de her daim var olmuştur. Bu kuşkuların temelinde Sovyet ideolojisinin yattığı bir gerçektir. Sovyetlerin uluslararası ilişkilere yaklaşma, bu ilişkileri görme biçimi tüm gerçeklerin devamlı olarak değiştiği varsayımına dayandığı için diğer toplumların iç dinamiklerini göz ardı etmişlerdir.⁸⁶¹ Bu

⁸⁵⁷ *Son Havadis*, 28 Aralık 1966.

⁸⁵⁸ *Vatan*, 29 Aralık 1966.

⁸⁵⁹ Hzl. M.K. Kaynar, *a.g.e.*, s.241.

⁸⁶⁰ Mehmet Altan, *Süperler ve Türkiye: Türkiye'de Amerikan ve Sovyet Yatırımları*, AFA Yayınları, İstanbul 1986, s.131.

⁸⁶¹ Mehmet Gönülöbol, "Sovyet İdeolojisi ve Dış Politika", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.1, (1968), s.169-170.

tavırda Türkiye’de belli bir kesimin Sovyetler Birliğinin politikasına iyimser bir gözle bakmasına engel oluşturmuştur.⁸⁶² Bilhassa, 1960’ların ikinci yarısında hızla artan toplumsal olaylar ve bu olaylar neticesinde Türkiye’ye komünizmin getirileceği yönündeki kanaat her geçen gün kendisini daha fazla hissettirmiş, komünizme ve SSCB’ye olan karşıtlığın artarak devam etmesine neden olmuştur.⁸⁶³

1967 yılında Türk-Sovyet ilişkileri toplum nezdinde artan komünizm karşıtlığına sahne olsa da hükümetler nezdinde iletişimin ve iş birliğinin ön plana çıktı bir yıl olmuştur. Bu doğrultuda yaklaşık bir yıl önce Türkiye’ye gelen Rus mevkidaşının ziyaretine karşılık Süleyman Demirel de 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Sovyetler Birliğine bir ziyaret gerçekleştirmiştir.⁸⁶⁴ 1965-1971 yılları arasındaki dönemde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ikinci üst düzey ziyaret olarak bilinen bu gezi, Türk-Sovyet ilişkilerini daha da geliştirmek amacıyla düzenlenmiştir. Resmi görüşmelere 20 Eylül günü başlayan Türk heyetinde Başbakan Demirel’e Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil’in yanı sıra Sanayi ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanları, Büyükelçi Hasan Esat Işık ve bazı bürokratlar eşlik etmiştir.⁸⁶⁵

Görüşmelerde ağırlıklı olarak iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler üzerinde durulmuştur. Ticaret hacminin daha fazla genişletilmesi için görüş birliğine varılmıştır. Bununla birlikte, Türkiye’de yapılacak sanayi yatırımlarının daha da ilerlemesi için mutabakata varılmıştır. Görüşmelerde uluslararası meselelere de ayrıntılı bir biçimde yer verilmiştir. Bu doğrultuda dünya barışı için silahsızlanmanın gerekliliği vurgulanmıştır. Ziyaret boyunca birçok görüşme gerçekleştiren taraflar Yakın ve Orta doğu bölgesinin sorunları ile ilgili müzakerelerde yapma fırsatı bulmuşlardır. Arap- İsrail Savaşları ve bölgede yaşanan diğer sorunlar üzerinde ayrıntılarıyla görüşme gerçekleştiren Demirel ve Kosigin, bölgede barış ve güven ortamının oluşmasının önemine dikkat çekmişlerdir.

⁸⁶² Sovyetler Birliğine güven duymayan görüşlerden birisi de sağ ideolojide faaliyet gösteren Milli Işık Dergisine aittir. Dergi, komünizm ile başlattığı mücadele de son dönemde hükümetler nezdinde gelişme gösteren Türk-SSCB ilişkilerini tahlil etmiş, iki ülke arasında başlayan ilişkilere rağmen SSCB’nin Türkiye üzerinde büyük bir tehdit unsuru olduğunu savunmuştur. *Milli Işık*, Ocak 1970, S.33,

⁸⁶³ Dönemin gazete ve dergilerinde Türk toplumundaki SSCB karşıtlığına örnek oluşturacak birçok haber bulunmaktadır. Bu haberler içerisinde belki de en dikkat çekeni Köy Enstitülerinde Komünizm faaliyetlerinin yürütüldüğü iddiası olmuştur. Kadircan Kafılı kaleme aldığı bir yazısında Köy Enstitülerinde komünist propagandası yapıldığını Enstitülerde, Marks ve Engels’in komünist beyannamesi okutularak Türk bayrağındaki ay yıldız yerine orak ve çekiç kullanıldığı yönünde iddialarda bulunmuştur. *Tercüman*, 18 Nisan 1967.

⁸⁶⁴ Ömer Göksel İşyar, *Karşılaştırmalı Dış Politikalar Yöntemler-Modeller-Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası*, Dora Yayınları, Bursa 2013, s.547.

⁸⁶⁵ E. Gençalp, *a.g.m.*, s.327.

Görüşmelerde Kıbrıs meselesi de gündeme gelmiştir. Hükümet başkanları Kıbrıs meselesinin, Kıbrıs devletinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün muhafazası esasına istinaden, Türk ve Rum millî cemaatlerinin kanunî haklarını ve menfaatlerini ve güvenlik ve karşılıklı itimat içinde yaşamalarını sağlayacak şekilde barışçı yollarla halledilmesi gerektiğini beyan etmişlerdir.⁸⁶⁶

Sovyet Başbakanı Kosigin tarafından, misafir edilen Demirel ve Türk heyetinin ziyareti yalnızca Türk basınının değil aynı zamanda Rus ve yabancı basının da ilgisiyle karşılaşmıştır.⁸⁶⁷ Ziyaret esnasında yaşanan gelişmeleri an be an takip eden basın kuruluşları görüşmeler esnasında temas edilen konular hakkında kamuoyunu aydınlatmışlardır. Demirel'in SSCB gezisi Türk yetkililer ve basının geneli tarafından olumlu karşılanmıştır. Sovyetler Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesinin Batı ile ilişkileri soğutmayacağı bir kez daha ortaya konulmuştur. Ayrıca, dönemin köşe yazarları görüşmeler esnasında yaşanan gelişmeleri ayrıntılı bir biçimde değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda görüşmeleri değerlendiren isimlerden birisi olan Şükrü Baban, komşu devletlerle olan ilişkilere önem verilmesi gerektiğini ifade etmiş, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere ayrı bir parantez açmıştır. İki ülke arasında tarih boyunca birçok mücadelelerin yaşanmasına rağmen SSCB'nin Türk dış politikası için oldukça önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir.⁸⁶⁸

Ziyaret ile ilgili görüş ve düşüncelerini bildiren bir diğer isim ise, Ahmet Şükrü Esmer dir. Esmer, yönetimin Sovyetlerle siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmek konusunda çaba harcadığını belirterek Demirel'in Sovyetler Birliği'ne yaptığı geziyi bu çabanın bir ürünü olarak nitelendirmiştir.⁸⁶⁹ Sovyetler Birliği gezi programının hayli yoğun olduğuna dikkat çeken Mümtaz Faik Fenik ise, Demirel ve ekibinin harcadığı yoğun mesaiden dolayı kendilerini takdir ederken ideoloji ve rejim kavgasını körüklediğini düşündüğü muhalefet ve solcu basına ağır eleştirilerde bulunmuştur. Komünizmin Türkiye'ye uygun olmadığının altını çizen Fenik, iktidara yöneltelen eleştirilerin biraz daha ölçülü olması gerektiği konusunda muhalefeti uyarmıştır.⁸⁷⁰

⁸⁶⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.36, Ankara 1967, s.83-86.

⁸⁶⁷ E. Gençalp, a.g.m., s.329.

⁸⁶⁸ Tercüman, 21 Eylül 1967.

⁸⁶⁹ Ulus, 23 Eylül 1967.

⁸⁷⁰ Son Havadis, 2 Ekim 1967.

Türk heyetinin Sovyetler Birliğine gerçekleştirmiş olduğu geziyi olaylara farklı bir pencereden bakıp yorumlayanlarda vardır. Bu isimlerden birisi olan Kadircan Kaflı, Tercümandaki köşesinde Süleyman Demirel'in Sovyetler Birliği gezisinin ardından solcu kesimlerin bazı beklentiler içerisine girdiklerinden bahsetmiş ve bu kesimlerin içine düştükleri yanıltan sıyrılmaları için bazı düzeltmeler yapma ihtiyacı duymuştur. Demirel'in SSCB gezisinin ardında herhangi bir art niyet yatmadığını yalnızca Rusya ile ikili ilişkilerin geliştirilmesinin amaçlandığını belirten Kaflı, ülkede bulunan sol görüşlü kesimi “*ihanet şebekesi*” olarak nitelendirmiştir.⁸⁷¹ Sovyetler Birliğinin din düşmanı olduğunu ve bu gerçeğin toplumdaki komünizm karşıtlığını azaltamayacağını savunan Tekin Erer'e göre ise; Sovyetler Birliği İslam dininin baş düşmanıdır. Bu nedenle Türk heyetinin gezi esnasında Rusya'da bulunan bazı cami ve ibadethanelere götürülmesi SSCB'yi İslam dinine saygılı bir devlet yapmaya yetmemektedir.⁸⁷²

Demirel'in ziyareti taraflar arasında ortak bildirinin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Bildiride, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında temel çıkarlara aykırı hiçbir meselenin mevcut olmadığı kaydedilmiştir. İki ülke arasında yürütülen ilişkilerin bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve egemenlik esasına dayandığı açıklanmıştır. Taraflar iki ülke arasındaki ticaret hacminin artmasından memnuniyet duymuş ve ticaretin geliştirilmesi için çalışmalar yürütüleceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'de kurulacak tesislerle ilgili belirlenen takvime uyulması kararı alınmıştır.⁸⁷³ Görüşmelerin bir diğer etkisi de sivil havacılık üzerine olmuş, altı aylık geçici süreyle iki ülke arasında belirlenen güzergahlar üzerinden transit taşımacılık faaliyetlerinin başlatılmasına karar verilmiştir.⁸⁷⁴

Türk-Sovyet ilişkileri açısından oldukça önemli bir merhaleyi teşkil eden bu ziyaretler farklı ideolojilere sahip iki devletin ortak payda da buluşabileceğinin somut bir göstergesi olmuştur. Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerine ara vermeden ve NATO gibi Batılı devletlerin oluşturduğu örgütlerden ayrılmadan da çok yönlü bir dış politika

⁸⁷¹ *Tercüman*, 6 Ekim 1967.

⁸⁷² *Son Havadis*, 23 Ekim 1967.

⁸⁷³ E. Gençalp, *a.g.m.*, s.328-329.

⁸⁷⁴ 19 Eylül 1967 tarihinde alınan karar gereği iki ülke arasında altı aylık geçici süreyle sivil havacılık mutabakatı gerçekleştirilmesine karar verilmiş bu doğrultuda İstanbul ve Ankara'ya ve bu noktalardan Afrika Ülkelerindeki noktalara, Moskova ve Sovyetler Birliğinde ileride tayin edilecek ikinci noktaya ve bu noktalardan Avrupa Ülkelerindeki noktalara tarifeli seferler ile Türkiye üzerinden İnebolu-Ankara-Afyon-Antalya havayolunu Sovyetler Birliği üzerinden Hust-Staryava arasındaki hava yolunu takiben transit uçuş için müsaade verilmesi için Ulaştırma Bakanlığının yetkili kılınması kararlaştırılmıştır. BCA Fon Kodu: 30-18-1-2. Yer No: 211-69-18.

izlemenin mümkün olduğunu ortaya koyan Adalet Partisi yönetimi, ilerleyen dönemde Sovyetler Birliği ile olan ikili temaslarını daha da geliştirmiştir. Bu bağlamda Rusya'dan gelen üst düzey yetkilileri ağırlamaya devam eden Türk hükümeti, 2 Nisan 1968 tarihinde Türkiye'ye gelen SSCB Yüksek Sovyet Başkanı Spiridonov'la bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁸⁷⁵

İki ülke arasında gerçekleştirilen ziyaretlerden bir diğeri ise İhsan Sabri Çağlayangil'in Sovyetler Birliği ziyaretidir. Ziyaret, Rus Dışişleri Bakanının daveti üzerine 8-12 Temmuz 1968 tarihleri arasında gerçekleşmiştir.⁸⁷⁶ Ziyarete İhsan Sabri Çağlayangil'in yanı sıra kalabalık bir heyet eşlik etmiştir.⁸⁷⁷ Yaklaşık bir hafta boyunca süren görüşmelerde başta siyaset ve ekonomi olmak üzere birçok alanda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ziyaretin ardından yayımlanan ortak bildiride tarafların bağımsızlık, toprak bütünlüğü gibi konularda uzlaşma içerisinde olduğu ifade edilirken, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesinden duyulan memnuniyetten övgüyle bahsedilmiştir. Bu görüşmelerde, İstanbul ile Moskova arasında direkt yataklı vagon irtibatı tesisi konusunda bir anlaşmanın Ankara'da ve müşterek bir sınır üzerinde kurulması kararlaştırılmış ve ayrıca, Arpaçay Barajının inşası ile ilgili ön projenin tasdikine dair ön protokolün Moskova'da bu yıl içerisinde yapılmasına karar verilmiştir. Ziyaretin ardından ülkeye dönen Çağlayangil, iki ülke arasında gelişen iktisadi ve ticari ilişkilerden de duyduğu memnuniyeti bir kez daha dile getirmiştir. Türk dış politikasının esas prensibinin barışçı bir politika gütmek olduğunu belirten Çağlayangil, Sovyetler Birliğinin de Türkiye ile ilişkilerini geliştirmekten memnuniyet duyduğunu, bu doğrultuda iki komşu ülkenin birbirlerine dost siyaset izlediklerini ifade etmiştir.⁸⁷⁸

Türkiye-SSCB arasında gerçekleştirilen en üst düzey ziyaret Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın 12-21 Kasım 1969 tarihlerinde Sovyetler Birliğine yaptığı ziyaretidir. Kendisine Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in de eşlik ettiği bu ziyarette Türk hükümetini kalabalık bir heyet temsil etmiştir.⁸⁷⁹ Moskova'da büyük bir törenle karşılanan Sunay ve heyeti,⁸⁸⁰ ziyaretin ikinci gününde Kremlin'de resmi görüşmelere

⁸⁷⁵ O. Erdur, *a.g.t.*, s.147-148.

⁸⁷⁶ *Milliyet*, 9 Temmuz 1968.

⁸⁷⁷ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 222.54.18.

⁸⁷⁸ *TC. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.46, Ankara 1968, s.49-50.

⁸⁷⁹ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 242.76.12.

⁸⁸⁰ *Milliyet*, 13 Kasım 1969.

başlamıştır. Burada karşılıklı ilişkiler, Kıbrıs sorunu, Avrupa güvenliği, Yakın Doğu, Vietnam konuları üzerinde durulmuştur.⁸⁸¹ Daha sonra onuruna verilen yemekte bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, ticaret, iktisat, sanat ve turizm alanlarında ikili ilişkilerin hızla gelişme kaydettiğine değinmiş ve bundan duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Sosyal sistemlerin farklı olmasının ilişkilerin önünde bir engel teşkil etmediğini vurgulayan Sunay, iyi komşuluk ilişkilerinin gerek bölgenin istikrarı gerekse milletlerarası iş birliğinin tesisinde önemli katkı sağlayacağını ifade etmiştir.⁸⁸² Kıbrıs sorununa da değinen Sunay, “Kıbrıs’ta süratli bir çözüme ulaşmak için tarihi gerçekleri ve geleceğin icaplarını mutlaka göz önünde bulundurmak gerekmektedir.” şeklindeki açıklamalarıyla Türkiye’nin Kıbrıs konusundaki hassasiyetini bir kez daha ortaya koymuştur.

Sunay’ın Sovyetler Birliğine yapmış olduğu ziyaretin önemi, ilk kez bir Türk Cumhurbaşkanının Sovyetleri ziyaret etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ziyaretin bir diğer önemi de Sunay’ın ülke içindeki komünist eğilimli hareketlere karşı sert bir tutumunun olmasına karşın Moskova ziyaretini gerçekleştirmiş olması ve iyi komşuluk ilişkilerine vurgu yapmasından ileri gelmektedir.⁸⁸³ İki ülke arasındaki ilişkilerin daha fazla canlandırılması amacıyla gerçekleşen bu ziyaretin ardından dostluk ilişkilerini göstermesi adına Türk-Rus ortak bildirisi yayımlanmıştır. Yayımlanan bildiride iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinden duyulan memnuniyet bir kez daha yinelenerek ikili ilişkilerin yalnızca siyasi ve ekonomik alanda sınırlı kalmayıp bilim, sanat ve spor gibi daha birçok alanda geliştirilmesi için ortak temennilerde bulunulmuştur. Dünya barışı ve silahsızlanma gibi birçok konuya temas eden taraflar ırkçılık ve sömürgecilik faaliyetlerinin karşısında olduklarının altını bir kez daha çizmişlerdir.⁸⁸⁴

Basının hayli ilgisini çeken bu ziyaretin kamuoyunda, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri daha da canlandırılacağına olan inancı arttırdığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda basın kuruluşları Sunay ve beraberindeki ekibin Moskova ziyaretine geniş bir yer ayırmıştır. Genel anlamda olumlu yorumların yapıldığı bu ziyaret ile ilgili olarak Türk heyetinin Moskova’da görkemli bir biçimde karşılanmasından

⁸⁸¹ Çağatay Benhür, *Soğuk Savaşta Sıcak Temas Cevdet Sunay’ın Sovyetler Birliği Ziyareti 12-21 Kasım 1969*, Palet Yayınları, Konya 2018, s.37.

⁸⁸² E. Gençalp, *a.g.m.*, s.330.

⁸⁸³ O. Erdur, *a.g.t.*, s.148.

⁸⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *TC. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.62, Ankara 1969, s.95-97.

övgüyle bahsedilmiştir.⁸⁸⁵ Kamuoyunda iki ülke arasındaki ilişkilerde bilhassa iktisadi ve ekonomik anlamda yapılan atılımlara ağırlık verildiği kanısı kuvvet kazanmıştır. Bu konudaki düşüncelerini kamuoyu ile paylaşan isimlerden birisi olan Necati Zincirkıran Günaydın'daki köşesinde Sunay'ın ziyareti ile ilgili en kayda değer gelişmelerin iktisadi ve ekonomi alanlarında kaydedildiğini belirtmiş ve Rusya'nın Türkiye ile uzun süreli ticaret anlaşmaları imzalamaktan yana olduğundan bahsetmiştir. Türk ekonomisinin geliştirilmesi için Sovyetlerin yardıma hazır olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸⁶ Cevdet Sunay ile Sovyetler Birliğine giden heyetteki basın temsilcilerinden biri olan Ecvet Güresin'de "Günün Notları" adlı köşesinde gezi sonrası izlenimlerini paylaşmıştır. Görüşmelerde Türkiye'nin önceki yıllara oranla daha kararlı bir tutum sergilediğini ifade eden Güresin, bu görüşmelerle taraflar arasında yuvarlak diplomasi sözlerinden kesin ifadelere geçildiğini açıklamıştır.⁸⁸⁷

2.4.2. 1969-1971 Arası İkili İlişkiler

Türk Sovyet ilişkileri 1969 yılına ticari ilişkileri düzenleyen bir protokol imzalayarak hızlı başlamıştır. 23 Mart 1969 tarihinde imzalanan bu protokolle Türkiye'ye birçok ürün ihraç edecek olan SSCB'nin, Türkiye'den 20 farklı ürün ithal etmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, 3 Mayıs 1969 tarihinde alınan bakanlar konseyi kararı ile iki ülke arasında 1969-1970 yıllarına ait ticari ilişkileri düzenleyen protokol ve ek maddeleri onaylanmıştır.⁸⁸⁸ Bunun yanı sıra uzun zamandır yürürlükte bulunan ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri düzenleyen anlaşmanın süresi bir yıl daha uzatılmıştır.⁸⁸⁹

AP'nin iktidarı ile geçen bu dönemde iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler toplum içerisinde yaşanan ideolojik çekişmelerden bir hayli etkilenmiştir. Ülkenin içerisinde bulunduğu bu hassas döneme rağmen AP yönetimi, komşusu Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini devam ettirme noktasında kararlı davranmıştır. Bu bağlamda sanayi yatırımları başta olmak üzere ekonomiyi canlandırmak adına Sovyetler Birliğinden dış yardımlar alınmaya devam edilmiştir.⁸⁹⁰ Ülkede Sovyetlerin yardım ve desteği ile sanayi tesislerinin

⁸⁸⁵ *Hürriyet*, 13 Kasım 1969.

⁸⁸⁶ *Günaydın*, 22 Kasım 1969.

⁸⁸⁷ Ç. Benhür, *a.g.e.*, s.47, 140-141.

⁸⁸⁸ M. Qasımlı, *a.g.e.*, s.310.

⁸⁸⁹ Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imza edilen bu anlaşma 8 Ekim 1937 yılına aittir. BCA Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 237.50.8.

⁸⁹⁰ *Son Havadis*, 14 Eylül 1969.

kurulmasına devam edilmiştir. Bu tesislerden birisi de İskenderun Demir Çelik fabrikasıdır. SSCB, fabrikanın kuruluş aşamasında teknik ekip, teçhizat ve malzeme desteğinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Sovyetler Birliği ile Türk Hükümeti arasında yoğun müzakereler yapılmıştır.⁸⁹¹

Sovyetler Birliğinin Türk ekonomisine verdiği diğer bir destek ise, Seydişehir’de bulunan Alüminyum fabrikası özelinde olmuştur.⁸⁹² Buna göre SSCB’nin tesisin inşaatında kullanılmak üzere 3 yıl boyunca Türkiye’ye demir ve çelik konstrüksiyon malzemesi göndermesi planlanmış ve bu malzemelerin bedelinin iki ülke arasında yapılacak anlaşmalarda belirlenmesine karar verilmiştir.⁸⁹³ Yapılan görüşmeler neticesinde Sovyetler Birliğinin harcamalarına karşılık Türkiye’nin 2.500.000 dolar civarında tarım ürününü Sovyetler Birliğine ihraç etmesine karar verilmiştir.⁸⁹⁴ Sovyetler Birliği’nin yardımlarıyla kurulan bir diğer tesis ise İzmir Aliğa’da bulunan Petrol Rafinerisi’dir.⁸⁹⁵ Türkiye’nin en büyük rafinerisi olma özelliğine sahip bu tesisle ülkeye ham halde gelen petrolün ilk defa ülkede işlenecek olmasıyla birlikte ülkeye yüklü miktarda vergi ve gümrük gelirinin sağlanmasına çalışılmıştır.⁸⁹⁶

İki ülke arasında yürütülen siyasi ilişkiler, iktisadi ve ticari ilişkiler kadar yoğun olmamıştır. Kuşkusuz bu durumun ortaya çıkmasında artan toplumsal olayların payı büyüktür. Gerek yerli ve gerekse yabancı basın kuruluşlarının da sürece destek vermesi ile Türk toplumundaki rejim karşıtlığı giderek hız kazanmıştır.⁸⁹⁷ Hal böyle iken sürdürülen ikili ilişkiler bu gelişmelerden bir hayli etkilenmiştir. Öyle ki, Sovyetler Birliği ile Türkiye’nin farklı rejimi benimsemiş olmaları nedeniyle kültürel anlamda değişikliğin yaşanmasından endişe duyulduğu için radyo ve televizyon yayımları başta olmak üzere iki ülke arasındaki öğrenci değişimlerinin sınırlı bir düzeyde tutulmasına

⁸⁹¹ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 241.73.6.

⁸⁹² BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 246.12.19.

⁸⁹³ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 246.12.19.

⁸⁹⁴ Bahsi geçen ürünlerin miktarı ABD doları cinsinden hesaplanmıştır. Tütün- 225.000, Fındık- 700.000, Çekirdeksiz kuru üzüm- 400.000, Narenciye- 115.000, Zeytin- 60. 000, Pamuk- 350.000, Tiftik- 300.000, Canlı hayvan (büyükbaş)- 200.000, Sınai mamuller-150.000. BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 251.38.3.2.

⁸⁹⁵ Tesisin, 12 Haziran 1967 tarihinde Türk ve Sovyet yetkililerce inşaat montaj anlaşmasının imzalanmasının ardından 7 Ağustos 1967 tarihinde temeli atılmıştır. Hzl. Hulûsi Turgut, *Görüntüler 50 Yıl Süleyman Demirel*, C.1, ABC Basın Ajansı, Ankara 2000, s.377-378.

⁸⁹⁶ Bahsi geçen işletme için SSCB’den 3,5 milyarlık kredi alındığı ve geri ödemesinin %2,5 faiz oranıyla 15 yıl da tamamlanmasının kararlaştırıldığı bilinmektedir. *Hürriyet*, 27 Kasım 1969.

⁸⁹⁷ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.990.

özen gösterilmiştir.⁸⁹⁸ Öğrenci olaylarının ardında da komünist rejimin yattığı düşünülmüş, bu doğrultuda harekete geçen Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği, İstanbul’da bulunan birçok şubelerini de kapsayan bir bildiri yayımlamıştır.⁸⁹⁹ Bu süreçte bazı köşe yazarları ve gazeteciler de destek vermiş, bazı siyasi partilerin rejimi değiştirmeye yönelik tutumlar sergilediğinden bahsetmiştir.⁹⁰⁰

Bilindiği gibi Türk dış politikasının temeli yurttan barış dünyada barış ilkesine dayanmaktadır.⁹⁰¹ Bu doğrultuda hareket eden tüm Türk hükümetleri gibi Adalet Partisi hükümeti de dünyada yaşanan gelişmelerden kendisini soyutlamamış barış ve güven ortamının oluşması için olağanca gücüyle mücadele etmiştir. Ortadoğu’da çetin mücadelelerin yaşandığı bu dönemde Arap devletlerinin içinde bulunduğu sıkıntılı durum karşısında harekete geçen Demirel yönetimi beraberindeki Arap ülkeleriyle birlikte Ortadoğu’daki mücadelenin ana kahramanlarını oluşturan Amerika ve Sovyetler Birliğine ortak bir bildiri yayımlamıştır.⁹⁰² Bölgeye barış ve huzurun gelmesi için elini taşın altına koymaktan çekinmeyen AP yönetiminin bu mücadelesi aynı zamanda Kıbrıs’ın geleceği ve güvenliğini sağlamaya yönelik bir hamle olarak değerlendirilmelidir.

1970 Türkiye’sinin temposu, birkaç yıl öncesine bile benzemeyecek kadar değişmiş ve baş döndürücü bir hız kazanmıştır. İç ve dış politik gelişmeler başta olmak üzere ekonomik ve kültürel anlamda büyük atılımların gerçekleştirilmek istendiği bu yıllarda Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri 1970 yılının ikinci yarısında daha çok Türkiye’ye yapılacak sanayi hamlelerinin finansal desteklerinin karşılanması noktasında gelişme kaydetmiştir. Bu minvalde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 18 Eylül 1970 tarihinde iktisadi ilişkileri düzenleyen bir anlaşma imzalanmıştır.⁹⁰³ Anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra İskenderun Demir ve Çelik Fabrikasının yapımında kullanılmak üzere iki ülke arasında ek kredi anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Sovyetler Birliği’nin yardımlarına karşılık Türk hükümetinin ödeyeceği

⁸⁹⁸ M. Qasımlı, *a.g.e.*, s.348.

⁸⁹⁹ *Son Havadis*, 21 Mart 1970.

⁹⁰⁰ Söz konusu gazetecilerden en fazla öne çıkanı Son Havadis Gazetesi yazarlarından Tekin Erer dir. Erer, CHP ve TİP’ni açıkça hedef almıştır. *Son Havadis*, 21 Mart 1970.

⁹⁰¹Oral Sander, “Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.37, (1982), s.108-109.

⁹⁰² Bildiride Türkiye’nin yanı sıra Pakistan ve İran’da yer almaktadır. *Dünya*, 9 Mayıs 1970.

⁹⁰³ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 256.64.16.

miktar belirlenmiştir.⁹⁰⁴ Taraflar arasında anlaşmaya varılmasının ardından 3 Ekim 1970 tarihinde İskenderun'da 3. Demir ve çelik tesisinin de temeli atılmıştır.⁹⁰⁵

1970 yılının son dönemlerinde Türk-Sovyet ilişkileri Türkiye'den havalanan Amerikan uçakları nedeniyle bir kez daha gerilmiştir. Bu mesele karşısında Sovyetler Birliği, Türkiye'yi protesto etmiştir.⁹⁰⁶ Bahsi geçen meselenin iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyebileceği yönünde uyarıda bulunan Sovyetler Birliğinin notasına karşılık Türkiye'nin verdiği cevapta olayda kasıtlı herhangi bir durumun bulunmadığı açıklanmıştır.⁹⁰⁷ Türk hükümeti her ne kadar olayın ikili ilişkilere olacak olumsuz etkisini uzaklaştırmak istemişse de Sovyetler Birliğinin sert tutumu neticesinde iki ülke arasındaki ilişkilerin gelecek dönem üzerindeki etkisine mâni olamamıştır.

1971 yılı, ülkeyi yönetenlerin neredeyse tüm enerjilerini iç politik gelişmelere harcadıkları bir yıl olmuştur. Bu şartlar altında ilişkilerini devam ettiren Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Şubat ayında Ticaret ve Ödeme Anlaşmasının imzalanması için görüşmeler başlamıştır.⁹⁰⁸ İlk olarak Moskova'da yapılması planlanan görüşmelerin daha sonraki ayağının da Türkiye'de yapılması kararlaştırılmıştır.⁹⁰⁹

AP'nin iktidarı ile geçen yıllarda Türkiye çok taraflı bir dış politika anlayışı izlemiştir. Bu anlayış doğrultusunda önceliğini komşuları ile olan ikili ilişkilere vermiştir. Bu doğrultuda kuzeyinde bulunan büyük komşusu Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerine önem vermiştir. Verilen bu önem neticesinde iki ülke arasındaki ilişkiler iktisadi ve ticari alanlarda belirgin bir gelişme kat etmiştir. Ancak siyasi ilişkiler ideolojik çatışmalardan kaynaklı istenilen düzeye erişememiştir.

⁹⁰⁴ Demir ve çelik fabrikasının inşası için Türkiye'ye 113.7 Milyon ABD doları tutarında bir kredi açılmıştır. Bu tutarın on eşit taksitle 25 Mart 1967 tarihli Sovyet-Türk anlaşmasının 8. Ve 9. Maddeleri uyarınca ödenmesine karar verilmiştir. Taksitlerin ilki 31 Mart 1974 tarihinde ödenecek olup, bundan sonraki yıllık ödemelerin, devam eden her yılın 31 Aralık tarihinde yapılmasına karar verilmiştir. BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 257.69.8.

⁹⁰⁵ Hzl. H. Turgut, *a.g.e.*, s.368.

⁹⁰⁶ *Dünya*, 27 Ekim 1970.

⁹⁰⁷ *Dünya*, 31 Ekim 1970.

⁹⁰⁸ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 261.6.10.

⁹⁰⁹ *Milliyet*, 6 Şubat 1971.

2.5. Türk-Arap İlişkileri

1960'lı yıllar da hassas dengeler üzerinde aktif bir politika izlemeye çalışan Türkiye, Arap devletleri ile olan ilişkilerinde de yapısal değişim süreci başlatmıştır. Ortadoğu politikasını yeniden gözden geçiren ve Batı'nın sözcüsü konumundan sıyrılmaya çalışarak Arap devletleriyle eşitlik ve karşılıklı saygı çerçevesinde ikili ilişkileri geliştirmeye öncelik veren Türkiye'de, 1960'ların ortalarından itibaren Ortadoğu Ülkeleriyle olan ilişkilerde gözle görülür bir hareketlilik başlamıştır.⁹¹⁰ AP'nin iktidara geldiği bu dönemde Arap ve Müslüman ülkelerle yakın ilişkiler kurma noktasındaki çabalar artmış, hükümet programlarında Ortadoğu ve Arap ülkeleri ile olan ilişkilerin geliştirilmesine öncelik verilmiştir.⁹¹¹

Türkiye'nin Arap devletleri ile olan ilişkilerinin yalnızca coğrafi yakınlık ile değil aynı zamanda din ve inanış beraberliğiyle de açıklanabileceği gerçeği Türkiye ile Ortadoğu arasındaki en güçlü bağı oluşturmaktadır. Bu nedenle de Türk dış politikasında Ortadoğu coğrafyasının ve Arap ülkelerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu önem AP'nin iktidarı devraldığı ilk günlerden itibaren kendisini hissettirmiştir. Aralık ayında yapılan BM toplantısında Türkiye'nin Kıbrıs tezine yönelik aleyhte oylardan bir kısmının Arap ülkelerinden gelmesiyle birlikte Türkiye'de Arap Orta Doğu'suna karşı izlenen politika değişmiştir.⁹¹² Bu tarihten itibaren ikili ilişkiler kurmak suretiyle bölge ile olan temaslarını arttırmayı hedefleyen AP yönetimi aynı zamanda kurulacak samimi ilişkiler doğrultusunda siyasi arenada Kıbrıs meselesi ile alakalı yaşadığı yalnızlıktan da kurtulmayı hedeflemiştir.⁹¹³

AP yönetimi vakit kaybetmeden çalışmalarına başlamış bu bağlamda 1966 yılının ilk günlerinde alınan bir kararla Türkiye ile Suudi Arabistan arasında uçak seferleri başlatılmıştır.⁹¹⁴ Böylece karşılıklı uçuşlar yapılarak Sudi Arabistan başta olmak üzere bölge ile iletişim ve bağların güçlendirilmesi hedeflenmiştir. AP yönetimlerinin bölge ile olan bağları güçlendirmek için uyguladığı aktif siyasetin ilk ayağını üst düzey ziyaretler

⁹¹⁰ M. Fırat, Ö. Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler", Edt. B. Oran, *a.g.e.*, s.784.

⁹¹¹ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.1006.

⁹¹² Ömer Kürkçüoğlu, "Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.27, S.2, (1972), s.250.

⁹¹³ Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1998, s.224-225.

⁹¹⁴ *Tercüman*, 8 Ocak 1966.

oluşturmaktadır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen ilk ziyaret ise Türkiye'nin ev sahipliğinde gerçekleşmiştir. Irak Dışişleri Bakanı Adnan Paçacı, İhsan Sabri Çağlayangil'in davetlisi olarak 7-11 Şubat 1966 tarihleri arasında Ankara'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret ile iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da pekiştirilmesi arzu edilmiştir. Görüşmelerde Türk-Irak ilişkilerinin yalnızca siyasi değil aynı zamanda ekonomik, kültürel alanlarda da geliştirilmesi için görüş birliğine varılmıştır. Ayrıca, Türk heyeti, Kıbrıs meselesi ile ilgili Irak Devleti'nin desteğini kazanmaya çalışmıştır.⁹¹⁵ Ziyaretin, olumlu etkileri çok kısa bir süre sonra görülmeye başlanmış ve 28 Şubat 1966 tarihinde Türkiye ile Irak arasında pasaport vizesi harçlarının karşılıklı olarak kaldırılması ile ilgili bir anlaşma yapılmış ve anlaşma 1 Mart 1966 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁹¹⁶

Bir yıl önce gerçekleştirilen BM toplantısında Türkiye'nin aleyhine oy kullanan devletlerden birisi de Mısırdır. Bu minvalde Arap dünyasının liderliğini üstlenen Mısır ile ilişkilerin düzeltilmesi ön plana çıkmış ve iki ülke arasındaki ilişkiler karşılıklı olarak görevlendirilen büyükelçilikler aracılığıyla geliştirilmeye çalışılmıştır.⁹¹⁷ İki ülke arasında başlayan temaslar kısa sürede etkisini göstermiş ve Mısır Büyükelçisi Abbas el-Sahafi 12 Mart 1966 tarihinde Ankara radyosunda Türkiye'ye yönelik olumlu demeçler vermiştir.⁹¹⁸ Bu açıklamaların ardından Türkiye ile Mısır arasındaki yakınlaşma hızlanmıştır. Ardından dışişleri bakanlığı genel sekterliği bünyesinde görüşmeler başlamış ve yapılan bu görüşmelerin neticesinde Kahire'de Türkiye ile Mısır arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Türk hükümeti adına anlaşmayı imzalayan Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülken Türkiye'ye döndüğünde yaptığı basın toplantısında iki ülke arasında 6 milyon dolarlık bir ticaret anlaşmasının imzalandığını kamuoyuna duyurmuştur.⁹¹⁹

AP yönetimi, Arap ülkeleriyle yalnızca siyasi ve ekonomik temelli ilişkiler kurmamış aynı zamanda bu ülkelerle ulaşım hizmetleri ve turizm faaliyetlerine yönelik faaliyetlere de öncelik vermiştir. Bu doğrultuda 1966 yılının Mayıs ayında Türkiye ile

⁹¹⁵ *Tercüman*, 8 Şubat 1966.

⁹¹⁶ Serkan Arın, *Türk-Irak İlişkileri (1945-1990)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2009, s.59.

⁹¹⁷ Tamer Aslan, *Türkiye-Mısır İlişkileri (1922-1981)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s.149-150.

⁹¹⁸ *Tercüman*, 13 Mart 1966.

⁹¹⁹ *Tercüman*, 21 Mart 1966.

Irak arasında karayolu protokolü yapılmıştır.⁹²⁰ Aynı dönemde Ürdün ile Turizm ve İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır. Yürürlüğe girdiği tarihten itibaren beş yıl boyunca geçerli olacak bu anlaşma ile iki ülke arasındaki turistik faaliyetleri arttırmak ve üçüncü memleketler turistlerinin ziyaretlerini teşvik etmek üzere müşterek turizm propagandası yapılması amaçlanmıştır.⁹²¹

Bağdat Paketi'nin CENTO teşkilatına dönüşmesinden sonra CENTO üyesi olan Türkiye, İran ve Pakistan aralarındaki ekonomik ve ticari konular başta olmak üzere kültürel ve teknik alanlarda iş birliğini arttırmak amacıyla CENTO teşkilatının amaçları doğrultusunda yeni bir iş birliği teşkilatı kurmuşlardır. Üç ülke arasında CENTO Teşkilatının Ekonomik Komitesi'nin faaliyetlerinin yetersizliği nedeniyle kurulan bu oluşum RCD (Regional Cooperation For Development) dir. En önemli amacı bahsi geçen ülkeler arasında sosyo-ekonomik, kültürel ve ticari alanlarda daha sağlıklı ve verimli bir iş birliği sağlamaktır. RCD'nin yapısı bakımından en üst karar alma organı olan bakanlar konseyi, yılda en az bir kere dışişleri bakanları seviyesinde üye devletlerin katılımıyla gerçekleştirilmektedir.⁹²²

Bu doğrultuda 20-21 Mayıs 1966 tarihlerinde bir toplantı yapılmıştır. Görüşmelerde Türk heyetini İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığında bir heyet temsil etmiştir.⁹²³ Görüşmelerin sonrasında yayımlanan ortak bildiride üç devletin temsilcileri de ilişkilerin gelişmesinden duydukları memnuniyeti dile getirmiştir. Görüşmelerde, sanayi, bankacılık ve sigorta, teknik ve kültürel iş birliği, turizm, ulaşım gibi birçok noktaya temas edilerek bu alanlarda ortak iş birliği çalışmalarının başlatılması yönünde karar alınmıştır. Ayrıca, bir sonraki RCD toplantısının Kasım ayı içerisinde Ankara'da yapılmasına karar verilmiştir.⁹²⁴

Türkiye ile Irak arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik bir diğer girişim ise İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığındaki bir heyetin Tahran'a yaptığı ziyaret olmuştur.

⁹²⁰ Türkiye ile Irak arasında imzalanan bu protokol ile mevcut yolların genişletilmesine ve iki ülke arasında ulaşımı kolaylaştıracak yeni yolların inşasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda Ankara ve Bağdat'ın başlangıç ve bitim noktası olarak kabul edildiği Mardin, Cizre, Baiji, Musul, Zaho güzergahlarından geçmek suretiyle bir yol yapılması planlanmıştır. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.20, Ankara 1966, s.7-9.

⁹²¹ *TC. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.20, Ankara 1966, s.11.

⁹²² Naim Gök, *Türkiye-İran İlişkileri (1917-2017)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019, s.84-85.

⁹²³ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 195.34.19.

⁹²⁴ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.20, Ankara 1966, s.80-83.

Irak Dışışleri Bakanının daveti üzerine 23-28 Mayıs 1966 tarihleri arasında Irak’a giden Çağlayangil,⁹²⁵ burada Türk-Irak dostluğunu öven bir konuşma gerçekleştirmiştir. Konuşmasında iki ülkenin tarihi, coğrafi ve bilhassa dini inançlar bünyesinde sıkı sıkıya birbirine bağlı olduğuna dikkat çeken Çağlayangil, Türkiye’nin Irak ile olan dostluğuna verdiği önemden bahsetmiştir. 26 Mayıs 1966 tarihinde yayımlanan Türk-Irak ortak bildirisinde, iki ülkenin birbirlerine karşı dost siyaset izledikleri yönünde verilen açık mesajın ardından tarafların birbirlerinin toprak bütünlüklerine duyduğu saygıdan bahsedilmiştir. Görüşmelerde ayrıca, dünya barışı, Filistin ve Kıbrıs meseleleri üzerinde de durulmuştur.⁹²⁶

Ziyaretin ardından Irak Başbakanının Türkiye’ye yönelik övgü dolu açıklamaları⁹²⁷ iki ülke arasındaki siyasi hava yumuşatmıştır. Açıklamaların ardından kısa bir süre sonra Türkiye’yi ziyaret etmiştir. 3-10 Temmuz 1966 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu ziyaret esnasında Süleyman Demirel ve Cevdet Sunay’la da bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmeler neticesinde 6 Temmuz 1966 günü Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Cumhuriyeti Arasında Turizm Alanında İşbirliğine Dair Anlaşma ve Ek protokolü imzalanmıştır.⁹²⁸ Ülkeden ayrılmadan önce düzenlediği basın toplantısında gelişmekte olan Türk-Irak dostluğundan duyduğu memnuniyeti dile getiren El Bazzaz, iki ülkenin ticari, iktisadi, kültürel ve turizm alanlarında iş birliği için de olduğunu ifade etmiştir.⁹²⁹ Irak’ta yaşayan Türk vatandaşlarının tıpkı Irak vatandaşlarının olduğu gibi eşit haklara sahip olduğunu belirten El Bazzaz, Kıbrıs Meselesinde Türk hükümetinin yanında yer aldıklarına ilişkin açıklamalarda bulunmuştur.⁹³⁰ Ancak, iki ülke arasında devam eden karşılıklı ziyaretler kolera salgınından etkilenmiş ve bakanlar kurulunun almış olduğu kararla Türk-Irak sınırı geçici olarak kapatılmıştır.⁹³¹

⁹²⁵ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 196.36.3.

⁹²⁶ T.C. Dışışleri Bakanlığı Belleteni, S.20, Ankara 1966, s.86-87.

⁹²⁷ Irak Başbakanın 16 Haziran 1966 tarihinde yerel basına yaptığı radyo konuşması ve Türkiye’ye yönelik ifadeleri aynen şu şekildedir; “Ankara ile Bağdat arasındaki münasebetler fevkalade iyidir. Karşılıklı ziyaretler yapılmaktadır. Ben de Türk Hükümetinin daveti üzerine yakında Ankara’ya gideceğim. Bize karşı dostluk hisleri besleyen bir devletle temas ve münasebetlerde bulunmamız, paktlar siyasetine dönmek istediğimiz manasına gelmemektedir.” T.C. Dışışleri Bakanlığı Belleteni, S.21, Ankara 1966, s.31.

⁹²⁸ S. Arın, a.g.t., s.59.

⁹²⁹ T.C. Dışışleri Bakanlığı Belleteni, S.22, Ankara 1966, s.55-56.

⁹³⁰ Milliyet, 8 Temmuz 1966.

⁹³¹ Yeni Tanin, 22 Ağustos 1966. Salgının sona ermesinin ardından iki ülke arasındaki sınırlar 7 Kasım 1966 tarihinde açılmıştır. T.C. Dışışleri Bakanlığı Belleteni, S.26, Ankara 1966, s.21.

1966 yılının en fazla ses getiren ziyareti Sudi Arabistan Kralı Kral Faysal'ın 29 Ağustos-4 Eylül tarihleri arasında Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaret dir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Kral Faysal, ziyareti boyunca başta Sunay olmak üzere Demirel ve Çağlayangil ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerin ardından düzenlediği basın toplantısında Türkiye ile izlenen dost siyasetten duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin yanında yer aldıklarını belirtmiştir.⁹³² Ziyaretin ardından yayımlanan ortak bildiri de Müslüman ülkelerin ilişkilerinin daha fazla güçlendirilmesi yönündeki ortak kanaat paylaşılmıştır.

Kral Faysal'ın Türkiye ziyareti ile ilgili haberlere Türk basını geniş bir yer ayırmıştır. Ziyaret boyunca yaşanan gelişmeleri yakından takip eden basın kuruluşları iki ülke arasındaki tarihsel süreci anlatan haberler yayımlayarak, ziyaret esnasında çekilmiş fotoğrafları kamuoyuyla paylaşmışlardır. Dönemin köşe yazarlarının da yakından takip ettiği bu ziyaret ile ilgili birçok yorum yapılmıştır. Bunlardan ilki Lütfü Akdoğan'a aittir. Tercüman Gazetesinin Faysal'ın gelişi dolayısıyla çıkarmış olduğu özel sayısında iki ülke arasındaki ilişkileri değerlendiren Akdoğan, bu görüşmenin Türk-İslam-Arap dünyası için önemli gelişmeleri bünyesinde barındırdığına işaret etmiştir. Ziyareti değerlendiren bir diğer isim ise Ahmet Kabaklıdır. Büyük dost başlıklı yazısında, Kral Faysal'ın, Türkiye'yi ikinci vatanı olarak gördüğünü belirtmiştir.⁹³³ Türkiye ile Suudi Arabistan'ın son yıllarda kat ettiği aşamalardan bahseden Kadircan Kaflı ise, iki ülkede başta sanayi, teknoloji ve tarım alanlarında önemli gelişmeler kaydedildiğini ifade etmiş ve Kral Faysal'ın Türkiye'ye gelişinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁹³⁴

Türkiye'nin Arap ülkeleriyle olan ilişkilerinde karşılıklı ziyaretler büyük bir rol oynamaktadır. Bölge ile arzu edilen yakınlığın kurulmasında ikili görüşmelerin faydalı olacağını düşünen AP yönetimi 1966 yılı içerisindeki Ortadoğu faaliyetlerinin çok büyük bir kısmını karşılıklı ziyaret ve görüşmelere ayırmıştır. Bahsi geçen bu ziyaretlerden birisi de Afganistan Başbakanı Muhammet Haşim Maiwandwal'ın Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu ziyaret dir. Başbakan Süleyman Demirel ile görüşen Afgan Başbakan yapmış olduğu konuşmasında iki ülke arasındaki ortak değerlerden bahsetmiş ve Kıbrıs

⁹³² Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara-2013, s.219-220.

⁹³³ *Tercüman*, 29 Ağustos 1966.

⁹³⁴ *Tercüman*, 1 Eylül 1966.

meselesinde Türkiye'nin yanında yer aldıklarını ifade etmiştir. Türkiye'nin ilerlemesinden büyük memnuniyet duyduklarını belirten Muhammet Haşim, İslam ülkeleri arasında toplanacak İslam Zirve Konferansına katılmayı düşündüklerini açıklamıştır.⁹³⁵

1966 yılının Ekim ayında Cevdet Sunay, İran ve Pakistan'a bir gezi düzenlemiştir. Bu ziyaretlerde kendisine İhsan Sabri Çağlayangil de eşlik etmiştir.⁹³⁶ Genel olarak Türkiye'nin bahsi geçen devletler ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve Kıbrıs meselesinde Türk görüşünün daha fazla destek bulması noktasında çaba harcanmıştır. Türkiye'nin siyasi arenada yalnızlıktan kurtulma çabalarının bir ürünü olarak değerlendirebilecek bu ziyaretler bahsi geçen dönemde hızını kaybetmeden devam etmiş ve Cevdet Sunay, aralık ayında Tunus'u ziyaret etmiştir.⁹³⁷ 6 Aralık 1966 tarihinde yayımlanan ortak bildiride yapılan görüşmeler neticesinde iki tarafı da ilgilendiren önemli konuların görüşüldüğü belirtilerek, iktisadi ve kültürel iş birliğinin yeniden gözden geçirildiği ifade edilmiştir. Çok yakın bir zamanda iki ülke arasında ticaret anlaşmasının imzalanacağını ve bu sebeple Tunus ticaret heyetinin Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştireceği açıklanmıştır. Kıbrıs meselesinin de görüşüldüğü görüşmelerde Tunus, Türkiye'nin yanında yer aldığını açıklamıştır.⁹³⁸

Türkiye'nin çok yönlü yoğun diplomatik ilişkiler içerisinde olduğu bu yıllarda çeşitli ülkelere yapılan diplomatik ziyaretlerin sayısındaki artış aynı zamanda Türkiye'nin yeniden dünyaya açılışının somut bir göstergesini oluşturmuştur.⁹³⁹ Bu açıdan bakıldığında diplomatik ziyaretler özelde ikili ilişkiler, genel de ise Türk-Arap ilişkilerine önemli bir katkı sağlamıştır. Türk dış politikasının Ortadoğu ile olan ilişkilerinde kilit bir rol oynayan diğer bir ziyaret ise İhsan Sabri Çağlayangil'in 15-19 Ocak 1967 tarihlerinde Mısır'a yaptığı ziyaretidir.⁹⁴⁰ Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) Cumhurbaşkanı Nasır ile de bir görüşme gerçekleştiren Çağlayangil,⁹⁴¹ iki ülke arasındaki karşılıklı iş birliğini geliştirmek amacıyla gerçekleştirilen ziyaretin detayları hakkındaki bilgileri ülkeye

⁹³⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.24, Ankara 1966, s.50-54.

⁹³⁶ Son Havadis, 2 Ekim 1966.

⁹³⁷ Yeni Tanin, 1 Aralık 1966.

⁹³⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.27, Ankara 1966, s.61-62.

⁹³⁹ Ömer Kürkçüoğlu, "Türk-İrak İlişkilerinde Son Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.27, S.4, (1972), s.247.

⁹⁴⁰ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 202.8.14.

⁹⁴¹ *Kurtuluş*, 21 Ocak 1967.

döndükten sonra paylaşmıştır. BAC'ın Türkiye ile olan ilişkilerini geliştirme noktasında kararlı olduğunu paylaşarak iki ülke arasındaki ziyaretlerin bundan sonra daha sık yapılacağı noktasında kamuoyunu bilgilendirmiştir.⁹⁴² Çağlayangil'in yapmış olduğu ziyaretin olumlu etkileri çok geçmeden alınmaya başlanmış ve çok kısa bir süre sonra Mısır Başkanı Türkiye'ye iadeyi ziyaret gerçekleştirmiştir.

RCD 6'ncı bakanlar ve planlama konseyi toplantısı 21-22 Ocak 1967 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleşmiştir. Görüşmelerde RCD bölgesi içerisinde ticareti hızlandırmak amacıyla ortak bir ticari banka kurulması düşüncesinin yanı sıra Türkiye'deki petrol sıkıntısını aşmak amacıyla İzmir petrol rafinerisinin ortak bir kuruluş olarak geliştirilmesine karar verilmiştir. İran ile görüş birliğine varılmasının ardından projenin ayrıntılarını konuşmak üzere İran'dan bir ekibin Türkiye'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, konseyin, İran petrolünü Türkiye'nin Akdeniz limanına taşıyacak bir boru hattı kurulmasına dair Türk tekliflerini dikkate aldığı yapılan değerlendirmeler sonrasında nihai kararın açıklanacağı ifade edilmiştir. Ülkeler arasında yalnızca ticari ilişkilerin değil aynı zamanda kültürel gelişmelerin de canlanması arzulanmış bunun için bölgesel kültür enstitüsünün kurulmasına karar verilmiştir.⁹⁴³

1967 yılı içerisinde Arap ülkeleri ile birçok ziyaret ve görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmeler, Büyükelçilik, bakanlık ve hatta cumhurbaşkanlığı seviyesinde yapılmıştır. Bu görüşmelerde tıpkı daha öncekiler gibi ikili ilişkileri geliştirmek amacını taşımaktadır.⁹⁴⁴ Ancak, bu dönemde Türk-Arap ilişkileri başta olmak üzere Türkiye'nin Orta Doğu ile olan iletişimini etkileyecek çok önemli bir gelişme yaşanmıştır. 1967 yılının ortalarında Arap ülkeleri ile İsrail arasında yeniden başlayan mücadeleler, tüm dünyanın gözünün yeniden Orta Doğu'ya çevrilmesine neden olmuştur. Bahsi geçen dönemde gerek bölgeye olan coğrafi yakınlığı ve gerekse Arap ülkeleri ile başlattığı ikili ilişkiler neticesinde Türkiye'nin tutum ve davranışları daha fazla önem kazanmıştır.

⁹⁴² *Tercüman*, 22 Ocak 1967.

⁹⁴³ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.28, Ankara 1967, s.89-91.

⁹⁴⁴ 1967 yılı içerisinde Arap Ülkeleri ile gerçekleştirilen diğer görüşmeler sırasıyla şöyledir: 20-26 Şubat tarihleri arasında Irak Cumhurbaşkanı Türkiye'yi ziyaret etmiştir, 16 Mart 1967'de Mısır Kralı Türkiye'ye gelmiştir, 5-10 Nisan 1967 tarihleri arasında Ferruh Bozbeyleli Suudi Arabistan'a gitmiştir, 23 Mayıs'ta Suriye ve Irak Büyükelçileri Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

2.5.1. Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye

Ortadoğu, uluslararası strateji politikaları açısından değerlendirildiğinde dünya üzerinde oldukça önemli bir coğrafyaya sahiptir. Çeşitli güç odaklarının bölge üzerinde kendi hâkimiyetlerini tesis etmek için uzun yıllardan beri verdikleri mücadelenin vazgeçilmez alanı olmuştur. Bu nedenle gerek stratejik konumu ve gerekse mevcut yer altı zenginlikleri bakımından dünya üzerinde önemli bir konuma sahiptir.⁹⁴⁵ Bu özellikleri dolayısıyla birçok devletin bölgede çıkarlarının çatışmasına ve mevcut dengelerin devamlı surette değişmesine neden olmuştur.⁹⁴⁶ Bölgedeki çıkar çatışmalarına etki eden bir diğer faktör ise hiç kuşkusuz bölgenin demografik yapısındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bölgedeki Yahudi unsurların İsrail Devletini kurması ile gerginleşen atmosfer, süper güç olarak kabul edilen ABD ve SSCB'nin çıkar ve menfaatleri ile birleşmiş ve Arap Devletleri ile İsrail arasında yaşanan mücadelelerin artmasına neden olmuştur. İki farklı etnik grup arasında yaşanan bu mücadelelerden birisini de 1967 yılında yaşanan ve literatüre altı gün savaşları olarak geçen mücadeleler oluşturmuştur.⁹⁴⁷

Suriye-İsrail gerginliği ile başlayan olaylar diğer Arap ülkeleriyle yaşanan gerginliklerinde eklenmesi ile katlanarak büyümüştür. Yaşanan gelişmeler Orta Doğu'daki dengeleri gözle görülür bir biçimde etkilemiştir.⁹⁴⁸ Savaş sonrasındaki durumun Arapların aleyhine geliştiği mücadelelerde İslam dünyasının prestijini arttırmak isteyen Araplar büyük toprak kayıpları vererek eskisinden daha zor bir duruma düşmüştür. Yalnızca, toprak kayıpları ile kalmayıp yoğun iç politik çekişmelere de sahne olan bu devletler ABD'nin desteklediği İsrail'e karşı büyük bir yara almıştır.⁹⁴⁹

Arap-İsrail Savaşı, Türk-Arap ilişkileri açısından da kritik bir öneme sahiptir. Türkiye'nin savaş boyunca uygulayacağı siyasetin Türk-Arap ilişkileri açısından oldukça önemsendiği bu olaylarda Türkiye'deki karar vericiler tarafsız kalmaya özen göstermiş, barıştan yana olmuştur. Bölgedeki hareketliliği ilk günden itibaren yakından takip eden Türk hükümeti, savaşın hemen başında almış olduğu kararlar Araplara karşı

⁹⁴⁵ İ. Levent Atmaca, *Arap-İsrail Savaşları (1948-1973) ve Ortadoğu'ya Etkileri*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008, s.34.

⁹⁴⁶ M. Selim Akdoğan, *36. Paralel ve Ortadoğu*, Nübihar Yayınları, İstanbul 1995, s.67.

⁹⁴⁷ Nihat Ersin, *Ortadoğu Savaşları'nın Perde Arkası*, Gündem Yayınları, İstanbul 2003, s.62.

⁹⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s.479-480.

⁹⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s.244-253.

kullandırılmasına karşı çıkmıştır.⁹⁵⁰ Savaşın derhal bitirilmesi gerektiğini savunan Türkiye, Birleşmiş Milletler kararları çerçevesinde ateşkes yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu durum Arapların lehine bir durum olmakla birlikte İsrail’inde açık bir biçimde kınandığı anlamını taşımaktadır.⁹⁵¹ Savaşın devam ettiği günlerde İhsan Sabri Çağlayangil tarafından basına bir demeç verilmiştir. Bu demeçte Türkiye’nin savaş karşıtı bir politika izlediği bir kez daha vurgulanmıştır. Ayrıca, İsrail’in savaş sonrasında elde ettiği kazanımları Arap ülkelerine karşı politik bir baskı olarak kullanmasına karşı çıkmıştır.⁹⁵² Bu dönemde, Türk dış politikasında yeni bir unsur olarak gelişen siyasi prestij kavramıyla birlikte Türkiye’nin İsrail ile olan ilişkileri gözle görülür bir biçimde soğukluk dönemine girmiştir. Savaş biter bitmez Arap ülkelere yardım göndermeye başlayan Türk hükümeti, bu minvalde Suriye, Mısır ve Ürdün’e çeşitli gıda malzemesi yardımlarında bulunmuştur.

Orta Doğu’da yaşanan gelişmeleri yakından takip eden Türk basını, olayları büyük bir dikkatle kamuoyuna aktarmıştır. Gün gün savaş hakkındaki bilgileri ve son durumu kamuoyuyla paylaşan basın kuruluşları savaş meydanlarındaki son durumu da Türk halkı ile paylaşmışlardır. Binlerce insanın hayatını kaybettiğine⁹⁵³ dair yapılan haberlerin yanı sıra savaşa katılan ülkelerdeki iç politik gelişmelere de yer verilmiş, savaş karşısında Türkiye’nin tavrının nasıl olması gerektiği konusunda başta siyasiler olmak üzere birçok kesimin görüş ve düşüncelerinden de bahsedilmiştir.

Bu minvalde ilk olarak görüşlerini bildiren İsmet İnönü olmuştur. İnönü, Türkiye’nin Orta Doğu’da yaşanan savaş karşısında tarafsız kalması gerektiğini savunmuştur.⁹⁵⁴ Türkiye’nin tarafsız kalması gerektiğini düşünen bir diğer isim ise Güven Partisi lideri Turhan Feyzioğlu dur. Feyzioğlu şahsı ve partisi adına yapmış olduğu açıklamada bölge ile olan tarihsel bağlardan bahsetmiş ancak bu bağlara rağmen Türkiye’nin savaş dışında kalmasının zaruri olduğuna dikkat çekmiştir. Orta Doğu’da yaşanan mücadelelerden büyük devletlerin yararlandığını belirten Feyzioğlu, bölgedeki

⁹⁵⁰ Rabiye Gelen, *Arap-İsrail Savaşları ve Türkiye’nin Tutumu*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2019, s.89.

⁹⁵¹ Sabit Duman, *Modern Orta Doğu’nun Oluşumu (1800-1990)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2010, s.524-525.

⁹⁵² S. Duman, *a.g.e.*, s.526-527.

⁹⁵³ *Tercüman*, 7 Haziran 1967.

⁹⁵⁴ *Akşam*, 7 Haziran 1967.

çatışmaların Sovyetler Birliğinin işine yaradığı kanaatindedir.⁹⁵⁵ CKMP lideri Alparslan Türkeş ise bölge ile bağların devam ettirilmesinden yana olduğunu ancak mevcut hükümet politikası ile bunu başarmanın güçlüğüne değinmiştir.⁹⁵⁶

Basında, hükümetin tarafsızlık politikasını destekler mahiyette birçok görüşe rastlamak mümkündür. Bu görüşler içerisinde en ön plana çıkanı kuşkusuz Orta Doğu’da yaşanan savaşı Sovyetler Birliğine mâl eden görüşlerin bulunmasıdır. Özünde, komünizmin yalnızca Türkiye için değil aynı zamanda tüm dünya için de zararları olduğunu savunan bu düşüncenin bahsi geçen dönemde yaygın bir biçimde savunucuları bulunmaktadır. Arap dünyası arasındaki iç çekişmelerin SSCB’nin bölgedeki faaliyetlerini arttırmasına neden olduğunu düşünen Suat Atlı, Sabah gazetesindeki köşesinde, SSCB’nin Orta Doğu’ya gönderdiği teknik ekip ve yardım desteğinin komünizmin bölgeye girmesinde büyük rol oynadığını belirtmiştir.⁹⁵⁷ Ahmet Kabaklı İsrail’i destekleyerek onu Arap dünyasının üzerine salan yegâne gücün Sovyetler Birliği olduğunu ifade ederek, dünya barışını zerre kadar umursamayan bu devletin sözüne güvenilmemesi gerektiğinin altını bir kez daha çizmiştir.⁹⁵⁸

Muhalef görüşleri ile bilinen bazı yazarlar hükümeti, ABD yanlısı bir tutum sergilemesi ve emperyalizme yakın oluşları nedeniyle eleştirmişlerdir. Bu düşünce içerisindeki isimlerden birisi olan Çetin Altan, “gözlerinizle görüyor musunuz emperyalizmi” başlıklı yazısında emperyalizmin, güçlülerin güçsüzlere gövde gösterisinde bulunması manasına geldiğini ve Orta Doğu’da yaşanan mücadelenin de tam da bu tanıma uyduğunu belirtmiştir. Arapların kendi içerisinde birlikten yoksun olmaları nedeniyle emperyalizmin ağına düştüklerini belirterek bu şekilde birlik ve beraberlikten yoksun olan millet ve devletlerin emperyalizmle mücadele etmek durumunda kaldıklarını ve kalacaklarını hatırlatmıştır. Avukat yazar Cevat Akgönül, Orta Doğu’da yaşanan gelişmeleri Türk dış politikası açısından değerlendirdiği yazısında hükümetin Batı ve bilhassa ABD yanlısı izlediği dış politikayı eleştirmiştir. ABD’nin dümen suyuna gitmeye çalışan Türkiye’nin bağımsızlık mücadelesi veren ülkelere sırt çevirdiğini belirten Akgönül’e göre Türkiye’nin Orta Doğu savaşlarında barış istediği yönünde açıklamalar

⁹⁵⁵ *Son Havadis*, 8 Haziran 1967.

⁹⁵⁶ *Milli Hareket*, 1 Haziran 1967.

⁹⁵⁷ *Sabah*, 6 Haziran 1967.

⁹⁵⁸ *Tercüman*, 9 Haziran 1967.

yapması tek başına yeterli değildir. Sınırlarında büyük mücadelelerin yaşandığı bir dönemde Türk hükümetinin yalnızca barış istemesini devletin dış politika anlayışı açısından yeterli görmeyen Akgönül, emperyalizmin dünyaya verdiği zararlardan da uzun uzadıya bahsetmiştir.⁹⁵⁹ Orta Doğu'da yaşanan mücadeleyi İkinci Kerbelâ faciası olarak nitelendiren Mümtaz Faik Fenik ise, yaşanan kanlı mücadeleler esnasında birçok insanın hayatını kaybettiğine değinerek İsrail'in uyguladığı acımasız siyaseti eleştirmiştir.⁹⁶⁰ Bahsi geçen görüş ve düşünceler incelendiğinde Türk kamuoyundaki hâkim düşüncenin Arap devletlerini destekleyen ancak Türkiye'nin savaş dışı kalmasının gerekliliği üzerinde yoğunlaştığı fark edilmektedir.

Arap-İsrail savaşının ardından toplanan BM olağanüstü toplantısına katılan Türk hükümeti, Orta Doğu'da yaşanan savaştan duyduğu üzüntüyü bir kez daha dile getirmiş, İsrail'in savaş yoluyla kazandığı toprakları kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Genel kurulda görüşülen fakat gerekli oy çoğunluğunu toplayamayan karar tasarılarının oylamasında da Türkiye, genel olarak Arap ülkelerinin yanında yer almıştır. Bahsi geçen bu oylamalar içerisinde kuşkusuz en kritik olanı sınır düzenlemeleri ile ilgili olanıdır. Türkiye bu kritik oylamada da İsrail'in savaş öncesi sınırlarına çekilmesi yönünde Arap devletlerinin lehine oy kullanmıştır.⁹⁶¹

2.5.2. Savaş Sonrası Türk-Arap İlişkileri

Türkiye, Orta Doğu'daki yoğun mücadelelerin sonrasında da bölge ile ikili görüşme ve temaslarını devam ettirmiş, bu bağlamda ilk olarak İran'la resmi görüşmelere başlamıştır.⁹⁶² Ağırlıklı olarak ikili ilişkilerin ele alındığı görüşmelerin ardından ortak bir bildiri yayımlanmış, başta dünya barışı olmak üzere RCD bünyesinde gerçekleştirilmesi planlanan iktisadi ve ticari ilişkiler üzerinde durulmuştur.⁹⁶³ Türkiye-Tunus ilişkileri ise, Temmuz ayında Türkiye'ye gelen Tunus Devlet Başkanı Habib Burgiba'nın ziyareti ile daha da gelişmiş, ikili görüşmelerin ardından iki ülke arasında İktisadi İş birliği Protokolü ve Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.⁹⁶⁴

⁹⁵⁹ *Akşam*, 10 Haziran 1967.

⁹⁶⁰ *Son Havadis*, 17 Haziran 1967.

⁹⁶¹ Yavuz Pehlivan, *Arap-İsrail Savaşlarının Türk Kamuoyuna Yansımaları (1948-1967)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s.106-107.

⁹⁶² *Milliyet*, 17 Haziran 1967.

⁹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.33, Ankara 1967, s.49-52.

⁹⁶⁴ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.34, Ankara 1967, s.9.

RCD görüşmeleri, Türkiye'nin Arap ülkeleri ile yakınlaşma çabalarının somut bir ürünü olarak değerlendirilmiş ve görüşmelere ayrı bir önem atfedilmiştir. Söz konusu görüşmelerden birisi de Pakistan'ın başkenti İslamabad'da gerçekleşmiştir. Dışişleri bakanlarının katılımıyla gerçekleşen görüşmelerde Orta Doğu'da yaşanan son olayların bölge üzerindeki etkisi üzerinde durularak, RCD iş birliği içerisinde gerçekleştirilen iktisadi ve ticari meseleler ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Faaliyetlerin daha da yoğunlaşması için RCD komitelerinin yeniden düzenlenmesi yapılarak, İran'ın başkenti Tahran'da Kasım ayı içerisinde bir toplantının gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Yapılan görüşmelerin ardından alınan en önemli kararı ise RCD sekreteryası merkezinin 1971 Şubat ayına kadar Tahran'da kalmasına karar verilmesi olmuştur.⁹⁶⁵

Savaşın ardından, bölge ile olan ikili temaslarına daha fazla öncelik veren Adalet Partisi yönetiminin bu dönemdeki Orta Doğu politikasının temelini öncelikle komşu ülkeleriyle olan ufak tefek pürüzlerin giderilmesi ve ikili ilişkilerin güçlendirilmesi oluşturmaktadır. Bu doğrultuda sınır meseleleri nedeniyle yaşanan sorunların giderilmesine öncelik verilmiştir. Suriye ve İran başta olmak üzere komşularıyla yaşadığı sınır problemlerini aşmaya çalışan Türk hükümeti sınır güvenliğinin artırılması ve sınır kaçakçılığının önlenmesi amacıyla yeni düzenlemelere gitmiştir.⁹⁶⁶

İkili ilişkilerin geliştirilmesinde büyük pay ve öneme sahip olan görüşmelerden bir diğeri de Süleyman Demirel'in Irak ziyaretidir. Türk-Irak ilişkilerinin geleceği açısından önemli kabul edilen bu görüşmenin ardından iki ülke arasında petrol anlaşması imzalanmıştır.⁹⁶⁷ Bu görüşmenin ardından Pakistan Cumhurbaşkanı Eyüp Han ülkeyi ziyaret etmiştir.⁹⁶⁸ RCD ile kurulan iş birliğinin iki ülke arasındaki ilişkilere sağladığı önemli katkıların değerlendirildiği bu görüşmelerde iş birliğinden duyulan memnuniyet bir kez daha dile getirilmiştir. Türkiye ile Pakistan arasında geliştirilen ikili ilişkilerin etkisi Kıbrıs meselesi noktasında Türkiye'ye katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda, kasım

⁹⁶⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.35, Ankara 1967, s.34-36.

⁹⁶⁶ Bahsi geçen bu düzenlemeler içerisinde hudut taşlarının yenilenmesi, hudut haritalarının daha büyük ölçekteki yeni haritalarla değiştirilmesi, hudut karakolları arasında telsiz ve telefon irtibatlarının artırılması, hudut boyunca her iki devlete ait karakolların karşılıklı olarak aynı sayıya çıkarılması yer almaktadır. T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.37, Ankara 1967, s.13.

⁹⁶⁷ S. Arın, a.g.t., s.59-60.

⁹⁶⁸ Son Havadis, 31 Ekim 1967.

ayında yaşanan Kıbrıs'taki gelişmelerin ardından yayımladığı bir bildiriyle Pakistan, Türkiye'ye açıkça destek vermiştir.⁹⁶⁹ Bu durum, çok yönlü bir dış politika anlayışı ile yola çıkan Adalet Partisi yönetiminin bilhassa Kıbrıs konusunda aradığı uluslararası desteği bulmaya başladığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

1968 yılı, Türk-Arap ilişkileri açısından hareketli başlamıştır. Kral Faysal'ın daveti üzerine Suudi Arabistan'a bir ziyaret gerçekleştiren Cevdet Sunay'a bu gezisinde İhsan Sabri Çağlayangil ve beraberindeki kalabalık bir heyet eşlik etmiştir.⁹⁷⁰ Yaklaşık bir hafta boyunca gerçekleşen ziyarette Arabistan'ın, Mekke, Medine ve Cidde gibi önemli şehirlerini ziyaret eden Sunay ve ekibi, iki ülke arasındaki politik ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için kilit bir rol üstlenmişlerdir. Yayımlanan ortak bildiride tarafların görüşmeler esnasında ikili ilişkilerin gözden geçirildiği ve dikkatlerin özellikle Orta Doğu'ya yoğunlaştırıldığı ve her iki ülkeyi ilgilendiren milletlerarası meseleler üzerinde görüş alışverişinde bulunulduğu ifade edilmiştir. Görüşmelerde özellikle Kıbrıs ve İsrail meseleleri üzerinde duran tarafların hayli kritik olan bu konularda ortak görüşe sahip olduğu vurgulanmıştır.⁹⁷¹

Bölge ile güçlü bağlar kurmak için üst düzey ziyaret ve görüşmelere devam edilmiştir. Cevdet Sunay'ın Libya ziyareti neticesinde iki ülke arasında 29 Ocak 1968 tarihinde ticaret anlaşması imzalanmıştır.⁹⁷² Sunay, daha sonra Irak ve Afganistan'a da ziyaretler gerçekleştirmiştir.⁹⁷³ Tıpkı diğer ziyaretlerinde olduğu gibi bu ziyaretinde de temel gayesi Türkiye'nin Orta Doğu coğrafyası ile olan bağlarını sağlamlaştırmak olmuştur.

Arap-İsrail savaşında açıkça Arapları destekleyerek tarafını belli eden Türkiye'nin, bölge ile olan temaslarını arttırma girişimleri devam ederken Arapların, Türkiye'den beklentileri bununla sınırlı kalmamıştır. Türkiye'yi Filistin meselesinde de yanlarında görmek isteyen Arap dünyası, Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerine her daim kuşku ile yaklaşmıştır. Samimiyetine olan şüpheleri ortadan kaldırmak adına İsrail ile

⁹⁶⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.38, Ankara 1967, s.27.

⁹⁷⁰ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 214.3.18.

⁹⁷¹ M. Bostancı, *a.g.t.*, s.239-241.

⁹⁷² BCA Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 215.12.20.

⁹⁷³ Cevdet Sunay ve beraberindeki heyetin Irak ziyareti 27 Nisan 1 Mayıs 1968 tarihleri arasında Afganistan ziyareti ise 2 Mayıs-5 Mayıs 1968 tarihleri arasında gerçekleşmiştir.

ilişkilerini gözle görülür bir biçimde askıya alan Türkiye'nin 18 Mayıs 1968 tarihli Arap Birliği İktisadi Konseyinde alınan karar doğrultusunda İsrail ile olan ihracat ve ithalatı sona ermiştir. Bundan böyle bahsi geçen ticari faaliyetlerin Arap dünyası ile yapılmasına karar verildiği açıklanmıştır.⁹⁷⁴ Alınan bu karar kuşkusuz, AP hükümetlerinin dış politikada Arap dünyasına ne denli önem verdiğini göstermesi açısından hayli dikkat çekicidir.

Bölge ile olan kültürel ilişkilere de ayrıca önem veren Türk hükümeti, oluşturulan karma kültür komisyonları ile eğitim başta olmak üzere kültür-sanat alanlarında da Arap Ülkeleri ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'deki Arap dili ve Irak'taki Türk dili kürsülerinin hazırlıklarına başlanmıştır. Ayrıca, komisyonun, iki ülke arasında karşılıklı verilen burslar, öğrenci ve öğretmenlerin durumları üzerinde ayrıntılı bir görüşme gerçekleştirilmiştir.⁹⁷⁵

Dünya yüzeyinin büyük bir kısmının sularla kaplı olması ve bu su kaynaklarından bazılarının, bir ülkeden doğarak başka ülkelerle sınır aşma özelliğine sahip olması nedeniyle ülkeler arasında politik açıdan bazı sorunlar meydana gelmektedir. Orta Doğu bölgesi de sınır aşan suları bünyesinde barındırmaktadır. Bu noktada Türkiye'nin de komşu olduğu ülkelerle ortak suları bulunmaktadır. Bu sular içerisinde bulunan Fırat ve Dicle Nehirleri Türkiye'den doğarak Suriye ve Irak'a kadar ilerlemektedir.⁹⁷⁶ Bölgesinde istikrar unsuru olarak kalkınmasını devam ettirebilmesi için mevcut su kaynaklarını en verimli şekilde kullanması ve koruması şartı, Türkiye'nin bahsi geçen ülkelerle bir dizi diplomatik temaslar yapmasına neden olmuştur. Türkiye'nin ortak sular üzerinde baraj projelerini başlatmasıyla ortaya çıkan bu görüşmelerden en mühimi 8 Ekim 1968 tarihinde Irak'la gerçekleşmiştir.⁹⁷⁷ Görüşmelerde Keban Barajı sulama projesinin de ayrıntılarıyla ele alındığı ve bu konuda tarafların uzlaşması üzerine alınan dış yardımlar ile Keban Barajı projesine başlanılmıştır.

⁹⁷⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.44, Ankara 1968, s.27. 1969 yılının Nisan ayında alınan kararla İsrail Devleti ile yapılan tüm ticaret anlaşmaları feshedilmiştir. T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.55, Ankara 1969, s.22.

⁹⁷⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.46, Ankara 1968, s.17.

⁹⁷⁶ Metin Saltürk, "Orta Doğu'da Su Sorunu ve Türkiye Açısından İncelenmesi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.2, S.3, (2006), s.28.

⁹⁷⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.49, Ankara 1968, s.14.

1968 yılının son Kalkınma ve Bölgesel İş birliği (RCD) toplantısı 4-6 Aralık tarihlerinde Ankara’da toplanmıştır. Bölgesel ticaret ve sanayi çalışmaları üzerinde durulan görüşmelerde, iş birliğinin her alanda devam ettirilmesi noktasında taraflar uzlaşmaya varmıştır. RCD zirve toplantısında alınan kararlar doğrultusunda Türkiye’nin Pakistan’a askeri teçhizat yardımında bulunacağına dair haberler basında mevcuttur.⁹⁷⁸

Türk toplumunun başta siyasi ve toplumsal yapısı göz önüne alındığında Arap dünyası ile benzer yanları bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye’nin İslam ülkeleriyle yakın bir dış politika izlemesinin istek den ziyade bir zorunluluk olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.⁹⁷⁹ İktidarı boyunca bu durumun farkında olan Adalet Partisi yönetimi bölge ile bağlarını yoğunlaştırmış, Arap ülkeleri ile ikili temaslar şeklinde gerçekleştirilen ziyaret ve görüşmeler devam etmiştir. Bu görüşmelerden birisini de 1969 yılında İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığındaki Türk heyetinin Fas ve Cezayir’i kapsayan Kuzey Afrika ziyaretleri oluşturmaktadır. Orta Doğu dışındaki diğer İslam ülkeleri ile de ikili ilişkilerin sıkı tutmaya çalışıldığının adeta bir göstergesi olan bu ziyaretler⁹⁸⁰ ile stratejik bir konumda bulunmasının yanı sıra zengin petrol kaynaklarına sahip olan bölge ile olan ilişkiler canlı tutulmak istenmiştir. İzlenen bu anlayış neticesinde zaman zaman petrol görüşmeleri gerçekleşmiş Libya’dan bir heyet Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) ile görüşmeler yapmak üzere Ankara’ya gelmiştir. Libya’da üretilen tabii gazdan iki ülkenin yararlanabilmesi amacıyla ortak bir etüt yapılması konusunda görüş birliğine varılan görüşmelerde, iki ülke arasında ortak bir sondaj şirketi kurulması hususunda inceleme yapılması ve kısa sürede karara varılması öngörülmüştür.⁹⁸¹

Yalnızca, Arap-İsrail ilişkilerinde değil Araplar arası ilişkilerde de son derece sağduyulu bir politika izleyen Türkiye’nin İran ve Irak arasında anlaşmazlığa sebep olan Şattül-Arap konusunda da son derece temkinli bir politika izlemiştir. Bu konuda dışişleri bakanlığında yapılan açıklamada taraflardan Türkiye’nin arabuluculuk yapması için

⁹⁷⁸ *Milliyet*, 28 Aralık 1968.

⁹⁷⁹ Ömer Kürkçüoğlu, “Dış Politika Nedir?” Türkiye’deki Dünü ve Bugünü” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.35, S.1-4, (1980), s.330-331.

⁹⁸⁰ İhsan Sabri Çağlayangil Başkanlığındaki heyetin Fas ziyareti 3-9 Mart 1969 tarihleri arasında yapılmış, BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 231.17.5. Cezayir ziyareti ise 3-7 Nisan 1969 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.55, Ankara 1969, s.13.

⁹⁸¹ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.55, Ankara 1969, s.14.

herhangi bir talep gelmediği bilgisi⁹⁸² paylaşılmasına rağmen, talep edildiği takdirde Türkiye'nin gelen talebi geri çevirmeyeceği özellikle belirtilmiştir.

25-26 Haziran 1969 tarihlerinde İslamabad'da düzenlenen RCD'nin 10'ncu Bakanlar konseyi alınan kararlar bakımından oldukça önemli kabul edilmektedir. Sanayiden ticarete, ulaştırma ve haberleşmeden kadınlar arası iş birliğine kadar geniş bir yelpazede yürütülen bölgesel iş birliği çabalarının ürünlerinin alınmaya başlandığı Akdeniz'de bulunan bir Türk limanına petrol hattı döşenmesi ile ilgili yapılan fizibilite çalışmalarının kısa zamanda sona ereceği ve İzmir Petrol Rafinerisi için ham petrol temini konusundaki müzakerelerde de çok kısa zaman içerisinde sona yaklaşılacağı belirtilmiştir. Üye ülkelerin bölgesel iş birliği ile ticari faaliyetlerinin arttırılmasına çalışılan bu görüşmelerde Ekim 1969'da açılacak Tahran'daki İkinci Asya Ticaret Fuarına Türkiye ve Pakistan'ında katılacağı duyurulmuş, ulaştırma noktasında kara ve demir yollarına ağırlık veren Konsey, Türkiye-İran demiryolu bağlantısının en kısa zamanda açılacağını da müjdesini vermiştir.⁹⁸³

Türkiye'nin Arap ülkeleriyle yakınlaşmasını sağlayan bir diğer gelişme ise hiç kuşkusuz Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa Camiinin İsrail tarafından yakılması hadisesidir.⁹⁸⁴ Başta Arap ülkeleri olmak üzere tüm Müslüman ülkelerde tepkiyle karşılanan bu olay Türkiye'de de büyük infial uyandırmıştır. Saldırının asıl olarak İslamiyet'e yapıldığı algısının kamuoyuna yerleştiği bu olay karşısında Arap dünyası İsrail'e karşı büyük bir öfke duymuştur.⁹⁸⁵ Kudüs'te yapılan mitinglerle Yahudiler sert bir biçimde kınanmıştır.⁹⁸⁶ İsrail tehlikesi karşısında birleşen Arap dünyası, tüm İslam dünyasının katılımıyla gerçekleşecek bir İslam Zirve Konferansı düzenlenmesi için çalışmalarına başlamış ve Türkiye'yi de bu konferansa davet etmiştir. Devletin ileri gelenleri arasında fikir ayrılığının yaşanmasına rağmen⁹⁸⁷ Türk hükümeti konferansa dışişleri bakanı düzeyinde ve gözlemci statüsüyle katılmaya karar vermiştir. Fas'ın

⁹⁸² T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.55, Ankara 1969, s.24.

⁹⁸³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.57, Ankara 1969, s.68-74.

⁹⁸⁴ F. Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.1008.

⁹⁸⁵ Hürriyet, 23 Ağustos 1969.

⁹⁸⁶ Bugün, 25 Ağustos 1969.

⁹⁸⁷ Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Türkiye'nin laik bir devlet olmasından dolayı adında İslam ifadesi geçen bir konferansa katılmak istememiştir. Bu konuda hükümetin Sunay gibi düşünmediği toplantının dini değil, siyasi bir toplantı olduğunu ve bu sebeple toplantıya İslam devletlerinin katılacak olmasının Türkiye için laiklik açısından herhangi bir engel teşkil etmediğini belirtmiştir. M. Fırat, Ö. Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler" Edt. B. Oran, a.g.e., s.792.

Başkenti Rabat'ta 22-24 Eylül 1969 tarihlerinde gerçekleşen bu görüşmelerde iki önemli karar alınmıştır. Bu kararlardan ilki, İsrail'in işgal ettiği tüm topraklardan çekilmesi diğeri ise Müslüman ülkelerin dışişleri bakanlarının her yıl toplanmasını sağlamak üzere bir daimî sekreterlik kurulması idi.⁹⁸⁸ Türkiye, konferans sonunda yayınlanan kararı, BM çerçevesinde kabul ettiği ya da onayladığı kararlara uygunluğu ölçüsünde desteklediğini bildirmiştir.

Türkiye'nin konferansa katılması, iç politikada hükümete yönelik yoğun eleştirileri beraberinde getirirken konferansın Türk- Arap ilişkilerine olası bir olumsuz etkisinin önüne geçebilmek için hükümetten bölge ile olan ikili temaslarına devam etmiştir. Bu maksatla Türk hükümeti, konferanstan kısa bir süre sonra Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Orhan Eralp'i Kahire'ye göndermiştir. Eralp, yaptığı temaslarda Türkiye'nin Arap ülkelerini desteklediğini belirtip, barış yanlısı çözümden yana olduğunu tekrarlamıştır. İsrail ile ilişkilerin seyrinde ise, İsrail'in BM kararına karşı takınacağı tutumun etken olduğunu dile getirmiştir. Böylelikle, konferans sırasında ortaya çıkan pürüzlerin giderilmesine çalışılmıştır.⁹⁸⁹ Aralık ayında Ankara'da İran'dan gelen Milli Petrol Şirketi temsilcilerini ağırlayan Türk Hükümeti, yapılan görüşmeler neticesinde iki ülke arasında bir petrol boru hattı kurulması için ön anlaşma sağladıklarını duyurmuştur. Her iki ülkenin de yarı yarıya hisseye sahip olacağı bu projede boru hattının inşasının başlaması için hükümetler nezdinde yapılacak görüşmelerin devam edeceği bildirilmiştir.⁹⁹⁰

Bir önceki yılda toplanan İslam zirve konferansında alınan kararlar doğrultusunda Müslüman ülkelerinin dışişleri bakanlarının katılımıyla gerçekleşecek olan ilk Dışişleri Bakanları İslam konferansının Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde 23-25 Mart 1970 tarihleri arasında toplanmasına karar verilmiştir. Bir önceki konferansta belirtilen çekincelerinden dolayı Türkiye'nin toplantıya katılıp katılmayacağı mevzusunun bir hayli merak edilmiştir. Türkiye, konferansa bir alt seviyede dışişleri bakanlığı genel sekreterliği bünyesinde katılmıştır.⁹⁹¹ Kurulan sekreteryanın

⁹⁸⁸ M. Fırat, Ö. Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler" Edt. B. Oran, *Aynı yer*.

⁹⁸⁹ B. Algur, *a.g.t.*, s.143-144.

⁹⁹⁰ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.63, Ankara 1969, s.17.

⁹⁹¹ Konferansa Türk Hükümetini temsilen Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Orhan Eralp başkanlığında Cidde Büyükelçisi Necdet Özmen, Orta Doğu ve Afrika Dairesi Reisi Elçi Fahir Alaçam, Enformasyon Dairesi Reisi Elçi Oktay İşcen, Araştırma ve Siyaset Planlama Dairesi Genel Müdür Yardımcısı Selçuk Korkut, Orta Doğu ve Afrika

çalışmalarına katılmak istemediği gibi, konferansta alınacak kararlara anayasanın uygunluğu ölçüsünde katılacağını belirten Türkiye'nin bu hareketi ile laiklik noktasındaki hassasiyeti bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır.⁹⁹²

1970 yılında düzenlenen bir diğer toplantı ise RCD ülkelerinin katılımıyla İzmir'de gerçekleşen İzmir zirve toplantısıdır. Genel olarak milletlerarası gelişmeler, özel olarak da bölge meseleleri üzerinde durulan bu görüşmelerin ardından bir süredir devam eden Türkiye ve İran arasındaki petrol boru hattı projesi taraflarca onaylanmıştır.⁹⁹³ İzmir'de yapılan toplantı diğer Arap ülkeleri nezdinde de takdirle karşılanmış Mısır ve Ürdün Devletlerinden Türkiye'ye memnuniyet mesajları gelmiştir.⁹⁹⁴ Üç ülkenin tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak lanse edilen İzmir toplantısının ardından düzenlenen 12'nci RCD toplantısına Türkiye ev sahipliği yapmıştır. Bursa'da 3-5 Temmuz 1970 tarihleri arasında gerçekleşen görüşmelerde Türk-İran demiryolu projesinde sona gelindiği duyurulmuş, İskenderun-Ahwaz petrol boru hattı projesinde büyük aşama kaydedildiği belirtilmiştir. Sağlık, aile planlaması, tarım ve kültür alanlarındaki mevcut iş birliğini geliştirmek noktasında üye ülkeler arasında önemli çabalar harcanmış, ileride gerçekleştirilmesi planlanan projeler için görüş alışverişinde bulunulmuştur.⁹⁹⁵

Karşılıklı ziyaret ve görüşmelerin devam ettiği bu günlerde İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığındaki Türk Heyeti Irak'a giderken, Suudi Arabistan ve Libya dışişleri bakanları Türkiye'ye gelmiştir.⁹⁹⁶ İkili ilişkilerin yanı sıra Orta Doğu'daki gelişmelerin de ele alındığı bu görüşmelerde ülkeler arasındaki dostluk bağlarının pekiştirilmesi amaçlanmıştır. Türk-Arap ilişkilerinde oldukça önemli bir safhaya gelindiği bu dönemde 8-10 Eylül 1970 tarihleri arasında Zambia'nın başkenti Lusaka'da Bloksuz ülkelerin katılımıyla gerçekleşen zirve toplantısında Kıbrıs konusu gündeme gelmiştir. Konferansa katılan Rum heyetinin Kıbrıs konusundaki fikirlerine katılmayan Libya, Irak, Afganistan ve Tunus gibi Arap ülkeleri açıkça Kıbrıs meselesinde Türk tezini

Dairesinde Şube Müdürü Halil Dağ ve Cidde Büyükelçiliğinde Orta Elçilik Baş Kâtibi Ömer Akbel'den oluşan bir heyet katılmıştır. BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No:248.22.5.

⁹⁹² M. Fırat, Ö. Kürçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler", Edt. B. Oran, *a.g.e.*, s.792.

⁹⁹³ *Modern Türkiye*, Mart 1970.

⁹⁹⁴ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.68, Ankara 1970, s.22-23.

⁹⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.70, Ankara 1970, s.39-44.

⁹⁹⁶ *Dünya*, 7 Temmuz, 31 Temmuz 1970.

savunmuşlardır.⁹⁹⁷ Göreve geldiği ilk günden itibaren Arap dünyası ile ikili ilişkiler kurarak hem çok yönlü bir dış siyaset izlemek ve hem de Kıbrıs konusunda Arap dünyasının desteğini arkasına almak isteyen Adalet Partisi yönetiminin bu amacına ulaştığı anlaşılmaktadır.

1970 yılı, Orta Doğu'da iç karışıklıklara ve mücadelelere sahne olmuştur. Ürdün'e sığınmış bulunan Filistin gerillaları ile Ürdün ordusu arasında meydana gelen çatışmalar neticesinde Ürdün'de iç savaş başlamıştır. Yaşanan bu karışıklıktan yararlanmak isteyen Mısır, Suriye ve Irak Devletleri de Ürdün'deki hükümetin düşmesini amaçlayarak bölgedeki çatışmaları daha fazla alevlendirmiştir.⁹⁹⁸ Orta Doğu'da Arap ülkeleri arasında yaşanan bu gelişmeler karşısında Orta Doğu'da barışçı bir çözümden yana olan Türk hükümeti, yaşanan gelişmelerden duyduğu üzüntüyü dile getirerek çatışmaların bir an önce son bulmasını temenni etmiştir. Ayrıca, bunalım sırasında Türkiye, İncirlik üssünün ABD tarafından kullanılmasına izin vermemiştir.⁹⁹⁹

Türk-Arap ilişkileri 1970'lerden itibaren yeniden değerlendirme sürecine girmiştir. Bu değerlendirme ABD ile ilişkilerin gelişmesi, Türk-Sovyet yakınlaşmasında meydana gelen belirgin bir durgunluk ve ülke içinde militan radikal solun rejime karşı takındığı hayati tehdit sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰⁰ Adalet Partisi yönetiminin Orta Doğu politikasını, görece Amerika'dan bağımsız ve Arap ülkeleri yanlısı bir politika olarak tanımlamak mümkündür. Müttefikleri ile önemli herhangi bir çatışmaya düşmeden çok yönlü bir dış politika anlayışına geçen Adalet Partisi yönetiminin, uyguladığı bu siyasetle Türkiye, İkinci Dünya Savaşından bu yana ikinci kez düştüğü siyasi yalnızlıktan kendisini kurtarmıştır.¹⁰⁰¹

2.6. Türkiye-Balkan Ülkeleri İlişkileri

1960'lı yıllarda, uluslararası ilişkilerde yapı değişiklikleri meydana gelmiştir. Bu değişiklikler neticesinde bloklar ya birbirlerine yakınlaşmış veya sertlikten vazgeçerek

⁹⁹⁷ *Son Havadis*, 12 Eylül 1970.

⁹⁹⁸ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.853-855.

⁹⁹⁹ B. Algur, *a.g.t.*, s.144-145.

¹⁰⁰⁰ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s.220.

¹⁰⁰¹ M. Gönlübol, *a.g.e.*, s.537.

nispeten daha yumuşak yaklaşımlar sergilemiştir.¹⁰⁰² Uluslararası ilişkilerde görülen yumuşama havasına uygun şekilde Türkiye'nin Balkan ülkeleri ile olan ilişkilerinde 1960'ların ortalarından itibaren belirgin bir hareketlilik yaşanmıştır. Bölge ile gerçekleştirilen karşılıklı ziyaret ve temaslarla iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması noktasında yalnızca siyasi alanda değil aynı zamanda iktisadi, ticari ve turizm alanların da olumlu gelişmeler yaşanması için yoğun çaba sarf edilmiştir.¹⁰⁰³

Dış politika anlayışını başta komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurmak olarak belirleyen AP yönetiminin bölge ile kurduğu ilk teması, Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da gerçekleşen bir ticaret görüşmesi ile başlatmak mümkündür. Yapılan görüşmede, iki ülke arasında daha önce yapılan anlaşmaya uygun olarak 1966-1967 devresini kapsayacak şekilde 15 milyon dolarlık bir ticaret protokolü imzalanmıştır.¹⁰⁰⁴ Bu gelişmenin ardından 18 Nisan 1966 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan arasında sivil havacılık anlaşması imzalanmıştır. Yapılan bu anlaşma ile, Türk Havayollarına İstanbul-Sofya, İstanbul-Varna, İstanbul-Burgaz arasında sefer yapma imkânı sağlanmıştır. Aynı anlaşma uyarınca Bulgaristan'da İstanbul ve Ankara üzerinden Yakın ve Orta doğuya hava seferleri düzenleme hakkına kavuşmuştur.¹⁰⁰⁵ Aynı dönemde Türkiye ve Bulgaristan'ın yanı sıra Yugoslavya'nın da katılımıyla gerçekleşen bir turizm anlaşması protokolü imzalanmıştır.¹⁰⁰⁶ 28 Mayıs 1966 tarihinde alınan bir kararla Türkiye ile Bulgaristan, Sofya ve Ankara'daki elçiliklerini büyükelçilik düzeyine çıkarmıştır.¹⁰⁰⁷

Yaşanan bu gelişmelerin ardından iki ülke arasındaki ilişkileri daha ileri bir seviyeye taşıyacak olan üst düzey diplomatik ziyaretler başlamıştır. Bu doğrultu da Bulgaristan'ın Dışişleri Bakanı İvan Başev Türkiye'yi ziyaret etmiştir.¹⁰⁰⁸ Görüşmelerin ardından yayımlanan ortak bildiri de iki komşu ülke arasında dostluk ilişkilerinin pekiştirilmesinden duyulan memnuniyetin yanı sıra, Türk-Bulgar sınırı, deniz nakliyatı, Bulgaristan'daki parçalanmış Türk aileleri konusunda anlaşmaya varıldığı

¹⁰⁰² Hüseyin Avni Bıçaklı, *Türkiye Bulgaristan İlişkileri (1919-1988)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1988, s.181.

¹⁰⁰³ Duygu Sezer, *KamuOyu ve Dış Politika*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s.519.

¹⁰⁰⁴ Türkiye ile Bulgaristan arasında daha önceki dönemde yapıldığı bahsedilen ticaret anlaşması 21 Şubat 1955 tarihlidir. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.16, Ankara 1966, s.66-67.

¹⁰⁰⁵ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.19, Ankara 1966, s.59.

¹⁰⁰⁶ M. Gönlübol, *a.g.e.*, s.577.

¹⁰⁰⁷ Buket Önal, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", *Uluslararası Balkan Kongresi*, Kocaeli 2011, s.318.

¹⁰⁰⁸ *Son Havadis*, 17 Ağustos 1966.

açıklanmıştır.¹⁰⁰⁹ Ayrıca, ikili görüşmenin ardından Edirne-Sofya arasında bir tren hattının kurulması yönündeki çalışmaların hız kazandığı kamuoyuna duyurularak, hattın, teknik incelemeler sonunda yapılacak anlaşma ile açılacağı duyurulmuştur.¹⁰¹⁰

Türkiye-Romanya ilişkileri bağlamında Romanya Başbakanı Maurer Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretin ardından yayımlanan ortak bildiride Balkan devletleri arasındaki ilişkilerin, bu arada Türkiye ile Romanya arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği üzerinde durulmuş, diğer uluslararası sorunlara değinilmemiştir.¹⁰¹¹ Bölge ile yalnızca siyasi ve iktisadi alanlarda değil kültürel ve sanatsal faaliyetlere yönelik iş birliğini de geliştirmek üzere kültür mübadeleleri ile ilgili bir protokol imzalanmıştır.¹⁰¹²

Ekim ayında New York'ta düzenlenen BM toplantısında Bulgar Dışişleri Bakanı İvan Başev ile bir araya gelerek ikili ilişkileri yeniden gözden geçirme fırsatı bulan İhsan Sabri Çağlayangil, bu görüşmelerde özellikle iktisadi iş birliğinin üzerinde durduklarını açıklamıştır. Bulgaristan Türklerinin göçü meselesine de değindiklerini belirten Çağlayangil, meseleye Türk hükümeti olarak önem atfettiklerini belirterek en kısa sürede çözüme ulaşması için var güçleriyle mücadele edeceklerini ifade etmiştir.¹⁰¹³ Türk hükümeti göç meselesi üzerinde ayrıntılı bir biçimde durarak bu konuda Bulgar heyeti ile sık sık bir araya gelerek toplantı ve görüşmeler gerçekleştirmiştir. Yapılan bu görüşmelerin ardından kamuoyunu bilgilendirici açıklamalar yapan Çağlayangil, Türkiye'de bulunan vatandaşların Bulgaristan'daki akrabalarını ülkeye getirmek amacıyla hükümetin Bulgar heyeti ile görüşmeler içerisinde bulunduğunu belirtmiş, vatandaşları hükümetin talimatı dışına çıkılmaması gerektiği konusunda uyarmıştır.¹⁰¹⁴

27 Ocak 1967 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan arasında 1967-1968 devresini kapsayan bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Tek taraflı olarak yaklaşık 7,5 milyon doları kapsayacak bu protokolle Türkiye'nin, Bulgaristan'a pamuk, küspe, buzdolabı ve çamaşır makinası satmasına, Bulgaristan'ında Türkiye'ye makine ve teknik malzeme ile kimyevi

¹⁰⁰⁹ *Akşam*, 18 Ağustos 1966.

¹⁰¹⁰ *Akşam*, 19 Ağustos 1966.

¹⁰¹¹ M. Gönlübol, *a.g.e.*, s.579.

¹⁰¹² 9 Aralık 1965 tarihinde imzalanan protokol ile taraf ülkeler birbirlerine iki ilim adamı, iki opera artisti, iki virtüöz, iki profesör, iki müzikolog göndermeye karar vermiştir. BCA Fon Kodu: 30-18-1-2. Yer No:191-76-4.

¹⁰¹³ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.25, Ankara 1966, s.17-18.

¹⁰¹⁴ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.26, Ankara 1966, s.52-53.

maddeler vermesine karar verilmiştir.¹⁰¹⁵ Bölge ile olan iletişimi kuvvetlendirmek ve ikili ilişkileri geliştirmek noktasında mühim gelişmelerin yaşandığı bu dönemde İhsan Sabri Çağlayangil, bölgeye bir dizi ziyaretler gerçekleştirmiştir. İlk olarak 6-11 Mart tarihleri arasında Yugoslavya'ya giden Çağlayangil,¹⁰¹⁶ ardından 20-28 Nisan'da Romanya'yı ve 27-31 Mayıs tarihlerinde ise Bulgaristan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerde, bahsi geçen ülkelerle Türkiye arasındaki iyi komşuluk ilişkileri yeniden gözden geçirilerek, bölgede barış ve huzurun sağlanması noktasında tarafların ortak paydada buluştukları belirtilmiştir. Balkan ülkeleri ile gerçekleştirilen bu ziyaretlerin en önemli konusunu hiç kuşkusuz Kıbrıs meselesi oluşturmuş, konu her görüşmede istisnasız bir biçimde masaya yatırılmıştır.¹⁰¹⁷

Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olması nedeniyle Anadolu ve Balkanlar coğrafyası zengin kültürel bir mirasa sahiptir. Bu zengin kültürel mirası korumak ve doğal güzelliklerden yararlanmak amacıyla Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında turizm iş birliği görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerden biri 28-30 Haziran 1967 tarihleri arasında Ankara'da Türkiye, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'nın katılımıyla gerçekleşmiştir. Ülkelerin resmi turizm teşekkülleri arasında turizm alanında yapılacak iş birliğinin fayda ve lüzumunun tespitinin ardından anlaşma koşullarının sağlanması için gelişme kaydedilmiştir.¹⁰¹⁸ Görüşmelerin neticesinde Türkiye ile Yugoslavya arasında vize muafiyet anlaşması imzalanmış, böylece iki ülke arasında yapılacak seyahatlerde vize şartı kaldırılmıştır.¹⁰¹⁹

1967 yılında Türkiye'nin Balkan coğrafyasıyla kurduğu en önemli teması, hiç kuşkusuz Başbakan Süleyman Demirel'in 3-17 Eylül tarihlerini kapsayan Romanya ziyareti oluşturmaktadır. Öncesinde Yunan heyeti ile Keşan ve Dedeoğlu'nda görüşmeler gerçekleştiren Demirel, ardından Romanya'ya geçerek, Romen mevkidaşı Maurer ile bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir.¹⁰²⁰ Türk-Romen ilişkilerinin çeşitli alanlarda gelişmesini isteyen taraflar, görüşmelerde uluslararası konular üzerinde durmuşlardır. Kıbrıs

¹⁰¹⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.28, Ankara 1967, s.45-46.

¹⁰¹⁶ Oral Sander, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s.179.

¹⁰¹⁷ M. Gönlübol, a.g.e., s.576-579.

¹⁰¹⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.33, Ankara 1967, s.7.

¹⁰¹⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.34, Ankara 1967, s.7.

¹⁰²⁰ *Milliyet*, 14 Eylül 1967.

meselenin yeniden ele alındığı görüşmelerde taraflar meselenin barışçıl yollarla çözülmesi noktasında kararlı bir tutum sergilemişlerdir.¹⁰²¹

Ulaşım hizmetlerine verilen önemin giderek artması komşu ülkelerle yürütülen ulaşım faaliyetlerine de işlerlik kazandırmıştır. Bu amaçla, karayolları ve demiryolları anlaşmaları ve söz konusu ulaşım türlerine yönelik yenileme çalışmaları artış göstermiştir. Bu doğrultuda, 3 Kasım 1967 tarihinde Bulgaristan ile demiryolu anlaşması yapılmıştır.¹⁰²² Söz konusu anlaşmanın akabinde iki ülke arasında kara yolu ile yolcu ve eşya taşıma nakil anlaşması imzalanmıştır.¹⁰²³ Buna benzer bir diğer anlaşma ise 1968 yılında Yugoslavya ile yapılmış ve iki ülke arasında karayolu anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma ile iki ülke arasında transit yolcu taşımacılığı ve eşya nakliyatına dair hususlar düzenlenmiştir.¹⁰²⁴

Türkiye'nin Balkan ülkeleri içerisinde en fazla temasta bulunduğu ülke Bulgaristan'dır. Bu dönemdeki Türk-Bulgar ilişkilerinin temelini ise Bulgaristan'da yaşayan Türklerin durumu oluşturmuş, bu nedenle iki ülke arasında gerçekleştirilen görüşme ve toplantılarda göç meselesi devamlı gündeme gelmiştir. Yapılan görüşme ve toplantıların neticesinde iki ülkenin üzerinde uzlaşmaya çalıştığı bu sorun 24 Şubat 1968 tarihinde imzalanan göç anlaşması ile çözüme kavuşmuştur.¹⁰²⁵ Anlaşmaya son şekli ise 22 Mart 1968 tarihinde yapılan görüşmelerde verilmiştir.¹⁰²⁶ Bölünmüş durumdaki aileleri birleştirmek amacıyla gerçekleştirilen anlaşma ile Türk asıllı Bulgar vatandaşların Türkiye'ye göç etmesinin önü açılmıştır.¹⁰²⁷

Türkiye'de 1960'ların ortalarından itibaren hızlı bir kalkınma hamlesi başlamış ve bu doğrultuda birçok fabrika ve sanayi kuruluşlarının yanı sıra baraj ve enerji tesislerinin işletmeye açılmıştır. Açılan bu işletmelerde çeşitli ülkelere alınan kredilerin katkısı oldukça fazladır. Bu noktada Türkiye'de kurulacak baraj ve hidroelektrik santrali

¹⁰²¹ M. Gönlübol, *a.g.e.*, s.579.

¹⁰²² M. Gönlübol, *a.g.e.*, s.576.

¹⁰²³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.39, Ankara 1967, s.21.

¹⁰²⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.40, Ankara 1968, s.15.

¹⁰²⁵ *Milliyet*, 25 Şubat 1968.

¹⁰²⁶ M. Gönlübol, *a.g.e.*, s.576.

¹⁰²⁷ Bahsi geçen anlaşmada karı, koca, ana, baba, büyükanne, büyükbaba ve bunların ana babaları, çocuklar ve torunlar ile bunların eş ve çocukları, anlaşma yürürlüğe girinceye kadar evli olmayan kız ve erkek kardeşlerle, ölü kız ve erkek kardeşlerin, bekar reşit ve reşit olmayan Türk asıllı Bulgar vatandaşlarının Türkiye'ye göç etmesine karar verilmiştir. B. Önal, *a.g.m.*, s.319.

için Romanya'dan kredi almak üzere Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Refet Sezgin başkanlığındaki bir heyet Romanya'yı ziyaret etmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde 250 bin ton motorin ve 50 bin ton gazyağının ülkeye gönderilmesi noktasında Romen heyetle mutabakata varılmıştır.¹⁰²⁸ mart ayında Yugoslavya başbakanını ağırlayan Türk hükümeti,¹⁰²⁹ özelde Türk-Yugoslav ilişkileri ve genelde ise Balkan ülkeleri ile güçlü bir iş birliğine katkı sağlayacak olan konsolosluk anlaşmasına imza atmıştır.¹⁰³⁰

Türk dış politikasının esasını oluşturan çok yönlü siyaset anlayışı, öncelikle iyi bir iletişim becerisi gerektirmektedir. Türkiye, benimsediği bu politika gereği, diğer ülkelerle kurduğu iletişime büyük önem vermektedir. Nitekim, 28 Ağustos 1968 tarihinde Bulgaristan ile imzalanan telekomünikasyon anlaşması ile telefon, radyo gibi haberleşme araçları vasıtasıyla bölge ile olan iletişimini kuvvetlendirmek istemiştir. Anlaşmanın yalnızca, Türk-Bulgar iletişimine değil aynı zamanda Batı Avrupa ülkelerinin Orta Doğu ile olan iletişimine de büyük katkı sağlaması amaçlanmıştır.¹⁰³¹

Bulgaristan ile olan ilişkilerde iki ülke arasında ortak sınır oluşturan Meriç ve Tunca Nehirlerinin durumu hakkında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ekim ayı içerisinde önce Bulgaristan'da daha sonra Türkiye'de yapılan görüşmeler neticesinde imzalanan anlaşma ile bu nehirlerin sularından iki ülkenin sulama ve diğer ihtiyaçlarını karşılamasına karar verilmiştir.¹⁰³² Bölge ile temaslarını devam ettiren Türk hükümeti, Kasım ayında Romanya ile değeri 13 milyon doları bulan ek ticaret anlaşması ve ilişkileri daha ileri bir düzeye taşımayı sağlayacak konsolosluk ve adli yardım anlaşması imzalamıştır.¹⁰³³

1969 yılının başlarında Türkiye'yi ziyaret eden Romanya devlet başkanıyla yapılan görüşmelerde Türk-Romen ilişkilerini daha ileri seviyeye taşıyacak bazı adımlar atılmıştır. Türkiye'de yapılması planlanan Ayvacık Barajı ve Balavur hidro-elektrik santrali inşası için yaklaşık 60 milyon dolarlık bir kredinin Romanya'dan temin edilmesi noktasında tarafların mutabakata vardıkları duyurulmuş ve iki ülke arasında 1969 yılına

¹⁰²⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.43, Ankara 1968, s.12.

¹⁰²⁹ Akşam, 30 Mart 1968.

¹⁰³⁰ Yeni Tanin, 1 Nisan 1968.

¹⁰³¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.47, Ankara 1968, s.27.

¹⁰³² T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.49, Ankara 1968, s.18.

¹⁰³³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.50, Ankara 1968, s.24.

ait ticaret hacminin 19 milyon dolar civarında olacağı noktasında görüş birliğine varılmıştır.¹⁰³⁴ 1969 yılından itibaren Bulgaristan'da yaşayan Türk kökenli vatandaşların kabileler halinde yurda dönüşleri başlamıştır. Bu doğrultuda 82 kişiden oluşan ilk kabile Ekim ayında Türkiye'ye gelmiştir.¹⁰³⁵

1970 yılında Türkiye'nin Balkan ülkeleri ile olan ilişkilerinde üst düzey ziyaretler ağırlıklı olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada başta Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Başbakan Süleyman Demirel bölgeye bir dizi ziyaretler gerçekleştirmiştir. İlk olarak Nisan ayında Romanya'yı ziyaret eden Sunay'ın ardından Demirel de Eylül ve Ekim aylarında sırasıyla Yugoslavya ve Bulgaristan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin temelinde hiç kuşkusuz Türkiye'nin Balkan ülkeleri ile kurduğu iletişimi geliştirmek yatmaktadır. İkili ilişkiler öncelikli olmakla birlikte Balkan coğrafyası ile olan ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkileri canlı tutmayı hedefleyen Türk hükümetinin gerçekleştirdiği ziyaretler içerisinde kuşkusuz en çok ses getireni Süleyman Demirel'in 5-9 Ekim 1970 tarihleri arasında Bulgaristan'a yaptığı ziyaret olmuştur.¹⁰³⁶ Basınında oldukça ilgi gösterdiği bu ziyaret ile ilgili gelişmeler ilk sayfadan atılan manşetlerle kamuoyuna duyurulmuş, iki ülke arasındaki görüşmelerin ılımlı bir havada gerçekleştiği belirtilmiştir.¹⁰³⁷ Ziyaretin kamuoyunda, Bulgaristan'dan kredi alabilmek amacıyla gerçekleştiği yönündeki yaygın kanaatin aksine hükümetin Bulgaristan'dan kredi talep etmediğine dair haberler mevcuttur.¹⁰³⁸

1960'ların ikinci yarısında Türkiye'nin Balkan ülkeleri ile olan ilişkileri oldukça hareketli geçmiştir. Yürütülen üst ve orta düzey ziyaretler ve toplantılar ile bölge ile güçlü bağların tesis edilmesi için çaba sarf edilmiştir. Görüşmeler her ne kadar ikili ilişkilerin geliştirilmesi esasına dayanılarak gerçekleşmişse de esas olarak bölge ile olan ilişkileri geliştirmek üzerine odaklanmıştır.

¹⁰³⁴ Bahsi geçen bu ziyaret, 24-29 Mart 1969 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.54, Ankara 1969, s.56-57.

¹⁰³⁵ *Milliyet*, 9 Ekim 1969.

¹⁰³⁶ *Yeni Asya*, 6 Ekim 1970.

¹⁰³⁷ *Dünya*, 9 Ekim 1970.

¹⁰³⁸ *Yeni Asya*, 10 Ekim 1970.

2.7. Türkiye-AET İlişkileri

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa ülkelerinin siyasal ve ekonomik sorunlarını gidermek amacıyla oluşturulmuştur. 1950’li yıllarda faaliyet sahasını daha da genişleten topluluk ile Türkiye’nin ilişkileri 1959 yılında başlamıştır.¹⁰³⁹ İçinde bulunduğu ekonomik bunalım karşısında topluluğu adeta bir can simidi olarak gören ve bu doğrultuda resmi olarak ortaklık başvurusunda bulunan Türkiye’nin bu tarihten itibaren başlayan AET yolculuğu her geçen gün artan bir önem kazanmıştır. 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan Ankara Anlaşması ile teşkilatın ortak üyesi olarak 5 yıllık hazırlık dönemine geçen Türkiye, bu tarihten itibaren topluluğa tam üye olabilmek için çaba sarf etmiştir.¹⁰⁴⁰

AP yönetimi, teşkilat ile sıkı bir iş birliği kurmak ve en kısa sürede Türkiye’nin topluluğa tam üyeliğinin gerçekleşmesini istemektedir.¹⁰⁴¹ Bu minvalde, çalışmalarına başlayan AP yönetimi, Türkiye’nin toplulukla yapılacak olan ihraç malları kontenjan seviyesinin daha da arttırılması için teşebbüslerde bulunmuş, AET’nin bir kolu olan Avrupa Kömür ve Çelik Birliği nezdinde de daimî temsilciler aracılığıyla iletişim kurmaya başlamıştır.¹⁰⁴²

AP yönetimi, Avrupa Ekonomik Topluluğu bünyesindeki ülkelerin katılımlarıyla gerçekleşen ortaklık konseyi toplantılarına önem vermiştir. Bu doğrultuda Demirel hükümetleri döneminde gerçekleşen ortaklık konseylerinden ilki, 23 Mart 1966 tarihinde Brüksel’de gerçekleşmiştir. Görüşmelere İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığında bir heyet katılmıştır.¹⁰⁴³ Bu görüşmelerde toplulukla ortaklık rejiminin ilk yılı sonuçları hakkında ayrıntılı bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun sonucunda topluluğun beş yıl içinde Türkiye’ye yaklaşık olarak 1.355 milyar Türk lirası kredi açmasını öngören mali protokolden 440 milyon Türk lirası tutarındaki miktarın alt yapı çalışmaları için şimdiden verilmesi taahhüt edilmiştir.¹⁰⁴⁴ Toplantının ardından Temmuz ayında Avrupa İktisadi Yatırım Bankasının iktisadi kalkınma projelerini gerçekleştirebilmesi için Türkiye’ye 60

¹⁰³⁹ Kâmrân İnan, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, İstanbul 1999, s.79.

¹⁰⁴⁰ K. İnan, *a.g.e.*, s.82.

¹⁰⁴¹ Ç. Erhan, T. Arat, “AET’yle İlişkiler”, Edt. B. Oran, *a.g.e.*, s.839.

¹⁰⁴² T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.16, Ankara 1966, s.62-63.

¹⁰⁴³ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 193.20.19.

¹⁰⁴⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.18, Ankara 1966, s.52.

milyon dolarlık bir kredi açmıştır.¹⁰⁴⁵ Topluluğun, hazırlık döneminde Türkiye ekonomisinin hızlı kalkınmasını ve Türk halkının istihdam düzeyinin ve yaşam koşullarının yükseltilmesini sağlamak amacıyla taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler açılan kredilerle sürdürülmüştür. Bu amaçla Türkiye'ye biri sulama diğer dördü sanayi olmak üzere toplamda yaklaşık 30 milyon dolarlık beş kredi sağlanmıştır. Yapılan planlamalar doğrultusunda alınan kredilerin yeni açılacak sanayi tesislerine yönlendirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴⁶

İstanbul'da düzenlenen Türkiye-AET ortaklık komisyonu toplantısında Türk hükümeti ihraç mallarının kontenjanlarının arttırılması noktasında kararlı bir tutum sergilemiştir. Topluluğun, Türkiye'nin bu talebini değerlendirmeye alacağı bildirilmiştir.¹⁰⁴⁷ Yapılan görüşmelerde Türk hükümeti hazırlık döneminin başlangıcı olan 1963 yılından bu yana kaydettiği ekonomik gelişmeler hakkında ayrıntılı bir izahat vererek¹⁰⁴⁸ topluluk karşısında, planda bahsedilen kalkınma hızına kısa sürede ulaşacağını bildirmiştir. Ancak, toplantıda Türkiye'nin bu talebinin bir sonraki yıldan itibaren geçerlilik kazanmasına karar verilmiştir.

1967 yılının ilk günlerinde Ankara'da ikinci toplantısını yapan AET karma parlamento komisyonunda birer konuşma yapan Demirel ve Çağlayangil, Türkiye'nin Avrupa ile yakın ilişkiler kurmasından dolayı son derece memnun olduklarının altını bir kez daha çizmişlerdir. İlişkilerin hızla geliştirilmesi için emin adımlarla ilerleme kat edildiğini belirten Çağlayangil, 1967 yılı içerisinde yapılacak kontenjan artışlarından duyulan memnuniyeti paylaşmıştır.

1967 yılının Mart ayında Avrupa Parlamentosu tarafından ortaklıklar komisyonun Türkiye ile ilgili çalışmalarını kapsayan ilk raporu hazırlanmıştır. Türkiye-AET ilişkileri açısından son derece önemli olan bu rapora göre Türkiye'nin Avrupa'ya ihraç ettiği ürünlerin çeşitliliğinin arttırılmasının elzem olduğu, bu şartlar altında Türkiye'nin beş yıl daha geçiş dönemine geçmeye hazır olmadığı belirtilmiştir.¹⁰⁴⁹ Alınan bu kararı büyük

¹⁰⁴⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.22, Ankara 1966, s.42.

¹⁰⁴⁶ Bahsi geçen bu sanayi tesisleri, Çaycuma kâğıt fabrikası, Çayırova cam fabrikası, bir naylon iplik fabrikası ve İzmit yakınlarındaki otomobil lastiği fabrikasıdır. T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.23, Ankara 1966, s.9.

¹⁰⁴⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.25, Ankara 1966, s.56-57.

¹⁰⁴⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.26, Ankara 1966, s.58-59.

¹⁰⁴⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.30, Ankara 1967, s.31.

bir şaşkınlıkla karşılayan Türk hükümeti 16 Mayıs 1967 tarihinde Brüksel’de toplanan ortaklık konseyi toplantısına Süleyman Demirel başkanlığında bir heyetle katılmıştır. Toplantıda, Türkiye’nin ihraç malları kontenjanlarının arttırılması kararı alınmıştır.¹⁰⁵⁰ Toplantının en önemli gündem maddesini ise Türkiye’nin AET’ye tam üyelik sürecinin bir diğer adımını oluşturan geçiş döneminin başlaması için gerekli belgelerin hazırlanmasını topluluktan talep etmesi oluşturmuştur.¹⁰⁵¹ Beş yıllık süre dolmadan gelen bu talep karşısında Türkiye’nin acele ettiğini düşünen AET tarafı, ikinci aşamaya geçişin erken olduğu hususunda birleşerek Türk Hükümetinin talebini cevapsız bırakmışlardır.¹⁰⁵²

Türk-AET ilişkileri açısından adeta bir dönüm noktası niteliğindeki bu görüşmeden en ufak bir haber bile basına yansımamış, Türk hükümetinin talebine hiçbir basın kuruluşunda yer verilmemiştir. Dönemin basın kuruluşları yalnızca Demirel’in Almanya ziyareti ile ilgilenerek bu yönde haberler yayımlamışlardır. Türk Hükümetinin tam üyelik sürecine bir an evvel geçmek istediği bu günlerde hükümetin bu noktadaki kararlı tutumuna karşılık kamuoyundan ağırlıklı olarak olumsuz düşünceler yükselmiştir. Türk toplumunda sağ ve sol grupların AET’ye bakışlarının olumsuz yönde olması devleti yönetenlerle yönetilenler arasında ciddi bir görüş ayrılığı olduğu kanısını kuvvetlendirmektedir. Türkiye’nin Avrupa’ya yaklaşmasını Türkiye’nin Hristiyanlaşacağı algısı ile eş değer tutan aşırı sağ görüşün aksine aşırı sol da olaylara ekonomik ve politik açıdan yaklaşmış ve NATO’yu oluşturan AET ülkeleri ile Türkiye’nin yaklaşmasını istememiştir. Kamuoyundaki etkileri açısından değerlendirildiğinde çokta etkili olduğu iddia edilemeyecek muhalif düşüncelerden ziyade AET’nin gerçek manada Türkiye’nin kalkınma modeline uygun olup olmadığı noktasında ciddi bir sorgulama yapılmamıştır.¹⁰⁵³

Türkiye ile AET ülkeleri arasında yapılan bir diğer görüşme 9 Ekim 1967 tarihinde gerçekleşmiştir. Görüşmede, ağırlıklı olarak yeni ihraç maddeleri için talep

¹⁰⁵⁰ *Milliyet*, 18 Mayıs 1967.

¹⁰⁵¹ Mehmet Ali Birand, *Türkiye’nin Avrupa Macerası (1959-1999)*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978, s.182.

¹⁰⁵² Ç. Erhan, T. Arat, “AET’yle İlişkiler”, Edt. B. Oran, *a.g.e.*, C.1., s.840.

¹⁰⁵³ M. A. Birand, *a.g.e.*, s.191.

edilen sürüm kolaylıkları üzerinde durulmuş ve geçiş döneminin işleyiş koşullarını belirleyen katma protokol çalışmalarına başlanmıştır.¹⁰⁵⁴

Türkiye-AET ilişkilerinde asıl pazarlık Ankara’da Dışişleri ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) arasında yaşanmıştır.¹⁰⁵⁵ Devlet aygıtı içerisinde AET ile olan ilişkilerin hangi kurum tarafından yürütüleceği konusunda ciddi tartışmaların yaşandığı bu yıllarda özünde Batı ile bütünleşmeye karşı ve ulusal bir sanayileşmeden yana olan bu iki taraf Türk ekonomisinin zamanlama açısından hazır olup olmadığı noktasında ciddi bir görüş ayrılığı içerisine düşerek, Türkiye’nin kendi ekonomik varlığını AET ülkelerinin düzeyine çıkarması ve hızlı sanayileşmesi noktasında mücadele etmişlerdir. Nitekim, Mart 1968’de hazırlanan bir rapor doğrultusunda Türkiye’nin AET ve RCD ile olan ilişkilerindeki sorumluluğu DPT’ye bırakılması tavsiye edilmiştir. Türk dış politikasında oldukça önemli bir sorumluluğun dışişleri bakanlığı bünyesinden çıkarılarak başka bir oluşuma bırakılması bakanlığı harekete geçirmiştir. Yapılan uzun tartışmalardan sonra sorumluluğun her iki kurum arasında paylaştırılması noktasında görüş birliğine varılmıştır. Buna göre, devlet kuruluşları ve özel kesimin katılımıyla yapılacak teknik çalışmaların düzenlenmesi ve koordine edilmesi görevi DPT’ye verilirken, dış temsil, müzakereler ve bunların eşgüdümü görevi Dışişleri Bakanlığına bırakılmıştır.¹⁰⁵⁶

5 Nisan 1968 tarihinde, Lüksemburg’da düzenlenen ortaklık konseyi toplantısına katılan İhsan Sabri Çağlayangil¹⁰⁵⁷ Türk ekonomisi hakkında umut verici bir konuşma yapmıştır. Uygulanan planlı ekonomi sayesinde Türkiye’nin belirlenen kalkınma hızına ulaşmasına çok az bir zaman kaldığını belirten Çağlayangil, Türk ekonomisinin geleceği hakkındaki faaliyet ve planlar ile ilgili ayrıntılı bir izahat vermiştir. Görüşmeler neticesinde topluluk Türkiye’ye bazı kolaylıklar tanımıştır. Bu doğrultuda ülkenin başlıca ihraç malları olarak kabul edilen tütün, kuru üzüm, kuru incir, fındığın kontenjanlarının arttırılması ve piyasaya sürüm kolaylığı sağlanmasının yanı sıra Avrupa İktisadi Yatırım Bankası aracılığıyla önündeki ikinci beş yıllık devrede kalkınmaya yardımcı olacak bazı imkanların sağlanacağı belirtilmiştir. Fakat, toplantı sonunda yapılan değerlendirmede Türkiye’de politik istikrar, hızlı ve azimli kalkınma özellikleri bulunmasına rağmen,

¹⁰⁵⁴ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu II Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa’ya Türkiye’nin Yaklaşımı*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993, s.47-48.

¹⁰⁵⁵ Mehmet Ali Birand, *Türkiye’nin Ortak Pazar Macerası (1959-1985)*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987, s.230.

¹⁰⁵⁶ Ç. Erhan. T. Arat, “AET’yle İlişkiler”, Edt. B. Oran, *a.g.e.*, C.1., s.840-841.

¹⁰⁵⁷ BCA Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 218.28.14.

kalkınma hızının yeterli olmadığı ve geliştirilmesi için zamana ihtiyaç duyduğu belirtilmiş,¹⁰⁵⁸ Türkiye, bir sonraki aşamaya geçmek için yeterli görülmemiştir.

1 Temmuz 1968 tarihinde AET üyesi ülkeler arasında geçerliliğe sahip gümrük birliğinin yürürlüğe girmesi ile Türk ihraç mallarına da sürüm kolaylıkları sağlanmıştır. Bu doğrultuda, 1968 yılı başından beri topluluğa gümrüksüz olarak ihraç edilen tütünün yanı sıra kuru üzüm de de Türkiye menşeli mallardan gümrük vergisi alınmamasına karar verilmiştir.¹⁰⁵⁹ 31 Temmuz 1968 tarihinde topluluğa üye ülkelerin dışişleri bakanlarının katılımıyla gerçekleşen toplantıda Türkiye'nin ikinci aşamaya geçmesi noktasında yapılan değerlendirmeler sonucunda Türk ekonomisini ayrıntılı bir biçimde incelemek için bir komisyon kurulmasına karar verilmiş ve ortaya çıkacak raporun daha sonra açıklanacağı duyurulmuştur.¹⁰⁶⁰ 1968'in Ekim ayında Türkiye ile iki kredi anlaşması daha yapan Avrupa Yatırım Bankası, böylece, 1964-1969 yıllarını kapsayan beş yıllık süre içerisinde Türkiye'ye 175 milyon dolar kredi vermeyi taahhüt etmiş ve bu kredilerin kullanım alanlarının bizzat denetleneceği ifade edilmiştir.¹⁰⁶¹

9-10 Aralık 1968 tarihlerinde yapılan ortaklık konseyi toplantısında, Türkiye'nin ortaklık anlaşmasının öngördüğü geçiş dönemine intikali hususunda gerekli müzakerelerin derhal başlaması için ortaklık komitesi görevlendirilmiştir. Komitenin Nisan ayına kadar çalışmalarını tamamlayarak bir rapor halinde sunmasına karar verilmiştir. Toplantıda, aynı zamanda üye devletlerle Türkiye arasında mali bir protokolün tesisi için müzakere açılması öngörülmüş ve Türkiye'nin geçiş döneminin içeriğini kapsayan katma protokolün imzalanması için müzakerelere başlanmasına karar verilmiştir.¹⁰⁶²

Türkiye ile AET arasındaki katma protokol müzakereleri Mart 1969'da başlamış bu doğrultuda DPT tarafından bir ön talimat hazırlanmıştır. Söz konusu talimatla AET'den isteyeceklerinin düzeyini mümkün olduğunca yüksek tutarak, pazarlık payını arttırmaya çalışan Türkiye'nin, topluluktan istekleri genel olarak üç noktada toplanmıştır. Buna göre; ilk olarak tarım ürünlerine uygulanan gümrük vergilerinin mümkün

¹⁰⁵⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.43, Ankara 1968, s.54-55.

¹⁰⁵⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.46, Ankara 1968, s.12.

¹⁰⁶⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.46, Ankara 1968, s.30.

¹⁰⁶¹ Orhan Oğuz, *Avrupa Ekonomik Topluluğu Ortak Pazar*, Başnur Matbaası, Ankara 1969, s.137.

¹⁰⁶² T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, S.51, Ankara 1968, s.18-19.

olduğunca sıfırlanması isteyen Türk hükümeti, ardından, Türk işçilerinin AET ülkelerinde serbestçe dolaşabilme ve çalışma koşullarının sağlanmasını ve son olarak tam üyeliğin gerçekleştirilmesi için gerekli olan mali yardımların devam etmesini talep etmiştir.¹⁰⁶³

15-17 Mayıs 1969 tarihleri arasında Paris'te toplanan AET-Türkiye karma parlamento komisyonu toplantısında Türkiye'nin ikinci aşamaya geçişi noktasında göz önünde bulundurması gereken hususlar açıklanmıştır. Toplantıda, Türkiye'ye geçici dönem başından itibaren özellikle tarımsal ve sosyal alanda bazı kolaylıklar sağlamasını sosyal ve iktisadi alanda yapmakta olduğu kalkınma hamlelerinin desteklenmesi için yeni mali protokolün imkân nispetinde geliştirilmesi öngörülmüştür.¹⁰⁶⁴ Bu doğrultuda topluluğun Türkiye'ye açtığı krediler devam etmiştir. Avrupa Yatırım Bankası aracılığıyla İstanbul Boğaz Köprüsünde kullanılmak üzere Türkiye'ye 30 yıl vadeyle 20 milyon dolarlık bir kredi açılmıştır.¹⁰⁶⁵ Ayrıca, imzalanan buğday anlaşması ile Türkiye'ye ortak pazara üye ülkeler tarafından 48 bin ton buğday hibe edilmiştir. Buğdayın Türkiye piyasasında satışından elde edilen paranın, nakil masrafları düşüldükten sonra kalkınma projelerinin finansmanında kullanılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁶⁶

Türkiye, 1970 yılına yoğun dış politik gelişmeler içerisinde girmiş, kamuoyunda giderek artan ABD karşıtlığı ve ABD ile yaşanan haşhaş sorunu nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler bir hayli gerginleşmiştir. Geçiş döneminin başlamasını hükümetinin bir zaferi gibi kamuoyuna yansıtabileceğini ve ABD ile zedelenen bağların, AET ile yakınlaşarak dengelenebileceğini düşünen Demirel, bu tarihten itibaren AET ile yürütülen müzakerelerde bazı ekonomik konuların iyileştirilmesi için pazarlık koşuluyla, geçiş döneminin başlatılmasını istemiştir.¹⁰⁶⁷ Ancak AET, Türkiye'den gelen tüm istek ve çabalara rağmen yalnızca Türkiye'ye açılan kredi miktarlarında bazı değişiklikler yapmakla yetinmiştir.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶³ Geçiş dönemi ile ilgili olarak hazırlanan ön talimat için bkz. BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 231-18-3.

¹⁰⁶⁴ *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.56, Ankara 1969, s.22-23.

¹⁰⁶⁵ *Son Havadis*, 27 Temmuz 1969.

¹⁰⁶⁶ Türkiye'ye yapılacak olan buğday yardımında üye ülkelerin gönderdikleri buğday miktarları şu şekildedir: Belçika 3.000 ton, Federal Almanya 14.000 ton, Fransa 14.000 ton, İtalya 14.000 ton, Hollanda 3.000 ton. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.62, Ankara 1969, s.18.

¹⁰⁶⁷ Ç. Erhan, T. Arat, "AET'yle İlişkiler", Edt. B. Oran, *a.g.e.* C.1., s.843.

¹⁰⁶⁸ İ. Tekeli, S. İlkin, *a.g.e.*, s.86.

AP yönetimi, ortak pazarın Türk ekonomisine yarar sağlayacağını düşünmektedir. Bu nedenle de mümkün olan en kısa sürede tam üyeliğin gerçekleşmesini istemektedir.¹⁰⁶⁹ Yönetimin bu çabaları devam ederken muhalefet kanadı hükümetin AET politikasını eleştirmektedir. Bu eleştirilerden biri CHP Manisa Milletvekili Muammer Erten den gelmiştir. Türkiye'nin geçiş dönemine girmek için herhangi bir hazırlık yapmadığını belirten Erten, gerekli alt yapı reformları yapılmadan Türkiye'nin bir sonraki aşamaya geçmesinin ciddi sorunlara yol açabileceği noktasındaki endişelerini paylaşmıştır. Milli Nizam Partisi lideri Necmettin Erbakan'da hükümetin, ortak pazara girme noktasındaki ısrarcı tutumunu eleştirerek Türkiye'nin hazırlık dönemini yeterince verimli geçirmediğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁷⁰ Ayrıca, Türkiye ile Batılı devletler arasında ekonomik seviye bakımından farklar bulunduğu değerlendirilerek, söz konusu bu farklar dolayısıyla Türkiye'nin ortak pazara girmesi durumunda Batılı devletlerin sömürgeci haline gelebileceğini vurgulamıştır.¹⁰⁷¹ Benzer görüşlerde bulunan Türkiye İşçi Partisi'nden de bu dönemde hükümetin AET politikasına yönelik ciddi eleştiriler gelmeye devam etmiştir.

Yapılan tüm bu uyarı ve eleştirilere rağmen Adalet Partisi yönetiminin toplulukla olan ilişkilerinde bir sonraki aşamaya geçilmesi noktasındaki ısrarcı tutumu değişmemiştir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin AET'ye tam üyelik sürecinin ikinci aşamasını oluşturan geçiş dönemini başlatan katma protokol anlaşması 23 Kasım 1970 tarihinde imzalanmıştır.¹⁰⁷² Toplamda 64 maddeden oluşan katma protokol anlaşmasında genel olarak malların, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı, Türkiye ve topluluk arasında gümrük vergilerinin kaldırılması,¹⁰⁷³ ortak gümrük tarifesinin Türkiye tarafından kabulü, yerleşme hakkı, hizmetler ve ulaştırma gibi konular üzerinde durulmuştur.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁶⁹ Süleyman Demirel, *Büyük Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s.244-248.

¹⁰⁷⁰ N. Erbakan, *Millî Görüş*, s.257-259.

¹⁰⁷¹ Necmettin Erbakan, *Türkiye ve Ortak Pazar*, Furkan Yayınları, İzmir 1971, s.12-13.

¹⁰⁷² Yeşim Pekiner, *From Acceptance to Rejection: Two Critical Moments of The Early History of The Turkish-EEC Relations, 1959 and 1979*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s.66.

¹⁰⁷³ Türkiye ile AET arasındaki gümrük vergilerinin 12 yıl içinde kademeli bir biçimde kaldırılması söz konusudur. Bazı kritik ve korumaya muhtaç sanayi dalları için bu süre 22 yıla çıkarılmıştır. Tarım ürünleri tekstil ve demir çelik ürünleri, bu kapsamın dışında yer almaktadır. Erol Manisalı, *Avrupa Birliği'ne Alınmayan Türkiye'yi Gümrük Birliğinde Bekleyen Sorunlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994, s.28.

¹⁰⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *AET Türkiye Ortaklık Anlaşması katma protokol*, 1981, s.31-54.

Türkiye'nin AET üyeliğinin ikinci aşamasını oluşturan bu protokolda Türkiye ile topluluk arasında karşılıklı yükümlülükler söz konusudur. Katma protokolün yürürlüğe girişi ile birlikte topluluk sanayi sektörünün tümünde iç rejimini (Gümrük vergilerinin ve miktar kısıtlamalarının tamamen kaldırılması) Türkiye'ye de uygulamayı kabul etmiştir. Bununla birlikte tekstil sektöründeki 35 pozisyonun 3 pozisyon için (makine hakları, pamuk ipliği ve diğer pamuklu dokuma) gümrük vergileri ve tarife kontenjanlarının kaldırılması 12 yıllık bir süre içinde olacaktır. Bu indirim programına ilâveten, topluluk, pamuklu dokuma mamullerine, tarife kontenjanları çerçevesinde, geçiş döneminin başından itibaren %75 başlangıç indirimi uygulayacaktır.

Sanayi sektöründe, Türkiye'nin gümrük birliğini gerçekleştirmesi için ise şu usuller öngörülmüştür; Türkiye gümrük vergilerini prensip itibariyle 12 yılda yavaş yavaş kaldıracaktır. Bununla beraber, Türkiye'nin topluluk menşeli ithalâtının takriben %45'ine tekabül eden maddelerin yer aldığı bir liste için gümrük indirimleri, 22 yıllık bir programa göre yapılacaktır. Daha uzun süreli bir program, Türkiye'nin sanayileşmesinin gereklerine göre öngörülmüştür. Türkiye tarafından miktar kısıtlamalarının kaldırılmasına gelince, bu, belirli bir program çerçevesinde 22 yıllık bir dönem içinde aşamalı bir biçimde gerçekleştirilecek, bununla birlikte ortaklık konseyi, Türkiye'nin iktisadî kalkınmasındaki gelişmeleri göz önünde tutarak, gerektiğinde bu program da bazı değişiklikler yapabilecektir. Son olarak, Türkiye'nin, topluluğun dış tarifelerini yine 12 ve 22 yıllık programlar çerçevesinde aşamalı kabul etmesi öngörülmüştür.¹⁰⁷⁵

Tarım alanında, Türkiye'nin 22 yıllık bir süre içinde, tarım politikasını, topluluk arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımını gerçekleştirmek üzere uygulaması zaruri olan ortak tarım politikası tedbirlerini kabul edebilecek şekilde, Topluluk tarım politikasına uydurması öngörülmüştür.¹⁰⁷⁶ Bu çerçeve içerisinde Topluluğun Türkiye'ye geçiş döneminin başından itibaren tarım ürünleri ihracatının %90'ından fazlasını kapsayan avantajlar tanınması öngörülmüştür. Katma protokol aynı zamanda, Ankara anlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden itibaren, 12. yılın sonu ile 22. yıl arasında işçilerin serbest dolaşımının, ortaklık konseyince tespit edilecek usuller çerçevesinde aşamalı

¹⁰⁷⁵ Türkiye'nin ortaklık anlaşmasının geçiş dönemine girmesi temmuz ayında Brüksel'de toplanan Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu Ortaklık Konseyinde kararlaştırılmış ve protokolün kapsamı da bu görüşmelerde belirlenmiştir. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, S.70, Temmuz 1970, s.69.

¹⁰⁷⁶ *AET, Türkiye Ortaklık Anlaşması katma protokol*, s.44.

olarak gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Öte yandan, toplulukta çalışan Türk işçilerinin ücretleri ile çalışma saatleri konusunda milli işçilerle ayırıcı bir muameleye tabi tutulmamasını öngören hükümlere de yer verilmiştir. Ayrıca ortaklık konseyi bu işçilerin mesleki ve coğrafi hareket serbestisi ile ilgili meseleleri de inceleyebilecektir. Konsey diğer taraftan, protokolün birinci uygulama yılı sona ermeden önce topluluk içinde yer değiştiren Türk uyruklu işçilerle bunların toplulukta ikamet eden aileleri lehine sosyal güvenlikleri konusunda gerekli kararları alacaktır. Son olarak protokolde, yerleşme hakkı, hizmetler, ulaştırma ve ekonomik politikaların yaklaştırılması (rekabet, vergileme ve mevzuatın yaklaştırılması, ticaret politikası, iktisat politikası) konularında da hükümler mevcuttur.¹⁰⁷⁷

Protokol incelendiğinde Türkiye'ye ayrıntılı yükümlülükler getirdiği anlaşılmaktadır. Hazırlık dönemini yeterince verimli geçiremediği için ağır sorumluluklar altında kalan Türkiye, geçiş döneminin ekonomisine getireceği yükü hafifletmek için mali protokolle AET'nin verdiği krediyi mümkün olduğunca yüksek tutmaya çalışmıştır.¹⁰⁷⁸ Türkiye'nin anlaşmayı asıl olarak günün politik koşulları karşısında kabul etmek durumunda kaldığını söylemek mümkündür. Politik gerekçelerin ekonomik gerekçelerin önüne geçtiği bu dönemde anlaşmanın getirdiği ekonomik avantajların önemsizliğinin farkında olan AP yönetimi, dışa açık ve rekabeti canlandırıcı bir modelin Türkiye'ye gelmesi açısından toplulukla yakın ilişkiler kurmaya önem vermiştir.¹⁰⁷⁹

Katma protokolün imzalanmasının ardından mecliste yoğun tartışmalar başlamış, hükümetin AET politikası muhalefet partileri tarafından eleştirilmiştir. Bu doğrultuda ilk açıklamalar ana muhalefet partisi CHP'den gelmiştir. Partinin Genel Sekreter Yardımcılığı görevini üstlenen Besim Üstünel, “ortak pazar Türk sanayisine mezar olacaktır.” Şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹⁰⁸⁰ Ardından Necmettin Erbakan tarafından hükümete gensoru önergesi verilmiş ve hükümetin AET politikası ciddi bir biçimde eleştirilmiştir. Önerge genel hatları ile protokolün 1963 tarihli Ankara Anlaşmasının bir devamı olmaktan çok uzak olduğu ve Türk ekonomisine ağır yaptırımlarda bulunacağı üzerine şekillenmiş anayasa başta olmak üzere kalkınma

¹⁰⁷⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, aynı yer, s.70.

¹⁰⁷⁸ Ç. Erhan, T. Arat, “AET'yle İlişkiler”, Edt. B. Oran, *a.g.e.*, s.845.

¹⁰⁷⁹ M. A. Birand, *Türkiye'nin Avrupa Macerası*, s.263-264.

¹⁰⁸⁰ *Ulus*, 24 Kasım 1970.

planına aykırı olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁸¹ Diğer muhalefet partilerinin de katılımıyla mecliste hayli yoğun tartışmaların yaşandığı bu dönemde kamuoyunun da ilgisi Türkiye-AET ilişkilerinin geleceğı üzerine şekillenmeye başlamıştır.¹⁰⁸²

Türkiye-AET ilişkileri açısından oldukça kritik bir sürecin başladığı bu gelişme karşısında basın kuruluşları kayıtsız kalmamış, gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Milliyet “ortak pazar geçiş dönemine girdik”¹⁰⁸³ başlığını atarken, Akşam Gazetesi, “ortak pazar gümrük duvarı aralandı”¹⁰⁸⁴, Ulus Gazetesi de “ortak pazara geçiş dönemi protokolünün gerçek yüzü Türkiye Avrupa’nın açık pazarı oluyor...” manşetini atmıştır.¹⁰⁸⁵

Türkiye’de her şeyin sorgulanmaya başladığı bu yıllarda katma protokolün imzalanması birçok tartışma ve yorumu da beraberinde getirmiştir. Tartışmaların daha çok ekonomik sonuçlar üzerinde yoğunlaştığı bu dönemde eleştiriler yalnızca siyasi ve gazetecilerden değil çeşitli meslek grupları ile öğrenci gruplarından da gelmiştir. Türkiye’nin Avrupa Birliğine üyeliğini “Atatürkçülüğün sonu” olarak nitelendiren Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası, yayımladığı bir bildiride Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ana niteliğini oluşturan Ulusal Egemenlik ve Bağımsızlık anlayışı ile AET politikasının temelden birbirlerine ters düştüğünü belirterek, Türkiye’nin AB üyeliğine karşı bir tutum sergilemiştir.¹⁰⁸⁶ Ziraat Mühendisleri Odası Genel Başkanı da anlaşmanın Türk tarımının gelişmesini engelleyecek nitelikte olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰⁸⁷ Milliyetçi sağ kesimin gençlik örgütü olarak bilinen Ülkü Ocakları Birliğinin İstanbul şubesinde “ortak pazara hayır” başlıklı bir kampanya başlatılmış ve daha sonra bu kampanya birçok şehirde devam etmiştir. İstanbul Ülkü Ocağı Birliği Ortak Pazar anlaşmasını “ikinci Sevr” olarak nitelendirerek Türk milletinin kültür emperyalizmi yaşayacağı noktasında endişe duymuştur. Sol görüşlü öğrencilerin yer aldığı Fikir

¹⁰⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, 3. Dönem, 9. Cilt, 2. Toplantı, 21. Birleşim, 14 Aralık 1970, s.281.

¹⁰⁸² Düşünceleri ile milliyetçi-mukaddesatçı kesim üzerinde oldukça etkili bir isim olan Sabahattin Zaim’de Kültür ve İktisat Cemiyetinin düzenlemiş olduğu bir konferansta yapmış olduğu konuşmasında “*Ortak Pazar Hristiyan oyunudur.*” Sözleri ile Türkiye’nin AET ile olan ilişkilerini eleştiren isimler arasında yer almıştır. *Yeni Asya*, 14 Ekim 1970.

¹⁰⁸³ *Milliyet*, 24 Kasım 1970,

¹⁰⁸⁴ *Akşam*, 24 Kasım 1970.

¹⁰⁸⁵ *Ulus*, 6 Aralık 1970.

¹⁰⁸⁶ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Suat İlhan, *Avrupa Birliği Üyeliği Atatürkçülüğün Sonudur*, Demircioğlu Matbaacılık, Ankara, s.24-34.

¹⁰⁸⁷ *Ulus*, 6 Aralık 1970.

Kulüpleri Federasyonu da emperyalizmin sömürü aracı olarak gördükleri Ortak Pazar’a karşı çıkmış “onlar ortak, biz pazar” diyerek Türkiye’nin AET ile olan ilişkilerinde mesafeli davranması gerektiğinin altını çizmişlerdir.¹⁰⁸⁸

Türkiye, 1971 yılına AET ile olan ilişkilerinde ikinci aşama olarak nitelendirilen geçiş aşamasıyla girmiştir. Büyük umutların bağlandığı ve Türk ekonomisi üzerinde olumlu etkileri olacağı düşünülen bu anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra yaşanan iç politik gelişmeler neticesinde Türkiye’de gündem kısa sürede değişmiştir. Mart ayında Demirel ve hükümetinin istifası ile sonuçlanacak olan iç politik gelişmeler nedeniyle anlaşmanın gündemdeki yeri giderek azalmıştır.

¹⁰⁸⁸ İ. Tekeli, S. İlkin, *a.g.e.*, s.59,94.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA EKONOMİ

3.1. Demirel Hükümetlerinin İktisat Politikaları

Türk ekonomisi, tarihsel gelişim süreci açısından değerlendirildiğinde tarım ağırlıklı bir ekonomiye dayanmaktadır.¹⁰⁸⁹ Ağır dış borçlar ve yaşanan savaşların etkisiyle daha da bozulan ekonomik yapı¹⁰⁹⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uygulanan yapılandırma çalışmaları ile revize edilmiştir. Bu doğrultuda Türk ekonomisinde devletçilik başta olmak üzere birçok ekonomi politikaları takip edilmiştir. Atatürk döneminde uygulanan devletçilik anlayışı ile ekonomide devlet etkisinin artırılması sağlanarak, ülke çapında büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Ancak, 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin olumsuz etkileri Türkiye'yi de teğet geçmemiştir.¹⁰⁹¹ Türk iktisadi yaşamında başlayan bu durgunluğun önüne geçebilmek için başlatılan çalışmalar neticesinde planlı ve sistematik bir ekonomi anlayışı benimsenmesine karar verilmiştir.¹⁰⁹²

Uzun vadeli bir iktisadi kalkınma için, ulusal tasarrufu arttırmak, toplum yararına öncelikli alanlarda yatırımı hızlandırmak ve eldeki kaynakların en doğru şekilde kullanımını sağlamak açısından planlama büyük önem taşımaktadır.¹⁰⁹³ Bu amaç doğrultusunda başlatılan ve Türk iktisadi yaşamında temeli Atatürk döneminde atılan birinci ve ikinci sanayi planları ile ülke çapında ekonomik kalkınma ve endüstrileşme süreci başlamış¹⁰⁹⁴ ve bu anlayış 1960'lardan itibaren başlatılan planlı kalkınma hamlesine öncülük etmiştir. Bu doğrultuda Mayıs 1960'da yönetimi devralan Milli Birlik Komitesi ekonomiyi planlı kalkınma esasına dayandırmış, ardından gelen koalisyon hükümetleri de bu süreci devam ettirmişlerdir.¹⁰⁹⁵ Bunu gerçekleştirmek üzere kurulan

¹⁰⁸⁹ Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.181-184.

¹⁰⁹⁰ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2012, s.408-415.

¹⁰⁹¹ Türkiye'de 1923-1950 arasındaki dönemde en büyük ticaret açığı 1929 yılında meydana gelmiştir. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.565.

¹⁰⁹² Alev Gözcü, *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2013, s.472-473.

¹⁰⁹³ Nur Belkıs Bektaş, *Bütçe Yönetiminde Bütçe Sistemlerinin Rolü ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2020, s.31.

¹⁰⁹⁴ Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu, *Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması*, Om Yayınevi, İstanbul 2002, s.49.

¹⁰⁹⁵ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Necat Erder, Atilla Karaosmanoğlu, Ayhan Çilingiroğlu vd., *Planlı Kalkınma Serüveni 1960'larda Türkiye'de Planlama Deneyimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s.7-8.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)¹⁰⁹⁶ çalışmalarına hızlı bir şekilde başlamış ve 1962 yılında geçici bir plan yürürlüğe konmuştur. Daha sonra 1963-1967 dönemini içeren ilk beş yıllık kalkınma planı hazırlanmış ve Türkiye’de planlı ekonomi anlayışı hayata geçirilmiştir.¹⁰⁹⁷

Karma ekonomi modeli esas alınarak uygulanan bu ekonomik sistem genel olarak kamu ve özel sektörün eşit oranda ekonomide ağırlığının hissedilmesine dayanmaktadır. 1960’ların ikinci yarısından itibaren ülkeyi yönetme sorumluluğunu üstlenen Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi hükümetlerinin ekonomi anlayışının da temelinde yer alan bu model doğrultusunda AP yönetimi ekonomi politikalarını inşa etmiştir. Devletin ekonomik hayata müdahalesinin asgari seviyede tutulduğu, özel teşebbüsün desteklendiği bir ekonomi anlayışına yakın duran AP yönetimi, hızlı kalkınmaya yardım edecek şekilde milli tasarrufların arttırılmasını hedefleyerek, sanayileşmeye öncelik vermiştir. Bu doğrultuda ülkenin dört bir yanında sanayi bölgelerinin kurulması ve teşvik edilmesi amacıyla önemli yatırımlar yapılmıştır.¹⁰⁹⁸

1965-1971 yılları arasında Türkiye’de, planlı ekonomi sistemi uygulanmıştır. Hazırlanan ilk kalkınma planının son iki yılında ülkeyi yönetme sorumluluğunu üstlenen Demirel hükümeti, 1968-1972 yıllarını kapsayan ikinci beş yıllık planı bizzat hazırlayarak kendi ekonomi modelini sahaya daha fazla yansıtma imkânı bulmuştur. Genel hatlarıyla incelendiğinde iki planın birbirleriyle benzer özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada her iki planda da öncelikli olarak milli gelirlerin arttırılması hedeflenmiş ve %7’lik kalkınma hızına ulaşılması amacıyla çalışmalar sürdürülmüştür.¹⁰⁹⁹ Sektörler yakından takip edilerek ilke, tedbir ve politikalarının belirlemesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu doğrultuda, tarım sektörü için öncelikli olarak iklim şartlarına olan bağımlılığı azaltmak, tarım ürünlerinden elde edilen gelirlerin arttırılması bunu sağlamak için modern tarım metot ve tekniklerinin uygulanması, tarım kesiminde çalışan iş gücünün etkin ve verimli kullanılmasına verilmiştir.¹¹⁰⁰ Tarımsal

¹⁰⁹⁶ Devlet Planlama Teşkilatı, Milli Birlik Komitesi tarafından 1961 Anayasası’nın kabulünden önce, 30 Eylül 1960 tarihinde çıkarılan 91 sayılı yasa ile kurulmuştur. DPT, Başbakan’a bağlı, genel bütçe içinde yer alan bir kuruluştur. Müsteşarlık, Yüksek Planlama Kurulu, Para Kredi ve Koordinasyon kurumu olmak üzere üç kısımdan oluşur. A. Şeref Gözübüyük, Turgut Tan, *İdare Hukuku Cilt I Genel Esaslar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2010, s.225-226.

¹⁰⁹⁷ Cahit Kayra, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü II. Cilt 1950-1980 Karma Ekonomi Doğrular Yanlışlar Umutlar*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s.138-139, 143-144.

¹⁰⁹⁸ M. Orhan Kaya, *a.g.t.*, s.105-106.

¹⁰⁹⁹ Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, Sermet Matbaası, İstanbul 1972, s.151.

¹¹⁰⁰ Ali Özgüven, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, C.1, Sermet Matbaası, İstanbul 1971, s.427-434.

verimin arttırılmaya çalışıldığı bu dönem de aynı zamanda ihracat ve ithalat dengesi mutlak surette korunmaya çalışılmıştır. Kamu tasarruflarının seviyesinin mümkün olan en yüksek seviyede tutulması ve enflasyona neden olabilecek finansal yöntemlerin önüne geçilmesi noktasında maksimum çabanın gösterilmesine öncelik verilerek adil bir vergilendirme yöntemiyle kamu harcamalarının en aza indirilmesi esas alınmıştır.¹¹⁰¹

Planlı kalkınma modeli ile sanayinin ekonomi içindeki payı ve ağırlığı hissedilir bir biçimde artmıştır. Devlet ve ağırlıklı olarak özel sektör yatırımlarının bu alana aktarılması neticesinde ülke çapında çok sayıda işletme ve tesis kurulmuş ve bir nevi ekonominin omurgasını sanayi sektörü üstlenmiştir.¹¹⁰² AP hükümetlerinin de ağırlıklı olarak üzerinde durduğu ve Türkiye’yi kendi kendine yeten bir ekonomiye kavuşturma düşüncesinin etkisiyle bu dönemde sanayileşme atılımlarında belirgin bir artış yaşanmıştır. Kaynakların ve dış yardımların çok büyük bir kısmının bu sektöre aktarılması ile Türkiye’de geniş kapsamlı kalkınma hamlesine öncülük edilmiş, güçlü bir ekonomi için çaba harcanmıştır. Gayri safi milli hasılanın (GSMH) yüksek bir seviyede tutulması amaçlanarak genel anlamda hayat kalitesinin arttırılması hedeflenmiş, işsizlik ve geçim sıkıntısının önüne geçilmesi aşırı fiyat artışlarının önlenmesine çalışılmıştır. Ekonomiye doğrudan ve dolaylı olarak etki eden tüm faktörlerin hazırlanan kalkınma planları doğrultusunda sistemli bir hale getirilmesine özen gösterilmiş ve uzmanlar tarafından yapılan yıllık analizler doğrultusunda Türkiye’nin gelişme verileri kayıt altına alınarak gelişme hızı yakından takip edilmiştir.

Demirel, yönetimi devralmasının ardından ilk olarak hazırlanan hükümet programlarında Türk iktisadi yaşamının bundan sonra izleyeceği yol haritası hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buna göre; kendi hükümetleri dönemini Türkiye’de hızlı kalkınmanın başlangıcı olarak kabul etmiş, milli gelirin ülkenin her yerine eşit oranda dağılacağı, enflasyon ve deflasyon gibi eşitsizliklerin ortadan kalkacağı, devlet hizmetlerinden her vatandaşın eşit bir biçimde yararlanacağı bir anlayış biçiminin kendi iktidarları döneminde Türkiye’ye geleceğini vaat etmiştir. Planlı kalkınma üzerinde

¹¹⁰¹ Atilla Sönmez, “Planlama Fikrinin Yeniden Doğuşu ve 1963-1967 Planının Kapsamı ve Hedefleri”, Hzl Ergun Türkcan, *Türkiye’de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü 1960-1980*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.503.

¹¹⁰² Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s.141-142.

ayrıntılı bir biçimde durulan programda, sanayileşme, vergi düzenlemesi, para politikası, dış ticaret gibi konular üzerinde durulmuştur.¹¹⁰³

Türkiye, nüfus artış hızı yüksek bir ülkedir. Ancak, nüfus ile iş imkanları arasında ters orantı bulunmaktadır. Bu durum bilhassa kırsal kesimde yaşayan halkın büyük kentlere göç etmesine ve bölgeler arasındaki nüfus oranlarında büyük farklılıklara yol açmaktadır. Buna paralel olarak büyükşehirlerin başta ekonomik olmak üzere sosyo-kültürel alanlarda bazı problemler yaşaması kaçınılmaz olmuş ve bu problemler ülkede, özellikle 1960'lı yıllarda hızla artış göstermiştir.¹¹⁰⁴ AP'nin iktidarı ile geçen dönemde de olanca hızıyla devam eden bu sorunlar karşısında hükümet mevcut kaynakları dengeli bir biçimde kullanma eğiliminde olmuştur.¹¹⁰⁵ Hazırlanan planlar doğrultusunda bölgeler arasında gelir dağılımından kaynaklanan eşitsizliklerin giderilmesi için kolları sıvayan AP hükümetleri, Türkiye'nin dört bir yanına yapılacak hizmet ve projelerle kalkınma sorununu çözmeye çalışmıştır.¹¹⁰⁶

Bu doğrultuda çalışmalarına vakit kaybetmeden başlayan AP hükümetleri döneminde çok sayıda işletme Türk ekonomisine kazandırılmıştır. Başta ABD, SSCB, İngiltere¹¹⁰⁷ ve Federal Almanya¹¹⁰⁸ olmak üzere OECD ve RCD gibi uluslararası platformlarda katıldığı oluşumlardan da destek alan AP hükümetlerinin Türkiye'de hızlı bir kalkınma hamlesi başlattığı bu yıllarda Boğaz Köprüsü, Keban Barajı ve İskenderun Demir Çelik Fabrikası gibi ekonominin bel kemiğini oluşturan önemli proje ve işletmeler hayata geçirilmiştir. Bilhassa ikinci plan döneminde ivme kazanan sanayi yatırımları neticesinde Türkiye'de sanayileşme açısından kayda değer gelişmeler yaşanmıştır.

¹¹⁰³ Zafer, 3 Kasım 1965.

¹¹⁰⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1963, s.35-36.

¹¹⁰⁵ Bu doğrultuda Adalet Partisinin iktidarda olduğu dönemde toplu konut projelerinin artan bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Gerek artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak ve gerekse kaynakları idareli kullanmak adına lüks projelerin yapımının yasaklandığı bu dönemde nispeten daha düşük bütçeli projelerin devlet tarafından teşvik edildiği görülmektedir. *Yeni Tanin*, 2 Temmuz 1967. Adalet Partisinin bu alandaki bir diğer politikası ise düşük faiz uygulamasıdır. 1968 yılında hükümetin yaptığı açıklamalar doğrultusunda düşük gelirli vatandaşların ev almasını kolaylaştırarak gecekondü probleminin önü geçebilmek amacıyla Türkiye Emlak Kredi Bankası aracılığıyla vatandaşa kredi imkanlarının sağlanacağı belirtilmiştir. *Yeni Tanin*, 25 Ocak 1968.

¹¹⁰⁶ K. Öztürk, *a.g.e.*, s.632.

¹¹⁰⁷ Türkiye'deki kalkınma çalışmalarında kullanılmak üzere İngiltere'nin 25 yıl vade ile geri ödenmek şartıyla ülkeye 2 milyon sterlinlik kredi açtığı bilinmektedir. *İstanbul Postası*, 1 Ocak 1966.

¹¹⁰⁸ *Hürriyet*, 9 Eylül 1968.

Tarihin her döneminde olduğu gibi AP hükümetleri döneminde de uygulayıcıların ekonomi politikaları ciddi anlamda eleştirilmiş, hükümetin izlediği yolun doğru olmadığı yönündeki düşünceler her daim mevcut olmuştur. Bu noktada Demirel hükümetlerinin ekonomi politikasına yönelen eleştiriler ağırlıklı olarak toprak reformunun gerçekleştirilmesi gerekliliği ve alınan dış yardımların Türk ekonomisini dışa bağımlı hale getirmesi üzerine olmuştur. Bilhassa CHP ve TİP tarafından yapılan bu eleştiriler karşısında hükümetin ekonomi de izlediği yol haritasından en ufak bir sapma olmadığı saptanmış, AP hükümetlerinin ekonomi politikalarının birinci ve ikinci plan da belirtilen iktisadi hedefler çerçevesinde seyir gösterdiği tespit edilmiştir.

3.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Türkiye, 1960'larda planlı ekonomi anlayışını benimsemiş, hazırlanan beş yıllık planlar doğrultusunda Türkiye'de sistematik bir biçimde kalkınma hamlesi başlatılmıştır. Ülkedeki ekonomik ve toplumsal yapı esas alınarak hazırlanan planlar geçmiş yıllardaki ekonomik verilerin paralelinde şekillenip ekonominin yol haritasının belirlenmesine çalışılmıştır.¹¹⁰⁹ Başbakanlığa bağlı olarak kurulan Devlet Planlama Teşkilatının öncülüğünde gerçekleştirilen planlı kalkınma anlayışı ile Türk ekonomisinde 15 yıllık bir perspektif dahilinde hazırlanan uzun vadeli kalkınma planının ilk beş yıllık bölümünü teşkil eden süreç başlamıştır.¹¹¹⁰

Türk ekonomisinin sektörlere ayrılarak gelişme verilerinin ayrıntılı bir biçimde analiz edilmeye başlandığı bu ilk dönemde tarım alanında yapılan çalışma ve faaliyetlerde tarımsal verimliliğin artırılması hedeflenmiştir.¹¹¹¹ Bu amaçla yöneticiler Türkiye'yi tarımsal üretim açısından kendi kendine yeten bir ülke haline getirmek için gayret göstermiştir. AP'nin ekonomi anlayışında da tarım sektörüne yönelik izlenen politikalar mühim bir yer tutmaktadır. Planda öngörülen gelişme verilerine ulaşılması hususunda faaliyetlerin yürütüldüğü bu yıllarda hükümetin öncelikli olarak tarım ülkesi olarak bilinen Türkiye'nin dışa bağımlılığının azaltılması noktasındaki kararlı tutumu dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, tarımsal verimliliğin artırılması üzerine yoğunlaşmıştır.

¹¹⁰⁹ Muzaffer Bakırcı, *Türkiye'de Kırsal Kalkınma Kavramlar-Politikalar-Uygulamalar*, Nobel Yayınları, Ankara 2007, s.101.

¹¹¹⁰ Tevfik Çavdar, *Küresel Kapitalizmin Girdabında Türkiye*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s.102-103.

¹¹¹¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.39-40.

Bunu gerçekleştirmek amacıyla geleneksel tarım metotları yerine modern metot ve yöntemlerin kullanılmasına karar verilmiş,¹¹¹² bu iş için hazineden sektöre ayrılan pay arttırmıştır.¹¹¹³

AP, tarımsal gelirleri arttırmak amacıyla öncelikli olarak tarıma ayrılan alanların genişletilmesine yönelik politikalar izlemiştir. Bu noktada AP'nin iktidarda bulunduğu dönem olan 1965-1971 yılları arasındaki veriler incelendiğinde Türkiye'de, 1965 yılında 23 milyon 841 bin hektar olan toplam işlenen tarım alanının 1971 yılına gelindiğinde 24 milyon 527 bin hektara ulaştığı böylece yaklaşık altı buçuk yıllık AP iktidarı döneminde, toplam ekilen tarım alanında %3'lük bir artış sağlanmıştır.¹¹¹⁴

Genel anlamda yarı kurak bir iklim özelliğine sahip olan Türkiye'de tarım sektöründe sulama imkanları yeterince kullanılamadığı için tarımsal verim istenilen düzeyde değildir. Bu gerçeğin farkında olan yönetim verimliliği arttırmaya yönelik politikalar izlenmiştir. Bu politikalar öncelikle tarımın iklim özellikleri ile olan bağlantısını en aza indirmek ve böylece üretimdeki yıllık dalgalanmaların önüne geçebilmek üzerine kurulmuştur.¹¹¹⁵ Bu amaçla hareket eden AP yönetimlerinin tarım politikasının en başında tarımda sulama imkanlarının iyileştirilmesi gelmektedir. Coğrafi bölgeler arasında mevcut iklim ve yer şekilleri farklılıklarından kaynaklanan sebeplerden dolayı sulamada yaşanan sorunların sebeplerinin araştırılması için su haklarını düzenleyecek bir mevzuatın hazırlanmasına, tarım alanlarında drenaj çalışmalarının devlet eliyle yapılmasına ve sulama tesislerinin açılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda AP'nin iktidarda olduğu dönemde Türkiye'de çok sayıda baraj ve hidroelektrik santrali hayata geçirilmiştir. Bu projeler içerisinde ilki ve kuşkusuz en ön plana çıkanı 12 Haziran 1966 tarihinde temeli atılan Keban Barajı ve Hidroelektrik Santrali projesi olmuştur.¹¹¹⁶ Fırat Nehri üzerinde konumlanan ve Türkiye'nin ikinci büyük yapay gölü olan Keban Baraj Gölü üzerinde inşa edilen bu proje ile sulama ve enerji alanlarında verim alınması amaçlanmıştır. Türkiye'de bu alanda yapılan ilk dev

¹¹¹² *Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008*, Edt. Nevin Coşar, Melike Bildirici, Ekin Yayınları, Bursa 2010, s.450.

¹¹¹³ Birinci planı kapsayan dönemde tarım sektörüne ayrılan payı 10 milyar lira olarak açıklayan Başbakan Demirel, kendi hükümeti tarafından hazırlanan ikinci plan döneminde sektöre ayrılan payın 16,9 milyar liraya yükseldiğini açıklamıştır. Adalet Partisi Genel Merkezi Yayınları, *Başbakan ve Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in 12 Ekim 1969 Seçimleri için Yaptığı Radyo Konuşmaları*, Doğu Matbaası, Ankara 1969, s.12.

¹¹¹⁴ M. O. Kaya, *a.g.t.*, s.91.

¹¹¹⁵ *İstanbul Postası*, 8 Ocak 1966.

¹¹¹⁶ Hzl. H. Turgut, *a.g.e.*, s.3.

proje olması açısından kendisinden sonra gelen birçok projeye de emsal teşkil etmiştir. AP iktidarında bu tarz projelere öncelik verilmesi ülkenin dört bir yanında yeni projelere imza atılmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda Almus Barajı ve Hidroelektrik Santrali, Kesikköprü Barajı, Gökçekaya Barajı ve Ömerli Barajı gibi önemli eserler bu dönemde hayata geçirilmiştir.¹¹¹⁷

AP iktidarında tarım sektöründeki gelişimin kimyasal/biyolojik niteliklerinin ağır bastığını söylemek mümkündür. Bu noktada üreticiye kimyevi gübre ve tohumluk desteğinde bulunulması bu savı destekler mahiyettedir.¹¹¹⁸ Bilhassa ikinci plan döneminde ağırlık verilen bu uygulamanın DPT bünyesinde bölge ihtiyacı esas alınarak hayata geçirilmesi desteklenmiştir. Yüksek kabiliyetli ve sertifikalı tohumluk ithalatına öncelik veren hükümet, bu noktada Meksika kaynaklı buğday tohumunu öncelikli olarak tercih etmiştir. Tarımda verimliliği arttırmayı gaye edinen AP hükümetlerinin suni gübre kullanımını teşvik etmek yolundaki çabaları da kayda değerdir.¹¹¹⁹ Özellikle, fosfat gübre kullanımına öncelik veren bir programı kendi iktidarlara döneminde hayata geçiren AP, yaş sebze ve meyve üretimini desteklemek bu alandaki üretimi arttırmak amacıyla gübre kullanımına öncelik vermiştir.¹¹²⁰ Uygulanan politika doğrultusunda artan iç talebi karşılamak amacıyla Akdeniz¹¹²¹ ve Samsun'da gübre kompleksi, Samsun'da fosfat tesisi¹¹²² ve Kütahya'da suni gübre tesisleri açılarak Türk ekonomisine kazandırılmıştır.¹¹²³

¹¹¹⁷ Almus Barajı ve Hidroelektrik Santrali 5 Ekim 1966 tarihinde hizmete girmiştir. Sakarya üzerinde ikinci baraj olarak kurulması planlanan Gökçekaya Barajı ve Hidroelektrik Santralinin temeli 25 Haziran 1967 tarihinde atılmıştır. Ömerli barajının yapımına 1968 yılında başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hzl, H. Turgut, *a.g.e.*, s.233-248. Adalet Partisinin iktidarda olduğu dönemde bu tarz projelere öncelik verilmesi Süleyman Demirel'in "barajlar kralı" olarak anılmasına imkân sağlamıştır.

¹¹¹⁸ Şevket Pamuk, Zafer Toprak, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.198-199.

¹¹¹⁹ AP Hükümetlerinin gübre kullanımını teşvik etmek noktasındaki bir diğer faaliyetleri ise yerli gübre üretimine öncelik verilmesi noktasında olmuştur. Bu doğrultuda zaman zaman gazetelerde ne kadar gübre üretimi yapıldığına dair bilgiler kamuoyuyla paylaşılmıştır. Tarımsal gelişim açısından konuya ehemmiyetle yaklaşan hükümetin ilk yılında 392 bin ton suni gübre üretmeyi planladığı bilinmektedir. *İstanbul Postası*, 13 Ocak 1966.

¹¹²⁰ Adalet Partisinin iktidarı ile geçen 1965-1971 yılları arasında gübre kullanımının her geçen yıl arttığı anlaşılmaktadır. Buna göre; 1965 yılında 802.750 ton olan gübre kullanımı 1970 yılına gelindiğinde 2 milyon tonu aşmıştır. Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1971*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1973, s.181.

¹¹²¹ Bahsi geçen kompleks 1968 yılında imal edilmiş olup, yılda 600 bin ton amonyum nitrat ve 150 bin biamonyum fosfat üretme kapasitesine sahip olacak şekilde tasarlanmıştır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl (1968-1972) 1968 Yılı İkinci Dönem Uygulama Raporu, 1968 Yılı Birinci Altı Ayında Türk Ekonomisindeki Gelişmeler*, C.1. Ankara 1968, s.18.

¹¹²² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı İkinci Beş Yıl (1968-1972)*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1969, s.124-125.

¹¹²³ *Yeni Tanin*, 19 Haziran 1966.

Tarımsal verimliliği arttırmak amacıyla uygulanan politikalardan bir diğeri ise, üreticiye verilen kredi desteğidir. AP hükümetleri dönemindeki yıllık programlar incelendiğinde hükümetin üreticiyi destekleyerek verimi artırma çalışmalarına hız kazandırdığı anlaşılmaktadır. Üreticiye verilecek kredinin girdi ve yatırımlara yönlendirildiği bu yıllarda, kredilerin çoğunlukla üretimi arttıracak ürünlere ve bölgelere yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu manada taze sebze ve meyve, hububat gibi ürünlere hükümet üreticiyi destekleme politikasına yönelmiştir.¹¹²⁴ Bahsi geçen ve çabuk bozulma özelliğine sahip olan bu ürünler için uygulanan bir diğeri politika ise pazarlama imkanlarının iyileştirilmesi yönünde olmuştur. Ürünlerin, muhafaza ve nakil edilmesi noktasında yaşanan tesis, araç ve gereç gibi vasıtaların eksikliğinden kaynaklı problemlerin önüne geçilmesi hususunda kolları sıvayan AP hükümetleri bu alandaki yatırımlara ağırlık vermiştir.¹¹²⁵

Tarımsal verimliliği arttırmak gayesiyle makineleşmeye önem veren AP yönetimi ikinci planın uygulama döneminde bu politikaya ayrıntılı bir biçimde yer vermiştir. Sektörde yoğun olarak kullanılan traktör, orak, tırpan gibi aletlerin yerli üretimine öncelik verilerek tarım alet ve makinalarının yerli imalat yüzdelerinin her geçen yıla oranla artırılması planda açıkça hedeflenmiştir.¹¹²⁶ Sektörün kendi kendine yeter durumda olması ile bu alanda ihracat faaliyetlerinin artırılması hedeflenerek başta komşu ülkeler olmak üzere siyasi bağlantı içerisinde olunan OECD ve RCD ülkelerine ihraç imkanları araştırılmıştır.¹¹²⁷

Planlı kalkınmada ki hedeflerden birisi de çeşitli sebeplerle ülkenin farklı bölgelerinde var olan gelişmişlik farkını zamanla azaltmaktır. Bu sebeple yapılan bölge planlamaları tarım sektörü için oldukça önemlidir. Yapılan planlamalar neticesinde tarımsal faaliyetlerin bölgelerin coğrafi ve ekonomik koşullarına göre belirlenmesine öncelik verilmiş, bilhassa kıyı bölgeleri ekonomik açıdan zengin ürünlere ayrılarak, milli planın daha başarılı olabilmesi için ülkenin kaynak ve imkanlarının en iyi bir şekilde değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir.

¹¹²⁴ Çağlar Keyder, Zafer Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.60.

¹¹²⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.139.

¹¹²⁶ Bu bağlamda Türkiye’de, 1960’ların başında 42 bin olan traktör üretimi 1970 yılına gelindiğinde 100 bine ulaşmıştır. Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.245.

¹¹²⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.200.

Türkiye’de tarımsal faaliyetlerin büyük bir kısmı bakliyat ve hububatlarla ayrılmıştır. Gerek Türk ekonomisi ve gerekse tarım sektörü içerisinde büyük bir üretim ve pazar ağına sahip olan bu ürünlerin AP hükümetleri döneminde de ekonomiye katkıları yüksek olmuştur. Birinci planı kapsayan 1963-1967 yılları arasında sürekli artan bir üretim kapasitesine sahip olan ürünlerin¹¹²⁸ İkinci plan dönemindeki yıllık raporlar incelendiğinde tıpkı ilk planda olduğu gibi artan bir eğilimde olduğu tespit edilmiştir. Bu ürünler içerisinde en geniş ekim alanına sahip olanı ise buğdaydır. Adalet Partisinin iktidarında geçen ilk yılda buğday ekilen alan, toplam ekilen alanın %51,6’sını oluştururken, bu oran 1971’de %54,6’ya yükselmiştir. Ekim alanındaki artışa paralel olarak buğday üretiminde de ciddi manada artış yaşanmıştır. 1965 yılında 8 milyon 500 ton buğday elde edilirken bu sayı yıllık dalgalanmalara rağmen 1971 yılına gelindiğinde 13 milyon 500 tona ulaşmaktadır. Bu veriler ayrıntılı bir biçimde değerlendirildiğinde buğdayın, AP iktidarıyla geçen dönemde Türkiye’de %58’lik bir büyüme oranı ile en yüksek büyüme oranına ulaşan tarım ürünü olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.¹¹²⁹

Tahıl ürünlerine olan ihtiyacın her geçen gün giderek artması ülkedeki tarıma elverişli olan ekim alanlarının bu ürünlere daha fazla yer ayrılmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu durum sonucunda ülkede buğdayın ekim sahasında artış yaşanmıştır.¹¹³⁰ Fakat, ekim sahası artmasına rağmen iklim şartlarının istenilen seviyede gitmemesi ve tüketim miktarlarının fazla olması nedeniyle buğday ithallerinin önüne geçilememiştir. Bu noktada başta ABD ve SSCB olmak üzere çeşitli ülkelere yüksek miktarlarda tohumluk buğday ithal edilmiştir.¹¹³¹

Türk tarımında başat rol oynayan bir diğer ürün ise bakliyatlardır. Kuru fasulye, nohut ve mercimek gibi tarım ürünlerini kapsayan bakliyatlar zengin besin değerine sahip olmaları açısından Türk toplumunun fazlaca tercih ettiği ürünler olarak ön plana

¹¹²⁸Bunun tek istisnası 1964 yılında yaşanmış, yağış azlığı nedeniyle üretimde istenilen verim söz konusu yılda alınamamıştır. A. Özgüven, *a.g.e.*, s.430.

¹¹²⁹ M.O. Kaya, *a.g.t.*, s.92-93.

¹¹³⁰ Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s.182.

¹¹³¹1966 yılında yaşanan yağış azlığı nedeniyle bilhassa 1967 yılı içerisinde Türkiye’de buğday sıkıntısının baş gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Türkiye’nin öncelikli olarak ABD’den 22 bin tonluk buğday ithal ettiğine dair haberler basına yansımıştır. *Yeni Tanin*, 10 Ağustos 1967, Sovyetler Birliğini ziyaret eden Demirel yaşanan buğday sıkıntısının devam etmesi üzerine bu kez de Sovyetler Birliğinden 100 bin tonluk buğday sipariş etmiştir. *Milliyet*, 22 Eylül 1967. Temel tüketim maddesi olan ekmeğin hammaddesini oluşturan buğdayın yurt dışından ithal edilmesi Türkiye’de yeni tartışmaları da beraberinde getirmiş, ithal buğdayın kalitesine yönelik yoğun eleştirilerin yapıldığı bu dönemde özellikle ABD’den ithal edilen “Sonora” tipi buğdayın kurtlu çıktığına dair haberler kamuoyuna bomba gibi düşmüştür. *Yeni Tanin*, 1 Ekim 1967.

çıkılmaktadır. Gerek iç piyasada yaygın bir tüketim ağına sahip olması ve gerekse ihraç ürünleri olarak ekonomiye büyük yarar sağlamaları açısından bu ürünlerin üretimine AP hükümetleri titizlikle eğilmiştir. Tarım arazilerinin büyük bir kısmı bakliyat ürünlerine ayrılmıştır. Söz konusu ürünler içerisinde ekimi en fazla olan ürün kuru fasulyedir. 1965 yılında 140.000 ton olan fasulye üretimi, 1971 yılına gelindiğinde 153.000 tona ulaşmıştır. Aynı şekilde nohut ve mercimek üretiminde gözle görülür bir biçimde artış kaydedilmiş nohut üretimi 89.000 ton dan 133.000 tona mercimek üretimi ise 90.000 tondan 101.000 tona yükselmiştir.¹¹³²

Ülkede üretimi yoğun olarak gerçekleştirilen pamuk, tütün, şeker pancarı gibi ürünler endüstriyel tarım ürünü kapsamında değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda sanayide işlenerek çeşitli sektörlerde ekonomiye fayda sağlamaktadır. Ülkede ekimi en fazla yapılan endüstriyel tarım ürünü pamuktur. Bilhassa Adana ve Çukurova bölgesinde yaygın bir biçimde üretilen pamuğun üretim kapasitesi 685.000 tondan 688.000 tona çıkarılmıştır. Ülkede ekimi yapılan diğer endüstriyel tarım ürünleri ise şekerpancarı ve tütündür. Söz konusu iki ürününde üretim kapasitesinde artış yaşanmış, şekerpancarı 3.412.353 tondan 5.956.178 tona, tütün ise 124 bin tondan 173 bin tona yükselmiştir.¹¹³³ Ülkedeki tarımsal faaliyetlerin bir kısmı da bitkilerden elde edilmektedir. Bu manada en fazla öne çıkan bitkiler ise hiç kuşkusuz ayçiçek ve zeytin olmuştur. Yağ yapımında yaygın olarak tercih edilen bu ürünleri işleyen ve değerlendiren kuruluşların ileri teknolojiden ve işleme artıklarını değerlendiren teknik gelişmelerden gereği kadar yararlanamamaları işlemeye arz edilen ürünlerin tamamından beklenen ekonomik faydanın yeterince alınamamasına neden olmuştur.¹¹³⁴ Bahsi geçen bu durum yağ ihtiyacının dışarıdan temin edilmesine olanak sağlamış, bu bağlamda belirli dönemlerde yağ ithallerinde artış yaşanmıştır.¹¹³⁵ AP iktidarıyla geçen dönemde bitkisel üretimde yaşanan sorunlar bununla sınırlı kalmamıştır. Üretimin istenilen seviyede olmaması doğrudan yağ fiyatlarını etkilemiş ve bu alanda ciddi fiyat artışları yaşanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler karşısında hükümet öncelikli olarak fiyat kontrolü sağlamaya çalışarak stokçuluk ve karaborsa faaliyetlerinin önüne geçmek için mücadele etmiştir.

¹¹³² T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, Ankara 2001, s.189.

¹¹³³ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s.191.

¹¹³⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı.*, s.135.

¹¹³⁵ Yağ ithallerinde meydana gelen artış kamuoyunda söz konusu yağların içeriğine yönelik yeni bir tartışmanın da fitilini ateşlemiş soya ve pamuktan elde edilen yağların halk sağlığına ciddi yan etkileri bulunduğu ilişkin haberler yayımlanmıştır. *Yeni Tanin* 15 Ekim 1967.

Tarımsal ürün çeşitliği açısından zengin olan ülkede bahsi geçen ürünlerin dışında daha birçok sebze meyve ve tarımsal ürün yetiştirilmektedir. Takip edilen tarımsal politikalar sayesinde ürün verimliliğinin arttırılmasına odaklanılmıştır. Ancak, tarımda iklim şartlarına bağlılığın yüksek olması nedeniyle bazı ürünlerde istenilen verim alınamayarak plan hedeflerinin gerisinde kalmıştır. Yıllık programlar incelendiğinde 1966 yılında yaşanan yağış azlığının tarımsal verimliliği doğrudan etkilediği ortaya çıkmaktadır. Yalnızca, bahsi geçen yılla sınırlı kalmayan bu durum daha sonraki yıllarda da tarımsal üretimi etkileyerek düşük verim alınmasına sebep olmuştur. Öyle ki, ilk planın son uygulama yılı olarak kabul edilen 1967 yılı içerisinde mısır, pirinç, tütün ve üzüm gibi ürünlerin üretiminde plan hedeflerinin altında kaldığı saptanmıştır.¹¹³⁶ Buna benzer bir başka durum ise 1968 yılında yaşanmış, hava şartlarının kötü gitmesi nedeniyle hububat üretiminin beklenen miktarda olmaması bitkisel üretimde ciddi düşüşler meydana getirmiştir.¹¹³⁷

1965-1971 yılları arasında Türkiye’de, her ne kadar karma ekonomi modeli benimsenerek yatırımların kamu ve özel sektöre eşit oranda dağıtılması hedeflenmişse de bu alandaki dengeyi sağlamak her zaman mümkün olmamıştır. Yıllık raporlar incelendiğinde Türk ekonomisinin ve bilhassa tarım sektörünün ağırlığının kamu kesiminde olduğu açıkça görülmektedir.¹¹³⁸ Yatırımların devlet eliyle teşvik edilmesine önem verilen bu dönemde plan hedeflerinin kamu kesimi için zorunlu, özel kesim için yol gösterici hedeflerden oluşması ekonomide kamu yatırımlarının ağırlığının daha fazla hissedilmesinde başat rol oynamıştır.¹¹³⁹ Ayrıca, tarımsal üretimin yalnızca iç talebi karşılayacak şekilde değil aynı zamanda dış piyasada rekabet edebilecek düzeyde olmasının hedeflenmesi de bu alanda devlet politikasının ağır basmasına büyük etki etmiştir. Bahsi geçen bu politikalar ışığında AP hükümetlerinin tarımsal verimliliğin arttırılması noktasında mühim çabalar sarf ettiğini söylemek mümkündür. Üretimi destekleyerek verimi doğrudan doğruya arttırmayı amaçlayan Demirel hükümetleri tarımsal gelişmeye daha hızlı katkıda bulunmak amacıyla tarım bakanlığı tarım

¹¹³⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.72.

¹¹³⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.134.

¹¹³⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı İkinci Beş Yıl (1968-1972)*, Ankara 1970, s.141-142.

¹¹³⁹ Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türk Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s.95.

işletmelerinin ekonomik analizlerini bölgesel ve sürekli olarak yapacak bir çalışma düzeninin kurulmasını hedeflemiş ve ayrıca hazırlanacak kanun tasarısıyla özel geliştirme projelerinin uygulanması için gerekli fonksiyonel esasların göz önünde tutulmasını amaçlamıştır.¹¹⁴⁰

AP'nin tarım politikası başta muhalefet partileri olmak üzere bazı aydın ve yazarlar tarafından ciddi anlamda eleştirilmiş,¹¹⁴¹ meclis başta olmak üzere kamuoyunda bu konu ile ilgili tartişmaların ardı arkası kesilmemiştir.¹¹⁴² Tansiyonun her daim gergin olduğu bu mesele ile alakalı olarak başta CHP ve TİP çarpıcı eleştirilerde bulunmuştur. Gerek seçim kampanyaları ve gerekse meclise sundukları sayısız önerge ile hükümetin bu alandaki politikalarını eleştiren muhalefet, tarımsal verimliliği arttırmak amacıyla uygulanan politikaların yetersizliği üzerinde ısrarla durarak tarım sektöründe düzen değişikliğine gidilmesinin Türk tarımının gelişimi açısından bir zorunluluk olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁴³ Bahsedilen düzen değişikliğinin toprak reformunu gerekli kıldığına işaret eden muhalefet partileri, öncelikli olarak toprak ağalığı düzenine son verilmesi için özel şahısların ellerinde bulunan büyük toprakların kamuya devredilmesini zorunlu görmektedir.¹¹⁴⁴ Böylece herkesin toprak sahibi olması sağlanarak tarımsal üretim ve paralelinde verimlilikte büyük oranda artış kaydedileceği öngörülmektedir. Tarımsal düzenin sağlanması noktasındaki eksikliklerin pazarlama ve kooperatifleşme alanında yapılacak iyileştirmelerle desteklenmesi gerektiği düşüncesine ek olarak mevcut gelir dağılımındaki dengesizliğin önüne geçebilmek amacıyla adil vergilendirme sisteminin Türkiye'ye getirilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.¹¹⁴⁵ Muhalefetin aksine hükümet, toprak reformuna sıcak bakmayarak bunun yerine bahsi geçen tarım politikaları ışığında oluşturulacak tarım reformunun Türk tarımının gelişim süreci açısından yeterli olduğu

¹¹⁴⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.144-146.

¹¹⁴¹ Bahsi geçen aydınlar içerisinde kuşkusuz en ne çıkanı Doğan Avcıoğlu'dur. Türkiye'nin Düzeni adlı eserinde Türk ekonomisinin geldiği durum üzerinde ayrıntılı bir biçimde görüş ve düşüncelerini belirten Avcıoğlu'na göre; toprak reformu Türk ekonomisi için hayati bir zorunluluktur. Yalnızca, ekonomik açıdan değil ayrıca politik ve sosyal adalet açısından da oldukça gerekli olan toprak reformunun başta sanayi olmak üzere diğer sektörleri de doğrudan etkileyebilecek nitelikte bir güce sahip olduğu belirtilmektedir. D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.683-684. Hükümetin tarım politikasını eleştiren isimlerden birisi de eski Dışişleri Bakanı olan Tevfik Rüştü Aras'tır. Aras, kaleme aldığı yazısında Türkiye'de gerçek anlamda kalkınma hamlesinin başlamasının toprak reformunun gerçekleşmesi ile mümkün olduğuna işaret etmiştir. *Yeni Tanin*, 9 Nisan 1967.

¹¹⁴² Muhalif çevrelerce karşı-devrim stratejisi olarak hazırlanan MDD tezlerinin ilk ve en önemli basamağını da toprak reformu oluşturmaktadır. Bizzat Mihri Belli tarafından yapılan konuşmalarda konunun önemi her zaman ön plana çıkarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mihri Belli'nin 5 Aralık 1968'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yaptığı konuşma, *Türk Solu*, 4 şubat 1969.

¹¹⁴³ Z. Gökalp Mülayim, *Tarımda Düzen Değişikliği*, Ulusal Basımevi, Ankara 1970, s.12-13.

¹¹⁴⁴ A. nsal, *a.g.e.*, s.166.

¹¹⁴⁵ Z. G. Mülayim, *a.g.e.*, s.14,20.

görüşünü ısrarla savunmuştur.¹¹⁴⁶ Bu noktada devamlı surette hükümetin önde gelen isimlerinden çarpıcı açıklamalar gelmiştir. Köy İşleri Bakanı Turgut Toker 1968 yılı plan ve bütçe karma komisyonu toplantısında açıkça reddettiği toprak reformuna Türkiye'nin ihtiyacı olmadığını ifade ederek, köylüyü tarım reformunun kurtaracağını altını çizmiştir.¹¹⁴⁷ Toprak reformuna ilişkin yapılan açıklamalar içerisinde kuşkusuz en ön plana çıkan Süleyman Demirel'e aittir. İktidarı boyunca bu noktadaki tavrından en ufak bir taviz vermeyen Demirel, 1969 genel seçimlerinin hemen öncesinde yapmış olduğu bir konuşmasında toprak reformuna lüzum ve imkân olmadığı yönündeki açıklamaları ile tartışmalara adeta son noktayı koymuştur.¹¹⁴⁸

Hükümetin, tarım sektörüne yönelik faaliyetleri esas alındığında Türk tarımında geleneksel tarım yöntemlerinin terk edilerek modern yöntem ve gelişmelere açık bir politika izlendiği fark edilmektedir.¹¹⁴⁹ Verimliliği esas alarak ürün kalitesinin artırılması amaçlanmıştır. Sulama, gübreleme, makineleşme gibi yöntem ve tekniklerin önemi üzerinde ayrıntılarıyla durularak tarımsal gelişmenin sağlanması amacıyla kararlı bir tutum sergilenmeye çalışılmıştır. Fakat, hükümetin bu alandaki hassasiyetine rağmen 1965-1971 yılları arasındaki yıllık raporlar incelendiğinde tarımsal büyüme hızı plan hedeflerinin altında kalmıştır.¹¹⁵⁰ Kuşkusuz birden fazla faktörün bir araya gelmesi ile ortaya çıkan bu durumun öncelikli olarak iklim koşullarından etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu problemi aşmak için faaliyete geçirilen sulama sistemlerinden yeterince faydalanılamaması verimliliği doğrudan etkilemiştir. Bir diğer faktör ise Türkiye'nin dağlık ve engebeli yer şekillerine sahip olmasından ileri gelmektedir. Bazı bölgelerde yer şekillerinin oluşturduğu özel durum makinelerden yararlanılmasını engelleyerek insan emeğine dayalı tarımı zorunlu kılmıştır. Pazarlama noktasında yaşanan aksaklıkların yanı sıra üretimi desteklemek amacıyla verilen kredilerin yetersiz kalması da üretim kalitesini etkileyen birincil faktörler arasında yer almaktadır. Türkiye'de bahsi geçen faktörler dışında tarımsal gelişmeyi olumsuz etkileyen bazı özel durumlar da mevcuttur. Bunlar

¹¹⁴⁶ M. Bakırcı, *a.g.e.*, s.103.

¹¹⁴⁷ *Yeni Tanın*, 13 Ocak 1968.

¹¹⁴⁸ *Milliyet*, 27 Eylül 1969. Başbakan ve Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in iktidarı boyunca toprak reformunun gerçekleşmesinin mümkün olmayacağına dair söylem ve demeçleri devam etmiştir. Bu doğrultuda yapılan bir açıklama da 1969 bütçe görüşmeleri esnasında gelmiş ve "Nerden bulacaksınız toprağı, kimin toprağını kime vereceksiniz" ifadeleriyle muhalefete seslenmiştir. S. Demirel, *1969 Bütçe Görüşmeleri Münasebetiyle*, s.56.

¹¹⁴⁹ M. Bakırcı, *a.g.e.*, s.127.

¹¹⁵⁰ Buna göre, ikinci plan da %4,2 olarak hedeflenen sektörel büyüme hızı plan döneminde yılda ortalama %3,7'ye ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977 1973 Yılı Programı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1972, s.18.

içerisinde, ön plana hiç kuşkusuz üreticinin teknik bilgi ve donanım yetersizliği çıkmaktadır.¹¹⁵¹ Geleneksel yöntemlere bağlı kalınarak aile işletmesi şeklinde sürdürülen tarımsal faaliyetler, toprakların miras, satış vb. yollarla bölünmesi gibi faktörlerle de birleşince tarımdan alınan verimde düşüşler meydana gelmektedir.

Hayvancılık, ülke ekonomisini geliştiren, birim yatırıma en yüksek katma değer oluşturan ve en düşük maliyetle istihdam imkânı sağlayan bir sektördür.¹¹⁵² Bu doğrultuda Türkiye'nin ekonomisinde tarım sektörünün olduğu kadar hayvancılık sektörünün de önemli bir payı bulunmaktadır. Ülkede hayvancılık faaliyetlerinin geniş ölçüde tarla ve meralarda yapılması tıpkı tarımda olduğu gibi bu sektörde de iklim şartlarına bağımlı kalınmasına yol açmaktadır.¹¹⁵³ Bu ve benzeri durumlar ülkede hayvancılık potansiyeli yüksek olmasına rağmen sektörün ekonomiye olan katkısından beklenen etkinin alınamamasına ve planlı dönemden itibaren konunun kalkınma planları ve yıllık programlarda kapsamlı bir biçimde ele alınmasına ortam hazırlamıştır.

Planlı dönemde hayvancılığın, ülkenin ekonomik ve ekolojik şartlarına göre düzenlenmesi ilkesi etrafında hareket edilmiş, bu sebeple sektörün nitelik ve niceliğini arttırmaya yönelik ilkeler belirlenmiş ve tedbirler alınmıştır. Bu minvalde her iki planda da hayvan hastalıklarıyla mücadele ve yerli hayvanları ıslah etmek ile hayvansal ürünlerin işlenmesi ve değerlendirilmesini sağlayarak hayvansal verimliliği arttırmak ilkeleri üzerinde ağırlıklı olarak durulmuştur. Kamu sektörünün yanı sıra özel sektöründe teşvik edilmesiyle yatırımların çoğunlukla kamu sektörü için damızlık edinme, suni tohumlama ve mücadele, araştırma ve yayım çalışmalarının gerektirdiği; tesis, araç ve gereçleri sağlama şeklinde hedeflenirken özel sektör için daha çok hayvan barınakları, damızlık edinme ve pazarlamaya ait araç ve gereç yatırımları şeklinde gerçekleştirilmesi planlanmıştır.¹¹⁵⁴

Ülkedeki gerek hayvan sayısı, hayvan üretim ve tüketim miktarlarının ve gerekse hayvan ürünleri ihracat miktarlarının arttırılması hedeflenmiştir. Bu amaçla, hayvan ıslah

¹¹⁵¹ *İstanbul Postası*, 2 Ocak 1969.

¹¹⁵² Oğuz Fatih Ergün, Bahri Bayram, "Türkiye'de Hayvancılık Sektöründe Yaşanan Değişimler", *Bahri Dağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, C.10, S.2, (2021), s.159.

¹¹⁵³ H. Cillov, *a.g.e.*, s.210.

¹¹⁵⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl (1968-1972)*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1967, s.333.

alışmalarına ncelik verilmiştir. Islah alışmaları ile alt yapı yatırımlarının ilişkilendirilmesi ve hayvan ıslah programlarının hazırlanması planlanmıştır. Hazırlanan programlar çerçevesinde yüksek verimli hayvan soylarının geliştirilmesi ve bunların hayvan varlığı içindeki sayılarının arttırılması hedeflenmiştir. Bu amaçla, tabii ve suni tohumlama yöntemi ile yapılan ıslah çalışmalarına devam edilerek et ve süt hayvancılığı yönünden gelişmeye müsait bölgelerde bütün hayvanların tohumlanmasını mümkün kılacak şekilde yürütülecek ve faaliyette bulunacak tabii ve suni tohumlama istasyonlarının tam kapasite ile ve etken bir şekilde çalışması planlanmıştır. Bu doğrultuda ikinci planın ilk uygulama yılından itibaren tohumlama çalışmaları giderek hız kazanmış ve 1968 yılı içerisinde tabii usulle 96.500 ve suni yoldan 178.180 baş olmak üzere toplam olarak 274.680 bin baş inek ve 271.222 bin koyun tohumlanmaya tabii tutulmuştur.¹¹⁵⁵

Hükümetin bu alandaki çalışmaları bununla sınırlı kalmamış tarım bakanlığı tarafından 1969 yılında hazırlanıp yürürlüğe konulan hayvancılığı geliştirme yönetmeliği ile kamu kuruluşları bünyesinde kurulacak, özel işletmeler bünyesinde geliştirilecek ve kontrollerinin tarım bakanlığı bünyesinde gerçekleşeceği çok sayıda işletmenin faaliyete geçmesine karar verilmiştir.¹¹⁵⁶ ülkede yürütülen hayvan ıslah çalışmalarında sadece yabancı kaynaklı damızlıklardan değil aynı zamanda elverişli görülen yerli damızlıklardan da yararlanma yoluna gidilmiştir.¹¹⁵⁷

Hayvansal ürünlerden elde edilen verimin arttırılması amacıyla meraların ıslah, bakım ve onarım çalışmalarına ağırlık verilmiş, tesisleşme faaliyetleri hız kazanmıştır. Bunumla birlikte, et ve süt sağlayan işletmelere yönelik bir dizi düzenleme mevcuttur. Buna göre, yalnızca devlet kurumlarında gerçekleştirilen sığır yetiştiriciliğinin bundan böyle özel sektör bünyesinde açılacak damızlık sığır yetiştirme tesisleri ile desteklenmesine et üretiminde büyük kayıplar doğuran süt kuzusu yetiştiriciliğini ıslah etmek amacıyla devlet müesseselerinde demonstrasyonlar yapılarak yetiştiricilerin bilgilendirilmesi hedeflenmiştir. Gerek hayvansal verimi arttırmak ve gerekse bu

¹¹⁵⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.162.

¹¹⁵⁶ Yüksek vasıflı hayvan yetiştirilmesini sağlamak amacıyla; Elit damızlık nüve işletmeleri, ıslah ve üretim nüve işletmeleri, melez nüve işletmeleri, saf yerli damızlık nüve işletmeleri ve besicilik işletmeleri olmak üzere beş ayrı işletmenin faaliyet göstermesine karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 26 Temmuz 1969, S.13259.

¹¹⁵⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1966 Yılı Programı*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1965, s.104.

ürünlerde fire verilmesini önlemek amacıyla üretici bölgelerden tüketici bölgelere yönelik canlı hayvan ve hayvansal gıda tedarikinin yalnızca devlet kontrolü altındaki et ve balık kurumu tarafından yapılmasına karar verilmiştir.¹¹⁵⁸ Bu durum aynı zamanda Adalet Partisi yönetimlerinin bu ürünlere yönelik gıda hilelerine karşı başlattığı önemli bir mücadelenin de göstergesi olmuştur.

Türk ekonomisine ihracat alanında da önemli katkılar sağlayan hayvansal ürünler içerisinde ilk sırayı %64,3'lük payla canlı hayvan ihracatı almaktadır.¹¹⁵⁹ Bu durum canlı hayvan alım-satımlarında hayvanların bakım, besleme, sulama, barınma ve her türlü kontrollerin sağlanması amacıyla belirli yerlerde teşkilatlı terminal ve mezat tipi pazar yerleri inşa edilmesini ve buralarda faaliyette bulunan pazarlama müesseselerine yönelik bazı düzenlemelerin yapılmasını gündeme getirmiştir. Bunun yanı sıra canlı hayvan ve et ihracatını geliştirmek amacıyla yurt dışına gerçekleşen ihracat imkanlarının arttırılması gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Türkiye'nin yer aldığı oluşumlardan yararlanma yoluna gidilmiş ve RCD ülkeleri ile yapılan toplantı ve görüşmelerde Türkiye'den bu pakta üye ülkelere yapılacak canlı hayvan ve et ihracatları devamlı surette gündeme gelmiştir.¹¹⁶⁰ Bu alandaki çalışmaların yalnızca üye olduğu oluşumlarla sınırlandırılmadığı bu alanda dünyada büyük bir pazara sahip İtalya, Avusturya ve Almanya gibi ülkelerle de gerçekleşmesi için imkanlar araştırılmıştır.¹¹⁶¹

Ülke hayvancılığının teknik ve ekonomik esaslara göre uzun süreli bir dönem içinde plan hedeflerine uygun, projelere ve ıslaha dayalı, yüksek vasıflı hayvan yetiştirilmesini ilke edindiği bu yıllarda aynı zamanda ülkedeki besicilik faaliyetlerinin geliştirilmesi, hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlanması, kaliteli ve bol hayvan yemi ve sanayi yemi üretimini sağlamak amaçlanmıştır.¹¹⁶² Sektöre yönelik gelişmeleri yakından takip etmek ve sorunların çözümü için Ankara'da geniş katılımlı bir hayvancılık kongresi toplanmıştır. Kongrede, konunun ehemmiyetine dikkat çekilmesi adına

¹¹⁵⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1966 Yılı Programı*, s.103.

¹¹⁵⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.331.

¹¹⁶⁰ 1969 yılında RCD Bakanlar Konseyi toplantısında Türkiye ile İran arasındaki ticari gelişmelerde Türkiye'den İran'a 6,5 milyon değerinde koyun eti ve canlı hayvan ihracat edilmesi kararlaştırılmıştır. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Ankara 1969, S.57, s.71.

¹¹⁶¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1966 Yılı Programı*, s.103.

¹¹⁶² Tarım Bakanlığı Veteriner Genel Müdürlüğü'nün Türkiye'de hayvansal ürünlere yönelik üretimi arttırmak noktasında aldıkları önlemler arasında hayvan yemi üretimini arttırmak ve hayvan yemi olarak kullanılacak maddelerin ihracatını azaltmak öncelikli olarak gelmektedir. Bu noktada ancak iç tüketim fazlalarının ihracata yönlendirilmesine sıcak bakıldığı anlaşılmaktadır. *İstanbul Postası*, 9 Haziran 1966.

hayvancılık, su ürünleri ve beslenme bakanlığı adıyla bir bakanlık kurulması fikri dahi gündeme gelmiştir.¹¹⁶³

Sektöre yönelik girişimlerin desteklenmesi noktasında mevcut kredi imkanlarının genişletilmesi yönünde bir politika takip eden yönetim, açılacak tesis ve besi kredileri ile sektöre artan bir hızla ivme kazandırmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda 1967 yılında A.İ.D teşkilatı ve 1970 yılında dünya kalkınma bankası tarafından besi hayvancılığı projelerinde kullanılmak üzere kredi alınmıştır.¹¹⁶⁴ Buna ilave olarak hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlama sistem ve tesislerinin düzenlenmesine çalışarak hem üretici ve tüketici arasındaki ilişkinin koordineli bir biçimde yürütülmesini ve hem de hayvansal ürünlerden alınan verimi arttırmak hedeflenmiştir. Türkiye'deki hayvancılık faaliyetlerinin ve hayvansal ürünlerden alınan verimin iklimsel koşullardan etkilenmesini önlemek amacıyla yönetim, 1970 ve 1971 yıllarında Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesinde yaşanan kuraklık sebebiyle kararnameler çıkarmış ve böylece hem bölge ve hem de ülke hayvancılığının bu durumdan en az hasarla çıkmasını sağlamaya çalışmıştır.¹¹⁶⁵

Hayvancılıkta ekonomik bakım, besleme ve pazarlama usul ve metotlarını uygulamak, bu sektöre dair gelişmeleri desteklemek ve genişletmek noktasında harekete geçilmiştir. Hayvancılık faaliyetlerinin ülke çapında yaygınlaştırılmasının yanı sıra özellikle Doğu Anadolu bölgesinde hayvancılığı geliştirme hususunda çalışmalar yürütülmüştür. Bu doğrultuda bölgede bulunan hayvan yetiştiricileri ve besicileri teşkilatlandırma ve eğitime faaliyetleri hız kazanmış, bölgeye yönelik yeni projeler gündeme gelmeye başlamıştır. Bu doğrultuda 1966 yılında başlatılan dört büyük süt fabrikası projesinden birinin Kars'ta bulunması bölgeye yönelik yatırımların ilkinin

¹¹⁶³ 23-27 Mart tarihleri arasında Türkiye'de ikincisi düzenlenen hayvancılık kongresine Türk Veteriner Hekimler Birliği, Türk Veteriner Hekimler Sendikası, Ziraat Odaları Birliği, Türkiye Odalar Birliği Temsilcileri, İstanbul Ticaret Odası ve beş bakan katılmıştır. Kongre sonunda hazırlanan komisyon raporunda hayvan hastalıkları ile mücadele, modern hayvancılık yöntemlerinin kullanımı, hayvancılık eğitimleri gibi konular üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. *İktisadi Yürüyüş*, S.503, s.15-18.

¹¹⁶⁴ 1967 yılında açılan 10 milyon liralık kredinin Tarım Bakanlığınca hazırlanan ve Mersin, Manisa, Denizli, Malatya, İzmir, Hatay, Gaziantep ve Ankara illerinde uygulanacak hayvan besiciliği projesi çalışmalarında kullanılması planlanmaktadır. *T.C. Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Ankara 1967, S.37, s.24. Dünya Kalkınma Bankası tarafından 1970 yılında açılan 85 milyon liralık kredi ise ağırlıklı olarak süt hayvancılığının ıslahı, hayvancılık örgüt ve hizmetlerinin ifası, modern kesim ve taşıma araçlarının temini noktasında kullanılması planlanmaktadır. *İktisadi Yürüyüş*, Sayı.509, s.53.

¹¹⁶⁵ Bahsi geçen kararnamelerden ilki 7 Ağustos 1970 tarihli resmî gazetede 7/1036 Sayılı karar numarası ile yayımlanırken diğeri 19 Ocak 1971 tarihli gazetede 7/1774 sayılı karar numarası ile yayımlanmıştır. Bu kararnamelerde hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Kars, Ağrı, Van, Erzurum ve Muş illerine belirli bir süre zarfında demiryolu ile hayvan yemi, arpa, saman, ot teminin gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 7 Ağustos 1970, S.13572. 19 Ocak 1971, S.13728.

oluşturmaktadır.¹¹⁶⁶ Ülkede büyükbaş hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı bu bölgede modern besi sahalarının kurulması noktasında yürütülen çalışmalar neticesinde hayvansal verimliliğin artırılması hedeflenmiştir.¹¹⁶⁷ Kümes hayvancılığının ise tüketime bağlı olarak yoğun nüfuslu bölgelerde yürütüldüğü ülkede kamu sektörünün yanı sıra özel sektörün desteklenmesi ile sektöre ivme kazandırılması amaçlanmıştır. Bu noktada devlet tarafından damızlık ihtiyacının karşılanması amacıyla çalışmaların yoğunlaştırılması planlanmıştır.¹¹⁶⁸

Tablo: 3.1. Türkiye’de Canlı Hayvan Sayıları ve Yıllık Artış Oranları (Bin baş olarak) verilmiştir.

YILLAR	Küçükbaş Hayvan	Büyükbaş Hayvan	Toplam	Artış Oranı	Kümes Hayvanları	Artış Oranı
1965	54.187	14,419	68,606	0,6	31,023	3,5
1966	55,595	15,022	70,617	2,9	30,245	-2,5
1967	56,537	15,413	71,950	1,9	32,160	6,3
1968	57,224	15,018	72,242	0,4	33,975	5,6
1969	56,618	14,367	70,985	-1,7	34,336	1,1
1970	55,954	13,873	69,827	-1,6	34,289	-0,1
1971	55,623	13,679	69,302	-0,8	36,690	7,0

Bekir Kılıç, *Türkiye’de Hayvancılık Politikası: Mevcut Durum ve Yönetmel Sorunlar*, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2020, s.34.¹¹⁶⁹

AP yönetimleri tarafından ilke ve hedefleri belirlenen hayvancılık sektörüne ait veriler incelendiğinde Türkiye’de 1965-1971 yılları arasındaki dönemde en büyük artış hızına 1971 yılında %7’lik büyüme oranı ile kümes hayvancılığı ulaşmıştır. Büyük ve küçükbaş hayvan sayılarının inişli çıkışlı bir seyir gösterdiği bu yıllarda küçükbaş hayvan sayısında kısmi artış yaşanmasına rağmen aynı durumum büyükbaş hayvan sayısında söz konusu olmamıştır. Hayvan sayıları kadar hayvansal ürünlerden elde edilen üretim miktarlarında da doğrusal oranda artışların söz konusu olmaması gerçekleşen rakamlar

¹¹⁶⁶ 1966 yılında kurulması planlan diğer süt fabrikaları İstanbul, İzmir ve Adana’dadır. *Babıâli’de Sabah*, 14 Ocak 1966

¹¹⁶⁷T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1966 Yılı Programı*, s.104.

¹¹⁶⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.336.

¹¹⁶⁹ Bekir Kılıç, *Türkiye’de Hayvancılık Politikası: Mevcut Durum ve Yönetmel Sorunlar*, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2020, s.34

ile plan hedefleri arasında bir tutarsızlık yaşandığını ortaya koymaktadır. Birden fazla etkenin bir araya gelmesiyle açıklanabilecek bu durum için öncelikle sektöre yönelik yatırımların yeterli ve doğru bir biçimde koordine edilememesi, hayvan yetiştirme alanlarının her geçen gün azalmasına bağlı olarak hayvancılık sektörünün artan talebi karşılayamaması bununla birlikte artan bakım ve yem masraflarının da fiyatlara doğrudan yansımalarının sektörün gelişimine olumsuz yönde bir etki yaptığı açıktır.¹¹⁷⁰

Tablo: 3.2. Türkiye’de Hayvansal Üretim Değerleri ve Yıllık Artış Oranları

YILLAR	ET ÜRETİMİ		SÜT ÜRETİMİ	
	TOPLAM	YILLIK ARTIŞ ORANI	TOPLAM	YILLIK ARTIŞ ORANI
1965	177,787	3,8	4.158.000	0,6
1966	191,921	7,9	4.322.000	3,9
1967	183,806	-4,2	4.426.000	2,4
1968	189,781	3,3	4.451.000	0,6
1969	211,891	11,7	4.381.000	-1,6
1970	219,042	3,4	4.302.000	-1,8
1971	207,687	-5,2	4.280.000	-0,5

Bekir Kılıç, Aynı yer.¹¹⁷¹

Türkiye, üç tarafı denizlerle çevrili bir ülkedir. Fakat, buna rağmen su ürünleri üretim seviyesi düşük ve yıldan yıla dalgalanma göstermektedir. Planlı döneme geçilmesiyle birlikte sektörün gelişimine yönelik bir dizi tedbir alınmasına rağmen mevcut sorunlar tam olarak çözüme kavuşturulamamıştır.¹¹⁷² AP yönetiminin hazırlayıp sahaya sürdüğü ikinci planda da ülkedeki su ürünlerinin gelişimine yönelik ilkeler belirlenerek üretim-tüketim, ithalat-ihracat faaliyetleri üzerinden yol haritasının belirlenmesine çalışılmıştır. Bu doğrultuda sektörün canlanması için öncelikle balıkçılık mevzuatını modern anlayışlara göre düzenleyecek kanun tasarısı hazırlık çalışmalarına

¹¹⁷⁰ *İstanbul Postası*, 29 Ocak 1966.

¹¹⁷¹ B. Kılıç, Aynı yer.

¹¹⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s. 337.

girişilmiştir.¹¹⁷³ Ardından, su ürünleri üretim kapasitesinin arttırılmasına öncelik verilmiş bu doğrultuda bir dizi düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerde devlet tarafından belirlenmiş yerlerde yılın belirli zamanlarında avlanmaya müsaade edilmiş böylece hem su ürünlerinin nesillerini korumak ve hem de miktarlarını arttırmak amaçlanmıştır.¹¹⁷⁴ Özellikle Karadeniz bölgesinde mevcut su ürünleri üretiminin arttırılması, değerlendirilmesi, pazarlanması konuları üzerine araştırma yapmak ve balıkçılık faaliyetlerinin ülke çapında gelişmesine ve yayılmasına katkı sağlamak amacıyla 1970 yılında merkezi Samsun'da olan Ankara Üniversitesine bağlı Balıkçılık ve Su Ürünleri Araştırma Enstitüsü kurulmuştur.¹¹⁷⁵

AP yönetiminin balıkçılığın niteliğini arttırmak noktasında ki bir diğer girişimi ise nüfus yoğunluğu yüksek yerlerde yüksek kapasitede balık miktarlarının muhafaza edilmesi amacıyla soğuk hava depolarının inşa edilmesi üzerine olmuştur. Bu doğrultuda İstanbul halkının balık ihtiyacının çok büyük bir kısmını karşılayacak olan Rumeli Kavağı soğuk hava tesisleri 1970 yılında hizmete girmiştir.¹¹⁷⁶ Bunların yanı sıra kıyı balıkçılığının geliştirilmesi noktasında gerekli araç ve ekipmanın bahsi geçen balıkçılık türüne uygun hale getirilmesi planlanmıştır. Balıkçılıkta kooperatifleşme yolunun tercih edilmesi ile birlikte sektörün kurumsallaşmasına da ortam hazırlanmak istenmiştir.¹¹⁷⁷

Hükümetin sektörün gelişimine yönelik bir diğer hamlesi ise su ürünleri tüketim miktarlarının arttırılması üzerine olmuştur. Bu doğrultuda ikinci plan döneminde su ürünlerinin ülke içindeki tüketim talebi %7,6 olarak belirlenmiştir.¹¹⁷⁸ Su ürünlerinin yaklaşık %65'inin taze olarak tüketildiği ülkede kişi başına tüketimi arttırmak noktasında harekete geçilmesiyle balıkçılık faaliyetleri ivme kazanmıştır. Buna göre en fazla balığın

¹¹⁷³ Bahsi geçen kanun 1380 sayılı karar numarası ile 4 Nisan 1971 tarihli resmî gazetede yayımlanmasının ardından yürürlüğe girmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 4 Nisan 1971, S.13799.

¹¹⁷⁴ 1966 yılında su ürünleri avcılığına dair hazırlanan düzenlemede 1966-1967 dönemi için av yılı 15 Nisan 1966 yılında başlayıp 15 Nisan 1967 yılında sona ermektedir. Bazı göl, baraj ve akarsuların su ürünleri avcılığı için özel düzenlemeleri mevcuttur. Buna göre; Sapanca, İznik, Hotamış, Süleyman Hacı ve Gölcük göllerinde normal vasıtalarla bütün sene avcılık yapılabilirken, Manyas, Bafa ve Mermere gölleriyle rakımı 900 metreden az olan diğer göl, baraj ve akarsularda 1 Mayıs'tan Ağustos'a kadar avlanmak yasaktır. Beyşehir, Eğirdir, Çavuşçu, Akşehir, Eber, Yeniçağ, Haçlı gölleriyle rakımı 900 metrenin üzerinde olan diğer göl, akarsu ve barajlarda yine aynı tarihlerde avlanmak yasaktır. Bazı özel balık ve su ürünlerinin avlanmasına yönelik yeni düzenlemelerinde devreye alındığı bu dönemde siyah havyar balıkları, kerevit ve karideslere av yasağı gelmiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 19 Nisan 1966, S.12278.

¹¹⁷⁵ *T.C. Resmî Gazete*, 13 Şubat 1970, S.13425.

¹¹⁷⁶ *Belediye İstanbul*, Ocak 1970.

¹¹⁷⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.340-341.

¹¹⁷⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.338.

Karadeniz bölgesinde avlandığı Türkiye’de sırasıyla, Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinde balıkçılık faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmüştür.¹¹⁷⁹

Türkiye tabii imkanlara sahip olmakla birlikte, balık ve su ürünleri üretimi 1965-1971 arasındaki dönemde istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Kıyı balıkçılığının geniş ölçüde mevsimlik dalgalanmalar meydana getirmesi açık deniz balıkçılığına henüz geçilememiş olması ve pazarlama organizasyonlarının yetersiz bulunması bunun başlıca nedenlerini teşkil etmektedir. Ticari kanallara giren su ürünleri çoğunlukla büyükşehirlerde tüketilmektedir. Toplu üretim mevsimleri dışında, su ürünleri fiyatları yüksek bir seyir takip etmektedir. Su ürünlerinin gelişimini etkileyen bir diğer faktör ise depolama noksanlığından ileri gelmektedir. Balıkçılık alanında üretim ve muhafaza için teknolojik gelişmelere geniş çapta yer verilmemesi bu alandaki zayıflığın yüksek olmasına yol açmaktadır.¹¹⁸⁰

Hızla artan dünya nüfusunun gıda ihtiyacına olan talebine paralel olarak hayvancılık sektörüne olan ihtiyaçta her geçen gün artmaktadır. İnsanların yeterli ve dengeli beslenmesinde önemli rolü bulunan hayvancılık sektörü özellikle gelişmiş ülkelerde önemli bir endüstri haline gelmeye başlamıştır. Beslenme ihtiyacının yanı sıra ulusal geliri ve istihdamı arttırmak, et, süt, deri, kozmetik ve ilaç sanayi dallarına hammadde sağlamak, katkıda bulunmak ve ihracat yoluyla döviz gelirlerini arttırmak gibi önemli ekonomik ve sosyal fonksiyonlara sahip olan sektörün gelişimi Türk ekonomisinin yalnızca bugünü için değil aynı zamanda geleceği içinde büyük bir önem taşımaktadır.

3.1.2. Sanayi

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ülkede geniş çapta bir sanayileşme hamlesi başlatılmıştır. Bu alanda öncü olarak kabul edilen İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda Türk iktisadi yaşamın temel ilkeleri belirlenerek, ekonominin yol haritası çıkarılmıştır.¹¹⁸¹ Devletçilik ilkesi esas alınarak hazırlanan I. ve II. Beş yıllık sanayi planları ile Türk ekonomisinin gelişim süreci devam ederken ekonomide sanayi

¹¹⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.165.

¹¹⁸⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.164.

¹¹⁸¹ T. Çavdar, *a.g.e.*, s.152-157.

sektörünün payı her geçen gün artan bir önem kazanmıştır. Planlı ekonomi anlayışının da büyük katkı sağladığı bu durum karşısında sektöre verilen önemi göstermek adına Sanayi Bakanlığı kurulmuştur.¹¹⁸² Böylece sanayi sektörüne yönelik yatırım, girdi ve çıktıların ayrıntılı bir biçimde izlenip analiz edilmesine olanak sağlanmıştır.

Türkiye’de 1963 yılında başlayan planlı kalkınma devresi ile Türk ekonomisinin sektörlere ayrılarak her sektörün gelişme verilerinin ayrıntılı bir biçimde analiz edilmesi sağlanmıştır. Bu sektörler içerisinde kuşkusuz en ön plana çıkanlardan birisi sanayi sektörüdür. İlk planda özellikle iç ve dış finansman güçlükleri, teknik ve idari aksaklıklar sebebiyle beklenen hedefe ulaşamayan sektör, bilhassa ikinci planda artan bir ivme kazanmıştır.¹¹⁸³ Plan hedeflerinde, kalkınma hızı %7 olarak belirlenmiş ve gerçekleşme verileri geniş ölçüde sanayiden sağlanacak gelişmelere endekslenmiştir.¹¹⁸⁴ Bu doğrultuda kalkınma planında sanayi sektörü için ortalama %12,9 oranında bir gelişme hızı öngörülmüştür.¹¹⁸⁵ Kaynakları etkili ve doğru kullanarak hayat kalitesinin artırılmasının amaçlandığı planlarda yatırımlar çoğunlukla ve her geçen yıl artan bir biçimde sanayi sektörüne yönelmiştir.¹¹⁸⁶

Sanayi, bir ülkedeki gelişmişlik seviyesini gösteren önemli bir kriterdir ve çok sayıda alt kolları mevcuttur. Hazırlanan beş yıllık planlarda ayrı ayrı takip edilen bu alt kollar ile Türkiye’nin sanayi alanındaki gelişme verileri yıllık olarak analiz edilmiştir. Bu doğrultuda girdi ve yatırımların oranı esas alındığında AP’nin iktidarında, ülkede, sanayi sektörü içerisinde en fazla imalat sanayi ön plana çıkmıştır.¹¹⁸⁷ Kamu kesimi başta olmak üzere özel sektörün bu alana yönelik yatırımlarını destekleyen AP yönetimi ekonominin sürükleyici sektörlerinden biri olarak gördüğü imalat sanayine büyük oranda ağırlık vermiştir.¹¹⁸⁸ İktidarı devraldıktan sonra başta devam eden yatırımlar olmak üzere yeni plan ve projelerde de bahsi geçen sektöre öncelik tanıyan hükümet, verimli yatırımların

¹¹⁸²Türkiye’deki ilk Sanayi Bakanlığı, MBK yönetiminde kurulmuştur. Selahattin Özmen, *Sanayi Savaşımız Sayılar, Sorunlar, Değerlendirmeler*, Yazın Basın Yayın Matbaacılık, İstanbul 2012, s.232.

¹¹⁸³Akın İlkin, “Türkiye’de Sanayi Politikası (1923-1973)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.30, S.1-4, (1970), s.403.

¹¹⁸⁴ *İktisadi Yürüyüş*, S.503.

¹¹⁸⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.113.

¹¹⁸⁶ M. Bakırcı, *a.g.e.*, s.124.

¹¹⁸⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.160.

¹¹⁸⁸Ahmet. M. Gökçen, “Türkiye’de İmalat Sanayiinde Yapı Değişikliği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Dergisi*, C.34, S.1-4, (1974), s.124.

tamamlanarak işletmeye açılması esasına uygun bir biçimde hareket etmiş, ve söz konusu alandaki yatırımlarını her geçen gün arttırmıştır.¹¹⁸⁹

Kamu ve özel sektör yatırımlarının büyük oranda bu alana aktarılması ile imalat sanayinin hemen bütün alt dallarında ihracata yönelik artışlar yaşanmıştır. Tüketim ve yatırım malları olmak üzere iki ana alt kol da gelişmelerin takip edildiği sektörde yıllık raporlardaki veriler incelendiğinde tüketim malları sanayinde en fazla ihracat gıda ve tütün sanayinde yaşanmıştır.¹¹⁹⁰ Tarımsal üretimde ortaya çıkan yıllık dalgalanmalara rağmen AP'nin iktidarı ile geçen dönemde artan bir eğilimde olan gıda sanayinde bilhassa, artan iç tüketime bağlı olarak konserve sanayi,¹¹⁹¹ sebze ve meyve işleme sanayi, et ve süt mamulleri¹¹⁹² ve yem sanayinde kayda değer gelişmeler yaşanmıştır.

Ülkede, gıda sanayi üretiminin yaklaşık yarısını hububat mamulleri, şeker ve et üretimi teşkil etmektedir. Bunlara, çay, margarin, bitkisel yağlar gibi ürünler de eklendiğinde gıda sanayinin ekonomiye olan katkısı çok daha yüksek seviyelere çıkmaktadır. Bu nedenle gıda maddelerinin üretimi ve kalitesine önem verilerek, sektöre yönelik veriler büyük bir titizlikle takip edilmiştir. Bu doğrultuda, sektöre ait işletme ve tesislerin tarım bakanlığı bünyesinde ciddi bir denetim ve izne tabi tutulmasının yanı sıra, ihraç edilecek ürünlerin ticaret bakanlığı tarafından bir dizi denetime tabi tutulması zorunluluğu getirilmiştir. Ancak getirilen tüm bu düzenlemelere rağmen sektörde bazı olumsuz gelişmelerde kaydedilmiştir. Öyle ki, sektörün iklim şartlarının etkisine büyük oranda bağlı kalması neticesinde bazı alt kollarında istenilen gelişme hızına ulaşamamıştır. Bu durum özellikle yağ sanayinde belirgin bir biçimde hissedilmiş, yağış azlığı nedeniyle bitkisel yağ sanayinde yağ ithalleri yaşanmıştır.¹¹⁹³ Bu durum bahsi geçen sektörde plan hedeflerinin altında kalınmasına yol açmıştır.¹¹⁹⁴

¹¹⁸⁹T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1967, s.218.

¹¹⁹⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.216.

¹¹⁹¹Günümüzde de faaliyete devam eden Tat Konserve fabrikası bu dönemde hizmete açılmıştır. *Yeni Tanin*, 28 Ağustos 1968.

¹¹⁹² Adalet Partisinin iktidarı ile geçen dönemde artan iç tüketimi karşılamak adına İstanbul ve Kars'ta süt fabrikaları hizmete girmiştir. *Dünya*, 2 Ocak 1970.

¹¹⁹³Yağ piyasasında yaşanan sorunların 1966 yılının ilk günlerinden itibaren yağ ithallerini gündeme getirdiği anlaşılmaktadır. *İstanbul Postası*, 2 Ocak 1966.

¹¹⁹⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.215-216.

Bu duruma benzer bir başka örnek ise şeker sanayinde yaşanmıştır. Ülkedeki şeker üretim maliyetlerinin dünyadaki diğer şeker üreticileriyle kıyaslandığında çok daha yüksek oranda seyretmesi neticesinde şeker üretiminin azalması, bu alanda stokçuluk ve karaborsa faaliyetlerinin artmasına yol açmıştır.¹¹⁹⁵ Yaşanan duruma paralel olarak yaş küspe ve melâs üretiminde de aksaklıklar meydana gelmiştir. Hükümet, bu durumun önüne geçebilmek için ülkede mevcut olan şeker komplekslerinin yakınlarında 1969 yılından itibaren kademeli olarak ihracata yönelebilecek örgütlenmeler oluşturmaya karar vermiştir. Yerli sermayenin ve yabancı ortakların teknik ve pazarlama gücünden yararlanacak koordinatörlüklerin kurulmasına önem veren hükümet, şeker fabrikalarında yaş küspe yerine kurutulmuş küspe dağıtımına öncelik vererek, küspe kurutma tesislerinin yapımına hız vermeyi planlamıştır.¹¹⁹⁶

Hükümetin almış olduğu tüm bu tedbirlere rağmen bahsi geçen dönemde şeker üretiminde istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu durum öncelikle ürün fiyatlarına yansımış ve kayda değer oranda artışlar yaşanmasına yol açmıştır. 1969 seçimlerinde Adalet Partisinin seçim vaatlerine de konu olan bu durum karşısında hükümetin fiyatları indirmeye yönelik girişimlerinden de bir sonuç alınamamıştır. Kamuoyunda yetersiz üretim nedeniyle 1969 yılının Aralık ayından itibaren şeker ihracatının durdurulmasına karar verildiğine dair haberler basına yansımıştır.¹¹⁹⁷ Sektörün gelişim hızını yavaşlatan tek faktör elbette iklim koşullarına olan bağımlılık değildir. Devlet ile üretici arasında yaşanan fiyat anlaşmazlıkları da üretimi doğrudan etkileyen faktörler arasında yerini almaktadır. Bu doğrultuda 1970 yılı içerisinde çay ve fındık sanayinde böyle bir anlaşmazlık gündeme gelmiştir.¹¹⁹⁸

AP'nin iktidarında öne çıkan bir diğer tüketim sanayisi ise tütün sanayidir. Sigara başta olmak üzere tütün ve türevi mamullerin üretimi ve kalitesine öncelik verilmesi neticesinde ürünlerin dış piyasalarda yarışacak seviyeye gelmesi gayesiyle çalışmalar yürütülmüştür. Bu amaçla ilk kademede özel sektöre ihracat maksadıyla üretim tesislerinin kurulması için devlet teşvikleri yapılarak, Türk tütünün kalitesini tanıtmaya ve yeni pazar araştırmaları yapmak amacıyla yoğun bir faaliyete girişilmesi planlanmıştır.

¹¹⁹⁵ *Akşam*, 28 Ağustos 1970.

¹¹⁹⁶ T.C. Başkanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.173-174.

¹¹⁹⁷ *Yeni İstanbul*, 10 Aralık 1969.

¹¹⁹⁸ *Milliyet*, 17 Nisan 1970.

AP'nin iktidarı ile geçen dönemde özellikle İstanbul Maltepe'de açılan sigara fabrikasının sektöre büyük bir ivme kazandırdığını söylemek mümkündür.¹¹⁹⁹ Mevcut işletmenin yanı sıra Adana ve Malatya'daki sigara fabrikalarının da modernizasyonuna önem veren hükümet, böylece hem kalite düşüklüğünün ve hem de firelerin önüne geçmeyi amaçlamıştır.¹²⁰⁰

Sanayi sektörü içerisinde ağır sanayi olarak nitelendirilen yatırım mallarının önemi oldukça büyüktür. 1965-1971 yılları arasında ülkede yatırım mallarını üretecek yeterli alt yapı, nitelikli iş gücü ve yeterli finansman desteği bulunmadığı için sanayinin bu sektörüne yönelik veriler genellikle ithalat yoluyla karşılanmıştır. Enerji, savunma, kimya ve makine endüstrisini içine alan sektörde bahsi geçen yıllar içerisinde ithalat verilerinin en fazla olduğu sektör makine imalat sanayidir.¹²⁰¹ Sektörün gelişimi açısından iç üretim hedeflerinin artırılması buna paralel olarak ithalat girdilerinin büyük oranda azaltılması planlanmıştır. Bununla birlikte özel sektör yatırımları teşvik edilmiştir.¹²⁰² Sektörde ağırlıklı olarak beyaz eşya üretimine öncelik verilmiştir. Ancak, tarımda makineleşmenin artan bir ivme kazanması, ulaşım ağlarının genişlemesine paralel olarak taşımacılık faaliyetlerinin gelişmesi ile birlikte yatırımlar otomotiv sanayine doğru hızlı bir biçimde yönelmiştir. Fakat, ülkede bu alandaki alt yapı yetersizliklerinin ve artan maliyetlerin önüne geçilememesi montaj sanayinin doğmasına yol açmıştır. Yurtdışından gelen ürünlere yerli üretiminde eklenmesi ile ortaya çıkan bu yöntemle maliyetlerin azaltılması hedeflenerek yurt içi üretim kapasitesinin artırılması amaçlanmıştır. Bu noktada hazırlanan talimat doğrultusunda kuruluşlara, en az %15 yerli katkı ile üretim yapmak koşulunun getirilmesi ile ithalatı azaltmayı planlayan hükümet, montaj yoluyla başlayan imalatı yerli tüm imalata ulaştırmayı hedeflemiştir.¹²⁰³ Bu doğrultuda montaj sanayinin daha fazla gelişmesini sağlamak ve önünü açmak amacıyla seminerler düzenlenmiştir.¹²⁰⁴ 1970 yılında düzenlenen montaj sanayi seminerine katılan DPT Müsteşarı Turgut Özal, bu yöntemle ikinci planda ulaşmayı çalıştıkları hedeflerden ayrıntılarıyla bahsetmiştir.¹²⁰⁵

¹¹⁹⁹ Haber, 15 Nisan 1969.

¹²⁰⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1969 Yılı Programı, s.176.

¹²⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1970 Yılı Programı, s. 209.

¹²⁰² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1967 Yılı Programı, s.224.

¹²⁰³ Montaj Sanayi Talimatnamesi için bkz. T.C. Resmi Gazete, 14 Nisan 1964, S.11682.

¹²⁰⁴ Dünya, 4 Şubat 1970. 1970 yılının şubat ayında İstanbul'da düzenlenen Montaj Sanayi seminerinde dönemin DPT müsteşarı Turgut Özal'da bir konuşma yapmış sanayinin kalkınma üzerindeki rolü ve önemi üzerinde ayrıntılı bir izahat vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İktisadi Yürüyüş, S.503, s.6-8.

¹²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İktisadi Yürüyüş, S.503, s.8.

Yatırım malları içerisinde ithalat oranının fazla olduğu bir diğer sektör ise kimya sanayidir. 1965-1971 yılları arasındaki veriler analiz edildiğinde bahsi geçen sektörde kamuya nazaran özel sektörün ağırlığı açık bir biçimde hissedilirken sektöre yönelik yatırımlar her geçen yıl artan oranlarda seyir göstermiştir.¹²⁰⁶ Ağır sanayi içerisinde kapsamlı bir sektör olan kimya sanayiinin alt kolları mevcuttur. Ülkede, kimyadan ağırlıklı olarak ilaç sektöründe yararlanılması bu alandaki gelişmelerin önünün açılmasına olanak sağlamıştır. AP'nin mevcut tarım politikasının kimyasal gelişmeleri ön planı çıkarması da bahsi geçen sektörün artan bir ivme kazanmasında büyük rol oynamıştır. Uygulanan devlet politikası neticesinde devlet yatırımları başta olmak üzere dış yardımların bu alana yönlendirilmesi sağlanarak sektörün gelişmesinin önü açılmıştır.

Kimya, geniş bir kullanım alanına sahip bir sanayidir. Türkiye'de kimyadan en fazla yararlanılan alanlarından bir diğeri de tekstildir. Bileşimindeki özel kimyasallar neticesinde çoğunlukla dokuma sanayiinde kullanılan özel boyaları elde etmek için sıkça yararlanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle sektörün ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına boya fabrikalarının açılmasına öncelik verilmiştir. Bu doğrultuda bir tanesi 1966 yılında olmak üzere 1969 yılı içerisinde İstanbul ve Gaziantep'te iki boya fabrikası hizmete girmiştir.¹²⁰⁷

Kimya ve petrolün birleşmesinden oluşan petro-kimya sanayisi alanında ülkedeki ilk adım 3 Nisan 1965 tarihinde İzmit'te kurulan PET-KİM AŞ. Tarafından atılmıştır. Petrolden çeşitli kimyevi maddeler elde ederek ülkenin kimyevi madde ihtiyacının karşılanması amacıyla kurulan bu işletme ile başta tarım sektörü olmak üzere çeşitli sanayi kollarındaki gelişmeleri hızlandırarak yeni çalışma sahaları yaratmak amaçlanmıştır.¹²⁰⁸ Bu amaçla hareket eden AP yönetimi de bahsi geçen sektörü geliştirmeye yönelik ciddi girişim ve yatırımlarda bulunmuştur.¹²⁰⁹ Bu doğrultuda, 20 Eylül 1966 tarihinde Süleyman Demirel tarafından İzmit Petro-Kimya Tesislerinin temeli

¹²⁰⁶ Birinci planda 1.829 milyon TL olan sektör yatırımları ikinci planda 4.250 milyon TL'ye yükselmiştir. Erol Zeytinoğlu, *Türkiye Ekonomisi Dersleri*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1970, s.308.

¹²⁰⁷ S. Özmen, *a.g.e.*, s.258.

¹²⁰⁸ İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, *Türk Ekonomisinin 50 Yılı*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1973, s.122.

¹²⁰⁹ AP Yönetiminin petro-kimya sanayisi noktasındaki ilk çabaları sektörü desteklemek adına aldığı dış yardımlardan ileri gelmektedir. Bu doğrultuda 1966 yılının mart ayında petro-kimya sanayinde kullanılmak üzere 175 milyon liralık kredi alındığı bilinmektedir. *İstanbul Postası*, 22 Mart 1966.

atılmıştır.¹²¹⁰ Söz konusu tesisin ek hizmet binalarının da alınan dış yardımların katkısıyla aşama aşama devreye alınmasıyla bu alandaki çalışmalar genişlemiştir.¹²¹¹ AP'nin iktidarı ile geçen dönemde gerek petro-kimya tesislerinin açılıp, genişletilmesi ve gerekse ülkenin çeşitli bölgelerinde açılan petrol kuyuları sayesinde petrol üretiminde gelişmeler yaşanmıştır.¹²¹² Ancak, yaşanan olumlu gelişmelere rağmen üretim ve tüketim dengesinin sağlanamaması neticesinde sektörden beklenen verim sağlanamamıştır.

AP iktidarında elektronik sanayii de ufak çaplı gelişmeler yaşansa da üretim mevcut talebi karşılamaktan uzak kalmıştır. Dayanıklı tüketim mallarının gümrüksüz olarak ülkeye girmesi yabancı menşeli mallara sürüm üstünlüğü kazandırmaktadır. Hükümetin, mevcut durumun önüne geçebilmek amacıyla elektronik sanayide büyük bir gelişim sağlayacak yatırım projelerine ciddi kaynak ayırdığı göze çarpmaktadır. Özellikle, karayolu taşıtlarının yerli üretimine yönelik projelere ağırlık veren hükümetin, yabancı şirketlerle kurduğu ortaklıklar neticesinde dünyaca ünlü otomobil markalarının Türkiye'de üretim aşaması başlamıştır.¹²¹³ Otomobil başta olmak üzere kamyon ve otobüs imalatına öncelik verilen dönemde, taşıt imalinde önemli yer tutan parçaların ülke içinde imalatını teşvik etme yolunda bir politika izlendiği tespit edilmiştir.¹²¹⁴ Bu doğrultuda halk tipi, memleket ekonomisine uygun Anadol marka otomobiller 1966 yılı Aralık ayında %53,94'ü yerli parça kullanılmak üzere 18 adet üretilmiştir.¹²¹⁵ Türk otomotiv sanayine yönelik gelişmeler Türk Otomobil Fabrikası Otomotiv Sanayisi (TOFAŞ)'ın çalışmalarıyla devam etmiş, bahsi geçen şirket tarafından otomobil üretimi 1971 yılında başlamıştır.¹²¹⁶ Hükümetin, sektöre verdiği öncelik yalnızca karayolu taşıtları ile sınırlı kalmamış demiryolu ve deniz yolu taşıtlarının da imaliyle devam

¹²¹⁰ *Tercüman*, 21 Eylül 1966.

¹²¹¹ 2 Temmuz 1969 tarihinde İzmit'in Derince İlçesinde bulunan petro-kimya tesisinin açılışını yapan Süleyman Demirel, sektöre verilen önemi göstermek adına "Altın yumurtlayan tavuklar yapıyoruz." Şeklinde bir açıklama yaparak asıl olarak Türkiye'nin kalkınması noktasında sanayileşmeye verilen önemi vurgulamıştır. *Yeni İstanbul*, 3 Temmuz 1969. Tesisin genişletilmesi noktasında Avrupa Yatırım Bankasından 9 Milyon dolarlık kredi alındığına dair bilgiler de mevcuttur. *Dünya*, 1 Ocak 1970.

¹²¹² Ülkede yoğun olarak yapılan petrol araştırmaları neticesinde birçok yerde petrol bulunduğu dair haberler kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bu haberlerden birisi de 1970 yılının ilk günlerinde Rize'de bulunan petrole ilişkindir. *Yeni İstanbul*, 2 Ocak 1970. Petrol araştırmaları neticesinde çok sayıda petrol kuyularının açıldığı ve açılan petrol kuyularının petrol üretim miktarını arttırdığına ilişkin haberlere basında sıkça rastlanmaktadır. Bu haberlerden birisi de 1970 yılına rastlanmaktadır. Açılan tesis ve kuyuların petrol üretimine olan katkısının yılda %20'lere ulaştığına ilişkin veriler kamuoyuyla paylaşılmıştır. *Dünya*, 26 Şubat 1970.

¹²¹³ 1968 yılında İsveç'e ait olan Volvo firması ile yapılan anlaşma neticesinde Bursa'nın Mudanya İlçesinde Volvo Fabrikasının temelleri atılmıştır. *Hürriyet*, 26 Ağustos 1968.

¹²¹⁴ Hükümetin tüm çabalarına rağmen otomotiv sektöründeki ithalat rakamları istenilen seviyeye gelmemiş, bu durum taşıt alımlarında yeni vergilerin konmasına yol açmıştır. *Dünya*, 22 Mayıs 1970.

¹²¹⁵ *İktisadi Yürüyüş*, S. 507. s.8-9.

¹²¹⁶ *Dünya*, 31 Ocak 1971. Bkz. EK. 29.

etmiştir. Bu doğrultuda 1968 yılından itibaren ülkede lokomotif üretimine başlanmış bununla beraber 1969 yılında Pendik ve Tuzla Tersanelerinin kurulması noktasında adımlar atılmıştır.¹²¹⁷

Türkiye, yer altı kaynakları çeşitliliği bakımından zengin bir ülkedir. Bu durum, maden işletme tesisleri başta olmak üzere maden ve metalürji sanayiinin gelişmesine olanak sağlamaktadır. Maden sanayi denilince ülkede akla ilk olarak demir-çelik endüstrisi gelmektedir. Geniş bir kullanım alanına sahip olan demir ve çeliğin kullanım alanlarındaki artışa paralel olarak üretim miktarlarında da gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Buna göre 1965 yılında 499 ton olan ham demir üretimi 1971 yılına gelindiğinde 881 tona, sıvı çelik üretimi ise 581 tondan 1.121 tona yükselmiştir.¹²¹⁸ Ancak üretimdeki artışa rağmen arzın talebi karşılamakta yetersiz kalması neticesinde ithalat oranlarının artmasına bağlı olarak fiyat artışları yaşanmıştır.¹²¹⁹ Türkiye’de başlayan hızlı sanayileşme atılımlarının doğrudan etkilediği sektörün AP’nin iktidarındaki en önemli yatırımlar Ereğli ve İskenderun’da bulunan demir-çelik tesislerine yapılmıştır. Mayıs 1965’te faaliyete geçen Ereğli tesislerinin beklenen iç talebi karşılayamaması üzerine yeni bir tesisin Türk ekonomisine kazandırılması noktasında kolları sıvayan hükümeti, devlet imkanları başta olmak üzere dış ülkelere alınan finansman desteklerini de bu alana aktarmıştır. Bu doğrultuda AP iktidarında Sovyetler Birliği’nin de desteğiyle İskenderun da üç tesisten oluşan Demir-Çelik Kompleksi hizmete girmiştir.¹²²⁰ Türk ekonomisinin seyrini olumlu yönde etkileyen bu tarz yatırımların devamlılığına önem veren hükümet, diğer madenlerin gelişimine de öncelik vermiştir. Bu doğrultuda bakır ve alüminyum sanayi tesisleri de hizmete açılmıştır.¹²²¹

Bir ülkenin iklim ve coğrafi koşulları o ülkenin sanayisini doğrudan etkilemektedir. Bu durum ülke içinde bazı sanayi kollarının gelişimine olanak sağlamaktadır. Türkiye’nin orman miktarı oldukça iyi bir seviyededir. Bilhassa Karadeniz bölgesinde var olan bu zenginlik bahsi geçen coğrafyada orman endüstrisinin

¹²¹⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.203-207.

¹²¹⁸ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.307.

¹²¹⁹ *Dünya*, 19 Mayıs 1970.

¹²²⁰ *Son Havadis*, 4 Ekim 1970.

¹²²¹ Adalet Partisinin iktidarıyla geçen dönemde Samsun’da Bakır Kompleksinin temelleri atılarak, Seydişehir’de alüminyum fabrikasının kurulması için alt yapı çalışmaları yapılmıştır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.196.

öne çıkmasına imkân sağlamaktadır. Birinci kalkınma planını kapsayan dönemde yeterince verim alınamayan sektörün özellikle ikinci plan döneminde artan bir potansiyele sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu zamana kadar dağınık ve küçük halde bulunan tesis ve işletmelerin yerine entegre büyük tesislerin kurulmasına öncelik veren hükümet, özel sektör yatırımlarını açıkça teşvik etmiştir. Özellikle, kâğıt, kereste, ahşap ve levha sanayine yönelik yatırımların ağırlık kazandığı 1965-1971 arası dönemde, kurulan tesis ve işletmelerin sektöre geniş çaplı bir dinamizm kazandırdığı aşîkardır.¹²²²

Bahsi geçen sektörde en fazla öne çıkan yatırımlar 11 Temmuz 1969 tarihinde yayımlanan kararnamenin ardından yaşanmıştır. Ormancılığı ve orman ürünleri ihracatını teşvik ve geliştirme projesi kapsamında başlatılan çalışmalarda orman işletmeciliğinde rasyonellik ve verimlilik ilkelerinin esas alınarak uygulanmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda sektörden maksimum verim alınabilmesi amacıyla koruma, ağaçlandırma, modern kesim, imar ve bakım gibi çalışmalara öncelik verilmesi gerektiğinin altı çizilerek, orman endüstrisinin ekonomi içerisindeki payının arttırılması hedeflenmiştir. Mevcut dönemde sektörün ihracat kapasitesinin 10 milyon dolar olarak belirlenmesinin ardından bu hedefi gerçekleştirmek noktasında başta Orman Genel Müdürlüğü olmak üzere Devlet Planlama Teşkilatı ve Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları A.Ş (SEKA)'nın iş birliği içinde olmasına karar verilmiştir.¹²²³ AP Hükümetinin aldığı bu kararın ardından ekonomide orman endüstrisini öne çıkaracak bir dizi gelişme yaşanmıştır. Bunlar içerisinde en fazla öne çıkanı İzmit'te kurulan Seka Kâğıt fabrikası olmuştur.¹²²⁴ İç tüketimin artan kâğıt ihtiyacını karşılayarak bu alandaki ithalat rakamlarının düşürülmesinin hedeflendiğı bu dev projenin¹²²⁵ yanı sıra Çaycuma, Dalaman ve Aksu tesislerinin de bölgelerindeki orman ürünleri artıklarını değerlendirebilecek bir üretim kapasitesine sahip olması noktasında bir dizi planlama yapılmıştır.¹²²⁶

Ülkede, 1960'lardan itibaren başlatılan sanayileşme hamleleri beraberinde enerji sektörüne yönelik gelişmelere de olanak sağlamıştır. Türkiye Elektrik Kurumunun

¹²²² 1967 yılında Giresun'da temeli atılan kâğıt fabrikası, hükümetin, sektöre yaptığı kayda değer yatırımlardan birisi olarak göze çarpmaktadır. *Yeni Tanin*, 10 Ağustos 1967.

¹²²³ Kararname için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 11 Temmuz 1969, S.13246.

¹²²⁴ *Son Havadis*, 29 Eylül 1969.

¹²²⁵ Türkiye'de 1969 yılında 319,827 ton olan kâğıt talebi 1971 yılına gelindiğinde 409,616 tona yükselmiş talepteki artışa paralel olarak kişi başına kâğıt tüketimi de aynı dönemde 9,31 kg'dan 11,36 kg'a yükselmiştir. *İktisat Dergisi*, C.10, S.55, Ocak 1969.

¹²²⁶ Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı*, s.234-235. Seka'ya bağlı olarak kurulan Çaycuma kâğıt fabrikası 16 Nisan 1970 tarihinde törenle hizmete açılmıştır. *Dünya*, 17 Nisan 1970.

kuruluşu ile elektrik başta olmak üzere ülkenin enerji ihtiyacının üretim ve tüketim miktarlarının takibi noktasında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. İstanbul'da bulunan Ambarlı Termik Santralinin genişletilerek ülkenin elektrik ihtiyacını karşılayacak duruma getirilmesine öncelik verilmiştir. Hükümetin, ilk etabını 1967 yılında tamamladığı ve ardından 1970 ve 1971 yıllarında daha fazla genişlettiği mevcut proje sayesinde ortaya çıkan enerji ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamak noktasında ön plana çıkan gelişmelerden bir diğeri de baraj ve hidroelektrik santrali yapımına öncelik verilmesi olmuştur. İktidarı boyunca bu konuda çok sayıda yatırım ve projeye imza atan Süleyman Demirel'in Başbakanlığı döneminde yalnızca enerji sektörü için değil aynı zamanda tarım ve sanayi sektörleri başta olmak üzere Türk ekonomisini kalkındıracak dev projeler hayata geçirilmiştir.¹²²⁷ Bu projeler içerisinde adından sıkça söz ettirenler Keban, Kesikköprü ve Gökçekaya Baraj projeleri olmuştur.¹²²⁸

Kalkınma da sanayi sektörünün başat olarak görüldüğü bu dönemdeki yıllık raporlar incelendiğinde sanayinin milli gelir içerisindeki payı her geçen gün artmıştır. Ancak, buna rağmen sanayi sektörü için planlanan %12,9'luk büyüme hızına ulaşamamış 1971 yılında sektörün payı %10,2 olmuştur. Plan hedeflerindeki bu sapma sektörün bazı alt kollarında da kendisini açıkça hissettirmiştir. Buna göre, imalat sanayi için ikinci planda %11,1 düzeyinde artış hedeflenirken bu oran %9,9 dolaylarında seyretmiştir.¹²²⁹

Sektöre yönelik bu gelişmeler başta muhalefet partileri olmak üzere kamuoyunda AP'nin sanayi politikasının ciddi anlamda eleştirilmesine yol açmıştır. Hayli yoğun tartışmaların yaşandığı bu yıllarda düzenlediği gezi programlarında daimî suretle kalkınma üzerinde duran GP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu, kalkınmayı ülke bütünlüğünün bir gereği olarak gördüğünü belirterek devlet yatırımlarının ülkenin her yerine eşit oranda dağıtılması gerektiğinin altını çizmiştir.¹²³⁰ Aynı partinin genel başkan yardımcılığı görevini üstlenen Ferit Melen'de Türkiye'nin içinde bulunduğu iktisadi şartlara atıfta bulunarak ihraç mallarındaki fiyat artışlarının ülkeyi bir devalüasyona

¹²²⁷ Başbakan Süleyman Demirel, söz konusu projelerin hayata geçmesiyle Türkiye'de mevcut elektrik üretiminin 3 katına çıktığını kamuoyuna duyurmuştur. *Kırat*, 11 Şubat 1969.

¹²²⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.160-161.

¹²²⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl*, s.19.

¹²³⁰ *Yeni Tanin*, 10 Ekim 1967.

götürebileceği noktasında çarpıcı açıklamalar da bulunmuştur.¹²³¹ CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit de, hükümetin uyguladığı politikaları eleştirerek Türkiye'nin sanayileşme hızının düştüğünü ifade etmiş ve¹²³² kalkınma için ağır sanayine öncelik verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.¹²³³

Hükümetin, ekonomi politikalarını eleştirerek ağır sanayinin geliştirilmesi gerektiğine inan bir diğer isim ise Doğan Avcıoğlu dur. Ülkenin kalkınması için başlıca üç şart bulunduğuna dikkat çeken Avcıoğlu'na göre Türkiye'nin kendi ana sanayisini oluşturması gerekmektedir. İthal ve montaj sanayi ile Türkiye'nin tam anlamıyla gelişme kaydedemeyeceğini belirten Avcıoğlu, devamlı surette dış yardım ve kredilerle desteklenen politikaların ekonomiye uzun vadede vereceği zararlardan bahsetmiştir.¹²³⁴

Türkiye'nin iktisadi durumu ile ilgili gelişmeleri yakından takip eden ve halk devletçiliği adında yepyeni bir ekonomi modeli ortaya koyan proleter devrimci harekete göre, Türkiye'de hali hazırda uygulanan kalkınma planları emperyalizm ve onun işbirlikçilerinin çıkarlarıyla bağdaşmaktadır. Bu nedenle söz konusu planın yürürlükten kaldırılarak yerine ağır sanayi ve üretim araçlarına öncelik veren bölgesel farkların bulunmadığı yeni bir plan hazırlamak gerekmektedir. Kurulması istenen söz konusu düzende devlet sektörünün alanını gittikçe genişleten bir karma ekonomi politikası uygulanması ve hayati öneme sahip alanlardaki yabancı işletmelerin millileştirilmesi gerekli görülmektedir.¹²³⁵ Hükümetin izlediği iktisadi politikanın ciddi anlamda eleştirildiği bu dönemde eleştirilerin ağırlıklı olarak ülkede bulunan tesislerin alt yapı ve donanımı noktasındaki eksiklikler üzerine yoğunlaştığı fark edilmektedir. Bunun yanı sıra ham madde sıkıntıları ve sektöre ait faiz ve kredilerin yüksek oranda seyir göstermeleri de Türk sanayisinin gelişimini engelleyici faktörler arasında kabul edilmiştir.¹²³⁶

1960'lı yıllar Türk ekonomisinde uzun vadeli yatırım ve gelişmelere öncelik verilerek, plan hedeflerine ulaşılması noktasında ciddi çabaların harcandığı bir dönemdir.

¹²³¹ *Yeni Tanin*, 19 Ekim 1967.

¹²³² *Yeni İstanbul*, 26 Temmuz 1969.

¹²³³ *Yeni İstanbul*, 14 Ağustos 1969.

¹²³⁴ D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.713-714.

¹²³⁵ *Aydınlık*, Mart-Nisan 1971, S.29-30, s.380-382.

¹²³⁶ *Dünya*, 8 Nisan 1970.

Bu dönemde devleti yönetme sorumluluğunu üstlenen AP yönetiminin de ekonomi politikalarının ana ilkelerinin bahsi geçen döneme uygun olarak sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Türkiye'nin gelişmesine öncelik veren bir politikayı takip eden Demirel yönetiminin bu doğrultuda özellikle sanayi sektörüne ağırlık verdiği göze çarpmaktadır. Bahsi geçen sektörün hemen tüm alt kollarında yatırım ve gelişmelere açık bir politika takip etmesi neticesinde Türkiye'de bilhassa 1960'ların ikinci yarısından itibaren hızlı bir sanayileşme hamlesi başlamıştır.

3.1.3. Ticaret ve Vergi

Kalkınma planlarında, ülke kaynakları ve bu kaynakları gerçekçi bir biçimde harekete geçirecek ekonomik denge üzerinde hassasiyetle durulmaktadır. Kalkınma hızının istikrarlı bir biçimde arttırılmasının amaçlandığı bu dönemde devletin maliye ve para politikalarının ana eksenini kaynakların doğru bir biçimde kullanılmasına odaklanmıştır.¹²³⁷ Kamu sektörü başta olmak üzere özel sektör yatırımlarını büyük oranda teşvik edilmiş, ticari gelişmelere önem vermiştir. Bu doğrultuda, AP hükümetlerinin ticaret politikasının başlıca gayesini de ticaret hacminin arttırılması oluşturmaktadır. Türkiye'yi her alanda kendine yeten bir ülke haline getirmeyi hedefleyen Demirel hükümetlerinin ticareti teşvik etmek amacıyla uyguladıkları yöntemlerin başında kredi sistemi gelmektedir. Bu doğrultuda hükümet, ekonomiye büyük faydalar sağlayacağını düşündüğü özel sektöre yönelik kredi dağıtımına başlamıştır.¹²³⁸

Planlı dönemde ithalat ve ihracat dengesi üzerinde durulmuştur. Türk ekonomisini uzun vadede dışa bağımlılıktan kurtarma gayesinin ön planda yer aldığı planlı kalkınma mücadelesinde ihracata verilen önem de giderek artmıştır. Bilhassa ikinci planın uygulama dönemlerinde ihracat yapısının köklü olarak değiştirilmesine yönelik çalışmalar ekonomide ihracatın payının arttırılmaya çalışıldığının somut göstergesini olmuştur.¹²³⁹ Bu minvalde çalışmalarına başlayan AP yönetimi geleneksel tarım ürünleri ihracatının geliştirilmesinin yanı sıra sanayi sektörüne ait ihracat oranlarını da arttırmaya yönelmiştir. Bu doğrultuda 1965 yılında 352 milyon dolar olan tarım ürünleri ihracatı

¹²³⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl*, s.43.

¹²³⁸ *Tercüman*, 7 Aralık 1965.

¹²³⁹ Adalet Partisinin iktidarı ile geçen dönemde Türkiye'de gerek miktar ve gerekse kıymet bakımından ihracat verilerinin en yüksek olduğu yıl 1970, en düşük olduğu yıl ise 1967 yılı olarak görülmektedir. H. Cillov, *a.g.e.*, s.412.

1971 yılına gelindiğinde 491 milyon dolara, 91 milyon dolar olan sanayi ihracatı ise 1971 yılında 137 milyon dolara ulaşmış, tarım sektörünün toplam yüzde içerisindeki oranı azalırken sanayi sektörünün oranı artmıştır.¹²⁴⁰

Ürün kalitesine öncelik veren hükümet, ihracatçının ihtiyaç duyduğu gerekli ticari ve pazarlama bilgilerinin tek bir merkezde toplanması ilkesini de önemsemiştir. Türk ihracatının geliştirilmesine dair çabaların yoğunluk kazandığı dönemde ihracatı geliştirmek noktasında en önemli adım Türk ürünlerinin yeni pazarlara açılması olarak kabul edilmiştir. Buna göre ihracat faaliyetlerinde 1968 yılına kadar ABD ilk sırayı alırken bu tarihten sonra Almanya ilk sırayı almaya başlamıştır.¹²⁴¹ Türkiye, ihracat faaliyetlerinin geliştirilmesi doğrultusunda katılmış olduğu uluslararası oluşumlardan da yararlanmıştır.¹²⁴² Bu doğrultuda ülkede 1965-1971 yıllarını kapsayan dönemde ticari faaliyetlerde RCD ve OECD gibi oluşumların katkısı artmıştır. Ticaret anlaşmalarına ilave olarak alınan dış yardım ve kredilerinde ihracat gelirlerinin artmasında etkisi olmuştur.¹²⁴³ Hükümetin ihracatı geliştirmek üzere başvurduğu yöntemlerden birisi de işçi dövizleridir. Bu doğrultuda işçi dövizlerinin 1965 yılında %14 olan payı 1971 yılına gelindiğinde %69'a yükselmiştir.¹²⁴⁴

Ülkede başlatılan planlı kalkınma hamlesinin ticari gelişmeleri destekleyici bir özelliğe sahip olması ilk plan döneminde yurtiçi üretimin artan surette yükselmesine olanak sağlamıştır.¹²⁴⁵ Üretimdeki bu artışın ikinci planın da temel hedefleri arasında yer alması bu alandaki gelişmelerin önünü açan bir etki yaratmıştır. Ticaret hacminin artırılması noktasında ki önceliğin iç piyasalara tanındığı yıllarda sektörü düzenleyici tedbirlere öncelik verilerek karşılaşılan sorunların çözümüne yönelik kalıcı adımların atılması hedeflenmiştir. Ülkede ticari hizmetlerin gerçekleştirilmesi sürecinde birçok sorunla karşı karşıya kalınmaktadır. Bu nedenle hükümet ticaret faaliyetlerini engelleyici faktörleri ortadan kaldırmak amacıyla bir dizi çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalar arasında, perakendeci ve aracı sayılarının minimize edilmesi ve böylece üretici ve tüketici arasında doğrudan bir bağın kurulması, fiyat kontrollerinin sağlanması ilk sırada

¹²⁴⁰ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.412.

¹²⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s.419.

¹²⁴² İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, *a.g.e.*, s.258-259.

¹²⁴³ T.C. Dışişleri Bakanlığı *Belleteni*, Ankara-1968, S.43, s.75-76.

¹²⁴⁴ Erol Manisalı, "Cumhuriyetimizin Elli Yılında Dış Ekonomik İlişkiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.30, S.1-4, (1970), s.117.

¹²⁴⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.321.

gelmektedir. Bununla birlikte kanun dışı ithalatın önlenmesi hususunda da çalışmalar yürütülmüştür. Bu doğrultuda, bilhassa yatırım malları ve ham madde kisvesi altında getirilen tüketim mallarının ülkeye girişi yasaklanmıştır.¹²⁴⁶ Ülkede ticaret sektöründe karşılaşılan diğer sorunlar ise depolama, sigortalama, ulaşım hizmetleri noktasında yaşanmaktadır.

1960'lı yıllarda ülkede, hala tüketicinin örgütlenme bilincine erişememiş olmaması tüketicinin satıcı karşısındaki güçsüzlüğünü arttırıcı bir unsurdur. Yalnızca, iç ticaret değil aynı zamanda dış ticaret dengelerini de ciddi anlamda etkileyen bu durum karşısında AP yönetimi harekete geçmiştir. Tüketicinin himayesi sorunun ticaret bakanlığınca ele alınması noktasında ciddi girişimlerde bulunmayı arzulayan hükümet, bakanlık içinde özellikle bu konuyla uğraşacak ve tüketiciciyi aydınlatacak bir birimin kurulması için çalışmalar başlattığı ve bunun yanı sıra tüketicilere kalite, fiyat kontrolü yaptırmak ve bu konularda bilgi yaymak amacıyla dernekler kurulmasını teşvik etmiştir.¹²⁴⁷

Dış ticaret faaliyetlerinde AET ülkeleri ciddi bir paya sahiptir.¹²⁴⁸ Bu ülkeler içerisinde bilhassa Batı Almanya, Fransa ve İtalya ile yapılan ticari faaliyetlerin oranında kayda değer artışlar saptanmıştır. Bununla birlikte Hollanda, Belçika ve Lüksemburg gibi Benelux ülkeleri ile olan ticari faaliyetlerin oranında da belirgin artışlar yaşanmıştır.¹²⁴⁹ Özellikle ikinci planın uygulama dönemlerinde dış ticaretin dengeli bir şekilde gerçekleşmesine özen gösteren hükümet, bunu gerçekleştirmek için ithalatı sınırlandırmaya yönelik bazı politikaları devreye almıştır. Bu doğrultuda izlenen ithal ikame politikası ile ithalat kotaları sınırlandırılarak yerli üretimi arttırmak hedeflenmiştir.¹²⁵⁰

¹²⁴⁶ BCA Fon Kodu:30-01-0-0. Yer No: 16-90-10.

¹²⁴⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.423-424.

¹²⁴⁸ A. İlkin, *a.g.m.*, s.413-414.

¹²⁴⁹ Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Cep Yıllığı 1969*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969, s.130.

¹²⁵⁰ İthal ikamesi en basit tanımıyla toplam arz içindeki ithalat payında meydana gelen değişim olarak tanımlanır. Buna göre toplam arz içinde ithalat oranı eksiliyorsa, ithal ikamesi yapılıyor, artıyorsa yerli üretim ithalatla ikame ediliyor demektir. Türkiye'de 1960'lı yıllara damga vuran ve özellikle sanayileşme de uygulanan bu yöntem ile ödemeler dengesindeki güçlüklerin aşılarda döviz tasarrufu sağlanması, sanayi gelirlerinin artırılması, yeni pazar olanaklarının sağlanması gibi faydalar beklenilmiştir. Cem Alpar, *Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme*, Turhan Kitabevi, Ankara 1982, s.79-81.

Karma ekonomi modelinde, iç üretimi arttırmak amacıyla kamu ve özel kesime görevler düşmektedir. Ancak, özel sektöre yönelik kredi ve teşviklerin oranında yaşanan artışlar ekonomiyi geliştirmek adına yapılacak büyük yatırımlar da ağırlıklı olarak özel sektörden yararlanılmasına ortam hazırlamıştır. Hükümetin, açtığı kredi ve teşviklerle bahsi geçen sektöre işlerlik ve canlılık kazandırma faaliyetleri neticesinde bugün bile ekonomide öncü olarak kabul edilen büyük işletme ve kuruluşların faaliyet göstermesine imkân sağlanmıştır. Bu minvalde faaliyetlerine başlayan başta Koç ve Sabancı Holdingler olmak üzere yıldızı 1960’larda parlayan birçok yerli işletme Türk ekonomisinin gelecekteki potansiyeline ışık tutmuştur.¹²⁵¹

AP’nin iktidarında Türkiye’deki ticaret verilerinin analizinde hükümetin ithalatı azaltmaya yönelik politikalarında tam olarak istenilen başarıyı yakalayamadığı sonucuna varılmaktadır. Bahsi geçen dönemde genel olarak ithalat rakamlarının ihracat rakamlarından yüksek seyretmesi dış ticaret dengesindeki açıkların giderek büyümesine ve buna bağlı olarak devlet bütçesindeki açığın devamlı surette artış göstermesine yol açmıştır.¹²⁵²

Ticari faaliyetlerdeki dengesizliğin katlanarak devam etmesi hükümetin, ekonomiyi canlandırmak adına yeni kaynaklara yönelmesine olanak sağlamıştır. Bu doğrultuda uygulanan yöntemlerin başında ise vergi uygulamaları gelmektedir.¹²⁵³ Türk ekonomi tarihinde konsolide devlet gelirlerinin en büyük kaynağını teşkil eden vergi uygulamalarına sıklıkla başvurulması geleneği bu dönemde de devam etmiştir.¹²⁵⁴ AP’nin ekonomiye dair mottosu hayat pahalılığının azaltılarak, refah seviyesinin artırılması üzerine kurulmuştur. Bu amaçla yola çıkan yönetim, iktidarının ilk yılında aldığı kararla geçmiş döneme ait vergi cezalarına yönelik af çıkarmıştır.¹²⁵⁵ İlâveten vergi ödeme sürelerinin uzatılmasına ilişkin çalışmalar yürütmüştür.¹²⁵⁶

¹²⁵¹ Ş. Pamuk, *a.g.e.*, s.237.

¹²⁵² İthalat ve ihracat arasında 1965 yılında 108. 214 milyon dolar olan fark 1971 yılına gelindiğinde 494.239 milyon dolara yükselmiştir. E. Manisalı, *a.g.m.*, s.116.

¹²⁵³ Üren Arsan, “Kalkınan Ülkelerde Gelir Vergisi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.24, S.2, (1969), s.100.

¹²⁵⁴ Türkiye’de 1963-1968 yıllarına ait vergi gelirleri incelendiğinde vergi gelirlerinin çok büyük bir kısmını Genel Bütçe vergileri ile Mahalli İdareler vergilerinin oluşturduğu tespit edilmiştir. Genel Bütçe içerisindeki en büyük payı gelir vergisi oluştururken Mahalli İdareler Vergilerinde ise Belediyeler oluşturmaktadır. Özhan Uluatam, *Yatırımları Teşvik Edici Vergi Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1971, s.97-99.

¹²⁵⁵ Zafer, 12 Şubat 1966.

¹²⁵⁶ Son Havadis, 1 Nisan 1967.

Hükümet, devlet giderlerini azaltarak muhtemel bütçe açıklarının önüne geçebilmek amacıyla yeni vergilerin alımına başlamıştır. Bu vergilerden birisi de yabancı ülkelerden Türkiye'ye denizyolu ile taşınmak suretiyle ithal olunan bütün mallardan alınan Rıhtım Vergisi dir. 2 Şubat 1967 tarihinde Resmî Gazete de yayımlanan ve yayımlandığı tarihten itibaren yürürlüğe giren bu vergi ile Denizcilik Bankası, T.C. Devlet Demiryolları, Türkiye Kömür İşletmeleri tarafından işletilen liman, rıhtım ve iskelelerden yapılan ithalattan %5 oranında vergi alınmasına karar verilmiştir.¹²⁵⁷

Türkiye'deki vergi politikasını derinden etkileyebilecek yeni bir vergi tasarısı hazırlığına girilmiş ve bu doğrultuda 1318 Sayılı Finansman Kanunu devreye girmiştir.¹²⁵⁸ Bu kanun, emlak alım vergisi başta olmak üzere gider vergisi, veraset ve intikal vergisi, damga vergisi gibi alanlarda bazı yeni düzenlemeler yapmasının yanı sıra taşıt alım vergisi, işletme vergisi, gayrimenkul kıymet artışı vergisi ve spor-toto vergisi adında dört yeni vergi türünün doğmasına da olanak sağlamıştır.¹²⁵⁹ Birçok kanunu bünyesinde barındıran görünümü nedeniyle kamuoyunda vergi paketi olarak adlandırılan bu düzenleme de emlak ve arazi vergisi kanunları diğerlerinden daha fazla öne çıkmıştır.

Hızlı nüfus artışı ve artan şehirleşme faaliyetlerinin bilhassa büyükşehirlerde konut yapımını hızlandırıcı bir etkisi olduğu aşikardır. Artan konut faaliyetleri ise özellikle belediyeler bünyesindeki işleyişte çeşitli sorunlara yol açmaktaydı.¹²⁶⁰ Özellikle büyükşehirlerdeki bu tarz sorunların önüne geçebilmek ve devletin gelir kalemine katkıda bulunmak amacıyla hükümeti taşınmaz mallara yönelik yeni bir vergilendirme politikasını hayata geçirmiştir.¹²⁶¹ Bahsi geçen bu kanunla öncelikle vergi kapsamına girecek olan binaların tespitinin ardından arazi bedelleri esas alınarak vergilendirme faaliyetlerine başlanılmıştır.¹²⁶²

¹²⁵⁷ T.C. Resmî Gazete, 2 Şubat 1967, S.12517.

¹²⁵⁸ Gıyasettin Akdeniz, "Finansman Kanunu ve Düşündürdükleri", *Maliye Enstitü Konferansları Dergisi*, S.21, (1972), s.15.

¹²⁵⁹ Necati Nurcalı, *Türkiye'de Vergi Uygulamaları Gelişiminin Teknik Açısından İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.77.

¹²⁶⁰ Fehmi Yavuz, "Bina Vergisi ve Mahalli İdarelerimiz", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.21, S.3, (1966), s.16.

¹²⁶¹ Dönemin Maliye Bakanı Mesut Erez'in, küçük çiftçi ve köylünün Emlak Vergisinden muaf tutulacağına dair açıklamaları mevcuttur. *Yeni İstanbul*, 23 Temmuz 1970.

¹²⁶² 29 Temmuz 1970 tarihinde kabul edilen 1319 Sayılı Emlak Vergisi Kanuna göre vergiye tabi tutulacak binanın en alt limitinin 50 bin lira olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Buna göre bu değerdeki bir binaya uygulanacak emlak

Kanun kapsamında yer alan diğer vergilendirmelerinde öncelikli hedefi hazineye gelir sağlamak amacıyla hazırlanmış olmalarıdır. Bu doğrultuda devlet gelirlerini arttırmayı hedefleyen hükümet vergi çeşitliliğini artırma eğiliminde bulunmuştur. Vergilendirmenin yalnızca taşınmaz mallar üzerinden gerçekleşmediği bu dönemde yeni ve eski ayırt etmeksizin tüm araç satışlarının da vergiye tabi tutulmasına başlanılmıştır.¹²⁶³ Bunun yanı sıra, perakende satış yapan ticari işletmelere yönelik düzenlenen vergilendirme yöntemlerinin de gelir kaleminin arttırılmasında önemli bir paya sahiptir. Hükümet bu yolla aynı zamanda vergi kaçaklarının önüne geçmeyi amaçlamıştır.¹²⁶⁴ 1318 Sayılı Finansman Kanunun getirdiği bir diğer yenilik ise şans oyunlarından elde edilen gelirlerin de bundan böyle vergiye tabi tutulmasına olanak sağlamasıdır. Spor-toto vergisi olarak hayata geçen bu uygulama¹²⁶⁵ ile kazancın %20 si oranındaki tutarın vergilendirilmesine başlanılmıştır.¹²⁶⁶

Hükümetin, gelir kalemindeki kaynakları arttırarak bütçeyi rahatlatmak amacıyla kısa süre içerisinde hazırlayıp yürürlüğe koyduğu 1318 Sayılı Finansman kanunun eksik ve hükümetin iktisat politikaları ile çelişen bazı yönleri bulunmaktadır. Öyle ki, işletme vergisinin alımı noktasında hangi işletmelerin vergi mükellefiyetine tabi tutulacağı noktasında yaşanan belirsizlik, taşıt alım vergisinin uygulanması sürecinde de kendini göstermektedir. Motorlu bisikletlerin vergiye tabi olup olmayacağı yönündeki kararsızlığa ilaveten, gayrimenkul değer artışı vergisinin uygulanması esnasında da bazı sorunların yaşanması söz konusu kanunun bazı eksik ve belirsiz taraflarını oluşturmaktadır.¹²⁶⁷ Türkiye’yi her alanda kendine yeten bir ülke haline getirmeyi amaçlayan hükümetin yürürlüğe koyduğu bu kanunla aslında bir bakıma kendi iktisat politikaları ile çeliştiği sonucuna da varmak mümkündür. Şöyle ki, Türk toplumunun refah seviyesini arttırmak isterken artan vergi oranlarına karşılık halkın alım gücünün

vergisinin binde 7 oranında olmasına karar verilmiştir. Daha yüksek miktarlardaki binalar içinse her elli bin için binde bir oranında vergi artışına gidileceği belirlenmiştir. Bu doğrultuda 100 bin liraya kadar olan yerlerde binde 8, 150 bin liraya kadar olan yerlerde binde 9 oranında vergi alınmasına karar verilmiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 11 Ağustos 1970, S.13576.

¹²⁶³ Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, *1970 Bütçe Finansman Kanunu Tasarısı Hakkındaki Görüşlerimiz*, Ankara 1970, s.9-10.

¹²⁶⁴ Özhan Uluatam, “Yeni Vergiler, Vergi Değişiklikleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.3, (1969), s.70-73. Bu doğrultuda İşletme Vergisinin 1 Kasım 1970 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi planlanmıştır. *Yeni Asya*, 8 Ekim 1970.

¹²⁶⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Müsteşarlığı, *Vergi, Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara 1996, s.40.

¹²⁶⁶ *T.C. Resmî Gazete*, 10 Ağustos 1970, S. 13575.

¹²⁶⁷ Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. Bahri Kandaş, “Finansman Kanunu ve Uygulama Sonuçları”, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, S.21, (1972), s.165-180.

düşmesi ve refah seviyesinin giderek azalmaya başlaması hükümetin politikası çelişki göstermektedir. Ayrıca, artan vergilerin maliyetleri arttırması neticesinde geliştirmek istediği sanayi sektörünün birçok alt kolunda finansman güçlükleri ile karşı karşıya kalınması da hükümetin kendi icraatları ile çeliştiğini gösteren başka bir sonuçtur.

Türkiye’de vergi artışları doğrudan fiyatlara yansımış, karşılaşılan finansman güçlükleri dış yardımlara yönelik talebi arttırmıştır. Ortaya çıkan arz-talep dengesizliği bütçe açığının oluşmasına ortam hazırlamıştır. Söz konusu mali tablo göz önüne alındığında alım gücüne paralel bir biçimde refah seviyesinde de azalmalar yaşanmış, bilhassa toplumun büyük bir kısmını oluşturan orta ve dar gelirli vatandaşların geçim yükünü daha da ağırlaştırmıştır.¹²⁶⁸

Gelir dağılımındaki dengesizliğin büyük oranda hissedildiği bu yıllarda başta muhalefet partileri olmak üzere kamuoyundan hükümeti eleştiren sesler çok daha gür bir sesle yükselmeye başlamıştır. Varlıklı kimselerin gerçek ekonomik güçleri nispetinde vergilendirmeye tabii tutulmamaları orta ve dar gelirli vatandaşların omuzlarındaki vergi yükünü daha da ağırlaştırmıştır. Bu nedenle, adil bir vergilendirme yönteminin izlenmesi gerekli görülmektedir.¹²⁶⁹

Türkiye’de kalkınma hamlesinin başarıya ulaşabilmesi için en önemli düzenleme olarak toprak reformu görülmektedir. Meclis içerisinde de yoğun tartışmalara sebep olan bu mesele karşısında özellikle CHP ve TİP hükümetin ekonomi politikalarını ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Türkiye’de kalkınmanın gerçek manada gerçekleşebilmesi için düzen değişikliğini her fırsatta vurgulayan muhalefet, eleştiri oklarını hükümete çevirmiştir. Mevcut eleştiriler yalnızca muhalefet kanadından gelmemiş, kamuoyunda da AP yönetimlerinin ekonomi politikaları tenkit edilmiştir. Bu doğrultuda Doğan Avcıoğlu’nun görüşleri ön plana çıkmış, hatalı vergilendirme faaliyetlerinin ithalat talebini beslediğine dikkat çekmiştir. Avcıoğlu, ayrıca, ithalat rakamlarının yüksek olduğu bir ülke de sosyal adaletin varlığından söz etmenin mümkün olmayacağını ifade etmiştir.¹²⁷⁰

¹²⁶⁸ O yıllarda Türkiye’nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıların dönemin mizah anlayışının adeta bir parçası haline geldiği görülmektedir. *Günaydın*, 14 Ağustos 1970. Bkz. EK.32.

¹²⁶⁹ *Forum*, 1 Mart 1969.

¹²⁷⁰ D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.706.

3.1.4. Bütçe

Bütçe, hükümetin gelecek bir dönemdeki gelirlerini ve harcamalarını tahmin ederek, yürütme organına harcamaların yapılması, gelirlerin toplanması konusunda yetki ve izin veren bir belgedir.¹²⁷¹ Türk ekonomisinin geçmişine bakıldığında fiyat artışlarının yaşandığı ve bu durumun mutlak surette enflasyonist yapıyı destekleyen bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Demirel hükümetleri, öncelikli olarak mevcut kaynakları idareli ve etkin kullanma yoluna gitmiştir. Hükümetin, iktisadi dalgalanmalar başta olmak üzere faiz hadlerindeki dalgalanmaların önüne geçebilecek en önemli silahlarından biri olarak kabul edilen bütçe politikaları para piyasasının aşırı yükünü azaltıp piyasayı daha etkin ve verimli kullanmak amacı taşımaktadır.¹²⁷²

Gelir ve gider dengesine önem veren hükümet, bütçe oluşturulurken plan verileri başta olmak üzere yıllık programları dikkate almaktadır.¹²⁷³ Önceki yılların gelir ve gider gerçekleştirmeleri ile izleyen iki yılın gelir ve gider tahminlerinin belirleyici olduğu bütçe çalışmalarında bakanlar kurulu tarafından onaylanan orta vadeli mali planın belirlenmesine çalışılarak cari yılı kapsayan bütçe verileri oluşturulmaktadır. Bütçe verilerini belirlemek amacıyla hükümete yardımcı olan en yetkili kurum ise Plan Bütçe Komisyonu'dur. Geçmiş ve geleceğe yönelik rakamlar üzerinde çalışarak cari dönemin bilançosunu belirlemekle mükellef olan bu kurum hükümetle ortak bir çalışma yürüterek her mali yıl başında yıllık programı hazırlamaktadır. Bütçe açığının olduğu bir dönemde¹²⁷⁴ iktidarı devralan Demirel hükümeti güvenoyu alır almaz yeni bir bütçe hazırlığına girişmiştir.¹²⁷⁵ Hazırlanan ilk bütçe çalışmalarında vergi zamlarına yer verilmemiştir.¹²⁷⁶ Ayrıca, Kıbrıs'ta yaşanan gerginliklerin artması ihtimaline karşılık bütçeden savunma giderlerine ayrılan pay arttırılmıştır.¹²⁷⁷

¹²⁷¹ Zeynep Müftüoğlu, *Kamu Harcamalarında Yetki, Sorumluluk ve Denetim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019, s.7.

¹²⁷² Çetin Özhan Uluatam, "Bütçe Politikası ile Fiat ve Milli Gelir Değişimleri Arasındaki İlişki", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.22, S.4, (1967), s.47-48.

¹²⁷³ Serkan Işık, *Cumhuriyet Dönemi Bütçe Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme*, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu 2019, s.78.

¹²⁷⁴ Adalet Partisinin iktidara geldiği 1965 yılında Türkiye'deki bütçe açığının 900 Milyon TL'ye ulaştığına dair bilgiler mevcuttur. Ç.Ö. Uluatam, *a.g.m.*, s.55.

¹²⁷⁵ *Son Havadis*, 12 Kasım 1965.

¹²⁷⁶ *Zafer*, 1 Aralık 1965.

¹²⁷⁷ *Son Havadis*, 28 Aralık 1965.

AP hükümetleri, iktidarının ilk yılından itibaren gerçekleştirdiği bütçe çalışmalarında ekonomi alanında kamuoyuna güven telkin etmeye yönelik bir politika takip edilmiştir. Bu noktada hükümetin ileri gelenleri tarafından bütçe açıklarının bulunmadığına dair demeçlere kamuoyunda sıklıkla rastlanmaktadır.¹²⁷⁸ Ekonominin enflasyonist bir çizgide olmadığını savunan hükümet, artan fiyat artışları karşısında soğukkanlı bir tavır sergilemiştir. Fiyat meselesinin bir iç politika meselesi olduğuna işaret eden hükümet, kamuoyuna güven vermek amacıyla iktidarlara döneminde yaşanan her hareketliliğin hesabını verebileceklerini beyan etmiştir.¹²⁷⁹

Bütçe görüşmelerinde üzerinde hassasiyetle durulan meselelerin başında fiyat artışları gelmektedir. Bu nedenle de hükümet fiyat kontrollerini sağlamaya gayret göstermiştir. Arz-talep dengesinin sağlanmasına öncelik vermiştir. Bununla beraber üretim kapasitesini artırma ve borçlanma yoluyla finansman kaynaklarının artırılması çalışmalarını yürütmüş, tasarruf bonoları ve devlet tahvilleri ile yerli ve yabancı fon sahiplerinden uygun faiz ve vade seçenekleri ile alınan para piyasayı hareketlendirmek için kullanılmıştır. Gelir kalemini arttırarak bütçe açıklarını azaltmaya yönelik hükümetin, bu gayretlerine rağmen artan fiyat artışlarına mâni olamaması hayat pahalılığının her geçen gün artarak devam etmesine yol açmıştır. Ortaya çıkan bu tablo ise özellikle muhalefet partilerinin iktidarın ekonomi politikalarını ciddi anlamda yermelerine olanak sağlamıştır. Muhalefet kanadı Türk ekonomisinin enflasyonist yönde seyir gösterdiğine ilişkin açıklamalar yapmıştır.¹²⁸⁰ Bu ithamlar karşısında hükümet sessiz kalmayarak milli gelirin yetersizliğine işaret etmiştir.¹²⁸¹

AP hükümetlerinin finansman arayışına yönelik faaliyetlerinin en önemli kısmını bütçe gelirleri oluşturmaktadır. Bu sebeple de hükümet bütçe gelirlerinin arttırılmasına önem atfetmiştir. Bütçe çalışmaları her yıl yaklaşık üç ay sürmüştür.¹²⁸² Yürütülen çalışmalar neticesinde cari yıla ait veriler belirlenmiştir. Söz konusu veriler kamuoyuyla

¹²⁷⁸ *Tercüman*, 2 Şubat 1966.

¹²⁷⁹ *Tercüman*, 17 Nisan 1966.

¹²⁸⁰ *Yeni Tanin*, 25 Mayıs 1966.

¹²⁸¹ *Yeni Tanin*, 27 Mayıs 1966.

¹²⁸² Adalet Partisinin iktidarı ile geçen dönemde Türkiye’de, aralık ayında başlayan bütçe çalışmalarının şubat ayına kadar devam ettiği tespit edilmiştir.

paylaşmıştır. Bu paylaşımlarda Türk ekonomisinin artan bir büyüme trendine girdiği ve kalkınma hızının arttığına ilişkin açıklamalar yapılmıştır.¹²⁸³

Hazırlanan bütçe kanunlarında Türkiye'nin mali tablosu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda hazırlanan bütçe kanunlarında cari harcamalar başta olmak üzere yatırım ve transfer harcamalarına ilişkin veriler de ayrıntılı bir biçimde analiz edilmiştir. Buna göre, Türkiye'de gider kaleminin büyük bir kısmını cari harcamaların oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu harcamalar içerisinde en fazla pay Millî Savunma Bakanlığına ayrılmıştır. Ardından sırasıyla Milli Eğitim ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlıklarına yapılmıştır.¹²⁸⁴ Kalkınma mücadelesine öncelik verilerek gelişim hızının artırılmasını hedefleyen hükümetin bayındırlık faaliyetlerine ağırlık vermesi yatırım harcamaları içerisinde en fazla payın bu alana aktarılmasına imkân sağlamıştır. Transfer harcamaları içerisinde en fazla pay ise Maliye Bakanlığına ayrılmıştır. Söz konusu bakanlık hazine bonoları, devlet tahvillerinin çıkarılması ve milli hisse senetlerinin hazırlanması noktasında tek yetkili kurum olmuştur.¹²⁸⁵

Hükümet ve karma bütçe komisyonunun iş birliği ile hazırlanan bütçe kanunlarının mecliste gerçekleşen oylamalarının ardından uygulama süreci başlamaktadır. Uygulama esnasında söz konusu kanunun değişikliğe ihtiyaç duyulan kısımlarında düzenlemeye gidilmiştir. 1965-1971 yılları arasındaki dönemde de sık sık başvuru bu yöntem ile gerek kurumlar bazında ve gerekse söz konusu kanunun herhangi bir maddesini kapsayacak biçimde değişikliklere gidilmiştir. Çoğunlukla bütçe kanunlarına bağlı olarak hazırlanan hesap cetvellerinde rastlanan bu değişiklikler içerisinde en fazla harcama cari harcamalara ait A/1 cetveline yapılmıştır. Genel anlamda bakanlıklar bünyesinde çalışan kurumlar ile üniversitelere ek ödeneklerin açılmasını kapsayan bu değişiklikler ile mevcut kaynakların ihtiyacı olan birimlere yönlendirilmesini amaçlanmıştır.¹²⁸⁶

¹²⁸³ AP Hükümetinin ilk yılı sona ererken bütçe de bir önceki yıla kıyasla %11,25 lik bir artış olduğu yönünde açıklamalar yapılmıştır. *Yeni Tanin*, 16 Aralık 1966. Türkiye'de 1967 yılının başından itibaren kalkınma hızının %8,8 oranında artış kaydettiğine dair haberler mevcuttur. *Son Havadis*, 20 Ocak 1967.

¹²⁸⁴ Bütçeden Millî Savunma Bakanlığına ayrılan miktar 3.797.973.501 Liradır. Bununla birlikte Millî Eğitim Bakanlığına 2.341.008.488 Lira, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına ise 795.249.473 Lira ayrılmıştır. Bütçeden diğer Bakanlıklara ayrılan miktarı öğrenmek için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 1 Mart 1968, S.12840.

¹²⁸⁵ *T.C. Resmî Gazete*, 1 Mart 1968 S.12840.

¹²⁸⁶ Adalet Partisinin iktidarı ile geçen dönemde hemen her yıl bütçe kanunlarında değişikliğe gidildiği anlaşılmakla beraber değişikliğin en fazla yapıldığı yılın 1970 olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu tarihte ağırlıklı olarak Karayolları Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Orman Müdürlüğü gibi birimlerde değişiklik gerçekleştirilmiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 10 Şubat 1971 S.13746.

AP yönetimlerinin iktisadi politikalarının başında gelir kaynaklarının etkili ve doğru kullanımı gelmektedir. Bu bağlamda faaliyetlerine devam eden hükümetin, bütçe görüşmelerinde üzerinde ısrarla durduğu slogan tasarruf olmuştur. Mevcut kaynakların doğru alanlara kanalize edilerek Türk ekonomisinin gelişim sürecine katkı sağlanması amaçlanmıştır. İktidarı boyunca Türkiye'nin ekonomik açıdan gelişme ve ilerleme kat etmesi yolunda tarım ve sanayi başta olmak üzere birçok sektör bazında girişim ve yatırımlara imza atan AP'nin bu çabaları neticesinde Türkiye'de milli gelir ve buna bağlı olarak GSMH oranlarında belirgin artışlar olmuşsa da¹²⁸⁷ bütçe giderlerinin GSMH içindeki payında da artışlar devam etmiştir. Türkiye'de, birinci ve ikinci kalkınma planlarının uygulama dönemlerindeki bütçe gelir ve gider dengesi incelendiğinde gelir ve gider dengesinin birbirine çok yakın oranlarda seyretmesine rağmen giderlerin gelirlerden daha yüksek oranda seyrettiği tespit edilmiştir.¹²⁸⁸ Bu durum bütçe açıklarının oluşmasına sebebiyet vermesinin yanı sıra ekonomiyi enflasyonist çizgiye yaklaştıran bir unsur olması nedeniyle de dikkatle değerlendirilmeyi gerektirmektedir.

İzledikleri yolun doğruluğundan şüphe etmeyen hükümetin aksine muhalefet partilerinin ülkenin ekonomik gidişatından memnun olmayışları iki taraf arasında sert rüzgarların esmesine neden olmuştur. Bu noktada yaşanan görüş ayrılıklarının en fazla hissedildiği bütçe görüşmelerinde gerilim son derece artmış bütçenin reddedilmesi yönünde kullanılan olumsuz olaylar hem parti içi mücadelelere ve hem de hükümet değişikliğinin yaşanmasına kadar gidecek olaylara zemin hazırlamıştır.¹²⁸⁹ Bu minvalde 1970 yılında yapılan bütçe görüşmeleri esnasında yeter oy alamayan II. Demirel hükümeti istifa etmiştir.¹²⁹⁰ Bu durum ülkede, iktisadi gelişmeler ile siyasi gelişmelerin birbiriyle yakından ilişkili olduğunu gösteren en somut gelişmedir.

Ekonomik tablonun günden güne ağırlaştığı bir dönemde fiyatların her geçen gün değişkenlik göstermesi, dış yardım ve vergi oranlarındaki artışa rağmen bütçe açıklarına

¹²⁸⁷1962-1965 yılları arasında %5,8 olan GSMH oranının 1966-1970 yılları arasında %7,0'a yükseldiği tespit edilmiştir. Mükerrrem Hiç, "50 Yıl Boyunca, Muhtelif Dönemlerde Uygulanan Ekonomik Gelişme Stratejileri ve Milli Gelir Artışları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.30, S.1-4, (1970), s.58.

¹²⁸⁸1963-1973 yıllarını kapsayan bu on yıllık süreçte Türkiye'de bütçe giderlerindeki ortalama artış oranı %18,8 olurken, gelirlerdeki artış oranı %18,3 te kalmıştır. Erdoğan Öner, "Cumhuriyet Dönemi Bütçeleri (1924-1993)", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, S.36, (1994), s.20.

¹²⁸⁹1970 yılı bütçe görüşmelerinde Adalet Partisinin sunduğu bütçe 214 oya karşılık 224 oyla reddedilmiştir. *Milliyet*, 12 Şubat 1970.

¹²⁹⁰*Dünya*, 14 Şubat 1970.

mâni olunamaması kamuoyundaki karamsarlığın boyutlarında da günden güne bir artış yaşanmasına neden olmuştur.¹²⁹¹ Geçim şartlarının ağırlaşmasına bağlı olarak hayat kalitesinin azalma trendine girmesi Türkiye’de toplum içerisinde sayıca en fazla kesimi oluşturan düşük ve orta gelirlerin alım gücünde belirgin değişimlere yol açmıştır.¹²⁹² Dönemin en çok tartışılan konularının başında gelen hayat pahalılığı¹²⁹³ karşısında hükümet, çeşitli iktisadi hamleler ile sorunun çözümüne yönelik arayışlarını sürdürmüştür.

3.2. Demirel Hükümetlerinin Kanunlaştırma Çalışmaları ve Ekonomi Hamleleri

1965-1971 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de kapsamlı bir kalkınma hamlesi başlamıştır. Kaynakların etkili bir biçimde doğru kanallara yönlendirilmesi ile iktisadi gelişme verilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bunu sağlayabilmek için hükümet, yeni kaynak arayışına yönelmiş, hazırlamış olduğu çeşitli tasarı ve kanunlarla ekonomiyi rahatlatma çabaları içerisine girmiştir.

3.2.1. Personel Reform Kanunu

Türk kamu yönetimi süratle değişen ve gelişen ekonomik ve sosyal yapıya paralel bir gelişme gösterememektedir. Gelişmekte olan bir ülkede kamu yönetimi de kendisini devamlı surette yenilemek ve değişimlere ayak uydurmak zorundadır. Ortaya çıkan bu zorunluluğun doğal bir sonucu olarak yeni düzenlemelere ve iyileştirmelere ihtiyaç duyulmuştur. Türkiye’de bu alandaki çalışmalar ilk olarak 1956 yılında başlamış ve bir tasarı hazırlanmıştır. Ancak hazırlanan tasarının meclisten geçer oy alamaması sürecin uzamasına neden olmuştur. 1961 anayasasının getirmiş olduğu ortam bu alanda daha kalıcı ve emin adımlar atılmasına uygun zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda, 1962 yılında

¹²⁹¹Söz konusu dönemdeki mali tablo, yalnızca muhalif unsurlar arasında değil ideolojik açıdan hükümet ile aynı çizgide ilerleyen basın yayın kuruluşları arasında da endişe ile takip edilmiştir, öyle ki, 1969 yılı bütçesi “İktisadi ve mali güçsüzlüğümüzün bir belgesi” olarak tanımlanmıştır. *Bariş Dünyası*, Mart 1969.

¹²⁹²Borçlanma yoluyla bütçe açıklarının kapatılamayacağı düşüncesi mecliste muhalefet partilerinin olduğu kadar kamuoyunda da muhalif basın yayın kuruluşlarının üzerinde ısrarla durduğu bir savdır. *Forum*, 15 Şubat 1969.

¹²⁹³Fiyat artışları ve hayat pahalılığı gibi sosyo-ekonomik temelli sorunlar ülkemizde hemen her dönem yaşanmış ve bu konular basın yayın organları aracılığıyla sıklıkla dile getirilmiştir. Söz konusu problemlerin Adalet Partisinin iktidarı ile geçen dönemde de yaşanması mevcut dönemde yayın faaliyetlerini sürdüren bazı basın yayın organlarının konuya daha fazla eğilmelerine ortam hazırlamıştır. Bu kuruluşlar dan birisi olan Ulus Gazetesi de artan bütçe açıklarının beraberinde getirdiği fiyat artışları ve buna bağlı olarak Türk halkının alım gücünün düşmesi gibi konuları ağırlıklı ile işlemiştir. *Ulus*, 11 Aralık 1970. Sosyo- ekonomik sorunların ağırlıklı olarak işlendiği bir diğer yayın organı ise sosyalist bir çizgide yayın faaliyetlerini sürdüren Emek Dergisi dir. Dergi, dış yardımların artmasına bağlı olarak Türkiye’deki iktisadi bunalımın da giderek arttığına dikkat çekmiştir. *Emek*, 1 Mayıs 1969.

devlet personel rejimi hakkında bir ön rapor hazırlanmıştır. Bu raporla hem devlet personelinin hukuki, mali, idari, sosyal durumunu kapsayacak yeni düzenlemelere gidilmiş ve hem de daha sonra hayata geçirilecek 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu için hazırlık çalışması yapılmıştır.¹²⁹⁴ Bu minvalde başlatılan çalışmaların 3 yıl kadar devam etmesinin ardından bahsi geçen kanun 14 Temmuz 1965 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹²⁹⁵

AP önceliğini personel politikasına vermiştir. Bu doğrultuda personel kanununa ilişkin çalışmaları ön plana almıştır. Türk kamu yönetiminin yeniden düzenlenmesini amaç edinmiş köklü reformlara girişmek, bu arada mali sistemde günün ekonomik ve sosyal koşullarına uygun değişiklikleri en kısa zamanda gerçekleştirerek idareyi daha modern çalışma usulleri içinde daha etken bir şekilde işler hale getirmek düşüncesiyle personel reformunun hazırlık çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışmalar aynı zamanda kamu yönetiminde yeni düzenlemeler ve iyileştirilmeler dizisinin başlangıcı ve hatta temelini oluşturması açısından basamak olmuştur.¹²⁹⁶

Alanında son derece önemli kabul edilen bu kanun hayata geçiş aşaması uzun vadede gerçekleştirilecek kapsamlı çalışmaları gerektirmektedir. Bu durum, başta devlet memurları olmak üzere kamuoyunun bu alanda hükümete yönelik baskılarını arttırmasına yol açmıştır. Bu sebeple, hükümet, üzerindeki baskıyı azaltmak için geçici çözüm önerilerine odaklanmıştır. Adalet Partisinin iktidarının ilk yılında oluşmaya başlayan bu ortam neticesinde memur maaşlarına %10-%15 civarında bir zam yapılmasını ön gören geçici zam tasarısı meclise sevk edilmiştir.¹²⁹⁷

Kanunun uygulanabilirliği noktasında da bazı endişeler yaşanmıştır. Bu durum söz konusu kanunun bazı yerlerinin büyük oranda değişikliğe uğramasına yol açmıştır. 1967 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından komisyona havale edilerek incelenen kanunda çok sayıda maddenin değiştirilmesinin yanı sıra birçok ek madde ilave edilmiş ve birtakım değişikliklere uğrayarak 1970 yılında yürürlüğe girmiştir.¹²⁹⁸

¹²⁹⁴Hatice Altunok, *Türkiye’de Kamu Personel Reformu Politikası Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2012, s.171-172.

¹²⁹⁵ Bahsi geçen kanun hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 23 Temmuz 1965, S.12056.

¹²⁹⁶ *657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu*, Sümerbank Hizmet Yayınları, Ankara 1970, s.283.

¹²⁹⁷ *Yeni Tanin*, 20 Temmuz 1966.

¹²⁹⁸ Bahsi geçen kanun 31 Temmuz 1970 tarihinde kabul edilmiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 14 Ağustos 1970, S.13579.

Kamu kesiminde iş ile insan arasındaki ilişkiyi yeniden düzenlemek ve kamu yönetiminin etkinliğini ve verimliliğini arttırmak noktasında diğer reform düşüncelerini de bir hayli etkileyen tasarı kamu kesiminde ücret düzenlemeleri üzerine ayrıntılarıyla eğilmiştir. Ek ve yan ödemelerin memurlar arasında gelir dağılımında eşitsizliklere neden olması ülkede kamu kesiminde iyi bir ücret politikasının uygulanamamasına neden olmaktadır. Bu sorunların önüne geçebilmek amacıyla tasarıda, hizmet karşılığında memura tek bir ücret ödenmesi politikasının benimsenmesine bu amaçla ek görev ücretinin tamamen kaldırılarak vekalet ücreti, fazla çalışma ücreti ve benzeri ek ödemelerin son derece kısıtlanmasına karar verilmiştir. Kamu personelinin maaşlarının belirlenmesi için değişen katsayı sistemi esas alınmış, ücretlerin belirlenmesinde ana kıstas olarak milli gelir ve fiyat artışları baz alınmıştır.

Hükümet, söz konusu kanunla devlet memurlarına artan fiyatlar karşısında gerçek gelirlerini koruyabilme ve bunun yanı sıra artan milli gelirden kendilerine düşen payı alabilme olanağı sağlamıştır. Tasarıda getirilen bir diğer yenilik ise kamu personelinin istihdamı üzerine olmuştur. Yatay ve dikey hareketlilik olmak üzere iki tür hareketliliğe de imkân sağlayan bu düzenleme ile nitelikli iş gücünün en uygun sahalarda ve tam çalışma halinde kullanılması amaçlanmıştır.¹²⁹⁹

3.2.2. Sendikalar Kanunu

Binlerce kamu görevlisini yakından ilgilendiren personel kanunun ilgili olduğu başka tasarı ve kanunlarda mevcuttur. Bu sebeple 1970 yılındaki meclis görüşmelerinde ki ağırlığı tasarı ve kanunlar oluşturmaktadır. Bahsi geçen dönemde üzerinde en fazla durulan yasa tasarılarından birisi de sendikalar tasarısıdır. 1963 yılında çıkarılan 274 ve 275 Sayılı kanunların ardından ülkede sendikal faaliyetler hızlı bir gelişme göstermiştir. Artan sendikal faaliyetlerin toplumsal olayları farklı bir boyuta taşımak noktasında bir araç olarak görülmesi söz konusu tarihte hazırlanan 274 Sayılı kanunun bazı maddelerinde sonradan değişiklik yapılması fikrini ön plana çıkarmıştır.¹³⁰⁰ Birkaç defa

¹²⁹⁹ Ayrıntılı Bilgi için bkz. 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu, s.294-300.

¹³⁰⁰ Söz konusu kanunda yapılması planlanan değişiklikler işçi ve işveren sendikası üyeliği ve üyeliğin kazanılması hususundaki maddeleri içermektedir. Kanun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Resmi Gazete, 24 Temmuz 1963, S.11462.

meclise sunulan değişiklik teklifleri ile kanunun sendikal faaliyetler üzerindeki etki ve denetiminin önüne geçmek amaçlanmıştır. Ancak, kanunun bazı maddelerinin değişikliğini içeren meclis görüşmeleri Türkiye’de siyasi arenadaki tansiyonu her defasında biraz daha yükseltmeye yetmiştir. TİP başta olmak üzere muhalefet kanadından gelen tepkiler kamuoyunu da hareketlendirmiş ve işçi tarihinde kırılma noktası olarak nitelendirebilecek 15-16 Haziran 1970 olaylarının doğmasına zemin hazırlamıştır.¹³⁰¹ Çalışan kesimin hak arama mücadelesinin ilk defa bu denli büyük bir gövde gösterisine sahne olması 1960’lı yıllardaki toplumsal sorunların toplumun büyük bir kesimini arkasına alarak daha da derinleştirdiğini tüm gerçekliğiyle ortaya koymaktadır.

Çalışan kesimin büyük tepkisine yol açan kanun görüşmeleri o dönemde kamuoyunda da sıkça tartışılan konuların başında gelmektedir. Tartışmaların minvalini ise değişikliklerin anayasaya uygun olup olmadığı oluşturmuş, bu hususta birçok görüş öne sürülmüştür. Bu dönemde söz konusu direnişin Türkiye’deki sınıf gerçeğinden doğduğu ve anayasa ile belirlenmiş hakların kullanılmasına müdahale edilmesinin doğru olmadığı yönündeki görüşlerin¹³⁰² aksine işçilerin hak arayışını ihtilal provası olarak nitelendiren karşıt görüşlerde var olmuştur.¹³⁰³

Kamuoyundaki iki farklı görüşe rağmen söz konusu değişiklik için meclis görüşmeleri devam etmiş ve değişikliği içeren kanun, 29 Temmuz 1970 tarihinde mecliste kabul edilmiştir.¹³⁰⁴ Kanunun değişikliğe uğrayan maddeleri arasında en fazla öne çıkanı sendika, federasyon ve konfederasyonların kuruluş esaslarının belirlenmesinde yaşanmıştır. Buna göre yapılan yeni düzenlemede söz konusu oluşumların kurulabilmesi için o iş kolunda çalışan sigortalı işçilerin en az 1/3 ünü temsil etmesi şartı getirilmiştir. İlaveten, Türkiye çapında kurulu sendika ve federasyonlardan en az 1/3 ünün bir araya gelmesini ve aynı zamanda Türkiye’deki sendikalı işçilerden en az 1/3 ünü temsil etmesi şartı da getirilmiştir.¹³⁰⁵ Ayrıca, işçi sendikası kurabilmek için sendikanın kurulacağı iş kolunda en az üç yıl fiili olarak çalışma şartı aranmaktadır. Sendikal faaliyetlerin hızını kesmeye yönelik önemli bir girişim olarak addedebileceğ bu şartların yanı sıra, söz

¹³⁰¹ *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970.

¹³⁰² *Akşam*, 17 Haziran 1970.

¹³⁰³ *Son Havadis*, 19 Haziran 1970.

¹³⁰⁴ *T.C. Resmî Gazete*, 12 Ağustos 1970, S.13577.

¹³⁰⁵ Cahit Talas, “Değiştirilen Sendikalar Kanunu (274 Sayılı), Uluslararası Bağlantılarımız ve Anayasamız,” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.04, (1970), s.180-181.

konusu oluşumların ticari faaliyetlerde bulunma yasağı devam ettirilmiş ve hangi hallerde fesih edileceği ve fesih işlemi tamamlandıktan sonra malların devrinin ne şekilde gerçekleşeceği yeniden belirlenmiştir. Buna göre; yeni düzenlemede de malların gerçek ve tüzel ya da şahsa ait bir kuruma devrinin gerçekleştirilemeyeceği belirtilmiştir. Bunun yerine söz konusu fesih edilecek siyasi teşekkül sendika ise üyesi bulunduğu konfederasyona, hiçbir teşekküle bağlı olmayan bir sendika ise, aynı iş kolunda kurulu en çok üyeye sahip sendika ya da konfederasyona, federasyon ise bulunduğu konfederasyona, konfederasyon ise başka bir konfederasyona devrine karar verilmiştir.¹³⁰⁶

Yapılan değişikliklerde siyasi teşekküllerin tutanak ve belgelerinin kayıt altına alınması ve mal beyanında bulunmaları hususunda da hassas davranılmıştır. Bu doğrultuda; sendikaların başkan ve yönetim kurullarının göreve seçilmesinin ardından en geç üç ay içerisinde mal bildiriminde bulunmaları zorunluluğu mevcut olup evrak kayıt defterlerinin eksiksiz bir biçimde kayıt altına alınıp arşivlenmesi gerekmektedir. 1963 yılında hazırlanan kanunda genel kurul ve şube kongrelerinin en geç iki yılda bir yapılması şartı söz konusu iken bu kural söz konusu değişiklikler ile genel kurul ve şube kongreleri için en geç üç yılda bir yapılacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.¹³⁰⁷

3.2.3. Genel Kadro Kanunu

Aynı günlerde tartışılan ve meclisten geçen bir diğer kanun ise 1322 Sayılı Genel Kadro Kanunu dur. Personel kanunun mali hükümlerinin uygulanmasını sağlayacak olan bu kanun ile genel ve katma bütçeli kuruluşlarla, bunlara bağlı döner sermayeli kuruluşlar, kefalet sandıkları ve beden terbiyesi bölge müdürlüklerinde görevli devlet memurları 657 sayılı kanunun intibak hükümleri gereğince bu kanuna bağlı cetvellerdeki kadrolara, yeniden bakanlar kurulu kararnamesi ve müşterek kararnameye veya atamaya yetkili amirin onayına lüzum kalmadan atanmış sayılırlar ve aylıklarının bu kadrodan ödenmesine devam edilir. 31 Temmuz 1970 tarihinde kabul edilen ancak 1 Kasım 1970 tarihinden itibaren yürürlüğe girecek olan kanunun yasama meclisleri ile ilgili

¹³⁰⁶ T.C. Resmî Gazete, Aynı yer.

¹³⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mad.25. T.C. Resmî Gazete, Aynı yer.

hükümlerini Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi başkanlıkları, diğer hükümlerini bakanlar kurulu yürütmekle yükümlüdür.¹³⁰⁸

Bu doğrultuda Cumhuriyet Senatosu, Millet Meclisi, Sayıştay, Anayasa Mahkemesi, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı ve Devlet İstatistik Enstitüsü başta olmak üzere bakanlıklara ve yükseköğretim kurumlarının kadrolarına çok sayıda atama gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen kurumlar içerisinde en fazla atama 1122 kişi ile Millet Meclisine, ardından 1092 kişiyle DİE'ye, 946 kişi ile Başbakanlık ve Sayıştay'a yapılmıştır.¹³⁰⁹ Bakanlıklar bünyesinde gerçekleştirilen atama faaliyetleri ise hükümet politikası ile paralellik göstermiştir. Bu doğrultuda en fazla atama Türk halkının eğitim seviyesini yükseltmek gayesi ile Millî Eğitim Bakanlığına yapılmıştır.¹³¹⁰ Türkiye'deki okur-yazar oranını yükseltmek ve ilköğretim faaliyetlerinin ülke çapında yaygınlaştırılması ilkesi kapsamında hareket eden AP yönetimi bu amaçla bakanlık içerisinde en fazla İlköğretim kademesine yönelik alım yapmış, ardından diğer öğretim kademelerinin personel ihtiyacını gidermeye yönelmiştir. Bu doğrultuda Yükseköğretim kadrolarında da önemli iyileştirmeler yapılmış, beş üniversiteye 14.772 kadro açılmıştır. Bu üniversiteler içerisinde İstanbul Üniversitesi 4594 kadro ile birinci sırada yer alırken ikinci sırayı 3232 kadro sayısı ile Hacettepe Üniversitesi almıştır.¹³¹¹ Kanunla ülkedeki eğitim ve kültür faaliyetlerinin geliştirilmesi gayesiyle müze, konservatuvar, güzel sanatlar enstitülerinin kadrolarına yönelik ciddi iyileştirmeler de gerçekleştirilmiştir

Devlet kademelerine yönelik iyileştirmelerde ikinci sırayı 63.378 kişiyle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı almaktadır. Sağlık hizmetlerinin ülke çapında yaygınlaştırılması ve erişilebilirliğinin arttırılması amacıyla kadro iyileştirmeleri ağırlıklı olarak il sağlık hizmetlerine yapılmıştır. Ardından sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi ilkesi kapsamında yardım ve teknik hizmetlere ağırlık verilmiştir. Sağlık hizmetlerine yönelik bir diğer girişim ise ülkede sayıları her geçen gün artan kanser, verem, sıtma gibi hastalıklara karşı başlatılan mücadeledir. Bu amaçla Verem Savaş Genel Müdürlüğü

¹³⁰⁸ T.C. Resmi Gazete, 15 Ağustos 1970, S.13580, s.1.

¹³⁰⁹ T.C. Resmi Gazete, Aynı yer. s.2-3.

¹³¹⁰ Bahsi geçen bakanlığa atanan kişi sayısı 209.907 dir. Dünya, 17 Temmuz 1970.

¹³¹¹ 1322 Sayılı Genel Kadro Kanunu gereği kadro açılan diğer yükseköğretim kurumları ve açılan kadro sayıları şu şekildedir: Ankara Üniversitesi 3108, Ege Üniversitesi 2303 ve İstanbul Teknik Üniversitesi 1535. T.C Resmi Gazete, Aynı yer, s.19-22.

yardımlar ve teknik hizmetler birimine çok sayıda sağlık personeli alımı gerçekleştirilmiştir.¹³¹²

1322 Sayılı Genel Kadro Kanunda Milli Eğitim, Sağlık ve Sosyal Yardıml Bakanlıklarının ardından 31.149 kişiyle en fazla atama Diyanet İşleri Başkanlığına yapılmıştır. Atamalarda ağırlık dersiamlar ve cami gevlilerine verilmiştir. Bunların yanı sıra mftlklerin din ve yardıml hizmetlerine de iyileştirmeler yapılmıştır.¹³¹³ Diyanet İşleri Başkanlığından sonra en fazla atama Tarıml Bakanlığına yapılmıştır. Bu doğrultuda kadrolar merkez ve taşra olmak üzere iki kısımda ele alınmış ve kadrolar ağırlıklı olarak taşra örgütlerine ayrılmıştır. Tarımda modernleşme çabalarının hız kazandığı ve tarımsal verimliliği arttırmak noktasında kimyasal ve biyolojik temellere öncelik verilmesi neticesinde Zirai Mücadele Genel Müdürlüğüne, hayvancılığı geliştirmek için ise Veteriner Genel Müdürlüğüne kadro artışları yapılmıştır.¹³¹⁴

Kanunda bakanlıklara ait kadro derece ve miktarlarına ayrıntılı bir biçimde yer verilmiştir. Bu doğrultuda, Tarıml Bakanlığının ardından en fazla atama 20.612 kadro sayısı ile Adalet Bakanlığına yapılmıştır. Bakanlığ içerisindeki en fazla kadronun illerdeki genel idare hizmetlerine verildiği Ceza ve Tevkif Evleri Genel Müdürlüğü ve Adli Tıp Müdürlüğüne de çok sayıda kadro açıldığı belirlenmiştir.¹³¹⁵ Türkiye’de kalkınma hızını arttırarak Türk halkının yaşam kalitesini arttırmayı amaç edinen AP yönetimlerinin Maliye Bakanlığına ayırdığı kadro sayısının da bir hayli fazladır. Bu doğrultuda bakanlığ bünyesindeki en fazla pay Gelirler Genel Müdürlüğü ve Muhasebe Genel Müdürlüğüne ayrılmıştır.¹³¹⁶ Bt açıklarını kontrol altında tutmak amacıyla Bt Mali Kontrol Genel Müdürlüğüne önemli miktarda kadro açılmıştır.

1322 Sayılı kanunda yer alan diğer kadroların dağılımları ise, İç İşleri Bakanlığı 10.256, Gümrük ve Tekel Bakanlığı 3892, İmar ve İşkn Bakanlığı 1604, Bayındırlık Bakanlığı 1352, Köy İşleri Bakanlığı 1290, Ticaret Bakanlığı 1271, Dış işleri Bakanlığı 1226, alışma Bakanlığı 720, Ulaştırma Bakanlığı 717, Turizm Bakanlığı 717, Sanayi

¹³¹² İlgili genel müdürlüğün genel hizmetler birimine 88, teknik hizmetler birimine 54, yardımcı hizmetler birimine 157 olmak üzere toplamda 299 sağlık personelinin ataması yapılmıştır. *T.C. Resmî Gazete*, Aynı yer, s.11.

¹³¹³ *T.C. Resmî Gazete*, Aynı yer, s.4.

¹³¹⁴ İlgili bakanlığa yapılan atama sayısı 30.492 dir. *T.C. Resmî Gazete*, Aynı yer, s.13.

¹³¹⁵ *T.C. Resmî Gazete*, Aynı yer, s.6.

¹³¹⁶ *T.C. Resmî Gazete*, Aynı yer, s.7-8.

Bakanlığı 654, Enerji Bakanlığı 219, Spor Bakanlığı 49, Orman Bakanlığı'na 24 kişinin ataması yapılmıştır.¹³¹⁷

3.2.4. Tarım Reform Tasarısı

Topraklandırma çalışmaları doğrultusunda atılan ilk ve en önemli adım 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu dur. Bu kanunla hem topraksız çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve hem de tarım arazilerinin sebepsiz yere boş kalmasını önleyerek tarımsal verimliliği arttırmak hedeflenmiştir.¹³¹⁸ Kanunun yürürlüğe girmesinin ardından arazi kamulaştırma ve dağıtımına ilişkin faaliyetlere başlanılmıştır.

1960'lı yıllarda, reform kavramı Türkiye'de sık sık telaffuz edilmiştir. Kalkınma planlarında açıkça belirtilmese de ülkenin gelişimi için tarım alanında yeni bir düzenlemeye gidilmesinin gerekli görülmesi ülkede, reform tartışmalarının daha yoğun bir şekilde yaşanmasına olanak sağlamıştır.¹³¹⁹ Bu bağlamda en çok tartışma toprak reformu üzerine yapılmıştır. Tartışmaların odak noktasını ise Türkiye'nin gelişimi açısından toprak reformuna ihtiyaç olup olmadığı hususu oluşturmuştur.¹³²⁰ Bilhassa AP iktidarı ile geçen dönemde ülkede yoğun tartışmalara neden olan toprak reformuna ilişkin görüşleri iki kısımda toplamak mümkündür. Buna göre; bir kısım kalkınmanın toprağa aidiyet duygusundan geçtiğine inanırken, bir kısımda kredilerle ve teknolojik gelişmelerden yararlanılarak bu işin üstesinden gelinebileceğini savunmuşlardır.¹³²¹

Bu iki görüş ülkede, 1960'ların ikinci yarısında üzerinde en fazla durulan ve en çok tartışılan konuların başında gelen tarım reformu ve toprak reformu olmak üzere iki farklı reform kavramının doğmasına yol açmıştır.¹³²² Bu tartışmaların gölgesinde çalışmalarına başlayan AP yönetimine göre Türkiye'de toprak reformuna gerek yoktur. Tarımsal alanda yapılacak düzenlemelerle ekonomik kalkınmanın önü zaten açılacaktır. Bu da toprak reformunu değil tarım reformunu gerekli kılmaktadır. Bu anlayışla yola

¹³¹⁷ Bakanlıkların alt birimlerindeki kadro dağılımları için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, Aynı yer, s.4-17.

¹³¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 15 Haziran 1945, S.6032.

¹³¹⁹ Fehmi Yavuz, "Toprak Ya Da Tarım Reformu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.22, S.02, (1967), s.35.

¹³²⁰ Reform tartışmalarına ilişkin bir görüşte Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliğinden gelmiş konu çok yönlü ele alınmış ve tarımsal reform desteklenmiştir. BCA Fon Kodu:30-1-0-0. Yer No:81-513-8.

¹³²¹ Fehmi Yavuz, *a.g.m.* s.29.

¹³²² Orhan Türkdoğan, "Toprak Reformunda Sosyo-Politik Yönelim", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Dergisi*, C.31, S.1-4, (1971-1972), s.18.

çıkan hükümet, tarımsal verimliliği arttırmanın yollarını aramıştır.¹³²³ Bu amaçla sulama sistemlerinin iyileştirilmesine öncelik verilerek, kurulacak düzenli sulama sistemleri ile iklimin tarım üzerindeki etkisinin azaltılması amaçlanmıştır.¹³²⁴ Bununla birlikte, tarım bakanlığı bünyesinde ekipler oluşturulmuş ve ihtiyaçların yerinde tespit edilmesine çalışılmıştır.¹³²⁵

AP Hükümetlerinin ekonomiye dair bu çabaları iktidarı boyunca muhalif çevrelerce eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin çok büyük bir kısmının tarıma yönelik olması hükümeti bu alanda bir tasarı hazırlığı içerisine yönlendirmiştir. Bu doğrultuda ilki 1968¹³²⁶ ikincisi de 1970 yılında olmak üzere hazırlanan iki tasarı ile tarım kalkınması ve tarımsal üretimi arttırmak hedeflenmiştir.¹³²⁷

Tarım reformu kanunu ön tasarısı olarak geçen bu düzenlemeler tarım sektörüne yapılan devlet yardımları, tarımsal vergi ve sigorta, bitki ve hayvan hastalıkları ile mücadele, kredi, tohumluk, ürünlerin pazarlanması ve fiyat politikası gibi sektöre bağlı çok kapsamlı birçok konuyu bünyesinde barındıran bir özelliğe sahiptir. Öncelik tarımda verimliliği arttırmaya tanınmış ve tarım işletmelerini düzenli ekonomik üniteler haline getirerek iktisadi kalkınma da tarımın rolünü arttırmak hedeflenmiştir. Tasarıda kamuoyunda tartışılan aksine topraklandırma hususuna fazla değinilmemiştir. Toprak kredisi ve toprak dağıtımına oldukça sınırlı bakılmıştır. Söz konusu faaliyetlerin ancak devletin hüküm ve tasarrufunda gerçekleşmesine müsaade edilmiştir. Verimli topraklar büyük mülk sahiplerine ait olsa da kamulaştırmanın dışında kalmıştır.¹³²⁸

Hükümetin, ortaya koyduğu tasarının sektörün sorunlarını çözmek noktasında tek başına yeterli olduğu tartışmaya açıktır. Çünkü, Türk tarımının uzun yıllardır çözüme kavuşturulmamış kronik sorunlarının tek bir kanun ya da tasarı ile halledilmesini beklemek oldukça iyimser bir düşünceden ibarettir.¹³²⁹ Bununla birlikte hükümetin

¹³²³ Tunca Toskay, “Tarım Kesimimizin Bazı Problemleri ve Reform İhtiyacı”, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, s.439.

¹³²⁴ Zafer, 18 Ekim 1965.

¹³²⁵ Zafer, 3 Aralık 1965.

¹³²⁶ Son Havadis, 24 Şubat 1968.

¹³²⁷ Reşat Aktan, “Türkiye’de Toprak Reformu Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.26, (1971), s.48.

¹³²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Aktan, *a.g.m.*, s. 59-62.

¹³²⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.199-202.

konuya yönelik mesafeli duruşu gerek meclis ve gerekse kamuoyunda önceki dönemden daha derin tartışmaların fitilinin ateşlemesine zemin hazırlamıştır.¹³³⁰ Siyasi partilerin gündeminden düşmeyen toprak reformuna ilişkin tartışmalar, meclis toplantıları, partilerin il ve ilçe kongreleri, mitingler, basın kuruluşları aracılığıyla çeşitli platformlarda tartışılır hale gelmiştir. Bu noktada toprak reformu özelindeki en yoğun çalışmalar CHP ve TİP bünyesinde gerçekleşmiştir. Bahsi geçen partiler gerek toplumsal eşitliği sağlama ve gerekse Türk tarımının geleceği açısından toprak reformunun gerekliliği üzerinde ısrarla durmuşlardır.¹³³¹

AP yönetiminin ekonomi politikalarının temeli Türk ekonomisinin gelişip büyümesini sağlamak üzerine kurulmuştur. Bunu gerçekleştirmek için kalkınma planları ve yıllık programlarda belirlenen esaslar doğrultusunda hareket edilmiştir. Türkiye’de ekonominin iyileştirilmesi ve kalkınmanın gerçekleşebilmesi için uygulanan iktisadi girişimler analiz edildiğinde hükümetin ekonomiye dair hedeflerinde kısmen başarıya ulaştığını söylemek mümkündür. Kamu ve özel sektör başta olmak üzere yerli ve yabancı kaynakların devreye alınarak ekonomik anlamda büyük projelerin hayata geçtiği bu yıllarda fiyat kontrollerinin sağlanması hususunda yaşanan yetersizlik, artan maliyetlerin vergi oranlarına yansımaya etki etmiştir. Bu durum refah seviyesi ve alım gücünde ciddi anlamda azalmalar yaşanmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan tablo Türk parasının her geçen gün dünya piyasasında itibar kaybetmesine neden olurken Türk ekonomisini de büyük bir dar boğaza sürüklemiştir.

3.3. 10 Ağustos 1970 Devalüasyonu

Devalüasyon, sabit kur sistemlerinde ödemeler dengesi açık veren ülkenin ulusal parasının dış satın alma gücünün, hükümetçe alınan bir kararla düşürülmesidir.¹³³² Türk

¹³³⁰ Toprak Reformuna ilişkin tartışma ve açıklamalara oldukça sık rastlanılan bu dönemde bir açıklama da Mihri Belli’den gelmiş, reformun ana amacını köy emekçilerini demokratik inkılabı kazandırmak olarak açıklamıştır. *Türk Solu*, 16 Nisan 1968.

¹³³¹ Aydınlık Dergisi etrafında birleşen devrimciler, kurulacak yeni düzene dair hazırladıkları “Proleter Devrimci Hareket” programında toprak reformunun en köklü ve hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesinin zorunluluğuna işaret etmiş, Türk tarımının gelişimini sağlamak noktasında yapılması gerekenleri belirlemişlerdir. Buna göre, toprağın büyük toprak sahiplerinden alınarak çiftçiye dağıtımı ile başlayan reform çalışmalarına paralel olarak küçük ve orta büyüklükte tarım işletmelerine kredi kolaylıklarının sağlanması, tarım kooperatiflerinin teşviki ve desteklenmesi, tarım ürünlerini satın alan devlet kurumlarının sayılarının artırılması gibi hususlar ön plana çıkmaktadır. *Aydınlık*, Mart-Nisan 1971, S.29-30, s.371-393.

¹³³² Halil Seyidoğlu, “Sabit Kur Sistemlerinde Dış Denkleşme (Devalüasyon)”, *Atatürk Üniversitesi İşletme Dergisi*, C.3, S.3-4, (1978), s.196.

iktisat tarihinde ilk defa 7 Eylül 1946 tarihinde uygulanan bu yöntemle Türk parasının değerinde değişiklik yapılmıştır.¹³³³ Demokrasiye yönelik taleplerin hayata geçtiği bir döneme denk gelen bu kararlar, gerek demokratikleşmenin yarattığı iyimserlik ortamının ve gerekse II. Dünya Savaşının mirası olan başta hayat pahalılığı gibi ekonomik verilerin etkisiyle başlangıçta belirgin bir umutla karşılanmış ve desteklenmiştir. Ne var ki, bu iyimserliğe rağmen ihracatta beklenen patlama yaşanmamış ve üretim düzeyi sağlıklı bir şekilde arttırılamamıştır. İthalatın karşılanamayıp, döviz rezervlerinin hızla eridiği bir noktada dış ticaret açıkları yeniden gündeme gelmiştir. Hal böyle olunca Türkiye’de yeni birtakım kararlar devreye girmiştir.¹³³⁴

4 Ağustos 1958 tarihinde iktisadi istikrar tedbirleri adı altında alınan kararlar doğrultusunda yatırım projelerinde verimli ve kısa vadeli olanlara öncelik verilmiştir. Kamu transfer harcamalarının azaltılmasına ve para arzının sıkı bir biçimde kontrol altına alınmasına karar verilmiştir. Ayrıca, ithalat rejiminin yeniden düzenlenmesi ve ihtiyaçların bir program dahilinde yürütülmesi amaçlanmıştır.¹³³⁵ İstikrar önlemlerinin yürürlüğe girmesinden sonra ülkede ithal girdi kullanan ve dayanıklı tüketim mallarına öncelik veren sanayileşmenin ilk işaretleri görülmüşse de getirdiği katlı kur sistemi devalüasyon etkisi yaparak Türk parasının Amerikan doları karşısındaki değerinin düşmesine neden olmuştur.¹³³⁶

Türkiye’de, büyük umutlar bağlanan istikrar programının sonrasında da bütçe açıkları, hayat pahalılığı, işsizlik gibi sosyo-ekonomik sorunlar artan bir biçimde devam etme eğilimi göstermiştir. Ekonomi yönetimini disiplin altına almak ve açıkları kapayacak finansmanı sağlamak üzere alternatif yöntemlere başvuran Menderes hükümeti döneminde beklenen dış yardımların alınamaması bir yana yatırımların etkili ve doğru koordine edilememesi¹³³⁷ neticesinde Türk ekonomisi zor bir sürece girmiştir. Ortaya çıkan bu tablo aynı zamanda Türk iktisadi yaşamında bazı radikal değişikliklerin yapılması gerekliliğini de ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda ekonominin bir plan

¹³³³ Serkan Tuna, “Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946”, *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7, S.13, (2007), s.95-96.

¹³³⁴ S. Tuna, *a.g.m.*, s.116.

¹³³⁵ Atatürk Araştırma Merkezi, *a.g.e.*, s.334.

¹³³⁶ T. Çavdar, *Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, s.396.

¹³³⁷ Murat Kaykusuz, *Geçmişten Günümüze Finansal Krizler (1619-2014)*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2014, s.256-257.

doğrultusunda ilerlemesi görüşü ağırlık kazanmıştır. 1963 yılında planlı döneme geçilmiştir.¹³³⁸

Ekonominin yol haritası, kalkınma planları ve yıllık programlar doğrultusunda hazırlanmıştır. Bu anlayış AP yönetimlerinin ekonomi politikalarına da rehber olmuştur. Bu doğrultuda çalışmalarına yön veren AP hükümetleri mevcut kaynakları etkili ve doğru bir şekilde kullanarak bütçe açıklarının kapatılmasına, alım gücünün arttırılarak refah seviyesinin yükseltilmesine öncelik vermiştir. Bu sebeple hükümet, ağırlıklı olarak ihracat ve ithalat dengesi üzerinde durmuştur. Ancak, planda ön görülen dengenin bir türlü sağlanamaması neticesinde ithalat oranlarının GSMH içindeki payı artarken ihracat gelirlerinin payı azalmıştır. Bu durum bütçe açıklarını ve beraberinde dış borçlanmayı getirmiştir.¹³³⁹ Üretim de verim düşüklüğü ve istihsal artışının da beklenen seviyenin altında kalması neticesinde milletlerarası finans ve kalkınma kuruluşları tarafından Türkiye'ye devalüasyon teklifleri gelmeye başlamıştır.

İlk teklif, Milletlerarası Kalkınma İdaresi (AİD) tarafından 1967 yılında Türkiye'ye gelen bir heyet tarafından yapılmıştır. Söz konusu teklifte Türkiye'nin devalüasyondan çekinmesi için bir sebep olmadığı açıklanmış, Türk Hükümetinin teklifi kabul etmesi durumunda Türk ekonomisinde ihracat rakamları ve yabancı sermaye girişinde artış yaşanacağı bildirilmiştir. Ancak, heyet önerisi hükümet tarafından kabul edilmemiş ve ardından yeni teklifler gündeme gelmiştir. Bu kez yardım konsorsiyumu tarafından teklif yapılmış ve devalüasyonun gerçekleşmesi halinde döviz gelirlerinin artacağı belirtilmiştir.¹³⁴⁰

AP Hükümeti ödemeler bilançosu açığı problemini çözmek üzere, özellikle 1967 yılından itibaren bu alandaki faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Buna göre uygulanan vergi indirimleri ile bir yandan ihracatı teşvik ederken gümrük, damga ve rihtım vergileriyle özellikle ham madde ithalatını azaltmaya çalışmıştır. Kesin rakam vermek güç olmakla beraber ithal ham madde ve nihai tüketim malları için döviz maliyeti 1967 ile 1970 yılları arasında %20 civarında arttırılmıştır.

¹³³⁸ Erdiñ Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)*, İmaj Yayınevi, Ankara 2001, s.153.

¹³³⁹ Mükerrer Hiç, "Ödemeler Bilançosu Açıkları Sorunu ve 10 Ağustos 1970 Devalüasyonu", *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, C.1, Sermet Matbaası, İstanbul 1971, s.304-306.

¹³⁴⁰ M. Hiç, *a.g.m.*, s.309-311.

Yatırım malları ise çeşitli ithal vergilerden kısmen muaf veya vergi iadesine tabi tutulmuştur. İhracatın teşviki hususunda ise ihracatta geçici vergi iadesi prensibi daha iyi işler hale getirilmiş ve kapsamı genişletilmiştir. Nitekim, vergi iadesi ihraç malı içindeki ithal ham ve yardımcı maddelerden alınan ithal vergileri, dahilde istihsal edilen ham maddeden alınan istihsal vergisi, işçilik üzerinden alınan gelir vergisi, banka ve sigorta işlemlerinden doğan muamele vergisi genişletilmiştir. Vergi iadesi formaliteleri azaltılmış iadede faydalanılabilmesi için gerekli ihracat asgari yekunu ise düşürülmüştür. Vergi iadesi yanında, ihraç malları içindeki ithal malı ham madde ve yardımcı madde ve ambalaj malzemesi için belirli ölçüler ve limitler dahilinde ithal kotaları tanzimine başlanmıştır. İhracat kredisi faizi ihracatçı için Merkez Bankası tarafından tahsis edilecek özel bir fon yardımıyla fiilen %9 dan %6'ya indirilmiştir. Dış piyasalara sürüm imkanlarının geliştirilmesi için ayrıca özel fon ve kredi tahsisi kararlaştırılmıştır. 1967 ile 1970 yılları arasında, vergi iadesi ve sair tedbirler sonucunda ihracat için, değişik sanayi kolları ve şartlarına göre %10-%45 civarında bir maliyet düşmesi sağlanmıştır.¹³⁴¹

Özellikle, ithalatı kısmak üzere montaj sanayiinde yerli imalat oranının yıldan yıla yükseltilmesi öngörülmüştür. Bunu temin etmek üzere yan sanayii, ham madde sanayinin kurulması teşvik edilmiştir. Özel yabancı sermayenin kar transferleri ise belirli bir oranda ihracat yapmaları şartına bağlanmıştır. Tarım ürünleri ihracatı genellikle tarım alanında bu kesimin verimini arttırıcı tedbirler, gübreleme, sulama imkân ve tesislerinin genişletilmesi, suni gübre üretiminin arttırılması, tarım üreticilerinin kooperatifleşmesine hız verilmesi gibi tedbirler üzerinde durulmuştur.¹³⁴² Ancak, gerek ihracatın vergi iadeleri yoluyla etkin şekilde teşvikinde gerek ithalatın gümrük vergilerinin yükseltilmesi vs. yollarla pahalılaştırılmasında geç kalınması, ödemeler bilançosunun açık vermesi, dış yardımların azalması gibi nedenler ve milletlerarası mali kuruluşlarında baskısıyla 10 Ağustos 1970 tarihinde devalüasyon gerçekleşmiştir. Bu kararla Türk parasının bir Amerikan doları karşısındaki değeri 9 liradan 15 liraya çıkarılmıştır.¹³⁴³ Böylece yabancı

¹³⁴¹ M. Hiç, *a.g.m.*, s.314.

¹³⁴² M. Hiç, *a.g.m.*, s.315.

¹³⁴³ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s.128.

para değerinde %66,6 oranında bir artış yapılırken, Türk parasının da yabancı paralar karşısındaki değeri %40 oranında düşürülmüştür.¹³⁴⁴

Devalüasyonun ardından resmi bir açıklamada bulunan AP yönetimi, devalüasyonu ekonomideki sorunların üstesinden gelecek bir araç olarak gördüklerini ve bu sayede ihraç güçlüklerinin önüne geçileceğini, ödemeler bilançosu açığının kapatılacağını savunmuştur.¹³⁴⁵ Basın toplantısı ile kamuoyunu bilgilendiren Maliye Bakanı Mesut Erez, fiyatları dengede tutmak için tüm tedbirlerin alınacağını bu nedenle devalüasyonun ardından aşırı fiyat artışlarının söz konusu olmayacağı açıklamıştır.¹³⁴⁶ Ayrıca, kararın alınmasında herhangi bir şekilde dış baskının etkisinin olmadığına dikkat çekmiştir. Ülkede istikrarın sağlanabilmesi için devlet dışındaki müdahalelerin askıya alınması noktasında uyarılarda bulunmuştur.¹³⁴⁷

Hükümetin aksine Türk parasının değerinin düşürülmesinin ardında büyük oranda dış baskıların etkili olduğunu düşünen Türkiye İşçi Partisi devalüasyonla birlikte para darlığının yaşanabileceğine dikkat çekmiştir.¹³⁴⁸ Bahsi geçen dönemde devalüasyon ile ilgili olarak çok sayıda görüş ve düşünceye yer verilmiştir. Bu düşüncelerden bir kısmı hükümetin kararını destekleyici iken diğer kısmının eleştirel özelliğe sahip olması dikkat çekicidir. Hemen her kesimin görüş beyan ettiği bu mesele karşısında, hükümet, Türkiye Ticaret, Sanayi Odaları Birliği başta olmak üzere, Borsalar Birliği, Tütüncüler Federasyonu gibi bünyesinde geniş kitleleri barındıran kuruluşların desteğini arkasına almıştır.¹³⁴⁹ Kuruluşların yanı sıra birçok aydın ve yazar da hükümeti desteklemiştir. Bu isimlerden biri olan Prof. Dr. Gülten Kazgan'a göre; Türkiye'de zaman ve koşullar devalüasyon için uygundur. Ancak, devalüasyondan beklenen faydanın alınabilmesi için hükümetin bazı yan tedbirlere de başvurması gerekmektedir. Beklenen döviz artışlarının hazineye aktarılması başta olmak üzere, temel mallardaki âtıl kapasitenin genişletilmesi, tarım ürünlerinde artan taban fiyatların üreticiye yansıtılması alınabilecek tedbirlerden yalnızca birkaçıdır. Arz-talep dengesi üzerinde de duran Kazgan, devalüasyonu izleyen fiyat artışlarının devalüasyonun etkisini bertaraf edecek boyuta

¹³⁴⁴ Erden Öney, "Devalüasyon ve İhracatımızı Arttırma Olanakları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.4, (1970), s.189.

¹³⁴⁵ *Dünya*, 11 Ağustos 1970.

¹³⁴⁶ *Modern Türkiye*, Ağustos 1970.

¹³⁴⁷ *Son Havadis*, 13 Ağustos 1970.

¹³⁴⁸ *Akşam*, 12 Ağustos 1970.

¹³⁴⁹ *Dünya*, 14 Ağustos 1970.

ulaşmaması için uyarıda bulunmuştur. Devalüasyonu destekleyen bir diğer isim ise Prof. Dr. Mükerrerem Hiç'tir. Devalüasyonun Ortak Pazar'a geçiş sürecinde olan Türkiye'ye rekabet gücü getireceğini savunan Hiç, bu sayede ödemeler bilançosundaki dengesizliğinde önüne geçileceğini düşünmektedir.¹³⁵⁰ Devalüasyonla fiyat mekanizması arasında organik bağ kuran Tekin Erer ise, devalüasyonla piyasadaki dolar fiyatlarının eşitlendiğine dikkat çekmiştir.¹³⁵¹

AP ve onun ekonomi politikalarını eleştirenlerin ortak görüşü yanlış politikaların faturalarının vatandaşa kesildiği yönündedir. 10 Ağustos 1970 tarihinde AP Hükümetinin almış olduğu devalüasyon kararının ardından da kamuoyunda benzer düşüncelerle öne çıkan çok sayıda isim bulunmaktadır. Bu isimlerden birisi olan Necati Zincirkıran, ekonomi ile toplumsal olaylar arasında yakın ilişki kurduğu yazısında devalüasyonun Türk toplumunu büyük sosyal bunalımlara sürükleyebilecek nitelikte olduğuna dikkat çekmiştir. Artan fiyat ve vergilerin ardından fiyat istikrarını sağlamanın çok da mümkün olmayacağını düşünen Zincirkıran, bu olayın ülkedeki ihracat ve ithalat dengesi üzerinde de ciddi etkileri olabileceğine dikkat çekmiştir.¹³⁵² Devalüasyonu, ağır bir fedakârlık olarak nitelendiren Prof. Feridun Ergin ise Türkiye'nin devalüasyonun iç piyasada yapacağı yıkıcı etkilere hazır olması gerektiğini, bu durumun kalkınma hızını yavaşlatması, hayat pahalılığının artması, özel sektör yatırımlarının durmasına sebep olabileceği üzerinde durmuştur.¹³⁵³ Devalüasyon kararını eleştiren isimlerden birisi de Ahmet Uran Baran'dır. Devalüasyonun perde arkası başlıklı yazısında Türk parasının değerinin düşürülmesine ilişkin kararın 10 Ağustos tarihinden önce verildiğine işaret eden Baran, hükümete yakınlığı ile bilinen kimselerin bu işten büyük paralar kazandığına dikkat çekmiştir.¹³⁵⁴

Devalüasyon, ihracat ve ithalat değerleri başta olmak üzere ticaret bilançosu ve ödemeler dengesi gibi birçok alanı etkilemiştir. Bu alanlar içerisinde üzerinde en fazla durulan kalem ihracat değerleridir. İhraç mallarını yabancı para cinsinden ucuzlatarak ihracat hacminin arttırılmasında önemli bir rol oynayan bu işlem ile Türkiye'de ihracat gelirlerinin arttırılarak ithalat giderlerinin azaltılması hedeflenmiştir. Devalüasyonu

¹³⁵⁰ *Son Havadis*, 14 Ağustos 1970.

¹³⁵¹ *Son Havadis*, 15 Ağustos 1970.

¹³⁵² *Günaydın*, 13 Ağustos 1970.

¹³⁵³ *Modern Türkiye*, Ağustos 1970.

¹³⁵⁴ *Günaydın*, 18 Ağustos 1970.

izleyen ilk iki yıldaki ihracat ve ithalat verileri göz önüne alındığında bahsi geçen dönemde ihracat verilerindeki artışa rağmen ithalat verilerinde de artış yaşandığı ve hatta bu dönemde de ithalatın ihracattan yüksek oranda seyir gösterdiği tespit edilmiştir.¹³⁵⁵ Devalüasyonun diğer etkileri ise ihraç mallardan elde edilen gelirlerinin artmasına ve ithal mallarının fiyatlarının TL cinsinden yükselmesi sonucu ithalatın azalmasına sebebiyet vermesidir.¹³⁵⁶

Kalkınma planları ve yıllık programlar çerçevesinde Türkiye'nin gelişmişlik seviyesinin ve kalkınma düzeyinin artırılmasına gösterilen gayret neticesinde 1965 yılında 76.726,3 milyon TL olan GSMH 1971 yılına gelindiğinde %240 artarak 261.072,6 milyon TL'ye yükselmiştir.¹³⁵⁷ 1963 yılında başlayan planlı dönem ile birlikte kısa bir süre düşük enflasyon dönemi yaşanmış olmakla birlikte, 1970 yılında ülkede yaşanan devalüasyon ve dünyada yaşanan istikrarsız piyasa ortamıyla birlikte fiyatlar yeniden artmıştır. Buna göre, ilgili yıllarda ekonomik göstergelerdeki veriler rakamsal olarak artış yaşandığını desteklese de söz konusu yıllardaki enflasyon verileri göz önünde bulundurulduğunda ekonomi parametreleri istenilen düzeye ulaşamamıştır.

¹³⁵⁵ Tuncer Bulutay, "1970 Devalüasyonu ve Fiyat Mekanizması", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.28, (1973), s.128.

¹³⁵⁶ İhraç mallarının endeksi 1969 yılında 100.00, 1970 yılında 117.61 iken, 1971 yılında 154.23'e 1972 yılının ilk yarısında ise 179.30'a çıkmıştır. İthal mallarının TL cinsinden oranları ise 1968 yılında 100.00, 1969 yılında 101.4, 1970 yılında 122.8 1971 yılında 182.2 1972 yılının ilk üç ayı için 182.2, ikinci üç ayı için 193.0 olmuştur. T. Bulutay, *a.g.m.*, s.129-130.

¹³⁵⁷ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.561.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADALET PARTİSİ İKTİDARINDA SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞMELER

4.1. Sosyal Politika Anlayışı ve Uygulamaları

Sanayi devrimi ile birlikte modern-sanayi toplumlarının oluşması, şehirleşme olgusunu da beraberinde getirmiştir. Bahsi geçen bu olgunun toplumlararası farklılıklardan etkilenmesi aynı olgunun farklı şekillerde oluşmasına olanak sağlamıştır. Öyle ki, Batı’da kır ve şehir arasındaki sosyal biçimler rekabetçi bir ortamda şekillenirken, Batı dışı toplumlarda şehirleşme, Batı’daki değişme ve gelişme sürecindeki çizgide ilerlememiştir. Türkiye’de şehirleşmenin sanayileşme ile dengeli bir biçimde gitmediğini fakat göçe bağlı hızlı bir şehirleşme hareketliliğinin yaşandığını söyleyebiliriz.¹³⁵⁸ Bilhassa 1950’li yıllarda başlayan hızlı şehirleşme süreci büyükşehirler başta olmak üzere ekonomik ve sosyal sorunları beraberinde getirmiş, ortaya çıkan bu sorunlar bahsi geçen tarihten itibaren ülkede sosyal politikalara verilen önemde ciddi oranda artış yaşanmasına olanak sağlamıştır.

Türkiye, nüfus artış hızı fazla, doğum oranı yüksek bir ülkedir. Bu sebeple de ülkede uygulanan sosyal politikaların birinci adımını nüfus artış hızını kontrol altında tutmak oluşturmaktadır. Planlı dönemde üzerinde en fazla durulan bu yöntem ile mevcut kaynakların dengeli ve idareli bir şekilde kullanılması hedeflenerek, refah seviyesinde artış yaşanması planlanmıştır.¹³⁵⁹ AP yönetimlerinin de üzerinde ağırlıklı olarak durduğu sosyal politikalarda nüfus artış hızının kontrol altına alınması, düzenli imar ve iskân politikası, bölgeler arasındaki sosyal adaletsizliğin önüne geçilmesi gibi hususlar belirleyici olmuştur.¹³⁶⁰ AP’nin iktidarında Türkiye’de biri 1965, diğeri 1970 yılında olmak üzere iki defa nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Sayım sonuçları yakından incelendiğinde Türkiye’deki nüfus artış hızının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Ülkede genç nüfusun sayıca fazla olması çalışan kesimin üzerindeki ağırlığı arttırdığı gibi mevcut kaynakların daha fazla tüketilmesine neden olmaktadır.¹³⁶¹ Bu durumun

¹³⁵⁸ Kasım Karaman, “Türkiye’de Şehirleşme Olgusu ve Gecekondu Sorunu”, *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, S.4, (2003), s.111.

¹³⁵⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl*, s.35.

¹³⁶⁰ BCA Fon Kodu: 30.1.0. Yer No: 47-278-4.

¹³⁶¹ Haluk Cillov, “Nüfus Artışının İktisadi Gelişme ile Münasebeti”, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, C.1, Sermet Matbaası, İstanbul 1971, s.563.

gelişmekte olan ekonomik tabloya zarar verdiği de aşıkardır. Başta ekonomiye yüklediği ağır yük, ardından sosyal ve toplumsal yapıda yol açtığı çeşitli problemlerin önüne geçebilmek amacıyla nüfus politikasını öncelikli olarak gündemine alan AP yönetimleri nüfus artış hızını azaltmak amacıyla önceliği gebeliği önleyici yöntemlere vermiştir. Bu noktada ülkenin dört bir yanında gezici sağlık hizmetlerinin sayısı arttırılarak toplumun bilinçlendirilmesi amaçlanmıştır.¹³⁶²Yükseköğretim kurumlarının da aktif olarak devreye alınması neticesinde üniversitelerde doğum kontrol seminerleri düzenlenerek nüfus planlaması ve aile planlaması ile ilgili bilimsel toplantılar yapılmıştır.¹³⁶³

Demirel hükümetlerinin sosyal politikaları içerisinde sağlık hizmetleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu doğrultuda öncelikli hedef toplum sağlığını göz etmektir. Bütün vatandaşların sağlık şartlarından eşit derece yararlanması amaçlanmıştır. Halkın sağlık bilgi seviyesini yükseltmek, koruyucu hekimliğe öncelik vermek, tedavi hekimliğinin koruyucu hekimliğin tamamlayıcı bir unsuru olarak görmek noktasında etkin bir politika izlemeye gayret gösterilmiştir.¹³⁶⁴ Salgın hastalıklarla mücadele, sağlık alt yapı hizmetlerinin iyileştirilip genişletilmesi, sağlık personellerinin nitelik ve niceliklerinin arttırılması da AP yönetimlerinin izlediği sağlık politikalarının başında gelmektedir.

Sosyal politika denilince ilk akla gelen eğitim ve kültür politikalarıdır. Bir ülkenin kalkınmasında ekonomi politikalarının olduğu kadar gelişmiş bir eğitim sisteminin ve kültür seviyesinin de etkisi vardır. Bu bilinçle hareket eden AP yönetimleri de eğitim ve kültürel hizmetlerin iyileştirilip geliştirilmesine önem vermektedir. Sosyal adalet ilkesi kapsamında eğitimde fırsat eşitliği üzerinde hassasiyetle duran Demirel yönetimleri, ilköğretimden başlamak üzere yükseköğretime kadar olan eğitim hizmetlerinin iyileştirilmesi noktasında çaba göstermiştir.¹³⁶⁵ Parasız yatılı okullar, mesleki ve teknik eğitim veren okulların sayılarının arttırılması, halk eğitimine ve yetişkinlerin mesleki öğretimine öncelik veren devamlı ve geçici kursların açılması, el sanatları eğitiminin teşvik edilmesi, üniversite öğrencilerinin barınma ve burs olanaklarına kavuşturulması gibi eğitim meselelerinin yanı sıra kültürel faaliyetlerin geliştirilmesi noktasında da önemli faaliyetler yürütülmüştür. Bu doğrultuda İstanbul

¹³⁶²Bu doğrultuda başlatılan çalışmalarda öncelikle büyükşehirlerde Nüfus Planlaması Gezici Sağlık Ekipleri oluşturulmuş ardından diğer illere yönelik nüfus planlaması çalışmaları gerçekleştirilmiştir. *Milli Dava*, Eylül 1969.

¹³⁶³ *Haber*, 8 Nisan 1969.

¹³⁶⁴ BCA Fon Kodu:30.1.0., Yer No: 47.278.4.

¹³⁶⁵ K. Öztürk, *a.g.e.*, s.616-618.

Beyoğlu'nda açılan kültür sarayı dönemin önemli kültürel gelişmesi olarak değerlendirilmelidir.¹³⁶⁶

Bayındırlık faaliyetlerine önem veren Demirel hükümetleri, büyükşehirler başta olmak üzere Türkiye'nin dört bir yanında yol, köprü, baraj gibi yapıların yapımına öncelik vermiştir. Ekonominin plan çerçevesinde bir düzene oturtulmasıyla Türkiye'nin kalkınma hızında ve gelişmişlik seviyesinde büyük oranda artış bekleyen hükümet ulaşım sektöründe de çalışmalar yürütmüştür.¹³⁶⁷ Karayolları başta olmak üzere hava, deniz ve demiryollarının ıslahı ve geliştirilmesi noktasında kolları sıvayan AP yönetiminin bu sahada akla ilk gelen projesi Boğaz Köprüsü olmuştur. İstanbul Boğazının iki yakasını birbirine bağlayacak olan bu dev proje ile yalnızca şehir içi ulaşımını rahatlatmak değil aynı zamanda transit taşımacılık ve uluslararası ulaşım açısından da gelişim kat etmek amaçlanmıştır.¹³⁶⁸

1960'lı yıllarda, kitle iletişim araçlarının önemi artarak kullanım sahaları genişlemiştir. Dünya ile eş zamanlı olarak Türkiye'de de yeni gelişme ve teknolojik veriler büyük bir titizlikle takip edilmiştir. Radyonun kullanım sahasının genişlemesine ek olarak ilk kez televizyon yayınları gerçekleşmiştir. İlaveten sanattan spora, müzikten bilimsel ve teknolojik gelişmelere kadar çok çeşitli alanlarda yeni gelişmeler de kaydedilmiştir.¹³⁶⁹

1961 anayasasının getirdiği özgür düşünce ortamı birçok alanda olduğu gibi sanatta da olumlu yankılar uyandırmıştır. Bu doğrultuda, sanatçıların devlet tarafından korunması ve desteklenmesi ve telif haklarının güvence altına alınması gibi öneriler gündeme gelmiştir.¹³⁷⁰ Sinema ve tiyatro gibi sahne sanatları alanlarında önemli

¹³⁶⁶ Haber, 12 Nisan 1969.

¹³⁶⁷ BCA Fon Kodu:30-1-0, Yer No: 47-283-7, s.45.

¹³⁶⁸ Dünya, 21 Şubat 1970. Hükümetin aksine köprünün Türk ekonomisine ağır yük getirdiğini düşünen karşıt görüşlerde mevcuttur. AP yönetiminin seçim aracı olarak kullandığını düşündükleri bu projenin asıl olarak yabancı sermayeye hizmet ettiği düşüncesinin ağırlık kazandığı ve proje ile birlikte İstanbul'da arsa spekülasyonlarının arttığı bilgisi paylaşılmıştır. Türk Solu, 16 Ocak 1968. Köprünün emperyalizm ve onun yerli işbirlikçilerinin çıkarlarına hizmet ettiği iddialarının da muhalif çevrelerin gündeminden düşmediği bu dönemde Türk Solu Dergisi, Boğaz Köprüsü projesi ile Başbakan Süleyman Demirel'in daha önce çalıştığı Amerika merkezli Morrison Knudsen Şirketi ile organik bir bağ kurmuş ve altta yatan amacın çok farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Türk Solu, 30 Ocak 1968. Boğaz Köprüsü projesine yönelik bir diğer eleştiri ise Köprü ile birlikte İstanbul'un adeta kronikleşmiş sorunu haline gelen trafik meselesinin daha da artacağı üzerine olmuştur. Köprü ile birlikte İstanbul'daki araç dolaşım sayısının daha fazla artacağı ve yapım maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle köprünün, Türk ekonomisine büyük bir külfet getireceğini savunan bu görüşe göre Boğaz Köprüsü projesi bir "ihanet abidesidir." Ant, 17 Şubat 1970.

¹³⁶⁹ Hzl. M. K. Kaynar, a.g.e., s.987-995.

¹³⁷⁰ Hzl. M. K. Kaynar, a.g.e. s.1058.

gelişmeler kaydedilmiş bu alanda Türk sanatına çok sayıda eser kazandırılmıştır. Sanatın, gündelik yaşamla iç içe olduğu, toplumsal sorunların ağırlıklı olarak işlendiği bu yıllarda, çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başlayarak kültürel ortamın zenginleşmesine katkı sağlamıştır.

1960'lı yıllar da Türk sporu altın çağını yaşamıştır. Spor faaliyetlerinin desteklenmesi kulüplerin ekonomik şartlarının iyileştirilmesi, alt yapı ve tesis sorunlarının giderilmesi gibi hususlar önem kazanmıştır. Bu doğrultuda harekete geçen yönetim, sporun gelişmesini destekleyici çalışmalara öncelik vermiştir. Ülkede, futbol başta olmak üzere basketbol, voleybol, güreş gibi spor dallarında önemli kazanımlar elde edilmiştir. Bunların yanı sıra olimpiyat oyunlarında da ciddi başarılar elde edilerek Türk sporu dünyaya tanıtılmıştır.¹³⁷¹

Gelişip ilerlemekte olan toplumlarda bilim ve teknoloji kitlelerin refah seviyesini arttırmakta önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Gerek ekonomik kaynakların miktarı ve kalitesine ve gerekse bu kaynakların üretime katılış hacmi ve biçiminin düzenlenmesinde bilim ve teknolojiye büyük görevler düşmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bahsi geçen faaliyetler bundan önce daha çok dışarıdan getirilen teknolojilerin ülke şartlarına uydurularak içeriye sokulmasından ibaret olmuştur.¹³⁷² Ancak, bilimsel çalışmalar yapmanın ve üretmenin bir ülkenin kalkınması üzerindeki rolünün önemini bilen ve kavrayan AP hükümetleri bilimsel ve teknolojik gelişmelere plan içerisinde ödenek ayırarak açıkça desteklemiştir.¹³⁷³ Bu doğrultuda, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumunun (TÜBİTAK) kurulmasıyla bu alandaki gelişmelerin bir plan ve program haline getirilmesine çalışılırken milletlerarası araştırma kuruluşlarından da alınan yardımlar ile bilimsel faaliyetlerin geliştirilmesine ivme kazandırılmıştır.

Köyden şehre doğru başlayan yoğun göç hareketi başta sağlık ve eğitim olanaklarından yeterince yararlanılamaması, çarpık kentleşme, işsizlik gibi çok boyutlu sorunların yaşanmasına neden olmuş, ortaya çıkan bu tablo hükümetleri kapsamlı bir

¹³⁷¹ Hzl. M. K. Kaynar, *a.g.e.*, s.1030-1033.

¹³⁷² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.473-477.

¹³⁷³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1971, s.636.

sosyal politika izlemeye itmiştir. 1965-1971 yılları arasındaki dönemde de ağırlıklı olarak takip edilen sosyal politikaların kalkınma planlarında ve yıllık programlarda belirtilen hedef ve hususlar üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Sosyal refah düzeyinin arttırılmasının amaçlandığı bu yıllarda sağlıktan eğitime, sanattan bilim ve teknolojiye kapsamlı çalışmalar yapılarak Türk halkının sosyal gelişmelerden aldığı pay arttırılmak istenmiştir.¹³⁷⁴

4.1.1. Nüfus

Nüfus; belirli bir zamanda sınırları tanımlı bir bölgede yaşayan insan sayısını ifade eder. Dinamik bir yapıya sahip olması tüm dünyada nüfus hareketliliğini mümkün kılmaktadır. Her geçen gün artış eğiliminde olan insan nüfusu tarih boyunca gerçekleşen savaş, salgın hastalıklar ve doğal felaketlerden ciddi anlamda etkilenmiştir. Türkiye tarihindeki nüfus hareketliliği de yukarıda bahsi geçen durumlardan fazlaca etkilenmiştir. 20. yüzyılın hemen başında ardı ardına gerçekleşen savaş ve mücadeleler, savaş koşullarının getirdiği sağlık sorunları cumhuriyetin ilk yıllarında yetişmiş insan gücü sıkıntısının yaşanmasına yol açmıştır.¹³⁷⁵

Türk Kurtuluş Savaşı, sadece savaş meydanları ve cephelerde verilen bir mücadeleden ibaret değildir. Cephe gerisinde de topyekûn bir mücadele verilmiştir. Vatanı düşman işgalinden kurtarmak amacıyla verilen bu büyük mücadele de çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi yetişmiş insan sıkıntısını beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine ülkede, nüfus politikası adeta milli bir politikaya dönüşmüş hükümetler çeşitli kanun ve uygulamaları devreye almıştır. Salgın hastalıklarla mücadele edilirken bir yandan da nüfus arttırıcı önlemler alınmış gebeliği önleyici yöntemlere sınırlandırmalar getirilmiştir.¹³⁷⁶ Sağlık şartlarının iyileştirilerek çocuk ölümlerinin azaltılması ve böylelikle nüfus artış hızında büyük bir ivme kazanılacağına anlaşıldığından ülkede kadın ve çocuk sağlığı konuları üzerine daha fazla yoğunlaşmıştır. Halk sağlığı, nüfus siyaseti gibi konular üzerinde durulmuş, düzenlenen milli Türk tıp kongrelerinde nüfusun arttırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.

¹³⁷⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1970 Yılı Programı., s.441-444.

¹³⁷⁵ Ayhan Vergili, *Sağlık Sosyolojisinin İlk Kaynakları Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele ve Nüfus Politikaları*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2020, s.155.

¹³⁷⁶ A. Vergili, *a.g.e.*, s.156.

Mevcut durum göz önüne alındığında cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren nüfusu arttırmaya yönelik bir politika takip edildiği anlaşılmaktadır. Meseleyi yalnızca sosyal açıdan değil aynı zamanda askeri ve ekonomik açılardan da değerlendiren yönetim bu bağlamda ilk olarak ülke nüfusunun tam olarak tespit edilmesi çalışmalarını başlatmıştır. Cumhuriyet tarihinde ilk kez 1927 yılında gerçekleşen nüfus sayımı ile Türkiye nüfusuna dair ilk veriler alınmaya başlanmış, Türkiye'nin demografik yapısına dair ilk bilgilere ulaşılmıştır. Buna göre, tahminlere dayanan Türkiye nüfusunun gerçekte 13 milyon olduğu tespit edilmiştir.¹³⁷⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan nüfus politikalarının sonuçları hakkındaki en detaylı bilgileri nüfus sayımları ortaya koymaktadır. Öyle ki, 1935 yılı sayımına ait veriler incelendiğinde Türkiye'de nüfus artış hızında %23 lük bir artış yaşandığı ve Türkiye nüfusunun 16 milyona ulaştığı tespit edilmiştir.¹³⁷⁸ Bu sonuç nüfusu arttırmaya yönelik uygulanan politikalar da belirli oranda başarı elde edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak, bazı dönemlerde Türkiye'nin demografik yapısında keskin değişiklikler yaşanmıştır. İkinci dünya savaşının yaşandığı yıllarda ülkede başlatılan seferberlik uygulaması neticesinde nüfusun büyük bir kısmının silah altına alınması nüfus artış hızının ciddi anlamda düşmesine yol açmıştır.¹³⁷⁹ Fakat, savaş koşullarının getirdiği şartlar neticesinde gelişen bu durumun etkisini kısa sürede kaybetmesiyle tüm dünyayla eş zamanlı olarak Türkiye'de de nüfus artış hızı yükselmiştir.¹³⁸⁰

1950'li yıllarda, tüm dünyada doğum oranları artarken ölüm oranları azalmıştır. Bu durumda en etkili faktörler beslenme ve sağlık koşullarının iyileşmesidir.¹³⁸¹ Dünya çapında yaşam ve hizmet kalitesinin artmaya başlaması neticesinde Türkiye'de nüfus artış

¹³⁷⁷ Mustafa Köse, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2010, s.133.

¹³⁷⁸ Fatih Tuğluoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin1935 "Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (2012), s.74.

¹³⁷⁹ 1939-1945 yılları arasında yaşanan İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkede biri 1940 diğeri 1945 yılında olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır. Buna göre, 1940 sayımında genel nüfus 17.820.950, nüfus artış hızı %19,8 iken 1945 Genel nüfus sayımında genel nüfus 18.790.174, nüfus artış hızı ise %10,7 olarak tespit edilmiştir. Ali Tanoğlu, *Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*, C.1, Taş Matbaası, İstanbul 1969, s.185.

¹³⁸⁰ İkinci Dünya Savaşının ardından dünya nüfusunda da ciddi oranda artışlar kaydedilmiştir. Dünya genelinde doğum oranlarında adeta bir patlama meydana geldiği bu dönemde 1945-1964 yılları arasında doğan çocuklara bu nedenle Baby Boomer (Bebek patlaması) denilmektedir.

¹³⁸¹ Amiran Kurtkan, *Köy Sosyolojisi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969, s.135.

hızında belirgin yükselişler kaydedilmiştir.¹³⁸² Öyle ki, 1950 genel nüfus sayımında %22'ye yükselen nüfus artış oranı¹³⁸³ 1955 sayımında %28,1'e yükselmiş, 1960'a gelindiğinde %28,94 lük bir rekor seviyeye ulaşmıştır.¹³⁸⁴

Türkiye, %3'lük nüfus artış hızı ile dünyada nüfus artış hızı en yüksek olan ülkeler arasında yer almaktadır.¹³⁸⁵ Bu durum mevcut kaynakların daha fazla tüketilmesine yol açtığı gibi bilhassa büyükşehirlerde beslenme, barınma ve sağlık hizmetleri gibi temel gereksinimlerin giderilmesi noktasında ciddi zorluklarla karşı karşıya kalınmasına sebep olmaktadır. Ortaya çıkan bu tablo mevcut nüfus politikasının yeniden gözden geçirilmesini zaruri kılmıştır. Bu bağlamda 1958 yılı Türkiye'de mevcut nüfus politikasının sorgulanmaya başlandığı yıl olarak kabul edilmektedir. Bahsi geçen yılda hazırlanan ve meclise sunulan rapor ile ülkede ilk defa nüfus planlaması düşüncesine geçiş yapıldığı görülmektedir.¹³⁸⁶

27 Mayıs 1960 askeri darbesinin ardından Devlet Planlama Teşkilatının kurulması ve bu teşkilatın yetkilileriyle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı temsilcilerinin geleneksel nüfus politikasında değişiklik yapılması yönünde fikir birliğinde olmaları, ülkede yeni nüfus siyasetinin oluşmasında etkili olmuştur. Bu tarihten itibaren nüfus planlamasının temel hedefinin geri kalmış ekonomiyi ve sosyal gelişmeyi sağlamak olarak görülmesi, nüfus artış hızının azaltılmadığı takdirde, hızlı şehirleşmenin yarattığı ekonomik ve sosyal sorunlarla mücadele edilemeyeceği görüşünün ağır basmasına yol açmıştır. Bu düşünceler planlı dönemde konunun öneminin daha fazla kavranmasına ve kalkınma planları çerçevesinde yeni bir nüfus politikasının temellerinin atılmasına ortam hazırlamıştır.¹³⁸⁷

Birinci kalkınma planında gerçekleştirilmesi planlanan iktisadi ve sosyal hedefler içerisinde ilk sırayı nüfus konusu oluşturmaktadır. Ülkede nüfus artış hızının yüksek

¹³⁸² Frederic C. Shorter, Miroslav Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975)*, Yurt Yayınevi, Ankara 1983, s.25.

¹³⁸³ 22 Ekim 1950 Tarihli Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Türkiye nüfusu 20. 947.188 dir. Sevim Baykal, *1950 Genel Nüfus Sayımının Coğrafi Analizi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s.19.

¹³⁸⁴ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1963, s.7.

¹³⁸⁵ Kenan Gürtan, *Türkiye'de Nüfus Problemi ve İktisadi Kalkınma ile İlgisi*, Sermet Matbaası, İstanbul 1966, s.20.

¹³⁸⁶ Bahsi geçen rapor 21 Haziran 1958 tarihinde İstanbul ve Ankara'da yapılan toplantıların sonucunda hazırlanmıştır. Raporla üzerinde en fazla durulan husus ise hamile kadınların düşük yapması neticesinde anne sağlığının büyük riske girmesi ve buna bağlı olarak ülkedeki kadın ölümlerinde artış yaşanmasıdır. A. Vergili, *a.g.e.*, s.186-187.

¹³⁸⁷ A. Vergili, *a.g.e.*, s.187.

olması kalkınma hızını düşüren önemli bir faktör olarak kabul edilmiş ve nüfus artış hızını azaltmaya yönelik politikalara hassasiyetle yaklaşmıştır.¹³⁸⁸ Bu doğrultuda nüfus planlamasına yönelik eğitim ve gebeliği önleyici bilgilerin tüm ülkede yaygınlaştırılmasına, sağlık personellerine nüfus planlaması hakkında gerekli olan her türlü eğitimin verilmesine karar verilmiştir.¹³⁸⁹

İlk planı kapsayan dönemde ülkede nüfus planlamasına dair bir kanun tasarısının hazırlanıp meclise sunulduğu bilinmektedir. Tasarıda, mevcut nüfus politikasından neden vazgeçildiğine ek olarak nüfus artış hızının getirdiği çeşitli ekonomik ve sosyal sorunlar üzerinde de ayrıntılarıyla durulmuştur.¹³⁹⁰ Fakat, düşünceleri ve alışkanlıkları değiştirmenin oldukça zor olduğu bir dönemde sunulan mantıklı gerekçelerin hava da kalması neticesinde mevcut tasarı meclisten geçer oy alamadığı için yasallaşmamıştır. Ancak, bahsi geçen dönemde bu alandaki çalışmalar yalnızca bununla sınırlı kalmamıştır.

10 Nisan 1965 tarihinde yürürlüğe giren 557 Sayılı nüfus planlaması yasası ile ülkede kontrollü bir nüfus politikası başlamıştır. Buna göre nüfus planlamasının çocuk sahibi olmak isteyenlere bir engel teşkil etmediğine ancak ülke şartları gereği bunun öneminin anlatılması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Özellikle sağlıksız hamilelikler nedeniyle anne ölümlerinin hızla artması devlet tarafından yasal bazı önlem ve müdahalelerinde alınmasını zaruri kılmıştır. Yasa ile, gebeliği önleyici nitelikte olduğu kabul edilmeyen ilaç ve araçları yurt içinde üreten, satan ve dağıtanlara yönelik para veya hapis cezası yaptırımlarının uygulanmasına karar verilmiştir.¹³⁹¹ Konuya verilen önemi göstermesi açısından Nüfus Planlama programının Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bünyesinde yürütülmesine başlanmış ve aynı yıl içerisinde bakanlığa bağlı olarak Nüfus Planlaması Genel Müdürlüğü kurulmuştur.

1965 yılında yasalaşan nüfus planlaması kanunu ile ülkede cumhuriyetin kuruluşundan bugüne değin uygulanan nüfus politikasında önemli bir değişiklik yapılmış, bundan böyle nüfusu arttırıcı değil nüfus artış hızını azaltacak kontrollü nüfus politikası

¹³⁸⁸ İç göçlerin de etkisiyle büyükşehirlerdeki nüfus artış hızları diğer şehirlere oranla daha yüksek olmuştur. 1950’de 1,7 milyon olan büyükşehir nüfusu 1960 yılında 3,3. milyona çıkarak, 10 yıllık dönemde iki kat yükselmiştir. Ruşen Keleş, “Konut Politikalarımız”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.44, S.1, (1989), s.63.

¹³⁸⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Birinci Beş Yıl*, s.73.

¹³⁹⁰ A. Vergili, *a.g.e.*, s.192.

¹³⁹¹ T.C. *Resmî Gazete*, 10 Nisan 1965 S.11976.

takip edilmiştir. AP yönetimleri de mevcut yasa ve bahsi geçen politikalar ışığında hareket etmiştir. Kuşkusuz bu durumda 1965 nüfus sayımı neticelerinin payı büyüktür. Sayım sonuçları ayrıntılı bir biçimde analiz edildiğinde önceki sayımlara kıyasla nüfus artış oranında bir azalma görülse de Türkiye’de doğum oranlarının fazla olmasına bağlı olarak nüfus sayısında artışın devam ettiği saptanmıştır.¹³⁹² Bu artışın ekonomi başta olmak üzere sosyal ve toplumsal sorunları beraberinde getireceğine yönelik farkındalık ise, hükümeti, nüfusu azaltmaya yönelik politikaların uygulanmasına sevk etmiştir. Nüfus artış hızını düşürmek amacıyla planlama ve gebeliği önleyici yöntemler devreye alınmış bilhassa doğurganlığın yüksek olduğu yerlerde nüfus planlamasına yönelik eğitimler ile sağlıksız hamileliklerin tıbbi müdahaleler ile sonlandırılması gibi yöntemlere başvurulmuştur.¹³⁹³

Birincisine kıyasla ikinci kalkınma planında nüfus planlaması üzerinde daha kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Nüfus artış hızını iktisadi gelişmeyi güçleştirmeyecek ölçüde azaltmak hedeflenmiştir. Bu amaçla nüfus yapısını iyileştirmek için çeşitli uygulamalara başvurulmuştur. Yeni dönemde nüfus planlaması yerine aile planlaması çalışmalarına işlerlik kazandırılmıştır. Çalışmalarda öncelikli olarak vatandaşın bilinçlendirilmesi hedeflenerek, aile planlamasına yönelik eğitimler ülkenin dört bir yanında yoğunlaşmıştır. Sağlık tesisleri başta olmak üzere, gezici ekipler aracılığıyla da nüfus planlaması çalışmaları yürütülmüştür. İlk etapta tek bir il ve iki ilçe ile başlatılan çalışmalar planın son uygulama yılına gelindiğinde 9 il ve 33 ilçeye ulaşmış, buna paralel olarak katılımcı sayısında da bu nispette artış yaşanmıştır.¹³⁹⁴ Yükseköğretim kurumları da sürece önemli destekte bulunmuştur. İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde bulunan üniversitelerde doğum kontrol seminerleri düzenlenmiştir.¹³⁹⁵

Türkiye’de son yıllarda anne ve bebek ölüm sayılarının artması ana-çocuk sağlığı üzerine daha fazla yoğunlaşılmasına zemin hazırlamıştır.¹³⁹⁶ İkinci planda da üzerinde hassasiyetle durulan bu mesele de nüfusun kalitesini arttırmak amacıyla sağlıksız ve

¹³⁹² A. Tanoğlu, Aynı yer.

¹³⁹³“Tıbbi Zaruret Halinde Gebeliğin Sona Erdirilmesi Sterilizasyon Yapılması” hakkındaki tüzük gereği Türkiye’de kürtaj serbest bırakılmıştır. *Yeni Tanin*, 4 Temmuz 1967.

¹³⁹⁴ T.C. Sağlık Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s.202.

¹³⁹⁵ *Akşam*, 8 Nisan 1969.

¹³⁹⁶ Türkiye’de 1967-1968 yıllarını içeren dönemde 3.068 kadın üzerinde yapılan bir araştırmada 755 canlı olmak üzere 198 düşük doğum gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu veriler çerçevesinde ülkemizde bahsi geçen dönemde düşük hızı %26 olarak ölçülmüştür. Hüsnü Kişniçi, Ayşe Akın, “Türkiye’de Düşüklerle İlgili Epidemiyolojik Bir Araştırma”, *Türkiye’de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1978, s.123.

istenmeyen gebeliklere yönelik tıbbi müdahalenin önünün açılmasına gayret gösterilmiştir. Bunun için öncelikle sağlık alt yapısının güçlendirilerek sağlık tesislerinin tüm ülkede etkin hale getirilmesine çalışılmıştır. Bu noktada kadın doğum ve çocuk hastanelerinin sayılarının arttırılmasına,¹³⁹⁷ Sağlık tesisinin bulunmadığı ilçe, köy ve kasabalarda sağlık ocaklarının planlama çalışmalarında birinci basamak olarak kullanılmasına başlanmıştır.¹³⁹⁸

Nüfus artış hızını azaltmanın en etkili yolu doğum oranlarını azaltmaktan geçmektedir. Kuşkusuz bu durum tüm dünyada doğum kontrol yöntemlerinin hızla uygulanmasına olanak sağlamaktadır.¹³⁹⁹ Türkiye’de de yoğun bir biçimde uygulanan bu yöntemler ile nüfusun kontrollü bir biçimde arttırılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda gebeliği önleyici ilaç ve araçların emniyet ve kalite standartlarının saptanmasına önem verilmiştir.¹⁴⁰⁰ Standartlara uymayan ilaç ve araçların takibi noktasında oldukça hassas davranan hükümet, denetimleri sıklaştırarak merdiven altı ürünlerin piyasaya sürülmesini engellemeye çalışmıştır. İlaçların devlet kontrolünde olması amacıyla Devlet İlaç Kontrol Enstitüsü adıyla bir kurumun kurulması ve halkın, gebeliği önleyici ilaç ve araçlara güvenilir bir biçimde ulaşması amaçlanmıştır.¹⁴⁰¹

1965-1971 yılları arasında Türkiye’de kontrollü bir nüfus politikası izlenmiştir. Doğum oranlarının yüksek olması nedeniyle genç nüfusun bir hayli fazla olması bir yana anne ve bebek ölümlerinin sayıca fazla olması sağlık bilgi ve alt yapı yetersizliklerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu doğrultuda bahsi geçen dönemde nüfus politikaları anne ve çocuk sağlığı başta olmak üzere aile planlaması üzerine yoğunlaşmıştır.¹⁴⁰² Ancak, demografik yapıyı değiştirmeye yönelik tüm bu çabaların başarıya ulaşması sanıldığı kadar kolay değildir. Bunda Türkiye’nin kendine has nüfus yapısının önemli bir payı bulunmaktadır. Türkiye’yi her ne kadar geliştirmekte olan ülkeler arasında saksak bile

¹³⁹⁷ 1964 yılında Türkiye’de 39 anne çocuk sağlığı merkezi bulunurken bu sayı 1970 yılında 49’a yükselmiştir. Ali Gürsel, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1998, s.194.

¹³⁹⁸ A. Vergili, *a.g.e.*, s.203.

¹³⁹⁹ Nüfus artış hızını azaltmak amacıyla uygulanan koruyucu yöntemler arasında öncelikli olarak ağızdan alınan hap ve ilaçlar ile rahim içi araçlar gelmektedir. Bu yöntemlerin kullanım düzeyleri ile toplumların gelişmişlik düzeyi arasında bağ kurulan bir araştırmada rahim içi araçların ekonomik olması nedeniyle az gelişmiş ülkelerde yoğun olarak tercih edildiği saptanmıştır. Goran Ohlin, *Nüfus Kontrolü ve Ekonomik Kalkınma*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1969, s.112.

¹⁴⁰⁰ Sami Güven, *Türkiye’de Sosyal Planlama*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1995, s.54-55.

¹⁴⁰¹ S. Güven, Aynı yer.

¹⁴⁰² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.487-488.

eğitim seviyesinin düşük, doğum oranlarının yüksek olması ülkede nüfus yapısını besleyen önemli bir faktördür.¹⁴⁰³ Toplumun büyük bir kısmının geleneksel bakış açısı ile hareket etmesi de nüfus politikalarının başarıya ulaşmasında büyük bir dezavantajdır. Öyle ki, uygulanan nüfus politikalarının İslam dini ile bağdaşmayacağına iddia edilmesi¹⁴⁰⁴ bir yana, kullanılan yöntem ve tekniklerin çeşitli sağlık sorunlarına yol açacağı iddiaları diğer yanadır.¹⁴⁰⁵ Bahsedilen bu görüşler geleneksel bakış açısının nüfus politikaları üzerindeki etkisini ortaya koyan önemli argümanlardan yalnızca birkaçıdır.¹⁴⁰⁶ Bu doğrultuda Türkiye’de 1970 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında da nüfus artış hızının yüksek çıkması şaşırtıcı bir sonuç değildir. Sayım sonuçlarına göre Türkiye’nin bahsedilen tarihteki nüfusu 35 milyon iken nüfus artış hızı %25,2 olarak tespit edilmiştir.¹⁴⁰⁷ Bu veriler nüfus artış hızında bir önceki sayıya kıyasla bir miktar azalma olduğunu gösterse de Türkiye’deki nüfus artış hızının halen çok yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Sosyal politikalar kapsamında hükümetlerin nüfus politikalarına geniş yer ayırmalarında yalnızca demografik faktörler değil aynı zamanda ekonomik, çevresel ve toplumsal faktörlerde etkili olmaktadır. Nüfusun fazla olması mevcut kaynakların kullanımı noktasındaki sıkıntıları artırırken, toplu ve kalabalık yaşam, barınma, beslenme, istihdam ve alt yapı gibi sorunları beraberinde getirmektedir.¹⁴⁰⁸ Ülkede özellikle 1960’ların ikinci yarısında hissedilen bu sorunlara karşı bir dizi uygulamanın hayata geçirilerek sorunların çözümüne yönelik kapsamlı çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir.

¹⁴⁰³ K. Gürtan, *a.g.e.*, s.252.

¹⁴⁰⁴ Doğum kontrolünü bir cinayet olarak tanımlayan Rafet Çingil, hızlı nüfus artışı iddiaları ile kadınların düşük yapmasının ve erkeklerin kısırlaştırılmasının İslam dinine uygun düşmediğini belirtmektedir. *Büyük Doğu*, 13 Eylül 1967. Doğum kontrolünün İslam dinine göre yasak ve günah sayıldığını belirten bir diğer isim ise Yusuf İnan’dır. İnan, ciddi sağlık sorunları yaşanmadığı müddetçe gebeliğin sona erdirilmesinin dinen uygun olmadığını düşünmektedir. *Haber*, 17 Mayıs 1969.

¹⁴⁰⁵ Ülkede gebeliği önleyici yöntemler içerisinde en fazla kullanılan yöntemlerden biri olan doğum kontrol haplarının ölüm riskini arttırdığı *Akşam*, 23 Mayıs 1968. Ve kansere sebep olduğuna dair haberler mevcuttur. *Bugün*, 2 Nisan 1969.

¹⁴⁰⁶ Doğum kontrol politikasına yönelik karışıklığın toplumun geniş bir kesimine yayıldığı bu dönemde MHP’nin gençlik örgütü olarak bilinen komandoların doğum kontrol seminerini basarak mevcut nüfus politikasını provoke etmesi toplumdaki karışıklığın boyutunu göstermesi açısından önemlidir. *Yeni İstanbul*, 8 Nisan 1969. Kontrollü nüfus politikasını eleştiren bir diğer parti ise MNP’dir. Nüfus artışı milletin güçlenmesi olarak görülmüş bu nedenle hükümetin izlediği nüfus politikasını eleştirmiştir. Necmettin Erbakan, *Davam*, MGV Yayınları, Ankara 2014, s.185.

¹⁴⁰⁷ Türkiye’de 25 Ekim 1970 tarihinde yapılan Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre nüfus 35.605 milyondur. Yakut Sencer, *Türkiye’de Kentleşme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s.38.

¹⁴⁰⁸ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Paul R. Ehrlich, *Nüfus Bombası*, Çev. Nurullah İ. Tolon, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976, s. 39-65.

4.1.1. Türkiye’de Hızlı Nüfus Artışının Ortaya Çıkardığı Sorunlar

4.1.1.1. Barınma

Şehirleşme, milli bir yerleşme ve kalkınma politikası çerçevesinde, muayyen ilmi metotlara göre yapılan araştırmalara dayanan plan, program ve projelerin ışığında gerçekleşen yapı faaliyetleridir.¹⁴⁰⁹ Bu olgu Türkiye’de özellikle 1950’li yıllarda büyük bir artış göstermiş ve bu tarihten itibaren köyden kente doğru yoğun bir göç hareketi başlamıştır.¹⁴¹⁰ Bu durum bilhassa bahsi geçen tarihten itibaren büyükşehirlerde ekonomik ve sosyal sorunların doğmasına yol açmıştır. Bu sorunlar içerisinde ilk akla gelenlerden birisi de konut ihtiyacıdır. Büyükşehirlerdeki konut stokunun şehirleşme hızı ile orantılı bir biçimde artmaması geniş çaplı barınma problemlerini beraberinde getirmiştir.¹⁴¹¹

Büyükşehirlerdeki yetersiz barınma koşulları sorunun kalkınma planları çerçevesinde daha kapsamlı bir biçimde ele alınmasına olanak sağlamıştır. Meseleye yalnızca ekonomik açıdan değil toplumsal ve sosyal açıdan bakılması bu alandaki çalışmaları hızlandıran bir etki yaratmıştır.¹⁴¹² Bu bağlamda AP, konuya titizlikle eğilmiştir.¹⁴¹³ Şehirlerdeki hızlı nüfus artışına bağlı olarak her geçen gün büyüyen bu meselenin yalnızca belediyelerin inisiyatifine bırakılamayacak kadar önemli görülmesi sorunun devlet tarafından ele alınmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda hükümet, gecekondu yapımını önleme, tasfiye ve ıslah olmak üzere üç farklı politika takip etmiştir.¹⁴¹⁴ Gecekondu sorununu çözüme kavuşturmak amacıyla ilk tercih edilen yöntem önleme çalışmalarıdır. Bahsi geçen çalışmalar kapsamında arazi denetimleri sıklaştırılmış, başta tapusuz araziler olmak üzere yasa dışı yapılara müsaade edilmemiştir.¹⁴¹⁵ Bir diğer yöntem ise ıslah çalışmalarıdır. Nispeten iyi durumda olan

¹⁴⁰⁹ Fehmi Yavuz, *Şehircilik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1962, s.10.

¹⁴¹⁰ Kemal Demir, Suat Çabuk, “Türkiye’de Metropolen Kentlerin Nüfus Gelişimi” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.28, (2010), s.194.

¹⁴¹¹ Mümtaz Peker, “Türkiye’de Barınma Koşulları ve Gelirlerle İlişkisi”, *Türkiye’de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1978, s.153.

¹⁴¹² Ruşen Keleş, “Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Konut Politikası”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.3, (1968), s.1.

¹⁴¹³ Adalet Partisinin seçim bildirilerinde de geniş yer ayırdığı barınma sorununa ilişkin; devletin desteği ve yardımıyla her aileyi ev sahibi yapmak parolası ile işe başlamıştır. Ruşen Keleş, “Siyasi Partiler ve Şehircilik Politikası Sorunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.20, S.3, (1965), s.274.

¹⁴¹⁴ R. Keleş, “Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Konut Politikası”, s.3. Gecekondu yıkım ve yenileme çalışmalarının her geçen gün daha fazla önem kazandığı ülkede 1970 yılında 60 bin gecekondu yıkılmasına, 340 binin ise onarılmasına dair karar alınmıştır. *Yeni İstanbul*, 15 Ocak 1970.

¹⁴¹⁵ *Son Havadis*, 25 Mart 1966.

yapıların tespit edilmesinin ardından düzenleme çalışmalarına geçilmiş alt ve üst yapı hizmetleri iyileştirilmiştir.¹⁴¹⁶

Hükümetin, yasa dışı yapılara karşı mücadelesi devam ederken bir yandan da büyükşehirlerdeki barınma sorununa kalıcı çözümler aranmıştır. Bu noktada halk tipi mesken adıyla yeni bir kavram literatüre girmiştir. Dar gelirli vatandaşa hitap edecek konut projelerinin hayata geçirildiği bu yıllarda büyükşehirlerdeki lüks konut projelerinin askıya alınarak ucuz halk konutlarının yapımına öncelik verilmiştir.¹⁴¹⁷ 1966 yılında İstanbul'da başlayan ucuz konut projesi ile bu yöndeki politikasını hayata geçiren¹⁴¹⁸ AP, iktidarı boyunca bu tarz projelere İstanbul başta olmak üzere ağırlık vermiştir.¹⁴¹⁹

Hızlı nüfus artışı büyükşehirlerde arz ve talep arasındaki makasın açılmasına sebep olmuştur. Bu dengesizlik gecekondu probleminin her geçen gün daha da büyük bir sorun haline gelmesine yol açmıştır.¹⁴²⁰ Mecliste de sık sık tartışmalara sebep olan bu konuya ilişkin AP hükümetinden kararlı bir adım gelmiş ve sorunun kanun kapsamında ele alınmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda 20 Temmuz 1966 tarihinde 775 sayılı gecekondu kanunu çıkarılmıştır. Kanun kapsamında açıkça gecekonduların önlenmesi amaçlanmıştır. Bununla beraber, büyükşehirlerde gecekondu sorunun yol açtığı alt yapı sorunları ve çarpık kentleşme üzerinde durulmuştur. Kanunda, kaçak yollarla yapılan yapılara taviz verilmemiş kanuna uymayanlara para ve hapis cezası verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴²¹

Türkiye'deki, mevcut yetersizliklerin yol açtığı barınma probleminin kanun kapsamında ele alınması sorunun önemi ve büyüklüğü hakkında fikir vermektedir. Kanunun yürürlüğe girmesinin ardından başlatılan çalışmalarda soruna yalnızca ekonomik açıdan değil aynı zamanda sosyal ve toplumsal açılardan da yaklaşılmıştır.

¹⁴¹⁶ *Yeni Tanin*, 25 Mart 1966.

¹⁴¹⁷ *Yeni Tanin*, 2 Temmuz 1967.

¹⁴¹⁸ *Son Havadis*, 1 Mayıs 1966.

¹⁴¹⁹ İstanbul'un Fatih ve Bakırköy semtlerinde yapımı tamamlanan ucuz halk konutları 1969 yılı içerisinde sahiplerine teslim edilmiştir. *Hürriyet*, 4 Temmuz 1969.

¹⁴²⁰ Devlet Planlama Teşkilatının yapmış olduğu tahminlere göre Türkiye'de 1965 yılında 430.000 gecekondu bulunurken bu sayı 1968 yılında 465.000'e ulaşmıştır. Cavit Orhan Tütengil, *Az Gelişmenin Sosyolojisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s.168.

¹⁴²¹ Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 30 Temmuz 1966, S.12362.

Yıllık programlarda da üzerinde sıkça durulan bu mesele aynı zamanda arazilerin en makul ve mantıklı bir biçimde değerlendirilmesi gerektiğini de ortaya çıkarmıştır.¹⁴²²

Arazilerin kamu ve iskân bölgeleri dışındaki boş araziler olarak tanımlamalarının ardından birinci öncelik kamu arazilerine verilmiştir. Bu noktada kamuya ait olan arazilerin satılmasından veya dağıtılmasından kaçınılarak, kiralama yöntemi ile hem boş kalmasını önlemek ve hem de devlet bütçesine katkı sağlamak amaçlanmıştır. İskân bölgeleri dışındaki arazilerin değerlendirilmesi ise konut projelerinin bu alanlara kaydırılması ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda öncelik toplu yaşam alanlarının oluşturulmasına verilmiş ve toplu konut projelerine yönelinmiştir.¹⁴²³ Arazi ve arsa kullanımının yerinde ve doğru bir biçimde gerçekleştirilmesi amacıyla 1969 yılında İmar ve İskân Bakanlığına bağlı bir kurum olan arsa ofisi kurulmuştur. Böylece, aşırı fiyat artışlarının önüne geçilmesi hedeflenerek, konut, sanayi, turizm bölgeleri ve kamu tesisleri için en uygun arazi ve arsa teminin sağlanmasına, yapım ve planlama işlemlerinin bu kurum aracılığıyla yürütülmesine başlanmıştır.¹⁴²⁴

Büyükşehirlerde artan konut ihtiyacını özel sektör yatırımları ile teşvik etme yoluna giden AP hükümetleri inşaat sektöründeki gelişmeyi destekleyerek yatırımların verimli alanlara kaydırılmasına çalışmıştır. Özel sektör inşaat yatırımlarını destekleyerek hem barınma sorununa çözüm bulmak ve hem de bütçeden bu alana ayrılan payı düşürmeyi amaçlayan hükümet kredi imkanlarını genişleterek ev sahibi olmayı kolaylaştırma yoluna gitmiştir.¹⁴²⁵ Konut kanun tasarısı kapsamında vatandaşa uzun vadede düşük ödeme garantili kredi imkanlarının sunulması büyükşehirlerde artarak devam eden barınma sorunun çözümü için önemli bir adım olmuştur. Ancak, konut yapımının nüfus artış hızı ile doğru orantılı seyir göstermemesi ülkedeki konut probleminin kalıcı olarak çözümlenmesine engel oluşturmıştır.¹⁴²⁶

¹⁴²² Türkiye'nin artan barınma problemi karşısında arsa mevzuunu spekülasyon konusu olmaktan çıkarmak adına Arsa Ofisi adıyla yeni bir kurumun kurulması ve bu yolla ev yapmak isteyenlere ucuz arsa temininin sağlanması hedeflenmiştir. *Yeni Tanın*, 26 Şubat 1967.

¹⁴²³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.344-345.

¹⁴²⁴ 29 Nisan 1969 tarihli 1164 Sayılı Arsa Ofisi Kanunu'na göre kurumun; arsa stoku ve tanzim satışları yaparak sağladığı arazi ve arsayı bakanlık adına tespit ederek ve yine bakanlık adına planlama yetkisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. *T.C. Resmî Gazete*, 10 Mayıs 1969, S.13195.

¹⁴²⁵ 1969 yılında devlet memurlarının ev sahibi olmalarını kolaylaştırmak amacıyla İmar ve İskân Bakanlığının harekete geçerek bir proje başlattığı bilinmektedir. *Hürriyet*, 20 Ocak 1969.

¹⁴²⁶ DPT'den alınan veriler ışığında Türkiye'de 1966-1968 yılları arasında konut sayısındaki artışa paralel olarak konut açığında da artış yaşandığı tespit edilmiştir. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.383.

Konut problemi ve gecekondu sorunu büyükşehirlerde çarpık kentleşmeye bağlı olarak çeşitli imar ve iskân sorunlarını da beraberinde getirmiştir.¹⁴²⁷ Bu durum çevre düzenlemelerinin ve imar faaliyetlerinin daha fazla ön plana çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu amaçla, şehirleşme ve yerleşme düzeninde öncelik büyükşehirlerle verilmiştir.¹⁴²⁸ Kalkınma planı ilkelerine göre bir kademelenmenin sağlanması için gerekli tespit çalışmalarına başlanmasına karar verilerek, şehirleşme ve şehrsel kademelenme politikalarının gerçekleştirilmesi noktasındaki çalışmalara hız verilmiştir. Böylece, şehirleşmeden gerektiği ölçüde faydalanmayı sağlayarak büyük şehirlerin hem kendilerine hem de çevrelerine ve milli ekonomiye beklenen katkıyı yapabilmeleri için gerekli ortamın hazırlanmasına odaklanılmış ve hazırlanan bölge planlama projeleri ile Türkiye'nin şehirleşme noktasında da büyük atılım gerçekleştirmesi hedeflenmiştir. Bu nokta da ülkede hazırlanan ilk bölge planı İstanbul'u da içine alan Doğu Marmara planlama projesidir. Proje kapsamında İstanbul'un ana kent olarak öne çıktığı ve hazırlanan bir nazım planı ile şehrin öne çıkan sorunlarının mercek altına alındığı tespit edilmiştir. Buna göre; şehrin, su, elektrik, kanalizasyon, ulaşım gibi sorunları üzerinde durularak İstanbul'un bölge ve ülkeyle kalkınma düzeni içinde bütünleşmesi amaçlanmıştır.¹⁴²⁹

Büyükşehirlerde artarak devam eden şehirleşme sorunu ile bölge planlamalarının önemi daha fazla anlaşılmıştır. Bu amaçla diğer büyükşehirler Ankara ve İzmir'de de bölge çalışmaları hız kazanmıştır.¹⁴³⁰ İmar faaliyetlerinin plan çerçevesinde yeniden ele alınması mevcut kanunda bazı değişikliklere gidilmesini gündeme getirmiştir.¹⁴³¹ Bu amaçla 1970 yılında imar kanununda bazı köklü değişikliklerin gerçekleştirilmesine yönelik bir tasarı meclisin gündemine gelmiştir. Tasarı olarak meclise sunulan değişiklikte, belediye sınırları ve komşu sahalar dışında bulunup ta, bölge planlaması veya turizm, sanayi ve ulaşım gibi sebeplerle önem arz eden yerlerdeki arazilerin

¹⁴²⁷İstanbul'un 96 semtinin gecekondu bölgesi olduğuna ilişkin haber Türkiye'deki gecekondu probleminin büyüklüğünü gözler önüne sermektedir. *Dünya*, 8 Mayıs 1970.

¹⁴²⁸ R. Keleş, *a.g.m.*, s.13.

¹⁴²⁹ Ruşen Keleş, *Kentleşme ve Konut Politikası (Kentbilim İlkeleri)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1984, s.255.

¹⁴³⁰ Bölge planlama çalışmaları kapsamında Türkiye; Marmara, Orta Anadolu, Ege, Antalya, Çukurova, Batı Karadeniz, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu olmak üzere 8 bölüme ayrılmıştır. R. Keleş, *a.g.e.*, s.258.

¹⁴³¹ 9 Temmuz 1956 tarihinde kabul edilen 6785 sayılı İmar Kanunu kastedilmektedir. Kanunun içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmi Gazete*, 16 Temmuz 1956, S.9359.

kullanımı ve değerlendirilmesi noktasında daha hassas davranılması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁴³²

İkinci planın uygulama dönemlerinde şehirleşme ve yerleşme politikaları kalkınma planı çerçevesinde Devlet Planlama Teşkilatı tarafından ele alınmıştır.¹⁴³³ Bu durum Adalet Partisi yönetiminin konuya verdiği birincil önemi göstermesi açısından önemlidir. Şehirleşmenin yalnızca büyükşehirlerde değil Türkiye'nin her yerine dengeli bir şekilde dağılmasını amaç edinen yönetim bu noktada kamu yatırımlarını kademeli olarak devreye almayı planlamıştır.¹⁴³⁴ Bölgeler arasında dengeli gelişmeyi sağlamak amacıyla, doğu ve güneydoğu bölgelerinde verimli olacak projelerin daha etkin bir şekilde seçilmesini gerçekleştirecek ve bu projelerin uygulanmasında gerekli olan koordinasyon, etüt ve teşvik hizmetlerini temin edecek bir sistemin DPT tarafından geliştirilmesine çalışılacaktır. Bu amaçla, alt yapı hizmetlerinin genişletilmesine öncelik tanınarak vergi ve finansman kolaylıkları ile özel sektörün yatırımlarının teşvik edilmesi sağlanacaktır. Şehirleşme politikasının başlıca uygulama aracı olarak görülen endüstrileşmeyi az gelişmiş bölgelere çekmek noktasında da atılımların gerçekleştirildiği bu dönemde kamu ve özel sektör yatırımları ile desteklenmiş organize sanayi bölgelerinin kurulması ile şehirleşme ve yerleşme olgusunun canlandırılması amaçlanmaktadır.¹⁴³⁵

Barınma ve gecekondü problemi, 1965-1971 yılları arasındaki dönemde Türkiye'de şehirleşme ve yerleşme faaliyetlerinin ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu amaçla, imar ve iskân faaliyetleri hızlandırılarak, toplu ve düzenli yerleşim yerlerinin kurulmasına öncelik verilmiştir. Kredi imkanlarının geliştirildiği ve toplu konut projelerinin ivme kazandığı bu yıllarda şehirlerdeki mevcut alt yapı hizmetlerinde de aksaklıklar söz konusudur.

¹⁴³² *Dünya*, 13 Mayıs 1970.

¹⁴³³ Devlet Planlama Teşkilatı Özel Kanunun 7. Maddesinde kurumun gerekli araştırmaları yaparak uzun ve kısa vadeli bölge plan ve programları hazırlamak ile mükellef olduğu belirtilmektedir. F. Yavuz, *a.g.e.*, s.51.

¹⁴³⁴ Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s.55.

¹⁴³⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.376-378.

4.1.1.2. Alt Yapı

Nüfus artışı, bir toplumun demografik yapısını ortaya koymasının yanı sıra aynı zamanda toplumun ekonomik ve sosyal gelişme hızını da gösteren önemli bir göstergedir. İktisaden geri kalmış ülkelerde nüfus artış hızının yüksek olması yatırımların etkisini azaltmış, bu durum gelişmenin önünde büyük bir engel olarak görülmüştür. Benzer sorunların Türkiye’de de 1960’lardan itibaren etkisini arttırması mevcut nüfus politikasının değişmesine yol açmıştır. Ancak, alınan tüm önlem ve faaliyetlere rağmen nüfus artış hızı ve nüfus yoğunluğunu kontrol altında tutmak kolay olmamıştır. Büyükşehirlerde iş, eğitim, sağlık imkanlarının daha fazla olması kırsaldan kente olan göçü arttırmıştır. Bu durum ise yoğunluğun belli yerlerde toplanmasına ve nüfusu yoğun olan yerlerde alt yapı hizmetlerinin yetersiz kalmasına yol açmıştır.¹⁴³⁶

Nüfusun hızla artması kaynakların daha fazla tüketilmesine tüketimin fazla olması da yatırımların bu alana daha fazla kaydırılmasına yol açmaktadır. Yatırım hizmetlerinin Gayri safi milli hasıla (GSMH) içindeki oranının her geçen yıl artmasına neden olan¹⁴³⁷ bu durum, 1960’lardan itibaren Türkiye’de bölge ve bölgesel planlama, şehirleşme ve yerleşme gibi olguların önemini ortaya çıkarmıştır.

Sağlıktan eğitime, ulaşımdan beslenmeye kadar çok geniş bir sahayı etkileyen alt yapı sorunlarının çözümü noktasında planlı dönemde daha hassas davranılmıştır. Büyükşehirlerin giderek artan yükünü hafifletmek amacıyla çeşitli tedbir ve çalışmaların gündeme gelmiştir. Bu çalışmalar içerisinde ilk sırayı yatırımların düzenli ve dengeli bir şekilde dağıtılması almaktadır. Bunun için şehirleşme ve sanayileşme olgularının birbirleri ile entegre olmasını sağlamak, şehir ve kırsal ayırt etmeksizin bölgesel yerleşme stratejilerini oluşturmak ve birbirleri arasındaki geçişi kolaylaştırmak gibi hedefler konmuştur.¹⁴³⁸

Küreselleşen dünyada her geçen gün ekolojik denge bozulmakta ve çevre kirliliği artmaktadır. Çoğu zaman bu değişiklikler insan ve toplum sağlığını tehdit edebilecek boyuta gelmektedir.¹⁴³⁹ Bu bağlamda Türkiye’de 1960’lı yıllarda en fazla öne çıkan problemlerden birisi de su sorunudur. Şehirleşmenin yüksek olduğu yerlerde alt yapı

¹⁴³⁶ Cevat Geray, “Urbanization in Turkey”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.24, S.04, (1969), s.168.

¹⁴³⁷ H. Cillov, *a.g.m.*, s.565-566.

¹⁴³⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.375.

¹⁴³⁹ Ruşen Keleş, Can Hamamcı, Aykut Çoban, *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s.130-131.

eksikliğine bağlı olarak daha fazla karşılaşılan bu durum su kaynaklarının azalıp, yok olmasıyla birlikte temiz su kaynaklarına olan erişimi engellemektedir. Nüfusun fazla olduğu büyükşehirlerde suyun fazla kullanılmasına bağlı olarak susuzluk problemi ile karşı karşıya kalınmaktadır.¹⁴⁴⁰ Hiç kuşkusuz bu durum kontrollü nüfus politikalarının önemini ve alt yapı hizmetlerinin yeterince gelişmediğini gösteren en önemli kanıt oluşturmaktadır. Türkiye’de nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde karşılaşılan bu sorun büyükşehirlerde su kaynakları ve alt yapı hizmetlerinin yetersiz kalmasına yol açmaktadır.¹⁴⁴¹

Bilhassa büyükşehirlerde yaşanan su sorunu AP yönetimlerinin imar ve şehirleşme politikaları kapsamında üzerinde durduğu bir husustur. Bu sorunun çözümü noktasında öncelik su ve içilebilir su kaynaklarını arttırmaya verilmiştir.¹⁴⁴² Bu doğrultuda şehrin kritik noktalarında içme suyu tesisleri kurulmuştur.¹⁴⁴³ Ayrıca, soruna kalıcı bir çözüm getirmek içinde baraj göllerinin yapımına başlanmıştır.¹⁴⁴⁴ AP yönetimlerinin su sorununu çözüme kavuşturmak amacıyla uyguladığı bir diğer yöntem ise kredi sistemidir. İstanbul’da yaşanan su problemleri nedeniyle Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından İstanbul Belediyesi Sular İdaresi (İSKİ)’ye açılan kredi ile şehre yeni su projeleri ile şebeke sistemlerinin kurulması amaçlanmıştır.¹⁴⁴⁵

Çevre kirliliğinin giderek artması insan sağlığı üzerinde ciddi yan etkiler bırakmaktadır. Nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde sıkça karşılaşılan problemlerden birisi de hava kirliliğidir.¹⁴⁴⁶ Türkiye’de bilhassa İstanbul ve Ankara gibi şehirlerde görülen bu durum karşısında bilim insanları harekete geçmiştir. Bu noktada Ankara’da büyükşehirlerde havanın temizlenmesi konulu bir kongre düzenlenmesine karar verilmiştir.¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴⁰ Büyükşehirlerde yaşanan susuzluk problemleri su zamlarını da beraberinde getirmiştir. 1966 yılında yapılan bir habere İstanbul’da suya yapılan zam oranı %100 dür. *Akşam*, 10 Ağustos 1966.

¹⁴⁴¹ İstanbul’u dünyanın en bol ve en su yoksunu şehri olarak tanımlayan Tanju Cılızoğlu, Türkiye’de alt yapı hizmetlerinin 20 yıl geriden geldiğini ifade ediyor. *Akşam*, 20 Temmuz 1967.

¹⁴⁴² Başbakan Süleyman Demirel İSKİ Genel Müdürlüğünü ziyaret ederek bu meselenin halledilmesi hususunda bir an evvel harekete geçilmesi için yetkililere bizzat talimat vermiştir. *Yeni Tanin*, 11 Temmuz 1967.

¹⁴⁴³ Kumburgaz’da Silivri grubuna ait içme suyu tesislerinin açılması ile birlikte İstanbul’un Mahmutbey, Kartal ve Kağıthane semtlerinde de içme suyu tesislerinin yakında hizmete gireceği bilinmektedir. *Dünya*, 27 Temmuz 1970.

¹⁴⁴⁴ İstanbul’un artan su sorununa çare olması amacıyla 1968 yılında Ömerli Barajının temeli atılmıştır. *Son Havadis*, 20 Ekim 1968. 1969 yılında da Alibeyköy Barajının yapım çalışmaları hızlandırılmıştır. *Hürriyet*, 26 Haziran 1969.

¹⁴⁴⁵ *Dünya*, 7 Temmuz 1970.

¹⁴⁴⁶ Erol Tümertekin, *Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar Urbanization and urban functions in Turkey*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1973, s.21.

¹⁴⁴⁷ *Yeni İstanbul*, 6 Nisan 1969.

Toplum sağlığını korumak, nitelikli bir evre politikasına sahip olmakla mümkündür. Türkiye’de nüfus yoğunluğunun fazla olduğu Şehirlerde evre politikalarının iŐleyiŐinde bazı sıkıntılar meydana gelmiştir. Bu problemlerden birisi de p problemidir. Büyükşehirlerde sokak, mahalle ve caddelerde kısacası hemen her yerde görülebilen bu problemin çözümü noktasında harekete geçilerek p yakma fabrikası kurulmuştur. Tamamı Türk yapımı olan tesis günde 100 ton p işleme kapasitesine sahiptir.¹⁴⁴⁸

Büyükşehirlerde sanayileşmeye bağlı olarak artan nüfus, kimyasal atıkların yanı sıra kanalizasyon ve gider problemlerini ortaya çıkarmaktadır. Özellikle yerleŐimin yoğun olduğu yerlerde en sık karşılaşılan sorunların başında gelen bu sorunla da mücadele edilmiştir. Bu doğrultuda yüksek semtlerde kanalizasyon yerine fosseptik çukurlarının açılmasına karar verilmiştir.¹⁴⁴⁹ Ancak bu tarz nleme çalışmaları da sorunun çözümü noktasında tek başına yeterli olmamış ve 1969 yılında İstanbul’daki kanalizasyon problemi çok daha farklı bir boyuta ulaŐarak atıkların halka açık sahil ve denizlere döküldüğü ortaya çıkmıştır.¹⁴⁵⁰

AP yönetimi Türkiye’yi her alanda geliştirmek ve her yerini yaŐanabilir kılmak parolası kapsamında Şehir imar planlarına öncelik vermiştir. Bu noktada belediyeceklik faaliyetleri hız kazanmıştır. Ülkede nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu büyükşehirlerdeki en büyük problemlerden birisi de ulaşım sorunudur. Bu sorunu çözmek veya hiç değilse en aza indirmek gayesiyle harekete geçen yönetim mevcut yol bakım, onarım, genişletme ve alternatif yeni yollar yapımına ek olarak köprü, geçit, yaya geçidi, meydan düzenlemesi gibi projelere öncelik vermiştir. Bu hususta yatırımlar ağırlıklı olarak Türkiye’nin en kalabalık Şehri olan İstanbul’a İstanbul’daki yatırımlar ise ağırlıklı olarak Beyoğlu ve Karaköy çevrelerinde toplanmıştır. İstanbul’un adeta kanayan yarası haline gelen ulaşım sorununu çözüme kavuşturmak amacıyla birçok proje devreye alınmıştır. İlk olarak, Azapkapı, Pangaltı, Aksaray, Kadıköy Altıyol mevkilerindeki geçit projelerinin inŐaatına¹⁴⁵¹ ve Eminönü-Sirkeci yolunun genişletme çalışmalarına başlanılmıştır.¹⁴⁵² İmar faaliyetlerine Haliç ve İstanbul Boğazına yapılacak iki asma

¹⁴⁴⁸ Tesis, İstanbul Anadolu yakası BađlarbaŐı semtinde yer almaktadır. *Belediye İstanbul*, Aralık 1970.

¹⁴⁴⁹ BCA Fon Kodu:30-1-0-0, Yer No:77-486-5.

¹⁴⁵⁰ *Yeni İstanbul*, 18 Mayıs 1969.

¹⁴⁵¹ *Akşam*, 8 Kasım 1965.

¹⁴⁵² *Son Havadis*, 13 Kasım 1965.

köprü projesi ¹⁴⁵³ile devam eden yönetim, İstanbul'un iki yakasını birleştirmek düşüncesi ile deniz altından Haydarpaşa ile Sarayburnu arasına bir tünel inşa ettirmeyi planlamıştır.¹⁴⁵⁴ 1966 yılının ortalarında Saraçhane ve Unkapanı geçitlerinin yapımını tamamlayarak hizmete açan yönetim¹⁴⁵⁵ alt yapı çalışmalarına Taksim-Harbiye arasında yapılması planlanan düzenleme çalışmaları ile devam etmiştir. Yol bakım ve genişletme çalışmalarının yanı sıra çevre düzenlemeleri ve ağaçlandırma çalışmaları ile bölgenin hem trafik sorununa çare olmak ve hem de çehresini değiştirmek amaçlanmıştır.¹⁴⁵⁶ Ardından, Üsküdar-Beykoz arasındaki sahil yolu hat düzenlemesi¹⁴⁵⁷ ve Beyoğlu'na bağlı Piyalepaşa yolunun genişletme çalışmalarına geçilmiştir.¹⁴⁵⁸

Trafik sorununu rahatlatmak amacıyla meydan, park gibi kamuya açık alanların düzenlenmesi noktasında da faaliyetler yürütülmüş bu bağlamda Ankara Kızılay Meydanı'nın çehresini değiştirecek bir proje gündeme gelmiştir.¹⁴⁵⁹ Üsküdar ile Zeynep Kâmil arasında yapılacak bulvar ile hem kara ve hem de deniz trafiğini rahatlatma çalışmaları devam ederken¹⁴⁶⁰ İstanbul'un diğer yakasında Yenikapı tren istasyonunun altından yeni bir tünel inşaatı için çalışmalara başlanmıştır. İstanbul'un trafik sorunu ile mücadele kapsamında trafik fonundan yüklü miktarda paranın ayrılmasına karar verilmiştir.¹⁴⁶¹ Bölgedeki mevcut çalışmalardan birisini de Galata Köprüsü' nün genişletme ve onarım çalışmaları oluşturmaktadır. Başlatılan genişletme çalışmalarıyla köprü üzerinde bulunan kaldırım taşlarının sökülerek mevcut alanın araç trafiğine kazandırılması amaçlanmıştır.¹⁴⁶² Deniz taşımacılığında da önemli projelere imza atılan bu dönemde Kadıköy ve Haydarpaşa iskeleleri birleştirilerek yeni bir rıhtım ve terminal yapımına başlanılmıştır.¹⁴⁶³

Büyükşehirlerde insan yoğunluğunun fazla olması trafiğe çıkan araç sayısında da yoğunluk yaşanmasına neden olmaktadır. İl trafik komisyonları tarafından yakından takip edilen bu durumun hazırlanan raporlar doğrultusunda iyileştirilmesine

¹⁴⁵³ *Son Havadis*, 14 Kasım 1965.

¹⁴⁵⁴ *Son Havadis*, 29 Mart 1966.

¹⁴⁵⁵ *Akşam*, 29 Temmuz 1966.

¹⁴⁵⁶ *İstanbul Zaman*, Şubat 1968.

¹⁴⁵⁷ *Son Havadis*, 17 Ağustos 1968.

¹⁴⁵⁸ *Son Havadis*, 24 Ekim 1968.

¹⁴⁵⁹ Proje kapsamında, araç ve yaya trafiğinin yoğun olduğu Kızılay Meydanına alt geçit projesi ve eski Kızılay binasının yıkılarak yerine daha gösterişli bir binanın yapılmasına karar verilmiştir. *Son Havadis*, 1 Kasım 1968.

¹⁴⁶⁰ *Haber*, 15 Nisan 1969.

¹⁴⁶¹ *Yeni İstanbul*, 21 Haziran 1969.

¹⁴⁶² *Yeni İstanbul*, 27 Haziran 1969.

¹⁴⁶³ *Yeni İstanbul*, 21 Şubat 1970.

çalışılmaktadır. Bu bağlamda İstanbul'un giderek artan trafik sorununa ilişkin bir raporda İstanbul il trafik komisyonu tarafından hazırlanmıştır. Raporda şehir içi taşımacılıkta kullanılan trolleybüslerin trafiğin akışını olumsuz etkilediğine ve bu nedenle şehir içinden çıkarılmaları gerektiğine ilişkin bir öneri de bulunulmuştur.¹⁴⁶⁴

Nüfus yoğunluğunun fazla olduğu şehirlerde ulaşımı rahatlatmak adına tercih edilen yöntemlerden birisi olan raylı sistemin, dünyanın en büyük metropol şehirlerinden birisi olarak kabul edilen İstanbul'un trafik sorununa da çare olması öngörülmüştür. Bu bağlamda 1970 yılında İstanbul'da iki ayrı metro projesi gündeme gelmiştir. Sovyetler Birliğinden alınması planlanan yardımlarla hayata geçirilecek olan bu projelerin bir hattının Osmaniye'den Zincirlikuyu'ya diğerinin Sultanahmet, Çarşıkapı, Beyazıt, Edirnekapı ve Gaziosmanpaşa arasında çalışması planlanmaktadır.¹⁴⁶⁵

Türkiye'de hızlı nüfus artışının dezavantajlarının büyükşehirlerde daha yoğun olarak hissedilmesi büyükşehir belediyelerinde kaynak sıkıntısının yaşanmasına neden olmuştur. Belediyelerin gelir ve giderleri arasındaki dengesizliğin giderek artması belediyelerin borçlarını arttırdığı için alternatif bazı çarelere başvurmalarına yol açmıştır. Öyle ki, kamuoyunda İstanbul belediyesinin bazı yolları gelir sağlamak için otopark alanı olarak tahsis ettiği¹⁴⁶⁶ ve ekstra gelir sağlamak amacıyla kıyı bölgelerindeki sahil alanlarını eğlence sektörüne kiraya verdiğine dair haberler mevcuttur.¹⁴⁶⁷

4.1.1.3. İstihdam-İşsizlik

Türkiye'nin mevcut sosyal ve iktisadi amilleri hızlı çoğalmayı gerektirecek nitelikte değildir. Bu durum özellikle nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde bazı sosyal ve ekonomik sorunları beraberinde getirmektedir. Köyden kente göçün artarak şehirleşmenin hız kazandığı Türkiye'de büyükşehirlerde karşı karşıya kalınan sorunlardan birisi de istihdam problemidir. Planlı dönemde üzerinde daha fazla durulan bu sorunun birinci planda nüfus artış hızı ile doğrudan ilişkilendirilmiş ve nüfusu kontrol

¹⁴⁶⁴ *Belediye İstanbul*, Ocak 1970.

¹⁴⁶⁵ *Dünya*, 30 Mayıs 1970.

¹⁴⁶⁶ *Yeni İstanbul*, 5 Mayıs 1969.

¹⁴⁶⁷ *Dünya*, 9 Mayıs 1970.

etmeye yönelik politikalara ivme kazandırmıştır. Nüfus yoğunluğunun iş gücü talebini aşan bir seviyeye gelmesi ülkede istihdam sorunlarının doğmasına yol açmıştır.¹⁴⁶⁸

Bu durum yöneticilerin yeni istihdam alanları oluşturarak sorunun çözümüne yönelik atılımlar gerçekleştirmelerine olanak sağlamıştır. AP hükümetleri üzerinde hassasiyetle durduğu bu mesele karşısında önceliği milli gelirin arttırılmasına vermiştir. İstihdam sağlama ilkesi ise ancak gelir yaratma ilkesine bağımlı bir değişken olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁶⁹ İşsizlik oranını düşük seviyede tutmak ve insan gücü kaynaklarını geliştirerek, verimli kullanımını sağlamak parolası ile yola çıkan yönetim öncelikle işsizliği sektörel bazda önleme çalışmalarına yönelmiştir. Bu doğrultuda istihdam politikaları tarım ve tarım dışı sektörler olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır.¹⁴⁷⁰

Tarım ülkesi olarak bilinen ve ihracat gelirlerinin büyük bir kısmını tarım ürünlerinden karşılayan Türkiye’de ekonominin bel kemiğini oluşturan tarım sektörünün şehirleşme oranlarındaki artıştan etkilendiği muhakkaktır. Köyden kente olan göçün artması ülkede tarımsal iş gücü açığının doğmasına yol açmaktadır. Arzın talebi karşılaması noktasında ortaya çıkan dengesizlik ise gizli işsizliği ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁷¹ Şüphesiz bu durum tarım sektörüne yönelik istihdam atılımlarının genişletilmesi gerektiğine işaret etmektedir. AP’nin istihdam politikalarının önceliğini de bu sebeple tarım sektörüne yönelik imkanların arttırılması oluşturmaktadır. Tarım sektöründeki istihdam sorunlarının tarımsal verimliliğin arttırılması ile giderileceğini düşünen yönetim, bu amaçla geleneksel tarım yöntemlerinden ziyade sulu tarım, tohumluk ve gübre kullanımı, arazi kazanılması¹⁴⁷² ve ıslahı noktasındaki faaliyetlere öncelik vermiştir. Üreticiyi krediyle destekleyerek mevcut tarımsal işgücünü korumayı amaçlayan yönetim bu sayede bir yandan üretimin devam etmesine öte yandan ortaya çıkan istihdam sorunlarını azaltmaya yönelmiştir.

¹⁴⁶⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Birinci Beş Yıl*, s.35.

¹⁴⁶⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.448.

¹⁴⁷⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Türkiye’de İşgücü Arzı, Talebi ve İşgücü Fazlası Tahminleri*, Ankara 1970, s.1.

¹⁴⁷¹ Gelişmekte olan ülkelere özgü bir yapısal işsizlik türü olan gizli işsizlik, daha çok tarım sektöründe görüldüğü ve açık bir işsizlik durumu olmadığı halde, iş gücünün ancak düşük bir verimlilik ve uygun düşük bir ücretle istihdamı şeklinde tanımlanabilir. Sabri F. Ülgener, *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, Der Yayınevi, İstanbul 1976, s.120.

¹⁴⁷² 1966 yılında hükümetin 5 milyon dönümlük araziye köylüye dağıttığına ilişkin haber mevcuttur. *Akşam*, 29 Kasım 1966.

Planlı dönem ile birlikte ekonominin ağırlığının sanayi sektörüne kayması yatırımların bu alana aktarılmasına ortam hazırlamıştır. Sanayi yatırımlarının ağırlıklı olarak büyükşehirler ve çevresinde toplanması buralarda nüfusu besleyen en önemli argümandır. Ancak istihdam olanaklarının nüfus artış hızı ile doğru orantılı artmaması büyükşehirlerdeki arz talep dengesinin arz aleyhine dönmesine ve açık işsizlik olarak adlandırılan bir türün doğmasına yol açmaktadır.¹⁴⁷³ Türkiye’de her daim var olan bu sorun AP’nin iktidarda olduğu yıllarda da devam etmiştir.¹⁴⁷⁴

İktidara geldiği andan itibaren ülkedeki işsizlik sorununu çözeceğine yönelik vaatlerde bulunan AP yönetimi, bilhassa büyükşehirlerde iş imkanlarının arttırılmasına öncelik vermiştir. Açılan yeni tesis ve işletmelerin yalnızca ekonomik gelişmelerin değil istihdamın da önünü açacağına inanan yönetim¹⁴⁷⁵ uzun vadede geniş ölçüde istihdam yaratabilecek sanayi dallarının tespit edilerek yatırım programları, himaye ve teşvik tedbirlerinin bu sanayileri geliştirici yönde düzenlenmesini amaçlamıştır. Bununla birlikte DPT ile iş birliği halinde sektörlerdeki boş kapasite araştırmalarının yapılmasına ve insan gücünün en verimli bir biçimde kullanılmasına yönelmiştir. Özellikle sanatkârlar meslek grubundaki insan gücü açıklarının giderilmesi ve aynı zamanda yetişmemiş iş gücüne istihdam edilme imkanının açılabilmesi bakımından istihdam öncesi ve iş başında eğitim imkanlarından yararlanılmasına olanak tanınması Türkiye’de meslek edindirme eğitimlerinin hız kazanmasına ortam hazırlamıştır. Ülkenin insan gücü ve istihdam politikasını doğru tespit ve analiz edebilmek adına Çalışma Bakanlığı ve İş ve İşçi Bulma Kurumu ile Sanayi ve Milli Eğitim Bakanlıklarının ilgili ünitelerinin etkinliklerini arttırıcı yöndeki imkanların genişletilmesi hedeflenmiştir.¹⁴⁷⁶

AP yönetimlerinin Türkiye’deki işsizlik sorununu azaltmak amacıyla takip ettiği politikalarından birisi de yurt dışına işçi gönderimidir. Ülkedeki istihdam sorunlarının çözümüne alternatif olarak uygulanan bu yöntemle hükümet, hem ülkedeki işsizlik sayılarını azaltmak ve hem de ülkeye daha fazla döviz girdisi sağlamayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda hükümetin yabancı ülkelerle yaptığı işçi anlaşmaları belirleyici olmuş, İş ve İşçi Bulma Kurumunun önderliğinde yurt dışına kabileler şeklinde işçi sevkياتına

¹⁴⁷³ Açık işsizlik kavramı, çalışma gücü ve arzusu olduğu halde, cari ücret seviyesinde iş arayıp da bulamayanların toplamının oluşturduğu işsiz kitleyi ifade etmektedir. Yasemin Uyar Bozdağlıoğlu, “Türkiye’de İşsizliğin Özellikleri ve İşsizlikle Mücadele Politikaları”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırğızistan 2008, s.47.

¹⁴⁷⁴ Kamuoyuna yansıyan rakamlara göre 1966 yılında Türkiye’de 5.000.000 işsiz vardır. *Akşam*, 11 Ağustos 1966.

¹⁴⁷⁵ Kırıkkale’de Makine Kimya Endüstrisine bağlı iki tesisin açılışına katılan Süleyman Demirel, ülkeye yapılan yatırımlar ile 5 yılda 1,5 milyon işsize iş sağlanacağını vaat etmiştir. *Tercüman*, 9 Ekim 1967.

¹⁴⁷⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.450-451.

başlanılmıştır. İşçi göçünün ağırlıklı olarak Federal Almanya'ya yapılmış bununla birlikte Hollanda, Avustralya,¹⁴⁷⁷ gibi ülkelere de yoğun işçi göçleri yapılmıştır. AP iktidarının ilk yılında 51,5 bin olan sayı yıllık dalgalanmalar yaşanmasına rağmen¹⁴⁷⁸ 1969 yılına gelindiğinde 100 bin olarak hedeflenmiştir.¹⁴⁷⁹ Yurt dışına işçi gönderme eğiliminin yüksek olduğu bu yıllarda hükümet, ülkeye gelen döviz girişlerinin ekonomik kalkınma üzerinde olumlu etkileri olduğunu savunmuş ve bu yöndeki faaliyetlerini iktidarı boyunca sürdürmüştür.¹⁴⁸⁰

AP yönetiminin Türkiye'deki istihdam ve işsizlik sorunlarına çözüm arayışı Türkiye'de çalışma sorunlarının daha kapsamlı bir biçimde ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çalışma saatlerinin uzun ve fazla olması, yıllık izinlerin tam olarak düzenlenmemiş olması, emeğe dayalı yeterli bir ücret politikasının uygulanmayışı gibi nedenler ülkede iş ve işgücü alanlarında yeterli verim alınmasına engel oluşturmaktadır. Bu alanda yaşanan sorunları en aza indirmek gayesi ile kolları sıvayan hükümet yeni bir kanun çerçevesinde bazı düzenlemelere gitmiştir. 28 Temmuz 1967 tarihli 931 Sayılı İş kanunu çerçevesinde çalışma sürelerinin haftalık 48 saat ile sınırlandırılması, çalışanlara ücretli hafta tatili, hizmet süresine göre yıllık izin hakkı, doğum izni, sağlık ve güvenlik şartlarının işveren tarafından sağlanması¹⁴⁸¹ gibi hususların getirilmesi Türkiye'de çalışma sorunlarından kaynaklanan istihdam problemlerinin çözümü noktasında atılan önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Yasanın yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Türkiye'de sigortalı işçilerin sayısında büyük bir artış yaşanması kayıt dışı istihdamla mücadele noktasında hükümetin elini kuvvetlendirmiştir.¹⁴⁸²

İşçi, memur ve emeklinin hayat şartlarını iyileştirme çabası içerisinde olan hükümet, öncelikle dar gelirli vatandaşların devlet tarafından yapılan konut projelerinden

¹⁴⁷⁷ *Tercüman*, 6 Ekim 1967.

¹⁴⁷⁸ 1966-1967 yılları arasında Federal Almanya'da yaşanan iktisadi buhran yurt dışına çalışmaya giden işçilerimizin sayısında ciddi bir düşüşe neden olmuştur. Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. Nermin Abadan Unat, "Federal Almanya'nın 1966-1967'de Geçirdiği Ekonomik Buhran Açısından Yabancı İşgücü ve Türk İşçilerinin Durumu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.26, S.04, (1971), s.164-165.

¹⁴⁷⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.448.

¹⁴⁸⁰ 1967 yılında Almanya'ya giden Başbakan Süleyman Demirel'in Türk işçisine hitaben; "Bu kalkınma hamlesinde sizin de el emeğinizin hissesi vardır. Türkiye 7-8 sene zarfında ödünç para almadan geçinebilecek hale gelecektir." Şeklindeki sözleri hükümetin yurt dışına işçi gönderiminden oldukça memnun olduğunu gösteren önemli bir argüman olarak çıkmaktadır. *Tercüman*, 11 Mayıs 1967.

¹⁴⁸¹ Bahsi geçen kanun kapsamında 41. Maddede ayrıntılı bir şekilde ele alınan hafta tatili ve genel tatil ücretinin bir iş günü ücreti olarak belirlenmesine, yıllık izinlerin 49. Maddede hizmet süresi bir yıldan beş yıla kadar olanlar için 12 gün, beş yıldan fazla on beş yıldan az olanlar için yılda 18 gün, on beş yıl ve daha fazla olanlara yılda 24 gün olarak düzenlenmesine, doğum izninin 70. Madde de doğumdan önce ve sonra altı ay olmak üzere toplam 12 ay ile sınırlandırılmasına karar verilmiştir. *T.C. Resmi Gazete*, 12 Ağustos 1967, S.12672.

¹⁴⁸² Kanundan önce Türkiye'de 1 milyon olan işçi sayısının kısa sürede 3 milyona ulaştığına ilişkin haber mevcuttur. *Tercüman*, 16 Ekim 1967.

yararlanarak ev sahibi olmasına öncelik vermiştir. Artan fiyatlar ve hayat pahalılığı karşısında çalışan kesimi enflasyona karşı ezdirmeme çabası içerisinde olan AP yönetimi beslenme, sağlık, giyim gibi zorunlu ihtiyaçların karşılanması noktasında da çalışmalar yürütmüştür. Bu doğrultuda, dar gelirli memur, işçi ve emekliler için bütün Sümerbank şubelerinde geçerli olmak üzere altı ay vadeli ve %6 faizli giyim satışlarına başlanılmıştır.¹⁴⁸³

1965-1971 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de en fazla istihdam sanayi sektörüne yapılmıştır.¹⁴⁸⁴ Hizmet ve ulaşım sektörlerinin de istihdam oranlarında büyük bir ivme kazanılmışsa da mevcut politikalar Türkiye’deki işsizlik problemini çözmeye yeterli olmamıştır.¹⁴⁸⁵ Her ne kadar yeni sektörler ve iş imkanları yaratılmaya çalışılsa da büyükşehirlerde nüfus artış hızına bağlı olarak arzın talebi karşılayamaması işsizlik probleminin çözümü noktasında önemli bir engel teşkil etmektedir.¹⁴⁸⁶ Türkiye’de yaşanan istihdam problemlerinin yalnızca demografik etkenlerle açıklanamayacağı aşıkardır. Kökenine inildiğinde birden fazla faktörün etkili olduğu bu sorun eksik ve hatalı olarak nitelendirilebilecek hükümet politikalarından da bir hayli etkilenmektedir. Bu noktada 1965-1971 yılları arasındaki dönemde uygulanan bazı istihdam politikalarının da sorunun çözümünü engelleyici yanları bulunduğu tespit edilmiştir. Buna göre, anayasanın işçilere tanıdığı bazı hakların kullanımlarının kısıtlanması, maaşların enflasyon karşısında yetersiz kalması neticesinde nitelikli bir ücret politikasının uygulanamayışı, vasıflı elemanların ülkeyi terk etmesi¹⁴⁸⁷ Yurt dışına gönderilen işçilerin gittikleri ülkelerde yaşadıkları istihdam problemleri¹⁴⁸⁸ Türkiye’de her geçen gün artarak devam etmekte olan istihdam sorunlarını besleyen önemli faktörler arasındadır.

¹⁴⁸³ *Yeni Tanin*, 23 Şubat 1968.

¹⁴⁸⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.595.

¹⁴⁸⁵ Çalışma Bakanlığının 1963-1967 yıllarını kapsayan raporuna göre Türkiye’de gizli ve açık olmak üzere 1,5 milyon işsiz vardır. *Tercüman*, 17 Ocak 1968.

¹⁴⁸⁶ Kalkınma Planları ve hükümet programlarında istihdam ve işsizlik ile ilgili hedefler bulunmasına rağmen Türkiye’deki işsizlik oranı 1960’lar boyunca %3,5 dolaylarında seyretmiştir. Hacer Ansal, Suat Küçükçifçi, Özlem Onaran vd. *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.102-103.

¹⁴⁸⁷ Adalet Partisi’nin iktidarı ile geçen dönemde Türkiye’den yurt dışına çalışmak için giden nitelikli iş gücü yüzdeleri şu şekildedir; 1965 ‘de %34,8, 1966’da %31,2, 1967’de %32,8, 1968’de %26,4, 1969’da %28,2. Nermin Abadan-Unat, “Yurt Dışına Göçen Türk İş Gücü ve Dönüş Eğilimleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.27, S.2, (1972), s.188.

¹⁴⁸⁸ Kamuoyunda, Almanya’ya çalışmak için giden işçilerin işsiz kaldığına ilişkin çok sayıda habere rastlanılmaktadır. *Akşam*, 16 Aralık 1966, *Yeni Tanin*, 8 Ocak 1967.

4.2. Sağlık

Nitelikli bir toplum yaratma düşüncesi ülkede sağlık hizmetlerinin nitelik ve nicelik yönünden daha ayrıntılı bir biçimde ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye’de gelişmeyi tehdit eden en önemli sorunların başında sağlık gelmekteydi. Uzun süren savaş ve mücadelelerin başta beslenme bozuklukları olmak üzere salgın hastalıklara uygun ortam hazırlaması sağlık politikalarının önemini açıkça göstermekteydi. Bu nedenle Türkiye’de geçmişten beri süregelen sağlık politikalarının temelinde nitelikli bir sağlık teşkilatı kurmak ve sağlık personeli yetiştirmek gayesi bulunmaktadır.¹⁴⁸⁹

Sağlık hizmetlerinin Türkiye’nin dört bir yanına götürülmesi ilkesi kapsamında başlatılan çalışmalar neticesinde sağlık alt yapı hizmetlerinin ve sağlık kadrosunun geliştirilip zenginleştirilmesine çalışılmıştır.¹⁴⁹⁰ Planlı dönemle birlikte konuya verilen önemde artış göstermiştir. Kalkınma planları çerçevesinde sağlık sektörüne yönelik programlama ve hedeflerin belirlenmesinin ardından başlatılan çalışmalarda Türkiye’de sağlık seviyesini yükseltmek amacı ile çevre şartlarının iyileştirilmesi, halkın sağlık konusunda eğitilmesi, beslenme şartlarının düzeltilmesi, aile planlaması ve bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması hedeflenmiştir.¹⁴⁹¹

AP yönetiminin sağlık politikalarındaki temel prensipleri arasında sağlık hizmetlerinin ülke çapında yaygınlaştırılması ilkesi gelmektedir.¹⁴⁹² Sağlık sektörüne yönelik yatırımlara önem veren ve bütçeden her yıl bahsi geçen sektöre yönelik yatırımlarını arttıran yönetim Türkiye’nin dört bir yanında sağlık kurumlarının sayısını arttırmıştır. Bu noktada Türkiye’deki yataklı ve yataksız tedavi kurumlarının sayısında ciddi oranda artış kaydedilmiştir. Söz konusu bu artış ile Türkiye genelinde 1965 yılında 55.316 olan yatak kapasitesi 1971 yılına gelindiğinde 74.406’ya çıkmıştır.¹⁴⁹³ 1965 yılında 2.085 yataksız sağlık kurumu bulunurken bu sayı 1971 yılında 4.962’ye yükselmiştir.¹⁴⁹⁴ Sağlık sektörüne yönelik yatırımlar yalnızca hastaneler ile sınırlı

¹⁴⁸⁹ Ayhan Vergili, *Sağlık Sosyolojisinin İlk Kaynakları Türkiye’de Modern Sağlık Eğitimi ve Hizmetlerinin Kurumsallaşması*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2020, s.104.

¹⁴⁹⁰ 1923’te ülkede 86 kurum, 6.437 yatak sayısı bulunurken bu sayı 1965 yılına gelindiğinde 626 kurum, 55.451 yatak sayısına ulaşmıştır. A. Vergili, *a.g.e.*, s.115.

¹⁴⁹¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Birinci Beş Yıl*, s.39.

¹⁴⁹² Sağlık hizmetlerinin genişletilmesi noktasında bilhassa büyükşehirlerde tam teşekküllü yeni hastaneler hizmete açılmıştır. Bu doğrultuda başkentteki hastane ihtiyacını karşılamak üzere 1968 yılında Ankara Belediye Hastanesi hizmete girmiştir. *Yeni Tanin*, 2 Ağustos 1968.

¹⁴⁹³ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2001, s.53.

¹⁴⁹⁴ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s.50.

kalmamış, koruyucu sağlık hizmetleri açısından oldukça önemli bir yere sahip olan sağlık ocağı ve dispanser sayısında da ciddi oranda artış yaşanmıştır. Türkiye’de 1965 yılında 465 sağlık ocağı, 233 dispanser bulunurken bu sayı üç yıl içerisinde 752 sağlık ocağı ve 277 dispanser sayısına ulaşmıştır.¹⁴⁹⁵

AP yönetimlerinin sağlık sektörüne yönelik yatırımları arasında anne-çocuk sağlığı merkezi, sağlık evi, muayene ve tedavi evi gibi kurumlarda oldukça önemli bir yere sahip olmuş sektör yatırımları içerisinde bahsi geçen kurumlara yönelik yatırımların oranlarında önemli bir artış kaydedilmiştir. 1965-1971 yılları arasında Türkiye’deki sağlık politikaları arasında tıbbi malzeme ve ilaç temini önemli bir yere sahip olmuştur. Bu noktada malzemenin güvenilir ve standartlara uygun bir biçimde temin edilmesi öncelikli amaçlar arasında yer almış, bahsi geçen ürünlerin merdiven altı üretim ve satışının yapılmasına mâni olmak amacıyla ülke genelindeki eczane sayısında da önemli oranda artış kaydedilmiştir.¹⁴⁹⁶

Türkiye’de sağlık hizmetlerinin ilkelerini temelden değiştiren 224 Sayılı kanunla nüfusa dayalı, yaygın, sürekli, entegre, katılımlı, kademeli, sosyal adalet ve eşitlik ilkelerine dayalı bir anlayışla ülkenin her yerine sağlık hizmeti götüren bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu yapılanma ile ülkede sağlık hizmetlerinde sosyalizasyon çalışmalarının önü açılmış söz konusu işlemlerin 15 yıl gibi kısa bir süre içerisinde Türkiye’nin her yerini kapsaması planlanmıştır.¹⁴⁹⁷

AP yönetiminin sağlık politikaları arasında da sosyalleştirme faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Sağlık hizmetinde çalışan diğer müessese ve teşekküllerle sıkı bir iş birliği içerisinde olmayı gerektirmektedir.¹⁴⁹⁸ Bu noktada koordinasyon çalışmalarının önemi oldukça büyüktür. Sağlık tesisinin yapılacağı arazinin uygun, yol, su, elektrik gibi alt yapı hizmetlerinin sorunsuz bir biçimde giderilmesi gerekmektedir. Bu amaçla sağlık yatırımlarının alt yapı hizmetleri ile uyumlu bir biçimde çalışmasına öncelik verilmiştir. İl koordinasyon kurulları aracılığıyla mevcut sorunlardan haberdar olmak ve ardından sorunları Sağlık ve Bayındırlık Bakanlıklarının ortaklaşa yapacakları çalışmalarla

¹⁴⁹⁵ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Cep Yıllığı 1969*, s.29.

¹⁴⁹⁶ Türkiye’de 1965 yılında 1.481 olan eczane sayısı 1971 yılına gelindiğinde 3.280’e ulaşmıştır. TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.56.

¹⁴⁹⁷ 5 Ocak 1961 tarihinde kabul edilen “*Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanun*” ile vatandaşların sağlık hizmetlerinden eşit ve ücretsiz bir biçimde yararlanması, sağlık hizmetini almak üzere sağlık tesisi ve sağlık personeli seçme hakkının vatandaşın ait olması gibi esaslar belirlenmiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 12 Ocak 1961, S.10705.

¹⁴⁹⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Plan Hedefleri ve Stratejisi*, s.22.

sürdürmek hedeflenmiştir.¹⁴⁹⁹ Bu doğrultuda başlatılan çalışmalar da ağırlık Doğu Anadolu bölgesine verilmiş ve bahsedilen bölgenin tamamının 1967 yılı sonuna kadar sosyalleştirme işlemleri tamamlanmıştır. Sosyalleştirme çalışmalarını ülkenin her yerine yaymayı hedefleyen AP yönetimi 1968 yılında 22, 1969'da 24 ve 1970 yılında 25 ilin sosyalizasyon işlemlerini tamamlamıştır.¹⁵⁰⁰ Sosyalleştirme yapılan bölgelerde sağlık ocakları, sağlık grup başkanlıkları kurulmuş, bölge laboratuvarları, bölge hastaneleri ve depoların yapımına başlanmıştır. Sosyalleşmenin henüz uygulanmadığı yerlerde ise mevcut sağlık personeli ile bir program içerisinde halkın da katkısını sağlayarak sağlık hizmetlerini birleştirme çalışmalarına girişilmiştir.¹⁵⁰¹

Sağlık personelinin yetersiz oluşu veya personelin ülke genelinde dengesiz dağılımı, Türkiye'de sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanılamamasının en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Arz talep arasındaki dengesizliğin farkında olan AP hükümetlerinin bu noktada sağlık eğitimlerine öncelik vererek nitelikli sağlık personeli yetiştirmek noktasındaki gayretleri ön plana çıkmaktadır.¹⁵⁰² Bu doğrultuda Türkiye'de 1965 yılında 10.895 olan hekim sayısı 1971'de 16.514'e, 4.592 olan hemşire sayısı 9.436'a yükselmiştir.¹⁵⁰³ Hastane işletmeciliğinin geliştirilmesi için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca yeni bir yönetmelik hazırlıkları başlatılmış ardından 1968 yılından itibaren sağlık idaresi yüksekokullarının öğrenim süresi arttırılmıştır.¹⁵⁰⁴ Nitelikli sağlık personeli yetiştirmek amacıyla başlatılan çalışmalar neticesinde AP iktidarı ile geçen dönemde Türkiye'de çok sayıda eğitim kurumu faaliyete geçmiştir. Bu çalışmalar kapsamında İstanbul Cerrahpaşa, Diyarbakır, Erzurum ve Kayseri tıp fakülteleri açılmıştır.¹⁵⁰⁵

Türkiye'nin sağlık elemanı ihtiyacını karşılayan diğer kurumlar ise Sağlık Meslek Liseleri, Halk Sağlığı Akademisi, Yüksek Hemşirelik Okulu, Diş Hekimi ve Eczacılık Okullarıdır. Bahsi geçen kurumların eğitim hayatına başlaması ile birlikte Türkiye'de

¹⁴⁹⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.365-366.

¹⁵⁰⁰ Özge Orhan, *Küreselleşme Süreci ve Türkiye'de Sağlık Politikaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s.85-86.

¹⁵⁰¹ Muhammed Yanmaz, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Son Dönem Sağlık Politikaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.40.

¹⁵⁰² Meliha Özpekcan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası (1923-1933)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999, s.194.

¹⁵⁰³ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.51.

¹⁵⁰⁴ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından hazırlanan yönetmeliğe göre söz konusu okulların eğitim süresi 1964 yılında 3 yıl iken *T.C. Resmî Gazete*, 13 Ekim 1964, S.11831, 1968 yılında bakanlıkça yapılan yeni düzenleme sonrasında söz konusu okulların eğitim süresi 4 yıla çıkarılmıştır. *T.C. Resmî Gazete*, 16 Şubat 1968, S.12828.

¹⁵⁰⁵ Ahmet Hamdi Turgut, *Sağlık ve Halk Sağlığı Eğitimi*, T.C. Sağlık İdaresi Yüksek Okulu Temel Sağlık Bilimleri Yayınları, Ankara 1975, s.4,7.

sağlık elemanına olan ihtiyaç kısmen de olsa giderilmiş, doktor ve hemşire başta olmak üzere diğer sağlık çalışanlarının oranında kayda değer bir artış yaşanmıştır.¹⁵⁰⁶ Sağlık hizmetlerinden alınan verimi arttırmak noktasında sağlık personelinin yaşam ve çalışma standartlarının iyileştirilmesi de büyük önem arz etmektedir. Bu amaçla harekete geçen yönetimin sağlık çalışanlarının ekonomik durumlarının iyileştirilmesi amacıyla personel maaşlarının iyileştirilmesi, personele verilen tazminat miktarının artırılması,¹⁵⁰⁷ sağlık tesislerinde ekipman desteği¹⁵⁰⁸ gibi birçok konuda iyileştirme ve yardım faaliyetleri olmuştur.

Sağlık hizmetlerinin verimli bir şekilde uygulanmasını sağlamak ikinci planda üzerinde en çok durulan esaslardan birini teşkil etmektedir. Bu minvalde sağlık personelinin bölgeler arasında ve mesleğin çeşitli dallarında dengesiz dağılımı neticesinde sağlık hizmetlerinden beklenen verim alınamamıştır. Bu durumu iyileştirmek adına sağlık hizmetlerinin tek elden yürütülmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁰⁹ Bu doğrultuda başlatılan çalışmalarda genel sağlık sigortası kanunu kapsamında tüm sosyal sigorta kurumu hastanelerinin Sağlık Bakanlığına devrinin gerçekleştirilmesi için düğmeye basılmıştır.¹⁵¹⁰ Türkiye’de verilen sağlık hizmetlerinin standartlarının ve kontrol imkanlarının yükseltilmesini amaçlayan bu çalışmaların akabinde ülke çapında ücretsiz tedavi olanaklarının artırılması hedeflenmiştir. Bu amaçla hazırlanan kanun tasarısında düşük gelirli çalışanların kendisi ve ailesini kapsamak üzere hastane masraflarının sigorta tarafından karşılanması, vatandaşın istediği hastaneyi ve doktoru seçme hakkı bulunmaktadır.¹⁵¹¹

Türkiye’de kanser tedavisi 1962 yılına kadar genel tedavi kuruluşlarında yapılmıştır. Hastalığın görülme sıklığının her geçen gün artması kanserle mücadeleyi arttırmıştır. Bu noktada önceliği çevre şartlarının iyileştirilmesine, halkın genel sağlık ve beslenme konularında bilinçlendirilmesine veren yönetimin, hastalıkla mücadele noktasında Türkiye’de sağlık alt yapı hizmetlerini güçlendirme faaliyetleri ön plana çıkmaktadır. Türkiye’nin ilk kanser hastanesi olan Ahmet Andican Onkoloji

¹⁵⁰⁶ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Cep Yıllığı 1971*, s.76.

¹⁵⁰⁷ Dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olan Dr. Vedat Ali Özkan, 200-400 lira arasında olan personel tazminatının 400-800 liraya yükseltileceğini belirtmiştir. *Yeni Tanin*, 29 Haziran 1968.

¹⁵⁰⁸ *Tercüman*, 20 Ekim 1967.

¹⁵⁰⁹ S. Güven, *a.g.e.*, s.167.

¹⁵¹⁰ *Yeni İstanbul*, 14 Aralık 1969. Devredilen hastanelerin sayı ve yatak kapasitelerinin hızla arttırılmaya çalışıldığı bu dönemde 1970 yılı sonuna kadar 61 hastane ve 11.195 yatağa ulaşılması planlanmaktadır. *Yeni Asya*, 13 Ekim 1970.

¹⁵¹¹ Ücretsiz Tedavi Kanun Tasarısı kapsamında bahsedilen ayrıcalıklardan muaf olanlar; Sosyal Sigortalar Kanuna tabi olanlar, Subay, Astsubay, Askeri memur ve mahkumlardır. *Dünya*, 1 Ocak 1970.

Hastanesi'nin 1967 yılında Ankara Üniversitesi'ne devri ile başlayan çalışmalar aynı yıl Etimesgut Onkoloji Hastanesi'nin kurulmasıyla devam etmiştir.¹⁵¹² Konu, tıp kongrelerinde ayrıntılı bir biçimde değerlendirilerek hastalıkla mücadelede izlenecek yol belirlenmeye çalışılmıştır.¹⁵¹³

Çevre sağlığı şartlarının iyileştirilmesinde uygulanacak programların ana ilkelerinin tespiti ve hizmetlerin yerinde denetimi sağlık bakanlığının sorumluluğuna bırakılmıştır. Halk sağlığı konusundaki araştırmaların geliştirilerek, ilaç sanayine yönelik kalite ve fiyat kontrollerini sağlaması amacıyla devlet ilaç kontrol enstitüsü kurulması öngörülmüştür.¹⁵¹⁴ Formülüne uygun ilaç ve kozmetiklerin daimî olarak piyasada bulundurulması hususunda hassas davranan yönetimin Sağlık Bakanlığı bünyesinde yaptığı denetimlerde çok sayıda sahte ilaç ve tıbbi malzeme ele geçirilmiştir.¹⁵¹⁵ Bu önleme çalışmaları kapsamında reçetesiz ilaç satımına karşı bir mücadele başlatılmıştır. Kurallara uymayarak reçetesiz ilaç satışına devam eden ya da tarihi geçmiş ilaç ve tıbbi malzemelerin satışını yapan eczanelere yönelik hukuki sürecin başlatılmasına karar verilmiştir.¹⁵¹⁶

Türkiye'de 1965-1971 yılları arasında uygulanan sağlık politikalarının temelinde fırsat eşitliği prensibi doğrultusunda sağlık yatırım ve hizmetlerinin ülkenin dört bir yanına götürülmesi ilkesi yer almaktadır.¹⁵¹⁷ Bu doğrultuda çalışmalara başlayan Adalet Partisi yönetimi koruyucu sağlık hizmetleri, aile planlaması, beslenme ve salgın hastalıklar noktasında bir dizi çalışmalar yürütmüştür. Ülkede sağlık hizmetleri alanında yürütülen bir diğer çalışma ise organ nakilleridir. Dr. Kemal Beyazıt tarafından Ankara Yüksek İhtisas Hastanesinde gerçekleştirilen ilk kalp naklinin¹⁵¹⁸ ardından dünya çapında adından sıkça söz ettiren Siyami Ersek tarafından çok sayıda başarılı operasyon

¹⁵¹² T.C. Sağlık Bakanlığı, *a.g.e.*, s.258.

¹⁵¹³ Türkiye'de Adalet Partisinin iktidarı ile geçen dönemde iki tıp kongresi düzenlenmiştir. Bunlardan ilki 25-29 Eylül 1966 tarihleri arasında İzmir'de diğeri 23-27 Eylül 1968 tarihleri arasında İstanbul'da yapılmıştır. Bilhassa 19. Tıp kongresinde ülke genelinde artan kanser vakaları değerlendirilerek hastalıkla mücadele de erken teşhisin önemine değinilmiş ve ülkede en sık görülen akciğer ve genital bölge kanserleri üzerinde durulmuştur. Ayten Arıkan, *Millî Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005, Doktora Tezi, s.197.

¹⁵¹⁴ T.C. Sağlık Bakanlığı, *a.g.e.*, s.345.

¹⁵¹⁵ *Son Havadis*, 17 Aralık 1965.

¹⁵¹⁶ *Yeni İstanbul*, 20 Aralık 1969.

¹⁵¹⁷ K. Öztürk, *a.g.e.*, s.642-643.

¹⁵¹⁸ *Yeni Tanin*, 23 Kasım 1968.

gerçekleşmiştir.¹⁵¹⁹ Ülkede 1969 yılında da ilk saç nakli gerçekleştirilerek bu alanda da önemli başarılarla imza atılmıştır.¹⁵²⁰

Sağlık alanında yaşanan önemli gelişmelere rağmen sağlık sisteminde eksik kalan veya aksayan yönler her daim olduğu gibi bu dönemde mevcuttur. Türkiye’de bahsi geçen dönemde çok sayıda sağlık tesisi hizmete açılmış bulunmasına rağmen sayı gerek ihtiyacı karşılama ve gerekse plan hedeflerini yakalama noktasında yetersiz kalmıştır. Bu doğrultuda koruyucu hizmetler içerisinde önemli bir istasyon olarak kabul edilen sağlık ocaklarının miktarı bazı fikirler vermektedir. Öyle ki, Birinci beş yıllık planın son iki uygulama yılı içerisinde Türkiye’de 900 sağlık ocağı açılması hedeflenirken bahsi geçen dönemde ancak 421 sağlık ocağı hizmete girebilmiştir.¹⁵²¹ Bu durum sağlık ocakları açısından plan hedeflerinin yarısının altında kaldığını göstermektedir. Türkiye’de sağlık hizmetlerini aksatarak yeterli verimin alınmasına engel oluşturan bir diğer faktör ise sağlık elemanı yetersizliğidir. Bu durum sağlık çalışanı sayıları ile hasta sayıları karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir. Buna göre en çarpıcı sonuç hekim sayılarında kendini göstermektedir. 1971 yılında bir diş hekimine 10.297 hasta düşerken bir doktora 2.193 hasta düşmektedir. Aynı durum diğer sağlık elemanları içinde geçerlidir.¹⁵²² Bu alandaki bir diğer aksaklık ise sosyalleştirme çalışmalarında kendini göstermiştir. Sağlık hizmetleri ile alt yapı faaliyetlerinin koordinasyonun tam olarak sağlanamaması söz konusu yatırımlardan alınması planlanan verimin azalmasına doğrudan etki etmiştir. 1960’ların ikinci yarısında ülkede salgın ve bulaşıcı hastalıkların yoğun bir biçimde görülmesi sağlık hizmetlerinin üzerindeki yoğunluğu daha fazla arttırırken bir yandan halk ve toplum sağlığı kavramlarının daha fazla öne çıkmasına ortam hazırlamıştır. Bu hususta hassas davranan AP yönetimi salgınla mücadele amacıyla bir dizi faaliyetlere girişmiştir.

4.2.1. Salgın Hastalıklarla Mücadele

Anadolu, tarih boyunca çok sayıda savaş ve mücadeleye ev sahipliği yapmıştır. Bu durum savaş ortamlarının getirdiği en büyük olumsuzluklardan birisi olan bulaşıcı hastalıkların görülme riskini arttırmıştır. Bu noktada 20. yüzyılın başlarında verilen

¹⁵¹⁹ *Hürriyet*, 27 Kasım 1968.

¹⁵²⁰ *Hürriyet*, 23 Kasım 1969.

¹⁵²¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.361.

¹⁵²² Aynı yıl bir hemşireye 3.838 hasta düşerken, ebeye 2.974 hasta düşmektedir. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.57. Hekim ve hasta sayıları hakkında çarpıcı açıklama 1970 yılında dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Vedat Ali Özkan’dan gelmiş, Özkan, Türkiye’de hekim başına düşen sayıyı 2.561 olarak açıklamıştır. *Modern Türkiye*, Nisan 1970.

yoğun mücadelelerin beraberinde salgın tehlikesi de giderek artış göstermiştir. Balkan Savaşları sırasında görülen kolera, çiçek, frengi¹⁵²³ gibi hastalıklara ek olarak I. Dünya Savaşında tifüs, verem, tifo, sıtma, trahom gibi hastalıkların görülmesi sağlık hizmetlerinin yükünü daha fazla ağırlaştırmıştır.¹⁵²⁴ Bu doğrultuda salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele ve sağlık hizmetlerini ülke çapında örgütlenmeye öncelik verilmiştir. İlk iş olarak ülkenin tüm sağlık ve sosyal yardım işlerini yürütmesi için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kurulmuş, ardından aşılama, ilaçlama, halkın hastalıklara karşı bilinçlendirilmesi, bataklıkların kurutulması, sivrisinek itlafı gibi saha çalışmalarına geçilmiştir.¹⁵²⁵

Önleme çalışmaları salgınların seyrini kontrol altında tutmak açısından yöneticilerin elini kuvvetlendirirken II. Dünya Savaşı ile birlikte yeni bir salgın dalgası gelmiştir. Sıtma, tifüs, çiçek ve verem hastalıklarının yoğun bir biçimde görüldüğü bu dönemde de salgınla mücadele kapsamında bir dizi çalışmalar yapılmıştır. Hükümet ve belediye ekiplerinin ortaklaşa yürüttükleri çalışmalar salgının seyrine göre beraberinde ek tedbir ve uygulamaları da getirmiştir. Bu uygulamalar içerisinde yurt dışına doktor gönderilmesi, hapisane ve cezaevlerinde karantina uygulaması, cadde ve sokak temizliği, halka ücretsiz sabun dağıtımı gelmektedir.¹⁵²⁶

Türkiye’de salgın tehlikesinin her daim var olması hükümetlerin sağlık politikaları kapsamında bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye geniş yer ayırmalarına yol açmıştır. Bu amaçla yürütülen çalışmalarda ilk adımı teşhis aşaması oluşturmaktadır.¹⁵²⁷ Hastalıkların kaynağını bulmak amacıyla başlatılan çalışmalar bulaşın yayılmasını önleme açısından büyük avantajlar sağlamaktadır. Bu bağlamda bulaşıcı hastalıkların teşhisinin ardından önleme safhasına geçilmektedir. Türkiye’de bulaşıcı hastalık denildiğinde sıtma ilk akla gelendir. Hastalığın tekrarlanabilir bir özelliğinin olması farklı dönemlerde farklı yerlerde yeni bir salgın halini almasını kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle ülkede sıtma ile mücadele her daim var olmuştur.

¹⁵²³ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları’nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul, s.77-90.

¹⁵²⁴ İsmail Çakırçoban, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.2.

¹⁵²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Temel, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları, İstanbul 2008, s.69-83.

¹⁵²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Bakar, “İkinci Dünya Savaşında İstanbul’da Lekeli Humma (Tifüs) ile Mücadele”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.210, (2014), s.137-178.

¹⁵²⁷ H. Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, çev. Ziya Öktem, Maarif Matbaası, Ankara 1944, s.47.

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapsamında verem ile olan mücadele önemli bir yer tutmaktadır. Hastalığa etki eden mikrobun insanda ve hayvanda bulunma özelliğine sahip olmasının yanı sıra diğer mikroplarla kıyaslandığında daha dayanıklı olması hastalığın boyutlarını arttırıcı bir etkiye sahiptir.¹⁵²⁸ Bu nedenle cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hastalıkla mücadele kapsamında dispanser, sanatoryum, prevantoryum ve hastane sayıları arttırılarak hastalığın yayılmasını önlemek için çalışılmıştır.¹⁵²⁹ Yürütülen çalışmalar neticesinde hastalığın toplum üzerindeki olumsuz etkisi ve sebep olduğu ölümlerin oranında kayda değer azalış görülsede yayılışı tam olarak durdurulamamıştır.¹⁵³⁰

Türkiye’de 1960’larda yürütülen sağlık politikalarında kalkınma planları çerçevesinde hareket edilmiştir. Bu amaçla bulaşıcı hastalıklarla mücadele noktasında da kalkınma planları çerçevesinde belirlenen esaslar uygulanmaktadır. Bu doğrultuda çevre ve beslenme şartlarının düzeltilmesine ve halkın hastalıklara karşı bilinçlendirilmesine öncelik verilmişse de ülkede birçok defa beliren salgın tehlikesine mâni olunamamıştır. Bu nedenle 1965-1971 yıllarında da Türkiye’de birçok defa ve çeşitli salgın hastalıklar belirmiştir. İlk olarak kızamık tehlikesinin baş gösterdiği ülkede hastalığın yıkıcı etkisine en fazla çocuklar maruz kalmış, Ankara, Konya ve Erzurum da çok sayıda çocuk kızamık salgını nedeniyle hayatını kaybetmiştir.¹⁵³¹ Ardından Ankara’da kış aylarında yoğun olarak rastlanan gribin bir türü olan Asya gribi başlamıştır. Yetkililer, hastalığı tedavi etmek noktasında bağışıklığı güçlendirmenin öneminin yanı sıra koruyucu ilaçların tedavi üzerindeki etkisine değinmişlerdir.¹⁵³² 1970 yılının başında grip vakalarında yeniden artış yaşanması ve hastalığın özellikle okul çağındaki çocuklarda görülmesi il ve ilçe milli eğitim müdürlüklerini harekete geçirmiş salgının seyrine göre okulların kapatılabileceği gündeme gelmiştir.¹⁵³³

Türkiye’de yaşanan salgın felaketlerinde çevresel faktörlerde etkili olmaktadır. Buna benzer bir durum ülkede 1966 yılında yaşanmış Irak’ta baş gösteren kolera

¹⁵²⁸ İhsan Rifat Sabar, *Halk İçin Verem Bilgisi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1943, s.2.

¹⁵²⁹ Ülkede, 1924 yılında kurulan Heybeliada Sanatoryumunun verem ile mücadele kapsamında oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Artan talebi karşılaması amacıyla kurumun kapasitesinin çeşitli dönemlerde arttırıldığı bilinmektedir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. A. Vergili, *Sağlık Sosyolojisinin İlk Kaynakları Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*, s.94-95.

¹⁵³⁰ Türkiye’de, 1945 yılında veremden ölenlerin sayısı 5.462 iken bu sayı 1965 yılına gelindiğinde 3.386’ya düşmüştür. A. Vergili, *a.g.e.*, s.102.

¹⁵³¹ *Yeni Tanin*, 29 Kasım 1965.

¹⁵³² *Yeni Tanin*, 10 Aralık 1965.

¹⁵³³ *Dünya*, 4 Ocak 1970.

epidemisinin ülkeye yayılmasını önlemek ve halkın sağlık yönünden eğitilmesi amacıyla kolera eğitimi kampanyası düzenlenmiş,¹⁵³⁴ iki ülke arasında geliş ve gidişler engellenerek sınır kapısı geçici süreliğine kapatılmıştır. Ancak, alınan tüm bu önlemlere rağmen salgının ülkeye girişi  nlenemeyince ülkede kolera tehlikesi baş göstermiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki birçok il koleraya karşı hassas bölge olarak ilan edilmiştir.¹⁵³⁵ Benzer durum 1970 yılının yaz aylarında ülkede yeniden baş göstermiş, kuzey ve güneydeki ülkelerde beliren salgın tehlikesi bir kez daha Türkiye'yi tehdit etmiştir. Sağlık Bakanlığı mevcut tehlike karşısında harekete geçerek hastalıkla mücadele kapsamında tesis, personel, araç-gereç, aşı ve ilaç gibi sağlık alt yapı hizmetlerini güçlendirmeye yönelik takviye çalışmalarına başlamıştır. Bu doğrultuda İstanbul'da Bulaşıcı ve Tropikal Hastalıkları Hastanesi hizmete açılarak büyük bir ihtiyaa cevap vermiştir.¹⁵³⁶ çok geçmeden aşılama faaliyetlerinin başlatıldığı salgında ülkenin güney sahilllerinde sahil ve plajlar kapatılmıştır.  lke çapında alınan önlemlerin yanı sıra büyükşehirlerde de acil durum eylem planları kapsamında salgınla mücadele çalışmaları başlatılmıştır. Buna göre İstanbul'da karayolu, denizyolu ve havayolu olmak üzere şehre girişlerde karantina uygulamasının başlatılmasına, kanalizasyon giderlerinin tamamının kapalı tutulmasına ve şehir içme sularının temizliğine dikkat edilmesine karar verilmiştir.¹⁵³⁷

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapsamında en fazla koleraya karşı mücadele verilmiştir. 1970 yılının Ekim ayında İstanbul'un Sağmalcılar ve Kadıköy semtlerinde yeniden baş gösteren salgına kirli sularda bulunan mikropların neden olduğuna ilişkin yapılan açıklamalar İstanbul'un kanalizasyon problemini yeniden gündeme getirmiştir. Vaka sayılarındaki ciddi artış ise kamuoyunda paniğin yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁵³⁸ Salgının yayılmasını önlemek amacıyla başlatılan aşılama faaliyetleri neticesinde Türkiye genelinde 14.092.906 kişi aşılanmıştır. Bu sayı AP yönetiminde salgın hastalıklarla mücadele kapsamında başlatılan aşılama çalışmaları içerisinde ulaşılan en yüksek rakamdır.¹⁵³⁹

¹⁵³⁴ T.C. Sağlık Bakanlığı, *a.g.e.*, s.206.

¹⁵³⁵ *Akşam*, 22-23 Ağustos 1966.

¹⁵³⁶ T.C. Sağlık Bakanlığı, *a.g.e.*, s.163.

¹⁵³⁷ *Dünya*, 13-15-18 Ağustos 1970.

¹⁵³⁸ *Akşam*, 5-6 Kasım 1970.

¹⁵³⁹ Adalet Partisinin iktidarı ile geçen dönemde Türkiye'de salgın hastalıklarla mücadele kapsamında aşılama çalışmalarının kapsamı genişletilmiştir. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, aynı yer.

Tablo 4.1. 1965-1970 Yılları Arasında Bulaşıcı Hastalıklara Karşı Yapılan Aşılama Çalışmaları

Yıllar	Çiçek	Tifo	Kolera	Verem
1965	3.245.730	3.189.155	255.117	1.718.916
1966	2.693.983	5.554.254	12.612.537	1.985.924
1967	8.521.380	5.573.777	7.135.565	2.348.190
1968	2.715.649	6.889.174	3.164.619	1.590.274
1969	2.423.869	6.138.889	1.070.325	1.868.844
1970	3.105.988	5.600.529	14.092.906	1.227.051

T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Cep Yıllığı 1971*, s.105.¹⁵⁴⁰

Ülkede görülen bir diğer bulaşıcı hastalık ise tifo dur. 1967 yılı yazında Diyarbakır’da başlayan salgının ardından bir dizi önleme faaliyetlerine girişen yönetim, tüm ülkede aşılama kampanyası başlatmış, askeri personel ve aileleri karantinaya alınmıştır.¹⁵⁴¹ Çocuk felci vakalarına bilhassa yaz aylarında daha sık rastlanılmaktadır. 1968 yılının haziran ayında İstanbul, Adana ve Konya gibi illerde çocuk felci vakalarında ciddi artış yaşanması salgın şüphesini arttırmıştır. Bahsi geçen illerdeki il sağlık müdürlerinin yaptığı açıklamalara göre hastalığın kirli sulardan kaynaklandığı anlaşılmış ve aşılama işlemleri kısa sürede başlatılmıştır.¹⁵⁴²

Hızlı nüfus artışı birçok sosyo-ekonomik sorunu da beraberinde getirmektedir. Bunların başında sağlık ve beslenme problemleri gelmektedir. Toplum ve halk sağlığı üzerinde ciddi etkileri olan bu problemlerin çözülmesi noktasında yaşanan sıkıntılar salgın-bulaşıcı hastalık tehlikesini daha fazla arttırmaktadır.

Türkiye’de mevcut olan bu problemler özellikle 1969-1970 arası dönemde bulaşıcı hastalıkların görülme sıklığına ve salgınların seyrine büyük oranda etki etmiştir. Bu nedenle bahsi geçen dönemde bulaşıcı hastalıkların görülme sıklığında artış yaşanmıştır. 1969 yılının Ocak ayında başlayan kızamık salgını çok sayıda çocuğun ölümü ile sonuçlanmış¹⁵⁴³ yaklaşık iki ay sonra ise ülkede sarılık tehlikesi baş göstermiştir. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyükşehirlerde vaka sayılarında ciddi artış yaşanmasının ardından hastalığa kirli su kaynakları ve kanalizasyon problemlerinin

¹⁵⁴⁰ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Cep Yıllığı 1971*, s.105.

¹⁵⁴¹ *Akşam*, 21 Haziran 1967.

¹⁵⁴² *Yeni Tanin*, 12 Haziran 1968.

¹⁵⁴³ *Hürriyet*, 28 Ocak 1969.

neden olduğuna ilişkin peş peşe açıklamalar gelmiştir.¹⁵⁴⁴ Hastalığın hızlı yayılma özelliğine karşı yapılan uyarılar ile birlikte toplum sağlığını korumak amacıyla bir dizi önlemler alınmıştır. Büyükşehirlerde sağlık tedbirlerinin artırıldığı bu dönemde, sağlık ve çevre ekipleri gıda maddeleri başta olmak üzere okul ve halka açık yerlerdeki denetimlerini sıklaştırmışlardır.¹⁵⁴⁵ Hastalığı önleme noktasında aşı geliştirilememesi ve hastalık mikrobunun çabuk yayılma özelliğine sahip olması sarılık tehlikesini tekrarlanabilir kılmaktadır. Bu nedenle biri 1969 diğeri 1970 yılında olmak üzere Türkiye’de iki defa daha sarılık salgın haline gelmiştir. Özellikle okul çağındaki çocuklar ve hamile kadınlar üzerinde ciddi yan etkilere sahip olan hastalığın görülme olasılığının bilhassa büyükşehirlerde artış göstermesi¹⁵⁴⁶ kontrollü nüfus politikalarının önemini bir kez daha göstermektedir.

Savaş ve mücadelelerin salgın tehlikesini beraberinde getirmesi 19.yüzyılın başlarından itibaren Anadolu’yu frengi salgınına açık hale getirmiştir.¹⁵⁴⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarında da ülkede çok sık karşılaşılan bu hastalığa karşı hazırlanan frengi tedavi talimatnamesi ile ülke çapında hastalıkla mücadele noktasında uygulanan tedavi yöntemleri ve kullanılan ilaçlarda birlik sağlanmak istenmiş, ülkenin birçok yerinde mevcut sağlık tesislerine zührevi hastalıklar birimi eklenmiştir. Yurt dışından getirilen ilaçlar ile ücretsiz frengi tedavisi başlatılmış, nikah işlemlerinin gerçekleştirilmesi için sağlık raporu şart koşulmuştur.¹⁵⁴⁸ AP’nin iktidarı ile geçen dönemde Türkiye’de frengi salgınına 1969 yılının aralık ayında rastlanılmıştır. Hastalığın cinsel yolla bulaşma özelliğine sahip olması genelevlerin devlet kontrolünde olduğu ülkede gizli fuhuşun arttığına ilişkin iddiaları gündeme getirmiştir. Türkiye’de yeterli sayıda cilt ve tenasül hastalıkları doktorunun bulunmayışı da hastalığın kontrol altına alınması güçleştirmiştir. Bu nedenle bahsi geçen dönemde kamuoyunda ülkede bu hastalığa yakalananların sayısının bir hayli fazla olduğuna ilişkin iddialar gündeme gelmiştir.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁴ *Hürriyet*, 20 Mart 1969.

¹⁵⁴⁵ *Haber*, 1 Nisan 1969.

¹⁵⁴⁶ *Hürriyet*, 13 Kasım 1969.

¹⁵⁴⁷ *Treponema Pallidum* adlı bir bakteriden kaynaklanan frengi hastalığına ilk defa 1806-1812, 1828-1829 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarında rastlanılmaktadır. M. Temel, *a.g.e.*, s.27.

¹⁵⁴⁸ Karar, 24 Nisan 1930 tarihli 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunun 106. maddesi gereği alınmıştır. *T.C. Resmi Gazete*, 6 Mayıs 1930, S.1489.

¹⁵⁴⁹ Türkiye’deki frengi vakalarının 16 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. *Yeni İstanbul*, 1 Aralık 1969.

4.3. Eğitim

Eğitim, toplumların varlıklarını sürdürebilmelerini, sosyal ve kültürel bütünlüklerini koruyabilmelerini ve ekonomik kalkınmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birini teşkil etmektedir. Eğitimin, bir ulusun kalkınabilmesi ve çağdaşlaşması üzerindeki rolünün ve öneminin en başından beri bilincinde olunması Türk Milli Mücadelesinde aynı zamanda cehaletle de mücadeleyi beraberinde getirmiştir. 1921 yılında Ankara’da toplanan Maarif Kongresinde eğitim sorunları ilk defa gündeme gelmiştir.¹⁵⁵⁰ Ardından 1924’te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu¹⁵⁵¹ ile eğitim ve öğretimde birlik sağlanarak çağdaş ve laik eğitim sisteminin temelleri atılmıştır. Söz konusu bu çalışmalar, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşamasından beri konuya verdiği birincil değeri göstermesi açısından mühimdir.

Çağdaş dünya düzenine erişme ideali cumhuriyet hükümetlerini eğitim politikalarına daha fazla önem vermeye sevk etmiştir. Bu noktada öncelik okuma yazma oranlarının arttırılmasına verilmiştir. Atatürk dönemi eğitim politikaları Türkiye’yi, dünyanın gelişmiş ülkeleri arasında yerini almasını amaçlamıştır. İnönü dönemi eğitim politikaları da Atatürk dönemi eğitim politikalarının devamı niteliğindedir. Türk eğitim sisteminin temel ilkelerinin ve okul programlarının belirlendiği bu dönemde toplanan Milli Eğitim Şuraları ile Türk eğitim sisteminin yapı taşları oluşmuştur.¹⁵⁵² Eğitimde nihai hedef ve programların belirlenmesinin ardından başlatılan çalışmalarda eğitim ve öğretimin kırsal bölgelere taşınması ve Türkiye’de uygulamalı ve mesleki eğitimin öncüsü olarak kabul edebilecek köy enstitülerinin ayrı bir yeri vardır. 1940 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel önderliğinde kurulan enstitülerde¹⁵⁵³ çok sayıda nitelikli öğrencinin yetiştirilmesi uzun yıllar ülkedeki yetişmiş insan gücü ihtiyacının bu yolla karşılanmasına olanak sağlamıştır. Eğitimin ülke çapında yayılması amacıyla başlatılan çalışmalar neticesinde Halk Evleri kurulmuştur.¹⁵⁵⁴

¹⁵⁵⁰ Mustafa Kemal Atatürk, 15 Temmuz 1921 tarihinde toplanan Maarif Kongresinde yaptığı konuşmasında eğitim politikalarının nasıl olması gerektiği ve öğretmenlerin toplumun ilerlemesindeki rolü hakkındaki görüşlerini paylaşmıştır. Zeki Sarıhan, *Milli Mücadelede Maarif Ordusu*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s.36-37.

¹⁵⁵¹ T.C. Resmi Gazete, 6 Mart 1924, S.63.

¹⁵⁵² Türkiye’de 1939-1950 arası dönemde 1939, 1943, 1946 ve 1949 yıllarında olmak üzere 4 kere Milli Eğitim Şurası toplanmıştır. Canan Çakır, *Türkiye’de Milli Eğitim Politikalarının Oluşmasında Aktörlerin Rolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2016, s.95.

¹⁵⁵³ Köy Enstitüleri 17 Nisan 1940 tarihinde 3803 Sayılı yasa gereği kurulmuştur. Fay Kirby, çev. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2010, s.277.

¹⁵⁵⁴ CHP’nin üçüncü büyük kurultayında halk evlerinin ana nitelikleri ve dayandığı temel ilkelerin belirlenmesinin ardından 1932 yılında başta Ankara olmak üzere Türkiye’nin birçok yerinde halk evleri faaliyete geçmiştir. Zeki Arıkan, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C.6, S.23, (1999), s. 267-268.

DP yönetimlerinin uyguladığı eğitim politikalarının temelinde ise eğitim faaliyetlerinin ülke çapında yayılması yer almaktadır. Bu amaçla eğitimin temeli olarak görülen İlköğretimin Türkiye'nin her yerine ulaştırılması kapsamında kırsal alanlarda gündüzlü ve yatılı bölge okulları açılmış ve mevcut okullar yeniden düzenlemiştir. Ayrıca, ilkokul ve ortaokul programları revize edilerek lise eğitiminin kapsamı genişletilmiştir. Alınan dış yardımların etkisiyle mesleki ve teknik eğitime önem verilmiş, Yükseköğretim kurumlarının sayısında da ciddi oranda artış yaşanmıştır.¹⁵⁵⁵ DP iktidarı gelecek kuşakların yalnızca bilimsel ve teknik bilgi ile değil, milli ve insani bütün manevi değerlerle donatılmasına önem vermekteydi. Bu durum gerek din eğitimi sorununun ve gerekse din adamı yetiştirme sorununun her zamankinden daha fazla gündeme gelmesine ortam hazırlamış, bu doğrultuda başlatılan çalışmalar neticesinde müfredatlar'a din dersleri eklenmiş, din görevlisi yetiştirmek amacıyla imam hatip okulları ve ilahiyat fakülteleri açılmıştır.¹⁵⁵⁶

Planlı kalkınma dönemine geçilmesiyle birlikte eğitim, ekonomik ve sosyal kalkınma ile birlikte bir bütünlük içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. Millî eğitim, sadece gençlerin yetiştirilmesinin ve halkı aydınlatmanın bir aracı değil, aynı zamanda ülkenin sosyal ve ekonomik kalkınmasını gerçekleştirecek ve hızlandıracak verimli bir yatırım aracı olarak görülmüştür.¹⁵⁵⁷ Bu amaç doğrultusunda başlatılan çalışmalarda İlköğretimin zorunlu ve devlet okullarında parasız verilmesi esası kabul edilmiştir.¹⁵⁵⁸ İlköğretimde okullaşma oranının ülke çapında %70'e kadar çıkarılması hedeflenmiştir.¹⁵⁵⁹ Türkiye'de eğitim öğretim faaliyetlerinin niteliğini arttırma çabası içerisinde rehberlik hizmetlerinin önem kazanmış, öğrencilerin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda eğitim almaları üzerinde durulmuştur.¹⁵⁶⁰

¹⁵⁵⁵ Demokrat Parti iktidarıyla geçen dönemde Türkiye ile Amerika arasında başlayan iktisadi ve askeri yakınlık eğitim sahasında da kendisini göstermiştir. Bu doğrultuda başlatılan çalışmalar sonucunda 1955-1956 öğretim yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi eğitime başlamıştır. DP döneminde kurulan diğer bir yükseköğretim kurumu ise İzmir'deki Ege Üniversitesi'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Dilek Nakkaş, *Demokrat Parti Dönemi'nde (1950-1960) Millî Eğitim Politikalarındaki Değişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000, s.130-131.

¹⁵⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Tangülü, "Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C.10, S.2, (2012), s.392-399.

¹⁵⁵⁷ Şengül Büyükboyacı, *Süleyman Demirel Dönemi (1965-1971) Eğitim Politikaları ve Uygulamalarının Türk Basınındaki Yansımaları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2018, s.63.

¹⁵⁵⁸ Karar, 5 Ocak 1961 tarihli 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu esasınca alınmıştır. *T.C. Resmî Gazete*, 12 Ocak 1961, S.10705.

¹⁵⁵⁹ *Türkiye'de Eğitim Politikaları*, Edt. Arife Gümüş, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015, s.246.

¹⁵⁶⁰ T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Yedinci Millî Eğitim Şurası*, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1962, s.123.

1965 genel seçimleriyle iktidara gelen AP'nin eğitim politikalarına da temel olan bu çalışmalar yeni dönemde de okuma yazma oranının ülke çapında yükseltilmesi noktasındaki çalışmalara dayanak oluşturmuştur. Demokrasiye ve Atatürk ilkelerine bağlı bir eğitim sisteminin oluşturulması amacıyla başlatılan mücadelede temel eğitime paralel olarak ortaöğretim, teknik eğitim ve yükseköğretim faaliyetlerinin geliştirilmesi ve yetişkinlerin eğitiminin de ihmal edilmemesi amaçlanmıştır.¹⁵⁶¹

Eğitim faaliyetlerinin kalkınma planları ve yıllık planlamalar çerçevesinde şekillendiği bu dönemde Milli Eğitim politikasının ana hedefi herkes için eğitim olarak belirlenmiştir. Eğitimde fırsat eşitliği ilkesi üzerinde ayrıntılı bir biçimde durulmuştur. Eğitim yatırım ve faaliyetlerinin tüm ülkede dengeli bir biçimde dağıtılması temel prensip olarak kabul edilmiştir. Ülke çapında okuma-yazma oranını arttırmak gayesiyle başlatılan çalışmalar neticesinde ilkokul çağındaki nüfus ve okullaşma oranında ciddi artışlar yaşanması hedeflenmiştir.¹⁵⁶² Bu noktada devlet okullarının yanı sıra özel eğitim kurumlarının da sürece destek vermesi planlanmış, özel eğitim kurumlarının kapasitelerinin artırılarak hem eğitim faaliyetlerinin sürdürülmesi ve hem de kamu üzerindeki talebi azaltmak arzu edilmiştir.¹⁵⁶³ Bütün eğitim kademelerindeki ders programlarının, eğitimin genel amaçlarına ve gelişen ekonominin gereklerine uygun olması noktasında oldukça hassas davranan yönetim, MEB ile DPT'nin ortak çalışmalar yürütmesine karar vermiştir.

Eğitim öğretim faaliyetlerinin nitelik ve niceliğini arttırma çabaları içerisinde tüm eğitim kurumlarını tek merkezde toplama girişimleri öne çıkmıştır. AP yönetimlerinin de bu noktadaki girişimleri neticesinde milli savunma, sağlık, tarım ve emniyet ile ilgili eğitim kurumları dışındaki bütün eğitim kurumlarını Millî Eğitim Bakanlığı (MEB)'e bağlama girişimleri mevcuttur. Eğitim kalitesini arttırmak doğrultusunda başlatılan bir diğer girişim ise öğrenci alımı noktasında kendini göstermektedir. İhtiyaçlara göre tespit edilmiş öğrenim kapasitesinden fazla talep olan her durumda çeşitli okullara girişte, yeterliliğe dayanan, seçme usullerinin uygulanması ve bu okullara merkezi sınav sonuçlarına göre öğrenci alınmasının hedeflenmesinin yanı sıra gelir durumu iyi olmayan başarılı öğrencilerin yükselmesine olanak sağlayacak geniş

¹⁵⁶¹ Adalet Partisi Seçim Beyannamesi, BCA Fon Kodu: 30.1.0., Yer No:47-278-4.

¹⁵⁶² Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1969, BCA Fon Kodu:30.1.0., Yer No:47-283-7.

¹⁵⁶³ Muhabbet Doyran, *1965-1971 Yılları Arasında Adalet Partisi Hükümetlerinin Eğitim Politikaları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s.52-53.

bir burs sisteminin kurulması da Türkiye’de eğitim kalitesini arttırmaya yönelik çalışmalar arasında yer almaktadır.¹⁵⁶⁴

Eğitim kalitesini arttırmak hiç kuşkusuz eğitim kadrosunu güçlendirmekten geçmektedir. Bu doğrultuda kalkınma planlarındaki eğitim politikalarında eğitim kadrosunun nitelik ve niceliğini arttırmak üzerinde hassasiyetle durulmuştur.¹⁵⁶⁵ 1960-1965 döneminde bir öğretmene ilkokulda 45.5, ortaokullarda 40, liselerde 35 öğrenci düşmesi¹⁵⁶⁶ AP yönetimlerinin konuya olan yaklaşımında öğretmen yetersizliğini ilk sırada ele almasına ortam hazırlamıştır. Bu amaçla başlatılan çalışmalarda öğretmen-öğrenci oranlarının iyileştirilmesi hedeflenmiş, öğretmen yetiştirme politikası revize edilmiştir. Bu doğrultuda öncelikli olarak eğitim kadrosunu güçlendirme faaliyetlerinde öğretmen yetiştiren kurumların ders programları ve öğretim sürelerinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Buna göre 10 Ocak 1969 tarihli 1079 sayılı kanunla İlk öğretmen okullarının öğrenim süresi, ilkokul mezunları için en az 6, ortaokul mezunları için en az 3 yıl olacak şekilde yeniden düzenlenmiş ve gerekirse ilk öğretmen okullarında hazırlık sınıflarının açılabilceği belirtilmiştir.¹⁵⁶⁷ 1970-1971 öğretim yılında yeniden yapılan düzenleme ile ilk öğretmen okullarının eğitim süreleri birer yıl daha arttırılarak ilkokul mezunları için 7, ortaokul mezunları için 4 yıl olacak şekilde yeniden belirlenmiştir. Böylece ilk öğretmen okullarının statüsü biraz daha yükseltilmiş, programları daha kapsamlı hale getirilmiştir.¹⁵⁶⁸ Benzer değişiklik ortaöğretime öğretmen yetiştiren eğitim enstitüleri için 3¹⁵⁶⁹ Ticaret ve Turizm Yüksek öğretmen okulu için 4 yıl olacak şekilde düzenlenmiştir.¹⁵⁷⁰ Yükseköğrenim öğretim kadrolarının niteliğini arttırmak için de harekete geçen yönetim, 1970 yılında aldığı kararla öğretim üyelerinin seçiminde yabancı dil bilme şartı ile ilgili bölümde yapılacak yazılı ve sözlü sınavların belirleyici olmasına karar vermiştir.¹⁵⁷¹ Öğretmen okullarının miktar ve kapasiteleri

¹⁵⁶⁴ M. Doyran, *a.g.t.*, s.52,60.

¹⁵⁶⁵ 1963-1967 yıllarını kapsayan I. Kalkınma Planında özellikle ortaöğretim kademesindeki öğretmen açığı üzerinde durulmuştur. Bu duruma çözüm olarak öğretmen yetiştiren kurumların geliştirilmesine öncelik verileceği, öğretmen olacak nitelikte yetişmiş olanların bu mesleğe geçmesini önleyen mali ve hukuki engellerin giderileceği, ek ders ücretlerinin arttırılacağı ve üniversite mezunlarının bu alana yönlendirilmesine çaba gösterileceği belirtilmiştir. Tayyip Duman, *Türkiye’de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişimi)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s.107-108.

¹⁵⁶⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.346.

¹⁵⁶⁷ T.C. *Resmî Gazete*, 18 Ocak 1969, S.13104.

¹⁵⁶⁸ T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 30.Cilt, 4. Toplantı, 26. Birleşim, 10 Ocak 1969, s.474-475.

¹⁵⁶⁹ Ş. Büyükboyacı, *a.g.t.*, s.228.

¹⁵⁷⁰ M. Doyran, *a.g.t.*, s.103.

¹⁵⁷¹ T.C. *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.33, S.1606, 11 Mayıs 1970, s.122.

arttırılarak öğretmen ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.¹⁵⁷² Bahsi geçen çalışmaların ardından tüm kademelerdeki öğretmen sayılarında belirgin bir artış yaşanmıştır.¹⁵⁷³

Okur-yazarlık eğitimi ile toplumun bilgi seviyesinin yükseltilmesi amacıyla yaygın eğitim çalışmalarına ve yetiştirme programlarına öncelik verilmiştir. Fonksiyonel bir yaygın eğitim programı hazırlanarak ikinci planın uygulama dönemlerinde devreye alınması amaçlanmıştır.¹⁵⁷⁴ Bu noktada yetişkinlerin eğitimine önem verilmiş, kamu kuruluşları ve kamu yararına çalışan dernek ve gönüllü kuruluşların ortak çalışmaları sonucunda bir okuma-yazma öğretimi programının hazırlanmasına karar verilmiştir. Bu program iller itibarıyla hedefleri tespit ederek, mahalli imkanların en geniş ölçüde kullanılmasını sağlayacak şekilde planlanmıştır. Bu hedeflerin gerçekleşmesinde önemli rolü olan Millî Eğitim Bakanlığının okuma-yazma öğretimi imkân ve kaynakları incelenerek gerekli takviyelerin yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁷⁵ İkinci beş yıllık planda üzerinde ağırlıklı olarak durulan bir diğer husus kadın nüfusun okuma-yazma oranını arttırmaktır. Bu konu gezici kadın kurs programları ve yeniden düzenlenen akşam kız sanat okulu programlarında ele alınmıştır. Bu hususta yürütülen çalışmalar sayesinde ülke çapında gezici kadın kurslarının sayısında ve buna paralel olarak ülke genelinde kadın okur yazar sayısında belirgin miktarda artış kaydedilmiştir.¹⁵⁷⁶

Hizmet içi eğitim çalışmalarının üretimi arttırıcı özel bir önemi vardır. İkinci beş yıllık kalkınma planında hizmet içi eğitim her kademedede insan gücünün yetiştirilmesini sağlama amacındadır. Plan çerçevesinde hizmet içi eğitimler işbaşında eğitim faaliyetleri ile genellikle sanayi kesimini kapsama eğilimi göstermiştir. Sanayide, yetişkin işçi, usta, ustabaşı ve teknisyen görevlerinin tanımlanması sanayi, çalışma ve milli eğitim bakanlıklarınca ortak yürütülen çalışmaların neticesinde gerçekleşmiştir. Ancak gerek mesleki eğitim merkezlerinde ve gerekse bakanlıklarca yürütülen çalışmalar istenilen düzeyde olmamıştır. Öyle ki, 1968-1970 yılları arasında yürütülen eğitim çalışmalarında

¹⁵⁷² Türkiye’de 1969-1970 yılı eğitim öğretim yılı içerisinde 87 Öğretmen Lisesi, 10 Eğitim Enstitüsü, 3 Yüksek Öğretmen Okulu bulunmaktadır. Bu okullarda sırasıyla; 62.684, 5.704, 2.246 öğrenci eğitim görmektedir. Bahir Sorguç, *1920’den 1981’e Milli Eğitim Bakanlığı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s.247-248.

¹⁵⁷³ 1964-1965 Eğitim öğretim döneminde Türkiye’de 82.781 İlkokul öğretmeni, 14.340 ortaokul, 5.259 lise 10.446 mesleki ve teknik öğretmeni bulunurken, bu sayılar 1970-1971 eğitim öğretim yılında sırasıyla 132.721, 22.301, 10.136 ve 15.039’a ulaşmıştır. Ayrıntılı Bilgi için bkz. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Cep Yılığ 1971*, s.113.

¹⁵⁷⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.351.

¹⁵⁷⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.463.

¹⁵⁷⁶ 1967-1968 öğretim yılında 817 olan gezici kadın kursları sayısı 1969-1970 öğretim yılında 1547’e ulaşmış, 1968-1969 öğretim yılında 10.020 kadın okuma yazma öğrenirken bu sayı 1969-1970 öğretim yılında 12.382 ‘ye ulaşmıştır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.620-621.

Türkiye genelinde açılan 475 kursa sadece 12.603 kişi katılabilmiş ve bunlardan yalnızca 6.427 kişi eğitimini tamamlayabilmiştir. Bu noktada hizmet içi eğitimin tüm ülkede işler hale getirilebilmesi için bahsi geçen üç bakanlığın gerekli iş birliği ve uyum içerisinde çalışması ihtiyacı doğmuştur. İmkanların geliştirilerek yaygın eğitim ve örgün eğitim kurumları arasındaki ilişkilerin kurulması ve yüksek idareci yetiştirme programlarının yeniden düzenlenmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁷⁷

AP yönetimleri eğitimin kalitesini arttırmak amacıyla eğitim araç-gereç ve ekipmanlarına yönelik düzenlemeler de yapmıştır. Bu doğrultuda yapılan ilk çalışma da Eğitim Araçları ve Teknik İş birliği Genel Müdürlüğü Teşkilat Kanunun bir an evvel çıkarılması için hazırlıklara başlanmıştır.¹⁵⁷⁸ Bilhassa ikinci planın son uygulama dönemlerinde yoğunlaşan çalışmalar da ders kitapları ve eğitim yayımlarına yönelik düzenlemeler ön plana çıkmıştır. Buna göre; Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tüm eğitim kademeleri metot dersleri için kaynak önerileri yapılmış, ayrıca, bakanlık tarafından yayımlanan genelgede 1969 yılından itibaren bastırılacak her ders kitabının dış ve iç kapaklarına baskı yeri ve yılı ile kitabın kaçınıcı baskısı olduğunun belirtilmesi şartı getirilmiştir.¹⁵⁷⁹

Türkiye'deki eğitim faaliyetlerini geliştirme amacı söz konusu faaliyetlere yönelik yatırımları arttırmıştır. Bu doğrultuda Kütüphaneler, Halk Eğitimi, Eski Eserler ve Müzeler, Beden Terbiyesi Genel Müdürlükleri gibi illerde eğitim ve kültürle ilgili çalışmalar yapan kuruluşlar yatırımlarının aynı alanda ve ortak yapılar olarak yapılmasını sağlamak, üzere Bayındırlık Bakanlığınca proje geliştirme çalışmalarının yapılmasına karar verilmiştir. Eğitim yapılarında standartların tespiti ve geliştirilmesi, projelerin hazırlanması, inşaatların denetimi, maliyet düşürücü tekniklerin geliştirilmesi vb. işleri daha kapsamlı bir biçimde ele almak amacıyla Bayındırlık ve Milli Eğitim Bakanlıklarının ortaklaşa çalışacakları Koordinasyon kurulunun kurulmasına karar verilmiştir.¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.623-624.

¹⁵⁷⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.348.

¹⁵⁷⁹ T.C. Millî Eğitim Bakanlığı *Tebliğler Dergisi*, C.33, S.1601, 6 Nisan 1970, s.85-86.

¹⁵⁸⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.350.

4.3. Eğitim Kademelerindeki Gelişmeler

4.3.1. İlköğretim

Nitelikli bir toplum oluşturma gayreti eğitimin sağlam temellere dayandırılmasını zaruri kılmaktadır. Bu amaçla eğitim öğretim faaliyetlerinin ilk basamağını oluşturan ilköğretimin, bir yandan bireyin kişisel gelişimini desteklerken diğer yandan toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte olması gerekmektedir. Bu sebeple, ilköğretim meselesi cumhuriyet hükümetlerinin eğitim politikalarında itina ile ele alınmıştır. AP yönetimlerinin de üzerinde ısrarla durduğu bu mesele ile ilkokul çağındaki nüfus ve okullaşma oranlarındaki hedefler yükselmiştir.¹⁵⁸¹

İlköğretim politikaları 222 sayılı ilköğretim ve eğitim kanunu çerçevesince belirlenmiş olup, mecburi olanlar ve olmayanlar şeklinde iki türden oluşmaktadır. Buna göre gündüzlü, yatılı, pansiyonlu, gezici ve bölge okulları mecburi eğitim kapsamı içerisinde yer alırken, okul öncesi eğitim kurumları ile tamamlayıcı sınıflar ve kurslar isteğe bağlı bırakılmıştır.¹⁵⁸²

Hükümet, eğitimin niteliğini arttırmak noktasında eğitim faaliyetlerinin temeline ilişkin düzenlemelere öncelik vermiştir. Bu amaçla; ilköğretim çalışmalarını düzenleyen ve günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde hazırlanan ilkokullar yönetmeliği ile ilkokullara öğrenci kayıt ve kabul işlemleri, devamsızlık, sınavlar, eğitim ve öğretim faaliyetleri gibi unsurlar yeniden düzenlenmiştir. Yönetmeliğe göre; Türkiye genelinde 6 yaşını dolduran çocuklar mecburi eğitim çağına ulaşmış ve ilkokula başlama zorunluluğu bulunan öğrenci grubu arasında yer almaktadır. Bu nedenle ilköğretime başlama yaşı belirlenen yaş grubundan önce ve sonrasını kapsamamaktadır. Okul kayıt işlemlerinde ise okullaşma oranının ve öğrenci sayısının doğru bir biçimde tespit edilmesi amacıyla kayıt esnasında öğrenci kimliğinin ibraz edilmesi zorunlu tutulmuştur. Ayrıca, bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu yerlerde kayıt işlemleri esnasında sağlık raporu da istenilmektedir.¹⁵⁸³ Ülke çapındaki ilkokullarda eğitim ve öğretim süreleri de

¹⁵⁸¹ İkinci Kalkınma Planının ilk uygulama yılı olan 1968-1969 eğitim yılında ilköğretim de okullaşma hedefi %90 iken, bu oran bir sonraki yıllar sırasıyla %92, %94'e yükselmiş, planın son uygulama yılı olan 1971-1972 eğitim yılında ise %100'e ulaşmıştır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1967, s.164.

¹⁵⁸² T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, 8. *Millî Eğitim Şûrası 28 Eylül-3 Ekim 1970*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1971, s.17.

¹⁵⁸³ 1967 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan yönetmelik değişikliğinde uygulamanın sağlık hizmetleri ve sağlık personelinin yoksun olan yerlerde uygulanmamasına karar verilmiştir. *T.C. Resmî Gazete*, 19 Ocak 1967, S.12505.

yönetmelikle tespit edilmiştir. Buna göre, ilkokulların yıllık eylemli öğretim süresinin köylerde 170, şehir ve kasabalarda 200 günden az olmamasına karar verilmiştir. İlköğretimde okullaşma oranına olduğu kadar okula devam noktasında da hassas davranan yönetim, zorunlu sebepler olmadıkça devamsızlık mazeretlerine sıcak bakmamıştır. Bu noktada veliler birinci dereceden muhatap alınarak en geç 3 gün içerisinde öğrencilerini okula göndermekle yükümlü kılınmıştır.¹⁵⁸⁴

İlköğretimde eğitim ve öğretim faaliyetleri, ilgili bakanlıkça daha önceden hazırlanan yıllık ve günlük planlar çerçevesinde yürütülmektedir. Hazırlanan planlar doğrultusunda ilkokullardaki haftalık ders saati süresi 26 saat olarak belirlenmiştir. Program, haftanın 2 günü 3'er, diğer günler 5'er saat olacak şekilde düzenlenmiştir.¹⁵⁸⁵ Okullarda, Türkçe, matematik, hayat bilgisi, beden eğitimi, müzik ve resim gibi derslere dördüncü sınıftan itibaren Sosyal bilgiler, fen bilimleri-tabiat bilgisi ve din bilgisi dersleri eklenmektedir.¹⁵⁸⁶

AP hükümetleri döneminde ilköğretim faaliyetlerinin zorunlu olarak verildiği kurumlar arasında yatılı-pansiyonlu bölge okulları ilk sıralarda gelmektedir. Ülkede, çeşitli sosyal ve ailevi sebeplerden ötürü, eğitim faaliyetlerinin aksaması nedeniyle her geçen gün ihtiyacın arttığı bu okullara ülke çapında okur yazar oranını artırma girişimleri neticesinde verilen önemde artış göstermiştir. Bu doğrultuda bahsi geçen okullar ilköğretim kademesine indirgenmiş,¹⁵⁸⁷ nitelik ve niceliğini artırma faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu amaçla hazırlanan yönetmelikte sözü geçen okulların eğitim faaliyetleri millî eğitim bakanlığınca belirlenmiş ilkokulun eğitim ve öğretim ilkeleri çerçevesince yapılmasına karar verilmiştir. Öğrencilere çok yönlü bir eğitim anlayışı sunan okullarda yalnızca müfredatlara bağlı kalınmamış öğrencilere hayat boyu gerekli olabilecek kazanım ve alışkanlıkların verilmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁸⁸

İlköğretim faaliyetlerinin zorunlu olarak verildiği bir diğer eğitim kurumu ise gezici okullardır. Bu okullar, yılın belirli dönemlerinde yaylacılık, göçebelik vesaire sebeplerle yer değiştiren halk topluluklarının çocuklarına mahsus ilköğrenim kurumlarıdır. Eğitim faaliyetlerinin 222 sayılı kanunca ele alınmasına karar verilen

¹⁵⁸⁴ T.C. Resmî Gazete, 13 Ocak 1966, S.12201.

¹⁵⁸⁵ T.C. Resmî Gazete, 3 Haziran 1966, S.12313.

¹⁵⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Der. Mehmet Başhan, *İlkokul Müfredat Programı 1968 Yılından Gümümüze Kadar Yapılan Değişiklikler*, Ankara 1987, s.423.

¹⁵⁸⁷ 1969-1970 Öğretim yılı itibariyle ülkemizde 38 yatılı bölge okulu hizmet vermektedir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. B. Sorguç, *a.g.e.*, s.285.

¹⁵⁸⁸ Ayrıntılı Bilgi için bkz. T.C. Resmî Gazete, 17 Nisan 1967, S.12575.

okulların faaliyet ve işleyiş şekilleri 1967 yılında çıkarılan gezici okul ve gezici öğretmenlikler yönetmeliği ile belirlenmiştir. Halkın yer değiştirme durumuna uymak suretiyle faaliyette bulunacak olan okullar, çalışma şekil ve yerlerine göre tespit edilmiş olup, bu okullara yapılacak olan kayıt işlemlerinin, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin, sınav sisteminin ilköğretim kanunda belirtilen esaslar şeklinde gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Normal ilköğretim okullarından sınıf sistemi ve ders işleyiş biçimi noktasında ayrılan bu okulların ders müfredatları öğrencilerin durumları, ihtiyaçları ve yaşları göz önünde bulundurularak hazırlanmaktadır.¹⁵⁸⁹

Mecburi öğrenim çağında bulundukları halde, öğrenimlerini yaşıtları ile birlikte zamanında yapamamış, ilkokulu bitirmiş olup ta henüz mecburi öğrenim çağında bulunan ve üst dereceli öğrenim kurumlarına gidemeyecek olanların genel bilgilerini arttırmak ve kendilerine iş ve üretim hayatında faydalı olacak bilgi ve becerileri kazandırmak amacıyla açılan yetiştirici ve tamamlayıcı sınıflar ve kurslar da ülkede ilköğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği diğer bir eğitim kurumlarıdır. A ve B grupları olmak üzere eğitim faaliyetlerinin iki kısımda incelendiğinde bu kurumlarda A grubunda okuma-yazma öğretilip gerekli temel bilgiler verilerek ilkokulun birinci devresinde öğretilen önemli konular hakkında birinci devreye yaklaşık bilgiler kazandırılır. B grubuna ise A kursunu bitirmiş olanlarla, yetişme durumları bu seviyede bulunanlar alınır ve ilkokulun ikinci devre öğretim programının hayati önemi bulunan konuları işlenir. Tamamlayıcı genel bilgi kursları ile ilkokullarda verilemeyen yurttaşlık bilgilerini arttırmak ve geliştirmek, sağlık ve beslenme bilgileri ile çeşitli alanlarda meslek eğitimi vermek, dil bilgisini geliştirmek ve daha geniş bir hayat görüşü kazandırmak amaçlanmıştır.¹⁵⁹⁰

AP'nin eğitim öğretim faaliyetlerinin ilk istasyonu olarak kabul ettiği ilköğretim kademesinde eğitimin kötü alışkanlıklara sahip olan çocuklara da götürülerek bu çocukları topluma kazandırmak adına başlattığı çalışmalar neticesinde ülkede, eğitimi güç çocuklar ilkokulu adıyla bir özel eğitim kurumu faaliyete geçmiştir. 1970 yılında çıkarılan bir yönetmelikle esasları belirlenen okulun toplam eğitim süresi 6 yıl olarak belirlenmiştir. Eğitimin, ilk sene İnceleme ve ilkokula hazırlık sınıfı şeklinde verilmesine karar verilmiştir. Yatılı olarak hizmet veren bu okula mecburi eğitim çağına gelmiş çocuklar alınmaktadır. En az 10 en fazla 15 kişilik sınıflar halinde eğitim verilen okulda, eğitim öğretim faaliyetleri günlük zaman çizelgesi ile belirlenmektedir. Rehberlik

¹⁵⁸⁹ Ayrıntılı Bilgi için bkz. T.C. Resmî Gazete, 11 Şubat 1967, 12525.

¹⁵⁹⁰ T.C. Resmî Gazete, 22 Kasım 1967, S.12757.

hizmetlerinden son derece aktif olarak yararlanan eğitim kurumunda rehber öğretmen, okul psikoloğu veya danışman bulundurulması zorunludur.¹⁵⁹¹

İlkokullarda öğrencilerin okul başarılarının tespiti sınıf kademelerine göre yapılmaktadır. Buna göre; birinci ve ikinci sınıflarda öğrencilerin başarıları ve ilerleme durumları, sınıf öğretmenleri tarafından sözlü ve yazılı yoklamalarla sürekli olarak tespit edilmek, gerekli yetiştirme tedbirleri alınmak, durumları velilerine duyurulmak ve dosyalarına işlenmekle beraber prensip itibarıyla bütün öğrencilerin bir üst sınıfa devamları esastır. Üçüncü sınıfta, sürekli bir değerlendirme sonunda, birinci devredeki temel bilgi ve becerileri kazandıklarına ve genel olarak üst sınıfa başarabileceklerine kanaat getirilen öğrenciler, sınıf geçirilirler. Bu seviyeye ulaşamayan öğrenciler ise sınıfta bırakılır. Dördüncü sınıfta öğrenciler, öğretim yılı içinde yapılacak yazılı ve sözlü yoklamalarda gösterecekleri genel başarı durumu göz önüne alınarak üst sınıfa geçirilirler. Genel olarak üst sınıfa başaramayacaklarına kanaat getirilen öğrenciler sınıfta bırakılırlar. Öğretim yılı sonunda beşinci sınıf öğrencileri ilkokul bitirme sınavına girerler. İlkokulu bitirme sınavı bütün ilkokul öğrenim süresi içinde kazanılan bilgi ve becerilerin yoklanmasını sağlayacak tarzda ve derslerin bünyesine göre, yazılı, sözlü ve uygulamalı olarak ayırtmanlar önünde yapılır. Bu sınavlarda başarı gösterenlere ilkokul diploması verilir.¹⁵⁹²

İlköğretimi ülke çapında yaygınlaştırma çabaları eğitim sektörüne yönelik yatırımları da beraberinde getirmiştir. Bu minvalde başlatılan çalışmalar Türkiye’de AP’nin iktidarı ile geçen dönemde okul ve öğretmen sayılarına açıkça yansımıştır. AP’nin ilköğretimde eğitimin nitelik ve niceliğini artırma girişimleri neticesinde nüfusun büyük bir kısmı okuma yazma bilecek seviyeye gelmiştir. Ancak 1970 yılı genel nüfus sayımına ait veriler incelendiğinde okur-yazar sayısının belirli yaş gruplarında yoğunlaştığı görülmektedir. Buna göre okur yazarlık oranı mecburi eğitim çağını kapsayan 6 yaşından 40 yaşına kadar artış gösterirken, bu yaş gruplarının sonrasında giderek düşmektedir. Orta ve ileri yaş gruplarında okuma yazma oranı bir hayli azalmış, özellikle kadın nüfusun okur yazar seviyesinde belirgin bir düşüş meydana gelmiştir.¹⁵⁹³

¹⁵⁹¹ T.C. Resmi Gazete, 27 Ağustos 1970, S.13592.

¹⁵⁹² Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi tarafınca yapılan düzenlemelere göre İlkokulu Bitirme sınavları dersleri ve yapılış şekillerinin; Türkçe, Coğrafya ve Y. Bilgisi, Matematik, Tabiat Bilgisi, Din Bilgisi dersleri için yazılı, Türkçe ve Yazı dersi için Sözlü ve Yazılı, Aile Bilgisi ve Tarım İş dersleri için Yazılı ve Uygulamalı, Resim, Beden Eğitimi ve Müzik derslerinin sınavlarının ise uygulamalı olarak yapılmasına karar verilmiştir. T.C. Resmi Gazete, 16 Haziran 1966, S.12324.

¹⁵⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Yıllığı 1971*, s.41.

Tablo 4.2. Türkiye’de İlköğretim kademesindeki okul, öğretmen ve öğrenci sayıları (Resmi ve özel bütün öğretim kuruluşları)

Öğrenim Yılları	OKUL	ÖĞRETMEN	ÖĞRENCİ (1000)
1965-1966	30.863	89.105	3.933
1966-1967	32.399	97.220	4.216
1967-1968	34.001	105.841	4.450
1968-1969	35.954	115.876	4.684
1969-1970	37.609	125.610	4.829
1970-1971	38.227	132.577	5.011

DİE, *İstatistiki Göstergeler 1923-1998*, s.64.¹⁵⁹⁴

Eğitimin, kalkınma üzerindeki rolünün ve öneminin bilincinde olan AP yönetimleri Türkiye’de eğitim faaliyetlerini sekteye uğratan sorunların çözümü için harekete geçmiştir. Eğitimde fırsat eşitliği prensibi doğrultusunda hareket edilen bu dönemde ilköğretimde ikili eğitimin kaldırılarak ülke genelinde bulunan tüm ilkokulların tek bir yönetmeliğe bağlanması çalışmaları yürütülmüştür.¹⁵⁹⁵ Eğitim faaliyetlerinin maddi imkânsızlık ve yetersizliklerden etkilendiği açıktır. Bu noktada harekete geçen yönetim temel eğitimin ücretsiz olarak verildiği ülkede ilkokullarda okutulan bazı kitaplardan da ücret alınmaması noktasında harekete geçmiştir. Bu alandaki çalışmalar üzerine 1970-1971 eğitim yılında ilkokul alfabe ve okuma kitaplarının ülke çapında ortak ve ücretsiz olarak okutulmasına karar verilmiştir.¹⁵⁹⁶ İlk ve orta öğretim kurumlarının faaliyetlerini birleştirme çabalarının devam ettiği bu dönemde temel eğitimin 8 yıla çıkarılması bir kez daha gündeme gelmişse de uygulama bu dönemde hayata geçirilememiştir.¹⁵⁹⁷

4.3.2. Orta öğretim

Orta öğretim, ilköğretime dayalı 12-17 yaşları arasındaki bütün öğrencilerin genel, mesleki ve teknik her türlü eğitimlerini kapsamaktadır. Hangi sosyal ve ekonomik çevreden olursa olsun, ilkokulu bitiren istekli her öğrenci orta öğretime devam etmek

¹⁵⁹⁴ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler 1923-1998*, s.64.

¹⁵⁹⁵ *Akşam*, 16 Eylül 1968.

¹⁵⁹⁶ Bahsedilen proje Adalet Partisi’nin iktidarından sonra devam ettirilememiştir. M. Doyran, *a.g.t.*, s.85.

¹⁵⁹⁷ Temel eğitimin 8 yıla çıkarılması meselesi Türkiye’de ilk defa 1961-1962 İnönü dönemi hükümet programlarında yer almıştır. Ülkemizde 8 yıllık zorunlu eğitime 1997 yılında 4306 Yasa ile geçilmiştir. Edt. Arife Gümüş, *a.g.e.*, s.247.

genel, mesleki ve teknik her türlü orta öğrenim imkanlarından ilgi, yetenek ve kabiliyetleri ölçüsünde yararlanma hakkına sahiptir. Orta öğretimin görevi öğrencilere, önce, kişisel ve toplumsal hayatın gerektirdiği nitelikte ortak bir genel kültür ve vatandaşlık eğitimi kazandırmak; sonra da onları ilgi, yetenek ve kabiliyetlerine göre iş alanlarına, mesleklere veya yükseköğretime hazırlamaktır. Bunu sağlamak amacıyla verilen orta öğrenim faaliyetleri iki aşamadan oluşmaktadır.¹⁵⁹⁸

Bunlardan ilki; birinci devre ortaöğretim olarak tanımlanan 12-14 yaşlarındaki öğrencilere verilen eğitimin tümünü kapsar. Öğrenimin henüz ihtisaslaşmadığı bu devrede mevcut derslere ilaveten verilen seçmeli dersler ile öğrenciye ilgi ve yeteneklerini tanıma fırsatı verilir. İlköğretimin devamı olarak görülen bu kademe aynı zamanda orta öğretimin ikinci evresini kapsayan lise kademesine geçiş için de basamak görevi görmektedir.¹⁵⁹⁹ Bu kademeye yönelik eğitim öğretim faaliyetleri yalnızca tek tip ortaokullarda verilmiştir. Bakanlığa bağlı orta öğretim kurumlarının açılma esasları 1967 yılında çıkarılan bir yönetmelikle belirlenmiştir. Okul açılırken bulunduğu yerin nüfus durumunu göz önüne alan bu yönetmeliğe göre okulun açılacağı yerin nüfusu 3000 kişiden az olmamalıdır.¹⁶⁰⁰ Eğitim faaliyetlerinin yıllık ve günlük planlar çerçevesinde belirlendiği ortaokullarda Türkçe, sosyal bilgiler, tabiat bilgisi, matematik, yabancı dil, din bilgisi, resim, müzik ve beden eğitimi derslerine ek olarak öğrencinin ilgi, yetenek ve beceresine göre tercih edebileceği 3 grup seçmeli ders bulunmaktadır. Öğrenciler, ticaret ve tarım işleri, müzik ve resim çalışmaları ile laboratuvar ve kitaplık çalışmalarının yer aldığı seçmeli derslerden yalnızca birini seçme hakkına sahiptir.¹⁶⁰¹

Ortaokullarda, öğrenci başarısının tespiti, 1968 yılında bakanlık tarafından hazırlanan sınıf geçme ve imtihan yönetmeliğine göre yapılmaktadır. Ortaokullarda başarı tespitinde yazılı ve sözlü sınavlar ile birlikte kanaat notu da oldukça etkilidir. Öyle ki, yılda iki defa yapılan bitirme sınavlarına hak kazanmak için her dersten iki kanaat notu ortalamasının en az 5 olması şartı söz konusudur. Birinci yıl sonunda sınıfta kalanlar bir yıl daha okuduktan sonra yeniden ortaokul bitirme sınavlarına girmeye başlarlar. Yaz ve güz dönemlerinde, kaç dersten olursa olsun başaramayanlar devam eden yılların sınav dönemlerinde başaramadıkları derslerin sınavına girerler. Sınavlarda en az 5 aldıkları

¹⁵⁹⁸ *Dünya*, 11 Temmuz 1970.

¹⁵⁹⁹ Millî Eğitim Bakanlığı, *Sekizinci Millî Eğitim Şûrası*, s.18-19.

¹⁶⁰⁰ Yönetmelikte ayrıca, bir yerin nüfusunun 2000-3000 kişi arasında olması halinde civardaki nüfusa bakılmaktadır. Buna göre bu rakam 6000 kişiden az olmamalıdır. *T.C. Resmî Gazete*, 8 Ağustos 1967, S.12668.

¹⁶⁰¹ Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.36.

takdirde o dersin sınavını başarmış sayılırlar. Ortaokul bitirme sınavında bu yönetmelikte belirtilen şartlara göre başarı gösterenlere ortaokul diploması verilir. Bu diplomanın sahibi diğer kabul şartlarına da uygun durumda ise, liselere ve ortaokul üstündeki meslek okullarına girme hakkını kazanır.¹⁶⁰²

İkinci devre orta öğretim kurumları olarak adlandırılan liseler ortaokula dayalı 15-17 yaş gurubu arasındaki öğrencilere verilen eğitimin tümünü kapsar. Bütün öğrencileri ilgi, yetenek ve kabiliyetleri ölçüsünde yönelebilecekleri çeşitli programlarla yüksek öğretime ya da onları hayatlarında verimli ve mutlu kılacak bir iş veya mesleğe hazırlayan bu kademenin yükseköğretime hem mesleğe ve hem de yükseköğretime, hayata veya mesleğe hazırlamak şeklinde üç temel amacı bulunmaktadır.¹⁶⁰³

Bu üç temel görevi yerine getirebilmek için eğitim faaliyetleri ayrı ayrı programlar şeklinde düzenlenmiştir. Yüksek öğretime öğrenci hazırlamak amacıyla onuncu sınıftan itibaren öğrencilerin ilgi, yetenek ve kabiliyetleri doğrultusunda farklı kollara yönelmesine imkân tanınmıştır. Derslerin içerik ve yoğunluğuna göre oluşturulan bu kollarda ilk etapta edebiyat ve fen kolu mevcut iken on birinci sınıftan itibaren onuncu sınıfın edebiyat kolundan gelenler için dil-edebiyat, sosyal ve ekonomik bilimler, fen kolundan gelenler için matematik-fizik ve tabiat bilimleri olmak üzere 4 kol bulunmaktadır. Dört ana yönde yükseköğretime öğrenci hazırlamak noktasında oluşturulan bu kollar sayesinde üniversitelerin öğrenci ihtiyacı karşılanmaktadır.

Hem mesleğe ve hem de yükseköğretime hazırlayan programların öğretim süresi ise 4 yıldır. Bu okullarda, yükseköğretime hazırlayan programlar arasından seçilecek biri ile meslek dersleri ve uygulamaları verilir. Hayata ve mesleğe hazırlayan programın özelliği ise öğrenciye seçtiği programda vasıflı işçi seviyesinde bir meslek formasyonu kazandırmaktır. Bunun için ders saatlerinin en az üçte ikisi meslek derslerine ve uygulamalarına ayrılmaktadır.¹⁶⁰⁴

Türkiye’de ortaöğretimin ikinci devresine ait eğitim faaliyetleri farklı tipte bulunan okullar aracılığıyla yürütülmektedir. Belirli bir programın ağırlık kazandığı ya da eğitim faaliyetlerinin gerçekleştiği zaman dilimi neticesinde isimlendirilen bu okullar Türkiye’de başlıca lise eğitiminin verildiği kurumlardır. Bu kurumlar içerisinde ağırlık

¹⁶⁰² T.C. Resmi Gazete, 25 Nisan 1968, S.12883.

¹⁶⁰³Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.151.

¹⁶⁰⁴ T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.20-24.

%58,2'lik pay ile genel liselerdedir.¹⁶⁰⁵ Ardından, gündüz ve akşam olmak üzere ikili eğitim veren ticaret liseleri gelmektedir. Genel lise eğitimi yanında meslek eğitimi vererek öğrencileri hem yükseköğretime ve hem de mesleğe hazırlamak amacıyla kurulmuş olan bu okullar 1966 yılında çıkarılan yönetmeliğe göre faaliyetlerini yürütmektedir. Eğitim süresinin 4 yıl olduğu okulların akşam kademesinde herhangi bir yaş sınırlaması bulunmamaktadır.¹⁶⁰⁶ Bilhassa ikinci kalkınma planının uygulama dönemlerinde nitelik artırma girişimlerine hız verilmesi teknik liselerdeki öğretmen ve öğrenci sayılarının artmasına ortam hazırlamıştır. Buna göre, 1968-1969 eğitim yılında Türkiye genelindeki teknik liselerde 19.350 öğrenci bulunurken bu sayının 1970-1971 yılına gelindiğinde 36.250'ye çıkarılması planlanmıştır.¹⁶⁰⁷ Ders programlarının ülkenin ihtiyacı göz önüne alınarak belirlendiği okullarda ağırlıklı olarak makine, inşaat, elektrik, maden ve kimya programları yer almaktadır.

Türkiye'de ortaöğretimin ikinci kademesinde eğitim veren bir diğer kurum ise sağlık liseleridir. 4.350 olan öğrenci ve 650 olan mezun sayısının plan sonuna kadar 14.850 öğrenci ve 1.750 mezun sayısına çıkarılması amaçlanmıştır. Böylece, söz konusu liselerin ortaöğretimdeki ağırlığının %3 e yükseltilmesi planlanmıştır.¹⁶⁰⁸ Mesleki eğitim tarım okulları ile sanat enstitülerinde verilmektedir. Modern tarım bilgisini, ormancılık ve hayvancılık alanları da dahil olmak üzere geliştirmek ve yaymak için lise seviyeli tarım okulları açılmıştır.¹⁶⁰⁹

Türkiye'de ortaöğretim kademesinde eğitim veren bir diğer okul ise silahlı kuvvetler bünyesindeki askeri liselerdir. 1967 yılında Millî Savunma Bakanlığı tarafından hazırlanan silahlı kuvvetler askeri liseler yönetmeliği ile bu okullara dair kayıt ve kabul işlemleri, sınavlar, disiplin yönetmeliği, okuldan çıkış ve çıkarılış işlemlerinin şekil ve esasları belirlenmiştir. Buna göre; okula öğrenci alımında yazılı sınav ve mülakat puanı belirleyici olmaktadır. Disiplin ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalınan okullarda Millî Eğitim Bakanlığınca tasdikli fen kolu programları uygulanır. Sözlü ve yazılı sınavlar olmak üzere iki tip sınav sistemi uygulanmaktadır. Kanaat ortalamasının sınıf geçme üzerindeki etkisi yüksektir. Ara sınıflarda iki kanaat dönemi ortalaması alınmaktadır.

¹⁶⁰⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.175.

¹⁶⁰⁶ T.C. *Resmî Gazete*, 15 Ocak 1966, S.12203.

¹⁶⁰⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.171.

¹⁶⁰⁸ 1968-1969 ve 1971-1972 eğitim yıllarına ait veriler paylaşılmıştır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.169.

¹⁶⁰⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.167.

Öğrencinin bir üst sınıfa geçebilmesi için kanaat not ortalamasının en az 5 olması gerekmektedir.¹⁶¹⁰ Ortaöğretimin ikinci kademesine yönelik bir diğer eğitim kurumu ise fen liseleridir. Bu okullara merkezi sınav sistemi ile öğrenci alınmaktadır. Sınıf geçme ve sınav yönetmeliği 1969 yılında hazırlanan bir yönetmelikle belirlenmiştir. Yazılı, sözlü ve uygulamalı sınavların yapıldığı okullarda not verme düzeni ve sınıf geçme sistemi askeri liselerle benzerlik göstermektedir.¹⁶¹¹

Liselerde ders ya da sınıf geçme ilkeleri kredi sistemine göre belirlenmiştir. Not verme düzeni alfabetik olarak belirlenen not sistemine göre düzenlenmiştir. Buna göre en yüksek not A ile gösterilirken en düşük geçer not D dir. Başarısızlık ise tek bir not olan E ile gösterilmektedir. 1967-1968 eğitim yılında yeniden düzenlenen not sistemi ile ortaöğretimin ikinci devresini içeren tüm okullarda notlar yeniden 10 tam puan üzerinden verilmeye başlanmıştır.¹⁶¹² Sınıf geçme ilkelerinin yönetmelik değişiklikleri ile yeniden düzenlendiği bu dönemde ilk etapta beş dersten başarısız olan öğrenci sınıfta kalırken 1969-1970 eğitim yılında yapılan değişiklikle üç dersten başarısız olan öğrencinin sınıfta kalmasına karar verilmiştir.¹⁶¹³ Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1969 yılında hazırlanan yönetmelik gereği bu kademedен mezun olabilmek için öğrencilerin bitirme sınavlarına girmesi gerekmektedir. Başvuruların dilekçe ile alındığı bu sınavlarda sorular öğrencilerin eğitim gördüğü kolları kapsayan derslerden oluşmaktadır.¹⁶¹⁴

1960'lı yıllarda başlatılan kalkınma mücadelesi kararlı bir eğitim politikasını beraberinde getirmiştir. Diğer devlet hizmetlerine kıyasla uzun vadeli yatırım çalışmalarına ihtiyaç duyan eğitim faaliyetlerinin günlük siyasi tartışmaların üstünde ve milli bir politikayı hedef tutar tarzda düzenlenmesi zorunludur. AP yönetimlerinin de oldukça önem verdiği bu konu Ortaöğretim kademesine yönelik yeni düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. 1970 yılında Talim ve Terbiye Dairesi kararı ile orta dereceli okullarda rehberlik hizmetlerinin kurulmasına karar verilmiştir. Bu karar üzerine

¹⁶¹⁰Askeri Liselerde her öğrenciye öğretim yılı başında 100 puan disiplin notu verilir. Ceza sisteminin uygulandığı okullarda öğrencinin işlediği ceza oranında disiplin notu düşürülür. Disiplin notu 49 ve altına düşen öğrencilerin dosyası Okul disiplin kuruluna sevk edilerek okuldan ilişkisi kesilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 19 Ocak 1967, S.12505.

¹⁶¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 14 Mart 1969, S.13148.

¹⁶¹² *Son Havadis*, 1 Şubat 1968.

¹⁶¹³ H. Cicioğlu, *a.g.e.*, s.232.

¹⁶¹⁴ Bitirme sınavlarına edebiyat kolundan giren adaylar; Türkçe-Kompozisyon, Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Felsefe dersleri ile seçeceği iki seçmeli dersten girmek durumunda iken, Fen kolundan sınava giren adaylar; Türkçe-Kompozisyon, Tarih, Matematik, Fizik ve iki seçmeli dersten girmek durumundadır. Seçmeli derslerin de kollara göre farklılık gösterdiği bu kademedede edebiyat kolundan girecek öğrencilerin Türkiye Coğrafyası, Sanat Tarihi, Matematik ve Yabancı Dil derslerinden birini seçmesi gerekirken, Fen kolundaki öğrencilerin seçmeli dersleri Kimya, Jeoloji, Yabancı Dil ve Sosyoloji-Mantık tır. *T.C. Resmî Gazete*, 28 Mart 1969, S.13160.

başlangıçta sınıf öğretmenleri tarafından yürütülmeye çalışılan rehberlik hizmetleri, bahsi geçen tarihten itibaren rehberlik servisleri olarak okul içinde bir kuruluş halinde yürütülmeye başlanmıştır.¹⁶¹⁵

1970 yılında 8'ncisi düzenlenen Milli Eğitim Şurasında ana gündem maddesini orta öğretim sisteminin yeniden kuruluşu ile yükseköğretime geçişin yeniden düzenlenmesi oluşturmaktadır. Türk eğitim sisteminde bahsi geçen kademelere yönelik sorunların gündeme alındığı Şura'da, birinci devre ortaöğretimin, mecburi öğretimin devamı olarak tek tip halinde bir okul olarak düzenlenmesi, üniversiteye hazırlayan ortaöğretim kollarının çeşitlendirilmesi, bilimsel düşünce ve araştırma kabiliyetlerinin geliştirilmesi gibi esaslar üzerinde durulmuştur. Şura'da ayrıca, ikinci devre ortaöğretimin birinci sınıfının yöneltme sınıfı olarak düzenlenmesi ve bu sınıf sonunda öğrencilerin yükseköğretime hazırlayan kollara veya hayata ve mesleğe hazırlayan çeşitli programlara yönelmeleri amaçlanmıştır.¹⁶¹⁶ Ortaöğretimde verimliliğin artırılabilmesi için yeni öğretim plan ve programlarının yapılması gündeme gelmiştir. Okullardaki kitap ve materyallerin tam ve eksiksiz olması, yabancı dil eğitiminin yoğunlaştırılması gibi esaslar üzerinde durulmuştur. Eğitim faaliyetlerinin istihdam politikası esas alınarak düzenlenmesi gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁶¹⁷

Türkiye'de ortaöğretim seviyesinde eğitim veren ancak, 8'nci Milli Eğitim Şurasında gündeme alınmayan imam hatip okullarının geleceği, 14-15 Aralık 1970 tarihlerinde din eğitimi ile ilgili bir istişare toplantısında görüşülmüştür. İmam hatip okulları müdür ve öğretmen kadrosunun yanı sıra yüksek İslam enstitüleri ve ilahiyat fakültesi öğretim üyelerinin katılımıyla gerçekleşen görüşmelerde, İmam Hatip okullarının 8'nci Milli Eğitim Şurasında kabul edilen yeni orta öğretim sistemine adapte edilmesi uygun görülmüştür. Bununla beraber öğrenim süreleri ve müfredat içeriklerine ilişkin bazı değişiklikler yapılması teklif edilmiştir. Söz konusu kurumların birinci devresinin üç yıl, ikinci devresinin dört yıl olacak şekilde yeniden planlanması istenmiş, öğretim faaliyetlerinde mesleki karakterin bozulmamasının altı ısrarla çizilmiştir. Mecburi derslerin yanı sıra Arapça, Kur'an-ı Kerim ve din bilgisi gibi mecburi meslek derslerinin konulması, haftalık ders saatlerinin 30 saatten 34 saate yükseltilmesi talep edilmiştir. İmam hatip okullarının ikinci devrelerinin ise yeni orta öğretim sisteminin

¹⁶¹⁵ H. Cicioğlu, *a.g.e.*, s.221-222.

¹⁶¹⁶ T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.12.

¹⁶¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.74-77.

öngördüğü hem mesleğe ve hem de yüksek öğretime hazırlayan programları uygulayacak şekilde yeniden düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶¹⁸

İlköğretimde olduğu gibi ortaöğretimin birinci ve ikinci devrelerinde de yeni öğrenci kayıt hedeflerinde plan hedeflerinin üzerine çıkan¹⁶¹⁹ AP yönetimlerinin ortaokulun ilk devresine ait hedeflediği okullaşma oranı %42,4 iken, ikinci kademeye ait hedefi %17,1 olarak belirlenmiştir.¹⁶²⁰ Ortaöğretime yönelik faaliyetleri arasında eğitimin bu kademesine yönelik nüfus ve okullaşma sayısını arttırma çabası içerisinde olan yönetim okul, öğrenci ve öğretmen sayılarında her geçen yıla kıyasla önemli bir artış kaydetmiştir.

Tablo: 4.3. Ortaöğretim kademesindeki okul ve öğretmen sayıları (Resmi ve özel bütün öğrenim kurumları)

ORTAOKUL				LİSE		
Öğrenim Yılı	Okul	Öğretmen	Öğrenci (1000)	Okul	Öğretmen	Öğrenci (1000)
1965-66	943	15.084	412	240	5.994	111
1966-67	1064	16.813	492	290	6.619	132
1967-68	1233	18.753	569	309	7.512	151
1968-69	1407	21.335	639	387	8.099	187
1969-70	1630	22.613	700	450	8.661	214
1970-71	1842	28.452	783	518	11.219	244

DİE, *İstatistiki Göstergeler 1923-1998*, s.65,67.¹⁶²¹

1965-1971 yılları arasında Türkiye’deki eğitim politikaları incelendiğinde tüm eğitim kademelerine yönelik okul, öğrenci ve öğretmen sayılarında hedeflenen başarıya ulaşılmıştır. Ancak, hedeflenen verilere ulaşılması ülkede, eğitim öğretim faaliyetlerinin niteliğinin artması için yeterli değildir. Çünkü eğitim faaliyetlerinin niteliğinin arttırılması çok yönlü bir uğraş gerektirmektedir. Yatırımların doğru ve düzenli bir biçimde doğru kanallara aktarılması bir yana, eğitim faaliyetlerinin devamlılık ve sürdürülebilirlik ilkesi kapsamında düzenlenmesi zorunluluğu mevcuttur. Türkiye’de

¹⁶¹⁸ T.C.Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporları Örgün Mesleki-Teknik Eğitim (Din Eğitimi) Özel İhtisas Komisyonu Ön Raporu*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1971, s.22-23.

¹⁶¹⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.592.

¹⁶²⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl.*, s.175.

¹⁶²¹ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler 1923-1998*, s.65,67.

AP'nin iktidarı ile geçen dönemde 3 milli eğitim bakanı göreve gelmiştir.¹⁶²² Her görev değişimi ise beraberinde başka bir yönetmelik değişikliğini gündeme getirmiştir. Bu durum çoğu zaman öğrenci, veli ve hatta öğretmen ve idarecileri çelişkiye düşürerek bazen de yanlış uygulamalara ortam hazırlamıştır. Ortaya çıkan tablo ise eğitim faaliyetlerinin niteliğini olumsuz etkileyecek düzeyde olmuştur. Tüm bu problemler ile birlikte nüfus artış hızı ve genç nüfus oranı yüksek olan Türkiye'de eğitim yatırımları nüfus artış hızı karşısında yetersiz kalmış bunun neticesinde istihdam sorunları yaşanmıştır.

4.3.3. Yükseköğretim

Ortaöğretimin üstünde, üniversite, yüksekokul ve akademilerden oluşan eğitim öğretim kurumlarına yükseköğretim denilmektedir. Eğitimin diğer kademelerinden farklı olarak tüzel oluşuma sahip olan üniversiteler, kuruluşlarından itibaren kültürel, sosyal, ekonomik, eğitsel ve ideolojik rollerinin etkileşimiyle toplumlarda ilerleme sağlarken aynı zamanda evrensel bilgi birikimine katkı sağlamaktadır. Ülkede, bu eğitim kademesine yönelik faaliyetler cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hız kazanmış hazırlanan talimat ve yönetmeliklerle eğitim faaliyetleri düzenlenirken bir yandan da yurtdışından getirilen öğretim elemanları ile niteliğini arttırma girişimleri yürütülmüştür.¹⁶²³

27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra üniversitelerde bazı yeni düzenleme girişimlerinde bulunulmuştur. Çıkarılan 114 sayılı kanunla 147 öğretim üyesinin görevine son verilirken, 115 Sayılı kanunla milli eğitim bakanının üniversiteler üzerindeki yetkileri azaltılarak, üniversitelerin genel işleyiş esasları belirlenmiştir.¹⁶²⁴ 1961 Anayasası, üniversitelere yönetsel ve bilimsel özerklik getirmiştir. Anayasanın 120. Maddesi uyarınca üniversitelerin kendi organları eli ile yönetileceği, öğretim üye ve yardımcılarının üniversite dışındaki makamlarca görevinden uzaklaştırılamayacakları gibi önemli reformlar yapılmıştır. İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmanın plana

¹⁶²² Adalet Partisinin Milli Eğitim Bakanları ve görev süreleri şu şekildedir; Orhan Dengiz (27.10.1965-1.4.1967), İlhami Ertem (1.4. 1967-3.2.1969), Prof. Orhan Oğuz (3.2. 1969-14.3.1971), B. Sorguç, *a.g.e.*, s.39.

¹⁶²³ Cumhuriyet dönemi yükseköğretim düzenlemelerini 1924 yılında yapılan "İstanbul Darülfünun Talimatnamesi" ile başlatmak mümkündür. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Hatice Ergin Kocatürk, *Türkiye'de Yükseköğretim Yönetimi: Tarihsel Dönüşüm, Sistem Koordinasyonu ve Kurumsal Yönetişim*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir 2021, s.28-30.

¹⁶²⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi 1973*, Hzl. Fikret Saatçioğlu, Kemal Oğuzman, Sadi Irmak, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1973, s.164.

bağlandığı bu dönemde yükseköğretime ilişkin faaliyet ve gelişmeler kalkınma planlarında belirtilen hususlar çerçevesinde yürütülmektedir. Üniversitelerin genişletilmesini özellikle yüksek okullarda yaratılacak ek kapasite artışı ile sağlamak amaçlanmıştır. Yüksek okulların niteliğinin artırılması için üniversitelere bağlı yüksek okullar kurulması tercih edilmiştir. Yükseköğretim imkanlarının ülke geneline dağılmasında yüksek okullardan yararlanılacak ve öğretim üyesi ihtiyacı uzun süreli programlarla giderildikten sonra yüksek okullardan yararlanarak üniversite açma imkanları olabilecektir. Her üniversite açma konusu ayrı bir proje olarak ele alınacak, uzun süreli hazırlık yapılacaktır. Eğitimin diğer kademelerinde olduğu gibi yükseköğretim de de okul, öğrenci ve okullaşma oranında artış hedefleyen hükümet, Türkiye’de %5,3 olan yükseköğretimdeki okullaşma oranını %6’ya çıkarma hedeflemiştir.¹⁶²⁵

Üniversitelerin eğitim ve araştırma güçlerini arttırmak ve üniversiteler arasındaki iş birliğini sağlamak amacıyla üniversiteler arası bir kurulun kurulmasına karar verilmiştir. Çoğunluğu üniversitelerin seçtiği kişilerden oluşacak olan bu kurulun içinde hükûmetin organlarının da bulunması ve bu kurulun, her çeşit reformun yapılmasında ve tedbirlerin alınmasında üniversiteler ve hükûmet arasında bir köprü görevi görmesine karar verilmiştir. Ayrıca kurulun, eğitim, araştırma, yayın ve danışma gibi faaliyetlerinin, anayasaya uygun şekilde gerçekleştirilmesi için gereken tedbirlerin alınması öngörülmüştür. Bu çalışmalar üniversite reformunun en önemli parçası olarak görülmüştür. Üniversitelerde reform için, 1968 yılının ilk aylarında üniversitelerarası kurul tarafından bir üniversiteler kanun tasarısı hazırlanmış ve Millî Eğitim Bakanlığı’na sunulmuştur. Kanun tasarısı, üniversitelerin işleyişinin düzenlenmesi, üniversitelere ilmi ve idari özerkliğin yanı sıra, mali özerkliğin de verilmesi konularını kapsamaktadır.¹⁶²⁶

Planlı dönemde yükseköğretimin nitelik ve niceliğini arttırma girişimleri arasında üniversitelerin lisans üstü öğretim devresi kurmaları, özel programlarla öğretim üyesi yetiştirilmesi ve bu kapsamda yurt dışına doktora öğrencisi gönderilmesi faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu amaçla ikinci kalkınma planının uygulama dönemlerinde toplamda 3000 doktora öğrencisinin yurt dışına gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁶²⁷ Yönetim, üniversite dışında doktora programları, yoğun dil eğitimi programları ve yayın

¹⁶²⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Aynı yer.

¹⁶²⁶ Ş. Büyükboyacı, *a.g.t.*, s.178.

¹⁶²⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.170.

faaliyetlerinin teşvik edilmesi gibi esaslarla yükseköğretim faaliyetlerinin kalitesini arttırmayı amaçlamıştır. Üniversitelerin devamlı olarak bilimsel gelişmeleri programlarına aktarmaları ve gelişmelere katılmalarını destekleyici bir politika izlemeye gayret gösterilmiş, temel bilim dallarında araştırmacı ve öğretici insan gücü sıkıntısını çözmek amacıyla burs faaliyetlerinden aktif bir biçimde yararlanma yoluna gidilmiştir.¹⁶²⁸

Yükseköğretime ilişkin bir diğer hamle ise öğrencilerin yurt ve barınma sorunlarının ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Öğrenci yurtlarının ülke genelinde dengesiz dağılımı ve artan öğrenci kapasitelerini karşılamaktan uzak oluşu ve bu konunun ilk planı kapsayan yıllar içerisinde çözüme kavuşturulamamış olması ikinci plan döneminde sorunun öncekinden daha kapsamlı bir biçimde ele alınmasına ortam hazırlamıştır. Bu amaçla harekete geçen AP yönetimi bilhassa üniversite ve yüksek okul öğrencilerinin barınma problemlerinin çözümü için valiliklere genelge göndererek belediye, özel idare, ticaret ve sanayi odaları ve kültür yardımlaşma derneklerini hükümetle iş birliği yapmaya davet etmiştir.¹⁶²⁹

Eğitimin diğer kademelerinde olduğu gibi yükseköğretim faaliyetlerinin de ülke çapında yaygınlaştırılması ilkesi kapsamında çalışmalarını başlatan AP yönetimi bu alanda da DPT ile ortak bir iş birliği içerisinde hareket etmiştir. DPT tarafından tespit edilen yerlerde üniversite kurma girişimlerinin hızlandığı bu dönemde oluşturulan özel heyetlerinde kurulacak üniversitelerin büyüklükleri ve kapsayacakları fakültelerle ilgili proje çalışmalarını başlattığı bilinmektedir. Bu bağlamda yürütülen çalışmalar neticesinde Ankara'da Hacettepe Üniversitesi hizmete açılmıştır.¹⁶³⁰

II. beş yıllık kalkınma planında yükseköğretim faaliyetleri tıp, eğitim, teknik ve fen alanlarında yoğunlaşmıştır. Bu amaçla çalışmalarına başlayan yönetim, sağlık hizmetlerinin ülkenin her yerine götürülmesi ve nitelikli sağlık personeli yetiştirmek amacıyla ülkenin birçok yerinde sağlık alanında eğitim veren fakülte, enstitü ve yüksekokulu hizmete açmıştır. Bu amaçla 1967 yılında İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi,

¹⁶²⁸ Eğitim faaliyetlerini arttırmak amacıyla genel ve katma bütçeli idarelerce verilen bursların miktarının artırılması noktasında yürütülen çalışmalar neticesinde yükseköğretimde 250 lira olan burs miktarı 300 liraya yükseltilmiştir. *Son Havadis*, 23 Ekim 1968.

¹⁶²⁹ *Son Havadis*, 7 Temmuz 1968.

¹⁶³⁰ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Yükseköğretim*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998, s.104-105.

1969 yılında Diyarbakır'da Ziya Gökalp Tıp Fakültesi¹⁶³¹ ve Kayseri'de Hacettepe Üniversitesine bağlı olarak kurulan Gevher Nesibe Tıp Fakültesi hizmete girmiştir.¹⁶³² AP yönetimlerinin sağlık eğitime yönelik düzenlemeleri arasında 1969 yılında çıkarılan sağlık eğitim enstitüsü yönetmeliği önemli bir yer tutmaktadır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bağlı ve üç yıl eğitim süresi olan bu okullarda medikal bakım, toplum ve anne-çocuk sağlığı gibi bölümlerde eğitim verilmektedir.¹⁶³³

Plan hedefleri doğrultusunda öğretmen yetiştiren kurumlara önem verilmiştir. Bu amaçla 1965-1966 eğitim yılında Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi hizmete girmiştir. Üniversitelerdeki yığılmayı azaltmak adına gündüz öğretimlerinin yanı sıra gece öğretimlerine de başlanıldığı bu dönemde Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesinde gece eğitimleri başlatılmıştır.¹⁶³⁴ Öğretmen yetiştiren kurumların niteliğini arttırmak noktasında Eğitim enstitülerinin yapı ve programlarına ilişkin gerçekleşen düzenlemeler neticesinde 1967-1968 öğretim yılında fen, edebiyat ve eğitim bölümlerinin öğretim süreleri 3 yıla çıkarılmıştır.¹⁶³⁵ 1969 yılında çıkarılan eğitim enstitüsü yönetmeliği ile bu kurumlara öğrenci kayıt ve kabul işlemleri, eğitim ve öğretim faaliyetleri yeniden belirlenmiştir.¹⁶³⁶

Ülkedeki yüksek öğretim faaliyetlerinin yaklaşık %30'unu karşılayan mimarlık ve mühendislik eğitimi veren teknik okulların milli eğitim ve üniversitelere bağlı olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Millî eğitim bakanlığına bağlı olan kurumlar yüksek teknik okullar olarak adlandırılmakta olup, bu okullarda gündüz ve gece olmak üzere iki kademeli eğitim verilmektedir. Gündüz eğitiminin süresi 4 yıl iken gece eğitiminin süresinin 5 yıl olarak belirlendiği yüksek teknik okullarında teorik eğitimin yanı sıra pratik eğitimde verilmektedir.¹⁶³⁷ Üniversitelere bağlı olarak eğitim veren teknik okulların temeli İstanbul Teknik Üniversitesi bünyesinde atılmıştır. 1966 yılında hazırlanan yönetmelikle esasları belirlenen okulun, öğretim süresi 4 yıl olup, teorik ve uygulamalı eğitim verilmektedir. Yabancı dil eğitiminin yoğun olarak verildiği bu okulda

¹⁶³¹ 17 Ocak 1969 tarihli açılışı yapan Başbakan Süleyman Demirel, açılış konuşmasında üniversitenin bölgenin gelişmişlik seviyesinde önemli bir katkı sağlayacağına işaret etmiştir. Konuşmanın tamamı için bkz. BCA Fon Kodu: 30-01-0-0. Yer No:16-91-1.

¹⁶³² T.C. Sağlık Bakanlığı, *a.g.e.*, s.293.

¹⁶³³ T.C. *Resmî Gazete*, 6 Ağustos 1969, S.13268.

¹⁶³⁴ M. Doyran, *a.g.t.*, s.95.

¹⁶³⁵ T. Duman, *a.g.e.*, 163.

¹⁶³⁶ T.C. *Resmî Gazete*, 16 Haziran 1969, S.13224.

¹⁶³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. *Resmî Gazete*, 25 Temmuz 1968, S.12959.

öğrenciler İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinden en az birini seçmek ve başarı göstermek durumundadır.¹⁶³⁸

1968 yılından itibaren özel yüksekokulların devreye girmesi Türkiye’de yükseköğretimdeki okullaşma oranına gözle görülür bir katkı sağlamıştır.¹⁶³⁹ Bunun en açık örneğine teknik ve fen eğitimi veren okullarda rastlanılmaktadır. Bu okulların tercih edilme oranlarının her geçen gün artması neticesinde kayıt artışları plan hedeflerinin üzerine çıkmıştır.¹⁶⁴⁰ Teknik okulların eğitim faaliyetlerine hız verilmesi neticesinde 1968-1969 eğitim yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Mühendislik Fakültesi¹⁶⁴¹ ile Ege Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Fakültesi eğitimlere başlamıştır.

AP iktidarında eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştırılması kapsamında yürütülen çalışmalar neticesinde eğitimin bu kademesine yönelik bir dizi faaliyet yürütülmüştür. Anayasa düzenlemelerine ek olarak DPT ile yürütülen ortak çalışmalar neticesinde ülkedeki yükseköğretim faaliyetlerinin nitelik ve niceliğinin artırılmasına gayret gösterilmiştir. Bu amaçla başlatılan çalışmalar neticesinde 1965-1966 eğitim yılında 96 olan okul, 5.806 olan öğretim üyesi ve 97.309 olan öğrenci sayısı 1970-1971 eğitim yılına gelindiğinde 152 okul, 8.931 öğretim üyesi ve 159.231 öğrenci sayısına ulaşmıştır.¹⁶⁴² Ancak okul, öğretim üyesi ve öğrenci sayılarındaki artışa rağmen ülkedeki yükseköğretim faaliyetleri istenilen seviyeye ulaşamamış, eğitim seviyesinde beklenen nitelik artışının önüne bir dizi engeller çıkmıştır. Yeni öğrenci kayıtlarının artış gösterdiği üniversitelerde kamu ve özel eğitim kurumlarının gelişme süreci farklılık arz etmiştir. Kamu kesimindeki büyük yatırımlara rağmen kayıt seviyesinde istenilen seviyeye ulaşamaması yeni üniversitelerin açılmasının ve geliştirilmesinin gerçekleştirilmesini geciktiren bir etki yaratmaktadır.¹⁶⁴³ Özel yüksek öğretim kurumlarının sayısındaki artışa paralel olarak bu kurumlarda kanun ve kararların yeterli ölçüde sağlanamaması nitelik ve denetim sorunlarının bütün ağırlığıyla hissedilmesine ortam hazırlamaktadır. Üniversitelerde, öğretim üyesi yetiştirilmesi noktasındaki dar boğazın devam etmesi, eğitim araçlarının

¹⁶³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 22 Kasım 1966, S.12458.

¹⁶³⁹ Cemal Mihçioğlu, *Üniversiteye Giriş ve Liselerimiz*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969, s.107-108.

¹⁶⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.459.

¹⁶⁴¹ İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Mühendislik eğitimleri 1969 yılında çıkarılan yönetmeliklerle başlamıştır. Öğrenci alımlarının merkezi sınav sistemine göre belirlendiği bu fakültelerde öğretim planları fakülte genel kurullarınca düzenlenmektedir. Başarı derecesi 4’lük sistem üzerinden ele alınan okullarda mezun olabilme şartı için ortalamanın 2 ve üzeri olması gerekmektedir. Mühendislik Fakültesi yönetmeliği için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 12 Ağustos 1969, S.13273. Mimarlık Fakültesi yönetmeliği için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 11 Kasım 1969, S.13348.

¹⁶⁴² Aydoğan Ataüinal, *Türkiye’de Yükseköğretim (1923-1998)*, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1998, s.24.

¹⁶⁴³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.458.

temini noktasında yaşanan finansman sorunları da eğitimin niteliğini düşüren diğer faktörler arasında yer almıştır.¹⁶⁴⁴

4.4. Ulaşım Hizmetleri

Planlı dönem ile birlikte ekonomik gelişmelerin ivme kazanması ve buna bağlı olarak iç ve dış ticaret seyrinin hızlanması ulaşım hizmetlerinin önemini arttıran bir etki yaratmıştır. Birinci beş yıllık planda ulaştırma sektörü ile ilgili ana ilkelere biri, gelişmenin gerektirdiği taşımaları tıkanıklığa meydan vermeden sağlamak ve bunu ulusal ekonomiye en uygun şekilde yürütmektir. Trafiğin yüksek olduğu belirli devrelerde demiryollarında karşılaşılan kısa süreli dar boğazlardan başka ciddi tıkanıkların olmamıştır. Sektörde planlı dönem ile birlikte genellikle bütün taşıma sistemlerinde tespit edilen kapasitelere ulaşılmıştır.¹⁶⁴⁵ Planda geliştirilmesi noktasında açıkça üzerinde durulan bu konuya AP'nin de önem vermiştir. Buna göre, yurt içi ve yurt dışı olmak üzere karayolları, demiryolları, denizyolları ve havayolları şebekelerinin düzenlenmesi ve genişletilmesi, ulaşım araçlarının imalat ve montajının ülke içinde gerçekleştirilmesi, ulaşım tarifelerinin milli ulaştırma politikasıyla koordineli bir biçimde çalışması amaçlanmıştır.¹⁶⁴⁶

İkinci planda ulaşım sektörüne yönelik gelişme ve tedbirlerin daha yoğun ve daha kapsamlı bir biçimde ele alınması, sektöre yönelik yatırım faaliyetlerinin plan hedeflerinin üzerinde seyretmesine ortam hazırlamıştır.¹⁶⁴⁷ Ulaşım ile ilgili genel politikanın düzenlenmesi ve gerekli kararların alınmasını sağlayacak bir örgütlenme meydana getirilerek çeşitli sistemler ile koordinasyon sağlanması ve tek bir elde toplanması çalışmalarına işlerlik kazandırılmıştır. Böylelikle sektörün değişen şartlara uyabilen, gelişen, dinamik bir yapıya sahip olması amaçlanmıştır.¹⁶⁴⁸

Ulaşım sistemlerinin iyileştirilip geliştirilmesi amacıyla bir dizi faaliyet ve çalışmalar yürütülmüştür. Ulaştırma Bakanlığı, günün değişen ve gelişen şartlarına uygun hale getirilmiştir. Buna ek olarak bakanlığa bağlı kuruluşların sektör ile ilgisi olmayan

¹⁶⁴⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.618.

¹⁶⁴⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı *1966 Yılı Programı*, s.472.

¹⁶⁴⁶ BCA Fon Kodu: 30.1.0, Yer No:47-278-4. s.29.

¹⁶⁴⁷ İkinci planda toplam yatırımlar içinde ulaşım sektörüne ayrılan pay %16,1 olarak belirlenmişken, gerçekleşen oran %16,4'ü bulmuştur. Cem Saatçioğlu, *Ulaştırma Sistemleri ve Politikaları Türkiye-Avrupa Birliği Uygulamaları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s.209.

¹⁶⁴⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s.581.

faaliyet dallarının kuruluşlarının bünyesinden çıkarılması ve gerekirse Ulaştırma Bakanlığına bağlı ayrı kuruluşlar olarak örgütlenmesi planlanmıştır. Yeni projeler hazırlama safhasında kamu kuruluşlarının özel kuruluş ve işletmelerle iş birliği içerisinde olmasına gayret gösterilmiş, proje teklifleri DPT bünyesinde değerlendirilmiştir. Yerli üretim ulaşım araçları geliştirilerek, taşımalarda öncelikle milli araçların kullanılması teşvik edilmiştir.¹⁶⁴⁹

AP yönetimlerinin ulaşım politikalarında mevcut ulaşım hatlarının durumu yeniden gözden geçirilerek ekonomik olarak uygunluğu kabul edilen hatların tespitine ve alternatif ulaşım imkanlarının belirlenmesine çalışılmıştır. Türkiye'deki ulaşım hizmetlerinin kalite standartlarını yükseltmek gayesindeki hedeflerin yanı sıra hızlı, ucuz ve emniyetli bir taşıma politikası takip edilmiştir. Tüm ulaşım türlerinde kamu ve özel sektör ayırt etmeksizin modernizasyon, idare ve organizasyon konularına ağırlık verilmiştir. Sektöre yönelik yatırım ve harcamaların artış göstermesi neticesinde tüm ulaşım sistemlerinde iç ve dış hatlarda mevcut yük ve yolcu taşıma kapasitelerinde belirgin bir artış kaydedilmiştir. Ulaşım hizmetlerinin yeniden düzenlenip geliştirilmesi amacıyla başlatılan çalışmalar neticesinde tüm ulaşım sistemlerindeki faaliyet ve yatırımlar hız kazanmıştır.

4.4.1. Karayolu

İkinci dünya savaşının ardından Türkiye'de karayolları yapım ve yatırım faaliyetleri giderek artmıştır.¹⁶⁵⁰ Planlı dönem ile birlikte konunun daha kapsamlı ele alınması ülkedeki mevcut karayollarının fiziki standartlarının arttırılması ve geometrik standartlarının ihtiyaca göre belirlenmesi çalışmalarına işlerlik kazandırmış, karayolu ağının gelişmesiyle bölgeler arası etkileşim, sanayileşme ve üretim de artış hedeflenmiştir.¹⁶⁵¹

Karayolu ağının genişletilmesi için başlatılan çalışmalar büyük ölçüde birinci planda tamamlanmıştır. Fakat, devlet ve il yollarının büyük bir kısmı standartlara uygun

¹⁶⁴⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.383.

¹⁶⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cavit Orhan Tütengil, *İçtimai ve İktisadi Bakımından Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, s.21-24.

¹⁶⁵¹ Abdülkadir Demir, *Ulaştırma Sistemleri Çerçevesinde Türkiye'de Karayolu Taşımacılığının İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s.101-103.

değildir.¹⁶⁵² Hal böyle olunca yük taşımacılığında düzenlik yaşanmıştır. Yaşanan düzenlik nedeniyle konu ikinci planda daha fazla öne çıkmıştır. Bu sorunu çözmek amacıyla bütçeden karayolları alt yapı faaliyetlerine ayrılan pay arttırılmıştır.¹⁶⁵³

Karayolları alt yapı çalışmaları içerisinde yol yapım çalışmaları ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda devlet, il ve köy yolları olarak sınıflandırılmıştır. Plan hedefleri doğrultusunda ağırlık köy yollarının yapımına verilmiştir. Yapım çalışmalarında ekonomik bir çözüm olan grup köy yolları tercih edilmiştir.¹⁶⁵⁴ Kaplamalı, tesviye ve ham yollar olarak yapılan malzemeye göre 3 kısımda düzenlenen köy yollarının toplam uzunluğu 84.019 km'den 166.055 km'ye çıkarılmıştır. Devlet ve il yollarının yapımında da önemli gelişmelerin kaydedilmiştir. 34.502 km olan devlet, 24.290 km olan il yolları sırasıyla 35.018 km ve 24.451 km'ye ulaşmıştır.¹⁶⁵⁵

Karayolu ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri ile şehir içi ve şehirler arası trafik akışının yeniden düzenlenmesi amacıyla şehir içi ve çevre yolları için trafik etüdünün yapılması, ışıklı uyarı sistemleri ve trafik levhalarının yeniden düzenleme çalışmaları yapılması planlanmıştır. Türkiye'deki ulaşım hizmetlerinin kalite standartlarını arttırmak bünyesinde trafikte, bütün dünyada uygulanan sistemlere öncelik verilmiştir. Trafik sigorta sisteminin geliştirilmesi için çalışılmıştır. Kazalarda meydana gelen zararı karşılamak amacıyla sınırsız mali sorumluluk sağlayan yeşil karne sigortası mecburiyeti getirilmesi ve trafik kazalarından doğan sorunların mahkemelere taşınması yerine sigorta şirketlerinin eksperleri aracılığıyla yürütülmesi planlanmıştır. Karayollarındaki azami hız sınırı 90 km olarak belirlenmiştir.¹⁶⁵⁶ Ehliyet, araç sicil defteri ve araçların periyodik teknik kontrollerinin merkezi bir sicil kaydına tabi olması ve Karayolları Ulaştırma ve Trafik Genel Müdürlüğü tarafından takip edilmesine karar verilmiştir. Bunların yanı sıra

¹⁶⁵² Birinci beş yıllık planı kapsayan dönemde Türkiye'deki devlet yollarının %70 i, il yollarının %84'ü standartlara uygun değildir. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *İkinci Kalkınma Planı*, s.561-562.

¹⁶⁵³ Karayollarına ayrılan pay %72,7 olarak belirlenmiş ve plan sonunda belirlenen hedefe ulaşılmıştır. C. Saatçioğlu, *a.g.e.*, s.210.

¹⁶⁵⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.562. Aynı güzergâh üzerinde bulunan iki veya daha fazla sayıda köy ile bağlarını; il, ilçe ve belde merkezleri ile devlet ve il yollarına bağlayan yollara grup köy yolu denilmektedir. AP'nin resmi yayın organı olan Kırat 'da AP'nin iktidarı ile geçen ilk yılda toplam 8.126 km köy yolu yapıldığı ve yeni yapılan bu yollarla birlikte 1967 yılında Türkiye'deki köy yolunun uzunluğunun 31bin 119 km'ye ulaştığı belirtilmektedir. Kırat, Balo Özel Sayısı, 11 Şubat 1969. Başbakan Süleyman Demirel ayrıca, 1969 bütçe görüşmelerinde yaptığı konuşmada köy yollarının yapımı için bütçeden 330 milyon pay ayrıldığını belirtmiştir. S. Demirel, *1969 Bütçesi Münasebetiyle*, s.31.

¹⁶⁵⁵ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.347.

¹⁶⁵⁶ *Yeni Tanin*, 28 Mart 1967.

araçlardan alınmakta olan yıllık vergiler, aracın ağırlığı ve silindir hacmine göre derecelendirilerek yeniden tespit edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁵⁷

Trafik akışını düzenlemek için şehir içi trafikle mücadele edilmiştir. Bu doğrultuda Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde şehir içi ve çevre yolları için trafik etüdü yapılması gündeme gelmiştir. Ayrıca, yayalar için ışıklı işaretlendirme sistemleri ve park yerleri etüdünün hazırlanmasına karar verilmiştir.¹⁶⁵⁸ Çekirdek şebeke olarak adlandırılan ana istikamet yollarının yapım, bakım ve onarım hizmetlerine öncelik verilmiştir. Yeni yapılan yolların, daha az bakım isteyen ve daha kaliteli alt yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır. Karayolu güzergahı üzerindeki şehir, kasaba vs. gibi yerleşme birimlerinin geçişleri; istimlak ve yatırım toplam harcaması daha ucuz, sosyal zararları daha az olan çevre yolu şeklinde yeniden düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁵⁹

Bu maksatla başlatılan çalışmalarda İstanbul'a yönelik projelere öncelikli olarak yer verilmiştir. İstanbul çevre yolu, ekspres yollar ve Boğaz Köprüsü projeleri detaylı olarak ele alınmıştır.¹⁶⁶⁰ Proje, İstanbul'un Rumeli tarafındaki Topkapı noktasından başlayıp, Anadolu yakasındaki Merdivenköy'de sona ermektedir. Uzunluğu 22 kilometre olan bir şehir içi otoyolu ile 1560 metre uzunlukta Boğaziçi asma köprüsü, 1000 metre uzunlukta Üçüncü Haliç Köprüsü, toplam 1000 metre uzunlukta yüksek ayaklı viyadükler, 900 metre uzunlukta yükseltilmiş yol viyadüğü, şehir girişiyle bağlantı sağlayan 13 adet köprülü kavşak, 280 metre uzunlukta yapma tünel gibi yapılardan oluşmaktadır. Projenin en dikkat çeken bölümünü hiç kuşkusuz Boğaz Köprüsü oluşturmaktadır.¹⁶⁶¹ İstanbul'un her iki yakasını birbirine ve uluslararası ulaşımaya bağlayan köprünün yapım faaliyetleri 1969 yılında başlamıştır. Çevre yolların yapım maliyetleri ile birlikte toplamda 1,5 milyara mâl olacağı planlanmıştır.¹⁶⁶² Köprünün temelleri 1970 yılının Şubat ayında atılmıştır.¹⁶⁶³

¹⁶⁵⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.395-396.

¹⁶⁵⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.395.

¹⁶⁵⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.384-385.

¹⁶⁶⁰ Söz konusu proje hükümet ve Avrupa Yatırım Bankası arasında yapılan Kadro Anlaşması ile yürütülmektedir. BCA Fon Kodu:30-18-1-2, Yer No: 237-50-3.

¹⁶⁶¹ N. Yücel Mutlu, *Bayındırlık Bakanlığı Tarihi 1920-1988 (Nafia Vekaleti, Bayındırlık Bakanlığı Bayındırlık ve İskân Bakanlığı)*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Matbaası, Ankara 1989, s.169.

¹⁶⁶² *Günaydın*, 7 Ocak 1969.

¹⁶⁶³ *Yeni İstanbul*, 21 Şubat 1970. Bkz. EK.33.

Yol yapım faaliyetlerinin Türkiye'nin hemen hemen her bölgesinde gerçekleştiği bu dönemde yatırımlar bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda sürdürülen çalışmalar neticesinde, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Şırnak, Van, Bitlis, Şanlıurfa, Tunceli gibi illerin yol ve bağlantı çalışmalarına ağırlık verilmiştir.¹⁶⁶⁴

Taşıma faaliyetleri çok sayıda özel ve kamu kuruluşları veya kişilerin eliyle yürütülmektedir. Mevcut sistem etkin bir ekonomik yapıya kavuşturulmamış olmasına rağmen taşıma imkanları bakımından, diğer sektörlerin bugünkü talebini karşılayabilecek güce sahiptir. Ülkedeki taşıma faaliyetleri incelendiğinde birinci plan döneminde gerek yolcu ve gerekse yük taşımacılığında ilk sırada karayolları gelmektedir.¹⁶⁶⁵ Bu durum karayolu taşımacılığının aşırı bir yükleme ile karşı karşıya kalmasına, iç ve dış hatlar, yük ve yolcu taşımacılığında mutlak surette artış yaşanmasına yol açmıştır.¹⁶⁶⁶ Taşıma talebinde meydana gelen artış, yük taşımacılığında düzensizlik meydana getirmiştir. İkinci planda konunun daha geniş bir biçimde ele alınması karayollarındaki aşırı yüklenme sorununa karşı daha kapsamlı önlem ve uygulamaları beraberinde getirmiştir. Bilhassa yük taşımacılığında şirketleşme faaliyetlerine ve ağırlık kontrollerine önem verilmiştir.¹⁶⁶⁷ Kapasitenin dengeli şekilde gelişmesini temin için, kamyonların altı tondan fazla yük taşımaya müsaade edilmemiştir. Otobüsler içinde benzer bir uygulama söz konusu olmuş ve yolcu taşıma sayısı 25 kişi ile sınırlandırılmıştır.¹⁶⁶⁸

Karayolu ulaşımının nitelik ve niceliğini artırmak doğrultusunda başlatılan çalışmalardan istenilen verimin alınamamasında denetim ve alt yapı sorunlarının payı büyüktür. Trafik ve ağırlık denetimi konusunda alınmakta olan tedbirlerin yetersiz kalışı büyük çapta mal ve can kaybına ayrıca alt yapının çok çabuk bozulmasına yol açmaktadır. Yapım, bakım, onarım için yapılan kamu harcamalarının belirli bir kısmının alt yapıyı kullananlar tarafından finanse edilmesi için bir sistemin geliştirilememiş olması da verim düşüklüğünün bir başka nedenidir. AP yönetimi karayollarının gelişimi için alt yapı hizmetlerine büyük yatırımlar yapmasına rağmen talebin her geçen gün artış eğiliminde

¹⁶⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. BCA, Fon Kodu: 30-1-0-0. Yer No:75-477-11.

¹⁶⁶⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s.563.

¹⁶⁶⁶ Karayollarında 1960 yılında 3.678 ton yük, 10.880 yolcu taşınırken, bu sayılar 1970 yılına gelindiğinde 17.447 ton yük, 41.311 yolcu olarak yükselmiştir. Birol Çetin, Serap Barış, Serap Saroğlu, "Türkiye'de Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.1, S.1, (2011), s.138.

¹⁶⁶⁷ *Tercüman*, 8 Mayıs 1968. Bkz. EK.34.

¹⁶⁶⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.383.

olması karayolları yatırımlarının bütçe içerisindeki payını ve aynı zamanda milli ekonomi üzerindeki yükünü daha da ağırlaştırmıştır.¹⁶⁶⁹

4.4.2. Demiryolu

Demiryollarının tarihsel gelişimi çok eskilere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk defa 19. Yüzyılın ortalarında başlayan demiryolu ulaşım faaliyet ve çalışmalarına Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir.¹⁶⁷⁰ Demiryollarının yabancı şirketlerden alınarak millileştirilmesi ile başlayan çalışmalar, ülke çapında demiryolları ağının genişletilmesi çalışmalarını beraberinde getirmiş ve böylece demiryollarının ülkede yaygın olarak kullanılan ulaşım sistemlerinden biri haline gelmiştir.¹⁶⁷¹ Fakat, İkinci Dünya savaşının ardından artan Amerikan yardımlarının ekonomide temel prensiplerin değiştirilmesine etki etmesi neticesinde ulaşım faaliyetlerindeki ağırlık demiryollarından karayollarına kaymıştır.¹⁶⁷²

Ulaşım politikasında yaşanan bu değişim neticesinde demiryolu sistemlerinin yolcu ve yük taşımadaki payları birinci plan döneminde tahmin edilen seviyenin altında kalmıştır. Bunun nedenleri arasında ilk etapta alt yapı eksikliği gelmektedir. Ülkede özellikle kamu işletmelerinin idare ve organizasyon alanlarında düzensizlikleri mevcuttur. Yaşanan tüm bu sorunlara rağmen ikinci planda demiryollarına ait plan hedeflerinde yolcu taşımacılığında %4,1 yük taşımacılığında %4,9 oranlarında artış hedeflenmiş, tedbir ve yatırımlar bu rakamlar üzerine şekillenmiştir.¹⁶⁷³

İkinci planda demiryolları yatırımları, toplam ulaştırma yatırımlarının %18,8'ini kapsamaktadır. Bu yatırımlar ile, devam etmekte olan; büyük projeler öncelikle ele alınarak, ayrıca, mevcut demiryolu şebekesinin ekonomik ömrünü doldurmuş kısımları, trafik baz alınarak öncelik sırasına konulmak suretiyle, takviye edilmesi kararlaştırılmıştır. Demiryollarında kullanılan teçhizatın modernizasyonuna önem

¹⁶⁶⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.380-381.

¹⁶⁷⁰ Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolu projesi olan Hicaz Demiryolu projesi 1900-1908 tarihleri arasında 1464 km hat uzunluğunda inşa edilmiştir. 19. Yy'ın son çeyreğinde ilerleme gösteren demiryolları çalışmalarının ardından İzmir-Aydın, Anadolu, Rumeli, Bağdat hatları hizmete girmiştir. Sinan Miser, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolları Politikaları", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.4, (2019), s.19.

¹⁶⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Osman Akalan, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi Ankara 2010, s.122-198.

¹⁶⁷² Hasan Benlioğlu, *Türkiye'de 1950-1960 Arası Demiryolları Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s.106.

¹⁶⁷³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s.563.

verilmiştir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları TCDD İşletmesinin modernizasyonu, işletme ve organizasyon konularını kapsayan ayrıntılı bir inceleme yapılmıştır. Bu incelemede demiryolu hatlarının ekonomik rantabilitesi konusunda bir rapor hazırlanmasına ve en kısa sürede DPT'ye sunulmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte, taşıt kapasitelerinin artırılması için çalışılmıştır.

Yakıt ve taşıma türüne göre isimlendirilen demiryolu taşıtları içerisinde elektrikli trenler ve dizel lokomotiflerin önemli bir yeri bulunmaktadır. 1965 yılında Türkiye genelinde yalnızca 3 adet bulunan elektrikli tren sayısı 1968 yılına gelindiğinde 30'a ulaşmıştır. AP yönetimlerinin demiryolları politikasında ekonomik ömrünü dolduran buharlı lokomotifler yerine ülke içinde imal edilen dizel lokomotiflerin kullanılması önem kazanmıştır. Bu doğrultuda, TCDD Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayi Müessesesi 1 Ağustos 1970 tarihinde başlamak üzere yılda 30 dizel lokomotif, 50 dizel motoru, dizel lokomotiflerin tamir ve yedek parça üretimlerini yapmak üzere hizmet vermeye başlamıştır. Başlatılan çalışmalar neticesinde demiryolu ulaşımının kalitesinde hatırı sayılır derecede artış yaşanmıştır. Dizel lokomotiflerin Doğu Anadolu bölgesine takviye edilmesi ile birlikte Van Gölü ve Güney Ekspreslerinde ulaşım kalitesi artırılmış ve program hedefine büyük ölçüde yaklaşmıştır.¹⁶⁷⁴

Taşıma türlerine göre isimlendirilen demiryolu taşıtları arasında yolcu ve yük vagonları gelmektedir. Taşıt kapasitesini arttırmak amacıyla yürütülen çalışmalar neticesinde 1164 olan yolcu vagonu 1244'e ulaşmıştır. Ayrıca, trenlerdeki birinci mevki kaldırılarak, daha konforlu 6 ve 8 kişilik ikinci ve üçüncü mevki konulması planlanmıştır. Demiryolu taşıtları içerisinde ağırlığın yük vagonlarına verilmesi taşıt kapasitesine doğrudan yansımıştır. Buna göre, 1965 yılında 15.968 olan yük vagonu sayısı 1968 yılına gelindiğinde 16.770'e yükselmiştir.¹⁶⁷⁵

Taşıt kapasitesindeki artışa rağmen demiryolları hat yapımı ve uzunluğuna yönelik çalışmalar sınırlı bir düzeyde kalmıştır.¹⁶⁷⁶ Demiryolu ulaşımında temel ilke olarak kaliteli, uzun ömürlü, standardı yüksek demiryolları politikası benimsenmiştir. Ulaşım faaliyetlerinin kalite ve standardını arttırmak amacıyla bu taşıma türünde şehir içi ve şehirlerarası ek ilave seferler başlatılmıştır.¹⁶⁷⁷ Ulaşım hizmetlerini uluslararası

¹⁶⁷⁴ *Modern Türkiye*, Ağustos 1970.

¹⁶⁷⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.397.

¹⁶⁷⁶ Türkiye'de 1965 yılında 8.008 km olan demiryolu hat uzunluğu 1971 yılına gelindiğinde 127 km artışla 8.135 km'ye ulaşmıştır. T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.349.

¹⁶⁷⁷ *Modern Türkiye*, Şubat 1970.

düzeyde geliştirmek için bilhassa demiryolu bağlantısı olan komşu ülkelerle iş birliği içerine girilmiştir. Ulaştırma Bakanlığı bünyesinde karşılıklı gerçekleşen toplantı ve ziyaretler neticesinde 1966 yılında Pehlivan köy-Edirne-Kapıkule demiryolu hattının inşasına başlanılmıştır.¹⁶⁷⁸ 1967 yılında ise Bulgaristan ile demiryolu anlaşması yapılmıştır.¹⁶⁷⁹

Ulaşım hizmetlerini geliştirmek noktasında uluslararası arenada iş birliği içerisinde olduğu topluluk ve komitelerden de yararlanma yoluna giden AP yönetimlerinin RCD ve CENTO gibi oluşumlarla kurduğu ilişkilerde ulaşım ve demiryolları politikaları önemli bir pay teşkil etmektedir. Bu doğrultuda başlatılan girişimlerde bilhassa Türkiye ile kara bağlantısı olan ülkelerle yoğun görüşme ve toplantılar düzenlenmiştir. Bu görüşmelerde hem diplomatik ve hem de ulaşım hizmetleri açısından önemli kazanımlar elde edilmiştir. Gerçekleşen bayındırlık ve alt yapı görüşmelerinde ülkeler arasındaki ulaşım bağlantılarının geliştirilmesine dikkat çekilmiştir. Demiryolu yapım çalışmalarına hız verilmesine karar verilmiştir. Türkiye-İran arasında kurulması planlanan demiryolu bağlantısına ek olarak Türkiye-İran-Pakistan arasında bir demiryolu projesi için çalışmalar yürütülmüştür.¹⁶⁸⁰

Planlı dönemde demiryollarında yenileme, onarım ve kaynak yapımı gibi işler yeni hat yapımı ile yürütülmüştür. Ancak, hatların büyük bir kısmının alt yapısı eski, geometrik standartları yetersiz ve şehirlerarası bağlantıları uzundur. Vagon ve lokomotifler büyük ölçüde eskidir. Bu faktörler ulaşım sistemlerindeki en büyük finansman açığının TCDD işletmesinde yaşanmasına ortam hazırlamaktadır.¹⁶⁸¹ Her geçen dönem artmakta olan finansman açıklarının yanı sıra işletme, idare ve organizasyon konularındaki modernizasyon faaliyetlerinin önemli ölçüde ihmal edilmesi de yük ve yolcu taşımacılığında demiryolları faaliyetlerini azaltıcı bir etki yaratmıştır. Buna göre 1965 yılında 4.075 milyon olan yolcu, 5.735 milyon ton yük taşıma kapasitesine sahip olan demiryolları, 1968 yılına gelindiğinde 3.643 milyon yolcu ve 5.671 milyon ton yük kapasitesine gerilemiştir.¹⁶⁸² Ortaya çıkan tablo demiryollarından beklenen verimin alınamamasına ve ikinci planda da plan hedeflerinin altında kalınmasına yol açmıştır.

¹⁶⁷⁸ A. O. Akalan, *a.g.t.*, s.247.

¹⁶⁷⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Belleteni*, Ankara 1967, S.38, s.13.

¹⁶⁸⁰ *Son Havadis*, 3 Ekim 1967.

¹⁶⁸¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.380.

¹⁶⁸² 1965 yılına ait veriler için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.302, 1968 yılına ait veriler için bkz. T.C. Başbakanlık Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.387-388.

4.4.3. Denizyolu

Cumhuriyet döneminin denizyolu politikasını, geçmişten gelen deniz ticaret filosunun geliştirilerek, tersanelerin etkin bir biçimde çalıştırılması, ticaret filolarının kapasitelerinin arttırılması esasları oluşturmaktadır. Bu amaçla 1923 yılında kurulan Türkiye Seyrisefain İdaresi bünyesinde teşkilatlanan denizyolu ulaşımının kamu ve özel sektör bünyesinde yürütülmesi faaliyetleri hız kazanmıştır. 1937’de Denizbank’ın kurulmasıyla denizyolları ulaşımında devlet müdahalesinin artış göstermesinin ardından deniz filosunu yenileme çalışmaları hız kazanmış, liman inşaları gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁸³ II. Dünya Savaşı’nın ardından dış hat seferlerinin başlatılması ile uluslararası taşımacılıkta önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Denizyolu ulaşımının nitelik ve niceliğini arttırma girişimleri planlı dönemden itibaren artış göstermiştir. Bu doğrultuda şehir içi ve şehirlerarası taşımacılık başta olmak üzere uluslararası denizyolu taşımacılık faaliyetlerinin geliştirilmesi için düğmeye basılmıştır. Birinci planda deniz araçlarının sayısının ve taşıma kapasitelerinin arttırılması hedeflenmiştir. Fakat, yük taşıma faaliyetleri iç ve dış hatlarda artış gösterse de yolcu taşıma faaliyetleri azalmış ve ulaştırma hizmetlerinin bu biriminde plan hedeflerine ulaşamamıştır. Bu nedenle ikinci planda konu daha fazla ele alınmış, Türk ticaret filosunun gençleştirilmesi ve taşıma kapasitesinin arttırılması çalışmaları ivme kazanmıştır. Bu amaçla denizyolu taşımasında servise girecek büyük tonajlı yeni tankerlerle, ithal edilecek kuruyük gemilerinin kapasite arttırma çalışmalarına başlanılmıştır. Daha önce başlanılan liman ve barınak inşaatlarına devam edilmiştir.¹⁶⁸⁴ Tanker filosunun da yeni gemilerle takviye edilmesi planlanmıştır.¹⁶⁸⁵

Türkiye’de, bilhassa, uzun yol yük taşımacılığında denizyolu ulaşımı tercih edilmektedir. Söz konusu ulaşım türünün gelişimini arttırmak amacıyla ikinci plan döneminde 900 Milyon liralık bir yatırım yapılması öngörülmüştür.¹⁶⁸⁶ Yatırım faaliyetleri, taşıt kapasiteleri ile liman iş hacimlerinin arttırılmasına yönelmiştir. Yatırımların ağırlığı özel sektördedir. Taşıt kapasitesi açısından ağırlık ise yük gemilerindedir. Liman ve barınak konusunun planlı dönemde ayrıntılı bir biçimde ele

¹⁶⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006, s.87-89.

¹⁶⁸⁴ 1955 yılında yapımına başlanan İzmir Alsancak Rıhtım çalışmalarının 1967 yılında tamamlanması için düğmeye basılmıştır. *Son Havadis*, 2 Temmuz 1966.

¹⁶⁸⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.563, 568, 579.

¹⁶⁸⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.580.

alınması söz konusu yerlerde bazı düzenlemeler yapılmasını gündeme getirmiştir. Kapasite açısından yeterli kabul edilen limanların teçhizat noksanlarının giderilmesi ölçüsünde başlatılan çalışmalar limanların tek bir elde toplanması, idare, işletme ve planlamanın bir kuruluş eliyle yürütülmesi faaliyetlerini hızlandırmış, bu amaçla, Ulaştırma Bakanlığına bağlı ve iktisadi devlet teşekkülü niteliğinde Limanlar Genel Müdürlüğü kurulması planlanmıştır.¹⁶⁸⁷ AP'nin iktidarı sırasında Ulaştırma Bakanlığı ve Deniz İşleri Dairesine bağlı 11 adet liman bulunmaktadır.¹⁶⁸⁸ Kapalı ve açık olmak üzere iki çeşit ambar sahasına sahip olan bu limanlar içerisinde en fazla silo stoklama kapasitesi Mersin Limanına ait iken, en uzun rıhtım boyuna sahip liman İzmir Limanıdır. Liman kapasiteleri incelendiğinde ise İstanbul Limanı diğer limanlara kıyasla daha yüksek kapasiteye sahiptir.¹⁶⁸⁹

Denizyollarında, ithal ve ihraç malları taşımacılığında milli araçlarla yapılan taşımanın payının düşmesi ve bu nedenle önemli ölçüde döviz ödemesi yapılması, şehirlerarası yolcu taşımasında talep sürekli olarak düşmekte olduğu halde tarifeli seferlerin devam etmesi nedeniyle finansman açıkları büyümektedir. Bu sebeple, Denizcilik Bankası işletmeleri arasında en büyük finansman açığı veren Denizcilik Bankası Denizyolları İşletmesinin zarar etmesini önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir. Bu noktada öncelikle, Ulaştırma Bakanlığının koordinatörlüğünde mevzuat değişikliklerinin yapılması gündeme gelmiş, ardından liman tarifeleri ile diğer harçların yeniden incelenerek, alınan ücretlerin deniz taşımacılığını teşvik edecek ve günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir.¹⁶⁹⁰ Denizyolu taşımacılığında meydana gelen ekonomik sorunları aşmak bünyesinde de bir dizi kararların alındığı bu ulaşım sektöründe mevcut sorunları gidermek noktasında büyük çapta zarar eden hatların bir an önce kapatılması, sanayileşme ile liman trafiğinin arttırılması ve uzun mesafelerde tarifeli seferlerden vazgeçilerek, kurvaziyer seferlere ağırlık verilmesi planlanmaktadır.¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.385.

¹⁶⁸⁸ Bu limanlar; Derince, Karadeniz Ereğlisi, Giresun, Haydarpaşa, İstanbul, İskenderun, İzmir, Mersin, Samsun, Trabzon ve Zonguldak Limanlarıdır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.402.

¹⁶⁸⁹ Ayrıntılı Bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *aynı yer*.

¹⁶⁹⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.396.

¹⁶⁹¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.385.

4.4.4. Havayolu

Türkiye Cumhuriyeti'nin en genç ulaşım kolu havayollarıdır. Türkiye'de havacılık alanında ilk adım askerî alanda atılmış savaş ve mücadelelerde havayollarından istifade edilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yabancı havayolu şirketlerince yürütülen havayolları faaliyetleri, izlenen devletçilik politikası sebebiyle millî işletme kanalıyla yürütülmüştür. Bu amaçla, Millî Savunma Bakanlığına bağlı olarak Türkiye'de hava yollarını tesis etmek ve bu yollar üzerinde nakliyat yapmak amacıyla havayolları devlet işletme idaresi kurulmuştur.¹⁶⁹² 1938 yılında Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğüne dönüştürülen söz konusu kurum bir yıl sonra Ulaştırma Bakanlığına bağlanmıştır.¹⁶⁹³ İkinci Dünya Savaşı sonunda artan ve cazip hale gelmeye başlayan havacılık faaliyetleri, Türkiye'de de bu alandaki girişimleri hızlandırmıştır. Hava yollarına katılan yeni uçak filoları ve hatlar sayesinde bu sahada önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Ülkede, 1950'li yıllardan itibaren hava ulaştırması açısından politika değişikliğine gidilmiş, bu amaçla, 1955 yılına kadar hava meydanları ile havayolları, Devlet Hava Yolları (DHY) adı altında ve aynı kuruluş içinde faaliyet göstermiştir. Ancak, hava meydanlarının diğer havayollarına da hizmet ettiği göz önünde tutulunca belirtilen yılda 6623 sayılı kanunla iki faaliyet birbirinden ayrılmıştır. Hava meydanları bir genel müdürlük şeklinde ve Bayındırlık Bakanlığı bünyesinde bırakılmasına karşılık, havayollarının faaliyeti sadece taşımacılığa indirgenerek, ticari esaslara göre hareket edilecek bir anonim şirket halinde teşkilatlandırılmıştır.¹⁶⁹⁴

Planlı dönem ile birlikte havayolu yatırım faaliyetleri de artış göstermiştir. Birinci planda yapılan 220,7 milyon TL'lik yatırımın ikinci planda daha da artarak 520 milyon TL'ye ulaşması hedeflenmiştir.¹⁶⁹⁵ Artan yatırım oranlarının gerek hava alanı trafiği ve gerekse hava yollarının hizmet ve kalite standartlarına doğrudan etki etmesi gayesiyle hareket edilmiştir. Bu amaçla yönetim öncelikli olarak Türk hava yollarının dış hatlarda, yabancı havayolu işletmeleriyle rekabet edebilir, modern bir işletme haline getirilmesini amaçlamıştır. Bunu gerçekleştirmek maksadıyla, başlangıçta, modern işletmecilik anlayışına sahip bir yabancı havayolu işletmecisi ile, birlikte çalışma anlaşması yapılmasına ardından bu işletmeci ile iş birliği sonucu idari, ticari, teknik ve işletmecilik

¹⁶⁹² Havayolları devlet işletme idaresi 20 Mayıs 1933 tarihli 2187 sayılı kanunla kurulmuştur. E. Zeytinoğlu, *a.g.e.* 434.

¹⁶⁹³ *T.C. Resmî Gazete*, 31 Mayıs 1939, S.4220.

¹⁶⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 31 Mayıs 1955, S.9016.

¹⁶⁹⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.580.

esaslarının yeniden düzenlenmesine ve personele gerekli eğitimlerin verilerek Türk hava yolları işletmesine yeni bir nitelik kazandırmak amaçlanmıştır.¹⁶⁹⁶

Hava yolları ulaşımında yük ve yolcu taşıma kapasitelerini arttırma çalışmaları yürütülmüştür. Bu sebeple, hava alanlarında, yer hizmetlerinin, tek elden ve daha düzenli bir biçimde yapılması esası üzerinde durulmuş, daha fazla jet uçağının hava ulaşım filosuna dahil edilmesi planlanmıştır.¹⁶⁹⁷ Uluslararası ticari uçak seferleri açık meydanlarda vergiden muaf bir biçimde yürütülmek istenmiştir. Özellikle dış hatlar yolcu taşıma hizmetlerini arttırmak amacıyla yabancı turistlerin kendi özel uçaklarıyla gümrüklü bir hava alanından ülkeye girişinden sonra diğer hava alanlarına turistik uçuş yapmaları teşvik edilmiştir. Gerekli yerlerde askeri hava alanlarından, sivil havacılık amaçları için yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu amaçla Çiğli, Trabzon, Diyarbakır ve Erzurum askeri hava alanlarında sivil havacılık hizmetleri verilmeye başlanmıştır.¹⁶⁹⁸

Taşıma kapasitesinin arttırılmasında uluslararası hava yolu anlaşmaları belirleyici olmuştur. Bu minvalde diğer ülkelerle ikili hava anlaşmalarının yapılmasına ve daha evvel yapılmış ikili hava anlaşmalarının da program dahilinde yürütülmesine önem verilmiştir. Diplomatik temasların sürdürüldüğü pakt ve oluşumlara üye ülkelerle olan hava yolu trafiğini işler hale getirme çabaları çerçevesinde bilhassa RCD ülkeleri ile olan yolcu ve yük ulaştırma servislerinin geliştirilmesine ve bu alanda gerekli kolaylıkların sağlanmasına çalışılmıştır.¹⁶⁹⁹ Hava yolu seferlerinin düzenlenmesinde diplomatik faaliyetler kadar çalışma ve ibadet faaliyetleri de etkili olmuştur. Bu sebeple Türk işçilerinin Avrupa'ya yoğun olarak gittiği 1965 yılında Roma ve Münih'e direk uçuşlar konulmuş bir sonraki yıl Ankara-Cidde arası hac seferleri hizmete açılmıştır.¹⁷⁰⁰

Türkiye'de havacılık faaliyetlerinin kalite ve standartlarını yükseltmek adına başlatılan girişimlerde hava alanlarının sayı ve kapasitelerini arttırma çalışmaları ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda başlatılan girişimler neticesinde İzmir ve Antalya Havalimanları faaliyete geçmiştir.¹⁷⁰¹ Hava yolu ulaşımını geliştirmek amacıyla hava alanı tesis ve sistemlerinin geliştirilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Bu amaçla, kurulacak ve

¹⁶⁹⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1966 Yılı Programı*, s.496.

¹⁶⁹⁷ Necati Aydın, *Türk Havayollarının Tarihsel Süreç İçinde Ekonomik Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s.42.

¹⁶⁹⁸ N. Aydın, Aynı yer.

¹⁶⁹⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Aynı yer.

¹⁷⁰⁰ *75. Yılında Türk Hava Yolları (1933-2008)*, Konsept danışmanı, Önder Küçükerman, Elma Bilgisayar ve Basım, İstanbul 2008, s.90.

¹⁷⁰¹ N. Aydın, Aynı yer.

kullanılacak araç ve gereçler için Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğüne standartların belirlenmesi ve yatırımların bu standartlara uygun olacak biçimde yapılması kararlaştırılmıştır. Taşımacılık faaliyetlerinin hizmet kalitesini artırma çabaları sektöre kaliteli ve eğitilmiş eleman yetiştirme ihtiyacını doğurmuş, bu amaçla sivil havacılık okulu adıyla eğitim verecek bir kurumun ikinci planın uygulama dönemlerinde hizmete girmesi planlanmıştır.¹⁷⁰² İkinci planda ele alınan bir diğer husus ise hem ulaşım sorununa çare bulmak ve hem de hava yolu taşımacılığını geliştirmek noktasında önemli katkılar sağlayacak olan hava-taksi projeleridir. Bu noktada mevcut hava limanları ve tesislerinin incelenmesine ve yeterli potansiyelin bulunduğu yerlerde hizmetin devreye girmesi için çalışmaların başlatılmasına karar verilmiştir.¹⁷⁰³

Kalkınma planları çerçevesinde esasları belirlenen hava yolu ulaşım faaliyetlerinin alt yapı ve hizmet kalitesini güçlendirme noktasındaki çalışmalarda jet uçakları önemli bir paya sahiptir. Aynı zamanda Türk Hava Yolları tarihinde modernleşmenin de başlangıcı olarak görülen bu hamle ile hava filosuna çeşitli model ve ebatlarda jet uçakları takviye edilmeye başlanmıştır.¹⁷⁰⁴ Bu sayede iç ve dış hat uçuşlarında önemli bir ilerleme sağlanmıştır.¹⁷⁰⁵ Uçuşlarda meydana gelen artışların yolcu taşıma kapasiteleri üzerinde de artan bir etki yarattığı muhakkaktır. Bu doğrultuda Avrupa'ya yapılan sefer sayısında 1968 yılı itibarıyla bir önceki yıla kıyasla %45, işçi, öğrenci ve yolcu nakliyatında %63,2 oranında artış sağlanmıştır. Jet uçak alımlarının artarak devam etmesi ve 1971 yılında 22 uçak ile rekor seviyeye ulaşması neticesinde bir buçuk milyon üzerinde yolcu taşıma kapasitesine ulaşılmıştır.¹⁷⁰⁶ Hava filosunu genişletme çabalarının beraberinde alt yapı ve pist yetersizliklerini gündeme getirmesi sektöre yönelik yatırımların artan miktarlarda bu alana kaymasına ortam hazırlamıştır. Dış hatlar işletmeciliğini de geliştirmek adına kısa ve uzun vadeli tedbirlerin bir an evvel alınmasına karar verilmiştir. Buna göre, uçak içi servislerin düzenlenmesi, tarifelerin

¹⁷⁰² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.319.

¹⁷⁰³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.581.

¹⁷⁰⁴ 1967 yılından itibaren Türk hava filosuna katılan jet uçakları ile söz konusu tarihte düzenlenen iç ve dış hat seferleri şöyledir;

İç hat seferleri; Adana, Afyon, Ankara, Balıkesir, Batman, Bursa, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, İstanbul, İzmir, Kayseri, Malatya, Samsun, Sivas, Trabzon, Van.

Dış hat seferleri; Amsterdam, Atina, Belgrad, Beyrut, Brüksel, Frankfurt, Münih, Roma, Tel Aviv, Sofya, Viyana, Zürih. Konsept Danışman, Ö. Küçükerman, *a.g.e.*, s.108. Bkz. EK.35.

¹⁷⁰⁵ *Modern Türkiye*, Nisan 1970.

¹⁷⁰⁶ Ö. Küçükerman, *a.g.e.*, s.116-117. Dönem içerisinde Türk jet uçaklarının bilhassa Paris ve Frankfurt seferlerinin aşırı rağbet gördüğüne ilişkin haberler mevcuttur. *Modern Türkiye*, Eylül 1970.

önceden hazırlanıp duyurulması ve müşteri ile temas halinde olan personelin sıkı denetime tabii tutulması kararlaştırılmıştır.¹⁷⁰⁷

AP yönetimi, Türkiye'ye, hızlı, ucuz ve emniyetli ulaşım hizmetlerini getirmek gayesi ile yola çıkmıştır. İktidarda kaldığı süre boyunca bu ulaşım türünün gelişimine yönelik bir dizi çalışmalar yürütmüştür. Elbette bu çalışmalar bahsi geçen ulaşım türünde belirgin bir iyileşme yaratmıştır. Ancak, sektöre yapılan tüm bu yatırım ve çalışmalara rağmen yaşanan alt yapı ve hizmet sorunlarının önüne geçilememiştir. Hizmetlerin tek bir elden yürütülememesi ve çok sahiplilik işlerin koordinasyonunu güçleştirirken, hizmetlerin zamanında ve yeterince yapılmasını engellemiştir. Yer ve uçuş emniyeti noktasındaki eksikliklerin de tam olarak tamamlanamamış olması bir yana özellikle dış hatlar işletmeciliğinde yaşanan aksaklıklar sektörden beklenen verimin alınmasını engel oluşturmıştır.¹⁷⁰⁸

Ülkedeki mevcut ulaşım sistemi taşıma talebinin yoğunlaştığı belirli süreler dışında gelişmekte olan ekonomik faaliyetin yarattığı talebi karşılayacak kapasiteye sahiptir. Fakat, sistemler arası koordinasyon yetersizliği, yeniden düzenleme tedbirlerinin zamanında alınamaması, alt sistemlerdeki alt yapı ve taşıt eskiliği, işletmenin bozukluğu sistemin etkin ve dinamik bir yapıya sahip olması önünde engeller oluşturmakta ve yatırımlardan beklenen etkinin alınamamasına yol açmaktadır.¹⁷⁰⁹

4.5. Kültür ve Turizm

Kültür, kavramsal olarak, çoğunlukla bir insan toplumunun duygu, düşünce ve yargı birliğini sağlayan sosyal değerlerin tümünü içerir. Özellikle, toplumların yapısı ile ilgili olan bu olgunun toplumdan topluma değişkenlik göstermesi dünya üzerinde farklı kültür sistemlerinin doğmasına yol açmıştır. Türk kültürü; tarihsel açıdan incelendiğinde zengin bir mirasa sahip olduğu kabul edilmiş, Osmanlı Devleti'nde başlayan modernleşme çabalarının Cumhuriyet ile birlikte ivme kazanması bu alandaki gelişmelerin önünü açan bir etki yaratmıştır.¹⁷¹⁰

¹⁷⁰⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.386.

¹⁷⁰⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.381.

¹⁷⁰⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.376.

¹⁷¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Talas, *Küreselleşme ve Türkiye'de Kültür Politikaları*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2003, s.74, 116-130.

1960'lı yıllara kadar kültür işleri devlet adına MEB tarafından yürütülürken planlı dönem ile birlikte kültür işleri devlet adına DPT tarafından yürütülmeye başlamıştır. Bu noktada kalkınma planları ve yıllık programlarda belirlenen politikalar önem kazanmıştır. Kültürel faaliyetlerin gerek yurt içi ve gerekse yurt dışı düzeyinde geliştirilip zenginleştirilmesine çaba gösterilmiştir. Birinci ve ikinci beş yıllık kalkınma planlarında kültürel faaliyetlerin toplumun yaşama düzenini geliştirmek ve yaratıcı gücünü arttırmak için önemli bir araç olarak görülmesi bu alandaki gelişmeleri arttırıcı bir etki yaratmıştır. Konuya verilen değeri göstermek ve kültür işlerinin tek bir çatı altında toplanmasını sağlamak amacıyla Kültür Bakanlığı kurma çalışmaları hız kazanmıştır.¹⁷¹¹ Türk kültürünün evrensel bir biçimde yayılıp yaşatılmasının temel ilke olarak kabul görmesi neticesinde kültür eserlerini sayı ve nitelik bakımından üstün bir seviyeye ulaştırmak ve yeni eserleri arttırmak için ilim, fikir, sanat çalışmaları teşvik edilmiştir. Sergilerin açılmasına ve ödüllü yarışmalar düzenlenerek üstün nitelikteki eserlerin Türk kültürüne kazandırılması hedeflenmiştir.¹⁷¹²

Türkiye'de kültür faaliyetlerinin yürütülmesinde kamu kuruluşlarının yanında, mahalli idarelerin ve gönüllü kuruluşlarında yeri vardır. Bu kuruluşların, kültür faaliyetlerini destekleyerek, kültür mirasının korunmasına yardımcı olma sorumluluklarına ilaveten öğrenci kuruluşları ve halkevlerinin de Türk kültürünün memleket içinde ve dışında yayılması ve tanıtılmasında, geleneksel halk kültürünün korunması ve devamındaki rolü büyüktür.¹⁷¹³ Kalkınma planlarında Türk toplumunun kültürel yapısı ile ilgili hedefin geçmişten gelen toplum yapısını kendi benliğini kaybetmeden, değer yargılarını ve davranışlarını çağdaş medeniyet seviyesiyle bağdaştırarak modernleşmek ilkesi üzerine kurulmuştur. Bu noktada izlenen faaliyetler neticesinde 1970 yılında Türkiye Milli Kültür Vakfı adıyla bir vakıf kurulmuş, kabiliyetli Türk gençleri milli kültür ve geleneklerine bağlı bir biçimde yetiştirilmiştir.¹⁷¹⁴

Ülkede takip edilen kültür politikalarının başında okuma faaliyetleri gelmektedir. Türkiye'de kitap okuma sayısının arttırılması amacıyla başlatılan çalışmalar neticesinde 1965 yılında ülke genelinde 226 olan kütüphane sayısı 1971 yılına gelindiğinde 328'e yükselmiştir.¹⁷¹⁵ Kütüphane binalarının sayı ve nitelik bakımından

¹⁷¹¹ *Yeni İstanbul*, 11 Ağustos 1969.

¹⁷¹² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.189.

¹⁷¹³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.190.

¹⁷¹⁴ *Dünya*, 13 Nisan 1970.

¹⁷¹⁵ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.77.

ihtiyacı karşılayacak seviyeye çıkarılması, kitap okuma kültürünü geliştirmek için ödünç kitap verme sistemlerinin yaygınlaştırılıp güçlendirilmesi, MEB yayınlarında sayı ve kalite olarak yeterli bir gelişme sağlanabilmesi için devlet kitapları döner sermayesinin artırılması, halk eğitimi ve kütüphaneler genel müdürlüğünün koordineli bir biçimde çalışarak, gezici kütüphaneler ve geçici kitaplıkların sayılarını arttırma girişimleri neticesinde gerek kitap gerekse kitapların okuyucuyla buluşma sayılarında artış yaşanmıştır. Buna göre; 1965 yılında 2.025.037 olan kitap sayısı 1971 yılında 3.152.270 yükselirken ülke genelinde aynı dönemlerde kitaplara erişim sayısı 2.338.823'ten 4.457.615'e çıkmıştır.¹⁷¹⁶ Okuma faaliyetlerini arttırma girişimleri Türk edebiyatçılar birliği tarafından düzenlenen sanat ve edebiyat şenlikleri ile devam etmiştir.¹⁷¹⁷

Kültürel faaliyetler içerisinde tercüme çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Söz konusu çalışmaların geliştirilip, zenginleştirilmesi amacıyla kurulan başbakanlık neşriyat ve müdevvenat genel müdürlüğü bünyesinde tercüme faaliyetleri hız kazanmıştır.¹⁷¹⁸ Yürütülen tercüme faaliyetleri neticesinde Batı kültürünün temel eserlerinin Türkçeye çevrilmesi çalışmaları olarak nitelendirebilecek bin temel eser serisi 1969 yılında yayımlanmaya başlamıştır.¹⁷¹⁹

AP yönetimi, kültürel faaliyetlerin geliştirilmesi amacıyla kütüphanelere ayrı bir önem atfetmiştir. Ülkede mevcut olan yetişmiş insan gücü sıkıntısının önüne geçebilmek ve kütüphanelerdeki faaliyetlerin niteliğini arttırma çabaları doğrultusunda yükseköğretim kurumları ve MEB ile koordineli bir şekilde kütüphanecilik eğitimlerinin geliştirilmesine bu alanda açılacak kurs ve sağlanacak kredi imkanlarıyla nitelikli personel politikası yetiştirmeye yönelmiştir.¹⁷²⁰ Bu noktada önemli girişimlerde bulunan yönetim, Milli kütüphanenin bugünkü ihtiyaçlara göre gelişimini sağlayacak olan yeni bir Milli kütüphane kuruluş kanunu tasarısı hazırlıklarına girişmiştir. Bununla birlikte, ikinci planın uygulama dönemlerinde tamamlanmak üzere Ankara'da bir Milli kütüphane binasının kurulması ve kütüphanecilik faaliyetlerinin rahatlıkla ve fonksiyonel bir biçimde yürütülmesini hedeflenmiştir.¹⁷²¹

¹⁷¹⁶ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, Aynı yer.

¹⁷¹⁷ *Akşam*, 10 Mayıs 1966.

¹⁷¹⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.145.

¹⁷¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Servet Uslan, *Planlı Dönemde Kültür Politikalarının Sosyal Antropolojik Açından İncelenmesi (1960-1990)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995, s.45-49.

¹⁷²⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Aynı yer.

¹⁷²¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.466.

Anadolu coğrafyası, tarih boyunca çok sayıda medeniyet ve uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle zengin bir tarihsel mirasa sahiptir. Bu nedenle ülkede çok sayıda sanat eseri, açık ve kapalı olmak müze ve ören yerleri bulunmaktadır. Planlı dönemin başlamasıyla birlikte izlenen kültür politikalarında tarihi eserlerin bakımı, korunması ve tarihi eser kaçakçılığını önlemeye ilişkin faaliyetler ivme kazanmıştır. İkinci planda konuya verilen önemin daha fazla artış göstermesi neticesinde eski eserlerin bakım ve korunması ile ilgili çalışmalara öncelik tanınmıştır. Bu doğrultuda, Ayasofya müzesi ve tekfur sarayı yenileme çalışmaları başlatılmıştır.¹⁷²² Bunun yanı sıra bir bilimsel müze laboratuvarının Ankara’da kurulması ve küçük çapta faaliyette bulunan teknik laboratuvarları güçlendirme çalışmaları yürütülmüştür.¹⁷²³

Tarihi eserlerin yurt dışına kaçırılmasını önlemek için bir kontrol sisteminin kurulmasına karar verilmiştir. Personelin bu hususta eğitim almasını sağlamak amacıyla kurs ve seminerler düzenlenmiştir.¹⁷²⁴ Müzelerin eser satın alma, ikramiye ve ihbar ödeneklerinin arttırılması için çalışmalar başlatılmış ve bu noktada müzelerin finansman sorunlarını gidermek amacıyla eski eserler ve müzeler genel müdürlüğü döner sermaye kanunu adıyla bir kanunun çıkarılmasına çalışılmıştır.¹⁷²⁵ AP yönetimlerinin tarihi eser ve müzelere yönelik başlattığı girişimler neticesinde Türkiye’de müze ve ziyaretçi gelirlerinde kayda değer artışlar yaşanmıştır.¹⁷²⁶ Böylece, ülkedeki kültürel faaliyetler ilerleme kat ederken bir yandan da milli ekonomiye katkı sağlanmıştır.

Eski Türk sanatları üzerinde yeterli bilimsel araştırma ve yayınların yapılmamış olması, bu alanlardaki gayretlerin kişilerle sınırlı kalmasına yol açmıştır. Planlı dönem ile birlikte hükümetlerin konuya verdiği önemin artış göstermesi neticesinde mimari eserler, el sanatları gibi alanlarda bir dizi girişim ve faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu noktada mimari yapıların Türk kültür hayatına katılımı noktasında onarım ve restorasyon çalışmaları başlatılarak, özel mülkiyette bulunan mimari yapıları kamulaştırma faaliyetleri hız kazanmıştır.

Geleneksel el sanatlarının korunması ve tanıtılması çalışmaları MEB, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ve Köy İşleri Bakanlığı bünyesinde yürütülmüştür. Ekonomik değeri

¹⁷²² *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s.11.

¹⁷²³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Aynı yer.

¹⁷²⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.630.

¹⁷²⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.146.

¹⁷²⁶ Türkiye’de, 1967 yılında 67 olan müze sayısı 1970 yılına gelindiğinde 84’e, aynı şekilde 1967’de 4.538.224 olan ziyaretçi hasılatı ise 1970 yılında 6.279.736’ya yükselmiştir. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.628.

yüksek olan programlara öncelik verilerek Türk el sanatlarının gelişimine destek verilmiştir. Söz konusu bakanlıklar bünyesinde sergiler açılmıştır.¹⁷²⁷ Yabancı ülkelere destek alınmıştır. Bu doğrultuda Federal Almanya'dan gelen uzmanlar aracılığıyla ormanlık ve dağlık bölgelerde ham maddesi ağaç olan eşyaların yapımını bölge halkına öğretmek için kurslar açılmıştır.¹⁷²⁸ RCD tarafından fotoğraf sergileri düzenlenmiştir.¹⁷²⁹ Türk el sanatlarını uluslararası arenada tanıtmaya çabalarının en somut göstergesi ise 1970 yılında Japonya'da düzenlenen EXPO 70 dünya sergisine Türkiye'nin İran ve Pakistan'la birlikte katılma kararı olmuştur.¹⁷³⁰

Türk müziğinin gelişim faaliyetlerini arttırmak amacıyla bölge konservatuvarlarının kurulmasına ve bu kurumların eğitim hizmetlerinin yanı sıra araştırma-inceleme yapan ve halka doğrudan doğruya kültürel faaliyetler sunan merkezler olarak geliştirilmesine gayret gösterilmiştir. Türk folklor enstitüsünün faaliyetlerini geliştirecek mali imkanların sağlanması, üniversite ve konservatuvarların folklor çalışmalarının desteklenmesi amacıyla Milli folklor enstitüsü adıyla bir kurumun kurulması planlanmıştır. Söz konusu kurumun birinci sınıf uzman ihtiyacını karşılamak amacıyla ikinci planın uygulama dönemlerinde doktora öğrencilerinin yurt dışına gönderilmesi ve burs imkanlarının artırılması hedeflenmiştir.¹⁷³¹ Kalkınma planları ve yıllık programlarda esasları belirlenen bu çalışmaların yanı sıra basının da Türk müziğinin gelişimi üzerine katkıları olmuştur. Dönemin ileri gelen basın kuruluşları tarafından ses yarışmaları düzenlenmiştir.¹⁷³² Böylece, Türk müziğine hem yeni bir bakış açısı hem de birçok usta isim kazandırılmıştır. Bu doğrultuda yıldızı bu yarışmalarda parlayan Cem Karaca, Erkin Koray, Ferdi Özbeğen, Mavi Işıklar,¹⁷³³ Nilüfer¹⁷³⁴ ve daha birçok isim Türk müziğinin geleceğine ışık tutmuştur.

Sahne sanatları, kültürel faaliyetler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple bilhassa planlı dönemden itibaren yaygınlaştırma çalışmaları hız kazanmıştır. Sahne

¹⁷²⁷ *Son Havadis*, 3 Mayıs 1966.

¹⁷²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 1 Şubat 1966, S.12215.

¹⁷²⁹ *Yeni Tanin*, 21 Haziran 1967.

¹⁷³⁰ *T.C. Resmî Gazete*, 2 Temmuz 1970, S.13536. Bkz. EK 36.

¹⁷³¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.349-350.

¹⁷³² Söz konusu bu yarışmalar Hürriyet Gazetesi tarafından düzenlenen Altın Mikrofon, Milliyet Gazetesi tarafından düzenlenen Liseler arası ses yarışması ve Hafta sonu tarafından düzenlenen Altın Ses yarışmalarıdır. *Ses*, 29 Haziran 1968.

¹⁷³³ Söz konusu isimler, 1965-1968 yılları arasında Hürriyet Gazetesi tarafından düzenlenen Altın Mikrofon yarışmalarında dereceye giren isimler arasında yer almış ve turne faaliyetleri neticesinde birçok şehirde düzenlenen etkinliklere katılmışlardır. *Hürriyet*, 9-13 Nisan 1966, 7 Nisan 1967. Bkz. EK 37.

¹⁷³⁴ Nilüfer Yumlu, 1970 yılında Hafta sonu Gazetesi tarafından düzenlenen Altın Ses yarışmasında birinci olmuştur. *Hafta Sonu*, 6 Eylül 1970.

sanatları denilince akla ilk gelen tiyatroların faaliyetleri devlet tarafından desteklenmiştir. Bu doğrultuda, İstanbul ve Ankara tiyatrolarında çok sayıda oyun sahnelenmiştir.¹⁷³⁵ Tiyatro faaliyetlerinin yalnızca belirli yerlerle sınırlı kalmaması için merkez dışına kaydırma girişimleri başlatılmıştır. Bu amaçla Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü bünyesinde bölge tiyatrolarının kurulmasına karar verilmiştir. Bunun yanı sıra belediye ve özel tiyatroların da daha etkin hale getirilmesi çalışmalarına işlerlik kazandırılmış bu çalışmalar kapsamında birçok tiyatro faaliyet göstermiştir. Bu tiyatrolar arasında Haldun Dormen'in yönetiminde bulunan Dormen tiyatrosu¹⁷³⁶ ve kapılarını 11 Aralık 1968 tarihinde yeni adresi İstanbul Beyoğlu'nda açan Kenter tiyatrosu sayılabilir.¹⁷³⁷

Sanatla gündelik hayat arasında organik bir bağ kurulması tiyatro eserlerinde toplumsal olayların işlenmesine ortam hazırlamıştır. Bu doğrultuda ekonomik kriz içerisindeki bir işçi ailesinin sorunlarını anlatan Çatıdaki Çatlak, şehir hayatının değiştirdiği insanları ve bir yandan da dejenere olan değerleri anlatan 1969 yapımı Tombala ve yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi anlatan 1970 yapımı Kördüğüm oyunları bu dönemde en fazla öne çıkan eserler arasında yer almıştır.¹⁷³⁸

Kültürel gelişmeleri hızlandırmak amacıyla opera, bale ve orkestra gibi sahne sanatlarının gelişimi ve ulaşılabilirliğinin artırılması çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda, söz konusu sanat çalışmalarının merkez bölgeler dışında diğer bölgelerle olan bağlantıları arttırmak amacıyla bölge orkestraları kurulmuştur. AP yönetimlerinin bu alanda hayata geçirdiği en büyük proje hiç kuşkusuz İstanbul Kültür Sarayı'nın açılması olmuştur.¹⁷³⁹ 1969 yılında faaliyete geçen kurum ülkede opera ve bale olmak üzere diğer sahne sanatlarının geliştirilmesi için basamak oluşturmuştur.¹⁷⁴⁰ Bu alandaki gelişmeleri desteklemek amacıyla temelden bazı düzenlemelere girişilmiştir. Nitelikli sanatçılar yetiştirmek ve sanatçıların devlet himayesi altında güvence altına alınmasını sağlamak

¹⁷³⁵ *Yeni Tanin*, 28 Mart 1967.

¹⁷³⁶ Tiyatroda sahnelenen oyunlar şöyledir; Yaşar Kemal'den Yer Demir Gök Bakır, Turgut Özakman'dan Paramparça ve Bertold Brecht'den Puntıla Ağa ve Uşağı Matti. *Dormen Tiyatrosu*, 15 Nisan 1966.

¹⁷³⁷ *Ses*, 21 Aralık 1968.

¹⁷³⁸ Hzl. M.K. Kaynar, *a.g.e.*, s.941.

¹⁷³⁹ *Milliyet*, 13 Nisan 1969.

¹⁷⁴⁰ Açılışından yaklaşık bir buçuk yıl sonra 27 Kasım 1970 tarihinde çıkan büyük bir yangın neticesinde kullanılamaz duruma gelen İstanbul Kültür Sarayı'nı yeniden faaliyete geçirme çabaları neticesinde İstanbul Valiliğinin önderliğinde "Kültür Sarayı Derneği" isimli bir dernek kurularak hasar tespit çalışmaları başlatılmıştır. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, 3. Dönem, 9. Cilt, 2. Toplantı, 17. Birleşim, 7 Aralık 1970, s.125-126.

Kamuoyunda ve sanat camiasında derin bir üzüntüyle karşılanan olayın ardından görüşlerini paylaşan Orkestra Şefi Cemal Reşit Rey, gerek sanatsal ve gerekse mimari açıdan hayranlık duyduğu Kültür Sarayı'nın yangın sonrası "Evden bir cenaze çıkıyor olsa anca bu kadar üzüldüm." Diyerek yaşadığı üzüntüyü kamuoyu ile paylaşmıştır. *Dünya*, 7 Aralık 1970.

amacıyla 1970 yılında çıkarılan 1309 sayılı kanunla Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü kurulmuştur.¹⁷⁴¹ Faaliyetlerin bununla sınırlı kalmaması neticesinde bir süreden beri faaliyetlerini ayrı bir kurum olarak sürdüren İstanbul Belediyesi Şehir Operası, 1970 yılında Ankara'da kurulan genel müdürlüğe bağlanmış adı İstanbul Devlet Opera ve Balesi olarak değiştirilmiş ve genel müdürlüğün bir şubesi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁷⁴²

1960'lı yılların kültürel yaşamında beyaz perde müstesna bir yere sahiptir. Bu noktada toplumun kültür seviyesini arttırmak amacıyla sinemadan da yararlanılması yoluna gidilmiş bu amaçla kalkınma planlarında eğitici ve bilgilendirici film ve eserlerin çoğaltılması teşvik edilmiştir. Bu doğrultuda dünyadaki gelişmelerin de takip edilmesi amacıyla 1965 yılında İstanbul'da Türk sinematek derneği kurulmuştur. Dünya sinema tarihine geçmiş önemli çalışmaların toplanıp derlenmesi, restore edilmesi ve korunması doğrultusunda önemli faaliyetler yürüten dernek her yıl çok sayıda film gösterimine ev sahipliği yapmıştır. Dünyaca ünlü film şirketlerinin en çok beğenilen filmlerini Türk izleyicisiyle buluşturan bir diğer girişim de Fitaş sinemalarından gelmiştir. Bu doğrultuda Frank Sinatra, Elizabeth Taylor ve daha birçok dünya çapındaki oyuncuların filmleri Türkiye'de gösterime girmiştir.¹⁷⁴³ Düzenlenen organizasyon ve film festivalleri ile Türk sinemasının niteliğini arttırma çabalarının ivme kazandığı bu dönemde Robert Koleji sinema kulübü tarafından ilki 1967 yılında olmak üzere Hisar kısa film yarışmaları düzenlenmiştir.¹⁷⁴⁴ Türk sinema tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Antalya film festivalleri her yıl düzenlemeye devam etmiş festival sonunda düzenlenen törende ödüle layık görülen sanatçılara altın portakal ödülleri verilmiştir.¹⁷⁴⁵ İlk defa 1970 yılında uluslararası bir nitelik kazanan bu festivallere katılım her geçen gün artmıştır.¹⁷⁴⁶ Türk sinemasına bir katkıda basın kuruluşlarından gelmiş, düzenlenen yarışma ve organizasyonlar ile beyaz perdeye yeni isimler kazandırılmıştır. Bu isimlerden birisi de

¹⁷⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *T.C. Resmî Gazete*, 23 Temmuz 1970, S.13557.

¹⁷⁴² Burçin Gülgün, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminden Günümüze Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü'nün Kurumsal Yapısı ve Yönetimi*, Yeditepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.58.

¹⁷⁴³ *Hürriyet*, 11 Ağustos 1968.

¹⁷⁴⁴ *Ses*, 20 Temmuz 1968.

¹⁷⁴⁵ 1967 yılında düzenlenen festivalde en iyi kadın oyuncu ödülünü Fatma Girik, en iyi erkek oyuncu ödülünü Yılmaz Güney alırken en iyi karakter oyuncusu ödülü Erol Günaydın'a verilmiştir. *Yeni Tanin*, 7 Haziran 1967. 1968 yılında düzenlenen festivalde ise ödüle layık görülen isimler Türkan Şoray, Erol Taş, Fikret Hakan ve Yılmaz Duru olmuştur. *Ses*, 29 Haziran 1968. EK.38.

¹⁷⁴⁶ *Yeni Asır*, 24 Mayıs 1970.

Tarık Akan dır. Akan, 1970 yılında Ses Dergisi tarafından düzenlenen sinema artisti yarışmasında birinci seçilerek sanat dünyasına adım atmıştır.¹⁷⁴⁷

Ülke sorunlarını ele alan yapıtların ağırlıkta olduğu dönemde grev ve sendikalaşma sorunlarını ilk kez ele alan 1965 yapımı Karanlıkta Uyuyanlar filmi ile göç temalı 1965 yapımı Bitmeyen Yol ve Bir Türk'e Gönül verdim filmleri ¹⁷⁴⁸ ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Türk tarihine önemli katkılar sağlamış kişi ve karakterlerin hayatları da beyaz perdeye aktarılmıştır. Bu sayede Kurtuluş Savaşında yararlılıklar gösteren Topal Osman'ın hayatı sinemaya uyarlanmıştır.¹⁷⁴⁹ Uyarlama faaliyetleri yalnızca tarihi karakterlerle sınırlı kalmamış bu hususta edebi eserlerden de fazlaca yararlanılmıştır. Bu noktada öne çıkan eserler arasında Reşat Nuri Güntekin'inin Yaprak Dökümü ve Çalıkuşu romanları sayılabilir.¹⁷⁵⁰

Etkili bir iletişim aracı olan radyo ve televizyonun bilgi ve eğitim amaçlı kullanıldığında kültür faaliyetlerini desteklemek ve yaymak noktasında işlevsel bir özelliğe sahip olmaları söz konusu araçlardan toplumun kültür seviyesini yükseltmek amacıyla yararlanılması amacını doğurmuştur. Bu noktada eğitici ve öğretici yayınların destek ve teşvik edilmesine çalışılmış merkez ve bölge radyo yayınlarının geliştirilmesinin yanı sıra bu dönemde ilk defa televizyon deneme yayınları da başlamıştır. TRT öncülüğünde 1966 yılında başlatılan çalışmalar ikinci planın başlangıç yılı olan 1968 yılında başarıya ulaşmış ve Türkiye'de, ilk defa 31 Ocak 1968 tarihinde Ankara'da, haftada üç gün olmak üzere deneme yayını gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁵¹ İlk başarılı yayın denemesinin ardından planlama ve etüt çalışmaları ile devam eden süreç AP iktidarı boyunca deneme yayınlarıyla sınırlı kalmıştır. Bu durumda hiç kuşkusuz Türkiye'deki siyasi, ekonomik ve toplumsal olarak değişen dengelerin yanı sıra AP yönetimlerinin tutum değişikliği de etkili rol oynamıştır. İlk etapta eğitim ve kalkınmanın aracı olarak gördüğü televizyon ve televizyonculuk faaliyetlerine daha sonra toplumu ayırıştırıcı ve ideolojik kırılmayı teşvik edici bir tutumla yaklaşması bu alanda planlanan yatırımların

¹⁷⁴⁷ Ses, 16 Ocak 1971. Bkz. EK.39

¹⁷⁴⁸ Hzl. M.K. Kaynar, *a.g.e.*, s.940.

¹⁷⁴⁹ *Son Havadis*, 17 Aralık 1965.

¹⁷⁵⁰ Hzl. M.K. Kaynar, *a.g.e.*, s.940.

¹⁷⁵¹ TRT, *Dünden Bugüne Radyo-Televizyon 1927-1990*, s.26,30.

gerçekleşmemesine ve televizyondan beklenen verimin bu dönemde alınamamasına sebep teşkil etmiştir.¹⁷⁵²

Kültürel faaliyetler yalnızca yurtiçi hizmetlerle sınırlandırılmamıştır. Türk kültürünü yabancılara tanıtmak için gereken hizmetleri yürütmek amacı ile yabancı ülkelerde Türk kültür merkezleri kurulması ve geliştirilmesi için bir programın Millî Eğitim Bakanlığı ve ilgili kuruluşlar bünyesinde hazırlanmasına karar verilmiştir. Ayrıca, yabancı ülkelere gelen sanatçı, yazar, bilim insanı ve yüksek memurlar için ülkenin kültürel ve turistik değerlerini tanıtan grup gezilerinin düzenlenmesi ve teşvik edilmesi planlanmıştır. Türkiye'ye kurs, staj ve öğrenim maksatlı gelen yabancı öğrenciler ve özellikle komşu ülkelere mensup öğrenciler için verilen kontenjan ve bursların artırılması amaçlanmıştır.¹⁷⁵³ Türkiye'nin kültürel yapısı ile ilgili istatistiki bilgilerin toplanması ve sonraki planın kültür sektörü ilke ve hedeflerine ışık tutacak şekilde derlenmesi çalışmalarına hız verilmiştir.¹⁷⁵⁴

Türkiye'de, kültürel gelişmenin sosyal ve ekonomik dengeye ayak uydurması için uzun bir zamana ihtiyacı vardır. Kalkınma planları ve yıllık programlarda esasları belirlenen faaliyetler neticesinde birçok sanat dalında teşvik edici gelişmeler yaşanmıştır. Ancak gerek sanatsal eğitim faaliyetlerinin niteliği ve niceliği ve gerekse kültürel faaliyetlerin belli başlı yerlerde yoğunlaşıp ülkenin geneline koordineli bir biçimde yayılamaması gibi sorunlar nedeniyle söz konusu gelişmeler kültürel faaliyetlerin gelişimi açısından yeterli düzeye ulaşmamıştır.

Türkiye, kültürel olduğu kadar doğal güzellikler açısından da zengin bir mirasa sahiptir. Coğrafi konum itibarıyla elinde bulundurduğu bu avantaj, turizm faaliyetlerinin her geçen dönem daha fazla önem kazanmasına zemin hazırlamıştır.¹⁷⁵⁵ Türkiye'nin turizm potansiyelinin ve dolayısıyla gelişen turizm hareketinin planlı dönem ile fark edilmesi neticesinde turizm faaliyetlerini düzenli olarak tek bir elden yürütebilmek ve tüm faaliyetlerin bakanlık çatısı altında toplanması amacıyla 1963 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı kurulmuştur.¹⁷⁵⁶ Planlı dönemde kalkınma planları çerçevesinde Türk

¹⁷⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman İlaslan, "Özerklik Mücadeleleri Bağlamında Türkiye'de Televizyon Yayıncılığının İlk Dönemi 1968-1971", *Atatürk İletişim Dergisi*, S.7, (2014), s.227-257.

¹⁷⁵³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.467.

¹⁷⁵⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.631.

¹⁷⁵⁵ Beşir Hamitoğulları, "Türkiye'de Turizm ve İktisadi Kalkınma", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.3, (1968), s.116-117.

¹⁷⁵⁶ Hilmi Karşlı, *Türkiye'de Planlı Dönemde Turizm Yatırımları ve Uygulanan Politikalar*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997, s.32.

turizminin ilke, metot ve hedeflerinin belirlenmesine çalışılırken bir yandan da uluslararası ekonomik bir faaliyet olan turizm gelirlerini arttırmak temel gaye edinilmiştir.¹⁷⁵⁷ Birinci planda genel bütçeden turizm sektörüne %1,4 oranında bir pay verilmiştir. Yatırımların büyük bir kısmı konaklama tesislerinin yapımına, geri kalan kısmı ise turizme yardımcı değer ve hizmetler de kullanılmak üzere ayrılmıştır.¹⁷⁵⁸

Uluslararası turizmin gelişmesi kuzey-batı yönünden güney-doğuya uzanan bir eksen üzerinde kendisini göstermektedir ve Türkiye bu eksen üzerinde bulunmaktadır. Ancak, buna rağmen turizm durumu dünyadaki turistik gelişmelerden henüz yararlanamadığını ortaya koymaktadır. Birinci planının ilk iki uygulama yılında ülkeye gelen turist sayısının plan hedeflerinin altında seyretmesi bunun neticesinde bütçe açıklarının oluşması durumun çok daha belirgin bir biçimde gözlemlenmesine olanak sağlamıştır.¹⁷⁵⁹ Bu nedenle, ülkede, 1965 yılından itibaren turizm faaliyetlerinin geliştirilmesine odaklanılmış, iç ve dış turizm olarak iki kısımda ele alınan turizm faaliyetleri için bir dizi tedbirlere girilmiştir.

MEB ile diğer kamu kuruluşları ve özel sektörün iş birliği içerisinde çalışmalar yürütülmüş, turizm eğitimi ve öğretimi ile ilgili faaliyetler geliştirilmiştir. Bu doğrultuda, turizm eğitimlerinin halk eğitimleri ve ilk ve orta dereceli okullarda genel turizm eğitimi olarak verilmesi, akademik turizm öğretimi ve araştırmalarının yapılması, sektörün her alanında yönetici olarak çalışmakta olanların bilgilerini arttırmak üzere yetiştirme kurslarının açılması ve büyükşehirlerde ortaokul ve lise seviyelerinde turizm ve otelcilik meslek okullarının açılması hedeflenmiştir. İlave olarak, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından turizm belgesine sahip olan işletmelerdeki nitelik kontrollerinin etkinliğini artırma çabalarına girilmiştir. Turistik fiziki planlama konusunda İmar ve İskân Bakanlığı bünyesinde kurulan turizm planlama teknik bürosunun faaliyetlerinin kesin olarak belirlenmesine karar verilmiştir. Özel sektörün kredi ihtiyacını karşılamak üzere ek kredi imkanlarının genişletilmesi faaliyetlerini hızlandırmak amaçlanmıştır.¹⁷⁶⁰

¹⁷⁵⁷ Tunay Akoğlu, *Dünyada ve Bizde Turizm Dünü ve Bugünü*, Varlık Yayınevi, İstanbul 1971, s.169-170.

¹⁷⁵⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Turizm Sektörü Raporu* (1968-1972), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1968, s.10.

¹⁷⁵⁹ Birinci Beş yıllık planda 1963 yılında 200.000, 1964 yılında ise 240.000 turistin ülkeye gelmesi planlanmış, ancak, ülkeye giren turist sayısı 1963 yılında 198.841, 1964 yılı için ise 229.347 kişi ile sınırlı kalmıştır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1966 Yılı Programı*, s.515.

¹⁷⁶⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.523-524. 1967 yılında Türkiye'nin birçok bölgesinde başlatılan fiziki planlama çalışmalarıyla ülkenin turizm potansiyeli arttırılmak istenmiştir. Bu doğrultuda; Isparta, Ankara, Niğde, Eskişehir, Afyon gibi illerde planlama çalışmaları başlatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BCA Fon Kodu: 30-01-0-0. Yer No:92-576-6.

Ülkedeki turizm faaliyetlerini arttırmak amacıyla dış turizm tedbirleri üzerinde önemle durulmuş ve iş birliği içerisinde olunan oluşumlardan yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu amaçla RCD ülkeleriyle olan turizm faaliyetlerini arttırmak amacıyla 1965 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında turizm kartları çıkarılarak, pasaport ve vize uygulamaları adı geçen ülkeler arasında kaldırılmıştır.¹⁷⁶¹ Söz konusu ülkelerle olan turizm faaliyetleri yalnızca bunlarla sınırlı kalmamış aynı zamanda karşılıklı açılan turizm büroları ile faaliyetler pekiştirilmek istenmiştir. Birliğe üye ülkelerce üç dilde bastırılan turizm broşürleri ile ülkelerin tarihi ve turistik değerlerinin dünyaya tanıtılması planlanmıştır.¹⁷⁶² Ülkenin dış turizm faaliyetlerini arttırmak için bakanlık bünyesindeki tanıtma giderlerinin etkili ve doğru bir biçimde kullanılması, vize işlemlerinin düzenlenmesi, seyahat acentelerinin etkili bir biçimde çalışma olanağına sahip olması hedeflenmiştir.¹⁷⁶³ Yapılan düzenlemelerin ardından söz konusu tarihten itibaren ülkeye gelen yabancı turist sayısında plan hedeflerinin üzerine çıkılarak dış turizm gelirlerinde kayda değer bir artış sağlanmıştır.¹⁷⁶⁴

Söz konusu faaliyetlerle iç ve dış turizm hacmini artırma çabalarının 1965 yılından itibaren iyiden iyiye hissedilmesi yıllık programlarda bu sektöre yönelik yatırımların artış göstermesine ve yatırımların artmasına bağlı olarak bu tarihten itibaren ülkeye gelen turist sayısı ve turizm gelirlerine de doğrudan yansımıştır.¹⁷⁶⁵ Türkiye'nin turizm potansiyelini arttırmak noktasında turizmi teşvik tedbirlerinin alınmaya başlandığı bu dönemde turistlerin gayrimenkul yatırımları yapabilmesinin önü açılmıştır.¹⁷⁶⁶

Turizm sektörüne dair veri ve gelişmelerin ikinci beş yıllık planda daha kapsamlı bir biçimde ele alınması söz konusu sektörün ekonomik, sosyal ve kültürel fonksiyonlarından tam olarak yararlanılması, özellikle dış turizm gelirleri, yabancı turist sayısı oranlarının yükseltilerek iç turizm hareketlerinin geliştirilmesi ilkelerini ön plana çıkarmıştır. Turizm yatırımları turistik potansiyeli yüksek bölgeler de yoğunlaştırılmış

¹⁷⁶¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.517.

¹⁷⁶² *İstanbul Postası*, 29 Ocak 1966.

¹⁷⁶³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.525.

¹⁷⁶⁴ Birinci Beş Yıllık Planda 1965 yılı için 288.000, 1966 yılı için 345.000 ve 1967 yılı için 415.000 yabancı turistin ülkeye gelmesi planlanmışken söz konusu tarihlerde yurda girişi gerçekleşen yabancı turist sayıları 1965 yılında 361.758, 1966 'da 440.000, 1967'de 432.370 kişi olarak tespit edilmiştir. Birinci Planın ilk uygulama yılı olan 1963 yılında Türkiye'nin dış turizm geliri 15 milyon dolar iken bu miktar planın son uygulama yılı olan 1967 yılında 35 milyon dolara yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Akoğlu, *a.g.e.*, s.172-173.

¹⁷⁶⁵ Birinci beş yıllık planın ilk uygulama yılı olan 1963'te ülkeye gelen yabancı turist sayısı 154 bin 823 iken, bu sayı %94,4 lük bir artış oranıyla 1965 yılında 300 bin 790'a yükselmiş, dış turizm gelirlerimiz de aynı dönemde %89 oranında yükselerek 12 milyon 100 bin dolara yükselmiştir. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1967 Yılı Programı*, s.333.

¹⁷⁶⁶ *Yeni Tanin*, 5 Mayıs 1967.

böylece kitle turizmini yaygınlaştırmak amaçlanmıştır. Bu amaçla çok sayıda tatil köyü projesi hayata geçirilmiş veya planlaması yapılmıştır.¹⁷⁶⁷ Turizm sektörüne yönelik yatırımların %2,3 oranında hedeflendiği ikinci planda, yatırım oranındaki artışa paralel olarak ülkeye gelen gerek yerli turist ve gerekse yabancı turist sayısında artış beklentisi söz konusu olmuş, plan boyunca gelen turist sayısında %14,7lik bir artış öngörülmüştür.¹⁷⁶⁸

İkinci planın uygulama döneminin bütün dünyada turizm hareketliliğinin yaşandığı bir döneme denk gelmesi ülkedeki turizm faaliyetlerinde de kayda değer bir canlılık yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Gerek turizm gelirleri ve gerekse ülkeye gelen yerli ve yabancı turist sayısında ciddi oranlarda artış beklenen bu dönemde, turizm sektörüne yönelik yatırımların ağırlıklı olarak tesis, alt yapı ve mahalli hizmet yatırımlarına yönelmiştir.¹⁷⁶⁹ Sektör yatırımlarının bölgesel dağılımında ilk iki uygulama yılında Akdeniz bölgesi birinci, Marmara bölgesi ikinci sırada yer alırken, 1970 yılından itibaren sıralama değişmiştir. Yatırımlar, Marmara bölgesinden ziyade Ege bölgesine kaymıştır. Bu tarihten itibaren plan sonuna kadar en fazla yatırımın Ege bölgesinde yoğunlaşacağı öngörülmüştür¹⁷⁷⁰ dönem boyunca yapılacak hizmet ve yatırımlar bu şekilde planlanmıştır.

1968-1971 yılları arasındaki dönemde ülkedeki turizm faaliyetlerinin iyileştirilip geliştirilmesi amacıyla önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Turizm tanıtım işlemlerine ağırlık verilmiştir. Bu doğrultuda reklam, afiş, broşür gibi çalışmaların yıllık programlar çerçevesinde yürütülmesi faaliyetleri devam ederken bütçeden turistik tanıtma giderlerine ayrılan pay yaklaşık 3 kat arttırılmıştır.¹⁷⁷¹ Özellikle yurt dışına yönelik tanıtım faaliyetlerinin Turizm ve Tanıtma Bakanlığının temsilcilikleri kanalı ile yürütülmesine ve turizm amaçlı ulaşım faaliyetlerinin geliştirilmesi noktasında karayolu ve havayolu taşımacılık faaliyetlerinin geliştirilmesine odaklanılmıştır. Turizm eğitimlerinin giderek

¹⁷⁶⁷1967 yılında İzmir'in Foça ilçesinde açılan tatil köyünün yanı sıra 1968 yılında ülkenin en yüksek yatak kapasitesine sahip tatil köyü olan Kuşadası tatil köyü hizmete girmiştir. *Son Havadis*, 25 Haziran 1967, *Yeni Tanin*, 23 Haziran 1968. Termal su kaynaklarının bulunduğu yerlerde plaj sitelerinin de hizmete girdiği bu dönemde Yalova'da çok sayıda daire satışa çıkarılmıştır. *Hürriyet*, 10 Ağustos 1968.

¹⁷⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.595.

¹⁷⁶⁹İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönem boyunca turizm sektörüne ait yatırımlar arasında en fazla payın 1.870.000 Bin TL ile tesis yatırımlarına ardından 350.000 Bin TL ile lokanta hizmetlerine ayrıldığı tespit edilmiştir. Sektöre ait diğer yatırımlar arasında 180.000 Bin TL'lik pay ile Tarihi ve Arkeolojik Değerler, 125.000 Bin TL ile Eğlence ve Rekreasyon Hizmetleri, 84 Milyon TL ile eğitim ve 63 Milyon TL ile tanıtma yatırımları gelmektedir. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s.110-111.

¹⁷⁷⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.600-601.

¹⁷⁷¹ 1968 yılında bütçeden turistik tanıtım giderlerine 5.747 Bin TL ayrılırken bu sayı 1971 yılına gelindiğinde 16.390 Bin TL'ye çıkarılmıştır. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s.100.

ağırlık kazanması neticesinde ülkenin çeşitli bölgelerinde çok sayıda katılımcının yer aldığı konferans ve seminerler düzenlenmiştir. Bilhassa büyükşehirlerde turizm ve otelcilik eğitimi veren kurumlar faaliyet göstermeye başlamıştır.¹⁷⁷² Sağlanacak olan turizm kredi fonu ile özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesinin yanı sıra kurulacak olan turistik sitelerle turizm faaliyetleri arttırmak amaçlanmıştır.

Yatırımların giderek Ege bölgesine kaymaya başlaması neticesinde yüksek kapasiteli tesis ve işletmelerin bu bölgede devreye girmesi ve bu sayede Türkiye'nin turizm potansiyelinin artması beklenmiştir.¹⁷⁷³ Turizm faaliyetlerinin niteliğini artırma çabaları neticesinde uluslararası oluşumlarla olan iş birliği imkanlarının geliştirilmesine önem verilmiştir. Türkiye Seyahat ve Turizm Acenteleri Cemiyeti'nin 1968 yılında alınan bir kararla Brüksel merkezli Seyahat Acenteleri Birlikleri Milletlerarası Federasyonu ile iş birliği yapmasına karar verilmiştir.¹⁷⁷⁴ Ülkedeki mevcut turizm faaliyetlerini geliştirme çabaları sınır kapılarındaki düzenlemelerle devam etmiştir. Böylece turizm faaliyetlerinin hızlı ve emniyetli bir biçimde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Dış turizmi canlandırma faaliyetlerinin yanı sıra iç turizm faaliyetlerinin de geliştirilmesi amacıyla özellikle orta ve dar gelirli vatandaşları turizm faaliyetlerine dahil etme çabaları ön plana çıkmıştır.¹⁷⁷⁵

Planlı dönemde izlenen turizm politikaları neticesinde ülkedeki konaklama kapasitesi, alt yapı ve tesis faaliyetleri ve buna ilave olarak turizm hareketliliğinde belirgin bir artış yaşanmıştır. Ancak, turist sayısındaki bu canlılık dış turizm ve seyahat gelirlerinin resmi kanallara geçmemesi nedeniyle bütçeye yansıtılamamış ve bütçe açıklarının devam etmesine yol açmıştır. Bu durumu önlemek için 4 Mart 1968 tarihinde alınan bir kararla turist dövizlerine %33,3 oranında vergi iadesi yapılmasını öngören bir karar uygulanmaya başlamıştır.¹⁷⁷⁶ Bu kararın sonucu olarak harcamaların daha büyük bir kısmının resmî kanallara intikal etmesi amaçlanmıştır. Fakat, 1968 yılında gerçekleşen dış turizm gelirlerindeki artışlar daha büyük oranlarda artan giderler nedeniyle ödemeler dengesine olumlu bir katkıda bulunamamıştır. Bu durumda gelirler program hedefleri

¹⁷⁷² İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde 1968 yılında İzmir Büyük Efes Otel ve 1970 Ankara Marmara Otelі bünyesinde uygulamalı turizm eğitimleri başlatılmıştır. Aydoğan Köksal, *Türkiye'nin Genel ve Turizm Coğrafyası*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982, s.166.

¹⁷⁷³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.411, 413.

¹⁷⁷⁴ T.C. Resmî Gazete, 13 Aralık 1968, S.13076.

¹⁷⁷⁵ 1969 yılı programında dar gelirli memur, işçi, esnaf kesimine tatil yapma imkânı sağlamak noktasında "Sosyal Turizm Ofisi ve Kasası Kanunu" adıyla bir kanunun çıkarılması gündeme gelmiştir. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1969 Yılı Programı*, s.316-317.

¹⁷⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Resmî Gazete, 4 Mart 1968, S.12842.

altında giderler ise program hedefleri üstünde gerçekleşmiş ve dış seyahat ve turizm kalemi 9,3 milyon dolarlık açık vermiştir.¹⁷⁷⁷ Bütçedeki açığı kapatmak için turizm fonlarından yararlanma yoluna giden AP yönetimleri Amerikan AID Teşkilatı tarafından verilen turizmi geliştirme ve teşvik fonları olarak bilinen fon yardımıyla yararlanmıştır.¹⁷⁷⁸

Türkiye'nin hızla artan turizm faaliyetleri ikinci planda turizm sektöründeki ağırlığın fiziksel planlamaya doğru kaymasına ortam hazırlamıştır. Planlama çalışmalarının yoğunluğunun 1970 yılından itibaren artış göstermesi neticesinde ülkede turizm açısından önceliği bulunan Güney-Batı Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde fiziksel planlama çalışmaları başlatılmıştır. Turistik gelişme politika esasları olarak sürdürülecek olan bu çalışmalarda mevcut altyapıdan maksimum yararlanmayı sağlamak ve konaklama kuruluşlarında birim başına alt yapı maliyetini asgariye indirmek hedeflenmiştir. Turizm faaliyetlerinin genişletilmesi noktasında turistik tesis ve işletmelerin sayı ve yatak kapasitelerinin geliştirilmesine ağırlık verilmesi neticesinde turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı artarken, ithalat içindeki payı azalmıştır. Ortaya çıkan bu tablo neticesinde planlı dönemde ilk defa 1970 yılında bütçe, turizm gelir gider dengesinde açık vermemiş, bu tarihte, Türkiye'nin net turizm geliri 3,9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.¹⁷⁷⁹

AP yönetimlerinin turizm politikaları kalkınma planları ve yıllık programlar çerçevesinde belirlenen esaslara göre şekillenmiş, yatırımlar ağırlıklı olarak özel sektör bünyesinde toplanmıştır. İç ve dış turizm faaliyetleri ve turizm gelirlerinin arttırılmasına odaklanılan dönemde 1965 yılında ülkeden çıkan vatandaş sayısı 186.520 kişi iken bu sayı 1971 yılına gelindiğinde 559.786'a aynı dönemde ülkeye gelen yabancı turist sayısı da 361.758'ten, 926.019'a yükselmiştir.¹⁷⁸⁰ Turist sayısındaki artış turizm gelirlerine de yansımış 1971 yılına gelindiğinde Türkiye'nin brüt dış turizm geliri 62,8 milyon dolara ulaşmıştır.¹⁷⁸¹

Turizm sektöründeki olumlu gelişmelere rağmen sektöre yönelik bazı problemler devam etmiştir. Bu noktada, yatırım faaliyetlerinin plan hedeflerinin altında seyretmesi sektörün gelişim hızını aşağı çeken en önemli unsurlardan birisini oluşturmaktadır.

¹⁷⁷⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1970 Yılı Programı*, s.415.

¹⁷⁷⁸ T. Akoğlu, *a.g.e.*, s.165.

¹⁷⁷⁹ H. Karlı, *a.g.t.*, s.43.

¹⁷⁸⁰ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistiki Göstergeler*, s.370-371.

¹⁷⁸¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1973 Yılı Programı*, s.219.

Gelirlerin tam olarak bütçeye yansıtılamaması, fiziksel planlama çalışmaları yapan ve uygulayan kamu kuruluşları arasında etkin bir iş birliğinin kurulamamış olması da sektördeki bir diğer sorundur.¹⁷⁸²

Tablo 4.4. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi Turizm Yatırım Hedefleri ve Gerçekleşme Oranları

PROGRAM				GERÇEKLEŞME		
YILLAR	KAMU	ÖZEL	TOPLAM	KAMU	ÖZEL	TOPLAM
1968	178.2	362.8	541.0	161.0	300.1	461.1
1969	189.8	419.8	609.6	159.3	350.1	509.4
1970	208.3	503.1	711.6	181.9	385.0	566.9
1971	231.2	513.3	744.5	222.3	423.6	645.9
1972	240.8	552.8	793.6	192.8	443.0	635.8

Ergun Göksan, *Turizmoloji*, Uğur Ofset Matbaası, İzmir 1978, s.222.¹⁷⁸³

Türkiye gerek tarihi ve kültürel ve gerekse deniz ve sahil turizmi açısından zengin bir turizm potansiyeline sahiptir. Mevcut potansiyelin açığa çıkması veya çıkarılması çalışmalarının her geçen dönem önem kazanması turizm sektörüne yönelik faaliyet ve gelişmelerin hızlanmasına ortam hazırlayacaktır. Bu hususta altyapı ve tesis yatırımları kadar turizm eğitimlerinin ülke çapında genişletilmesi çalışmaları da büyük önem taşımaktadır. Turizm bilincinin gelişmesi amacıyla girişilen bu faaliyetler ile ekonomik kalkınmaya doğrudan katkı sağlanabileceği gibi sektörün gelecekteki potansiyelini arttıracak yeni gelişmelere de ışık tutulmuş olacaktır.

4.6. Bilim, Teknoloji ve Spor

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, genel refah seviyesinin yükselmesinde, fertlerin ve toplumun gelişmesinde, kısaca iktisadi kalkınma ve sosyal gelişmenin sağlanmasında etkili bir araçtır. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucu verimlilikteki artış, emek, sermaye ve tabii kaynaklar üretim unsurları kadar önem kazanmaktadır. Bu duruma uygun olarak dünyanın birçok yerinde araştırma faaliyetlerinin sadece üniversitelerde öğretim

¹⁷⁸² Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s.242-243.

¹⁷⁸³ Ergun Göksan, *Turizmoloji*, Uğur Ofset Matbaası, İzmir 1978, s.222.

faaliyeti ile birlikte yürütülmesi ile yetinilmemekte, araştırma çabaları organize edilmekte, yönlendirilmekte, araştırıcı insan gücü potansiyeli gelecekteki ihtiyacı karşılayacak şekilde geliştirilmekte ve araştırma harcamaları arttırılmaktadır. Ülkede, bu alandaki gelişmeler bilim ve teknoloji sistematığından yoksun olunması nedeniyle ilk etapta oldukça kısır kalmış fakat planlı döneme geçilmesiyle birlikte konu önem kazanmaya başlamıştır. Bilim ve araştırma faaliyetleri ile iktisadi kalkınma ve sosyal gelişme hedefleri arasında organik bir bağ kurulması bu alandaki çalışmaların hızlanmasına işlerlik kazandırmıştır. Konunun kalkınma planı ve yıllık programlarda ayrıntılı bir biçimde incelenmesi bu alandaki temel ilkelerin ve mevcut sorunların saptanmasına, gelişmelerin eğilimi ve uygulanacak politikaların belirlenmesine ortam hazırlamıştır.¹⁷⁸⁴

Bu doğrultuda başlatılan çalışmalarda yükseköğretim ve özel sektörün öncülüğünde başlatılan araştırma geliştirme faaliyetlerini teşvik etmek, AR-GE verimliliğini arttırmak, doktora eğitimi için yurt dışına 3000 öğrenci göndermek, kamu sektöründe AR-GE personelinin sayısını 3 katına çıkarmak gayri safi AR-GE harcamalarının (GSAGH) plan döneminin sonunda, gayri safi yurt içi hasılanın (GSYİH) yaklaşık %0,6'sına çıkarmak ve bir ekonomik ve sosyal araştırma kurumu kurmak hedeflenmiştir.¹⁷⁸⁵ Türkiye 1962 yılında OECD'nin himayesinde gerçekleşen Bilgi ve Ekonomik Gelişme Konulu Pilot Takımlar projesine katılmış ve bu proje kapsamında Türkiye'nin ekonomik kalkınma ve toplumsal refah için hedeflerinin ne olması gerektiği ayrıca bilim ve teknoloji konusunda nasıl bir strateji izlenmesi gerektiği ortaya konmuştur. Ülkedeki araştırma ve bilimsel faaliyetlere öncülük etmesi, pozitif bilimlerde temel ve uygulamalı araştırmaları geliştirmek, desteklemek ve düzenlemek amacıyla 1963 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) kurulmuş böylece ülkede sistematik bir bilim yapma olanağı doğmuştur. Ardından Türk ekonomisinin gelişim hızıyla doğru orantılı bir biçimde bilim politikası stratejileri hazırlanmaya başlanmış, bu alanda kısa ve uzun vadede izlenecek yol haritası belirlenmeye çalışılmıştır.¹⁷⁸⁶

¹⁷⁸⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl*, s.197-198.

¹⁷⁸⁵ Şükran Şahin, *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji Politikası 1963-1997: Kurumlar-Belgeler*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997, s.14.

¹⁷⁸⁶ *Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikaları Cumhuriyet'in 80. Yılında Toplu Bakış*, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, Türk Bilim Tarihi Kurumu-TBTK, İstanbul 2005, s.63, 81-85.

Kalkınma planlarında, bilimsel faaliyetlerin nitelik ve niceliğini arttırmak noktasında başlatılan çalışmalarda araştırma için gerekli ortamın hazırlanması, araştırmanın teşkilatlanması, kuruluş ve donatım faaliyetleri ile personel yetiştirme politikası hassasiyetle ele alınmış, bu doğrultuda bu alandaki gelişmeleri desteklemek amacıyla bütçeden artan miktarlarda pay ayrılmaya başlanmıştır. Birinci planda %0,4 olarak belirlenen bu payın ikinci planda %0,6'ya çıkarılması hedeflenmiş, yatırımlardaki artışla beraber araştırma ve bilimsel faaliyetlerin önü açılmak istenmiştir. Sınırlı olan araştırma kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasının hedeflendiği bu dönemde iktisadi kalkınma ve sosyal gelişmenin gereği olarak, yatırım ve işletme maliyeti en düşük, kazancı en yüksek yapmaya yönelik teknoloji, organizasyon ve kontrol araştırmalarına ağırlık verilmesi ve özellikle uzun süreli iktisadi ve sosyal kararların alınmasına yardımcı olacak araştırmalara öncelik verilmesi planlanmıştır. Bu amaçla Türkiye'nin iktisadi ve sosyal yapısını daha iyi tanıtmak imkânı yaratacak araştırmalar yapacak, düzenleyecek ve bu alanda iş birliği sağlayacak olan Türkiye iktisadi ve sosyal araştırma kurumu adıyla bir kurumun kurulması çalışmalarına başlanılmıştır.¹⁷⁸⁷

Ülkedeki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin odak noktasını kalkınma planlarında belirlenen ekonomik ve sosyal hedefler oluşturmaktadır. Bu alandaki çalışmalar DPT ile koordineli bir biçimde yürütülmüştür. Planlı dönemde kalkınmanın öncü sektörü olarak sanayi sektörü belirlenmiştir. Bu nedenle araştırma faaliyetleri de bahsi geçen sektör üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk olarak sanayi araştırmaları enstitüsü adıyla bir kurumun kurulması planlanmıştır. Bunun yanı sıra kamu sektöründeki araştırma faaliyetlerinin de geliştirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Kamu sektörüne yönelik araştırma harcamaları yatırım harcaması olarak değerlendirilmiştir. Bütün kamu kuruluşlarının araştırma fonlarının desteklenmesi amaçlanmıştır.

Bilim ve araştırma faaliyetlerinin geliştirilmesi amacıyla araştırma için gerekli ortamın hazırlanması önemli bir esas teşkil etmektedir. Bu minvalde temel bilimsel yayınlara kolay erişim sağlanması için kitaplıkların açılmasına, iç ve dış bilimsel gelişmeleri takip edebilmek amacıyla milletlerarası yayım ve seminer çalışmalarının takip edilmesine öncelik verilmiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle bilim ve araştırma konusundaki iş birliği faaliyetlerini hızlandırma çabalarının artış gösterdiği bu dönemde, nispeten küçük katılma paylarıyla milletlerarası araştırma kuruluşlarının bütün

¹⁷⁸⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.199-200.

araştırma sonuçlarından faydalanma, teknik ve bilimsel araştırmalarla ilgili insan gücümüzü en iyi şekilde yetiştirerek son gelişmelerden haberdar etme imkanlarının artırılmasına önem verilmiştir.¹⁷⁸⁸

Bilimsel ve teknolojik çalışmaların gelişmesi, nitelikli personel yetiştirme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Ülkenin bu alandaki ihtiyacı Bilim Adamı Yetiştirme Grubu (BAYG) tarafından yürütülen burs, yarışma ve benzeri programlarla gerçekleştirmektedir. TÜBİTAK, finansman noktasında yaşanan sorunları çözmek amacıyla burs imkanlarından yararlanma yoluna gitmiştir. Bu minvalde 1967 yılında alınan bir kararla NATO burslarının TÜBİTAK'a devri gerçekleşmiş ve bu sayede ülkeye çok sayıda bilim insanı kazandırılmasına katkı sağlanmıştır.¹⁷⁸⁹ Ülkedeki bilimsel faaliyetlerin teşvik edilmesi noktasında bu dönemde ilk defa bilim ödüllerinin verilmesine başlanmıştır.¹⁷⁹⁰ Bilimsel çalışmaların gelişmesine elverişli ortam hazırlamak amacıyla kitle iletişim araçlarının gücünden yararlanma yoluna gidilmiştir. Özel sektörün sürece katılmasını teşvik ederek potansiyelinden maksimum düzeyde yararlanmak hedeflenmiştir. Teşvik faaliyetlerinin yalnızca bunlarla sınırlı kalmamış ve bu noktada öğretim elemanlarının çalışma ve ekonomik şartlarının yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu hususta bilimsel araştırma niteliğinde kalmak ve öğretim fonksiyonunu aksatmamak şartı ile öğretim elemanlarının araştırma yapacak gelir sağlamalarındaki sınırlandırılmalar kaldırılmıştır. Üniversite dışındaki kişileri doktora yapmaya ve araştırmacı olmaya özendirici imkanların genişletilmesi programa alınmıştır.¹⁷⁹¹

Ülkedeki bilim ve teknoloji faaliyetlerinin büyük bir kısmı TÜBİTAK bünyesinde yürütülmektedir. Ancak, bahsi geçen kuruma bağlı olarak kurulan alt kurumlarında bilimsel gelişmelere verdiği destek yadsınamaz. Bu doğrultuda 1967 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknik Dokümantasyon Merkezi (TÜRDOK) kurulmuştur.¹⁷⁹² İkinci kalkınma planı hedefleri arasında yer alan Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma

¹⁷⁸⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.200.

¹⁷⁸⁹ Edt. E. İhsanoğlu, *a.g.e.*, s.106-107.

¹⁷⁹⁰ Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın katılımıyla 5 Kasım 1966 günü Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde gerçekleşen ödül törenin de Türkiye'nin ilk bilim ödülü Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu ve Prof. Dr. Talat Erben'e verilmiştir. *Son Havadis*, 6 Kasım 1966.

¹⁷⁹¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.201.

¹⁷⁹² Necmi Demir, *Kalkınma Planlarında ve Hükümet Programlarında Bilim ve Teknoloji Politikaları*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995, s.35.

Merkezi (MAM)'ın kuruluş faaliyetleri program boyunca aktif bir biçimde yürütülmüştür.¹⁷⁹³

Türkiye'de planlı dönemde ivme kazanan bilimsel ve teknolojik çalışmalarda uluslararası gelişmeler yakından takip edilmiştir. Uluslararası araştırma, seminer ve toplantılara katılma, teknik yardım projeleri için gerekli malzeme ve teçhizat sağlanması gibi hususlarda milletlerarası kuruluşlardan teknik yardım talep edilmiştir. İlâveten, iş birliği faaliyetleri arttırılmış, uzman yetiştirilmesi için dış ülkelere eleman gönderilmiştir. Ülkede bilimsel ve teknolojik gelişmelerin artması neticesinde bilhassa ekonomik ve sosyal alanlarda kazanılan tecrübeler diğer ülkelerle paylaşılmış ve uluslararası alanda yürütülen çalışmalara katkı sağlanmıştır. Özellikle Türk mühendislik faaliyetlerinin tanıtım işlerine ağırlık verilmiştir.¹⁷⁹⁴

Türkiye'nin planlı dönem ile birlikte başlatılan kalkınma hamlesinde sanayi sektörünün öncü konumda yer alması, sanayileşme faaliyetlerinin ivme kazanmasına ortam hazırlamıştır. Artan sanayileşme faaliyetleri ise bilimsel ve teknolojik gelişmelere olan ihtiyacı maksimum düzeye çıkarmıştır. Bu doğrultuda başlatılan girişimler neticesinde ülkede bulunan çok sayıda sektör ve onların alt kollarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Dış yardım ve kredilerin etkisi bir kenara bırakıldığında tesis ve işletmelerin sayısının artmasına bağlı olarak artan enerji ihtiyacının sağlanması için çok sayıda baraj, hidroelektrik santrali ve petrol rafinerileri kurulmuştur. Modern tarım yöntemlerinin kullanılmaya başlanması ile sulama faaliyetlerinin hızlanması buna eş zamanlı olarak gübre, ilaç ve kimya sanayinin gelişmesine ortam hazırlamıştır. Sağlık hizmetlerinin kalite ve standartlarının arttırılması amacıyla ileri teknoloji ile donatılmış çok sayıda sağlık kuruluşu, sağlık ekipman ve cihazları Türk sağlık sistemine entegre edilmiştir. İlave olarak ulaşım hizmetlerinde ihtiyacı karşılamak amacıyla alt yapı hizmetlerinin onarım, bakım ve yenileme faaliyetleri ile taşıt ve taşıma kapasitelerinin güncellenmesi çalışmaları yapılmıştır. Tüm bu gelişmeler ise, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin kalkınma üzerindeki etkisini arttırıcı etki yaratmıştır.

Ülkedeki bilimsel ve teknolojik gelişmeler yalnızca artan sanayileşme faaliyetleri ile sınırlı kalmamış aynı zamanda dünyadaki yeni girişim ve gelişmelere de ayak uydurmuştur. Bu doğrultuda iki süper gücün başlatmış olduğu uzay çalışmalarının bir

¹⁷⁹³ TÜBİTAK'a bağlı olarak faaliyet gösteren kurum ikinci planın son uygulama yılında Kocaeli'nde hizmete girmiştir.

¹⁷⁹⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.202-203.

uzantısı olarak ülkede de uzay araştırmalarına yönelik araştırmalar artış göstermiştir. Bu minvalde 1969 yılında hava kuvvetleri ve ODTÜ tarafından yürütülen çalışmalarda ORDOT isimli ilk Türk roketini uzaya gönderme çalışmaları başarıyla gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁹⁵

Ekonomik ve sosyal kalkınmanın başlıca unsuru olan insan gücünün, beden ve ruh yapısının geliştirilmesinde spor büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle ülkede spor faaliyetlerine önem verilmiş ve spora olan ilgi her geçen zaman artış göstermiştir. Bu doğrultuda, spor faaliyetlerini yürütmek üzere 1938 yılında Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü adında bir kurum kurulmuştur. İlk etapta MEB'e bağlı olarak faaliyet gösteren bu kurum 1960 yılından itibaren Başbakanlığa bağlı olarak faaliyet göstermeye başlamıştır.¹⁷⁹⁶

Ülkedeki spor faaliyetlerinin plandan yoksun olması kalkınma planları ve yıllık programlarda bu konunun ayrıntılı bir biçimde işlenmesine ortam hazırlamıştır.¹⁷⁹⁷ Böylece, spor faaliyetlerinin belirli bir plan ve ilke etrafında gelişmesi, kalite ve standartlarının artırılması amacıyla gelişmelerin takip edilerek uygulanacak politikaların belirlenmesine çalışılmıştır. Bu noktada en fazla ön plana çıkan politika hiç kuşkusuz spor faaliyetlerinin niteliğinin değişmesi üzerine olmuştur. İkinci plana kadar ülkedeki spor faaliyetlerinin seyir sporuna yönelik olması aktif spor faaliyetlerinin gelişiminin önüne set çeken bir unsur oluşturmuştur. Bu nedenle bu anlayış terkedilerek yerine bireyleri spor faaliyetlerinin içine katacak kitle sporuna yönelme çalışmaları başlatılmıştır. Ardından, spor faaliyetlerinin ülke çapında geliştirilmesi amacıyla çok sayıda seyirci barındıran tesisler yanında, yatırımların çeşitli spor dallarında dağılmasına ve spor yapanların sayısının artırılmasına imkân verecek küçük semt tesislerine yöneltilmesi çalışmalarına işlerlik kazandırılmıştır. İlaveten, okul sporunun geliştirilmesi çabaları hız kazanmıştır. Beden eğitimi derslerinin yalnızca ders niteliğinde kalmaması aynı zamanda gençlerin beden ve ruh yapılarını geliştirici yönde yeniden düzenlenmesi amaçlanmıştır.¹⁷⁹⁸

¹⁷⁹⁵ *Milliyet*, 22, 30 Haziran 1969.

¹⁷⁹⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.192.

¹⁷⁹⁷ Planlı dönemdeki ilk spor politikaları 1968-1972 yıllarını kapsayan ikinci beş yıllık kalkınma planı ile başlamıştır. Gözde Algün Doğu, *Yakın Dönem Gençlik ve Spor Politikalarının Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2013, s.56.

¹⁷⁹⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s.192-195.

Türk sporunun gelişim sürecinde spor kulüpleri büyük bir paya sahiptir. Bu nedenle kulüplerin ülke sporunun kalkınması için yaygın spor ve sosyal faaliyetleri geliştirme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu amaçla kulüplerin mevcut varlıklarının hisselerine bölünerek üyelere devri, böylece elde edilen kaynağın yeni tesislerin yapımı için kullanılması sağlanacaktır. Ülkedeki spor faaliyetlerinin gelişimi açısından spor kulüplerinin faaliyetlerini çok sayıda spor dalına yönleltmeleri teşvik edilmiştir. Spor tesisi yatırımlarının da uygun ve asgari düzeyde tutulması yolunda bir politika izlenmiştir. Yeterli ölçüde kullanılmayan spor tesislerinin toplumun devamlı kullanımına açılması sağlanmıştır. Spor tesislerinin bakım ve işletilmesinde modern işletmecilik esaslarının uygulanmasına karar verilmiştir.¹⁷⁹⁹ Spor kulüplerinin bir araya gelerek birlik veya federasyon kurma yolundaki çalışmaları neticesinde Türkiye Futbol Birliği'nin kuruluş çalışmalarının ilk adımı atılmıştır.¹⁸⁰⁰

Adalet Partisi yönetimlerinin Türk sporunun gelişimine yönelik katkıları arasında sayılabilecek en somut adım spor işlerinin ilk kez bakanlık düzeyinde ele alınması olmuş ve bu amaçla Türkiye'de ilk kez 1969 yılında Spor Bakanlığı kurulmuştur.¹⁸⁰¹ Spor yanında gençlik hizmetlerine de önem veren yönetim, Gençlik Sorunları, Gençlik Hizmetleri, Okul İçi Beden Eğitimi ve Spor adında üç genel müdürlük kurmuştur.¹⁸⁰² Spor kulüplerinin plan ve amaçlarına uygun yatırımları için uzun vadeli ve düşük faizli kredi verilmesini sağlayıcı bir sistem geliştirilmiştir.¹⁸⁰³ Ayrıca, spor sağlığına ve spor hekimlerinin yetiştirilmesine verilen önem giderek artmıştır. Bu doğrultuda Spor Bakanlığının Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ve üniversiteler ile ortak bir iş birliği içerisinde yürüteceği spor sağlık merkezlerinin açılmasına karar verilmiştir.

Türk sporunun gelişimi açısından yapılan bu düzenlemeler spor faaliyetlerinin nitelik ve niceliğini arttırıcı yönde bir etki yaratmıştır. Bu doğrultuda 1965-1971 yılları arasında ülke çapında çok sayıda spor dalında önemli faaliyetler yürütülmüştür. Türkiye'de spor denildiğinde akla ilk gelen branş olan futbolun gelişimi 1960'ların ikinci yarısında artarak devam etmiş çok sayıda şehir kulübünün kurulmasıyla liglerdeki

¹⁷⁹⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1968 Yılı Programı*, s.148-149.

¹⁸⁰⁰ *Hürriyet*, 6 Ağustos 1968.

¹⁸⁰¹ *Ansiklopedik Spor Dünyası*, Hzl. Alptekin Güven, Yelken Matbaası, İstanbul 1982, s.1.

¹⁸⁰² Güner Ekenci, M. Zahit Seraslan, "Gelişim Aşamaları Bakımından Türk Spor Teşkilatı ve Değerlendirmesi", *Gazi Beden Eğitimi ve Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.3, (1997), s.77.

¹⁸⁰³ Spor totodan elde edilen gelirler ile yurdumuzda çok sayıda stad, antreman sahası, açık ve kapalı spor salonları, basketbol ve voleybol sahalrı inşa edildiğine ilişkin haberler mevcuttur. *Modern Türkiye*, Kasım 1970.

heyecan ve rekabet artış göstermiştir.¹⁸⁰⁴ Üç ligden oluşan futbol mücadelelerinin en ilgi çekeni ise birinci ligdir. Bahsi geçen dönemde üç büyük takımın ikişer şampiyonluk kazandığı lig kıyasıya mücadeleye sahne olmuştur.¹⁸⁰⁵ Futboldan başka diğer spor dallarında da önemli gelişmelerin yaşanmış, Türkiye basketbol ligi kurulmuş ve ligin ilk şampiyonu Altınordu takımı olmuştur. Gerek pek çok ülkeden gelen sporcuların ağırlandığı Cumhurbaşkanlığı uluslararası Marmara bisiklet yarışmalarında¹⁸⁰⁶ ve gerekse bilhassa yaz aylarında düzenlenen deniz ve yelken sporlarında yarışan kadın ve erkek takımları yurtiçi ve yurtdışında düzenlenen turnuvalarda önemli başarılar elde etmiştir.¹⁸⁰⁷

Ata sporu olan güreşe ilgi her geçen gün artmıştır. Bu sebeple, yetenekli güreşçilerin Türk sporuna kazandırılması amacıyla 1966 yılında İzmit'te ilk güreş antrenör kursu açılmıştır.¹⁸⁰⁸ Ülkede bu alanda çok sayıda bölgesel müsabaka düzenlenmiş ve pek çok başarı kazanılmıştır. 1969 yılında alınan kararla güreşin ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarında ders olarak okutulmasına karar verilmiştir.¹⁸⁰⁹ Binicilik sporlarının giderek gelişme göstermesi ülkede küçük yaşlardan itibaren binicilerin yetiştirilmesine ortam hazırlamıştır. Bu alanda en büyük kazanım ise 15 yaşındaki Levin Okçuoğlu'nun 1967 yılında katıldığı uluslararası müsabakada elde ettiği başarı olmuştur.¹⁸¹⁰ Bu spor dalına yönelik faaliyetlerin büyükşehirlerde düzenlenen bölge müsabakaları şeklinde gerçekleştiği ve bilhassa İstanbul'da gerçekleşen yarışmalara olan katılım yüksek olmuştur.¹⁸¹¹

Spor faaliyetlerinin yalnızca yurt düzeyi ile sınırlı kalmaması Türk sporunun uluslararası arenada boy göstermesine ortam hazırlamıştır. Bu doğrultuda AP iktidarı ile geçen dönemde Türkiye 1966 yılında İngiltere ve 1970 yılında Meksika'da düzenlenen

¹⁸⁰⁴ 1960'ların ikinci yarısında Türk futbolunda şehir kulüplerinin ağırlığı göze çarpmaktadır. Buna göre 1966 yılında çok sayıda şehir kulübü kurulmuştur. Bu kulüpler; Adanaspor, Denizlispor, Balıkesirspor, Antalyaspor, Kayserispor, Kocaelispor, Orduspor, Zonguldakspor, Edirnespor, Malatyaspor, Kırıkkalespor, Çanakkalespor'dur. 1967 yılında da şehir kulüplerinin kuruluş faaliyetlerinin devam etmesi neticesinde günümüze kadar faaliyetlerini sürdüren Trabzonspor kulübü doğmuştur. Hzl. M.K. Kaynar, *a.g.e.*, s.1033.

¹⁸⁰⁵ Türkiye süper liginde 1965-1966 ve 1966-1967 sezonlarını Beşiktaş, *Son Havadis*, 6 Haziran 1967. 1967-1968 ve 1969-1970 sezonlarını Fenerbahçe ve 1968-1969 ve 1970-1971 sezonlarını Galatasaray lider kapatmıştır.

¹⁸⁰⁶ *Yeni Tanin*, 15 Haziran 1967.

¹⁸⁰⁷ 1966 yılında 5 ülkenin katılımıyla İstanbul Pendik'te gerçekleşen 3. Uluslararası Yelken Yarışlarında düzenlenen yarışlardan dördünü Türkiye kazanmıştır. *Akşam*, 10-12 Ağustos 1966. 1967 yılında düzenlenen Türkiye Kızlar Ferdi Yüzme Şampiyonası da bu alandaki yeni rekorlara ev sahipliği yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Son Havadis*, 4 Eylül 1967. İstanbul Burgazada'da gerçekleşen İstanbul Erkekler Yüzme Şampiyonasında Ümit Oğuzoğlu ve Ahmet Sulu isimli sporcular iki yeni Türkiye rekoru kırmıştır. *Hürriyet*, 8 Ağustos 1968.

¹⁸⁰⁸ *Akşam*, 29 Kasım 1966.

¹⁸⁰⁹ *Milli Dava*, Aralık 1969.

¹⁸¹⁰ *Akşam*, 29 Eylül 1967.

¹⁸¹¹ *Hürriyet*, 8 Ağustos 1968.

dünya kupalarına¹⁸¹² ve 1968 yılında Fransa’da düzenlenen Kış Olimpiyatları ile aynı yıl Meksika’da düzenlenen olimpiyatlara katılmıştır. Organizasyonlarda Mahmut Atalay ve Ahmet Ayık serbest güreşte altın madalyanın sahibi olmuştur.¹⁸¹³ Bunun yanı sıra düzenlenen Balkan ve Avrupa Şampiyonalarına da çok sayıda sporcu gönderilmiş ve bu organizasyonlarda da mühim başarılar elde edilmiştir. Buna göre boks dalında yarışan Seyfi Tatar 1967,1969 ve 1971 yıllarında Balkan şampiyonu, 1967¹⁸¹⁴ ve 1969 yıllarında Avrupa ikinciliği kazanmış, 1966 yılında Tevfik Kış¹⁸¹⁵ ve 1969 yılında Celal Sandal katıldıkları boks şampiyonalarında birincilik elde etmişlerdir.¹⁸¹⁶ Atletizm dalında da önemli başarılar kazanılmış, 1968 yılında düzenlenen Balkan Şampiyonasında Maraton dalında İsmail Akçay birinci Hüseyin Aktaş ikinci olmuştur.¹⁸¹⁷

Bahsi geçen başarıların Türk sporunun gelişimi ve dünyaya tanıtılması noktasındaki katkıları yadsınamaz. Fakat, tüm bu kazanımlar Türk sporunun mevcut sorunlarının devam etmesinin önüne geçmek için yeterli olmamıştır. Kalkınma planı ve yıllık programlarda spor faaliyetlerine ilişkin gelişmelere ayrıntılı bir biçimde yer ayrılmasına rağmen bazı problemler çözüme kavuşturulamamıştır. Bunlar içerisinde en fazla öne çıkanı kuşkusuz yatırımlar noktasında yaşanmıştır. Öyle ki, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü’ne tahsis edilen spor yatırımlarının ağırlıklı olarak seyir sporuna tahsis edilerek tesislere ayrılması yatırımların planda öngörülenin aksine bir istikamette seyir göstermesine yol açmıştır. Gençliğin boş zamanlarını değerlendirecek şekilde planda öngörülen tipte spor tesislerinin yapılmamış olması da amatör spor faaliyetlerinin beklenen ölçülerde gelişme göstermesine engel oluşturmıştır. Spor kulüplerinin ülke sporunun geliştirilmesinde yaygın spor faaliyetlerine önem vermelerini ve çok sayıda spor dallarına yöneltilerek sosyal ve kültürel alanlarda da hizmet görmelerini gerçekleştirebilecek idari ve hukuki çerçeve sağlanamamıştır. Amatör spor kulüplerinin profesyonel dalları sayılarının, faaliyetlerinin ve profesyonellelikle ilgili hususların yeniden düzenlenmesi gibi sorunlar da gerektiği gibi ele alınamamıştır.¹⁸¹⁸ Tüm bu

¹⁸¹² *Spor Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s.156-157.

¹⁸¹³ 1968 Meksika Olimpiyatlarında serbest güreş dalında Mahmut Atalay 74, Ahmet Ayık 90 kiloda birinci olmuştur. *Spor Ansiklopedisi, Olimpiyatlar*, C.3, İstanbul, s.1014.

¹⁸¹⁴ *Akşam*, 3 Haziran 1967.

¹⁸¹⁵ *Akşam*, 15 Mayıs 1966.

¹⁸¹⁶ 14 Eylül 1969 tarihinde Romanya’da gerçekleştirilen boks şampiyonasında Türkiye iki birinci çıkarmış, Seyfi Tatar ve Celal Sandal şampiyon olmuştur. *Akşam*, 15 Eylül 1969.

¹⁸¹⁷ *Milliyet*, 9 Eylül 1968.

¹⁸¹⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *1971 Yılı Programı*, s.634.

sorunların yanı sıra spor faaliyetlerinin centilmenlik dışı olaylara sahne olması da Türk sporunun gelişimini engelleyen başka bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸¹⁹

¹⁸¹⁹17 Eylül 1967 tarihinde Kayseri’de oynanan Kayserispor-Sivasspor maçında çıkan olaylar ve arbede sonrasında 40 kişi yaşamını yitirirken 500 kişi yaralanmıştır. *Akşam*, 18 Eylül 1967. Bkz. EK. 40. Maçın ardından da iki şehirde şiddet olaylarının devam etmesi nedeniyle çok sayıda dükkân ev ve işyeri kullanılamaz hale gelmiş *Son Havadis*, 19-20 Eylül 1967. Yaşanan tüm bu üzücü hadiselerin ardından 2. Milli Lig maçları bir süreliğine ertelenmiştir. *Akşam*, 19 Eylül 1967.

SONUÇ

Türkiye, 1960'lı yıllarda önemli gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. 1961 anayasasının getirdiği özgür düşünce ortamı ile ülkenin çehresinde değişim hareketi başlamıştır. Askeri idarenin yönetimi devralmasının ardından sivil yönetime geçiş çalışmaları hız kazanmıştır. Böylece, Türk siyasi yaşamına yeni siyasi partiler katılmıştır. Bu partilerden birisi de AP dir. Ragıp Gümüşpala önderliğinde kurulan partinin Türk siyasi yaşamı üzerindeki rolü, partinin genel başkanlığına Süleyman Demirel'in seçilmesiyle artmıştır. 10 Ekim 1965 genel seçimlerinde oyların büyük bir çoğunluğunu alarak iktidara gelen parti, bahsi geçen tarihten itibaren ülkeyi tek başına yönetme sorumluluğunu üstlenmiştir.

Hükümetin ilk icraatı siyasi affın gerçekleştirilmesi üzerine olmuştur. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalar neticesinde 3 Ağustos 1966 tarihinde af kanunu meclisten geçerek yürürlüğe girmiştir. Ardından seçim kanunu değişikliği üzerine çalışmalar yürütülmüş ve Türkiye'de ilk defa 1965 seçimlerinde uygulanan Milli bakiye sistemi kaldırılarak barajlı d'hondt sistemine geri dönmüştür.

AP iktidarında geçen yıllar, aynı zamanda Türk siyasetinin yapı taşlarının değişime uğramaya başladığı yıllardır. Dünyada başlayan değişim dalgasının kısa süre içerisinde Türkiye'de de hissedilmesiyle bilhassa yükseköğretim öğrencileri arasında başlayan ve daha sonra toplumun geri kalanını da etkisini altına alan olaylar yaşanmıştır. Siyasete, ideolojinin karıştığı bu dönem aynı zamanda toplum içerisinde sağ ve sol olmak üzere iki taraflı güç dinamiklerinin oluşumuna ve söz konusu bu tarafların yoğun mücadelelerine sahne olmuştur.

AP yönetimi son derece hassas seyreden iç politik gelişmeleri yakından takip ederek siyasi konjonktürü ustaca yönetmeye gayret göstermiştir. Bu doğrultuda, yönetim, Türkiye'de etkisi giderek artan iki taraflı güç dinamiklerine eşit mesafede bir duruş sergileme çabası içerisine girmiştir. Ancak, tüm bu çabalara rağmen tarafsız bir duruş sergilenememiş hal böyle olunca politik olarak istenilen denge bir türlü sağlanamamıştır. Söz konusu bu dengesizlik kamuoyundaki bazı aşırı tarafların da toplumsal kırılmayı giderek güçlendirmesine ortam hazırlamıştır.

Toplumsal dengenin giderek bozulmasından duyulan rahatsızlık ordu üst kademesinde de kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Bu doğrultuda, Genel Kurmay başkanı ve kuvvet komutanları tarafından 12 Mart 1971 tarihinde hükümete bir muhtıra

verilmiştir. Söz konusu muhtırayla, TSK, hükümet ve parlamentoyu ülkeyi anarşi, kardeş kavgası ve sosyal huzursuzluklara sürüklemekle itham etmiş, partiler üstü bir hükümetin kurulmasını istemiştir. Bu gerçekleşmediği takdirde yönetime el koyacağını açıklamıştır. Muhtıranın kamuoyuna açıklanmasını ardından Demirel Hükümeti istifa etmiştir.

İç politik gelişmelerin yoğun olarak yaşandığı bu yıllar hayli hareketli dış politik gelişmelere de sahne olmuştur. Türk dış politikasının geleneksel umdelerini oluşturan ilkelere atfedilen önem bu dönemde de devam etmiştir. Dış politikanın temel eksenini Kıbrıs meselesi oluşturmuştur. Yönetim, Kıbrıs meselesini milli bir dava olarak kabul etmiş ve Rumların Enosisi gerçekleştirmek amacıyla adada yürüttükleri faaliyetleri yakından takip etmiştir. Hükümet, gerek adadaki Türklerin can ve mal güvenliği ve gerekse Kıbrıs anayasasının Türklere tanıdığı hakların kullanımı hususunda hassas davranmıştır. Artan tedhiş faaliyetleri neticesinde adaya çıkartma kararı almıştır. Garantör devletlerin arabuluculuk faaliyetleriyle akim kalan bu girişim ile olası bir Türk-Yunan savaşının eşiğinden dönülmüştür. Fakat, Türk hükümetinin bu kararlı adımı karşısında Rumların adanın kendilerine ilhakını isteyen anlayıştan bir türlü vazgeçmemesi neticesinde adada huzur ve barış ortamı tesis edilinceye kadar Geçici Türk yönetimi kurulmuştur.

Aynı zamanda bu yıllar Türkiye'nin Kıbrıs tezinin uluslararası arenada kabulünü arttırma çabalarına sahne olmuştur. Bu sebeple, komşu ülkelerle ve ortak tarihi geçmişe sahip İslam ülkeleri ile ikili ilişkilerin geliştirilmesine önem verilmiştir. Bu bağlamda söz konusu ülkelerin hem Kıbrıs konusunda desteklerini almak ve hem de bu ülkelerle ikili ilişkileri geliştirmek amacıyla çok sayıda ziyaret ve görüşme gerçekleştirilmiştir.

ABD ile olan ilişkiler Johnson mektubunun kamuoyuna açıklanmasıyla güvensiz bir ortamda başlamıştır. İki ülke arasında yaşanan başlıca sorunlar NATO üyeliği, üsler, ikili anlaşmalar ve haşhaş krizi üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak hükümetler nezdinde yaşanan problemler kamuoyuna tam olarak yansıtılmamıştır. Kuşkusuz bu durum toplumda her geçen gün artarak devam eden Amerikan karşıtlığının önüne geçmek ve böylece toplumsal dinamikleri kontrol altında tutmak amacı taşımaktadır. Fakat, her ne kadar bu durumun önüne geçilmek istenmişse de ABD'nin güvenilir bir müttefik olmadığı kanısı her geçen gün topluma biraz daha yerleşmiştir.

Türkiye, jeopolitik konumu gereği dünya üzerinde hassas bir coğrafyada yer almaktadır. Bu durum ülkeyi yönetenlerin çok dikkatli bir dış siyaset izlemesini

gerektirmektedir. ABD ile güvensiz ortamda başlayan ilişkiler Türkiye'yi dünyanın diğer süper gücü SSCB'ye yakınlaştırmıştır. İki ülke arasında gerçekleştirilen üst düzey ziyaret ve görüşmeler ile bir yandan ikili ilişkiler canlı tutulurken diğer yandan kalkınma hamlesi için gerekli finansman kaynağı tedarik edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda İskenderun demir çelik ve Seydişehir alüminyum fabrikası ile İzmir Aliğa'daki petrol rafinerisi Sovyet yardımları ile hayata geçirilmiş, Türk ekonomisinin bugününe bile ışık tutan projeler arasında yerini almıştır. Fakat, hükümetler nezdinde yürütülen tüm bu olumlu gelişmelere rağmen ikili ilişkiler ideolojik çatışmalardan bir hayli etkilenmiş kamuoyundaki komünizm karşıtlığı artarak devam etmiştir.

AET ile olan ilişkilerde tam üyelik çabaları ön plana çıkmıştır. Bu minvalde ortaklık konseyi ve karma parlamento komisyonu toplantılarına ayrı bir önem atfedilmiştir. Görüşmelerde ihracat malları kontenjan seviyesinin artırılması için kararlı bir tutum sergilenmiştir. Türk ekonomisinin topluluğa tam üyelik için gerekli şartları taşıdığı düşüncesi üzerinde ağırlıklı olarak durulmuş ve bu düşüncenin AET tarafından kabul görmesi için aktif bir siyaset yürütülmüştür. Türk hükümetinin kararlı tutumu neticesinde AET'ye tam üyelik sürecinin ikinci aşaması olan geçiş dönemi 23 Kasım 1970 tarihinde başlamıştır.

Türk ekonomisi, kalkınma planları ve yıllık programlar dahilinde yürütülmüştür. Bu doğrultuda AP yönetimi, ilk kalkınma planının son iki yılını uygulamış ikinci planı bizzat hazırlayıp sahaya sürmüştür. Çalışmalar, DPT ile koordineli bir biçimde yürütülmüştür. Bu doğrultuda öncelikli olarak sektörler yakından takip edilerek ilke, tedbir ve politikalarının belirlenmesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Daha sonra Türk ekonomisi için hayati öneme sahip olan sektörler belirlenerek, yatırımların bu alanlara yönlendirilmesi ilkesi ile hareket edilmiştir.

Tarım, Türk ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum bahsi geçen sektöre yönelik çalışmalara ağırlık verilmesine ortam hazırlamıştır. AP yönetimlerinin ekonomi politikalarında da tarım önemli bir paya sahiptir. Sektörün gelişimini desteklemek amacıyla mevcut tarım yöntemlerinin yerine yeni ve modern teknik ve yöntemlerin kullanılmasına öncelik verilmiştir. Bu doğrultuda tarımda sulama imkanlarının artırılması çalışmaları aktif olarak yürütülmüştür. Bu amacı gerçekleştirmek için Türkiye'nin birçok yerinde hidroelektrik santralleri ve barajlar inşa edilmiştir. Sektöre yönelik izlenen bir diğer çalışma yerli ve yabancı gübre ve tohumluk

kullanımının teşvikidir. Söz konusu yöntemin etkili bir biçimde kullanımını sağlamak amacıyla bütçe ve dış yardım gelirlerinin önemli bir kısmı bu işe ayrılmıştır.

AP yönetiminin, Türkiye'deki tarımsal verimliliği arttırmak için izlediği diğer bir yöntem ise tarım da makineleşme dir. Bu hususta tarımsal faaliyetlerde kullanılan araç ve gereçlerin modernizasyonuna önem verilmiş, bilhassa bu ürünlerin ülke içinde üretimi teşvik etmiştir. Sektörün gelişmesinin üreticiye verilecek destekten geçtiğine inanan yönetim, iktidarı boyunca üretimi arttırmak için bu tarz projeleri sürdürmeye devam etmiştir. Söz konusu gelişmeler bahsi geçen sektörde bir miktar iyileşme sağlamışsa da dönem sonunda planlanan hedefe ulaşamamıştır.

Hayvancılık, Türkiye ekonomisinde mühim bir yer tutmaktadır. Planlı dönem ile birlikte sektörü canlandırmak adına ülkenin ekonomik ve ekolojik şartlarına uygun politikalar takip edilmiştir. Öncelik, nitelik ve niceliği arttırmaya yönelik çalışmalara verilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak hayvan hastalıklarıyla mücadele ve yerli hayvanları ıslah etmek ile hayvansal ürünlerin işlenmesi ve değerlendirilmesini sağlamak için çalışmalar yürütülmüştür. Tabii ve suni tohumlama çalışmaları yapılarak çok sayıda büyük ve küçükbaş hayvan tohumlanmaya tabii tutulmuştur.

Hayvancılık faaliyetlerinin ülke çapında yaygınlaştırılması çalışmalarına işlerlik kazandırılmıştır. Hayvancılıktan elde edilen verimi arttırmak amacıyla bilhassa Doğu Anadolu Bölgesinde hayvancılığı geliştirme çalışmaları kapsamında bölgedeki hayvan yetiştiricileri ve besicileri teşkilatlandırma ve eğitme faaliyetleri yürütülmüştür. Söz konusu tüm bu çalışmalara rağmen gerek hayvan sayılarında ve gerekse hayvansal ürünlerden elde edilen üretim miktarlarında doğrusal oranda artış yaşanmaması nedeniyle plan hedeflerinin altında kalınmıştır.

Plan hedeflerinin gerçekleşme verileri geniş ölçüde sanayiden sağlanacak gelişmeye endekslenmiştir. Bu doğrultuda kalkınma planında sanayi sektörü için ortalama %12,9 oranında bir gelişme öngörülmüştür. Plan hedeflerinin kamu kesimi için zorunlu, özel kesim için yol gösterici hedeflerden oluşması ağırlığın kamu kesiminde olmasına ortam hazırlamıştır. Mevcut kaynak ve yatırımların büyük bir çoğunluğu bu sektöre yönlendirilmiştir. Hemen birçok alt kolunda gelişmeler yaşanan sektörde en fazla yatırım imalat sanayine ve onun alt kolları olan tüketim ve yatırım malları sanayine yapılmıştır. Tüketim malları sanayinde yatırımların ağırlığını gıda ve tütün sanayi

oluştururken yatırım mallarında sektöre yönelik mal ve hizmetler ithalat yoluyla karşılanmış, en yüksek ithalat verilerine makine imalat sanayinde rastlanılmıştır.

Uzun vadeli yatırım ve gelişmelere öncelik verilmiş, ülke çapında büyük bir sanayileşme hamlesi başlatılmıştır. Bu bağlamda İzmit Petro-Kimya Tesisleri, SEKA kâğıt fabrikası, Türk Otomobil Fabrikası Otomotiv Sanayi (TOFAŞ) gibi Türk ekonomisinin geleceğine ışık tutan çok sayıda projeye imza atılmıştır. Ancak, alt yapı, nitelikli iş gücü ve yeterli finansman desteği gibi sorunlarla karşı karşıya kalınması sektörde beklenen verimin alınamamasında büyük rol oynamıştır. Bu sebeple sanayi sektörü için planlanan büyüme hızına dönem sonunda ulaşamamıştır.

Devletin maliye ve para politikalarının ekseninde mevcut kaynakların etkili ve doğru bir şekilde kullanımı öncelikli gelmektedir. Bu nedenle devlet yatırımları üzerindeki ithalat rakamları azaltılmaya çalışılırken bir yandan da ihracat verilerinde artış yaşanması hedeflenerek bütçe açıklarının önüne geçmek amaçlanmıştır. AP yönetimlerinin de ekonomi politikalarını oluşturan bu anlayış ile her ne kadar ekonomik denge gözetilmeye çalışılmışsa da ithalat rakamlarının ihracat rakamlarından yüksek seyretmesi nedeniyle istenilen denge bir türlü kurulamamıştır. Artan bütçe açıkları hükümeti yeni kaynak arayışlarına yönlendirmiş bu durum yeni vergi uygulamaları, kanunlaştırma çalışmaları ve ekonomi hamlelerini beraberinde getirmiştir. Ancak, söz konusu çalışmalar Türk ekonomisini darboğazdan kurtarmaya yeterli olmayınca 10 Ağustos 1970 tarihinde Türk parasının değeri düşürülmüştür.

Kalkınma planları ve yıllık programlar çerçevesinde Türkiye'nin gelişmişlik seviyesinin ve kalkınma düzeyinin artırılmasına gayret gösterilmiştir. Bu gayretler neticesinde GSMH artış göstermiştir. Ancak, ekonomik göstergelerdeki veriler rakamsal olarak artış yaşandığını desteklese de enflasyon verilerinde de artış kaydedilmesi ekonomi parametrelerinin istenilen düzeye ulaşmasına engel oluşturmuştur.

Ekonomik kalkınma ile sosyal kalkınmanın birbirinden ayrı düşünülmediği planlı dönemde kalkınma planları ve yıllık programlarda sosyal alandaki gelişmelere de ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Gelişmenin insan temelli olması ülkede çok yönlü bir sosyal politika anlayışı benimsenmesine ortam hazırlamıştır. Mevcut kaynakların eşit ve koordineli bir biçimde sahaya aktarılması ilkesi nüfusu kontrol altında tutma çabalarını beraberinde getirmiş ve kontrollü nüfus politikası uygulanmıştır. Sosyal adalet ilkesi kapsamında yatırımların ülke çapında dengeli bir biçimde dağılması ve herkesin bu

yatırımlardan eşit oranda yararlanması prensibi esas alınmıştır. Bu doğrultuda başta sağlık, eğitim ve ulaşım gibi zorunlu alt yapı hizmetlerinin iyileştirilip genişletilmesine öncelik verilmiştir.

AP yönetimi, Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin kalite ve standartlarını arttırmak gayesi ile yola çıkmıştır. Bu amaç doğrultusunda ülkedeki sağlık hizmetlerinin nitelik ve niceliğini artırma çalışmaları yürütmüştür. Söz konusu bu çalışmaların başında mevcut sağlık kuruluşlarının modernizasyonu ve yeni sağlık tesislerinin oluşturulması gelmektedir. Bunu yaparken bölgesel ihtiyaçlar esas alınmış, sağlık hizmetlerinin ülkenin her yerine götürülmesi ilkesi ile hareket edilmiştir. Sosyalleştirme çalışmaları kapsamında sağlık tesislerinin alt yapı ve bayındırlık faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Sektöre yönelik diğer bir çalışma sağlık personellerine yöneliktir. Sağlık çalışanlarının yalnızca niteliğini değil aynı zamanda niceliğini de arttırmaya dönük olan bu çalışmalar neticesinde başta Tıp fakülteleri olmak üzere çok sayıda sağlık eğitimi veren kurum ve kuruluşlar faaliyete geçmiştir.

Sağlık alanında üzerinde durulan bir diğer husus salgın hastalıklardır. Salgınla mücadele kapsamında öncelik çevre ve beslenme alışkanlıklarının düzeltilmesine ve halkın hastalıklara karşı bilinçlendirilmesine verilmiştir. Ancak, söz konu bu çalışmalar salgın hastalıkların ülkede baş göstermesine engel olamamış, tifo, çiçek, frengi ve kolera vakalarına rastlanmıştır. Salgınlarla mücadele noktasında başta acil durum eylem planları hazırlanmış, tesis, personel, araç-gereç, aşı ve ilaç gibi sağlık alt yapı hizmetlerini güçlendirmeye yönelik takviye çalışmaları yapılmıştır.

Eğitim, toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri, sosyal ve kültürel bütünlüklerini koruyabilmeleri ve ekonomik kalkınmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birini oluşturmaktadır. Planlı döneme geçilmesiyle birlikte eğitim faaliyetlerine verilen değer daha fazla artmıştır. Bu dönemden itibaren söz konusu faaliyetler ekonomik ve sosyal kalkınma ile bir bütünlük içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. AP yönetiminin eğitim politikasını, eğitim faaliyetlerinin ülkenin her yerine götürülmesi bu sayede eğitim hizmetlerinin ülke çapında yaygınlaştırılarak okullaşma oranını arttırmak oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda yürütülen çalışmalar neticesinde tüm eğitim kademelerinde okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında belirgin miktarda artış yaşanmıştır.

AP yönetimlerinin eğitime verdiği önemi gösteren bir diğer çalışma ise, okuma-yazma faaliyetleri üzerine olmuştur. Bu noktada yalnızca örgün eğitim kurumlarından yararlanılmamış gezici kurslar aracılığıyla toplumun hemen her kesimine ulaşmak amaçlanmıştır. Bu kurslar bilhassa kadınlara yönelik hizmet vermiş ve böylece çok sayıda kadın bu kurslarda okuma-yazma öğrenmiştir. Eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştırılması çalışmalarına ilave olarak mesleki eğitimin gelişimi ve istihdam gibi hususlara da ayrıca odaklanılmıştır.

Ulaşım faaliyetleri, dört ulaşım türünde belirlenen esaslara göre gerçekleşmiştir. Türkiye’de en fazla tercih edilen ulaşım türü ise karayollarıdır. Bu nedenle söz konusu ulaşım türünde yaşanan yoğunluğu azaltma çabaları ön plana çıkmıştır. Bunu sağlayabilmek amacıyla son yıllarda kullanımı giderek azalan demir ve denizyollarının gelişimine yönelik faaliyetlere daha fazla yönelinmiştir. Söz konusu ulaşım türlerinde taşıt ve alt yapı faaliyetleri hızlanarak mevzuat değişiklikleri ile işletmelerin zarar etmesini önlemeye gayret edilmiştir. Yatırım faaliyetlerinin her geçen gün artış gösterdiği havayollarında ise hava filosuna çeşitli model ve ebatlarda jet uçakları takviye edilmiştir. Havayolu taşıtlarındaki artışa paralel olarak ulaşımın bu türüne yönelik tesis ve alt yapı çalışmalarına önem verilmiş ve yeni havalimanları hizmete açılmıştır.

Anadolu, tarih boyunca çok sayıda medeniyet ve uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle zengin tarihsel ve doğal bir mirasa sahiptir. Türkiye’de planlı dönem ile birlikte konunun öneminin daha iyi kavranması kültür ve turizm faaliyetlerinin önünü açan bir etki yaratmıştır. Türk kültürünün evrensel bir biçimde yayılıp yaşatılmasının temel ilke edinilmesi başta tarihi eserlerin onarım ve restorasyonu, tarihi eser kaçakçılığını önleme çalışmaları ve kütüphanecilik ile tercüme faaliyetlerine ivme kazandırmıştır. Sanatsal ve kültürel faaliyetleri geniş bir alana yaymak amacıyla kültürel faaliyetlerde bölgesel çalışmalara önem verilmiştir. Bu bağlamda belediye ve özel işletmelerin devlet tarafından desteklenmesine karar verilmiştir. İlk defa televizyon yayınları başlamıştır.

Türkiye, turizm potansiyeli yüksek olan bir ülkedir. Bu nedenle iç ve dış turizm faaliyet ve gelirlerinin arttırılmasına odaklanılmıştır. Turizm hareketliliğini sağlamak amacıyla tanıtım işlemleri arttırılmıştır. Yatırımlar, turistik potansiyeli yüksek bölgelere kaydırılmıştır. Bu doğrultuda 1970 yılından itibaren turizm yatırımlarındaki en büyük pay Ege Bölgesine ayrılmıştır. Kitle turizmi esas alınmıştır. Bunu gerçekleştirmek için çok

sayıda tatil köyü projesi hayata geçirilmiştir. Sektöre yönelik yapılan yatırımların büyük bir kısmı tesis ve alt yapı çalışmalarına ayrılmıştır. Türkiye’deki mevcut turizm potansiyelini arttırmak amacıyla iş birliği içerisindeki oluşumlardan da yararlanılmıştır. Ancak sektöre yönelik tüm çabalara rağmen bütçe açıklarının önüne geçilememiş bunun neticesinde sektörel bazda plan hedeflerine ulaşamamıştır.

Türkiye’de, bilimsel ve teknolojik faaliyetler planlı dönem ile birlikte artış göstermiştir. Plan hedeflerinde, ülkede sınırlı olan araştırma kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılması hedeflenmiştir. Bu hususta sektöre yönelik en önemli çalışmalar TÜBİTAK ve onun alt kurumları tarafından yürütülmüştür. Ülkedeki bilimsel çalışmaların ilerlemesini sağlamak amacıyla araştırmacılar teşvik edilmiş, yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. Bilimsel faaliyetlerde öncelik Türkiye’nin sosyal ve iktisadi yapısını daha iyi tanıtma imkânı yaratacak çalışmalara tanınmıştır.

Spor faaliyetlerinin niteliği seyir sporundan kitle sporuna yönelmiştir. Bu değişiklik ile bireyleri spor faaliyetlerinin içine katan yeni bir anlayış benimsenmiştir. Spor faaliyetlerinin ülke çapında geliştirilmesi, yatırımların çeşitli spor dallarında dağılması ve spor yapanların sayısını arttırmaya yönelik çalışmalara ağırlık verilmiştir. Bununla birlikte Türk sporunun dünyaya tanıtılması amacıyla birçok uluslararası müsabaka da yer alınmış ve çok sayıda başarıya imza atılmıştır.

Süleyman Demirel, 1960’ların ikinci yarısında siyaset arenasında boy göstermiş, kendine has söylemleri ile yakın dönem Türk siyasi tarihinde adından sıkça söz ettirmiştir. İlk başbakanlık deneyimini 1965-1971 yılları arasında AP ile gerçekleştirmiştir. Demirel liderliğindeki AP, Türkiye’nin demokratikleşme sürecinde yol haritasını belirlemiş ve Türkiye’deki az gelişmişlik kısılcını kırmayı hedeflemiştir. Bunu çok yönlü gerçekleştirebilmek için siyasi istikrar, sosyal adalet, milletlerarası iş birliği, topyekûn kalkınma stratejileri benimsemiş, takip ettiği yol kendisinden sonra gelenlere de örnek teşkil etmiştir.

Merve DİŞİAÇIK TEKNAZ

BİBLİYOGRAFYA

1) ARŞİVLER*

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2) RESMİ YAYINLAR

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, Ankara 2000.

-----, *23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1963.

-----, *Türkiye’de İşgücü Arzı Talebi ve İşgücü Fazlası Tahminleri*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1970.

-----, *İstatistik Cep Yıllığı 1969*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969.

-----, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1971*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1973.

-----, *İstatistik Cep Yıllığı 1972*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1973.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1963.

-----, *Kalkınma Planı 1963-1967 Birinci Beş Yıl, 1966 Yılı Programı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1967.

-----, *Kalkınma Planı 1963-1967, Birinci Beş Yıl, 1967 Yılı Programı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1967.

-----, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1968.

-----, *1968 Yılı Programı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1967.

-----, *1969 Yılı Programı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1969.

* Kullanılan tasnifler ve numaralar dipnotlarda gösterilmiştir.

-----, *1970 Yılı Programı İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1970.

-----, *1971 Yılı Programı, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1971,

-----, *Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977 1973 Yılı Programı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1972.

-----, *1968 Yılı II. Dönem Uygulama Raporu, 1. Bölüm, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları*, Ankara, 1968.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Turizm Sektörü Raporu (1968-1972)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1968.

-----, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporları Örgün Mesleki-Teknik Eğitim (Din Eğitimi) Özel İhtisas Komisyonu Ön Raporu*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1971.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *2 Haziran 1968 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Kısmi Seçim Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969.

-----, *5 Haziran 1966 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Kısmi Seçim Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1967.

-----, *12 Ekim 1969 Milletvekili Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970.

-----, *15-10-1961 Milletvekili ve Senato Üyesi Sonuçları İl, İlçe ve Sandık Bölgeleri İtibariyle*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1962.

T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, *Yedinci Millî Eğitim Şûrası*, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1962.

-----, *Sekizinci Millî Eğitim Şûrası*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1971.

-----, *Cumhuriyetin 75. Yılında Yükseköğretim*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1998.

TBMM Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi.

T.C. Dışışleri Bakanlığı, Dışışleri Belleteni.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967.

3) SÜRELİ YAYINLAR**

Akis

Akşam

Ant

Ata Yolu

Aydınlık

Babıâli'de Sabah

Barış Dünyası

Belediye İstanbul

Bugün

Büyük Doğu

Cem

Cumhuriyet

Devrim

Diriliş

Dormen Tiyatrosu

Dünya

Ehlibeyt Yolu

Ekspress

Emek

Eylem

** Yararlanılan gazete ve dergilerin adları ve tarihleri dipnotlarda belirtilmiştir.

Forum

Günaydın

Haber

Hafta Sonu

Hergün

Hürriyet

İktisat Dergisi

İktisadi Yürüyüş

İstanbul Postası

İstanbul Zaman

Kıbrıs Bülteni

Kırat

Kurtuluş

Meydan

Milli Dava

Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi

Milli Gençlik

Milli Hareket

Milli Işık

Milliyet

Modern Türkiye

Proleter Devrimci Aydınlik

Sabah

Ses

Son Havadis

Tercüman

TİP Haberleri

Toprak

Tüm

Türk Solu

Ulus

Üç Hilâl

Üçüncü Yol

Yeni Asır

Yeni Asya

Yeni İstanbul

Yeni Tanin

YÖN

Vatan

Zafer

4) KİTAP ve MAKALELER

ABRAMOWİTZ, Morton, *Türkiye'nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası*, Liberte Yayınları, Ankara 2000.

AÇIKKAYA, Savaş, *Solun Türk Devrimiyle İmtihani*, Paraf Yayınları, İstanbul 2011.

AÇIKSES, Erdal, Cankut, Ayhan “Kıbrıs Meselesini Doğuran Sebepler, Megali İdea ve Enosis”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.181, (2009).

AHMAD, Faroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 1994.

-----, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.

Adalet Partisi Genel Merkezi Yayınları, *Başbakan ve Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in 12 Ekim 1969 Seçimleri için Yaptığı Radyo Konuşmaları*, Doğu Matbaası, Ankara 1969.

Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in TRT'nin Sorularına Verdiği Cevaplar, Güneş Matbaacılık, Ankara 1971.

AET Türkiye Ortaklık Anlaşması katma protokol, 1981.

AKDENİZ, Gıyasettin, “Finansman Kanunu ve Düşündürdükleri”, *Maliye Enstitü Konferansları Dergisi*, S.21, (1972).

ALASYA, H. Fikret, *Kıbrıs ve Rum -Yunan Emelleri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992.

AKDOĞAN, M. Selim, *36. Paralel ve Ortadoğu*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 1995.

ALPAR, Cem, *Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme*, Turhan Kitabevi, Ankara 1982.

ALTAN, Çetin, *Ben Milletvekili İken*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2005.

ALTAN, Mehmet, *Süperler ve Türkiye: Türkiye’de Amerikan ve Sovyet Yatırımları*, AFA Yayınları, İstanbul 1986.

ALKAN, Mehmet, Ö., *Osmanlı’dan Günümüze Darbeler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

ARIKAN, Zeki, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C.6, S.23, (1999).

ARSAN, Üner, “Kalkınan Ülkelerde Gelir Vergisi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.24, S.2, (1969).

ARSLAN, Murat, *Süleyman Demirel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

AVCIOĞLU, Doğan, *Devrim Üzerine*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1971.

-----, *Türkiye’nin Düzeni*, C.2, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969.

AKKAYA, Yüksel, “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık II”, *Praksis Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, (2002).

AKIN, Rıdvan, *Gazi'den Günümüze Cumhurbaşkanlığı 1923-2007*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

AKMARAL, Kemal, *Kıbrıs Türk'ünü İmhayı Hedefleyen Akritas Plânı ve Annan'a dek Uzanan Plânlar Süreciyle Kıbrıs*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2004.

AKOĞLU, Tunay, *Dünyada ve Bizde Turizm Düünü ve Bugünü*, Varlık Yayınevi, İstanbul 1971.

AREN, Sadun, *TİP Olayı (1961-1971)*, Cem Yayınevi, İstanbul 1993.

ARCAYÜREK, Cüneyt, *Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

-----, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

AKTAN, Reşat, "Türkiye'de Toprak Reformu Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.21, (1971).

ANSAL, Hacer, Küçükçifçi, Suat Onaran, Özlem vd. *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

ARMAOĞLU, Fahir, *Belgelerle Türk -Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

-----, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

-----, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2009.

Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* C.2, Ankara 2010.

ATAÜNAL, Aydoğan, *Türkiye'de Yükseköğretim (1923-1998)*, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1998.

AYATA, Ayşe Güneş, *CHP (Örgüt ve İdeolojisi)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.

AYBAR, Mehmet Ali, *Türkiye İşçi Partisi 3*, Özal Matbaası, İstanbul 1988.

-----, *12 Mart'tan Sonra Meclis Konuşmaları*, Sinan Yayınları, İstanbul 1973.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

AYDEMİR, Talat, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Akk Yayın, İstanbul 1968.

AYDIN, Suavi, Taşkın, Yüksel, *1960'Tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

AYDOĞANOĞLU, Erkan, *İşçi Sınıfı Tarihi*, Tarem Yayınları, İstanbul 2010.

AYKOL, Hüseyin, *Türkiye'de Sol Örgütler*, Pelikan Yayınları, İstanbul 1996.

AYTEKİN, M. Emin, *İhtilal Çıkmazı*, Dünya Matbaası, İstanbul 1967.

BAKAN, Selahaddin, Küçük, Adnan, Karadağ, Ahmet, *21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat*, C.2, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2005.

BAKAR, Bülent, "İkinci Dünya Savaşında İstanbul'da Lekeli Humma (Tifüs) ile Mücadele", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.210, (2014).

BAKIRCI, Muzaffer, *Türkiye'de Kırsal Kalkınma Kavramlar-Politikalar-Uygulamalar*, Nobel Yayınları, Ankara 2007.

BAŞHAN, Mehmet (der.) *İlkokul Müfredat Programı 1968 Yılından Günümüze Kadar Yapılan Değişiklikler*, Ankara 1987.

BRAUN, H, *Bulaşıcı Hastalıklar*, çev. Ziya Öktem, Maarif Matbaası, Ankara 1944.

BAŞGİL, Ali Fuad, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2014.

BATUR, Muhsin, *Anılar ve Görüşler "Üç Dönemin Perde Arkası"*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.

BEDEVİ, Vergi, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Kıbrıs Tarihi*, Kıbrıs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Kıbrıs 1966.

BELLİ, Mihri, *Mihri Belli'nin Anıları İnsanlar Tanıdım II*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1990.

BELLİ, Mihri, *Milli Demokratik Devrim*, Şark Matbaası, Ankara 1970.

BENHÜR, Çağatay, *Soğuk Savaşta Sıcak Temas Cevdet Sunay'ın Sovyetler Birliği Ziyareti 12-21 Kasım 1969*, Palet Yayınları, Konya 2018.

- BEŞİKÇİ, İsmail, *Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller II*, Yurt-Kitap Yayınları, Ankara 1992.
- BİCAN, Mehmet, *Devrim İçin Gençlik Hareketleri*, Güvendi Matbaası, Ankara 1970.
- BİLÂ, Hikmet, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.
- BİLGİÇ, Sadettin, *Hatırlar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- BİLGİÇ, Tuba Ünlü, BİLGİÇ, Bestami. S. *Yunan Cuntası ve Kıbrıs*, İpek Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.
- BİRAND, Mehmet Ali, Dündar, Can, Çaplı, Bülent, *12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara 2008
- , *Türkiye'nin Avrupa Macerası (1959-1999)*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978.
- , *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası (1959-1985)*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987.
- BİRSEL, Haktan, *Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- BORAN, Behice, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1970.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi, Ankara 2009.
- BOZBEYLİ, Ferruh, *Parti Programları*, Ak Yayınları, C.1, İstanbul 1970.
- BOZDAĞLIOĞLU, Uyar, Yasemin, “Türkiye’de İşsizliğin Özellikleri ve İşsizlikle Mücadele Politikaları”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan 2008.
- BÖLÜKBAŞI, Deniz, *Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı*, Doğan Kitap, İstanbul 2005.
- BULUT, Feryat, “68 Kuşağı ve Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.10, (2011).
- BULUTAY, Tuncer, 1970 Devalüasyonu ve Fiyat Mekanizması”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.28, (1973).

BULUTAY, Tuncer (Der), *Sadun Aren'e Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara 1989.

Büyük Birlik Partisi Yayını, *Beş Yoldüşkünü*, TİPO, Neşriyat ve Basımevi, İstanbul 1970.

CEM, İsmail, *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem Yayınevi, İstanbul 1978.

CİCİOĞLU, Hasan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilgileri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.

CİLLOV, Haluk, *Türkiye Ekonomisi*, Sermet Matbaası, İstanbul 1972.

-----, "Nüfus Artışının İktisadi Gelişme İle Münasebeti", *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, C.1, Sermet Matbaası, İstanbul 1971.

COŞAR, Nevin, Bildirici, Melike (Edt.) *Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008*, Ekin Yayınları, Bursa 2010.

ÇAHA, Ömer, Baykal, Ömer, "Millî Görüş Hareketinin Kuruluşu: Türk Siyasetinde Milli Nizam Partisi Deneyimi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.19, S.3, (2017).

ÇALIK, Mustafa, *Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi'nin Kaynakları ve Gelişimi (1965-1980)*, Cedit Neşriyat, Ankara 1995.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

-----, *Türkiye 1968*, İzlem Yayınları, İstanbul 1969.

-----, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

-----, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

-----, *Küresel Kapitalizmin Girdabında Türkiye*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.

ÇAYLAK, Adem, *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi/ İç ve Dış Politika*, Savaş Yayınevi, Ankara 2011.

ÇEÇEN, Anıl, *Türkiye'de Sendikacılık*, Özgür İnsan Yayınları, Ankara 1973.

ÇELENK, Halit, *İdam Gecesi Anıları*, Onur Yayınları, İstanbul 1986.

ÇETİN, Birol, BARIŞ, Serap SAROĞLU, Serap “Türkiye’de Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.1, S.1, Çankırı 2011.

ÇELİK, Hüseyin, ÖZGÖKER, Uğur, “Johnson Mektubundan Trump Mektubuna Türkiye ABD İlişkileri”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, C.8, S.1 (2020).

ÇETİNKAYA, Y. Doğan Alkan, Mehmet Ö. *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi (1839-2014)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.

CILIZOĞLU, Tanju, (Hızl.) “*Kader Bizi Una Değil, Üne İtti*” *Çağlayangil’in Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018.

ÇİFTÇİ, Kemal, *Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010.

ÇOLAK, Mustafa, *Bülent Ecevit Karaoğlan*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

ÇUFALI, Mustafa, *Türk Parlamento Tarihi VIII. Dönem Milletvekilleri Özgeçmişleri*, C.3, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2012.

DARENDELİOĞLU, İlhan, *Türkiye’de Komünist Hareketleri*, Toker Yayınları, İstanbul 1976.

DEMİR, Kemal, ÇABUK, Suat, “Türkiye’de Metropoliten Kentlerin Nüfus Gelişimi” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.28, (2010).

DEMİREL, Süleyman, *Büyük Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977.

-----, *Siyasal İstikrar ve Topyekûn Kalkınma*, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1975.

-----, *1969 Bütçesi Münasebetiyle Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisindeki Konuşmaları*, Adalet Partisi Genel Merkez Neşriyatı, Ankara 1969.

DOĞAN, Sinan, *THKP-C doğuşu ve ilk eylemleri*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1987.

DUMAN, Sabit, *Modern Orta Doğu’nun Oluşumu (1800-1990)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2010.

DUMAN, Selçuk, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanları ve Siyasi Hayattaki Yerleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

DUMAN, Tayyip, *Türkiye’de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişimi)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

DURSUN, Davut, *12 Mart Darbesi: hatıralar, gözlemler, düşünceler*, Şehir Yayınları, İstanbul 2003.

DÜNDAR, Can, *Abim Deniz*, Can Sanat Yayınları İstanbul 2014.

ECEVİT, Bülent, *Bu Düzen Değişmelidir*, Ulusal Basımevi, Ankara 1968.

-----, *Ortanın Solu*, Kim Yayınları, Ankara 1966.

EFEGİL, Ertan, Erol, Mehmet Seyfettin, *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*, Barış Kitap, Ankara/İstanbul 2012.

EGE, Önder, *9 Mart 1971 Türkiye’de Sol Darbe Teşebbüsü*, Kopernik Kitap, İstanbul 2021.

EĞİLMEZ, Mahfi, KUMCU, Ercan, *Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması*, Om Yayınevi, İstanbul 2002.

EHRLİC, Paul, R, *Nüfus Bombası*, Çev. Nurullah İ. Tolon, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976.

EKENCİ, Güner, M. Zahit SERASLAN, “Gelişim Aşamaları Bakımından Türk Spor Teşkilatı ve Değerlendirmesi”, *Gazi Beden Eğitimi ve Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.3, Ankara 1997.

ERBAKAN, Necmettin, *Davam*, MG V Yayınları, Ankara 2014.

-----, *Millî Görüş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1975.

-----, *Türkiye ve Ortak Pazar*, Furkan Yayınları, İzmir 1971.

ERCAN, Yavuz, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Azınlık Sorunu İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Kalan Sorunlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2011.

ERDEM, Ş. Can, “Türk Siyasetinde Etkin Bir Genel Kurmay Başkanı: Cevdet Sunay”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.123 S.242 Eylül-Ekim 2019.

ERDEM, Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982.

ERDER, Necat, Karaosmanoğlu, Attila, Çilingiroğlu, Ayhan vd., *Planlı Kalkınma Serüveni 1960'larda Türkiye'de Planlama Deneyimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

EREN, Mustafa, *Kanlı Pazar*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2012.

ERER, Tekin, *Kızıl Tehlike*, Ak Yayınları, İstanbul 1966.

ERGÜN, Oğuz Fatih, BAYRAM, Bahri, “Türkiye’de Hayvancılık Sektöründe Yaşanan Değişimler”, *Bahri Dağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, Konya 2021.

ERHAN, Çağrı, *Beyaz Savaş Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

ERİM, Nihat, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

-----, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara,

ERKANLI, Orhan, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul 1972.

ERSİN, Nihat, *Ortadoğu Savaşları'nın Perde Arkası*, Gündem Yayınları, İstanbul 2003.

FEYİZOĞLU, Turhan, *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2000.

-----, *Fikir Kulüpleri Federasyonu Demokrasi Mücadelesinde Sosyalist bir Öğrenci Hareketi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2002

FIRAT, Melek M. *1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.

FİDAN, Hüseyin, *Türk Siyasi Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2010.

GENÇALP, Ebru, “Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.29, (2014).

GERAY, Cevat, “Urbanization in Turkey”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.24, S.04, (1969).

- GÖKÇEKUŞ, Hüseyin, *Kıbrıs'ın Dün'ü, Bugünü ve Geleceğe İlişkin Vizyonu*, Yakındoğu Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 2001.
- GÖKÇEN, Ahmet M, Türkiye'de İmalat Sanayiinde Yapı Değişikliği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Dergisi*, C.34, S.1-4, (1974).
- GÖKSAN, Ergun, *Turizmoloji*, Uğur Ofset Matbaası, İzmir 1978.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, "Sovyet İdeolojisi ve Dış Politika", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.1, (1968).
- , *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.
- , *Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar*, S. Yayınları,
- GÖZCÜ, Alev, *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2013.
- GÖZEN, Ramazan, *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası*, Palme Yayıncılık, Ankara 2009.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, TAN, Turgut, *İdare Hukuku Cilt 1 Genel Esaslar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2010.
- GÜMÜŞ, Arife, (edt.) *Türkiye'de Eğitim Politikaları*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015.
- GÜRKAN, Celil, *12 Mart'a Beş Kala*, Tekin Yayınevi, Ankara 1986.
- GÜRÜN, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan günümüze kadar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- , *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- GÜRTAN, Kenan, *Türkiye'de Nüfus Problemi ve İktisadi Kalkınma ile İlgisi*, Sermet Matbaası, İstanbul 1966.
- GÜVEN, Alptekin, (hızl) *Ansiklopedik Spor Dünyası*, Yelken Matbaası, İstanbul 1982.
- GÜVEN, Sami, *Türkiye'de Sosyal Planlama*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1995.

Güven Partisi Programı, Ajans-Türk Matbaası, Ankara.

GÜZEL, M. Şehmus, *Türkiye’de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1993.

HAMİTOĞULLARI, Beşir, “Türkiye’de Turizm ve İktisadi Kalkınma”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.3, (1968).

HİÇ, Mükerrerem, “50 Yıl Boyunca, Muhtelif Dönemlerde Uygulanan Ekonomik Gelişme Stratejileri ve Milli Gelir Artışları,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.30, S.1-4, (1970).

-----, “Ödemeler Bilançosu Açıkları Sorunu ve 10 Ağustos 1970 Devalüasyonu”, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, C.1, Sermet Matbaası, İstanbul 1971.

ILICAK, Nazlı, *12 Mart Cuntaları Demokrasinin Sırtındaki Hançer*, Timaş Yayınları, İstanbul 2001.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, (edt) *Türkiye’nin Bilim ve Teknoloji Politikaları Cumhuriyet’in 80. Yılında Toplu Bakış*, Türk Bilim Tarihi Kurumu-TBTK, İstanbul 2005.

İLASLAN, Süleyman, “Özerklik Mücadeleleri Bağlamında Türkiye’de Televizyon Yayıncılığının İlk Dönemi 1968-1971”, *Atatürk İletişim Dergisi*, S.7, (2014).

İLERİ, Rasih, Nuri, *Türkiye İşçi Partisi’nde Oportünist Merkezîyetçilik (1966-1968)*, Yalçın Yayınları, İstanbul 1987.

İLHAN, Suat, *Avrupa Birliği Üyeliği Atatürkçülüğün Sonudur*, Demircioğlu Matbaacılık, Ankara,

İLKİN, Akın, “Türkiye’de Sanayi Politikası (1923-1973)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.30, S.1-4, (1970).

İNAN, Kamran, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, İstanbul 1999.

İNCİ, Salih, *Heybeliada Ruhban Okulu*, Yedirenk Yayınları, İstanbul 2010.

İSEN, Can Kaya, *22 Şubat-21 Mayıs Geliyorum Diyen İhtilâl*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1964.

İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, *Türk Ekonomisinin 50 Yılı*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1973.

İŞYAR, Ömer Göksel, *Karşılaştırmalı Dış Politikalar Yöntemler-Modeller-Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası*, Dora Yayınları, Bursa 2013.

-----, *Türk Dış Politikası Sorunlar ve Süreçler*, Dora Yayınları, Bursa 2017.

KAHRAMAN, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II 1920-1960*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2012.

KALLİMCİ, Alparslan Remzi, *Kıbrıs Krizinin Yansıması: Yunan Uyraklıklarının Sınır Dışı Edilmeleri (1964-1965)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

KALLİMCİ, Meliha, *Suat Hayri Ürgüplü Hükümeti*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

KALPAKÇIOĞLU, Özdemir, *İkinci Cumhuriyetin Üç Başbakanı ve Olaylar*, C.3, Nüve Matbaası, Ankara 1969.

KANDAŞ, Bahri, “Finansman Kanunu ve Uygulama Sonuçları”, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, S.21, (1972).

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

-----, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

KARAMAN, Kasım, “Türkiye’de Şehirleşme Olgusu ve Gecekondü Sorunu”, *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, S.4. (2003).

KARATAŞ, Murat, “27 Mayıs 1960 Sonrası Merkez Sağda Bir Siyasal Aktör Olarak Ferruh Bozbeyli ve Demokratik Sağ Düşüncesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.126, S.248, (2020).

KAYKUSUZ, Murat, *Geçmişten Günümüze Finansal Krizler (1619-2014)*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2014.

KAYNAR, Mete Kaan, *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

KAYRA, Cahit, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü II. Cilt 1950-1980 Karma Ekonomi Doğrular Yanlışlar Umutlar*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.

KAZGAN, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türk Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

KELEŞ, Ruşen, *Kentleşme ve Konut Politikası (Kentbilim İlkeleri)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1984.

-----, “Konut Politikalarımız”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.44, S.1, (1989).

-----, “Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Konut Politikası”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.03, (1968).

-----, “Siyasi Partiler ve Şehircilik Politikası Sorunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.20, S.03, (1965).

-----, *Kentleşme Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

-----, Hamamcı, Can, Çoban, Aykut, *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 2015.

KEPENEK, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.

KESER, Ulvi, Kıbrıs'ta 21 Aralık 1963 Kanlı Noel'i ve Kızılây”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.12, S.24, (2012).

KEYDER, Çağlar, YENAL, Zafer, *Bildiğimiz Tarımın Sonu Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

KILINÇ, Erol, *İhtilal, İhtiras ve İdeal 68 Kuşağı Hakkında*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

KIŞLALI, Ahmet Taner, *Siyaset Bilimi*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

KİLİ, Suna, *1960-1975 Dönemi Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976

KİRBİ, Fay, çev. Niyazi BERKES, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2010.

KİŞNİŞÇİ, Hüsnü, AKIN, Ayşe, “Türkiye’de Düşüklerle İlgili Epidemiyolojik Bir Araştırma”, *Türkiye’de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1978.

KOCAŞ, Sadi, *12 Mart Anıları*, Tomurcuk Matbaası, İstanbul 1978.

KOÇ, Yıldırım, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.

KÖKSAL, Aydoğan, *Türkiye’nin Genel ve Turizm Coğrafyası*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982.

KÖPRÜLÜ, Gülşah, “Cemal Gürsel Dönemi Türk Dış Politikasının Dinamikleri”, *Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, C.3, S.3, (2018).

KURTKAN, Amiran, *Köy Sosyolojisi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969.

KÜÇÜKERMEN, Önder, (konsept danışman) *75. Yılında Türk Hava Yolları (1933-2008)*, Elma Bilgisayar ve Basım, İstanbul 2008.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, Dış Politika Nedir?” Türkiye’deki Dünü ve Bugünü” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.35, S.1-4, (1980).

-----, “Türkiye’nin Arap Orta Doğu’suna Karşı Politikası (1945-1970)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.27, S.2, (1972).

-----, “Türk-Irak İlişkilerinde Son Gelişmeler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.27, S.4, (1972).

KÜRŞAD, Fikret, ALTAN, Mustafa H., EGELİ, Sabahaddin, *Belgelerle Kıbrıs’ta Yunan Emperyalizmi*, Kutsun Yayınevi, 1978.

MAKAL, Ahmet, *Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, İmge Kitabevi, İstanbul 2002.

MACAR, Dağlar, Oya, *Balkan Savaşları’nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul.

MANİSALI, Erol, “Cumhuriyetimizin Elli Yılında Dış Ekonomik İlişkiler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.30, S.1-4, (1970.)

-----, *Avrupa Birliği'ne Alınmayan Türkiye'yi Gümrük Birliğinde Bekleyen Sorunlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994.

MATER, O. Tayfur, *Devrimci Yol Savunması 12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, Simgе Yayinevi, Ankara 1989.

MIHÇIOĞLU, Cemal, *Üniversiteye Giriş ve Liselerimiz*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.

Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük, As Matbaası, Ankara 1970.

Milli Türk Talebe Birliği, *Kıbrıs Meselemiz*, Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, İstanbul 1974.

Milliyet, *Spor Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991.

MİSER, Sinan, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolları Politikaları”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.4, (2019).

MUMCU, Uğur, *Sakıncalı Piyade*, Tekin Yayinevi, İstanbul 1993.

MUTLU, N. Yücel, *Bayındırlık Bakanlığı Tarihi 1920-1988 (Nafia Vekaleti, Bayındırlık Bakanlığı Bayındırlık ve İskân Bakanlığı)*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Matbaası, Ankara 1989.

MÜLAYİM, Z. Gökalp, *Tarımda Düzen Değişikliği*, Ulusal Basımevi, Ankara 1970.

MÜTERCİMLER, Erol, *Bilinmeyen Yönleriyle Kıbrıs Barış Harekâtı*, Arba Yayınları, İstanbul 1998.

NADİ, Nadir, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, Sinan Yayınları, İstanbul 1971.

OBERLİNG, Pierre, *Kıbrıs Faciası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.

OĞUZ, Orhan, *Avrupa Ekonomik Topluluğu Ortak Pazar*, Başnur Matbaası, Ankara 1969.

OHLİN, Goran, *Nüfus Kontrolü ve Ekonomik Kalkınma*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1969.

ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası*, C.1 (1919-1980), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

-----, “Türkiye’nin Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir? Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1970)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.1, (1970).

ORKUNT, Sezai, *Türkiye-ABD İlişkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978.

ÖNAL, Buket, “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Bulgaristan İlişkileri”, *Uluslararası Balkan Kongresi*, Kocaeli 2011, s.318.

ÖNER, Erdoğan, “Cumhuriyet Dönemi Bütçeleri (1924-1993)”, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, S.36, (1994).

ÖNEY, Erden, “Devalüasyon ve İhracatımızı Arttırma Olanakları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.4, (1970).

ÖRTÜLÜ, Erdoğan, *Üç İhtilalin Hikayesi*, Milli Ülkü Yayınevi, Konya 1977.

ÖZBUDUN, Ergun, *Siyasi Partiler*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.

ÖZDEMİR, Hikmet, *Devlet Krizi T.C. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, AFA Yayınları, İstanbul 1989.

-----, *Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Ordunun Olağandışı Rolü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

-----, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı YÖN Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

ÖZERKMEN, Necmettin, “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.43, (2003).

ÖZGÜÇ, Nazmiye, *Turizm Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.

ÖZGÜVEN, Ali, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, C.1, Sermet Matbaası, İstanbul 1971.

ÖZMEN, Selahattin, *Sanayi Savaşımız Sayılar, Sorunlar, Değerlendirmeler*, Yazın Basın Yayın Matbaacılık, İstanbul 2012.

ÖZTÜRK, Kazım, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınları, İstanbul 1968.

ÖZTÜRK, Muhsin, *27 Mayıs Devleti*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2012.

PAMUK, Şevket, TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

-----, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

PEKER, Mümtaz, “Türkiye’de Barınma Koşulları ve Gelirlerle İlişkisi”, *Türkiye’de Nüfus Yapısı ve Nüfus Sorunları 1973 Araştırması*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1978.

PEKİN, İsmail H., YAVUZ, Ahmet, *Asker ve Osmanlı’dan Günümüze Sivil Asker İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

SAATÇIOĞLU, Fikret, OĞUZMAN, Kemal, IRMAK, Sadi, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi 1973*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1973.

SABAR, İhsan Rifat, *Halk İçin Verem Bilgisi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1943.

SAKALLIOĞLU, Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

SALTÜRK, Metin, “Orta Doğu’da Su Sorunu ve Türkiye Açısından İncelenmesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.2. S.3, (2006).

SANAL, Türker, *Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti*, Sim Matbaacılık, Ankara 1995.

SANDER, Oral, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1969.

-----, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

-----, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.

-----, “Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.37, (1982).

-----, *Türkiye’nin Dış Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1998.

SARAY, Mehmet, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

SARIHAN, Zeki, *Millî Mücadelede Maarif Ordusu*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.

SATIR, Kemal, *C.H.P'de Bunalım*, Nüve Matbaası, Ankara 1972.

SAYILGAN, Aclan, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Mars Matbaası, Ankara 1968.

SENCER, Muzaffer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul 1974.

SENCER, Yakut, *Türkiye'de Kentleşme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

SEYİDOĞLU, Halil, “Sabit Kur Sistemlerinde Dış Denkleşme (Devalüasyon)”, *Atatürk Üniversitesi İşletme Dergisi*, C.3, S.3-4., (1978).

SEZER, Duygu, *KamuOyu ve Dış Politika*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.

SHORTER, Frederic C, MIROSLAV Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975)*, Yurt Yayınevi, Ankara 1983.

SORGUÇ, Bahir, *1920'den 1981'e Millî Eğitim Bakanlığı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

SOYSAL, Mümtaz, *Anayasa'ya Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1968.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, *Kıbrıs Sorunu Işığında Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Politikası (1960-1980)*, Der Yayınevi, İstanbul 1995.

Spor, Ansiklopedisi, *Olimpiyatlar*, C.3, İstanbul,

ŞAHİN, Şükran, *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji Politikası 1963-1997: Kurumlar-Belgeler*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.

TALAS, Cahit, “Değiştirilen Sendikalar Kanunu (274 Sayılı), Uluslararası Bağlantılarımız ve Anayasamız,” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.4, (1970).

TANGÜLÜ, Zafer, “Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C.10, S.2, (2012).

- TANOĞLU, Ali, *Beşerî Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*, Taş Matbaası, C.1, İstanbul 1969.
- T.C. Sağlık Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973.
- TEK, Hayati, *Darbeler ve Türk Basını*, 1. Cilt, Atılım Yayınları, Ankara 2003.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu II Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993.
- TEMEL, Mehmet, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları, İstanbul 2008.
- TEZEL, Yahya. S, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- TRT Kanunu Değiştirme Tasarısı Hakkında Basın ve Yükseköğretim Okulunun Raporu*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969.
- TRT, *Dünden Bugüne Radyo-Televizyon 1927-1990*.
- TOKATLI, Orhan, *Kaybolan Yıllar 1961-1973*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2000.
- TOKER, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 Yarı Silahlı Yarı Kûlahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991,
- , *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992.
- TOKGÖZ, Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)*, İmaj Yayınevi, Ankara 2001.
- TOLGAY, Ahmet, *Kanlı Noel Kıbrıs Türkü'nün Ateşle Sınası*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1993.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2012.
- TOPUR, Tuncer, *Dünya ve Türkiye-AB-Kıbrıs Üçgeni*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- TOSKAY, Tunca, “Tarım Kesimimizin Bazı Problemleri ve Reform İhtiyacı”, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri*,

TUFAN, Tarkan, *Bir Devrimcinin Portresi Mahir Çayan'ın Hayatı ve Fikirleri*, Nokta Kitap, İstanbul 2007.

TUĞLUOĞLU, Fatih, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin1935 “Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (2012).

TURAN, Ali Eşref, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

TUNA, Serkan, Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946”, *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7, S.13, (2007).

TUNCAY, Mete, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990.

TUNÇKANAT, Haydar, *İkili Anlaşmaların İç Yüzü*, Alaca Yayınları, İstanbul 2019.

TURAN, Şerafettin, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi*, Aydoğan Matbaası, İstanbul 2000.

TURGUT, Ahmet, Hamdi, *Sağlık ve Halk Sağlığı Eğitimi*, T.C. Sağlık İdaresi Yüksek Okulu Temel Sağlık Bilimleri Yayınları, Ankara 1975.

TURGUT, Hulûsi (Hızl), *Görüntüler 50 Yıl Süleyman Demirel*, C.1, ABC Basın Ajansı, Ankara 2000.

Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği, *Seçim Sistemi ve Siyasi Partiler Araştırması*, C.2, İstanbul 2001.

TÜMERTEKİN, Erol, *Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirselleşme Fonksiyonlar Urbanization and urban functions in Turkey*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1973.

TÜRKDOĞAN, Orhan, “Toprak Reformunda Sosyo-Politik Yönelim”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Dergisi*, C.31, S.1-4, (1971-1972).

TÜRKEŞ, Alparslan, *Dış Politikamız ve Kıbrıs*, İstanbul Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1966.

Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, *1970 Bütçe Finansman Kanunu Tasarısı Hakkındaki Görüşlerimiz*, Ankara 1970.

Türkiye İşçi Partisi Genel Merkezi, *Türkiye İşçi Partisi II. Büyük Kongresi (20-24 Kasım 1966 Malatya) Alınan Kararlar ve Yapılan Seçimin Sonuçları*, Alfabe Matbaası, İstanbul 1966.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, *Az Gelişmenin Sosyolojisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

-----, *İçtimai ve İktisadi Bakımından Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

ULAY, Sıtkı, *Harbiye Silah Başına (27 Mayıs 1960)*, Kitaplık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul 1968.

ULUATAM, Özhan, "Bütçe Politikası ile Fiat ve Milli Gelir Değişimleri Arasındaki İlişki", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.22, S.4, (1967).

-----, *Yatırımları Teşvik Edici Vergi Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1971.

-----, "Yeni Vergiler, Vergi Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.25, S.3, (1969).

UNAT, Abadan, Nermin, "Federal Almanya'nın 1966-1967'de Geçirdiği Ekonomik Buhran Açısından Yabancı İşgücü ve Türk İşçilerinin Durumu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.26, S.04, (1971).

-----, "Yurt Dışına Göçen Türk İş Gücü ve Dönüş Eğilimleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.27, S.2, (1972).

Uslu, Ferhat, Turhan, Name, "Seçim Sistemleri ve Parti İçi Demokrasi: Kısa Bir Analiz, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.6, S.2, (2020).

USLU, Nasuh, *The Turkish-American Relationship Between 1947 and 2003 The History of a Distinctive Alliance*, Nova Science Publishers, USA 2003.

-----, *Türk-Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000.

-----, *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000.

- ÜLGNER, Sabri, F, Milli Gelir, *İstihdam ve İktisadi Büyüme*, Der Yayınevi, İstanbul 1976.
- ÜLMAN, A. Haluk, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.3, (1968).
- ÜNSAL, Artun, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Kırmızı Kedi Kitabevi, İstanbul 2019.
- ÜNSALDI, Levent, *Türkiye’de Asker ve Siyaset*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- VATANSEVER, Müge, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.12, Özel sayı, (2012).
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, *12 Mart Faşizmin Felsefesi*, Evrim Yayınları, İstanbul 1990.
- VERGİLİ, Ayhan, *Sağlık Sosyolojisinin İlk Kaynakları Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele ve Nüfus Politikaları*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2020.
- , *Sağlık Sosyolojisinin İlk Kaynakları Türkiye’de Modern Sağlık Eğitimi ve Hizmetlerinin Kurumsallaşması*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2020.
- YALÇIN, Abdullah Kutalmış, “Türk Siyasal Hayatında Yeni Türkiye Partisi (1961-1973)”, *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, C.20, S.4, (2021).
- YARAMAN, Ayşegül, *Biyografya Behice Boran 2*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2002.
- YAVUZ, Fehmi, “Bina Vergisi ve Mahalli İdarelerimiz”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.21, S.3, (1966).
- , *Şehircilik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.
- , “Toprak Ya Da Tarım Reformu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.22, S.02, (1967).
- YAVUZALP, Ercüment, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.
- YETKİN, Çetin, *Türkiye’de Soldaki Bölünmeler (1960-1970)*, Toplum Yayınları, İstanbul 1970.
- , *Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995.

YORGANCIOĞLU, Mehmet, *Politikanın İbret Dolu Seyir Defteri*, Dönence Yayınları, İstanbul 2000.

QASIMLI, Musa, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu, Sümerbank Hizmet Yayınları, Ankara 1970.

5) TEZLER

AKALAN, Ali Osman, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010.

ALTUNOK, Hatice, *Türkiye’de Kamu Personel Reformu Politikası Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2012.

ARIKAN, Ayten, *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2005.

ARIN, Serkan, *Türk-Irak İlişkileri (1945-1990)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2009.

AS, Efdal, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006.

ASLAN, Tamer, *Türkiye-Mısır İlişkileri (1922-1981)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

ATMACA, Ayşe Ömür, *Old Game in a New World: Turkey and United States From Critical Perspective*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2011.

ATMACA, İ. Levent, *Arap-İsrail Savaşları (1948-1973) ve Ortadoğu’ya Etkileri*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008.

AYDEMİR, Sefa Salih, *1960-1980 Arası Türkiye Üniversitelerindeki Öğrenci Olayları İçin Bir Kaynak Olarak Türk Basını (Cumhuriyet- Milliyet ve Tercüman Gazetesi Örnekleri)*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Mersin 2014.

AYDIN, Necati, *Türk Havayollarının Tarihsel Süreç İçinde Ekonomik Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

BAYKAL, Sevim, *1950 Genel Nüfus Sayımının Coğrafi Analizi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

BEKTAŞ, Nur Belkıs, *Bütçe Yönetiminde Bütçe Sistemlerinin Rolü ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2020.

BENLİOĞLU, Hasan, *Türkiye’de 1950-1960 Arası Demiryolları Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

BIÇAKLI, Hüseyin Avni, *Türkiye Bulgaristan İlişkileri (1919-1988)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1988.

BOSTANCI, Mustafa, *Suudi Arabistan Devleti’nin Kuruluşu ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara-2013.

BOZKIR, Gürcan, *Türk Siyasal Hayatında Güven Partisi-Milli Güven Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi (1967-1980)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1996.

BÖLME, Muzaffer Selin, *ABD’nin Üs Politikası ve Türkiye: Kuruluşundan Bugüne İncirlik Üssü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010.

BÜYÜKBOYACI, Şengül, *Süleyman Demirel Dönemi (1965-1971) Eğitim Politikaları ve Uygulamalarının Türk Basınındaki Yansımaları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2018.

ÇAKIR, Canan, *Türkiye’de Milli Eğitim Politikalarının Oluşmasında Aktörlerin Rolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2016.

ÇAKIR, Canan, *Türkiye’de Milli Eğitim Politikalarının Oluşmasında Aktörlerin Rolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2016.

ÇAYLAK, Âdem, *Türk Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2004.

ÇAVUŞOĞLU, Hüseyin, *Türk Siyasal Yaşamında Demokratik Parti (1970-1980)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2005.

ÇETİNER, Sevtap, *27 Mayıs İhtilali'nde Milli Birlik Komitesi ve 14'ler Olayı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

ÇINAR, Ömer, *Türk Siyasi Hayatında Milli Nizam Partisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.

ÇOLAK, Melek, *Yeni Türkiye Partisi (1961-1973)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1997.

DAĞCI, Gül Tuba Taşpınar, *Ekrem Alican'ın Siyasal Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

DEMİR, Abdülkadir, *Ulaştırma Sistemleri Çerçevesinde Türkiye'de Karayolu Taşımacılığının İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

DEMİR, Necmi, *Kalkınma Planlarında ve Hükümet Programlarında Bilim ve Teknoloji Politikaları*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.

DEMİR, Şerif, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2009.

DİŞİAÇIK, Merve, *Türk Basınında Stalin Rusyası (1939-1945)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

DOĞU, ALGÜN, Gözde, Doğu, *Yakın Dönem Gençlik ve Spor Politikalarının Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2013.

DOYRAN, Muhabbet, *1965-1971 Yılları Arasında Adalet Partisi Hükümetlerinin Eğitim Politikaları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

ERDUR, Oğuz, *Soğuk Savaşın Başlangıcından 12 Mart Muhtırasına Türk-Sovyet İlişkilerinde ABD Etkisi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

ESMER, Gülsüm Tütüncü, *Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu Politikası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

GELEN, Rabiye, *Arap-İsrail Savaşları ve Türkiye'nin Tutumu*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2019.

GÖK, Naim, *Türkiye-İran İlişkileri (1917-2017)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

GÖKŞEN, Nesimi, *27 Mayıs 1960 Müdahalesi ve Askeri Rejim: İhtilalci Subaylar Arasında İktidar Mücadeleleri, Fraksiyonlar ve Çatışmalar (27 Mayıs 1960-25 Ekim 1961)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2021.

GÜLGÜN, Burçin, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminden Günümüze Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü'nün Kurumsal Yapısı ve Yönetimi*, Yeditepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

GÜRSEL, Ali, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1998.

IŞIK, Serkan, *Cumhuriyet Dönemi Bütçe Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme*, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu 2019.

KALENDER, Yasemin Ece, *Turkish-American Relations From 1964 to 1980: The Period Of Crisis*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

KARSLI, Hilmi, *Türkiye'de Planlı Dönemde Turizm Yatırımları ve Uygulanan Politikalar*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997.

KAYA, Halit, *Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2014.

KAYA, Mehmet Orhan, *Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi 1961-1971*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2004.

KESKİN, Aslıhan, *Türkiye'de Öğrenci Olayları ve Türk Siyaseti Üzerine Etkileri (1968-1980)*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2019.

KILIÇ, Bekir, *Türkiye’de Hayvancılık Politikası: Mevcut Durum ve Yönetmel Sorunlar*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2020.

KILIÇER, Emir Mahir, *Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrasında Türkiye-ABD İlişkilerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

KIZAK, Enes Bahadır, *Doktrin ve Liderler Ekseninde Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’nin Milliyetçi Hareket Partisi’ne Dönüşümü*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2018.

KIŞMAN, Zülfikar Aytaç, *Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs Meselesi (1945-1980)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elâzığ 2014.

KOCA, Mehmet, *Türk Sağının Türk Soluna Bakışı (1960-1971)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2019.

KOCATÜRK, Ergin, Hatice, *Türkiye’de Yükseköğretim Yönetimi: Tarihsel Dönüşüm, Sistem Koordinasyonu ve Kurumsal Yönetişim*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir 2021.

KOÇAK, M. Hakan, *Paşabahçe Semtinde İşçi Sınıfının Oluşumu Cam İşçi Hareketinin Gelişimleri ve Yönelimleri*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2009.

KÖSE, Mustafa, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2010.

KURU, Hanife, *Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1996.

MAVIŞ, Nazım, *Türk Siyasal Hayatında Milli Nizam Partisi-Tarihi-Yapısı ve İdeolojisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.

MÜFTÜOĞLU, Zeynep, *Kamu Harcamalarında Yetki, Sorumluluk ve Denetim*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019.

NAKKAŞ, Ayşegül Dilek, *Demokrat Parti Dönemi’nde (1950-1960) Milli Eğitim Politikalarındaki Değişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.

NURCALI, Necati, *Türkiye’de Vergi Uygulamaları Gelişiminin Teknik Açısından İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

OKUMUŞ, Nuray, *Türk-Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekimi Krizi (1968-1975) Kriz Yönetimi Açısından Bir İnceleme*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

ONAK, Naciye, *Millet Partisi (Türk Siyasal Hayatında 1960’a Kadar Doldurduğu Yer)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993.

ORHAN, Özge, *Küreselleşme Süreci ve Türkiye’de Sağlık Politikaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

ÖZDEMİR, Zeki, *1965-1969 Yılları Arasında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

ÖZGİŞİ, Tunca, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi’nde İlk Koalisyon Hükümeti (1961-1962)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

ÖZGÜL, Bülent, *Seçim ve Seçim Sistemleri, Türkiye’deki Seçim Sistemi Uygulamaları ve Bir Model Önerisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2002.

ÖZMEN, Zuhale, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Türk Basınına Yansıması 1918-1990*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2019.

ÖZPEKCAN, Meliha, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası (1923-1933)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999.

PANCAROĞLU, Adnan Ferruh, *Yakın Tarihimizde Millet Partisi Olgusu (1948-1977)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006.

PEHLİVAN, Yavuz, *Arap-İsrail Savaşlarının Türk Kamuoyuna Yansımaları (1948-1967)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

PEKİNER, Yeşim, *From Acceptance to Rejection: Two Critical Moments of The Early History of The Turkish-EEC Relations, 1959 and 1979*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

SALEP, Mustafa, *Siyasal ve Toplumsal Gelişmeler Işığında Demokrasinin Sancılı Yılları (1961-1971)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2016.

SANLI, Ferit Selim, *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden Milliyetçi Hareket Partisine Tarihsel Süreç, İdeoloji ve Politika (1960-1969)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2017.

SEVİNÇ, Hüseyin, *Türkiye’de Yapılan Genel Seçimlerin (1946-2002 arası) Seçim Herestetiği Bağlamında Değerlendirilmesi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2021.

SİVRİSERVİ, Nazmiye, *1963-1964, 1967, 1974 Buhranları Çerçevesinde Kıbrıs Meselesi ve Türkiye*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2011.

SOYSÜREN, Ali Haydar, *Türkiye Birlik Partisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1966-1980)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

TALAS, Mustafa, *Küreselleşme ve Türkiye’de Kültür Politikaları*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2003.

TURHAN, Sedat, *Adalet Partisi İçerisinde Bir Muhalif: Sadettin Bilgiç*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2015.

ÜNAL, Suzan, *1923 ve 1927 Seçimleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012.

USLAN, Servet, *Planlı Dönemde Kültür Politikalarının Sosyal Antropolojik Açidan İncelenmesi (1960-1990)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.

YAĞCI, Saba, *İktisadi Büyüme Teorileri: 1980 Sonrası Türkiye’de Makroekonomik Değişkenlerin İktisadi Büyümeye Etkisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

YALANSIZ, Nedim, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2002.

YANMAZ, Muhammed, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Son Dönem Sağlık Politikaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

YILDIRIM, Abdulsamet, *Türk Siyasi Hayatında İhsan Sabri Çağlayangil*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.

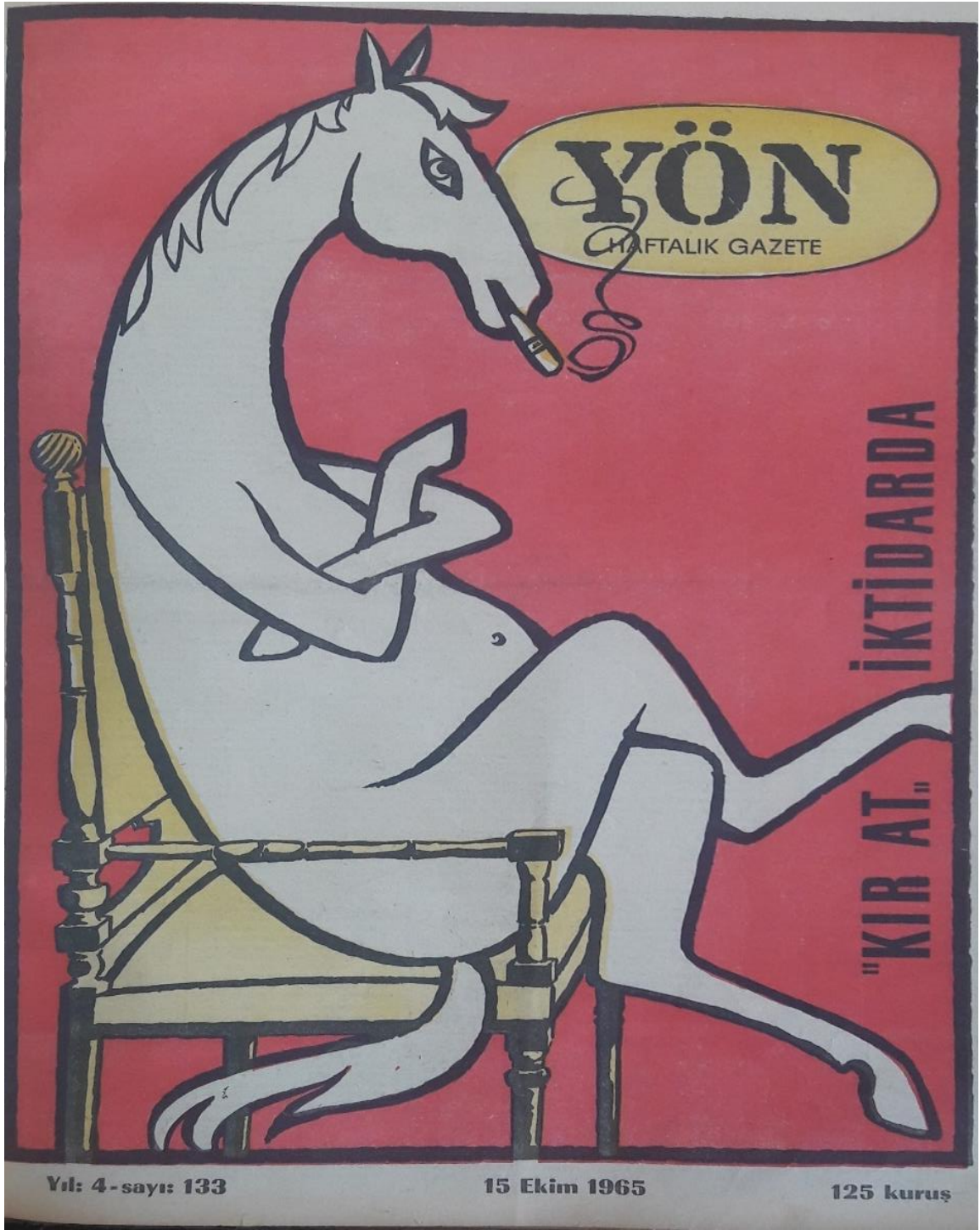
YÜMLÜ, Murat, *Türkiye’de Alevi Siyaseti Örneği Türkiye Birlik Partisi (1966-1981)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

ZEYTİNOĞLU, Erol, *Türkiye Ekonomisi Dersleri*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1970.

6) İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.ysk.gov.tr/tr/2-haziran-1968-mahalli-i%CC%87dareler-genel-secimleri/80091>. Erişim tarih ve saat 17.04.2023/ 21.20.

EKLER

EK 1: “Kır at İktidarda” Yön, 15 Ekim 1965.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

A. P. Genel Başkanı ve Başbakan
SÜLEYMAN DEMİREL

030	01					

EK 2: A.P. Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel, BCA Fon Kodu: 30-1-0
Yer No: 47.280.4.

EK 3: “Pişmesi İstenmeyen Aş”, Son Havadis, 13 Kasım 1965.

EK 4: Gazeteci ve yazar Doğan Avcıoğlu.

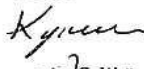
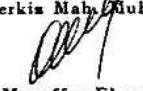
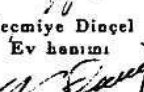
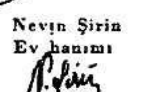
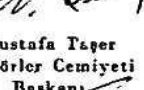
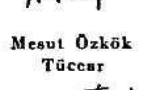
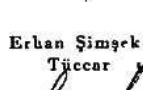
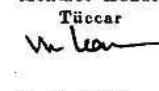
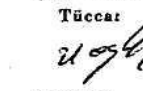
Amasya:15.Kasım.1965

Sayın : Süleyman DEMİREL - AZİZ BAŞBAKANIMIZ

Yeni Meclisimizin memleket gerçekleri nazara alınarak yapacağı söylenilen umumi ve şumullü affın, daha evvel çıkarılmış af kanunları ile meydana gelmiş adaletsizlikleri ortadan kaldıracığı ve ağır mahkumiyete duçar olanların bir vakınlığını sevindireceği ümidindeyiz.

Malumunuzdur ki 134 sayılı af kanunu ile muaddel 113 sayılı af kanunundan istifade eden ağır cezalı mahkûmlar, bilâhare 1963 s-nesinde çıkan 218 sayılı af kanunun 4. ncü maddesi ile bu aştan mahrum bırakılmakla yıllardır Cezaevi hadiresinde inlemeye terk edilmişlerdir.

Yüksek malumları olduğu vecchiyle, modern ceza doktrini, yıllardan beri artık ölç alma esasından ve kefarete noktayı nazarından ayrılarak islah ve içtimai fayda esasında karar kılmıştır. Bu maksatla Dünya ceza sistemi, Dünya infaz sistemi; mazurcu; mahkûmu islah edici, cemiyete faydalı vatandaş vasfı kazandırıcı bir istikâmette ilerlerken, maalesef Türkiyemiz halâ orta çağın kısas usulünü esas alan, içtimai fayda nazariyesinden çok uzak kefarete esası üzerinde israr etmektedir. Cemiyetin şartları ve değişen dünya karşısında esasen taddilinde büyük zaruret bulunan bu ağır ceza infaz rejiminin mahkûmları kahredici baskısının hafifletilmesi, aziz Milletvekili ve Senatörlerimizin vicdani bir vecibesi haline gelmiştir. Ashuda hiç kimseye bir faydası bulunmadığı ve esasen mahkûmun islah olunmuş durumda bulunması halinde cezanın devamı adalet esaslarını aşan ikinci bir ceza ve azap şekline inkilâp etmektedir. Bu itibarla; Dünya gidişinin nazara alınmasında, islahı nefsetmiş vatana hayırlı vatandaş durumuna gelmiş, uzun yılların manen ve udden yıpratmış bulunduğu, kaderin ağır darbesini yemiş, nadim ve mütevebbih olarak uzun senelerdir Cezaevlerinde inlemekle ve binnetice cezadan umulan islah maksadı hasıl olmuş çilekeş mahkûmlarımızın mutasavver af kanunu ile istifatte bulunulurak cezaları tütmeyen yuvalarına kavuşturulmalarını istirham eder, derin hürmetlerimizi sunarız

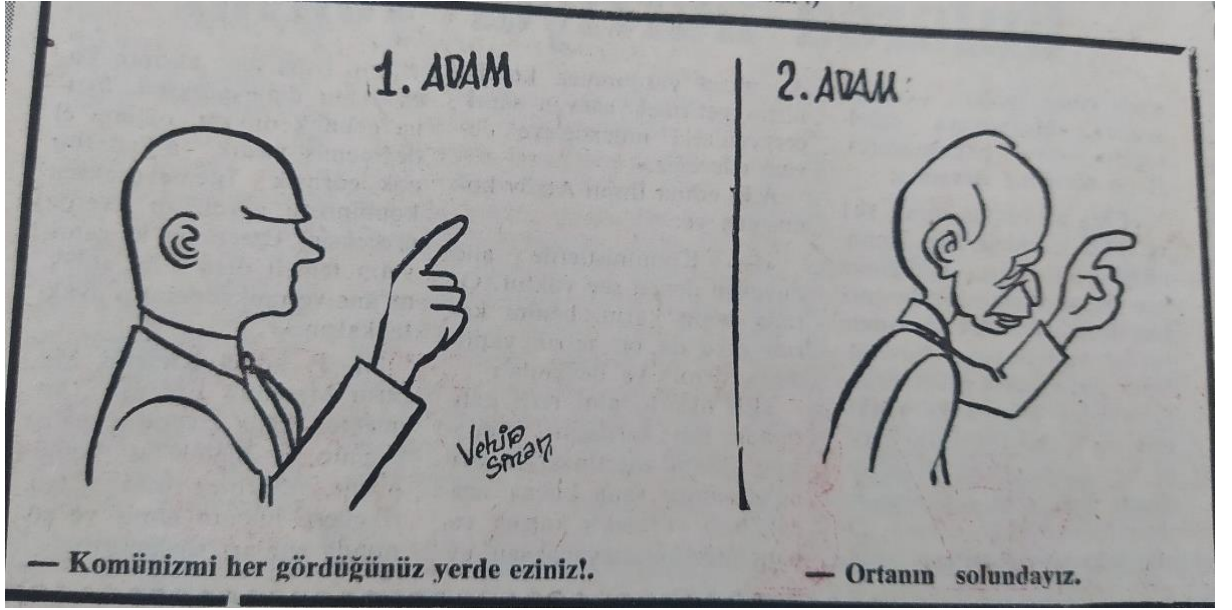
Adnan Bilgiç Avukat 	Mustafa Yorulmaz Tüccar 	Vedat Şimşek Çiftçi 	İbrahim Acar Herkin Mahkûm.
Namık Kıtapsı Tüccar 	Necmettin Çeliköz Gazeteci 	İsmet Ölgün Gazeteci 	Muzaffer Eken Gazeteci
Fikriye Başdelen Ev hanımı 	Necmiye Dinçel Ev hanımı 	Nevin Şirin Ev hanımı 	Fabriye Atakışi Terzi
Hikmet Şanta Esnaf Kefalet Kooperatif Başk. 	Mustafa Taşer Şoförler Cemiyeti Başkanı 	Mesut Özkök Tüccar 	Erhan Şimşek Tüccar
Mehmet Kanar Tüccar 	Fatih Kartal Oto Tamircisi 	Mehmet Süzer Tüccar 	Ulvi Özkök Tüccar
Vahit Pehlivan Türk Ziye Paşa Okul Md. 	Ahmet Metin Öğretmen 	Vehip Dinçel Öğretmen 	Celâl Elver Öğretmen

-4-

030	01			23	132	6

EK 5: Başbakan Süleyman Demirel'e yazılmış siyasi af talebini gösteren belge.

BCA Fon kodu: 030.01 Yer No: 23.132.6

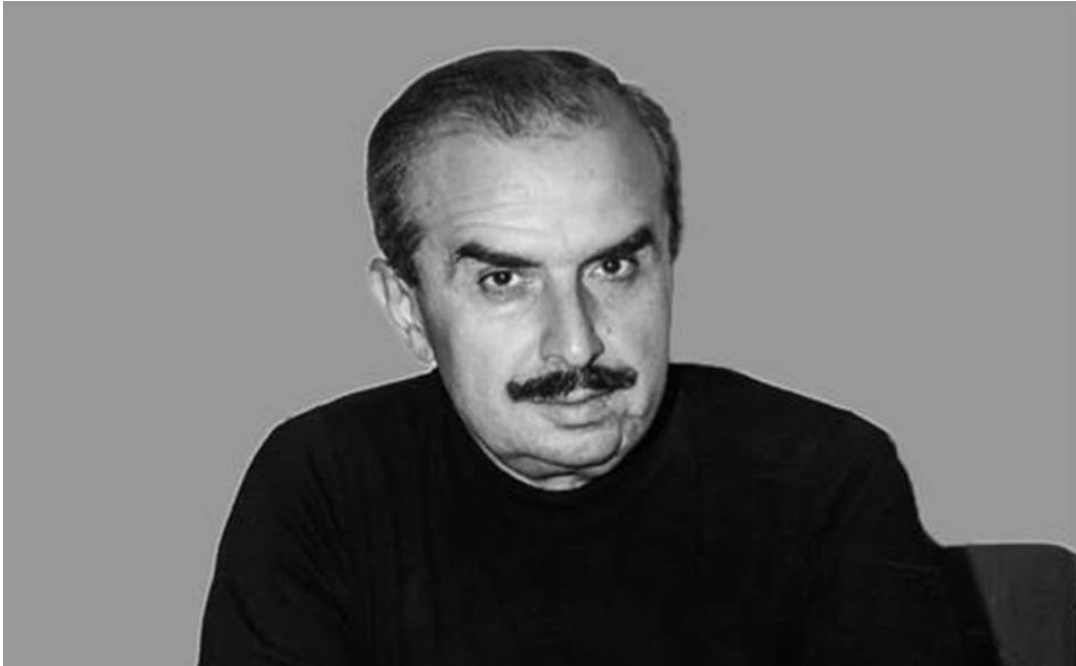
EK 6: “Komünizmi her gördüğünüz yerde eziniz!.” Babıâli’de Sabah, 6 Mart 1966.

EK 7: Komünizme karşı aşı, Toprak, Ekim-Kasım 1966.

EK 8: 1962-1969 Yılları arasında Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanlığı görevini üstlenen Mehmet Ali Aybar.

EK 9: Milli Demokratik Devrim (MDD) tezinin önde gelen savunucularından Mihri Belli.

EK 10: Türkiye İşçi Partisinin aşamalı bir biçimde komünizme kaydığını gösteren bir karikatür. *Ata Yolu*, Ekim 1968.

EK 11: “Davaya katılıp ihanet eden herkesi vurun...”, Milli Hareket, Eylül 1967.

EK 12: Yeni Türkiye Partisi (YTP) Genel Başkanı Ekrem Alican.

EK 13: Millet Partisi (MP) Genel Başkanı Osman Bölükbaşı.

EK 14: Güven Partisi (GP) Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu.

EK 15: Milli Nizam Partisi (MNP) Genel Başkanı Necmettin Erbakan.

EK 16: “Bu Cinayetin Hesabı Sorulacak” Ant, 30 Temmuz 1968.

Resimde, tatbik edilen bir YOKO OTAŞI oyunu
görülüyor.

M.T.T.B. Judo Okulu

Türk Gençliğinin Hizmetindedir

Gençliğe yararlı olabilmek için çeşitli spor dallarında gösterilen faaliyetler aralıksız devam etmektedir. Memleketimizin bu sahada otoritesi olan HALİL YÜCESİZ nezaratinde JUDO, JÜİ - JÜTSİ ve KARATE çalışmaları yapılmaktadır.

Mutad antrenmanlar MTTB spor salonunda OLCAY ŞEN, AHMED APAYDIN nezaratinde SALİ ve PERŞEM-BE, günleri devam etmekte olup çanşmak isteyen her ferde sinisini açmaktadır.

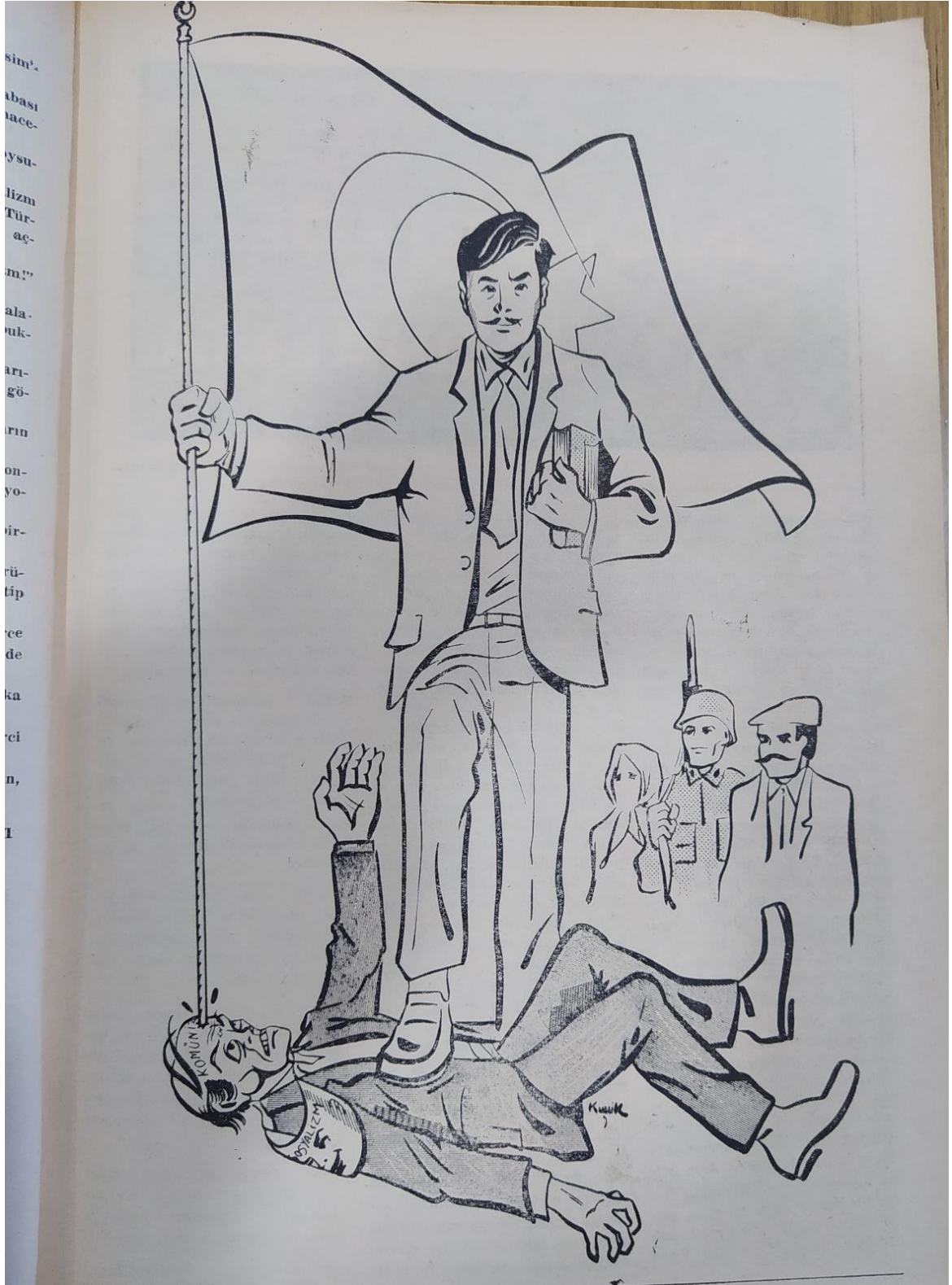
Kayıtlar MTTB de yapılmaktadır.

EK 17: Milli Türk Talebe Birliğinin gençlerin yakın dövüş tekniklerini öğrenebilmesi için açtığı Judo Okulu tanıtım reklamı. *Milli Gençlik*, Aralık 1967.

EK 18: "Tarihimizin en kara günü Beyazıt Kulesine Kızıl Bayrak Asıldı" Bugün 12 Şubat 1969.

EK 19: “Bayrağa Saygı Mitingi”, Milli Gençlik, Şubat-Mart 1969.

Hürriyet Pazartesi 17 ŞUBAT 1969
TÜRKİYE TÜRKLERİNDİR
GÜNLÜK MUSTAKİL SİYASİ GAZETE
Müessesesi: SEDAT SEMAVİ
BUGÜN 8 SAYFA
ŞUBAT AYI FAYDALI KİTAP KUPONU

KANLI PAZAR

Bu MİTING değil kardeş kavgasıydı

BİRBİRLERİNE şahsi hiçbir düşmanlığı olmayan insanlar, dün Taksim'de birbirlerini bıcaqlamışlardır. Fotoğraf, copla yere yığılan bir gencin sırtına doğru inen bıçağı göstermektedir. Bu vaziyete yanlışlarındaki Toplum Polisi bile seyirci kalmıştır. (Foto: Haber Ajansı - Atılay KAYAĞLU)

Sağcı ve solcular Taksim Meydanında taş, bıçak ve molotof bombaları ile çarpıştı

2 ÖLÜ 100 YARALI

Orhan KANTOĞLU

ALTINCI Filonun gelişi ile başlayan sağ - sol kavgaları, dün Taksim Meydanını "kana bulama", çeşitli çevrelerin her vesile yekdiğerine düşman bellettiği taraflar, bıçak, tabanca, taş ve sopa, hattâ molotof kokteyliyle birbirlerine saldırmış, bu dehşet verici boğuşmada, iki kişi can vermiş, yüze yakın insan da yaralanmıştır.

Aynı milletten, iki düşman ordusunun birbirine...

Vali emir verdi: "Dağıtın,, Ama artık çok geç idi..."
Erdoğan KIRAL (HA)

"TÜR" diyardı eli sopa, adam. Sonra yere yığılmış birinin kollarına kısıyordu. Taksim Meydanı'nda çok sayıda bomba ile... (Devamsı Sa. 7. Ss. 1. de)

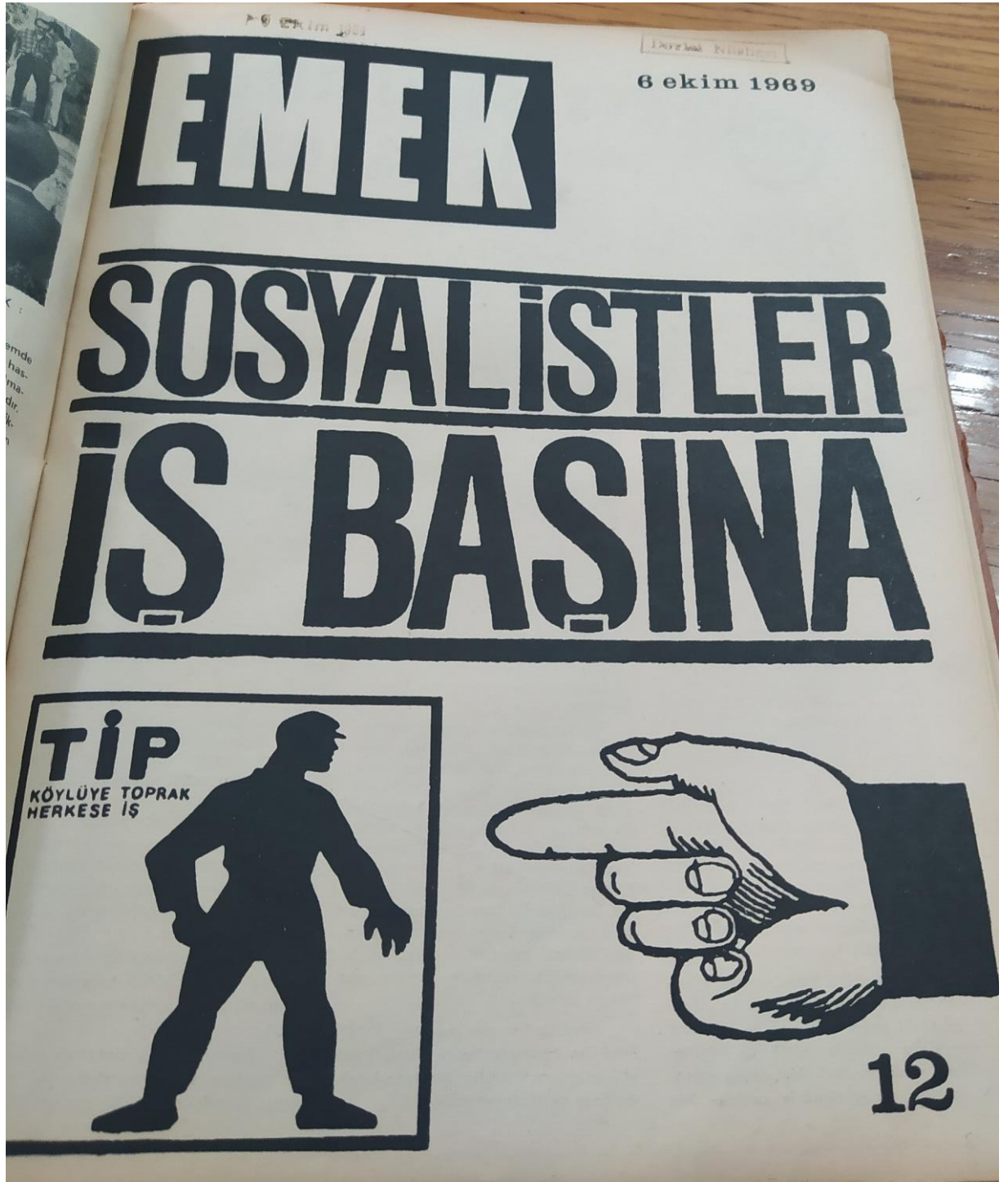
SI SAVAŞ ALANI DEĞİL, BOMBALAR ALTINDA ANA - BABA GÜNÜNE DÖNEN TAKSİM MEYDANIDIR. (FOTO: HA)

ERDEMETİN BİRİNCİ MÜBACİSİ
214.321 İstanbul
281.489 Balı - Anadolu ve Ege
280.821 Ankara, Samsat, Düzce
Anadolus olmak üzere
955.842 Adet Müslüman'dır.

Aynı milletten, iki düşman ordusunun birbirine...
(Devamsı Sa. 7. Ss. 1. de)

DİĞER RESİMLER 8 İNCİ SAYFADA

EK 20: "Kanlı Pazar", Hürriyet, 17 Şubat 1969.

EK 21: "Sosyalistler İş Başına", Emek, 6 Ekim 1969.

MİLLETİN YENİ ZAFERİ

Son Havadis
Pazartesi 13 Ekim 1969 Yıl 10 Sayı 4271

**A.P.
KAZANDI**

Evet, milletin yeni zaferi. Adalet Partisi yine kazandı. Vatandaş çoğunluğunun oyları, eserlere eser, katan AP iktidarının desteklediğini gösterdi. 1965'te bakiyeye rağmen iktidara gelen Adalet Partisi dün yapılan seçimde de millettten «Güven Oyu» aldı. Bu seçim de gösterdi ki millet, kendisine samimiyetle hizmet edenlerle beraberdir.

SEÇİM NETİCELERİ 8. SAHİFEMİZDE

EK 22: "Milletin Yeni Zaferi A.P. Kazandı", Son Havadis, 13 Ekim 1969.

EK 23: *Ant*, 7 Ekim 1969.

EK 24: 12 Mart Muhtırasına imza atan üst düzey komutanlar. (Soldan sağa sırayla)

Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Faruk Gürler, Genel Kurmay Başkanı Org. Memduh Tağmaç, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Muhsin Batur.

Komutanların ültimatomu: Anayasanın öngördüğü reformlar yapılmazsa...

ORDU İDAREYE EL KOYACAK

GENELKURMAY BASKANI
ORGANİZASYONEL MEMUR TAĞMACI

KARA KUVVETLERİ KOMUTANI
ORG. GENERAL FARUK GÜLER

DENİZ KUVVETLERİ KOMUTANI
ORAMINAL ÇELİK ERGİÖZÜ

HAVA KUVVETLERİ KOMUTANI

Ankara, Özel
Genelkurmay Başkanı ile Kuvvet
Komutanları dün Cumhurbaşkanını,
Senato ve Meclis Başkanlarına bir
muhtıra vererek «Parlamento ve hükümetin memleketi anarşeye götürdüğünü» ileri sürmüşler, «Cumhuri-

(Devamı: Sa. 7.58. 2. de)

Kabine olağanüstü toplandı ve...

HÜKÜMET DÜN İSTİFA ETTİ

Demirel'in istifa mektubunun metni:

Muhtıra ile
neyasanın
ğdaşması

Demirel'in istifa
mektubunun metni :
"Muhtıra ile
Anayasanın
bağdaşması
mümkün
değildir,,

Başbakan Süleyman Demirel dün Cumhuriyetçi Cephe'den Sunay'i tutuklatıp işin tıfınanmasını Genelkurum Başkanı ile Kurvet Komutanlarının dün açıklanan muhtırasına işarette "Muhtıra ile anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir." demiştir.

Başbakan Süleyman Demirel'in dün saat 16.00'de Başbakanlık Makamında Yekûn Mâzî Feri vasıtasla Cumhurbaşkanı Sunay'ı takdim ettiği iş tıfınanlarını metni şudur:

Cumhurbaşkanlığı yüce kati

(Devamı Sa. 7, Sii. 4 de)

Ataklı : "Bu
hukukî bir
ihtilâldir...."

ANKARA. (THA)
Tabii Senatör Müciip Ataklı, müharıyü «hukukî Süâ» olarak nitelemis. «Bunu 1963 yilından beri söylerüz» diye eklemiştir. Ataklı, 1963 yilında hukukî Süââ'sı «sünu» ortaya atıklarını ifade etmiş, böyle devamı etmiştir.

«Emniyetin rejimine Parla'mentodun sahip çıkmasını» dev-

(Devamı Sa. 7. Süâ. 4 de)

İSTİFANIN YANKILARI

inönü: Demokratik bir istifa

[illegible]

G ENELKURULTAYI BASKAKI TAĞMACI VE KUVVET KOMİTANLARININ MUHTİRA-
SIZ ÜZERİNE DÜŞÜRÜŞÜ SAAT 15 BAKİMLİK BİR TOPLANTIYA BAKANLARI
KURTULUŞ HÜKÜMETİNİN İSTİFASINA KARAR VERMİŞTİR. SAAT 17'DE BAKANLAR
KURULU TOPLANTISIN
DAN ÇIKAN DEVLET BA-
KANI VE HÜKÜMET SÖZ-
GÜCÜ TERHAN BİLGİNİN
NEN BÜ ACIKLAMAYI YAP-
MIŞTIR.

—BAKANLAR KURTULUŞ
BİĞÜN SAAT 15'DE BAĞ-
BACAN DÜZİNE'İN BA-
KARLONDA TOPLANMIŞ
VE HÜKÜMETİN İSTİFA-
SINA KARAR VERMİŞTİR.
HÜNDAN BAKRA BİR A-
ÇIKILAMA YAPMAYACA-
GIZ.

Başbakan Süleyman Demirel, Hükümetin istifâ kararını da; Bakanlar Kurulu toplantısından sonra bir süre daha Başbakanlık kalmayacağı ve bazi AP'li parlamenterlerin görüşmüştür.

(Devamı: Sa. 7, Sü. 7 de)

Devlet Bakanı Turhan Bilgin, Hükümetin istifa ettiğini açıklıyor. (Telefoto: AA)

Sunay, yeni hükümet için Komutanlarla görüşecek

ANKARA, Özel
Cumhurbaşkanlığı Sekreterliği tarafından dün gece ikinci bir bildiri yayınlanarak, yeni hükümetin kurulması konusunda Cumhurbaşkanını Sunay'ın yapacağı temastan açık değildir. Bildiriye göre, Cumhurbaşkanını Sunay'ın programı şöyledir:

(Devamı Sa. 7, Sü. 2 de)

AP dışında Koalisyon

GÖRÜŞ

İlahi SOYAL

Nasılsınız? Eyi misiniz?

Ey sandıkten çıkımlar, nasılsınız, eyi misiniz? Eyi-
siniz, eyi... Ne o yoksa, eyi dedikim ni demek istiyor-
nuz? Sakın ha. Boğazın dokuz diğün öldürmüş hatı-
r-

(Devam: Sa. 7, Sü. 7 de)

ANKARA, Ozel
Hükûmetin idaresından sonra "Parlamentonun durumu ve demokratik rejimi kurtarması" gereğini ele partiler arasında "MİLLî koalisyonu" görüşü ortaya atılmıştır. Cumhuriyetçi Sunay'ın da destekleyeceği söylenen "MİLLî Koalisyonu" hükûmeti için "Komutanlar meclisinde" da bu teklif edilmektedir. sloganı

(Devamı Sa. 7, Sü. 4 de)

Tağmaç'ın emri ile Birlikler alârma geçirildi

ANKARA (THA)
Ankara'daki bütün askeri birlikler; Genelkurmay Başkani Orgeneral Memduh Taşmançın özel emriyle alarmla geçirilmişti.

Özel emirde, alarm durumunun ikinci bir emre kadar sürdürebileceği ve Ordu'da bütün birliklerin bu süre içinde kullanılmayacağı da ifade ediliyordu.

Büldürülmüne göre, bu emir üzerine Ankara Merkez Komutanlığı bütün askeri birlikleri alarmla geçirilmişti. Bu arada, Müstefer Hava Üssündeki uçaklar hazır pikekarılar heran uçuşa hazır vaziyete getirilmişti.

EK 26: “NATO’nun İhaneti” Yön, 24 Aralık 1965.

İkili Anlaşma Anıtı

— Ölüñün gözüne, ya da Cümhur-
başkanına, Başbakana, Bakan-
lara, Senatörlere, Saylavlara—

Mehmetçik, al helâ süpürgesini kavak ellerine sen,
Amerikalı silâh arkadaşların istediler.
Çorlu hava alanında, güneş doğar doğmaz,
Gir içeri, pakla yüznumaraları, güney kuzey, birer birer

İkili anlaşma bu,
Sağlık temizliğini biz yapacağız, vav babu.

Utanmadan yürü, kutsal askerlik görevine,
Yel başın karlı atalarınca dik.
Sarı pisliği küreyen sen değilsin, yöneticilerdir,
Al helâ süpürgesini kocaman ellerine Mehmetçik,

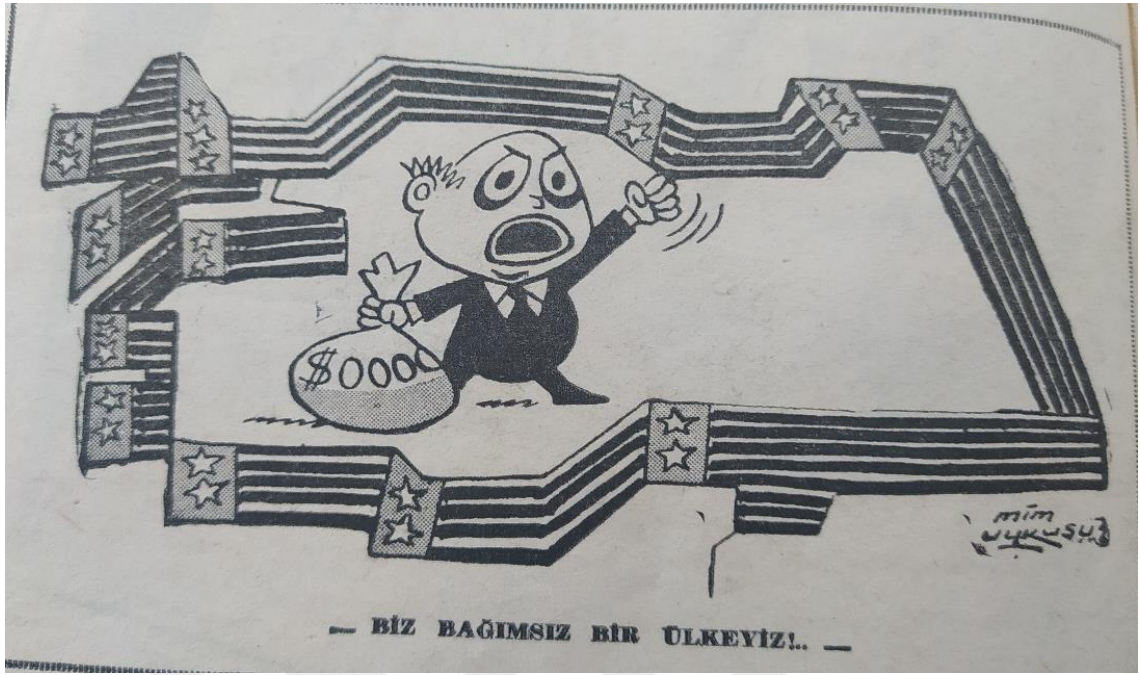
İkili anlaşma,yok olasin,
Ova bayır, dağ taş sürer yasın.

- Ellerin ki Hö demiştir, selam vermiştir alın üzre,
- Ellerin ki tutmuştur, ak ekmeği.
- Ellerin ki dualarla ağarmış,
- Ellerin ki bilir tetik çekmeyi.

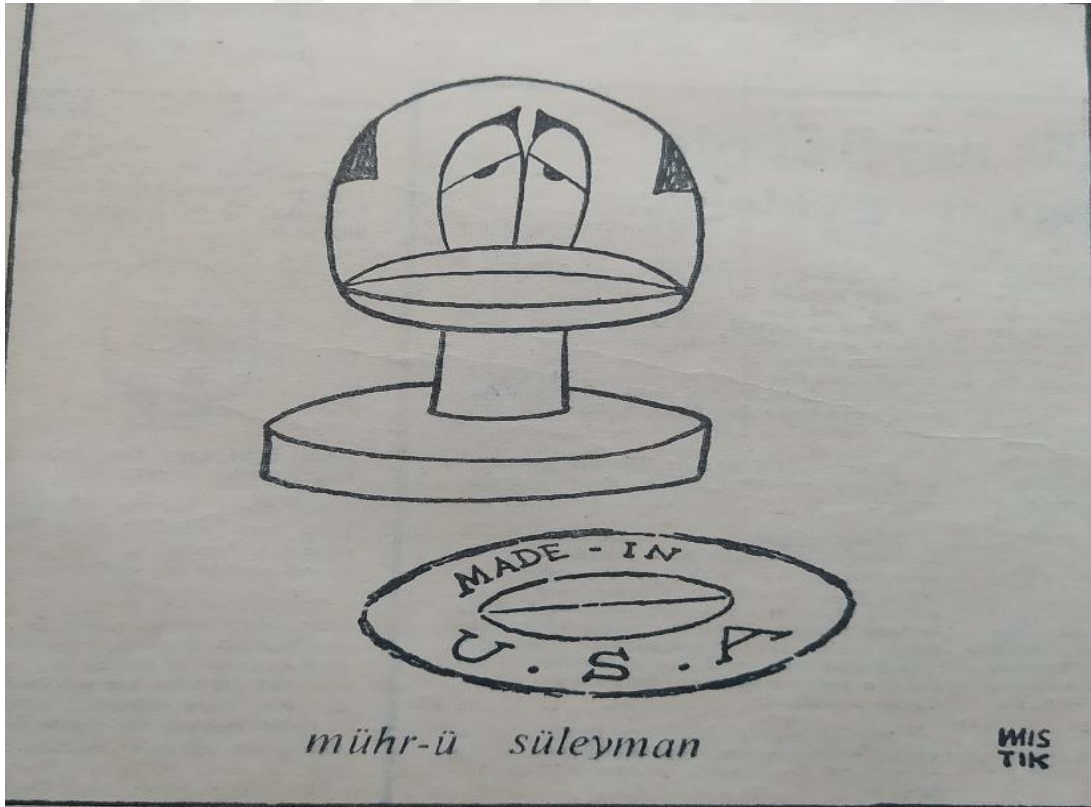
İkili anlaşma, ergeç burda,
Boğulacaksın, burda, bu çukurda,

Fazıl Hüsnü Dağlarca

EK 27: "İkili Anlaşma Anıtı", Tüm, 11 Aralık 1968.

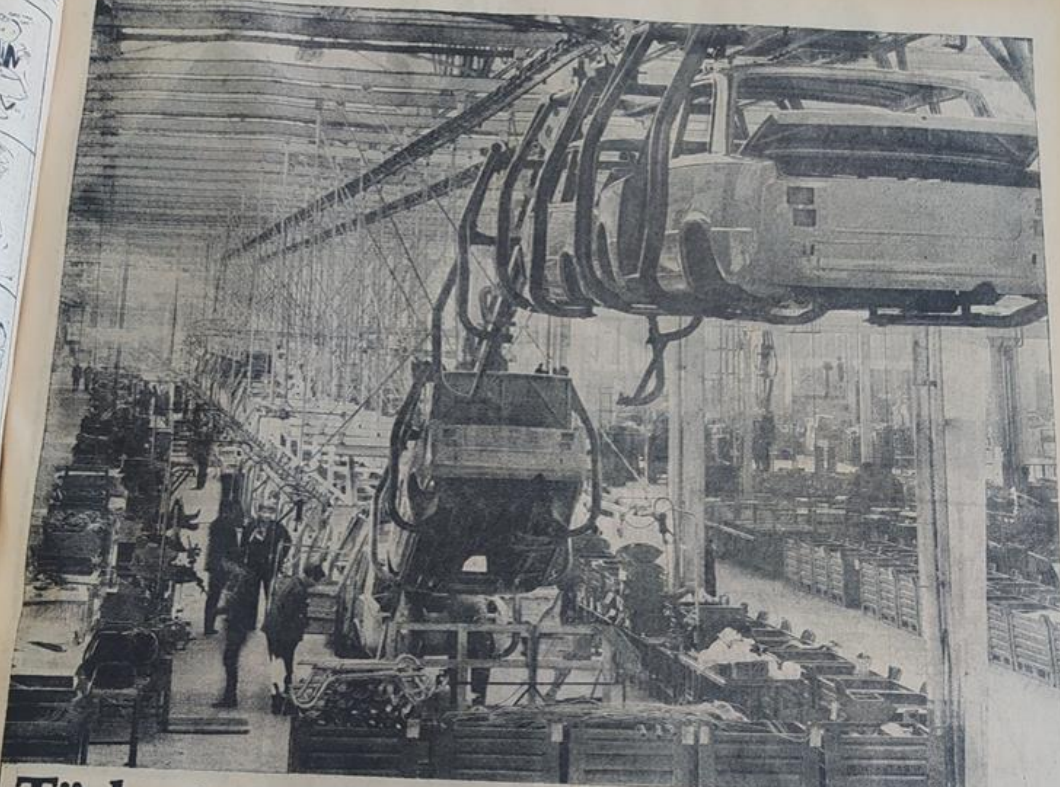
EK 28: “Biz Bağımsız Bir Ülkeyiz!...” Ant, 10 Eylül 1968.

EK 29: “Mühr-ü Süleyman” Ant, 16 Temmuz 1968.

EK 30: "Donanmamız dün Akdeniz'e açıldı" Son Havadis, 15 Aralık 1966.

Türk otomotiv sanayiinin en büyük adımı:

TOFAŞ

**Dünya otomobil sanayiinin en gelişmiş sistem ve makinelerini yurdumuza getirmesiyle...
Seri imalatıyla... Açtığı yeni iş sahalarıyla...
Ve imal ettiği MURAT 124 ile
TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikası
otomotiv sanayimizin bugüne kadar atılmış en büyük adımıdır**

TOFAŞ'ın Kuruluşu
Tofaş Türk Otomobil Fabrikası; Makine ve Kimya Endüstriyel Kurumu, Koç Holding A.Ş., Türkiye İş Bankası A.Ş. ve Internationale Holding FIAT Sp.A. tarafından müstakeken kurulmuştur.
Bursa'ya 10 kilometre mesafede, 750 dönümlük bir arazi üzerinde yer alan Tofaş'ın temeli 18 Nisan 1969'da atılmış ve fabrika 22 ayda tamamlanmıştır.
Bu süreçte yapılan yatırım tutarı 400 milyon lirayı bulmuştur.

TOFAŞ'ın Üretim Gücü
Tofaş, ilk üretim yılı olan 1971'de 8.000 adet Murat 124 imal etmeyi programlamıştır.

1972'nin ikinci yarısında üretim günde 80 otomobile ve 1973'te yıllık kapasite 20.000'e yükselmektedir.

TOFAŞ'ın Ülkemiz Ekonomisindeki Yeri
Dev bir üretici olan Tofaş, daha ilk yılında, yurt içindeki çeşitli sanayi dallarına 120 milyon liralık sipariş vermiştir. 1973 yılında ise siparişler toplamı 350 milyon liraya ulaşmıştır.

TOFAŞ ve FIAT
Merkezi Torino'da (İtalya) bulunan FIAT, taşı araçları konusunda, dünyanın en güçlü, en tecrübeli kuruluşlarındandır.

FIAT'ın, bütün tecrübe ve teknik yeniliklerini kapsayan Tofaş, FIAT'ın kurduğu en son otomobil fabrikasıdır.
FIAT, bugüne kadar, İtalya'da 180.000 işçinin çalıştığı 30 tesisinin dışında, Almanya, Arjantin, Avusturya, Avustralya, Bulgaristan, Güney Afrika, İspanya, Portekiz, Rusya, Yeni Zelanda ve Yugoslavya gibi, 5 kıtaya yayılan, 30'a yakın ülkede 33 kuruluş ve ortaklığa sahip bulunmaktadır.

Murat 124
Bütün bu çabaların, bütün bu yatırımların, bütün bu tecrübelerin ve emeğin ürünü MURAT 124'tür.
Murat 124'le, varın, bu cinsteki...

EK 31: "Türk Otomotiv Sanayinin en büyük adımı: Tofaş", Dünya, 31 Ocak 1971.

EK 32: Ardı ardına yapılan zamların mizahi bir anlayışla tasviri. *Günaydın*, 14 Ağustos 1970.

HYASPOR SAÇIYOR

TEPE'nin casusu getirdi

Hakkında...

Yeni İstanbul

MİLLİYETÇİ BAĞIMSIZ HALK GAZETESİ

Yeni İstanbul, 21 Şubat 1970

Yeni İstanbul, 21 Şubat 1970

Yeni İstanbul, 21 Şubat 1970

YENİ KABİNE İÇİN Demirel temaslara başladı

Demirel'in temaslara başladığı öğrenildi. Demirel, 17 Kübalı Amerika'ya kaçtı.

Firtına yurttan hasar yaptı

İtalya'da kabine kurulmadı.

AP Temsilciler Meclisi bugün toplanıyor

ANKARA, 21 ŞUBAT (Devamı Sa. 7 Şu. 5 de)

TARİHİ OLAY GERÇEKLEŞİYOR

BOĞAZ KÖPRÜSÜNÜN TEMELİ ATILDI

Başbakan: « Köprü iddia edildiği gibi lüks ve gösteriş bir yatırım değildir »

NEVİN GÜRKAYNAK

Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayacak dünyanın dördüncü, Avrupa'nın birinci büyük asma köprüsünün temeli dün yapılan törenle atıldı. Bir konuma yapan Başbakan Süleyman Demirel, « Bu köprü iddia edildiği gibi siyasal bir yatırım değildir. Öyle olsaydı bu para başka işlere yatırılirdi. Vatana yapılan bu hizmet isimsiz edilememelidir » dedi.

Babasını camide vuran kaatil oğul yakalandı

VAN, 21 ŞUBAT (Devamı Sa. 7 Şu. 6 da)

Amasya'nın batış nedeni çözülemedi

Amasya'nın batış nedeni çözilemedi. Amasya'nın batış nedeni çözilemedi.

GEMİSİNİ TERKETMEYEN KAPTAN TEKNE İLE SULARA GÖMÜLDÜ

Bandırma'dan Londra ve Rotterdam için yüklediği maden cevheri, boraks ve pancar, tohumu ile İngiltere'ye giden Burhan İsmail'in de olay sırasında şehli terketmeyip, teknesiyle birlikte suya gittiği öğrenildi.

Egesel'in ağabeyi esrarlı şekilde ö

Amasya'nın batış nedeni çözilemedi. Amasya'nın batış nedeni çözilemedi.

EK 33: "Boğaz Köprüsünün temeli atıldı" Yeni İstanbul, 21 Şubat 1970.

Tercüman 8 MAYIS 1968 ÇARŞAMBA

SAYFA: 5

Memleketimizde de karayolu ile nakliyatda TREYLER DEVRİ AÇILDI!

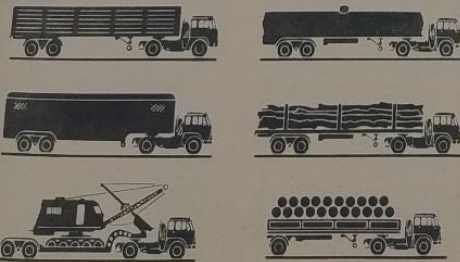
FIAT treyleri,
kilometre başına bir tek kamyon-
dan sadece 3-4 kurusluk fazla
mazot yakar; buna mukabil
en büyük cinsten
üç kamyonun
yükünü birden
taşır!

Satış fiyatına gelince,
üç kamyonun işini yapan
komple bir FIAT TREYLER'ini halen
memleketimizde üç kamyonlardan çok daha
ucuza alabilirsiniz!

Ağır ve devamlı yük nakliyatında halen Avrupa ve Amerika'da en çok kullanılan, en ekonomik vasıta treylerdir. Üç kamyonun birden yükünü taşıdığı için yakıttan, personelden, zamandan ve işletme masraflarından büyük tasarruf sağlar.

Memleketimizde geçen yılın Nisan ayına kadar ancak 150-200 adet treyler varken, bu tarihte OTO-YOL' mamulâtı FIAT treylerlerinin piyasaya arz edilmesi ile halen bu rakam 400'e yaklaşmıştır. Aşağıda teknik özellikleri tafsilâth olarak yazılı bulunan FIAT treyleri, nakliyecilerimizin elinde parlak birer imtihan vermiş, birçoğu en küçük bir arıza yapmadan ilk 100.000 kilometreyi tamamlamıştır.

FIAT TREYLER'inin teknik özellikleri:

Çekici kamyon:

Motor: 175 HP gücünde direkt püskürtmeli, 6 silindirlî FIAT 643 T dizel motoru. Hususi bir alternatör sayesinde en düşük devirde bile aküden şarj olması sağlanmıştır.

Şanziman: 8'1 senkromeli olmak üzere 12 viteslidir. 6 normal ileri, 5 takviyeli ileri, 1 normal geri, 1 takviyeli geri.

Diferansiyel: Ön arka dingildeki çift redüksiyonludur.

Soför mahalli: Çelik sac ve yekparedir. Uzun yolda sofor ve muavini için her türlü konfor ve istirahat imkânı sağlanmıştır.

Tırmanış: Tam yükü olarak %20,4 derece- li yokuşları çıkar.

Taşıyıcı römork:

Çıplak, kasalı veya frigorifik depo ve taşıyıcı donatılmış olarak teslim edilebilir. Çıplak kasa üzerine alıcıların ihtiyaçlarına uygun olarak alıç, sac veya alüminyumdan kapalı kasa, tanker, sarnıç veya frigorifik depolar yaptırılması mümkündür.

İmalat ve Montaj:

OTO-YOL

SANAYİ A.Ş.

Ankara Asfaltı, Kartal, İstanbul
Tel: 53 37 87

BAYİLER ve ADRESLERİ

İSTANBUL: TAŞIT ARAÇLARI Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Taksim, Necipgazi Cad., 4, Tel: 47 15 31

ANKARA: ORMAK, Ota Anadolu Makine ve Ticaret A.Ş.
Çankırı Cad., 78, Tel: 11 95 95 - 10 73 54

İZMİR: ENRIKO ALIBERTİ ve Şo.
Gazi Bulvarı, 28, Tel: 32 0 90

ESKİŞEHİR: PORSUK Ticaret A.Ş.
Körpözü 2, Tel: 17 30

ADANA: TORMAK, Tors Makine ve Ticaret A.Ş.
İstanbul Cad., Sui-i Havva Meydanı karşı 468
Tel: 38 56, 58 41

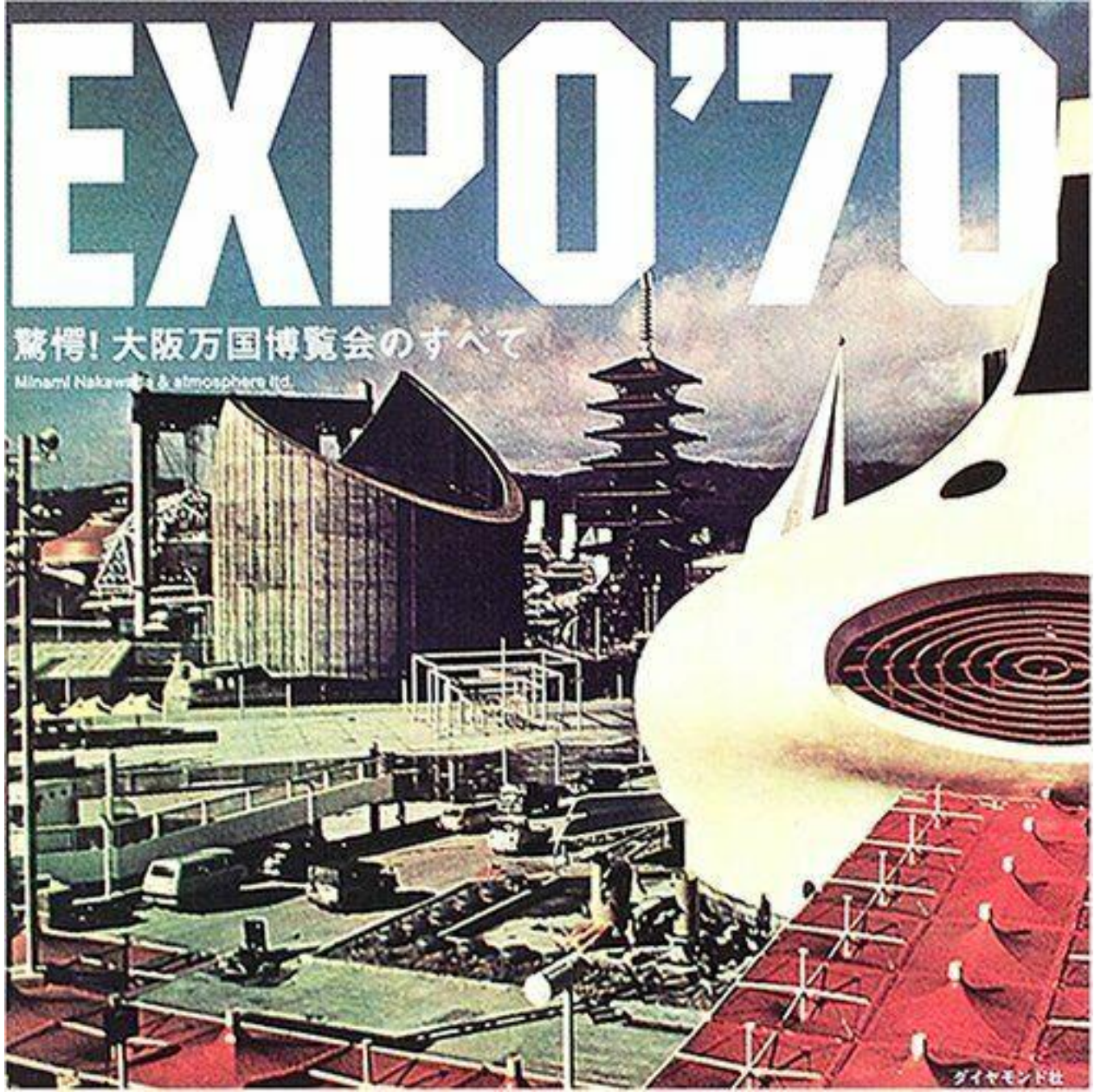
*OTO-YOL, bir KOÇ-HOLDİNG kuruluşudur.

ORJANKA: 3224 - 324

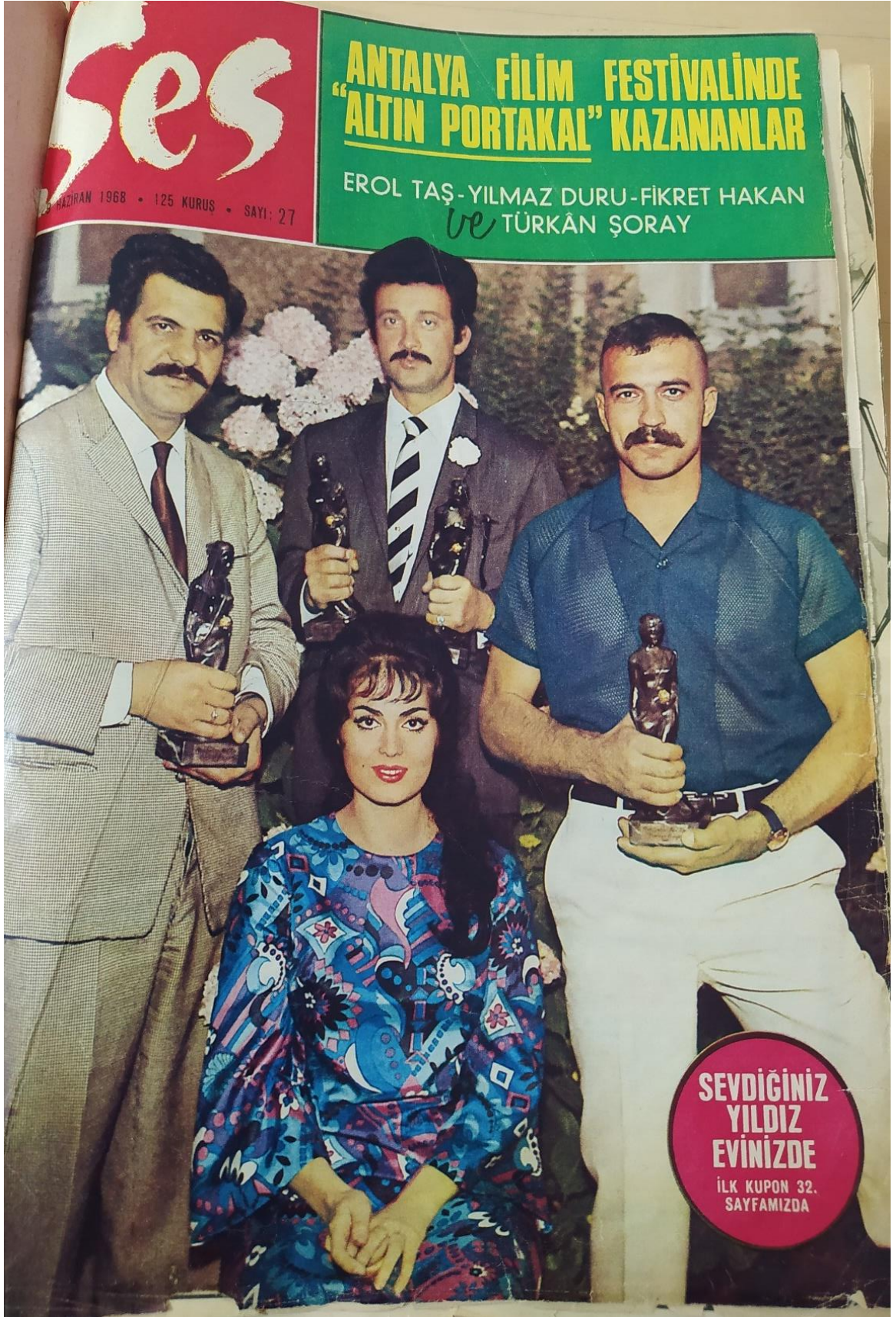
EK 34: Karayollarındaki yük ve ağırlık düzenlenmelerinin ardından piyasaya sürülen yeni taşıtlar. Tercüman, 8 Mayıs 1968.

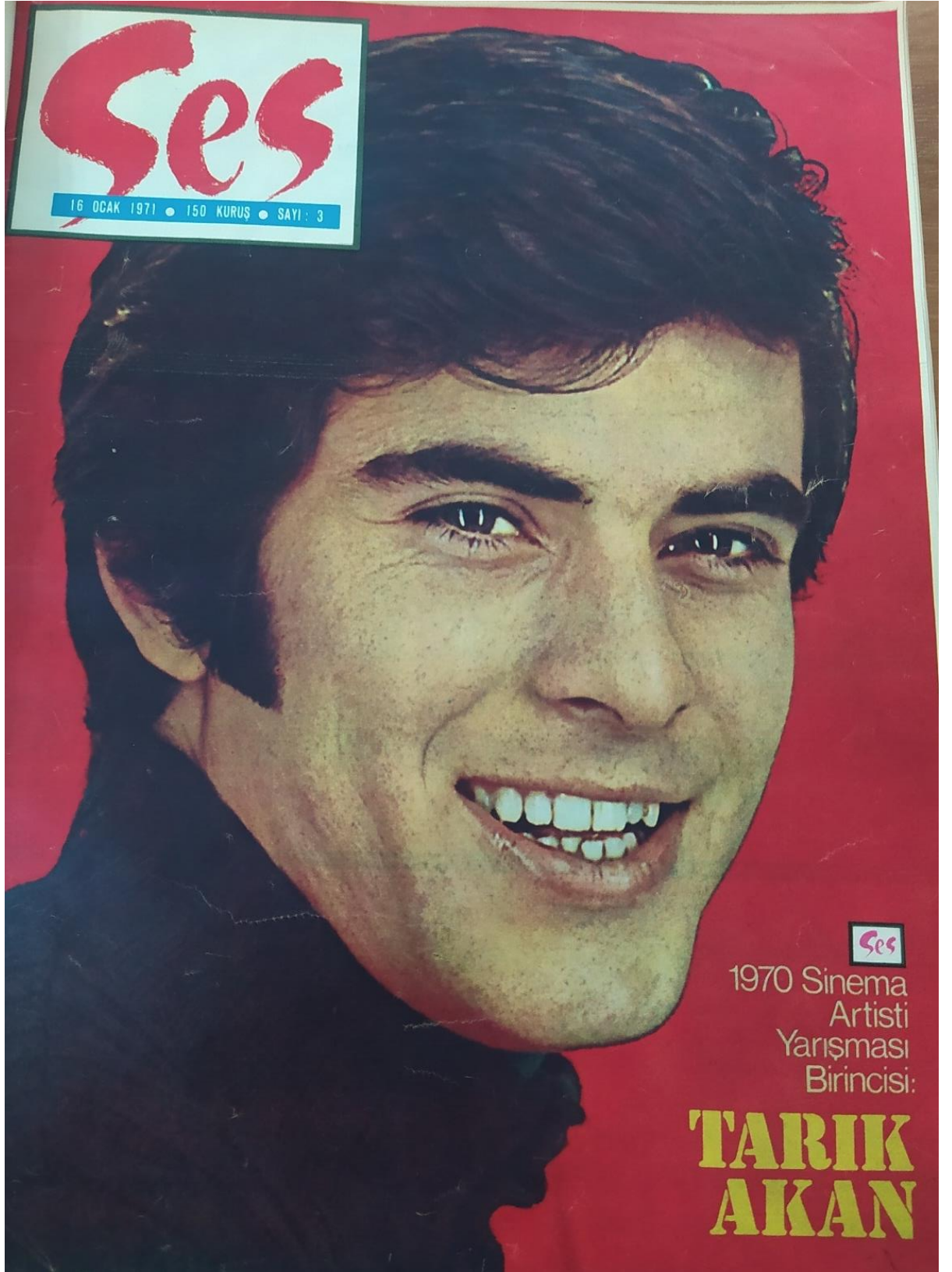
EK 35: Türk Hava Yolları Frankfurt seferinin açılışına ilişkin tanıtım. (konsept danışman) Önder Küçükerman, *75. Yılında Türk Hava Yolları (1933-2008)*, Elma Bilgisayar ve Basım, İstanbul 2008.

EK 36: 15 Mart-13 Eylül 1970 tarihleri arasında Japonya'nın Osaka Eyaletinde düzenlenen EXPO 70 dünya fuarına ait bir tanıtım.

EK 38: "Antalya Film Festivalinde Altın Portakal Kazananlar" Ses, 29 Haziran 1968.

EK 39: “Ses 1970 Sinema Artisti Yarışması Birincisi Tarık Akan”, Ses, 16 Ocak 1971.

